

H: Pol. fűzetek

1-10

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

A VÁLASZTMÁNY MECSZÉRSÁBÓL SZERKESZTI
DOMANOVSKY SÁNDOR, HAJNAL ISTVÁN
ÉS MÁLYOSZ ELENYI

LXVII. ÉVF. 1—3. SZÁM. 1933. JAN.—MÁRC.
KIRÁLYI MAGYAR EGYETEMI NYOMDA, BUDAP EST.
1933.

EGYETEMI KÖNYVTÁR
SZEGED

Tartalom.

	Lap
ANNYAL DÁVID: Gróf Batthyány Lajos főbenjáró pöre	1
LEIBERER EMMA: A legújabb gazdaságtörténeti irodalom problémái ..	14
DOMANOVSKY SÁNDOR: Anonymus és a II. Géza korabeli Gesta. (I. közl.)	38
REHIG KONRÁD: A Pray-kódex néhány problémája	55

Történeti irodalom.

PÉTER ANDRÁS: A magyar művészet története. Ism.: <i>Fleischer Gyula</i>	
RADOS JENŐ: Magyar kastélyok. Ism.: <i>Kampis Antal</i>	
INCZE GÁBOR: A magyar református imádság a XVI. és XVII. szá- zadban. Ism.: <i>Révész Imre</i>	71
FAKÓ BÉLA: Két évszázad a magyar református igehirdetés törté- netéből. Ism.: <i>Révész Imre</i>	74
MACCHIOROTTI, LEONE ANDREA—BANFI, FLORIO: La fortezza di Gia- varino in Ungheria ed i suoi architetti militari italiani special- mente Pietro Ferabosco. Ism.: <i>Gyalóczy Jenő</i>	79
KREMER, ERICH: Die Geschichtswissenschaft. Ism.: <i>Dékány István</i>	81
ROSTOWZEW, M.: Skythien und der Bosphorus. I. Ism.: <i>Horváth</i> <i>Tibor</i>	85
RAHMANN, HANS—MÜLLER, GÜNTHER: Höfische Kultur. Ism. <i>Váczy</i> <i>Péter és Halász Gábor</i>	89

Szemle.

	Lap		Lap
Angyal D.: A Bécsi Magyar		Teutsch, F.: Bilder aus der Kul-	
Tört. Intézet Évkönyve		turgesch. d. Siebenbürger	
(Hajnal I.)	95	Sachsen. (<i>Pukánszky B.</i>)	98
Bach K.: Das Tschanad—		Bach, E.: Un humaniste hon-	
Bismarcker Bistum im frü-		grois en France. (<i>Kardos T.</i>)	99
her MA. (<i>Fekete Nagy A.</i>) ..	95	Tóth L.: XVIII. sz.-i olasz és	
Domány A.: Az Aranybulla és		magyar teológusok harca a	
a párizsi királyság alkot-		felvilágosodás ellen. (<i>Eck-</i>	
mányja (<i>Eckhardt F.</i>)	97	hardt S.)	100

(Folytatása a boríték harmadik oldalán.)

Jelen kötetre szánt könyvek, valamint kéziratok a szerkesztőség címére,
Budapest VIII, Múzeum-körút 6. Bölcsészettud. küldendők.

Kiadóhivatal: I. Vár, Országos Levéltár, Bécsikapu-tér 4.

A szerkesztésért és kiadásért dr. Domanovszky Sándor felelős.

A „Századok”-at a M. Történelmi Társulat tagjai tagsági járulékként
kapják. Évi tagsági díj 10 P. Nem tagok 16 P évi előfizetés ellenében.

A Társulatunk pénztárnokának Novák Nándor m. kir. bel-
ügyminiszteri számvevőszéki főtanácsosnak lakáscíme: Budapest
VIII, Baross-utca 44. IV. 2.

íróf Batthyány Lajos főbenjáró pöre.¹

Thukydides-szel szólva „örökké való szerzemény“ ez a munka, mely nem „pillanatnyi hatású pompázó beszéd által“ akar kitűnni. Szerzője páratlanul gondos, minden nyomot éles szemmel vizsgáló kutatás eredményét önti lebilincselő formába. Még a második kötet is, mely csupán periratok és államiratok gyűjteménye, a kellő kiválasztás, a kronológiai sorrend és a jegyzetek által oly érdekes olvasmány lett, mint egy hasonló szerkezetű carlylei életrajz.

A történeti szintézis kedvelői talán fennakadnak azon, hogy e két hatalmas kötetben alig tíz hónap politikai története s egy hasonló ideig húzódó pernek fejleményei vannak elbeszélve. De mikor e kritikusok átolvassák e két kötetet, ismétlik majd a régi igazságot, hogy a történeti szintézis gazdagsága nem az áttekintett évek számának hosszúságán fordul meg, hanem az alkotás erején, mely akár szűk körben is kimeríti a tárgynak minden vonatkozását és a nehezen hozzáférhető okokra is rávilágít. Nem okvetlenül szükséges hasonlítóztatás által kiemelnünk Károlyi művének becsét. Az Isten házának sokféle kamarája van; nem az határoz, hogy milyen úton jutunk el egy kamarának küszöbéig; elég, ha megnyílik előttünk az ajtó, a végzett munka érdemének jutalmául. Károlyi tolla alatt a politikai kérdések körül forgó per mozgalomban és színekben gazdag képpé alakul. A vértanu fokozódó szenvedései az elfogatástól a kivégzésig egyre élénkebb részvétellel kötik le figyelmünket sorsának e mesteri rajzában. Valódi tragédia játszódik le szemünk előtt. A hős életéért gonosz hatalmak ellen kénytelen küzdeni. Még fiatal életkedve menekülni akar a halálos ölelésből, bámulatos lelkierővel védelmezi életét, de meg nem tagadja önmagát. Büszkén, ahogy élt, száll szembe a halállal. Küzdelme annál megindítóbb, mennél nagyobb igazságérzettel

¹ Magyarország Újabbkori Történetének Forrásai. Németujvári gróf Batthyány Lajos első magyar miniszterelnök főbenjáró pöre. Írta, az adatokat összegyűjtötte és szerkesztette dr. Károlyi Árpád I., II. Budapest 1932. Kiadja a Magyar Történelmi Társulat.

fejti ki Károlyi az ellenfelek motívumait. De ott, ahol a gonosz indulatnak nincsen mentsége, Károlyi felháborodásának nemes ékesszólásával letiporja a gonosztevőket. És nincs többé hatalom, mely levehetné őket az örökké égető szegénynek arról a bitófájáról, ahová ők szánták Batthyány Lajost, de ahová őket szegezte a nagy történetíró véglegesen döntő ítélete.

I.

Balogh Jenő Károlyi könyvéről írt szép tanulmányában¹ elválasztja a munka általános történeti eredményeit magának a főbenjáró pernek történetétől. Követve ezt a példát mi is, kétfelé osztjuk ismertetésünket s az első részben azzal foglalkozunk, hogy minő eredményekkel gazdagodott történetírásunk Károlyi megállapításai által. Először is az első magyar minisztérium kinevezésével akarunk foglalkozni. Friedjung a Bach-korszakról írt igen elterjedt könyvében azt állította, hogy az első magyar minisztérium kinevezése volt az első forradalmi cselekvény, mert Batthyány s az ő sugalmazására István nádor alkotmányos szempontból kifogásolható eszközökkel vívták ki a nagy engedményt. Mivel Friedjung levéltári forrásokra hivatkozott, vádjait a külföldi történetírás ismételte, mintha történeti igazságok volnának. Károlyi most teljes világosságot derített az első magyar minisztérium kinevezésének körülményeire.

Midőn az országgyűlés küldöttsége 1848 március 16-án átadta Bécsben az országgyűlés korszakalkotó feliratát, Szögyény alkancellár és az udvari konferencia a független magyar minisztérium kinevezését elvben nem ellenezték, de szerették volna elhalasztani addig, amíg az új minisztérium hatásköre a pragmatica sanctio által teremtett kötelék biztosításával törvényben nincs megállapítva. István nádor azonban rögtöni elintézést kívánt. Lázás türelmetlenséggel figyelmeztette az udvart és a konferenciát arra, hogy a magyar minisztérium felállításának elhalasztása oly következménnyel járhat, melyért felelősséget nem vállalhat. A konferencia és a főhercegek is félték a halasztás következményeitől és így március 17-én megjelent az a nevezetes királyi kézirat, mely felhatalmazza a nádort, hogy a miniszteri tárcák iránt felterjesztést tegyen. István nádor ezzel a kézirattal sem volt megelégedve. Visszatérnie Pozsonyba gróf Batthyány miniszterelnöki kinevezése nélkül neki lehetetlenségnek látszott. Az 1485-i törvény alapján kinevezhette volna a minisz-

¹ Budapesti Szemle 1932 október.

terelnököt a maga hatáskörében, mivel a király külföldön lakott. Ez azonban igen kirívó sértése lett volna az udvarnak, a nádor tehát más utat választott. Szóbeli engedélyt kért V. Ferdinándtól s ez engedély alapján kinevezte még március 17-én Batthyányt. Másnap a király formálisan megerősítette a nádori kinevezést.

Az eljárás törvényessége egészen kétségtelen.

Más az, hogy politikai tekintetben nem volt szerencsés. A következmények megmutatták, hogy mennyire szükséges lett volna a később úgynevezett közös ügyek rendezése a minisztérium kinevezése előtt. De Batthyány remélte akkor, hogy a közös ügyeket majd elintézik az események a magyar nemzet javára.

Az udvar és a konferencia tagjai ellenben nem felejtették el a nádor és Batthyány kényszerítő sürgetését, igen elméjükbe nyomták azt a vészes hamarságot.

A Jellachich ellen kiadott június 10-i manifesztum történetét a magyar nemzet és államiság ellenségei kiválóan jó alkalomnak hitték Batthyány megvádolására. Károlyi könyvéből tudjuk, hogy Gáj Lajos volt az első, aki azt állította, hogy a magyar kormány egyszerűen kicsalta a felségtől a júniusi iratokat Jellachich ellen. A horvát publicistának ez a mérges kifakadása alapmótvuma lett a centralista érzelmű történetírók fejtegetéseinek egészen Friedjungig, aki nem átalotta ismételni Gájnak azt a bölcseségét, hogy Batthyány „kicsalta“ az aláírást a gyöngé császártól. Károlyi a kívánatos teljességgel tisztázta a június 10-i manifesztum előzményeit. Minden a maga rendén történt, a 48-as törvények ellen fellázadt bánt Innsbruckba rendelték, hogy az ugyanakkor odarendelt Batthyányval netalán megköthetné a magyar-horvát egyezséget. Batthyány a legnagyobb gyorsasággal engedelmeskedett a hívásnak, de Jellachichot nem találta Innsbruckban. A makacsul engedetlen meg kellett fenyíteni: V. Ferdinánd csak azt írta alá, amit minisztertanácsi határozat Ferenc Károly főherceg formális beleegyezésével terjesztett elébe.

Különben a június 10-i manifesztumot fegyverül Batthyány egyeneslelkű politikája ellen lényegében nem is a királyi aláírás megszerzése, hanem a manifesztum közzététele miatt használják fel.

E közzétételt még Esterházy Pál és Zsedényi is elítélték, olyannyira, hogy azt nem is Batthyánynak, hanem Kossuthnak tulajdonították. Emlékezeti tévedésből azt hitték, hogy a manifesztum közzététele Batthyány ígérete szerint csak

akkor lett volna megengedhető, ha a bán egyáltalán nem jelenik meg Innsbruckban. De ez a feltétel egy június 3-i parancsra s nem a 10-i manifesztumra vonatkozik. Ennek a közzététele nem volt feltételhez kötve. Csakhogy nem volt tanácsos a közzététel akkor, amikor már Jellachich megjelenése Innsbruckban a békés tárgyalások lehetősége iránt reményt keltett. De erről a megjelenésről Batthyány épp aznap értesült, amikor a manifesztumot már közölte a hivatalos lap. Ha Jellachich nem 16-án, hanem 15-én este érkezik Innsbruckba, Batthyány 17-én értesült volna arról és a másnapi közlés elmarad. Sok fordult meg ezen a véletlen. Az udvari párt gyűlöletét Batthyány ellen a manifesztum közzététele rendkívül fokozta. A közérdekre is hasznos lett volna e fokozás kikerülése, noha a közzététel jogossága, mint Károlyi világosan kimutatta, meg nem támadható. De még Károlyi is hozzáteszi, hogy „Batthyány talán várhatott volna vele még néhány napig“.

A summum jus summa injuria paradoxon ritkán volt oly kézzelfogható igazság, mint Batthyány pályáján. Senki sem szerette jobban a törvényességet, mint ő és mégis, ha a magyar államjegyek királyi szentesítés ellen való kibocsátását meg nem engedi, vagy a honvédsereg felállításáról szóló törvényt, noha nem volt szentesítve, végre nem hajtja, a magyar terület épségét, a nemzeti ellenállás erejét csorbította volna. Azok a viszonyok, melyek Batthyányt a pénzügyi és honvédelmi téren az alkotmányos formák elmellőzésére kényszerítették, teljesebb és szemléletesebb részletességgel vannak előadva Károlyi könyvében, mint bárhol másutt. Ugyanezt mondhatjuk Szalay László frankfurti küldetésének történetéről is.

Itt Károlyinak nemzetközi kérdésekkel s köztük először is a Szalay és Radowitz érintkezése körül támadt félreértéssel kellett foglalkoznia.

Szalay László Frankfurtban a magyar származású Radowitz porosz tábornoknak jóindulatától igen sokat várt. Azt jelentette a magyar kormánynak, hogy Radowitz támogatni fogja őt abban a törekvésében, hogy a központi német kormány követséget állítson fel Budán Magyarország önállóságának elismerése jeléül. Radowitz később porosz külügyminiszter lett s mikor az osztrák kormány Szalay felfogott jelentését sértő szándékkal közölte vele, Radowitz tagadta, hogy Szalaynak megígérte volna a támogatást a magyar önállóság elismerése végett. Meinecke, Radowitz tagadására hivatkozva, nem akarja elhinni a Szalaynak adott ígéretet.

De Károlyi meggyőző előadása szerint az ígélet tökéletesen illik Radowitznak ahhoz a 48 nyarán vallott felfogásához, hogy az osztrák császár csak úgy lehet a német szövetség tagja, ha örökös tartományai a régi Bund kötelékébe azelőtt fel nem vett birtokaival a leglazább perszonális unió viszonyába jutnak. E felfogásból önként következik, hogy a német szövetség követet küldhet Budára. Lehet, hogy Radowitz a 48 nyarán még igen ábrándos Szalay levelének néhány fellengző fordulatában nem bírta a maga eszejárását felismerni, de a lényegre nézve nem kellett volna megtagadnia Szalayt.

Schmerlingnek felfogása 1849 márciusa előtt a német szövetség és Ausztria kapcsolatáról világosan emelkedik ki Károlyi előadásából, pedig erre nézve jelentékeny osztrák történetírók nem bírtak megegyezni. Schmerling akkor Ausztria német tartományainak egyesítését kívánta a nagy német állammal s nem akarta, mint Schwarzenberg, a Habsburgok egész birodalmát felvételni a német szövetségbe. Ennek a megállapításnak jelentősége van a Batthyány-per tárgyalásának megítélésére nézve is.

Szalay László frankfurti kiküldetésének törvényességében csak a rosszhiszeműség kételkedhetett. Hiszen abba az osztrák kormány és a nádor is beleegyeztek. Azonban gróf Teleki László párizsi kiküldetése nem felelt meg minden tekintetben a törvényes követelményeknek. Amikor Batthyány Bastideot, a francia külügyminisztert 1848 szeptember elején arra kérte, hogy a magyar kormányhoz küldendő követtel viszonzza Teleki misszióját, a kellelénél messzebbre ment. Ez „noha jóhiszemű és jószándékú, de mégis ballépés volt Batthyánytól“ írja Károlyi.

A nemeslelkű, de igen nyugtalan s a legkülönbözőbb benyomások iránt fogékony Telekit Párizsban a nemzetközi forradalmi szellem csudálatos adeptusai vették körül. Ezeknek mozgólódásáról, tarka szálakból szőtt vágyaik bonyolódásáról igen eleven kép tárul elénk Károlyi könyvében.

Teleki küldetése formai tekintetben bizonyos elhajlást mutat a *pragmatica sanctio* kötelékétől. De már lényegében sértette a nevezetes törvényt a népképviselői országgyűlésnek az a vonakodása, hogy segédcsapatokat szavazzon meg a dinasztíának az olasz háború céljaira. Batthyány Innsbruckban 40.000 magyar katonát ígért Olaszországba küldetni, viszonzásul a június 10-i manifesztum aláírásáért. Nem teljesíthette az ígéletet, mivel a dinasztia sem bírta Jellachich ellenszegülését megtörni, már pedig enélkül a

június 10-i manifesztum elvesztette minden értékét. Mindamellett Batthyány az olasz segély kérdésében legalább előzékenységet akart tanusítani a dinasztia iránt a *pragmatica sanctio*ra való tekintettel. Azonban a radikális ellenzék és Kossuth nem akartak a népszerű áramlattal ellentétbe kerülni a dinasztia kedvéért. Batthyány velük szemben nem bírta érvényesíteni felfogását, bármily őszintén törekedett is arra. Az országgyűlés, bizonyos körülmények fedezéke alatt, megtagadta az olasz segélyt, pedig a királyi család Budára költözött volna, ha az országgyűlés az Innsbruckban adott ígéret értelmében határoz.

E sorsdöntő fordulatot Károlyi Batthyány egyéniségének értékelése szempontjából világítja meg és védelmezi őt Horváth Mihállyal szemben, aki az olasz segély kérdésében gyöngeséggel vádolja Batthyányt. Károlyi az akkori helyzetet erélyes vonásokkal rajzolva, kimutatja, hogy igen nehéz, majdnem lehetetlen volt az olasz segély kérdésében a *pragmatica sanctio* követelését érvényesíteni. Valóban, Batthyány nem volt gyengébb minisztériumának mérsékletre hajló tagjainál, de reá, mint kormányelnökre, nagyobb felelősség nehezedett.

A politikai szenvedélyek akkor oly viharosak voltak, hogy a kormányon ülő gyakran lebocsátotta karját tanács-talanul és átengedte a gályát a hullámok játékának. Az augusztus 3-i határozat, mely kimondotta, hogy Magyarország nem segít Ausztriának, ha az egységes Németbirodalommal összeütközik, tisztára vak szenvedély sugallata volt. Kossuth hírlapi cikkei annyira áthévítették a kedélyeket, hogy Nyáry szavaitól felcsaptak a lángok és egyszerre elhamvadt minden megfontolás.

Batthyány ekkor nem volt a házban; csak Károlyi előadásából tudjuk, hogy mennyire el volt keseredve a Ház határozata miatt. Szerette volna jóvátenni a *pragmatica sanctio* tekintélyén ejtett sértést, de sem ő, sem politikai elvtársai nem találták meg a jóvátétel módját. A *juste milieu* híveinek ideje ekkor már lejárt; akarva, nem akarva a meg nem alkuvók uralma alá kerültek.

Új történeti tanulságok tekintetében igen nevezetes — talán a legnevezetesebb — fejezete Károlyi könyvének az, mely Jellachich betörésének előzményeit tárgyalja.

Gróf Kolowrat, a „fő cseh“, a nálunk akkor érdemetlenül népszerű miniszter, aki a Batthyány-kormány megalakulásától a Habsburg-birodalom szlávjainak érdekeit féltette, március 20-án figyelmeztette az uralkodót, hogy sürgősen szükséges

Jellachich Józsefnek horvát bánná kineveztetése ellensúlyul az „ultra magyarok üzelmeivel szemben“. Két nap mulva az állami konferencia már tárgyalta Kolowrat indítványát. A konferencia két magyar tagja, Szögyény és Jósika, nem ismerték Kolowrat felterjesztésének megokolását. De annyiban egyetértettek a nem magyar tagokkal, hogy a dinasztia érdekében szükséges a bán kinevezése, nehogy a forradalmi szellem a horvát részekre is kiterjedjen. Az ő magyar érzelmük és Kolowrat cseh érzése, bármily erős ellentéteknek voltak is gyökerei, annyiban találkoztak, hogy a dinasztia hatalmának gyengülésétől nemzeteik fejlődését is féltették. És így érthető, hogy Jósika ajánlotta Jellachichot a báni tisztségre. A konferencia örült, hogy magyar főúr teszi az indítványt. Egyhangú határozata értelmében másnap a király kinevezte Jellachichot.

Azonban, mint Károlyi megállapítja, április végéig az udvar részéről utasítást vagy biztatást nem kapott a bán a magyar kormány ellen intézendő cselekvésekre. Csak május elején biztatták a legfelsőbb katonai körök arra, hogy követelje a hadügyek centralizációját Bécsben. E hónap végén a bán már nyíltan hirdeti, hogy utasítva van Ferenc Károly főherceghez, akinek bejelenti mindazt, amit a magyar minisztérium ellen cselekszik. Lehetetlen volt vele a magyar kormánynak megegyeznie, mert nem a horvát nemzeti jogokat követelte, hanem az önálló magyar hadügy és pénzügy eltörlését. Batthyány azonban még a június 10-i manifesztum közzététele után is alkudozott a bánnal. Sőt találkozott vele július végén Bécsben és mivel mindent megígért neki, amit horvát hazafi kívánhatott, valóban meghatotta a bánt és majdnem megegyezett vele. A magyar kormány még Horvátország teljes függetlenítése árán is hajlandó volt megbékülni a bánnal, de az osztrák kormány és a magyar konzervatív urak meggátolták a horvát-magyar békét, biztatván Jellachichot a betörésre.

És Batthyáynak mégis egy haditörvényszék előtt kellett felelnie arra a halálosan komoly vádra, hogy ő okozta az összetűzést a horvátokkal.

Egy ismertetés keretében lehetetlen kimeríteniünk mindazt, amit Károlyi könyvéből tanulhatunk 1848 politikai történetére nézve. Csak éppen reá mutatunk még Lamberg missziójának megvilágítására, vagy az október 3-i királyi rendelet előzményeinek és igazi értelmének kifejtésére, vagy a nádor távozása körülményeinek tisztázására. És a nagyobb fordulatokra vetett fényben mennyi új részlet tűnik fel,

kiszedegetve a nehezen hozzáférhető forrásokból. És mindaz, amit a szerző a politikai történetről elmond, nem ad vocem van előrántva, hanem be van illesztve a per történetének szigorú szerkezetébe, úgyhogy az elbeszélés érdekességét fokozza és élénkíti részvétünket a hős iránt.

II.

„Ha rendes törvényszék elé állítanak, nem kételkedem a jog győzelmében“ — írta Batthyány nejének még Bicskéről, mikor már arról értesült, hogy vagyonát lefoglalták. Igen, de azok, akik 1849 eleje óta Batthyány sorsát intézték, nem akarták a jog győzelmét.

Jogsértés volt már az is, hogy haditörvényszék elé állították. A vádlott első kihallgatása alkalmával meggyőző erővel fejtette ki, hogy kifogása van a haditörvényszék bírói illetékessége ellen. Mert miniszterelnöki cselekvéseiért a törvények szerint csak az országgyűlés két háza bíraskodhatik fölötte. Ha netalán lemondása után vétett valamit, az ország törvényei szerint kell ellene eljárni.

Később maga a vizsgáló hadbíró is erre az eredményre jutott, midőn június 13-án a katonai feljebbviteli törvényszékhez beadott felterjesztésében indítványozta, hogy Batthyány összes miniszterelnöki cselekvései vétessenek ki a katonai bíraskodás hatásköréből. Mert csak az október 3-i királyi leirat terjesztette ki Magyarországra a katonai törvények uralmát s így nincs törvényes jogeim arra, hogy az október 3-ika előtti politikai cselekvések a hadbíróság hatálya alá vonassanak. Különbben is az október 3-ikáig Batthyányhoz intézett királyi kéziratokból kivehető, hogy a király bizalma és jóindulata miniszterelnöke iránt nem szűntek meg egészen lemondása elfogadásáig. Ezek a kéziratok tehát hallgatagon felmentik Batthyányt az október 3-át megelőző viselkedéséből formálható vádak alól. Csakis az október 3-ika után felmerülő vádak tartoznak a katonai törvényszék elé.

E cáfolhatatlan jogi érvek a katonai főtörvényszék előtt hatástalanul hangzottak el.

Az osztrák minisztertanács pedig hozzájárult a katonai főtörvényszék elutasító végzéséhez. „Nem azért“ — írja Károlyi —, „mintha jogásztagejai nem tudták volna, hogy visszaható erővel semmi törvény, semmi büntető rendelkezés nem bírhat. Hanem azért, mert nem tartották érdemesnek a jogért, a jogeszme sérthetetlenségeért Batthyány miatt

Schwarzenberggel és az e mögött álló fölfogással szembe helyezkedni.“

És ezt a ritka szabatossggal kifejezett ítéletet Károlyi nem kombinációkból következteti, hanem megállapítja, hogy ugyanaz a minisztertanács egy más, jelentéktelenebb esetben Schmerling igazságügyminiszter előadása alapján „általános érvényű és megdönthetetlen jogi elvnek“ jelentette ki, hogy a törvények visszaható erővel nem bírhatnak és eszerint a haditörvényszékek kompetenciája sem terjedhet ki a haditörvényszékek felállítására előtti időt megelőző bűncselekményekre.

Hütllenül mérlegelt tehát a „szent igazság“ Schwarzenberg miniszterelnöksége és Schmerling igazságügyminisztersége alatt, kivált, ha Batthyányról volt szó. Ki volt mondva, hogy a haditörvényszék Batthyány egész nyilvános pályáját vegye vizsgálat alá kezdetétől elfogatásáig. Ezt a rosszhiszemű, tudatos jogsértést a kormány tetézte még azzal, hogy nem adott ki a vizsgáló hadbírónak olyan okiratokat, melyek menthették volna Batthyányt s nem engedte meg István nádor írásbeli tanuságtételének kikérését, noha a nádor tanuságtétele nélkül lehetetlen volt Batthyány védekezésének értékét megállapítani.

Ha Schwarzenbergék nem is engedték meg Batthyány október 3-ika előtti és utáni tetteinek szétválasztását a bíróság előtt, a történeti vizsgálatnak ragaszkodnia kell e szétválasztáshoz. Az a nagy erőfeszítés, melyet a vizsgáló hadbíró jobb ügyhöz méltó buzgalommal kifejtett, hogy Batthyányra, mint volt miniszterelnökre, rábizonyítsa a felségárulást, egészen felesleges volt. Batthyány sem tagadta, hogy kénytelen volt olykor vétetni a törvényes szabályosság ellen, de mivel a törvényhozás két faktora, egyrészt az országgyűlés szavazatával, másrészt a király bizalmának meg nem vonásával, elismerték a szabálytalanságok szükségességét, a felségárulási vádak épülete összeomlik.

Az október 3-ika óta történtek más megítélés alá esnek.

Schwarzenbergék felfogása szerint október 3-ika után jog szerint a katonai törvényszékek hatósága alá tartozott minden gyanusnak látszó közéleti cselekvés.

Már pedig Batthyány vádolva volt azzal, hogy szeptember 17-én 4000 forintot utalt ki Pulszky államtitkárnak Bécsbe, oly célból, hogy a bécsi sajtót a magyar ügy pártolására hangolja. Ez ugyan még miniszterelnöksége idejére eső cselekvés, de Schwarzenberg és Schmerling az október 6-i bécsi forradalmat és gróf Latour meggyilkoltatását úgy

tüntették fel, mintha azok főleg Pulszky vesztegetéseinek volnának tulajdoníthatók. Már pedig e vesztegetések Batthyány utalványa nélkül nem lettek volna lehetségesek. Noha semmikép sem volt bizonyítható, hogy Batthyány a bécsi radikálisokat ösztökélte volna a forradalomra, akadt néhány gyászmagyar, akik arról tanuskodtak, hogy Batthyány előttük örömét fejezte ki a bécsi forradalom sikerén és Latour kivégeztetésén. Batthyány e nyilatkozatai hivatalosan bebizonyítva nem voltak, de Schwarzenbergék a Pulszkynak kiutalt pénzben s a gyászmagyarok tanuságában elegendő jogi támaszt találtak arra nézve, hogy Batthyányt elmarasztalják az október 6-iki forradalom előidézésének részességében.

Aztán Batthyány október közepén belépett Vidos József vas megyei nemzetőrségi csapatába, mint közhuzsár, hogy segítsen megvédeni Vas megye területét a Jellachich táborától elzüllött horvát népfelkelők rablásai ellen.

Ezáltal vétett volna Batthyány, mint volt hadnagy, a szolgálatból való kilépésekor kiállított térítvénye ellen, amelyben kötelezte magát, hogy a cs. k. hadsereg ellen hadakozni nem fog. Továbbá a nemzetőrségbe való belépése által, noha egy balesete következtében tábori szolgálatot nem is teljesített, a forradalomra buzdított és csábított volna másokat. Pedig Jellachich Magyarországra törő hadserege, még ha azoknak a fosztogató népfelkelők szabályszerű tagjai is lettek volna, nem volt tekinthető a magyar király jogos hadi céljait szolgáló fegyveres erőnek. Vas megye területének védelme pedig a királyi koronázó eskü szellemének hódoló jogos cselekvés volt, mely a Jellachich által felidézett forradalom ellen védelemnek volt szánva.

Harmadik nagy bűne lett volna Batthyánynak a lapokban október 15-ike előtt megjelent levele, melyben a törvénytelen október 3-i rendelettel szemben az önvédelmet, az ellenszegülést hazafias kötelességnek hirdeti. Ez a levél tollba volt mondva, amikor Batthyány betegen feküdt, szövegét a leíró s a szerkesztő is változtatták, hiteles bírósági bizonyítéknak nem volt tekinthető. De még ha teljesen hiteles is a szöveg, Batthyány nem forradalmat hirdetett, hanem ellenállást a felülről hirdetett forradalommal szemben.

Végül bűnül rótták fel Batthyánynak, hogy az október 3-án feloszlott országgyűlésbe belépett, mint a sárvári kerület képviselője. Pedig a törvény ellenére feloszlott országgyűlésnek tagjait a kormány nem üldözte azért, hogy nem mondtak le megbízásukról. Másrészt Batthyány, mint egyszerű képviselő, az ellentétek békés kiegyenlítésére töre-

kedett. E négy vádban Batthyány magyar jogi felfogás szerint ártatlan volt, de még a szigorúan császári érzelmű hadbírák felfogása szerint sem minősíthetők a négy vádba foglalt cselekvések felségárulásnak.

Ezek szerint sine ira et studio mondhatjuk, hogy a Batthyány ellen kimondott ítélet részben a bírói illetékesség tudatosan rosszhiszemű felfogása, részint a bírói hatalom kegyetlenül igazságtalan alkalmazása által vált lehetségessé.

A per történetének elbeszélésében Károlyi az érdekes egyéniségek egész sorát vezeti szemünk elé. A legérdekesebb köztük lovag Leuzendorf, a századoshadbíró, aki az akkori katonai perrendtartás értelmében közvádoló, védőügyvéd és vizsgálóbíró volt egy személyben. Ez a groteszk halmozása az ellentétes feladatoknak egy személyben, szinte kényszeríti az illetőt a kétszínűségre. Leuzendorf viselete és motívumai valóban rejtélyesek. Először mint közvádoló és vizsgálóbíró szinte fanatikus buzgalommal kutatja fel a vádlottat terhelő mozzanatokot, válogatott lelki kínokkal gyötri a gyakori kihallgatások és a hosszú fogság által néha egészen ellankadt foglyot, azután mesterségesen kieszelt motívumok és hatásosan idézett paragrafusok alapján halálra ítéli és ítéletét az ártatlant. Másrészt tagadhatatlan bátorsággal igyekszik enyhíteni a fogoly sorsát és előkészíteni igazságosabb megítélését. Midőn a halálos ítéletet kimondatta, egy finom lélek-tani érzékkel és igazi jogászi tehetséggel írt kérvényben kegyelmet kér az elítélt számára, sőt a hadbíróág összes tagjai hozzájárulnak a kegyelem kéréséhez, bizonyára Leuzendorf szavainak hatása alatt. Mikor azután meghallja Leuzendorf a halálos ítélet megerősítését, eszméletét veszti s felocsudva, ezt kiáltja : ez infámia volt. Hogy értsük mindezt ? Úgy gondolom, hogy Leuzendorf katonai eszejárása és centralista politikai felfogása szerint vétkesnek hitte Batthyányt, de nem oly mértékben, hogy megérdemelné a halálos ítéletet. Bizonyos, hogy Batthyány Lajosné, vagy a család valamelyik bizalmasa közvetlenül, vagy közvetítő által érintkezett Leuzendorffal. Az is bizonyos, hogy a hadbíró jót ígért Batthyányéknak, azaz megígérte: hogy a büntetés nem lesz főbenjáró. Hatott-e reá pénzadomány, vagy pénzigéret, az nem bizonyos, de nem lehetetlen. Elhihetjük azt is, hogy segíteni akart Batthyányn érzése sugallatából s hiúságának is jól esett volna, ha megmentője lesz a kiválóan előkelő családnak. Azonban előmenetelét a katonai ranglétrán nem akarta feláldozni. Sőt a Batthyány megrontására intézett eljárásában igen feltűnő s az előljáróktól jónéven vett buz-

galmat tanusított. Csalódott kegyelmi kérvényének hatásában. A csalódásnak villámszerű hirtelenséggel reá zuhant ereje s a pillanatnyi önvád keserősége a földre terítették a nagyerejű férfiút, de a válság hamar elmúlt és nyom nélkül maradt lelkében.

Nem az ifjú, 19 éves uralkodót kell okolnunk azért, hogy Leuzendorf kegyelmi kérvényének nem volt hatása. Környezete elhitette az uralkodóval, hogy a monarchia jövője érdekében elrettentő példát kell mutatnia. Egy szomorú emléktű triumvirátus nyomta az uralkodó kezébe a tollat, mely a halálosítéletre felszabadító határozatot aláírta. Vezető tagja a triumvirátusnak Haynau volt, akinek érdemeit a kellő minőségben, csak nem a kellő mennyiségben, egyedül a londoni Barclay-cég dögönyöző gyári munkásai bírták méltányolni.

Haynau szomjas volt a rebellisek véreire s valósággal kierőszakolta a gyöngé miniszterektől a korlátlan teljhatalmat halálos ítéletek elrendelésére. A rokonlelkű Schwarzenberg örömmel segített neki és Schmerling, a szolgálalkú igazságügyminiszter, elnémította jogászai lelkiismeretét, hogy a hatalmasok kegyét el ne veszítse.

Haynau győzött, csak az a nem csekély keserűség győrtötte, hogy Kempen Batthyányt, aki nyakán, egy neje által kezébe csúsztatott tőrrel súlyos sebet szúrt, nem a hóhérnak szolgáltatta ki, hanem a katonák golyói elé állította.

Nagy volt a felháborodás Európaszerte az iszonyú ítélet miatt. Még az öreg Metternichet is felizgatta Batthyány kivégeztetésének híre s még ő is hajlandó volt a hírlapok dühös kifakadásának igazat adni.¹ Általánossá lett az a meggyőződés, hogy Batthyányt jog és igazság ellenére politikai bosszúból végezték ki. Károlyi ezt a felfogást nagyméretű kutatások és átható erejű okfejtések alapján a történeti bizonyosság pecsétjével látta el.

Kifejti, hogy az udvar körei már attól az időtől fogva haragudtak Batthyányra, amióta a főrendi ellenzék vezére lett. Kossuth megváltatása, a március 17-i kinevezés, a június 10-i manifesztum közzététele s mindaz, ami ezekből és utánuk következett, fokozták a haragot Batthyány ellen. Őt tekintették a forradalom igazi okozójának, személyében a forradalmat gyűlölték és üldözték. Mindehhez hozzá kell még vennünk Batthyány oligarcha önérzetét, melyet a romantikus költőkből és liberális szellemű írókból merített demokratikus eszmék sem bírtak enyhíteni. „Szárazon” és

¹ Aus Metternichs nachgelassenen Papieren. Bd. VIII., S. 71.

dacosan“ beszélt a vezető főhercegekkel és osztrák urakkal, mint a nyugodtan tárgyilagos Szögyény-Marich írja. Nem érezte szükségét annak, hogy kímélje a birodalmi centralisták érzékenységét. Azt hitte, hogy az osztrák császárságnak halálos órája elérkezett 1848 tavaszán. Az olasz és a német egység más birodalmakba olvasztják majd Ausztria tartományainak nagy részét. A magyar királyságra pedig, mely egészen függetlenné lett, nagy jövő vár. Valószínűen hozzácsatlakoznak majd hajdani melléktartományai. Batthyány ragaszkodott a dinasztiahoz s a pragmatica sanctióhoz, de azt hitte, hogy az osztrák-magyar birodalom átalakulhat magyar-osztrák birodalommá. És a magyarság lesz legerősebb támasza a Habsburgoknak, akik a hajdani magyar melléktartományok konföderációján, mint Szent István koronájának örökösei fognak uralkodni. Ezeket az eszméket Blackwell, az angol ágens felkapta és terjesztette a magyar liberális ellenzék vezetőkörében, felébresztvén bennük az angol szövetség reményét. Szemere, Klauzál, Szalay László csak úgy bíztak a magyar birodalom nagy jövőjében, mint Batthyány. De ő ezt a bizalmat nem rejtegette s abból erőt merített bizonyos politikai óvatosságok elkerülésére. Illuzióinak is részük van tragédiája fejleményeiben.¹

Minél többet szenvedett, annál több valódi méltóság jelentkezett beszédeiben és viseletében. Hivatkozott egyszer arra, hogy az utókor dönteni fog perében. Döntött is, mikor a magyar közvélemény Batthyányt a hazafiság mártírjává avatta.

Mártírsága történetét olvasnia kellene mindenkinek Károlyi könyvében. Ma úgyis nagy a divatja a történeti regénynek. Igazságában szebb, érdekesebb s meghatóbb regényt nem igen ajánlhatunk magyar olvasónak, mint Batthyány történetét Károlyi elbeszélésében. Még a nő sem hiányzik belőle. A gyöngédlelkű és hitvesi szerelmében hősiecs Batthyányné alakja úgy összefonódik a vértanú emlékével, mint ahogy karjai átfogták imádott férjét az utolsó találkozásakor. Nem a legesekélyebb érdeme az Károlyi könyvének, hogy a magyar történet hőslélekű nőinek sorába a Zrínyi Ilonák és Lorántffy Zsuzsannák mellé odaállította Batthyány Lajosnét is.

Angyal Dávid (Bécs).

¹ L. ezekre nézve Horváth Jenő tanulmányát Blackwellről. Budapesti Szemle 1929. évfolyam, továbbá Závodszy közleményét Századok 1915. 255. l. és Károlyi könyvében Esterházy, Eötvös, Zsedényi nyilatkozatait. Ezekon kívül Blackwell jelentéseit a londoni Public Record Office-ban.

A legújabb gazdaságtörténeti irodalom problémái.

... es gibt Wissenschaften, denen ewige Jugendlichkeit beschieden ist und das sind alle *historischen* Disziplinen, alle die, denen der ewig fortschreitende Fluss der Kultur stets neue Problemstellungen zuführt. (Max Weber: Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre. 206. l.)

Ez a kis tanulmány nem történeti, s nem is gazdaságtörténeti módszertan. Távol áll tőlem, hogy sokkal hivatottabbakkal versenyez kelve, új módszertani megállapításokat kívánjak adni. Céлом csupán az, hogy a tudományunkban a legutóbbi években felülkerekedő jelszavakban és fogalomzavarban egy kis rendet próbáljak teremteni és kiragadva egynéhány legtöbbit vitatott problémakört, ezeknek jellegét és jelentőségét meghatározom. Ha ezzel sikerülne hozzájárulnom ahhoz, hogy a magyar gazdaságtörténet a mai sajnos eléggé súlyos tespedtségéből felélenküljön, elértem mindazt, amit munkámmal elérni kívántam.

*

A legutóbbi évtizedet a válság jellemzi. Válságról beszélünk a politikai és gazdasági életben és válságról hallunk a művészetekben, az irodalomban épúgy, mint a tudományok világában. Ez a válság nem kerülte el a természet-tudományokat sem, de természetesen még sokkal erősebben nyilvánul meg az úgynevezett szellem- vagy kultúr-tudományok körében. Válságról hallunk tehát a filozófiában,¹ épúgy, mint a történetben² és főképen válságossá

¹ H. Maier: Wahrheit und Wirklichkeit. Tübingen, 1926. 1. l.: Heute freilich sieht es so aus, als bereite sich eine neue Wendung vor. Ja wenn nicht alle Anzeichen trügen, ist die Krisis schon im Gange.

² Ed. Spranger: Der Sinn der Voraussetzungslosigkeit in den Geisteswissenschaften. (Sitz. Ber. der Preussischen Akademie der Wissenschaften Phil.-hist. Klasse 1929.) — H. Leisegang: Geschichtswissenschaft und Geschichtsphilosophie. (Archiv für Kulturgeschichte 1932. 3. 1. és kk.)

vált annak a tudománynak a sorsa, amely a válságba jutott gazdasági élet jelenségeinek a vizsgálatával foglalkozik: a nemzetgazdaságtannak.¹

Régi, de még tisztázatlan problémák ujult erővel tolnak az előtérbe, új problémák vetődnek fel, új utak keresése, amelyek egy célban torkolnak: megtalálni az egységes tudományosságnak egy olyan irányát, amely a válságból kivezet. A tudományosságnak a ma már régmúltnak tűnő „béke“ éveiben folytatott nyugalmas kutatási módja kiveszőben van és helyet adott egy nyugtalan keresésnek. Ez az izgatott, talán sokszor kissé hajszolt keresés azonban nem vált végül mégsem a tudományok kárára.

Problémacsoportok, amelyek hosszú évtizedek óta hiába keresték a megoldást, ha erre nem is, de feloldódásra találtak. Ilyen probléma tudományunk legelső és legfontosabb módszertani problémája: az úgynevezett szellemtudományi kérdés. A tudományok módszeréből ma már száműzetett az az egyoldalú irányzat, amely a múlt század második felére rányomta bélyegét: a természettudományos gondolkodás. A múlt század végén és a század elején megszületett neokantianizmus, amely a kanti megismerés alapelvéből kiindulva kereste a tudományos fogalom meghatározását — Heinrich Rickert alapvető munkásságára gondolok itt leginkább — kiirtotta azt a tévhitet, hogy a természettudományok kauzális törvénykeresése a tudományos módszer egyedüli útja.

A történet individualitásának felismerése Rickert² elévülhetetlen érdeme és ha már előtte Dilthey,³ Windelband,⁴ sőt bizonyos tekintetben Karl Menger⁵ fel is ismerték a természettudomány úgynevezett nomothetikus és a történettudomány úgynevezett ideografikus módszere közti különbséget, mégis Rickert az, aki új fogalmi meghatározása

¹ B. Schulz: Der Begriff der Wirtschaft. (Wirtschaft und Gesellschaft, Festschrift f. Franz Oppenheimer 1926.) 118. l.: Der Eindruck, dass die theoretische Volkswirtschaftslehre einem „Trümmerhaufen“ gleiche, drängt sich einem sofort auf, wenn man das erste Kapitel der meisten Lehrbücher und Grundrisse überblickt. — O. Spann: Die Krisis in der Volkswirtschaftslehre. München, 1930.

² Legelsősorban: H. Rickert: Die Grenzen der naturwissenschaftlichen Begriffsbildung. Tübingen, (1902). Az idézetek a 2. kiadásból valók (1913).

³ W. Dilthey: Einleitung in die Geisteswissenschaften. Leipzig, (1883).

⁴ W. Windelband: Strassburger Rektoratsrede (1894).

⁵ K. Menger: Untersuchungen über die Methode der Socialwissenschaften und der polit. Ökonomie insbesondere. Leipzig, (1883).

által a történettudomány módszerére hihetetlenül termékenyítő erővel hat. Rickert módszerének újszerűsége tehát a történeti tények egyszeri és nem ismétlődő voltán épülve a természettudomány okozati törvényekre való általánosító törekvésével szemben, a történetben az értékek kiválasztásának alapján álló individuális okozati összefüggések megállapítására törekszik. Ezzel azonban kizárja a történetből az akár a gazdasági jelenségek (történeti materializmus), akár a tömegelemek kollektív megnyilatkozásának ismétlődésén (ügynevezett kollektívizmus, Lamprecht) alapuló törvények felállítását.

A történet tehát elvált az ügynevezett „Gesetzeswissenschaft“-októl, történeti törvényszerűségek megállapítását a legtöbb modern kutató, mint lehetlent veti el.¹ Ha a legújabban megjelent történetmódszertani munkákat vesszük szemügyre, majdnem mindenütt ennek a ténynek a megállapításával találkozunk.²

Ezzel szemben a szellemtudományi módszerkutatásnak egyik filozófiai iskolája, az ügynevezett marburgi iskola, amely Rickert irányzatával, az ügynevezett badeni iskolával párhuzamosan működik, újabb, mondjuk szellemtörvények megállapítására törekszik. Szemben áll ez az iskola a pszichologisztikus iránnyal, Wundt vagy Lamprecht módszerével, akik a természettudományos módszerrel dolgozó egyéni lélektan mintájára *tömegelektani* törvények felállítását tűzték céljukul. Nem a tömegelemek, hanem a többé-kevésbé metafizikailag felfogott szellem etikai törvényeit kívánják megállapítani.³ A marburgi iskola legújabb folytatója, egy japán tudós, T. Yura, 1931-ben megjelent könyvében az etikai akarati törvényében véli a szellemtudományok törvényét felfedezni.⁴

¹ Pl. E. Meister: Über die Möglichkeit historischer Gesetze. (Wissenschaftliche Grundfragen 1928) 15 l. a történeti összefüggésekről „... lassen sich wegen der Einzigartigkeit und Unwiederholbarkeit dieser Relationen doch niemals unter ein Kausalgesetz bringen, das Ursache und Wirkung in Form einer mathematischen Funktionsgleichung verbände.“

² Pl. W. Bauer: Einführung in das Studium der Geschichte. (Wien, 1928) vagy E. Keyser: Die Geschichtswissenschaft. Aufbau und Aufgaben. (München, 1931.)

³ Die Marburger Schule ist es, die namentlich auf dem kulturwissenschaftlichen Gebiet die methodologische Begründung in der Ethik des reinen Willens gefunden hat. (T. Yura: Geisteswissenschaft und Willensgesetz. Berlin, 1931. 40. l.)

⁴ I. m. Die letzte wissenschaftliche methodologische Grundlage gibt die Ethik. (66. l.) Die historische Erkenntnis hat zu ihrem Zweck

Kétségtelen, hogy a természet- és az úgynevezett szellem- vagy kultúrtudományok¹ módszere éppen az utóbbi évtizedek lázas keresésében, ha nem is alakult ki teljesen, de egymástól végleg és élesen elvált. Ha még itt-ott, főképp marxista körökben és leginkább a *gazdaságtörténeti* kutatás terén, találkozunk is természettudományos törvénykereséssel, ezek aránylag elenyésző példák.² Az a gondolat aránylag még gyakrabban felvetődik, hogy a történet nem tudomány, hanem filozófia, mert az exakt tudományokéval ellenkező módszere éppen a törvényszerűségek megállapítását lehetlenné teszi. Legjellemzőbb példák erre az egyik igen kiváló francia gazdaságtörténésznek, Henri Séenek, ilyen irányú megállapításai.³

A törvényszerűségek kérdése tehát a *punctum saliens* és itt kapcsolódunk bele tárgyalandó első problémánkba: a *gazdasági törvényszerűségek* kérdésébe, mely egy és más vonatkozásában a legújabb gazdaságtörténeti irodalom egyik főproblémája.

A probléma nem új. Megszületésének időpontja tulajdonképpen összecsik a gazdasági és társadalmi élet úgynevezett statikus jelenségeit kutató tudományoknak, a szociológiának és a nemzetgazdaságtannak a keletkezésével. Így tehát mintegy száz éves *ultra* tekint vissza. A pozitívizmusként ekkor mindenén átütő ereje azonban nem engedte meg ennek a kérdésnek tulajdonképeni problémává válását. A természettudományos gondolkozás alapján álló pozitíviz-

und Ziel das Wesen des Willens der geschichtlichen Existenz festzustellen. (20. l.) Die Kulturwissenschaft sucht das Willensgesetz der Freiheit. (111. l.)

¹ A sokat vitatott kérdésben, szellem- vagy kultúrtudomány? ez utóbbi közelebb áll, még pedig a rickerti fogalmazásban, hozzám: „... der Ausdruck Geisteswissenschaften keine ausgezeichnete logische Bedeutung haben darf...“ (Rickert, *Grenzen* 175. l.) Das Wort „Geschichte“... bezeichnet den *logischen*, das Wort „Kultur“ den *sachlichen* Gegensatz zur Natur... (u. o. 180. l.)

² Ilyen: O. Neurath: *Empirische Soziologie. Der wissenschaftliche Gehalt der Geschichte und Nationalökonomie.* (Schriften zur wissenschaftlichen Weltauffassung Bd. 5. Wien, 1931.) De már a pszichologisztikus irány egyik főképviselője, K. Breysig, újabb munkáiban erősen eltávolodik a törvényszerűségek keresésétől. (*Vom geschichtlichen Werden.* 1926.)

³ Ebben az irányban haladnak B. Croce gondolatai is. *Pl. Zur Theorie und Geschichte der Historiographie.* 1922. — H. Séé: *Science et philosophie de l'histoire* (Paris, 1928.): „... l'histoire peut bien être considérée comme une science, mais comme une science imparfaite, puisqu'il lui est impossible de formuler des lois.“ (235. l.) „... l'histoire peut plutôt aboutir à la philosophie...“ (237. l.)

mus (Comte, majd később Spencer és így a klasszikus nemzetgazdaságtani iskola, Smith, Ricardo stb.) ugyanis egyedüli létjogosultságot, mint tudománynak, csupán a gazdasági és társadalmi élet jelenségeiben törvényeket felállító szociológiának és nemzetgazdaságtannak adott.

Általánosan elfogadott nézet volt és még a legújabb időkben is újból meg újból felbukkan, hogy „társadalom“ és „gazdaság“, mint *tömegjelenségek* bizonyos előre meghatározható törvényszerűségnek vannak alávetve. Amíg a történet nem foglalkozott komolyabban ezeknek a tömegjelenségeknek a kutatásával, a probléma megállapodott formában nem is vetődött fel. A mult század három első negyedének majdnem teljesen politikai irányú történetírása (amelyet igen tévesen pozitivistának szoktak nevezni) nem érdeklődött mélyebben a gazdaság- vagy társadalomtörténet iránt. A 70-es években és főképen Németországban hallunk először valódi gazdaságtörténetről. *A történelmi materializmus nem gazdaságtörténet.* Ez csupán a természettudományos módszer alkalmazása a történetben politikai célok elérésére.

A problémának tényleges első feltűnése tehát a régi történelmi nemzetgazdasági iskolában található. Roscher és Knies azonban — bár bizonyos fokig még Hegel hatása alatt állnak¹ — a természettudományos törvényszerűség alap gondolatából indulnak ki és ha meglátják is, hogy törvényszerűség és történet nem olyan könnyen hozható egy kalap alá, tulajdonképpen átsiklanak ezen a tényen.²

A mult század 80-as éveiben tehát Németországban az a helyzet, hogy az újonnan megalakult gazdaságtörténet részben a törvénykereső nemzetgazdaságtan függvénye, részben pedig belenyugszik abba, amit Menger számára kiszab, marad az *ideográfia*, az egyszerű leírás keretei között.

Ekkor következik be tehát a nagy szakadás *gazdaságtörténet* és *gazdasági teória* közt és ezt a szakadást, mint Spann helyesen jegyzi meg,³ Rickert új módszertani gondolatjai sem szüntették meg. A teória haladt tovább a maga útján, amely a történettől való egyre nagyobb eltávolodáshoz vezetett. A határhaszon-, majd az úgynevezett mate-

¹ I. M. Weber : Roscher und Knies und die logischen Probleme der historischen Nationalökonomie. (Gesamm. Aufsätze zur Wissenschaftslehre 40. l.)

² U. a. 45. l.

³ O. Spann : Tote und lebendige Wissenschaft. 3. kiadás. Jena, 1929. 408. l.

matikai nemzetgazdaságtani iskola mindjobban közeledett a természettudományokhoz. A 20. század első évtizedében úgy látszott, hogy gazdasági teória és gazdaságtörténet sehol sem találkozhatnak.

Az újabb történeti nemzetgazdaságtani iskolából emelkedett ki az a két tudós, akik ennek az állapotnak tarthatatlan voltát felismerték és munkásságukkal a kiegyenlítésre törekedtek: Max Weber és Werner Sombart. Mindkettőjük működése állandóan a két tudomány határán mozog. Ha róluk beszélnek, hol közgazdászoknak, hol gazdaságtörténeteseknek nevezik őket.

Weber a neokantianizmusból indul ki, Rickert híve és követője, aki a rickerti filozófiai koncepciókat a gazdasági teóriában és történetben kifejezésre akarja juttatni. Bár gazdaságtörténeti munkássága, mint azt később ki szeretném mutatni, némiképen káros hatással volt a további fejlődésre, ez mit sem von le a módszertani kérdések tisztázása körüli páratlan érdemeiből.

Weber megállapításai óta új irányzatok kerültek előtérbe, éppen azok, amelyek a gazdasági teória és gazdaságtörténet problematikus viszonyának kérdését olyan aktuálissá tették; az új filozófiai irányzat, a neohegelianizmus szemében a neokantianizmus már a pozitívizmus jellegével bír. Így szokás újabban Weibert pozitivistának bélyegezni,¹ bár ezt a „vádát“ sem teoretikus, sem gyakorlati munkássága semmivel sem igazolja. Hiszen Rickert is megállapította azt, hogy a történetkutatásnak a tényeken kell alapulnia és a módszer csak akkor alakulhat ki, ha a pozitív tényekkel már a lehető valóságot megállapítottuk vagy legalább is megközelítettük,² és Weber ugyanebből az alaptól indul ki.³

Tehát a történet előbbre való, mint a teória. A gazdasági teória csak a történetben már megállapított tényekkel számolhat és ezekből vonhatja le következtetéseit. Elveti tehát a teleológikus módszert, amely a célok előre kitűzése és az eszközöknek ezekhez való igazodása által az *okozati összefüggések* megszűnéséhez vezet. A történetben épúgy mint a teóriában az individuális értékekre vonatkoztatott

¹ W. Bienfait: Max Webers Lehre vom geschichtlichen Erkennen. (Historische Studien 194. Berlin, 1930.) 13. l.

² Rickert, Grenzen 294. l. In den bei weitem meisten Fällen aber sind die Wissenschaften bis zu einem hohen Grade ausgebildet, ehe die Reflexion auf ihre logische Struktur beginnt.

³ Die Methodologie kann immer nur Selbstbesinnung auf die Mittel sein, welche sich in der Praxis bewährt haben. (Ges. Aufs. 217. l.)

okozati összefüggések állnak fenn, amelyek a teóriában *szabályok* (nem törvények!), az úgynevezett ideáltípusok kialakulásához vezetnek.¹ Az ideáltípusok nem természet-tudományos, általános érvényességű törvények, ez a történet lényegénél fogva, amely a teóriába is belejátszik, lehetetlen.² A történeti tényezők konstellációjának változása lehetlenné teszi azt, hogy a bekövetkezendő eseményeket előre meg tudjuk határozni³ és így bár az ideáltípusok a fejlődésben (tehát a történetben) is érvényesek,⁴ a teória sem képes a gyakorlat számára „recepteket” megállapítani.⁵

Sombart életének főművében, a „Moderner Kapitalismus“-ban ugyanabból az alaphól indul ki, mint Weber. A munka célja a gazdasági teóriának és gazdaságtörténetnek egyesítése egy új tudományban, amelyet Sombart „Wirtschaftswissenschaft“-nak nevez.⁶ Bár teoretikusan tulajdonképpen a marxismusból indul ki, az ezzel való korai szakítása

¹ Die deutende Motivforschung des Historikers ist in absolut dem gleichen *logischen* Sinn *kausale* Zurechnung wie die kausale Interpretation eines individuellen Naturvorganges (u. o. 134. l.) . . . oder aber . . . sie können idealtypische Konstruktionen generellen Charakters sein, wie die „Gesetze“ der abstrakten Nationalökonomie, welche unter der Voraussetzung streng rationalen Handelns die Konsequenzen bestimmter ökonomischer Situationen gedanklich konstruieren (u. itt 130. l.).

² Die idealtypischen Konstruktionen der Nationalökonomie dagegen präbendieren — richtig verstanden — keineswegs *generell* zu gelten, während ein „Naturgesetz“ diesen Anspruch erheben muss, will es nicht seine Bedeutung verlieren (u. o. 131. l.) — Die Kausalfrage ist, wo es sich um die Individualität einer Erscheinung handelt, nicht eine Frage nach Gesetzen, sondern nach konkreten kausalen Zusammenhängen (u. o. 178. l.).

³ Steht historisch fest, dass auf zwei in ökonomischer Hinsicht *gleiche* Situationen dennoch *verschieden* reagiert wurde, infolge der Differenzen der politischen und religiösen, klimatischen und der zahllosen anderen nicht ökonomischen Determinanten, dann degradiert man, um die Suprematie des ökonomischen zu erhalten, alle diese Momente zu den historisch „zufälligen“ Bedingungen. (168. l.) — Sondern schon einfach deswegen, weil es uns für die Erkenntnis der Wirklichkeit auf die *Konstellation* ankommt in der sich jene (hypothetischen!) „Faktoren“ zu einer geschichtlich für uns *bedeutsamen* Kulturerscheinung gruppiert vorfinden . . . (174. l.)

⁴ Auch Entwicklungen lassen sich nämlich als Idealtypen konstruieren und diese Konstruktionen können ganz erheblichen heuristischen Wert haben (u. o. 203. l.).

⁵ . . . wir sind der Meinung, dass es niemals Aufgabe einer Erfahrungswissenschaft sein kann bindende Normen und Ideale zu ermitteln, um daraus für die Praxis Recepte ableiten zu können. (149. l.)

⁶ I. később W. Sombart: Die Ordnung des Wirtschaftslebens. Berlin, 1925.

Sombartot az újabb történeti nemzetgazdaságtani iskolához hozzá közel, később azonban ettől is eltávolodik és a maga útjain jár. Bennünket csupán munkásságának az a része érdekel, amelyben a teória és történet kiegyenlítésére törekszik. Legfontosabb ilyen tárgyú munkái azonban már bekapcsolódnak abba az új irányzatba, amely — mint többször említettem — ennek a régtől fontos problémának aktuálisabbá válását előidézte.

A gazdasági életnek a világháború alatti és utáni időkben bekövetkezett zürzavara az úgynevezett teoretikus nemzetgazdaságtan természettudományos módszerét nem igazolta. A lelki élet és így a filozófia is rohamlépésekkel távolodott el a háború előtt tulajdonképpen még általános materialis felfogástól. A 20. század első évtizedeinek idealisztikus filozófiai iránya, a neokantianizmus is már lassanként túlhaladott álláspontnak látszik. A materialisztikus filozófiai irányokkal szemben, azoknak teljes ellentétéként, a hegeli filozófia mesteri konstrukciója folytatja a múlt század közepe óta félbemaradt diadalútját. Az úgynevezett neohegelianizmus az, amely az előző idők szellemtagadásával az anyagtagadást állítja szembe. Ennek a *történetre* való hatásáról másutt még részletesebben szándékozom szólni, itt csupán a felvetett problémában, a gazdasági teóriának és a gazdaságtörténetnek egymáshoz való viszonyában elfoglalt szerepével foglalkozom. Ez a szerep Othmar Spann működésével függ össze.

Spann nem gazdaságtörténész és így tulajdonképpen ellentétben áll mindazokkal, akik előtte a gazdasági teória és gazdaságtörténet kiegyenlítésére törekedtek. Mert úgy a történeti nemzetgazdasági iskola mint Weber és Sombart történetileg alapozzák meg teoretikus munkásságukat, Spann nem történeti, hanem *filozófiai* alapból indul ki. Ez a filozófia pedig a neohegelianizmus.

Mint ahogy Hegel történetfilozófiájában nem a való élet történeti rekonstruálására törekvő kutatásból, hanem a világszellem gondolatából indul ki, úgy Spann is főműveiben¹ nem a társadalmi és gazdasági élet valódi jelenségeit taglaló — mondjuk: helytelenül taglaló — nemzetgazdaságtanból, illetőleg szociológiából indul ki, hanem a társadalmi és gazdasági élet alapjául szolgáló „szellem“ gondolatából.

¹ O. Spann: Fundament der Volkswirtschaftslehre. (1. kiad. 1918.) Jena. Gesellschaftslehre. (1. kiad. 1914.) Leipzig. Gesellschaftsphilosophie. (1928.) München. Der wahre Staat. (1921.) Leipzig. Tote und lebendige Wissenschaft. (1. kiad. Jena, 1921.) stb. stb.

Ez a teljesen metafizikai beállítottság — bár Spann tagadja, hogy a gazdasági élet jelenségeinek vizsgálatánál metafizikai szempontok vezetik¹ — jellemzi egész működését. A részletekben tényleg a való élettel számol Spann, de miután kiindulópontja tisztára metafizikai, egész gondolatmenete szükségszerűen ennek a hatása alá kerül. Ahogy az ugyancsak a hegeli dialektikából kiinduló Marx az anyagnak — mondjuk — monizmusát vallja, úgy a teljesen hegeli gondolatokból táplálkozó Spann ennek helyébe a *szellem monizmusát* állítja.

Társadalom és gazdaság szellemi jelenségek, az egyes egyéniség csak mint ennek része játszik szerepet. Az univerzális szellem megnyilvánulási formái, mint Hegelnél a kultúrnépek, Spann-nál a gazdasági és társadalmi jelenségek.² A teoretikus nemzetgazdaságtan már csak azért is helytelen alapból indul ki, mert az egyes ember, az egyéniség gazdasági ténykedésének feleslegesen nagy fontosságot tulajdonít. Az intézmények, mint a szellem megnyilvánulásai előbb vannak, mint az egyének, az egyén csak mint tag illeszkedik bele az egészbe.³

Az univerzalizmus gondolata, amely nyíltan vallja, hogy a „szellem nem öregszik“⁴ és így tulajdonképpen csak változásokról, de nem fejlődésről van szó, a történetet is kisajátítja a maga számára. Spann határozottan kijelenti, hogy elérte a történet és teória egyesítését; a gazdaságban véli megtalálni a „történet szellemét“.⁵ A történet csakúgy,

¹ Ohne Metaphysik kann der Mensch nicht leben und wäre er der niedrigste Atheist. Aber die Metaphysik — der wir an ihrem Orte uns keineswegs entziehen wollen — steht wesensgemäss vor der Wirtschaft; in der Wirtschaft selbst ist sie nicht mehr zu finden. (Tote und lebendige Wissenschaft 34. l.)

² . . . eine Wirtschaft die durch und durch Geist ist (Die Krisis etc. 60. l.) . . . sondern Gesellschaft ist jetzt die Lebensbedingung des Einzelnen und somit notwendig ein geistig-sittliches Gebilde . . . (Die Haupttheorien der Volkswirtschaftslehre. 20. kiadás. Leipzig, 1930. 28. l.)

³ Daher ist der Einzelne von Anbeginn bereits *gliedhaft* in diesem Miteinander, dem geistigen Zusammenhange Mehrerer enthalten. Dieser ist daher als ein eigenes Etwas zu denken und ist dann das Überindividuelle und Primäre. (Haupttheorien. 27. l.) és másutt számtalan helyen.

⁴ Der Geist altert nicht. (Gründung und Entfaltung als Kategorien der Geschichte. Ein Beitrag zur geschichtlichen Kategorienlehre. Ständisches Leben. 1931. 307. l.) In der Geistesgeschichte ist alle Wahrheit von je vorhanden. (Haupttheorien, Vorwort zur Jubel-ausgabe.)

⁵ Indem wir in der Wirtschaft den Geist der Geschichte aufgedeckt haben und diesen Geist als einen an des Metaphysische, an das

mint a gazdaság, szellem.¹ Mint a szellem egységes megnyilvánulásai közt, nem lehet tehát szó szakadásról teória és történet közt. Természetes azonban, hogy a teória, amely az intézmények, a primär jelenségek, *mibenlétét* kutatja, előbbre való, mint az ezek *változásaival* foglalkozó történet. Spann szerint tehát a történet csak a teóriának alárendeltje lehet.

Míg tehát Weber és az éppen a spanni gondolatok ellenhatásaképpen saját gondolataival ismét fellépő Sombart — bár ez utóbbit Spann a maga hívének vallja² — a történet való jelenségeit állítják a teória alapjául, Spann metafizikai elgondolása ezeket a konstrukció háttérébe szorítja.

Spann megállapításai ellen a teoretikus nemzetgazdaságtan művelői és a gazdaságtörténészek egyaránt tiltakoztak. Meglepő azonban, hogy míg a teoretikusok élesen küzdenek ellene, („Der Kampf um Othmar Spann“) a gazdaságtörténészek körében távolról sem találkozott ilyen erős ellenvéleménnyel. Ennek oka egyrészt abban rejlik, hogy a módszertan fegyvereivel sokkal jobban ellátott gazdaságtéoretikusok nagyobb erővel tudják felvenni a harcot, mint a még mindig gyermekepőben járó gazdaságtörténeti módszertan, másrészt azonban az újonnan felkerülő úgynevezett szellemtörténeti irányzat örömmel fogadta a spanni eszméket, amelyekben a maga igazolását vélte felfedezni. Nem látták meg, hogy ezek tulajdonképpen tudományuk csődjét, a még alig kialakult gazdaságtörténeti kutatásnak bukását jelentenék. A spanni gondolatoknak a gazdaságtörténetben való érvényesülése ugyanis, mint arra Horst Jecht igen helyesen mutat rá, a történet megszűnését s a teóriában való felolvadását jelentené.³

Höchste geknüpften erkennen, haben wir sowohl die Materie, wie den Geist. (Die Krisis 60. l.) — Die universalistische Theorie ist hier wie überall grundsätzlich wirklichkeitsnahe (?); sie muss grundsätzlich vom Ganzen ausgehen und muss daher die Konkretisierung des Ganzen beobachten. Die Konkretisierung ist aber unmöglich abstrakte, allgemeine, sondern notwendig ganz bestimmte und zwar geschichtliche Wirklichkeit. Auf diese Weise ist die universalistische Lehre sowohl Theorie, wie Geschichte, sie erreicht die Einheit von Theorie und Geschichte. *Innerhalb dieser Einheit gebührt aber der Vorrang der Theorie.* (aláhuzás tölem) Tote und lebendige Wiss. 37. skk. l.

¹ Die Geschichte ist Geist. (Gründung und Entfaltung 307. l.)

² Haupttheorien, 183. l.

³ H. Jecht: Wirtschaftsgeschichte und Wirtschaftstheorie. 1928. 21. l. Umgekehrt wie bei Gottl ist die Geschichte schliesslich bei Spann in der Theorie aufgehoben.

Jecht és Sombart foglalkoznak a legbehatóbban a Spann által olyan erősen az előtérbe lökött problémával, a teória és történet viszonyával. Sombart egyik munkájában ismétli már régebben elfoglalt álláspontját. Minden kulturális jelenség és így a gazdaság is tulajdonképpen történet. Ez a gondolat a weberi gondolatokhoz jár egészen közel, épúgy mint az, hogy a tényekből levezetett alakító eszmék vannak hivatva „rendet teremteni“ a gazdasági életben.¹ Ugyanezt fejti ki Sombart egy újabb munkájában, a nemrég megalakult angol gazdaságtörténeti folyóirat, az *Economic History Review* számára 1929-ben írt cikkében, amelyben a teória és történet egyesítéséről szól.² Itt is, mint különben másutt is, saját elméletét, a „gazdasági rendszerek“ gondolatát állítja a középpontba. Sombart legújabb nagyszabású munkájában, amelyben az eddigi nemzetgazdaságtani iskolák kritikáját adja és az eddigi 1. mechanikus, atomisztikus „rendező“; 2. scholasztikus, metafizikus „ítélkező“ nemzetgazdaságtanokkal szemben a maga „megértő“ teóriájának helyes voltát hangsúlyozza, *lényegileg* éppen a teória és történet viszonyában áll Spannall éles ellentétben.³

Jecht említett munkájában a Sombart gondolataihoz igen közel álló gondolatokról tesz tanuságot; mint Sombart ő is elsőrendű fontosságot a szellemi jelenségeknek tulajdonít, de a történet jelentőségének hangsúlyozásában Spannall ellentétes álláspontot foglal el. Theodor Mayer egy cikkében,⁴ amely nyíltan a Spannallal való vita célját szolgálja,

■ ¹ W. Sombart : Die Ordnung des Wirtschaftslebens. Alle Kultur, somit auch alle Wirtschaft, wenn sie wirklich ist, ist Geschichte. (41.) Aufgabe aller Kulturwissenschaften ist es nun Mittel und Wege zu finden, die von ihnen bearbeiteten Kulturerscheinungen in ihrer geschichtlichen Besonderheit zu erfassen. Es gilt ein bestimmtes Kulturgebiet dadurch gleichsam wissenschaftlich zu machen, *dass man lernt durch Heraushebung seiner historischen Konkretheit seine Stellung in der Geschichte zu bestimmen und es in seiner Eigenart von anderen Konkretisierungen derselben Kulturidee zu unterscheiden.* Das erreicht man abermals mit Hilfe einer an den Tatbestand herangetragenen Idee, die aber in diesem Falle keine abgrenzende, sondern eine gestaltende Funktion auszuüben berufen ist . . . Einer solchen gestaltenden Idee mittels deren sie ihren Stoff zu Systemen zu ordnen vermag, bedarf nun die Wirtschaftswissenschaft ebenfalls. (5. l.)

² Economic Theory and Economic History. *Economic History Review* 1929. 1. s. kk. 1.

³ Die drei Nationalökonomien. München, 1930.

⁴ Wirtschaftsgeschichte und Wirtschaftstheorie. Bemerkungen zur Lehre Othmar Spanns *Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft* 82. k. (1927) 45. és kk. 1.

elismeri Spann érdemeit, amelyek a teória és történet egyesítése, a gazdasági egész felismerése körül vannak. Ott fordul azonban nyíltan Spann ellen, ahol fejlődésttagadó gondolatmenete belevág a történet lényegébe.

Az első pont itt, amelyet Sombart „ítélkezés“-nek nevez, Spann nem értékekre vonatkoztatott. hanem értékelő nézetei. Spann szerint ugyanis, az egyedüli lényeges és valódi gazdálkodási forma, a rendileg tagozódott gazdaság, amelyet ő a középkorban vél felfedezni.¹ Mayer igen helyesen hangsúlyozza, hogy a történet szempontjából valódi és lényeges minden gazdasági forma, amely volt és amely feladatát betöltötte. Tagadja, hogy, bár a szellemi jelenségeknek a gazdasági élet kialakulására igen nagy jelentőségük van, ezek lennének az egyedüliek, amelyek a gazdálkodás formáját meghatározzák, bár készséggel elismeri, hogy egyes esetekben a gazdasági tényezők képesek bizonyos mértékben a szellemi életet befolyásolni. A különböző tényezők fontosságát és egymásra való hatását igen helyesen emeli ki és rámutat arra, hogy a történeti kauzalitás (azt hiszem, itt Weber és Rickert individuális kauzalitására gondol) az úgynevezett mechanikus kauzalitástól, melynek keretei közé azt Spann szorítani akarja, lényegében eltér. Egyik leghelyesebb érve Mayernek, mikor megemlíti, hogy a történet mindenütt mozgást és fejlődést lát, nem lehet tehát egy állandó (statikus) ideálképhez igazodnia. Szembeállítja a spanni „Ganzheit“-tel a történetit, amely a multat és jövőt a jelenen át időrendileg köti össze.²

Nagy érdeme Spann-nak, hogy tulajdonképen első ízben találunk nála egy olyan összefogó nagy gondolatkört, amelyben gazdasági teória és gazdaságtörténet a gazdaság szellemében tényleg találkoznak. Ez a gondolat, mint Mayer is kiemeli, bizonyos mértékben termékenyítőleg is hathat a gazdaságtörténetre. De csupán ebben a pontban, mert azontul a spanni rendszer irracionalitása, a valótól való teljes elvonatkozása és anyagtagadása a tényekkel, az „egyszer volt“-tal számoló historikust olyan légüres térbe viszi, ahol az élet, a munka számára lehetetlenné válik.

Sajnos a német gazdaságtörténetre, annak legkiválóbb reprezentánsaira is túlnagy hatással voltak Spann eszméi. Elég, ha itt G. v. Belowra és A. Dopschra gondolunk. Below egy tanulmányában nyíltan állást foglal Spann eszméi

¹ Spann, Fundament 58. l.

² I. h., főleg 53, 60, 58, 61, 64, 68. l.

mellett,¹ Dopschnak pedig egyik legújabb munkája: *Naturalwirtschaft und Geldwirtschaft in der Weltgeschichte* áll bizonyos tekintetben Spann hatása alatt.

A gazdasági törvényszerűségek kérdésével egyidőben vetődött fel a fokozatelméleti gondolat.

Mint az előbbieken láttuk, az individuális tények megállapítására törekvő történet nem állíthat fel általános érvényű törvényeket. Ha azonban a gazdaság szellemi beállításával eljutottunk a teória és a történet egyesítéséhez, a „gazdaság“ már nem képezhet önmagában álló egységet, amelynek külön módszere eltérő lenne a történetétől. Ebből a pontból indultak ki Spann és követői, de nem ahhoz a természetszerű gondolathoz jutnak el, hogy a gazdaság fejlődés² folyamánya, amelyben a különböző formák egymásból eredve nem állnak önmagukban elő, hanem szükségszerűleg az újabb a régiekből következőre jut el egy bizonyos kialakuláshoz, hanem a fejlődés tagadásával, a formákból vezetik le a gazdaság fogalmát.

Mi az oka azonban annak, hogy „gazdaság“ (és „társadalom“) mindenkor mint különálló egységek szerepeltek, amelyre sokkal könnyebben voltak alkalmazhatók a természettudományos általánosító törvények, mint a történeti vagy mondjuk kulturális élet egyéb jelenségeire. Mindazok, akik a történet egyéb ágaiban a törvényszerűségek teljes tagadásához jutnak el, egy percre megállnak a „gazdaság“ (és „társadalom“) fogalma előtt. Például Meister, aki kifejezetten tagadja a törvényszerűséget a történetben, megtorpan a gazdaság előtt és azt, mint különben Rickert is, besorozza az egyéniségfeletti (überindividuell) történeti összefüggések közé.³

Éppen ebben az „egyéniességfeletti“-ségben rejlik azonban a gazdasági törvények lehetőségének gondolata. Míg a politikai vagy a tágabban értelmezett kultúrtörténet (vallás-, filozófia-, sőt jogtörténet) terén a nagy egyéniségnek a tömegre gyakorolt hatása élesen szökik szembe, a gazdasági életben és így történetben, a *tömeg* cselekedeteinek a fontosságán van a hangsúly.⁴ Jól értsük meg, nem az individuális

¹ Die Entstehung der Soziologie. (Deutsche Beiträge zur Wirtschafts- und Gesellschaftslehre 7. Jena, 1928.)

² Entwicklung ist der Ausdruck für ein fortlaufendes allmähliches Geschehen. (W. Bauer, Einführung 23. 1.)

³ ... Wirtschaftsformen eines Volkes wären solche überindividuellen historischen Zusammenhänge. (17. 1.)

⁴ En ce qui concerne la vie économique des masses jouent un rôle bien plus marqué, prépondérant même, car ici il s'agit surtout

és univerzális felfogás közti különbségről van itt szó; az úgynevezett „individuális“ felfogás, amely a gazdaságot az egyes egyén gazdálkodási rendszeréből vezeti le, ezeknek a tömegben felolvadó egyeseknek összesítő gazdaságát tekinti alapjául. Tehát a „véletlen“, amelynek fontosságát a történetben régtől fogva és sokan hangsúlyozták,¹ a gazdasági élet terén, mint mondani szokták, jelentéktelenebbé válik, mint a történet egyéb ágaiban. Vagyis a gazdasági életben könnyebb „rendet teremteni“² és az eseményeket egy közös nevezőre hozni.

A „rendteremtés“-nek ez a vágya vezetett a fokozatelméletekhez. Ahhoz azonban, hogy ilyen elméletek megszülessenek, szükség volt arra, hogy a gazdaságot nem mint egyzertre lett, statikus egységet fogjuk fel, hanem annak történeti kialakulását tekintsük alapvetőnek. Nagyrészt tehát nem a teoretikus nemzetgazdaság (klasszikus, határháson, matematikai iskolák stb.), a természettudományos törvényszerűségekre beállított közgazdászok körében kell a fokozatelméleteket keresnünk, hanem a történeti nemzetgazdasági iskolákban és az ezekhez némiképen közelálló tudósoknál.

Amikor Weber „ideáltípusait“ megalkotja vagy Sombart „gazdasági rendszereit“ kidolgozza, tulajdonképpen ugyanerre gondolnak. Sombart ezt a címet „Die Ordnung des Wirtschaftslebens“ adta annak a munkájának, amelyben részletesen leírja „Wirtschaftssystem“-jeit. De Weber és Sombart egyaránt, kissé túlnagy fontosságot tulajdonítanak a gazdasági életben a szellemi tényezőknek. Sombart a gazdasági szisztémát, mint „szellemi egységet“ fogja fel, amely 1. közös szellem uralma alatt áll, 2. közös rendje és rendezettsége (Ordnung und Organisation) van, 3. egy bizonyos közös technikát alkalmaz.³

A fokozatelméletek mindegyike, a gazdaság tömegjelenség-voltából kiindulva, a gazdasági törvényszerűségeket adottaknak fogadja el és így lényegileg térnek el a történeti módszer alap gondolataitól. Mindazok a nemzetgazdászok, akik ilyen elméleteket állítottak fel, ezeket általános érvényű-

de phénomènes quantitatives. (Sée i. m. 121. l.) — Nun ist es gewiss richtig, dass es Gebiete gibt innerhalb des geschichtlichen Geschehens wo die Persönlichkeit eine geringfügigere Rolle spielt, wie in der . . . Wirtschaftsgeschichte. (Bauer i. m. 65. l.)

¹ Pl. Éd. Meyer: Zur Theorie und Methodik der Geschichte. (Kleine Schriften. Bd. I. Halle, 1910).

² W. Sombart: Die Ordnung des Wirtschaftslebens passim.

³ Sombart, Die Ordnung 5. l.

eknek tartják és azokat minden nép történetében sématicusan visszatérő formáknak tekintik. Közülök nem egy, mint például az egyik legismertebb fokozatelmélet alkotója, Karl Bücher, történeti tanulmányokból kiindulva jut el ehhez a sématisáláshoz.¹ A fokozatelméletek ebben a formában a történész szempontjából hasznavehetetlenek, sőt károsak, mégis éppen a fokozatok kérdésében látjuk — mint különben ennek a kérdésnek egyik legalaposabb ismerője, H. Proesler, — a legtöbb lehetőséget a közeledésre hisztorikus és teoretikus közt.²

A fokozatelméletek lényege a „rendteremtés“, a gazdaságtörténetben rendkívül erős magyarázó, heurisztikus értékű. Azonos vagy legalább hasonló adottságok között élő társadalmak gazdasági rendszerét a fejlődés egy bizonyos fázisában jelölhetjük egy-egy ilyen fokozattal, anélkül hogy ennek általános érvényességét, törvényvoltát elismernők. A történet számtalan tényezője, ezeknek különböző „konstellációja“ nem engedi meg, hogy *teljesen* azonos fejlődési fokot, mint sémát fogadjunk el; a fokozatokat tehát a történetben mindig bizonyos megszorítással vagy tágítással kell alkalmaznunk, például Hildebrandét vagy Bücherét egyaránt.³ Arra, hogy egy-egy ilyen fokozat mennyire nem képes egy kor összes *történetileg fontos* gazdasági formáit magában teljességgel összefoglalni, jellemző H. Proesler kísérlete,⁴ aki Németország gazdasági fejlődését ilyen fokozati sémákkal (Wirtschaftsepochen-nak nevezi őket) próbálja megvilágítani, de annyira szétágazó táblázatot ad, hogy elveszi éppen a fokozatok értékét, a magyarázó, rávilágító jelleget.

Ha tehát a gazdaságtörténetben sem fogadjuk el az általános érvényű törvények lehetőségét, el kell fogadnunk bizonyos hasonló körülmények közt előálló hasonló jelenségeket, amelyek a gazdaság, mondjuk, „egyénségfeletti-ségével“ függnek össze.

¹ K. Bücher: Beiträge zur Wirtschaftsgeschichte. (1922.) előszavában.

² H. Proesler: Die Epochen der deutschen Wirtschaftsentwicklung (Nürnberg, 1927. 55. l.): ... dass die wesentlichsten Voraussetzungen für ein verständnisvolles und fruchtbringendes Zusammenwirken zwischen Sozialökonomien und Historikern in Fragen der Wirtschaftsstufen bzw. -epochen gegeben sein dürften.

³ Kiváló példa a fokozatelmélet bírálata: H. Spangenberg: Territorialwirtschaft und Stadtwirtschaft. (Ein Beitrag zur Kritik der Wirtschaftsstufentheorie.) München, 1932. Beiheft 24. der Hist. Zeitschrift.

⁴ I. m. 66. s. kk. 1.

Természetesen, ha Spann gondolatmenetéből indulunk ki és a „szellem“ öröktőlvalóságát, annak gazdasági életben való állandó megnyilvánulási formáit fogadjuk el, megtagadjuk a gazdasági fejlődést és ezzel a fokozatelméletek lehetőségének gondolatát. „Fejlődésen“ nyilvánvalóan sohasem a darwinisztikus evolúció, a „haladás“ (Fortschritt) gondolatát értem, hanem azokat a történeti összefüggéseket, amelyek okozati kapcsolattal egymáshoz kötve, egymásból folyamatosan következnek, amivel tulajdonképpen a történet folyamatos „egész“ voltát óhajtom hangsúlyozni.

Az univerzálisztikus felfogás tagadja ezt a fejlődést. Ez kitűnik Waldemar Mitscherlichnek „fokozatelméletéből“,¹ amelynek ahisztorikus volta első pillantásra szemünkbe ötlük. Kijelenti ugyanis Mitscherlich, hogy a különböző gazdasági fokozatok nem fejlődnek egymásból, hanem mindegyiknek külön gyökere van, mely létét meghatározza. Hangsúlyozza továbbá azt is, hogy organikus fejlődésről nem beszélhetünk.² Ha valami, úgy Mitscherlich elmélete mutatja azt, hogy mit jelent Spann eszméinek a történetben való alkalmazása. Ha ez ugyanis igaz volna, ha a gazdasági formák önmagukból keletkeznének, „külön gyökerük“ volna. ez a gyökér valahol a levegőben függne, nem volna talajhoz kötött, nem volna megfogható, a történet összefüggései értelemnélküliek volnának. A történet tehát tényleg nem lenne egyéb, mint egy „Sinnggebung des Sinnlosen“.³

Éppen Mitscherlich teóriáján át jut érvényre Spann hatása Dopschnak előbb említett, egyébként igen kiváló és óriási forrásismerettel megírt munkájában.⁴ Ha Mitscherlich teóriája érvényesülne, a történet elvesztené teljes „pozitivitását“. A történeti fejlődés logikus egész, szükségszerű láncolat, amelyben természetesen a „végső okot“ éppen olyan kevésbé határozhatjuk meg, mint a természettudományokban. Ennek a „végső oknak“ a keresése már metafizika és ezt a tudományos módszernek ki kell magából zárnia, akár természettudományos, akár kultúrtudományos eszkö-

¹ W. Mitscherlich : Eine Wirtschaftsstufentheorie. Leipzig, 1924. 7. l. : Die einzelnen Stufen entwickeln sich nicht aus einander, sondern jede Wirtschaftsstufe verfügt über eigene Wurzeln, die ihre Existenz bedingen.

² Eine organische Entwicklung eines aus dem andern sei zurückzuweisen. I. m. l. l.

³ Th. Lessing : Die Geschichte als Sinnggebung des Sinnlosen.

⁴ A. Dopsch : Naturalwirtschaft und Geldwirtschaft in der Weltgeschichte. Wien, 1930. 17. l. Kifejezettek, de a munka egész szelleméből ez következik.

zökkel, fogalmi meghatározásokkal dolgozzék is. A hegeli gondolkozás és az ennek az alapján álló tudományos módszertan azonban éppen itt távolodik el, véleményem szerint, a valóságtól és ezzel maguktól a tudományoktól, amelyeknek végső célja mindenkor csak a valóság megállapítása lehet.

„Igazság és valóság“ a címe Heinrich Maier filozófiai művének, amelyben a modern filozófia, az úgynevezett életfilozófia ellen foglal állást.¹ Maier a hibát már tulajdonképpen Rickertnél keresi,² bizonyára helytelenül, és főképpen abban látja, hogy a filozófiának és ezzel a kultúrtudományoknak a természettudományoktól való elvonatkozása, „az értékek elabszolutizálása azok elszubjektizálásához vezet“.³

Bár Rickertből indult ki, az életfilozófiához áll közel az a bennünket közelebből érintő irányzat, amely éppen tárgyalandó problémáink egyike, tudniillik a szellemtörténeti irány és annak a gazdaságtörténethez való viszonya.

A szellemtörténetet iránynak nevezem és nem módszernek. Ezzel nem értékelné kívánok, nem csökkenteni a szellemtörténet jelentőségét, hanem meghatározni szeretném azt a szerepet, amelyet a történettudományban elfoglal.

A Rickert által felvett kultúrértékeknek elabszolutizálása és ezeknek az *ethikai* nevezőre hozása a szellemtörténeti irányzat kiinduló pontja. Irány akar ez lenni, útmutatás jelenre és jövőre, amint ezt a szellemtörténet nagy apostola, Ernst Troeltsch, nyíltan kifejti egyik főmunkájában.⁴ A történeti megismerést, mint Maier mondja, úgy vélik „logikusan legitimálni“, hogy azt egy történetfölötti alapra hozzák.⁵ Ezzel azonban egy mesterséges konstrukciót kapunk, olyan szintézist, amely a valóságtól eltávolodva nem adja a történeti igazságok teljes megismerését.

¹ Maier már id. munkája : Wahrheit und Wirklichkeit.

² Már egy régebbi munkájában : Das geschichtliche Erkennen. 1914.

³ Varga Sándor : Rickert Henrik filozófiája. (Budapest, 1931.) 23. l.

⁴ Der Historismus und seine Überwindung. Berlin, 1924. Das Wesentliche dieser Werte ist, dass sie gesollte Werte oder objektive Zwecke sind, d. h. sachliche Werte von allgemeiner, überzufälliger und überindividueller Geltung, deren Anstreben wir uns und anderen als Pflicht zumuten (22. l. u. így 21., 29. l. stb. stb.)

⁵ Und man gefällt sich darin diese Gewaltsamkeit durch das Schlagwort zu beschönigen, dass sich für die geschichtliche Erkenntnis die logische Legitimation nur gewinnen lasse, indem sie auf eine überhistorische Basis gestellt werde. Man nennt das Überwindung des Historismus. (Maier, Wahrheit etc. 14. l.)

Természetes következménye ez a filozófiai és történeti beállítottság annak a keresésnek, amelyről éppen tanulmányom elején szoltam. Ezek a gondolatok vezették Yurát, amikor az ethikai akarat törvényét állította a kultúrtudományok középpontjába, ez az elgondolás vezette például Folkert Wilkent, aki a nemzetgazdaságtant akarja olymódon megreformálni, hogy abba a szellemi akarat törvényeket, melyeket másutt kozmikus törvényeknek is nevez, próbálja belevinni.¹

Távol áll tőlem, hogy ennek az irányzatnak az ethikai életszínvonal emelkedésére tett jótékony hatását elvitassam. Sőt, ha a „történet az élet mestere“ mottójából indulunk ki, nagy összefoglaló, a *jelenre vonatkoztatott*² tudományos történeti munkákban is, nemcsak létjogosultsága, de rendkívül erős tanító, nevelő ereje van. A tudományos részletkutatás azonban elveszti talaját és bizonytalan, homályban való tapogatózássá válik, ha ebből az úgynevezett szellem-történeti konstrukcióból indul ki és erre építi „módszerét“.

A gazdaságtörténet pedig mindig bizonyos fokig részletkutatás. A történeti „egész“ sok tényezője közül csak az egyik a gazdasági. Csak úgy egyik tényezője a történeti fejlődésnek a szellem.³ Ha az ethika normatív tudományát a történetre alkalmazzuk, ezzel a többi tényezőt a szellemi jelenségek hatása alá állítjuk. Nagy, összefoglaló munkáknál ez alapul — esetleg — elfogadható. Nem fogadhatjuk el azonban a kutatásnak ezt a módját, ha csak az egyik résztényező fejlődését vizsgáljuk, különösen nem akkor, ha ez a résztényező a gazdaság.

A gazdasági törvényszerűségek, a fokozatelméletek tárgyalásánál többször rámutattam arra, hogy — különösen régebben — de például a modern nemzetgazdaságtanban is a gazdaságot külön egységnek fogják fel, amelynek külön előre kiszámítható és általános érvényű törvényei vannak. Ha ezt a felfogást a gazdaságtörténeti kutató számára elvetettük is, bizonyos, hogy az emberiség materiális kultúrájának tömegmegnyilvánulásai a gazdasági élet terén realizálódnak.

¹ F. Wilken: Die Metamorphosen der Wirtschaft. (Eine Neubegründung der Nationalökonomie nach geisteswissenschaftlicher Methode.) Jena, 1931.

² Ez a jelenre vonatkoztatás Croce óta a történeti módszertanokban is állandó jelszó.

³ A tényezőkérdéssel foglalkozik Dékány István cikke a Századok 1931. évfolyamában: A szellem-történet történetelméleti alapon megvilágítva. (337. és kk. l.)

A gazdaság tehát, mint anyag, áll a szellem mellett. Azt is mondhatnók, hogy mint a tényezők sorából kiemelkedő egyik főtenyező. Úgy ahogyan azonban a szellemet nem állíthatjuk az anyag szolgálatába, amint azt például a történeti materializmus teszi, ugyanúgy nem tehetjük az anyagot sem a szellem alárendeltjévé. Ha azonban a szellemtörténeti kutatás „módszerét“ a gazdaságtörténet számára elfogadjuk, csak ez az eset következhetik be. Az, amit Spann és követői a hegeli szellemi monizmusnak a gazdaságra való alkalmazásával *filozófiailag* kísérelnek meg, ugyanez áll elő akkor, ha a gazdaságtörténet módszerét a szellemtörténeti irány szolgálatába állítjuk. Ez a magyarázata, hogy éppen ezekben az utóbbi körökben fogadták olyan örömmel Spann gondolatait, mint saját módszerük igazolását. Meg kell azonban jegyezni azt, hogy a szellemi jelenségeknek a gazdaságtörténetben való fokozott kihangsúlyozása régibb a szellemtörténeti irány általánossá válásánál, régibb a spannianizmus elterjedésénél.

Weber és Sombart, kik — különösen az előbbi — *módszerükben* tulajdonképpen ellentétben állnak az említett irányzatokkal, kezdték meg történeti munkásságukban a „gazdasági szellem“, a gazdaságban érvényesülő szellem gondolatának kiemelését. Mindketten a szellemi tényezőknek a gazdasági életre gyakorolt hatásában mutattak új utakat. Ha ebben természetesen sok igazság van is, sajnos a későbbi kutatás ezeknek a gondolatoknak alapján nagyon gyakran odáig jutott, hogy a gazdasági tényező fontosságának háttérbe szorításával a gazdasági fejlődést teljesen a szellemi tényező hatása alá állította. Így történt ez például az úgynevezett „kapitalizmus szellemével“. A tőke (Kapital) és ezzel a kapitalizmus sokféle értelmezésnek van kitéve.¹ Ha a kapitalizmust egyszerűen mint a pénzgazdálkodás egy fejlett fokát fogjuk fel és azt a Hildebrand-féle hitelgazdálkodással (Kreditwirtschaft) azonosítjuk, akkor természetesen ezzel a fokozattal már a gazdasági fejlődés során többiben találkoztunk. Így például Eduard Meyer bizonyítani igyekezett, hogy kapitalizmus már az ókorban is fennállott.² Ez azonban legfeljebb annak a fokozatnak felelhet meg, amelyet Sombart és követői a „Frühkapitalismus“ fogalma alatt értenek. Ha tehát egyáltalán analógiáról beszélhetünk,

¹ Lederer E.: A középkori pénzüzetek története Magyarországon. Budapest, 1932. 9 l.

² Ed. Meyer: Die Wirtschaftliche Entwicklung des Altertums. Kleine Schriften I. 1910. 79. s. kk. 1.

akkor a XVII. század gazdálkodási rendjét és az ókori hellenisztikus vagy a római császárság idejében fennálló gazdálkodási rendszert hozhatjuk egymással bizonyos fokig kapcsolatba.

Ha azonban „kapitalizmuson“ a modern gazdálkodási rendet, amelyet — mint Sombart is kiemeli¹ — a gazdasági értékek szimbólummá válása jellemez, tehát a Sombart-féle „modern kapitalizmust“ értjük, ennek a gazdálkodási formának analógiáját a régebbi időkben nem találhatjuk meg. Nem beszélhetünk tehát a „kapitalizmus egységes szelleméről“. Az „Erwerbstrieb“ stb., mely jelenségeket ezzel a „szellemmel“ azonosítani szoktak, mint arra különben sok kiváló közgazdász és gazdaságtörténész is rámutatott, a fejlett pénzgazdálkodás kísérő jelenségei és ezzel például a későbbi középkor századaiban épügy találkozunk, mint az ezt követő időkben. A tényezők konstellációjának változása, hogy ismét Weber szavait idézzük, a gazdasági fejlődés folyamán egyre újabb formákat hoz létre, amelyeket egy tényező behatása alá állítani lehetetlen. A történeti kutatásnak mindenkor a tényekből kell kiindulnia, a valósághoz kell közel maradnia és ezért minden konstrukció, amely bizonyos fokig mesterségesen *állandóan* egy tényezőt, legyen az a szellemi vagy a gazdasági, állít az események, a történeti okozati összefüggések középpontjába, mindig szükségképen tévútra vezet.

Weber és Sombart, — tudományunk kialakulására páratlan hatású módszertani megállapításaiknak jelentőségét az előbbieken méltatni igyekeztem, — a történeti tények feldolgozásában egy ilyen konstrukciót állítottak fel és ezzel az amúgyis a szellemiek túlzott kihangsúlyozása felé törekvő újabb gazdaságtörténeti kutatásnak bizonyos fokig irányt mutattak. Feleslegesnek látszik ezeket a részben jólismert munkákat, részben újabban keletkezett tanulmányokat, disszertációkat felsorolni, mivel bennük mindig a fontosabb tárgyalatnak a kiemelésével találkozunk.

De azért tulajdonképen sem Weber, sem Sombart és követőik nem távolodtak el a valóságtól. Ez teljes ellentétben állt volna módszertani gondolataikkal; a valóságtól való eltávolodás csupán ott következik be, ahol a szellem-történeti irány kezdi hatását a gazdaságtörténetben érvényesíteni. Mint csattanó példát említjük itt meg H. Bechtel

¹ A kapitalizmusnak, mint gazdasági fokozatnak a felállítása tulajdonképen a Sombart érdeme.

művét. Ennek a könyvnek ismertetésében már igyekeztem rámutatni arra, hogy a valóságos tényeket jól ismerő és ezek kutatásából kiinduló Bechtel milyen merész és a tényektől teljesen elvonatkoztatott konstrukcióhoz jut a szellem-történet és főképen Spann hatása alatt.¹ Jellemző példa még például Bernhard Laum műve, aki a pénz eredetét teljesen szellemi tényezőkből kívánja levezetni.² Meg kell jegyezni azt, hogy a szellem-történet hatása a gazdaságtörténetre úgyszólván kizárólag *Németországban* nyilvánult meg.

Jótékony hatása is van azonban a német szellem-történeti iránynak a gazdaságtörténetre. Szintétizálásra irányuló törekvése ugyanis a legutóbbi 6—8 év alatt egész sereg összefoglaló, általános gazdaságtörténeti munkát produkált.³ Ezek az általános gazdaságtörténetek azonban csupán a szintézis gondolatában állnak szellem-történeti hatás alatt, mert egyébként, úgyszólván kivétel nélkül, a valóságkutatás „régimódi“ keretei közt mozognak.

A nyugtalan keresés, amely a legújabb német gazdaságtörténeti kutatást irányítja, sokszor tévutakra vezet ugyan, mégis új célkitűzéseivel régi, de azért nem kevésbé fontos problémákat igyekszik megoldani és új problémák felvetésével, új irányok mutatásával gazdagítja a múlt század végén alakulni kezdő, de sajnos ma is eléggé kezdetleges gazdaságtörténeti módszertant. Bármily meglepőnek tűnjék is, azonban a német gazdaságtörténetnek ezekkel a problémáival sem a francia, sem az angol újabb gazdaságtörténetben nem találkozunk.

A francia (és belga) gazdaságtörténetet — amennyire követni tudjuk — még mindig Pirenne, Sée és Hauser munkássága irányítja, kik módszerükben a század elejének, ma már „pozitivistának“ tartott gondolatait képviselik.⁴ A szinté-

¹ Századok 1931. évf. 313. l.

² B. Laum : Heiliges Geld. (Eine historische Untersuchung über den sakralen Ursprung des Geldes.) Tübingen, 1924., ugyanaz : Über das Wesen des Münzgeldes. (Halle, 1930.) Sajnos, Laumnak 1932-ben megjelent „Allgemeine Wirtschaftsgeschichte“ c. művét nem volt módomban tanulmányozni.

³ J. Kulischer : Allgemeine Wirtschaftsgeschichte. (München, 1928/29.) — K. Häpke : Wirtschaftsgeschichte (1928) Leipzig. — H. Cunow : Allgemeine Wirtschaftsgeschichte (1926) Berlin. — Th. Mayer : Deutsche Wirtschaftsgeschichte (1928.) Leipzig. — C. Brinkmann : Wirtschafts- und Sozialgeschichte (1927.) stb. stb.

⁴ Jól jellemzik ezt az irányzatot Séenek már többször idézett módszertani megállapításai is. (Science et philosophie de l'histoire id. helyein.)

tízalásra való törekvés ezeknek a tudósoknak munkáiban csak a történeti tényezők összefogására irányul.

Az angol gazdaságtörténet módszeres kialakulása pedig tulajdonképpen csak a legutóbbi évtizedek produktuma. Angliában, melynek gazdasági élete talán az összes európai nemzetek közt a legfejlettebb, nem foglalkoztak a gazdasági jelenségek *történeti* kialakulásával, hanem csupán ezek vizsgálatával. Nem a gazdaságtörténet, hanem a nemzetgazdaságtan épült ki tehát aránylag nagyon korán és jutott igen magas fejlettségi fokra. A korai angol gazdaságtörténet teljesen a nemzetgazdaságtan hatása alatt állt; Th. Rogers munkásságára kell például itt gondolnunk.¹ Ez az oka annak, hogy az előbbieken tárgyalt egyik főprobléma: a gazdasági törvényszerűségek és így a gazdaságtörténet és gazdasági teória egymáshoz való viszonyának kérdése nem is vetődhetett fel. Amikor tehát alig egynéhány évvel ezelőtt megalakult az első angol gazdaságtörténeti folyóirat, az *Economic History Review*, amelynek szerkesztői és főmunkatársai az új angol gazdaságtörténet reprezentánsai, az itt felvetett problémák alapjukban térnek el az ugyanabban az időben a német gazdaságtörténetben felvetődött problémáktól.

A legtöbbet vitatott kérdés például itt a gazdaságtörténetnek iskolai (főiskolai és középiskolai) oktatása. Különböző cikkek foglalkoznak ezzel a lényeges, de teljesen gyakorlati problémával.² Statisztikai adatokat gyűjtenek össze, hogy hol vannak Európában egyetemeken gazdaságtörténeti tanszékek, hol tanítanak középiskolákban gazdaságtörténetet és részletesen foglalkoznak azzal a kérdéssel, hogy miképpen kell gazdaságtörténetet tanítani.³ Összefoglaló ismertetésekkel találkozunk a francia, angol és német gazdaságtörténet fejlődéséről és legkiválóbb kutatóinak működéséről.⁴ Az *Economic History Review* első számában jelent meg az akkor (1927) még élő legnagyobb angol gazdaságtörténésznek, Sir William Ashleynek, egy tanul-

¹ J. E. Th. Rogers: *The economic interpretation of history* (1868). *A history of agriculture and prices in England (1259—1793)* (1866) stb.

² C. H. K. Marten: *The Teaching of Economic History in schools*. *Econ. Hist. Review*, 1928. 193. s. kk. I.

³ Julia de L. Mann: *The Teaching of Economic History in Universities*. U. a. 1931. 197. s. kk. I. stb. stb.

⁴ H. Sée: *Recent Work in French Economic History*. (1905—1925.) 1928. évf. 137. s. kk. I. G. Brodnitz: *Recent Work in German Economic History*. (1900—1928.) 1928. évf. 322. és kk. I. stb. stb.

mánya, amely szintén a gazdaságtörténet főiskolai oktatásáról szól. Ashley itt a gazdaságtörténet lényegével és a nemzetgazdaságtannal való összefüggéseivel is foglalkozva, a gazdaságtörténész legfőbb feladatának a való tények megállapítását tartja, a gazdaságtörténetnek a teoretikus nemzetgazdaságtannal való összhangba hozatalát elképzelhetőnek tekinti.¹

Ugyancsak az *Economic History Review* 1928. évfolyamában találkozunk az egyik kiemelkedő angol gazdaságtörténésznek, N. S. B. Grasnak tanulmányával a gazdaságtörténet kialakulásáról és fejlődéséről.² Az ő megállapításai is lényegükben térnek el az újabb német gazdaságtörténészekétől. A gazdaságtörténetben, amelyben ő csak okozati összefüggéseket lát, három dologra kell szerinte tekintettel lennünk:³ 1. a természetes környezet adottságaira; 2. a gazdasági összefüggések egymásutániségára (ezen a ponton Gras is teljesen összeegyeztethetőnek tartja a teoretikus nemzetgazdaságtan megállapításait a gazdaságtörténetével); 3. végül a nem gazdasági tényezők behatására, amelyek, mint más helyen mondja, erősen befolyásolják a gazdasági élet alakulását.⁴ A gazdaságtörténet — mondja Gras — mint minden történet különböző erők egymásrahatásából áll és így egyiket sem hanyagolhatjuk el a másik rovására.⁵

Ezek a kiragadott példák mutatják, hogy az angol gazdaságtörténet, amely az utóbbi években — különösen

¹ Sir W. Ashley: *The Place of Economic History in University Studies*. *Econ. Hist. Review*, 1927. évf. For the need in the first place is to see things as they were and not to be in a hurry to suppose that man must have lived in such and such a way because we suppose they thought so and so . . . (2. l.) There the economists pur sang are and we economic historians have got to live with them. Can we come to terms? I think we can. (3. l.)

² N. S. B. Gras: *The Rise and Development of Economic History*. *Econ. Hist. Review*, 1928. 12. s. kk. 1.

³ In the conception of economic history as a causal sequence we try to explain why things have happened. (28. l.)

⁴ In the field of causation the economic historian has three relations to keep in mind. Certain non economic situation, such as natural environment . . . Secondly there are the relations which one economic situation bears to another in historical development. Commerce for example, affects manufactures, manufactures affect transportation and transportation in turn makes commerce possible. Of course the economist deals with such subjects but necessarily in a more or less static fashion, then thirdly, there is the sequence of the influence of the economic on the non-economic . . . (30. l.)

⁵ . . . economic history — all history in fact — is the result of many forces pushing in various directions. (26. l.)

a modern gazdaságtörténet terén — kiváló munkákat produkált,¹ milyen távol áll a német gazdaságtörténet sokkal elvontabb eszmekörétől. Amikor például Tawney a vallásnak a kapitalizmus kialakulására való hatását teszi vizsgálat tárgyává Weber módjára, szintén egy sokkal „pozitivistább“ szempontból indul ki.²

A gazdaságtörténet további alakulására igen üdvös hatással volna, ha a fejlettebb német módszertani megállapításokat az angol gyakorlati szellemmel összhangba tudná hozni. S ebben az irányban kellene haladnia a ma még sajnos eléggé fejletlen magyar gazdaságtörténetnek is. Bár büszkén hivatkozhatunk arra, hogy Európa egyik legelső gazdaságtörténeti folyóirata Magyarországon jelent meg és bár egyes kiváló tudósaink nagyot és maradandót alkottak is a gazdaságtörténet terén,³ nálunk ezen a téren iskolákról, kialakult módszeres kutatásról nem igen beszélhetünk. Nagyon helytelennek tartjuk tehát például Gyömrei Sándor cikkét, aki a „magyar gazdaságtörténet új útjait“ kritizálva,⁴ tulajdonképpen a magyar szellemtörténetet támadja, amely pedig a magyar gazdaságtörténetre jelentősebb hatást nem is gyakorolt.

Ha az előbbieken káros hatást tulajdonítottam is a szellemtörténetnek a gazdaságtörténet kialakulására, ezt a fejlett német gazdaságtörténetre értettem. Nálunk hálásan kell fogadni minden új problémát, minden új célkitűzést, amely valamilyen irányban megtermékenyítőleg hathat tudományunk fejlődésére.

Lederer Emma.

¹ Pl. A. Birnie : An Economic History of Europe. (1760—1930.) London, 1930. — J. L. Hammond and B. Hammond : The Rise of Modern Industry. 1927. — Clapham : An Economic History of Modern Britain. 1926. stb. stb.

² The Religion and the Rise of Capitalism. (1926.)

³ Mint kiemelkedő példákra Domanovszky Sándor, Hóman Bálint és Kováts Ferenc gazdaságtörténeti munkáira utalok.

⁴ Gyömrei S. : A magyar gazdaságtörténetírás új útja. Közgazdasági Szemle 1932. évf.

Anonymus és a II. Géza korabeli Gesta.

I.

I. közlemény.

A Bécsi Magyar Történeti Intézet Évkönyvének a minapában megjelent második kötete (1932) egy fiatal német tudós, *Heilig Konrád József* tollából feltűnést keltő tanulmányt hozott „Wer war der anonymus Notar?“ címen. Heilig, aki a középkori latin nyelv kitűnő ismerője, Anonymus latinságának és stílusának vizsgálatából indult ki. Megállapításai tehát stíluskritikai eredményeken nyugszanak. A szerző ezeket más helyen¹ így foglalja össze: „A szövegnek a középlatin filológia és a paleográfia szempontjából való megvizsgálása során feltűnt, hogy az Anonymus-kodex szövege két szabályszerű oklevélformulát tartalmaz. Ezek a következők: „*Ut si quis iuramenti statuta infringere voluerit, anathemati subiaceat in perpetuum*“ és: „*Sed istud notum sit omnibus scire volentibus . . .*“ Miután Anonymus királyi nótárius volt, a két idézett formulának meglehetősen pontosan kapcsolódnia kell azoknak az okleveleknek a formuláihoz, melyeket királyi kancelláriai praxisában szerkesztett. Az okleveles anyag átvizsgálása során kiderült, hogy az Anonymus-szöveg idézett kihirdetési formulája királyi oklevelek közül legjobban a Szentpéteri-féle Kritikai jegyzék-ben a 83. szám alatt közölt 1153-iki oklevél megfelelő formulájára hasonlít, viszont az átokformula a 84. száméra, amely az 1156. évből származik. Ez az egyezés nem lehet véletlen, annál kevésbbé, mert egy 1156-i magánoklevélben teljesen hasonló átokformula szerepel. Ebből az következik, hogy Anonymus 1156 körül élt, tehát II. Béla jegyzője volt. A 84. számú oklevél szerzője magát „*Barnabas, regis notarius, Albensis canonicus*“ -nak nevezi, s így ez a Barnabás a névtelen jegyző.“

Heilig stíluskritikai megállapításai szerint tehát az Anonymus Gestái II. Géza király idejéből valók és azoknak írója a királynak ismételten szereplő nótáriusa: Barnabás.

Ezzel a magyar könyvtárak polcos termeiben a névtelen Gesták szerzői dicsőségéért küzdő praetendensek száma

¹ Századok, 1932. 417. l.

ismét eggyel növekedett s most már számuk a féltucatot is jóval meghaladja. Kor szerint az igénylők így oszlanak meg, II. Béla idejéből : *Péter* fehérvári prépost (Fejér György), *Péter* óbudai prépost (Jakubovich Emil) és *Barnabás* fehérvári kanonok (Heilig); III. Béla idejéből : *Pál* erdélyi püspök (Katona István, Pauler Gyula) és *Adorján* erdélyi püspök (Sörös Pongrác és Sebestyén Gyula); IV. Béla idejéből : *Péter* aradi prépost (Kollár Ádám), *Pál* pozsonyi majd székes-fehérvári prépost (Pray György), *Benedek* (Cornides Dániel) és *Pous* mester (Marczali Henrik).¹

Meggyőződésünk szerint a kérdés lényege nem az, hogy az író nevét és kilétét pontosan megállapíthassuk, hanem hogy a szövegnek a magyar történetírás fejlődése, a textus átszarmaztatása szempontjából helyét — minden más mellékes nézőponttól eltekintve — lehetőleg pontosan kijelöljük. Nem is szentelnék tehát nagyobb figyelmet az új „igazi Anonymus“-nak, ha Heilig saját eredményeiről duzzadó önérettel nem jelentené ki, hogy : „Hier handelt es sich doch gewiss nicht um eine geistreiche Hypothese, hier liegt ein mit diplomatischer, sozusagen naturwissenschaftlich exakter Methode gewonnenes Resultat vor“,² ha nem füzne felfedezéséhez további messzemenő következtetéseket, és ha tanulmánya nem jelent volna meg olyan előkelő helyen.

A magyar historikusok előtt már régidő óta tudott dolog, hogy az Anonymus és az Árpád- és Anjoukori magyar krónikák szövege közt szoros kapcsolatok vannak, amelyek csak egy régibb forrás közös használatából magyarázhatók. Madzsar Imre éles megfigyelései alapján erről Heilignek is tudomása van, s minthogy Madzsar az egyezéseket a II. Géza korabeli szerkesztéssel állapítja meg, Heilig már azt a gondolatot veti föl, hogy Barnabás mester nem csak az Anonymus honfoglalástörténetét írta, hanem ő a szerzője a feltételezett II. Géza-korabeli, a magyar királyok uralkodásának történetét tárgyaló Gestáknak is, tehát az első jelentékeny magyar krónikás és író.³

¹ V. ö. Jakubovich Emil kitűnő cikkét : P. mester. Adalékok az Anonymus-kérdéshez (Klebelsberg-émlékkönyv), ahol a régibb véleményeket is ismerteti, 171—180. l., továbbá ugyanazon szerzőtől a Magyar Nyelv 1932. évi folyamának 193—199. lapjain : Két új Anonymus-jelölt. (Pál csanádi püspök, Primagenitus aradi prépost.)

² Bécsi történeti intézet évkönyve. II. 57. l.

³ . . . er ist wohl der erste bedeutende ungarische Reichschronist und Schriftsteller. U. o. 60. l.

E túlzott következtetések miatt nem mellőzhetjük el itt Heilig „természettudományiasan exakt“ módszerének vizsgálatát.

Már itt előre kell bocsájtanunk, hogy az adott viszonyok közt a Heilig által alkalmazott, kizárólagosan stíluskritikai bizonyítékokra támaszkodó módszert nem tartjuk kielégítőnek. Elismerjük, hogy Heilig rendkívül nagy és pontos filológiai akribiával végzett előmunkálat után készítette tanulmányát, elismerjük, hogy az a módszer, amelyet a diktátumok ismerveinek megállapítására fölhasznál, nagyon magas színvonalon áll. Mindez azonban még nem jelenti azt, hogy ebben az esetben is és kizárólagosan csak ezzel a módszerrel helytálló eredményt lehessen elérni. A XII. századból Magyarországon sokkal kevesebb oklevél és írásos emlék maradt fenn, semhogy ezeknek szó- és főképen fráziskészlete stíluskritikai megállapításokra elég szilárd alapot nyujtana és megengedné egyéni stílussajátságoknak egymástól való szigorú elválasztását. Nagy nehézséget okoz e tekintetben, hogy akkor Magyarországon még nagyon kevesen foglalkoztak latin fogalmazással, — hiszen ezt az időt még az oklevéltelen korszakhoz számítjuk, — az alkalmazott és átszármaztatott szó- és fráziskészlet tehát kétségtelenül aránylag szűk körre szorítkozott, aminek viszont az volt természetes következménye, hogy az átszármaztatott anyag speciális nemzeti sajátosságok fejlődésére vezetett a magyarországi latinságban. Az összehasonlításokat tehát mindig abból a szempontból is ellenőriznünk kell későbbi emlékek nyelvezetének vizsgálatával, vajjon a föltűnő egyezések nem ilyen folyamat eredményei-e?

Heilig kiindulópontja a fentebb idézett két, a Gesta szövegében előforduló oklevélformula. Anonymus az augsburgi ütközet után ezeket mondja: „*Sed istud notum sit omnibus scire volentibus, quod milites Hungarorum hec et alia huiusmodi bella usque ad tempora Tocsun ducis gesserunt.*“ A mondat első része a kor promulgációs formuláival egyezik, a kor pontosabb meghatározására tehát Heilig a királyi oklevelek Szentpétery-féle¹ kritikai jegyzéke alapján 1118-tól 1210-ig összeállítja a jegyzékben közölt oklevelek promulgációformuláit s a 83. számú 1153-ból kelt oklevélben találja meg az Anonymus kifejezéséhez legközelebb álló formulát:

¹ Szentpétery Imre: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. I. 1001—1270. Budapest, 1923. A számok mindig e jegyzék számaira utalnak.

„*Notum sit omnibus, deum timentibus.*“ Ugyanígy jár el a másik helynél is, amely a vérszerződésnél kimondott átkot a következőkben adja: „*si quis juramenti statuta ipsorum infringere voluerit, anathemati subiaceat in perpetuum.*“ Itt már kevésbbé feltűnő a hasonlatosság a Heilig által legközelebbinek megjelölt 1156-ból kelt 84. számú oklevéllel: „*quod quicumque cassare temptaverit, anathemati divino perpetualiter subiaceat et regio temporaliter puniatur.*“ Ennek az oklevélnek írójaként van megnevezve „*Barnabas regis notarius, Albensis canonicus.*“ Ez tehát az az alap, amelyen Heilig bizonyítása elindul.

Vizsgáljuk meg ezt az alapot kissé közelebről. Ami a promulgációt illeti, annak első fele (*notum sit omnibus*) az egész vizsgált korszakon keresztül, tehát III. Béla korában is, általános. Ez az első rész szóval semmit sem bizonyít II. Béla vagy II. Géza kora mellett. A második résznek: *scire volentibus* pedig egyáltalán nincs megfelelője. Heilig tehát azt hangsúlyozza, hogy itt a ritmus a fontos, már pedig „de-um ti-men-ti-bus“ és „quam et pre-sen-ti-bus“ ugyanolyan ritmusú, mint „sci-re vo-len-ti-bus“.¹

Még nehezebb a helyzete a maledikciós formulánál. Ezt már szavakra bontja szét s mint lényegeseket az első részben a *si, infringere, voluerit*, a másodikban az *anathema, subiaccere, perpetuum* szavakat jelöli meg. A második rész három szavát találja meg a 84. számú oklevélben: *anathemati divino perpetualiter subiaceat*. Az első résszel azonban itt is nagy baj van; Heilig tehát 26 különböző oklevél maledikciós formulája alapján kiszámítja, hogy a döntő 6 szó közül 26 eset között 6-ban 3—3 szó egyezését meg lehet állapítani, de itt már az *in perpetuum* esetében azzal az egyezéssel is megelégszik, ha e helyett *perpetualiter, eternaliter, sine fine*, vagy *hic et in evum* áll. A két formula közül ez engedelmeskedik kevésbbé kívánságainak, ennek ellensúlyozására tehát siet kijelenteni, hogy egy ugyancsak 1156-ból származó magánoklevélben (Euridinus adománya az esztergomi egyháznak) is megtalálta a *perpetue anatemati subiaceat* formulát.²

¹ Évkönyv, 26. l.

² Évkönyv, 32. l. Hozzátehetjük, hogy ezt a formulát a magyar krónikában is megtalálhatta volna III. Henrik 1051-iki hadjáratánál: *Cesar ergo... dicebat... quod si rex Andreas securum ei iter preberet ad revertendum... ipse nunquam Andree regi et successoribus inimicaretur... sed et etiam, si quis de successoribus suis ad debellandum Hungariam arma moveret, indignationem omnipotentis Dei incurreret et perpetuo eius anathemati subiaceret.*

Már ezen az alapon levonja a következő lapon a következtetést: „Der König des anonymen Notars kann kein anderer als Béla II. sein. Damit ist ein Jahrhundert lang Streit endgültig zu Gunsten des blinden Béla entschieden und doch wohl nicht etwa nur wahrscheinlich, sondern ganz sicher.“¹ Egy újabb lappal odébb már megállapítja a szerzőt: „Also ist Barnabas der anonyme Notar.“ Erre a következtetésre az 1156-ból datált 84. számú oklevél alapján jut el.

Barnabás mint II. Géza király notáriusa 1146-tól 1158-ig nyolc esetben fordul elő mint valamely oklevél scriptora² és 1158-ban két dalmáciai oklevélben mint *cancelarius*. Eltekintve e két utóbbtól, a nyolc oklevél közül egyben csak az van említve, hogy *notario Barnaba existente* (77. sz. 1148-ból), egy esetben kétségtelenül csak a fogalmazás körül volt része: *qui iussu regis hoc privilegium dictavit* (81. sz. 1152-ből), három esetben a formula, mely nevét az oklevél szövegébe bekapcsolja, azt mondja róla, hogy az oklevél „*scriptor*“-a (73. sz. 1146-ból, 82. sz. 1152-ből és 84. sz. 1156-ból), egyszer hogy azt ő „*scripsit*“ (78. sz. 1150-ből), egyszer hogy „*conscripsit*“ (80. sz. 1151 körül), egyben pedig, hogy Géza király „*per notarium Barnabam hanc cartam stabiliri facit*“ (90. sz. 1157—58 körül).

Nagyon téves volna azonban ezeknek a kifejezéseknek különbségeiből messzebbmenő következtetéseket levonni. A rendszeresebb okleveles gyakorlat Magyarországon Szentpétery Imre megállapításai szerint csak akkor van kialakulóban. Az első állandó személyiség, aki ezzel foglalkozik éppen II. Béla idejéből Johannes nótárius, akitől az 1135 és 1137 közti évekből összesen három oklevelet birunk, a második a szóbanforgó Barnabás, a harmadik az ő utóda Bicen, akitől az 1162—1172 közti évekből maradtak ránk oklevelek. Az oklevelek kiállítása úgy külső, mint belső tekintetben fölötte ingadozó. A királyi oklevél a királyi megerősítést nyert magánoklevéltől alig különböztethető meg. A király többnyire mások rendelkezéseit foglaltatja írásba és erősíti meg pecsétjével, gyakran csak pecsétjét illeszti a magánfél által bemutatott oklevélre.

Szentpétery éppen Barnabás és Bicen működését így jellemzi: „... ezt csak úgy fejthetjük meg, hogy Barnabas és Bicen szerepe nem (vagy *nem mindig*) az oklevelek írása,

¹ Évkönyv, 33. l.

² Egyszer csak mint sigillator, 85. sz. (1156 körül.)

hanem azoknak megfogalmazása, vagy a felek által benyújtott fogalmazványnak többé-kevésbé való átalakítása volt: A *scribere*, *scriptor* s hasonló kifejezéseknek tehát... itt az ő szerepükre nézve valószínűleg az az értelme, s ezt az egyik oklevélben Barnabás szerepének a *scripsit*, *scriptor* helyén hasonló kapcsolatban *dictavit* szóval jelölése is igazolja, mert ez fogalmazást jelent. Ez azután az oklevelek szerkezetében olykor nagyobb, máskor kevésbé szembetűnő rokonságot vagy egyformaságot eredményezett ugyan; egyöntetű „kancelláriai“ formák kialakulására azonban még nem vezetett.¹

Éppen a többször említett 84. számú oklevél 1156-ból, amelyben a maledikciós formula második része is: „*anathemati divino perpetualiter subiaceat*“ előfordul, ámbar scriptorként Barnabás, pecsételőként pedig Miklós vannak megnevezve, alig tekinthető királyi oklevélnek. Benne Márton esztergomi érsek első személyben (*Ego...*) beszél, sőt rendelkezésének királyi megerősítéséről is maga nyilatkozik: „*Ne vero cuiquam successorum meorum eas substrahere, diminuere vel mutare liceat, per presentes privilegii paginam sanciri constitui et regii impressione sigilli tam aurei, quam cerei totius regni assensu stabiliri feci.*“² Az is különös, hogy a tanuk közül Belus nádor és Henrik udvarbíró nevei kétszer is föl vannak sorolva, az oklevél elején a dátummal és a király nevével kapcsolatosan, és az oklevél végén a tanuk élén. Bármennyire lazák is még az oklevél kiállításának szokásai, a királynak akkor már legalább egy évtizede működő nótáriusa, ha az oklevelet akár csak maga fogalmazta volna, ilyen durva hibát alig követett volna el. Barnabás tényleges részvételével szemben ez oklevél szövegének keletkezésében tehát méltán aggályokat nyilváníthatunk.

A másik döntő oklevélen, a 83. számún pedig, amelyre Heilig a promulgációs formula átvételét alapítja, egyáltalán nincs is rajta Barnabás neve s ahhoz a királyi kancellárnak, vagy nótáriusnak semmi köze. Kiállítója Albertus úr azt Rafael pannonhalmi főapát és a szentmártoni apátság szerzetesei és Ticianus fia királyi pristaldus előtt, tehát Pannonhalmán, anélkül, hogy a király környezete részéről bárki is jelen lett volna, foglaltatta írásba.³

¹ Szentpétery: Magyar oklevéltan, 60. l.

² Mon. Strigonii, I. 107. l.

³ Wenzel: Árpádkori új okmánytár, I. 63. l. Pannonhalmi rendtörténet, I. 602. l.

Tehát éppen az alapul szolgáló két formulánál Barnabásnak tényleges tevékenysége nagyon is kétséges, illetve a promulgációs formulánál ki van zárva. Lássuk tehát a további bizonyítékokat, amelyeket Heilig tételének további alátámasztására felhoz.

Ezek is stíluskritikaiak. Mindjárt az első meglepően frappáns. Anonymus a prolóógus végén írja: Reges Hungarie et nobiles regnum habeant felici fine *hic et in evum*. „Barnabas schliesst — folytatja Heilig — in Nr. 72. das Corpus der Urkunde mit dem Satze: *Judicium dei sine misericordia veniat super illum, nisi resipuerit, hic et in evum.*“¹ Első pillanatra nyomósabbnak látszik ez az előző bizonyítékoknál.

De semmi sem szól amellett, hogy ez az oklevél² Barnabástól származnék. Igaz, hogy az első, amelyben Barnabás mint scriptor előfordul, ugyanebből az évből való, 1146-ból; az itt szóban forgó azonban kétségtelenül magánoklevél, amely a hozzábiggyesztett megerősítési záradék tanúsága szerint utólag nyerte el ezt a megerősítést: *scripta, recitata et confirmata sunt hec presentibus nobilissimis regni testibus*. Tehát a valószínűleg Pannonhalmán írt szöveget a tanúk előtt fölolvasták és ezen fölolvadás alapján erősítették meg. Az ország előkelő tanui közt pedig bizonyára nem volt jelen a király nótáriusa, mert különben László herceg mestere és a szomszédos centuriók (Ceh, Henricus, Cherbela) mellett bizonyára az ő nevét is felsorolták volna.

De eltekintve ettől, Heilig exakt módszere szerint inkább azt kellene bizonyítani ezzel a hellyel, hogy az Anonymus Barnabás elődjével, Jánossal azonos, mert már ő is használja egy 1137-ben kétségtelenül az ő kezéből kelt oklevelében a következő maledikciót: „*malediccioni subiacent et beatum Martinum ultorem sue iniurie hic et in eternum* senciant,“³ majd a következő évben egy másik oklevelben: „*et hic et in futuro illi adversarentur*“⁴; és János legalább tényleg II. Béla jegyzője volt. Persze Heilig valószínűleg úgy képzei el, hogy Barnabás korábban János mellett működött s elődjétől tanulta el ezt a formulát.

Különös súlyt kell vetnünk éppen erre a János nótárius okleveleivel való egyezésre, mert Heilig további stílkritikai vizsgálatainál nem csak azokra az oklevelekre terjeszkedik

¹ Évkönyv, 34. l.

² Wenzel: Árpádkori új okmánytár, I. 56. l. — Pannonhalmi rendtörténet, I. 597. l.

³ Fejér Cod. Dipl. II. 94. l.

⁴ Fejér Cod. Dipl. II. 108. l.

ki, amelyekben Barnabás meg van nevezve, hanem egy csomó más oklevelet is néki tulajdonít, így a Szentpétery-féle jegyzék szerint a 67., 68., 70., 72., 74., 75., 79., 83. és 95. számúakat.¹ Részletes felvilágosítást, hogy miért tulajdonítja ezeknek fogalmazását Barnabásnak, csak a 95. számú 1161-ben VII. Lajos francia királyhoz intézett levélre vonatkozólag ad.² Ennek a levélnek egyes fordulatait párhuzamba állítja az Anonymus egyes soraival s így kimutatja, hogy mindkettőben előfordul a *dei gratia, nobilissimus, dilectissimus, certus, amicitia vestra, nuncios mittere, fidelissimus, scitis quia, ortus, proprius, sibi eligere, sicut, nuncios mandare, nullo modo, proponere, confirmare, stabilis, permanere, notum, predictus, aliquid mali, machinare, manu valida (v. forti, v. violenta), devastare, aggrediari* kifejezés. Ez a bizonyítás egy levél és egy könyv szövege közt, azokat teljesen szavakra darabolva szét, semmi bizonyító erővel nem bír.

A többire vonatkozólag Heilig azt írja : „Die Wieder-gabe der Argumente für die Abfassung all dieser Stücke durch unsern Notar sei mir, da sie den Rahmen eines Aufsatzes weit sprängen würde, hier erlassen; ich werde sie später in aller Ausführlichkeit nachholen.“³ Ezekre tehát nem lehetünk figyelemmel. Heilig stíluskritikai módszere nem teszi valószínűvé, hogy indokolása lényegesen több bizonyítékot hozzon az illető oklevelekre nézve, mint fent- említett összevetése.

Stíluskritikai összevetéseinek eredményét Heilig számokban is kifejezi. Barnabás egyéni stílussajátságait, amelyeket Anonymusnál is megtalál, 43-ra teszi. Ebből 31 egyszavú, 5 két, 4 három és 3 négy szóra terjedő.⁴

Barnabás nagyon jellegzetes stílussajátságának tartja például az *accepta licencia, honorifice, sublimari* kifejezéseket, amelyek szerinte csak Anonymusnál, Barnabásnál és az ő tanítványánál Bicennél fordulnak elő.⁵

E részben óvatosságra inthették volna azok a helyek, amelyeket Madzsar a krónika II. Géza előtti részéből állított össze, ahol nemcsak a *honorifice* szó, hanem a *honorifice suscipere* kapcsolat ötször fordul elő.⁶ Persze Heilig, abban

¹ Évkönyv, 46. l.

² Évkönyv, 56—57. l.

³ Évkönyv, 46. l.

⁴ Évkönyv, 57. l.

⁵ Évkönyv, 46. l.

⁶ Madzsar Imre : A II. Géza korabeli névtelen. Budapest, 1926.

a hitben, hogy a II. Géza korabeli krónikáról (Gesta) is ki tudja majd mutatni, hogy az Barnabás műve, Madzsar közlései által még megerősödött véleményében. Ennek a szónak olyan nagy fontosságot tulajdonít, hogy párhuzamos szövegeket közöl Barnabás és Bicen egy-egy okleveléből, azt bizonyítva, hogy Bicen átvette elődének szövegét, a *honorifice* szót azonban *honorabiliter*-re változtatta.¹

Legyen szabad éppen ezért ennél a szónál nekünk is hosszasan időznünk. A Madzsar által már összeállított öt *honorifice suscipere* helyhez ide iktatok tehát további két helyet a krónika V. István-kori folytatásából, ahol IV. Béla, majd Vencel koronázásánál fordul elő:

... eusem regalem ad latus ipsius *honorifice* tenente²...
... *honorifice* cum coronaverunt³...

Kiegészíthetem azonban ezeket az adatokat még Kükülleiből⁴ a következőkkel:

... per dominos et communitatis *honorifice susceptus* ... p. 174.
... regi obviam venientes *honorifice surceperunt* ... p. 178.
... cum securo conducto *honorifice* destinavit ad propria remeandos ... p. 180.

és János minorita krónikájából⁵ az alábbiakkal:

... ipsos accipiendo dulciter, *honorifice* pertractavit ... p. 147.
... venit in Londniam civitatem, ubi *honorifice susceptus* ... p. 164.
... ne nomen suum, regnum dignum et *honorificum* per sue male operacionis infamiam macularent ... p. 147.

Hasonló kijelentést tesz Heilig a *strennuus* szóról mint a miles mellett alkalmazott epithetonról: „das seltene Wort strennuus ist ein Residuum der Alexander- und Trojanerbearbeitung des „anonymen“ Barnabas.“⁶ Nos ez a ritka szó a krónika II. Géza utáni részében is előfordul:

... in cuius exercitu Lorandus filius Thome, *miles strennuus* contra cumanos lanceavit... p. 103., c. 88.-

Kükülleinél lépten nyomon:

... rex ipse *strennuum* et bellicosum *virum* Andream filium Lachk... p. 168.

¹ Évkönyv, 47. l.

² A Bécsi Képes Krónika Toldy-féle kiadásában c. 79. p. 101.

³ U. o. c. 90. p. 107.

⁴ A dubnici krónika által fenntartott szövegből idézem, Florianus Fontes Domestici III.

⁵ Ugyanonnan idézem.

⁶ Évkönyv, 49. l.

- ... ubi etiam *strennuū milites* Bartholomeus filius Laurencii Thoth et Harsandorfer teutonicus ... p. 169.
 ... *strennum virum* Stephanum filium Lachk ... p. 172.
 ... dimisso ibi *strenno milite* Thoma ... p. 181.
 ... ibidem autem *strenno viro* Petro suo vicevovoda ... p. 187.
 ... Nicolao de Gara bano de Macho *viro strenno et bellicoso* ... p. 187.
 ... Nicolas de Gara in iuvenili etate banus constitutus multum agilis ac *strenuus* ... p. 188.

hasonlóképen János minoritánál is :

- Percipientes autem almani et *strennuū milites* ducis Austrie ... p. 149.
 ... regem Lodovicum ... in armis *strennum* ... ire in Apulia ... p. 149.
 ... Stephanum Lachk tunc voyvodam transsilvanum in armis *militaribus* audacissimum et *strennum* ... p. 153.
 ... una cum filio *strennuissimo* et audace ... p. 154.
 Antedictus vero Stephanus dux belli, sicut *miles strenuus* et audax, ut leo ... p. 154.
 ... diffusa igitur fama *strennitatis* Stephani filii Laczk ... p. 154.

Nem folytatjuk. Hogy a *causa* (abl.), *studium*, *more*, *amplecti*, *complecti*, *condonare*, *sublimari*, *expedicio*, *eventus*, *mandare*, *considerans*, *donaria*, *misericordia*, *inclitus*, *devastare* szavak is Barnabásnak jellegzetes szavai lennének, semmiképp sem tudjuk elhinni.

De nem tudjuk elhinni azokról a szókapcsolásokról sem, amelyeket Heilig mint Barnabás egyéni fordulatait jelöl meg : *accepta licentia*, *inito consilio*, *adepta victoria*, az *ut*-nak *non*-nal vagy *ne*-vel s a főnévnek utánatett *cuius*-szal való összefűzését sem.

A legnagyobb érdeklődéssel fordult természetesen figyelmünk a 3—4 szóra terjedő állítólagos egyezések felé. Ezek közül a *notum sit omnibus* és *hic et in evum* fordulatokat már tárgyaltuk. Mellettük stíluskritikai szempontból teljesen jelentékteleneknek tartjuk a következőket : *suo dilectissimo amico*, *misit nuncios suos*, *per nuncios mandaverunt*¹, *quod et factum est*.² Maradna még egy kifejezés : *huius mundi*

¹ A *mandare* szóra és erre a kifejezésre v. ö. a krónika II. Géza utáni részében : ad *mandatum* ecclesie transfretasset in Terram Sanctam c. 88., p. 105. — Bazarad regi sic *mandavit nuncios* perhonestos. c. 103., p. 116. — *plenam dilectionem gracie sibi velitis per vestras literas remandare* c. 103., p. 116.

² Kézai is használja az augsburgi csata leírásánál : *Verum quidem est et liber continet cronicarum, ut blasphemati audacter Cesari iniuriose sunt locuti, asserentes, quod si ipsos occidi fecerit, de gente sua de cetero nullus captus vivere poterit, sed vel in perpetuum tradetur servitutum, aut nullo iudicio precedente, occidetur. Quod et*

laboriosi Anonymus prológusában, amelynek megfelelőjét Heilig — tényleg ugyanazokat a szavakat — egy II. Béla korabeli datálatlan oklevélben (67. sz.) találta meg, amelyet természetesen sietett is mindjárt a Barnabás által írottak közé besorozni.

Ezzel kapcsolatban rá kell térnünk arra a kérdésre, hogy mettől meddig is volt Barnabás királyi jegyző. A magyar diplomatika szerint, amely e részben csak azokra az oklevelekre támaszkodik, amelyekben Barnabás neve szerepel, 1146-tól 1158-ig.¹ Heilig stíluskritikai alapon (a bizonyítékokkal egyelőre még adósunk) ezt előre kiterjeszti 1131-ig, hátrafelé pedig 1161-ig.

Az 1131-es dátummal azonban baj van. II. Béla idejéből nem tudunk kimutatni Barnabástól származó oklevelet. 1135—1137 közt János volt Béla király jegyzője. De nincs is semmi alap arra, hogy ilyen messzire menjünk; ha egy II. Béla korabeli datálatlan oklevélről sikerülne kimutatni, hogy az Barnabástól való, akkor az csak II. Béla uralkodásának végéről, legfőljebb 1137-től volna keltezhető. Az 1131-es évszám csak úgy került ebbe a megállapításba, hogy a fent említett 69. számú oklevél mellett a Szentpéteri-féle „Kritikai jegyzékben“ évszámként 1131—1141 áll. Heilig ezt az oklevelet bizonyára azért sorolja Barnabás fogalmazványai közé, mert a *huius mundi laboriosi* és az *accepta licencia* kifejezéseket találja benne. Kimutattuk azonban fentebb, hogy a *hic et in evum* — Heilig szerint jellegzetes Barnabási szóolás — II. Béla olyan okleveleiben is előfordul, amelyek a szöveg szerint is János királyi jegyzőtől származhatnak. Lehet-e tehát egyedül ezekkel az érvekkel Barnabás fogalmazási tevékenységét ez oklevél létrejöttében igazolni?

Persze Heilignek nagy szüksége van rá, hogy ezt az oklevelet lefoglalja Barnabásnak, mert e nélkül Barnabás nem lehet II. Béla jegyzője. Írói tevékenységére csak 1146-tól van bizonyítékunk. Ez a kilenc évi hiatus János és Barnabás jegyzősége közt javára válik Heilignek. Egyszerűen lefoglalja ezt az időszakot Barnabásnak. A bizonyítékokat majd meghozza exakt stíluskritikai módszere. Egyelőre megelégszik azzal az elmélettel, hogy az új nótáriusnak eleinte nem engedték meg nevének használatát, míg meg nem

factum est. — De előfordul a Bécsi Képes Krónika interpolációjában is Salamon uralmánál: *Atha palatinus rogavit regem et ducem, ut in constructione monasterrii sui . . . in Zelyz interessent, quod et factum est.* c. 53., p. 58.

¹ Szentpétery: Magyar oklevéltan 69. l.

győződtek rátermettségéről,¹ hogy azonban a nótáriusok már elődjeik mellett inaskodtak.²

Mint hogy azonban János, II. Béla jegyzője, az első állandó jegyző az udvarban, Barnabás neve pedig csak II. Géza uralkodásának hatodik évében tűnik föl, ez nem nagyon valószínű, s inkább azt mutatja, hogy II. Géza trónralépése után, talán már II. Béla idejében — aki uralkodása végén nagyon szeszélyes, befolyásolható és részeges volt³ —, visszaesés következett be, hiszen II. Béla újítása még úgyszólván csak kísérlet s valamelyes megszilárdulásról csak 1146 óta lehet szó.

Persze van más nehézség is. Barnabás neve nem illik be az Anonymus „*P. dictus magister*” szövegébe. Heilig ezen is túlteszi magát. Segítségére jön az, hogy a rubrumok írója más volt, mint az Anonymus-kézirat szövegének másolója, később és felületesen dolgozott.⁴ Mint hogy tehát a 3. és 4. sor 2—2 milliméterrel beljebb kezdődnek, mint az 1. és 2. sor, kisüti, hogy az író nem *P*, hanem *B* betű részére hagyott helyet a miniaturnak, amit azonban ez nem tudott s így tévedésből írt *P*-t. Képet is közöl róla, hogy a *B* hogyan illeszkedett volna a szövegbe.

Erről a föltevésről nehéz vitatkozni. Sem pro, sem contra komoly bizonyítékokat felsorakoztatni nem lehet. Másoló és miniator számítása és ízlése bizonyára nem fedték egymást. Annyi alig indokolt föltevés és oly labilis stílkritikai bizonyítékok után azonban teljesen fölöslegesnek tartjuk, hogy Heilig okfejtésének ezzel a pontjával komolyan foglalkozzunk.

A stíluskritika körül itt valami bajnak kell lenni. Heilig lehet kitűnő középlatin filológus, de a magyarországi latinságot valószínűleg nem ismeri eléggé, ezért lát Barnabási egyéni sajátságokat ott, ahol talán nemzeti sajátságokat kellene keresnie. Nem szabad elfelejtenünk, hogy írástudományunk akkor nem német, hanem határozottan francia

¹ Évkönyv, 45. l.

² Évkönyv, 46. l.

³ Postquam antem regnum confirmatum esset is manu regis Bele, utebatur ex vino multum. Cuius aulici consueti erant, ut quicquid in ebrietate regis petebant, habebant, et post ebrietatem rex recipere non poterat. Poth et Saul viros religiosos in ebrietate sua tradidit in manus inimicorum suorum, qui absque causa interfecti sunt. Bécsi Képes Krónika é. 69., p. 94.

⁴ Heilignek erre vonatkozó megállapításai kitűnőek. V. ö. Évkönyv, 9—16. l.

hatás alatt állott,¹ s ez érvényesült bizonyára nem csak az írásban, hanem a nyelvben is. Erre vonatkozólag még hosszú tanulmányokra lenne szükség, hogy megbízható következtetésre jussunk.

Ilyenek hiányában kénytelen vagyok a stíluskritikai bizonyítékokkal tárgyi bizonyítékot szegezni szembe.

Anonymus az oroszokat következetesen rutheni néven nevezi, ismeri az orosz fejedelemségek közül Kievet, Halicsot, Lodomériát és Szuzdalt, de ha Oroszországot akar mondani, azt írja: *Ruscia que vocatur Susdal*. Az erre vonatkozó helyek:

c. 7. : *Nec labores hominum comederunt, ut mos erat eorum, sed carnibus et piscibus vescerantur, donec in Rusciam, que Susdal vocatur, venerunt.*

Ugyanott : *Et sic Almus dux cum omnibus suis venientes terram intraverunt Ruscie, que vocatur Susdal.*

c. 10. : *Tunc duces Ruthenorum, scilicet de Kyeu et Susudal, ut ne de sedibus suis expellerentur, filios suos obsides dederunt Almo duci . . .*

Legyen szabad e helyek jelentőségének kiemelésére kitérnem az orosz fejedelemségek és a nagyfejedelemség fejlődésére, főleg a XII. században.²

Kljucsevskij kitűnő orosz történetének³ első kötete beható alaposággal tárgyalja e kor evolúcióját. Fejtegetéséből világos, hogy az oroszoknál eredetileg az apa halála után a közösség fölbomlott s a legidősebb fiú előjogai is csak imitt-amott, elvétve és halaványan érvényesültek. Az uralomban minden generációval új feldarabolódás következett be.⁴ Szorosabb rend csak Jaroszlav halálával (1054) alakult ki. Az ő rendelkezésében fiainak születési sorrendje és a tartományok gazdasági jelentősége volt az irányadó szempont. Fiaihoz intézett intelmeiben azonban közülök a legidősebbet jelölte ki, mint „aki ő helyette van“ s a többit vele szemben engedelmességre intette.⁵ Ezzel lépett életbe a szeniorátusi rend. Minden halálesettel az uralomban

¹ Hajnal István : Írástörténet az írásbeliség felújulása korából. 1921.

² Minthogy oroszul sajnós, nem tudok, az orosz irodalomról *Hodinka Antal* és *Kossányi Béla* barátaim tájékoztattak, akiknek ezért hálára vagyok kötelezve, különösen, hogy egyes forráshelyeket részemre kikerestek, lefordítottak és fölvilágosító magyarázatokkal kísérték.

³ A német kiadást használtam : W. Kliutschewskij : *Geschichte Russlands*. I. köt. 1925.

⁴ *Id. mű I. 169. l.*

⁵ *U. o. I. 171—172. l.*

új eltolódások történtek s a fiatalabb rokonok a leszármazás rendjében egyik tartományból a másikba tolódtak előre azok jelentőségének sorrendjében.¹ A többi fejedelmek fölött állott azonban a kievi nagyfejedelem, aki a kerületeket fiatalabb rokonai közt kiosztotta, viszályaikban döntött és bírájuk volt.² Csak azok veszítették örökségüket, akiknek apja a nagyapa halála előtt halt meg. Ezeknek is adtak ugyan kerületeket, de törölték őket a rokonsági sorból s így csak arra a kijelölt kerületre szorították örökségüket (izgojsztvo).³ Ezen a renden csak a ljubecsi szerződés változtatott 1097-ben, amely kimondta, hogy mindenki megtartja atyái részét (otcsina).⁴ Ez bizonyos állandóságot hozta a birtoklásba, de a részfejedelemségek (zemli) megállapodott rendje csak a bennünket érdeklő korszak után fejlődött ki.⁵ Szuzdal előretörése ezekkel az állandósítási törekvésekkel függ össze.

A ljubecsi szerződés csak a fejedelemségekre vonatkozott, nem a kievi nagyfejedelemségre. Kievből csak Monomach Vladimir nagyfejedelem és utódai, fiai: Msztiszlav és Jaropolk (1113 és 1139 közt) akartak otcsinát alakítani, vagyis ott a saját águk uralmát állandósítani.⁶ 1154-ben azonban Izjaszláv szállta meg Kievet. Vele szemben Monomach Vladimir fia, Dolgorukij György emelt igényt a nagyfejedelemségre azon a címen, hogy Kiev az ő otcsinája.⁷

Dolgorukij György Rosztov és Szuzdal fejedelme volt. Ez a fejedelemség északon, a Volga és mellékfolyói mentén, a mai Moszkva táján feküdt. Eddig egyáltalán nem volt jelentékeny, sőt meglehetősen lakatlan s lakosai finn-ugor eredetűek. A Dolgorukij György által megindított harcokkal egyidejűleg indul meg délről betelepítése. A nomád népek állandó támadásai Kiev ellen, a dél felé vezető út bizonytalan-sága és a nagyfejedelmi hatalomért folyt küzdelem az 1134—

¹ U. o. I. 173. l. Alle zur Zeit lebenden Fürsten rangierten nach dem Altersrecht in einer genealogischen Stufenleiter. Genau so bestand Russland aus einer Stufenleiter von Bezirken je nach Bedeutung und Ertragsfähigkeit. U. o. I. 175. l.

² An der Spitze der Personalleiter stand der älteste der jeweilig lebenden Fürsten, der Grossfürst von Kijew... Der Grossfürst verteilte die Bezirke unter den jüngeren Verwandten, er teilte sie ihnen zu, schlichtete ihre Zwistigkeiten und sass über ihnen zu Gericht. Id. mű I. 175. l.

³ Id. mű I. 186. l.

⁴ Id. mű I. 183. l.

⁵ Id. mű I. 191. l.

⁶ Id. mű I. 184. l.

⁷ Id. mű I. 185. l.

1174. években gyors ütemben teszik lehetővé ennek az addig elhanyagolt országrésznek betelepítését és eloroszosítását.¹

A honfoglaló magyarok természetesen erre a területre vándorútjukban semmiképp sem kerülhettek. Kiev ostroma után Lodoméron és Halicson át haladtak, — hogy a XII—XIII. századi fogalmak szerint beszéljünk. A Szuzdal név így Anonymus munkájában csak a kor viszonyaiból magyarázható meg. Röviden tehát vázolnom kell e kerület fellendülését.

Szuzdálnak Dolgorukij György volt első önálló fejedelme.² Kievre több joga volt, mint Izjaszlavnak, mert Monomach Vladimir fia volt, de még több joga lett volna ehhez Vjacseszlav nevű bátyjának, akit egy időre a küzdelem folyamán Izjaszlav maga mellé is vett társuralkodónak. Ezek közt a viszályok közt Dolgorukij György ismételen elfoglalta Kievet és elűzte Izjaszlavot,³ akinek huga Euphrosina II. Géza magyar király neje, öccse Vladimir pedig Bélus bánnak (II. Géza anyai nagybátyjának) veje volt. Mi sem természetesebb, mint hogy a szoros rokoni kapcsolatokkal Izjaszlavhoz fűzött II. Géza és az ő nádora, Bélus bán a legmesszebbmenő támogatásban részesítették Izjaszlavot.⁴ György 1155-ben mégis Kiev birtokába jutott. Akkor legidősebb fiát Andrejt magával vitte a kievi nagyfejedelemségbe, ahol Visgorodot adta át néki, Szuzdalban pedig fiatalabb fiait hagyta. György 1154-től 1157-ig uralkodott Kievben. Halálakor híveit a kieviek lemészárolták, a szuzdaliak pedig nem ismerték el uraiknak a végrendelkezés szerint György ifjabb fiait, hanem Andrejt, aki a délvidéket nem szerette és Visgorodból visszamenekült Szuzdalba, ahol a nagyapja által alapított még jelentéktelen Vladimirban ültette fel székhelyét (1155).⁵ 1161-ig legyőzte testvéreit és Rosztovban és Szuzdalban egyeduralkodóvá lett. Hatalmának további kiterjesztését csak 1169 után kezdte meg.

¹ Id. mű I. 297—299. I. Schiemann: Russland, Polen und Livland bis ins 17. Jahrhundert. I. 123. I. Bestuschew-Rjumin: Gesch. Russlands I. 140. I.

² Stählin: Gesch. Russlands. I. 101. I.

³ Bestuschew—Rjumin id. mű I. 140. I.

⁴ Hodinka: Az orosz évkönyvek magyar vonatkozásai. Budapest, 1916. Összeállította mindazt, ami erre vonatkozólag az orosz feljegyzésekben van. Részletesen tárgyalja a magyar hadjáratokat orosz földön Pauler is. A rokonsági kapcsolatokra v. ö. Hodinka id. mű 93. I.

⁵ Bestuschew-Rjumin id. mű I. 140. I. Schiemann id. mű I. 123. I.

Ebben az évben megostromolta és elpusztította Kievet is.¹ Innen számítható Kiev bukása. Andrej fölvette a nagyfejedelmi címet, de nem tette át székhelyét Kievbe, hanem megmaradt Szuzdalban.² Ezzel megváltozott az orosz fejedelemségek rangsora.³ A kieviek is viselték ugyan még a nagyfejedelmi címet, de hatalmuk már nem volt s az élre Suszdal került.⁴ Ámbár egész uralkodása alatt Vladimir volt a székhelye és az maradt utódja, III. Vszevolod (1176—1212) alatt is, az országrészt mégsem nevezték vladimiri, hanem továbbra is szuzdali földnek.⁵ Vszevolod még harcot is folytatott a régi fővárosok: Rosztov és Szuzdal ellen.⁶ Ő vetette meg az örökösödés szigorú rendjének alapját és Szuzdal föltétlen hegemoniáját Oroszországban.⁷

Világos tehát, hogy Barnabásnak még alig lehetett tudomása az akkor előretörő Szuzdálról. Dolgorukij György harcai során oda ugyan már magyar hadifoglyok is kerültek telepesekként,⁸ de Szuzdal még nem szerepelhet az ő idejében olyan hatalomként, amely Oroszországgal azonosítható. II. Géza évek hosszú során át véres harcokban védte Izjaszlavot, az ő hű emberének tollára tehát nem is illenek ilyen kifejezés. De nem használhatna ilyet még 1154 után sem, amikor Dolgorukij György elfoglalta Kievet, mert ez még nem Szuzdal felülkerekedése, csak a György által követelt utódlási rend diadala. György maga is a kievi trón elnyerése után Szuzdal közjogi helyzetén — ha ugyan élhetünk itt ezzel a kifejezéssel — nem akart változtatni. Ez csak Andrej

¹ Und überdiess erfuhr die Hauptstadt 1169 im inneren Streit der Fürsten eine erste schwere Plünderung, der in den nächsten 34 Jahren noch zwei weitere folgten. Stählin id. mű. I. 82.

² Andrej trennte als erster Seniorat und Residenz von einander: er setzte es durch, als Grossfürst von ganz Russland anerkannt zu werden, verliess aber seinen Ssusdaljschen Bezirk nicht und gieng nicht nach Kijew um den Thron seines Vaters und Grossvaters zu besteigen. Kliutschewskij id. mű I. 332. l.

³ Gleichzeitig veränderte sich auch die Stellung des Ssusdaljschen Bezirks in der Rangordnung der russischen Bezirke und der Fürst von Ssusdalj nahm eine bisher nicht dagewesene Stellung in Russland ein. Kliutschewskij id. mű I. 332. l. V. ö. még I. 333. l.

⁴ So wurde denn das Bezirk, der noch zu Beginn des XII. Jahrhunderts nicht mehr war als eine öde, abgelegene Gegend im russischen Norden, bereits zu Beginn des XIII. Jahrhunderts zu einem Fürstentum, das ein entscheidenes Übergewicht über das ganze übrige Russland hatte. Kliutschewskij id. mű I. 344. l.

⁵ U. o. I. 335. l.

⁶ U. o. I. 337—339. l.

⁷ A kievi nagy fejedelmeket is ő nevezi ki. U. o. I. 343. l.

⁸ U. o. I. 299. l.

politikájával következett be 1169-ben, mert 1169-ig ő mint szuzdali fejedelem semmiféle előjogokkal nem rendelkezett.

Szuzdal elismert nagy hatalma azonban sokkal inkább III. Vszevolod nevéhez fűződik, tehát a XII. század utolsó negyedére és a XIII. század első évtizedére esik.¹ Ez eltolódás tehát és a Szuzdal névnek olyatén használata, mint Anonymusnál, a legjobb esetben sem eshetik az 1169. év előtti időre.

1169-ben azonban Barnabás már aligha élt, különösen akkor nem, ha föltételeznők — amire nem látok semmi okot —, hogy már II. Béla király nótáriusa volt. De ha ebben az időben írt volna, akkor bizonyára quondam bone memorie gloriosissimi *Geyze regis* notariusnak nevezte volna magát. Általában alig képzelhető, hogy valaki, aki egy uralmon lévő király nótáriusa, csak azért, mert már annak elődje alatt is viselte ezt a tisztelet, az előd alatti hivataloskodásra hivatkozzék. Heilig meg is kísérli az Anonymus munkája írási idejét az 1140 körüli időre visszatolni.² Akkor azonban Szuzdal említése még mindenképen lehetetlen.

Így kénytelen vagyok nemcsak a Barnabás személye, hanem a II. Géza kora mellett felhozott érveknek helyességét is kétségbe vonni. Ezzel együtt természetesen tagadom Heilignak azt a kijelentését is, hogy eredményével: „ein erster Anker geworfen ist, an dem das ganze konstruktive Gebäude der ungarischen Geschichtsquellen wird zu einem guten Teil haften müssen.“³

Domanovszky Sándor.

¹ Unter der Regierung Wsewolods erlangt dieser Bezirk entschieden die Vorherrschaft über ganz Russland. U. o. I. 346. l.

² Évkönyv, 58. l.

³ Évkönyv, 58. l.

A Pray-kódex néhány problémája.

A Nemzeti Múzeum Széchenyi-Könyvtárának egyik felbecsülhetetlen értéke a Pray-kódex, mely legnagyobb részében a XIII. század első feléből származik.¹ Az egész kódex még ma sincs kiadva² s a kiadás nagy nehézségeket is okozna, mivel egyrészt a latin szöveg nem mindenütt van jó állapotban, másrészt a kézirat néhány nehéz paleográfiai probléma elé állítja a kutatót és végül, mert a kódex — bár túlnyomóan vallási vonatkozású — a legkülönbébb tárgyú fejezeteket és bejegyzéseket tartalmazza.³ Tartalmából kiemeljük az esztergomi zsinat kánonjait, a mindenféle érdekes asztrológiai, orvosi és kronológiai megjegyzésekkel ellátott naptárakat, az ünnepek meghatározására szolgáló húsvéti táblákat, a magyar királyok névsorát II. Endréig, a pozsonyi évkönyveket, helyi érdekű feljegyzéseket, Konstanzi Bernold (megh. 1100-ban) liturgikus kézikönyvét, melyet a szakirodalom *Micrologus* néven ismer, számos miseszöveget, egyházi felszentelési és áldásformulákat, katechetikai kérdéseket, középkori hangjegyes szövegeket, művészettörténeti szempontból fontos képeket, mindenekelőtt azonban a halotti beszédet, a magyar nyelv első összefüggő emlékét.

Egy ízben úgy látszott, hogy a kódex végre meglelte mesterét. Zalán Menyhért pannonhalmi bencés fiatalos hévvel látott a kiadás nagy munkájához. A Magyar Könyvszemle 1926. és 1927-i évfolyamaiban nagy feltűnést keltő tanulmányai jelentek meg a kéziratról,⁴ ekkor azonban közbelépett egy nagyobb hatalom:

¹ A Pray-kódex irodalmára vonatkozólag l. A pannonhalmi szent Benedek-rend története I. (Budapest 1903) 470—72. l. Réthei Prikkel Mariántól, továbbá Jakubovich E.—Pais D.: Ó-magyar olvasókönyv (Pécs 1929) 68—9. l. Itt tájékozódhatik az olvasó a leggyorsabban a Pray-kódexről. A kódex tartalmáról a legújabb közlemény: Bartoniek E.: Alexander de Villa Dei Massa Computi-ja a Pray-codexben. Magyar Könyvszemle, 38 (Budapest, 1931) 137—9. l.

² Jakubovich E.: A Pray-kódex kiadása. Magyar Nyelv. 22 (Budapest, 1926) 226—7. l.

³ Rövid tartalmi áttekintése Jakubovich — Pais i. m. Hosszabban Réthei Prikkel i. m. 441—3 l.

⁴ A Pray-kódex forrásaihoz 33, 246—78. l. A Pray-kódex benedictói 34, 44—66. l. A Pray-kódex írásának helye és további sorsa 34, 247—274. l.

ugyanennek a folyóiratnak 1928-i évfolyama Zalán nekrológiát hozta.¹

Zalán korai halála megakadályozta kutatása eredményeinek megérlelődését s ezért ezek néhány ponton kiegészítésre, illetőleg helyesbítésre szorulnak. Ebben az irányban már történtek is lépések.² Az alábbiakban elsősorban a kódex olyan helyeivel kívánunk foglalkozni, melyeket Zalán nem tudott megmagyarázni, — ezek is mutatják a kézirat tartalmának sokoldalúságát. Csak ha az aprólékos munka már befejeződik, akkor jön meg az ideje a nagy szellemtörténeti perspektívák megnyitásának és az eredet-kérdés megvizsgálásának. Egyelőre nézetem szerint csak annyi bizonyos, hogy liturgiai vonatkozásban a kódex kapcsolatait a nyugaton kell keresnünk, nem pedig Görögországban, mint ahogy azt nem is olyan nagyon régen még ajánlották.³ Hogy ezekben a kapcsolatokban Ausztriának is jut-e szerep, még nem bizonyos,⁴ teljesen bebizonyítatlan azonban, hogy Párisnak közvetlen hatása lett volna a kódex egyes részeire.

Először egy liturgikus hellyel kívánunk foglalkozni, amely igen nehezen olvasható és amely értelmileg is nehézségeket okoz. A kódexnek azon az oldalán, mely Krisztus sírbatételét és a szent asszonyokat ábrázolja, felül egy kétsoros feljegyzés van.⁵ Az én olvasásom szerint ez a megjegyzés a következőképen hangzik: *Jn principio cantatur per IIII. ebdomadus usque ad september. Jn september. Si bona. et peto cantatur, altera usque ad october. Jn hoctobre. Adonay. semel. Adaperiat ter usque ad nouember. Vidi dominum cantatur usque . . .*

Ez egy kis breviáriumi jegyzet, a breviárium szón eredeti jelentésének megfelelően rövid jegyzéket, útbaigazítást a kánonilag megállapított imákhoz értve. Ezen az alapon a fenti szöveg egyes szavait mint hosszabb passzusok kezdeteit kell felfognunk. Így mindjárt az első két szó egy hosszabb passzus helyett áll: *Jn principio deus, antequam terram faceret, priusquam abyssos constitueret, priusquam produceret fontes aquarum, antequam montes collocarentur, ante omnes colles generavit me dominus* (Sal. Péld. 8, 22—25 után). Hasonlóképen: *Si bona suscepimus de manu dei, mala autem quare non sustineamus?* (Job 2, 10); *Peto domine, ut de vinculo improperii huius absolvas me aut*

¹ Jakubovich E., 35, 154—7. l.

² Erneyi J.: A Pray-kódex termőhelye és eredeti rendeltetése. Magyar Könyvszemle 34, 67—83; ehhez Zalán válasza u. o. 273—4. l.

³ Századok, 1926. 504. l.

⁴ Hoffman E.: A Nemzeti Múzeum Széchenyi-könyvtárának Magyarországon illuminált kéziratai. Magyar Könyvszemle 34, 2—3. l.

⁵ Ezt az oldalt l.: A pannonthalmi szt. Benedek-rend története, I. 516—7. l., továbbá Hoffmann i. m. 16. l. — Mályusz professzor úr volt szíves számomra új felvételt készíttetni, Jakubovich igazgató úr pedig előzékenyen közölte velem az ő olvasását a nehezen olvasható helyeket illetőleg. Mindkettőjüknek ehelyütt mondok hálás köszönetet.

certe desuper terram eripias me (Tób. 3, 15); *Adonay* domine deus magne et mirabilis, qui dedisti salutem in manu feminae: exaudi preces servorum tuorum (Judit 16, 16 után); *Adaperiat* dominus cor vestrum in lege sua, et in praeceptis suis, et faciat pacem in diebus vestris (Makkab. II. 1, 4); *Vidi dominum* sedentem super solium excelsum et elevatum: et plena erat omnis terra majestate eius (Ézsai. 6, 1). Ezek a liturgikus helyek mint responsoriumok, vagy a középkor terminusát használva, mint históriák éneklendők a breviárium olvasásánál augusztus első vasárnapjától advent első vasárnapjáig.¹ Mivel nem minden szerzetesrendben és egyházmegyében voltak a fenti históriák szokásosak,² ha meg volna állapítható, hogy ugyanezen sorrendben máshol is előfordulnak azok, ezzel már útbaigazítást nyerénk a feljegyzés helyi és időbeli összefüggésére vonatkozólag.

E liturgiai kérdés után vegyünk szemügyre két kronológiai problémát. Zalán a Pray-kódex csizióját is kiadta.³ Ez 24 hexaméterből álló latin vers. A hexaméterek többnyire a megcsonkított ünnepnevekből képezettek; minden hónapra két hexaméter vonatkozik, a hónap napjainak száma szerint 31, 30 vagy 28 szótagból állanak és az ünnepek és szentek neveinek az első szótagja hónapjuk napját jelöli.⁴ A tudós kiadó a versben említett ünnepeket összeállította, listája azonban nem teljes.

Így a februári első hexaméter 9. szótagja (*o*) február 2-ának, Gyertyaszentelő Boldogasszony napjának az oktáviáját jelzi. Március 7-én a *per* szótag Perpetuae et Felicitatis festumot jelent. Április 18-a nem Valerius napja, mint Zalán mondja, itt az április 14-én ünnepelt Tiburecius és Valerianus ünnepére gondol a vers. A május 9-i *nic* szótagot Zalán megkérdőjelezi; itt szent Miklós translatiójának ünnepéről van szó, melyet Esztergomban is megültek.⁵ Május 15-én Vice helyett Vite olvasandó, — az akkori írásban a *t* és *c* betűket néha felcserélték. Július 17-ének *al* szótagja Alexiust jelent, ami az esztergomi kalendáriumnak is megfelel. Az augusztusi vers vége — mint általában más csiziókban is — alighanem *col dauctin*ak olvasandó:

¹ Ezen históriákra vonatkozólag I. S. Bäumer: Geschichte des Breviers (Freiburg, 1895) 358. l. Jakubovich, mint figyelmemet szíves volt felhívni, a Magyar Nyelv 4 (1908) 463—65. l. foglalkozott a históriákra vonatkozó ilyen magyar utalásokkal. A szóbanforgók rendje azonban némileg más. Augusztusban Jn principio 4 hétig éneklendő, szeptemberben egyszer Si bona, a többi vasárnapon Peto domine, októberben egyszer Adonay, háromszor Adaperiat, egész novemberben Vidi dominum.

² Ausztriában, a kéziratok szerint, a ciszterciák más sémát követnek, úgyszintén a kartauziak is.

³ Magyar Könyvszemle 34, 266—9. l.

⁴ A csizió magyar irodalmát I. Zalán i. m. 266. l. 1. jegyzet.

⁵ H. Grotefend: Zeitrechnung des deutschen Mittelalters und der Neuzeit, 2. k. 2. rész. (Hannover-Leipzig, 1898) 55. l. A szentekre vonatkozó alábbi adatokat ebből a munkából vettem, mindenütt ellenőrizve őket J. E. Stadler: Vollständiges Heiligenlexikon (Augsburg 1858—1882) című munkája és az Acta Sanctorum alapján.

augusztus 29. decollatio, 30. Felix és Adauctus. November 9-én a theo szótag mögött álló o fölösleges és, mint dittográfia, törlendő.

A versben szereplő egyes szentekhez itt csak egy megjegyzést. Szent Afra ünnepét csíziónk augusztus 7-ére teszi. Ezt az ünnepet Esztergomban és Zágrábban 8-án, viszont Pécsen és a bencésekénél tényleg 7-én ünneplik. Ez az adat fontos útmutatóval szolgálhat a csízio közvetlen eredetére vonatkozólag.

Aránylag könnyen oldható fel egy 3 hexaméterből álló passzus, melynél Zalán megjegyezte, hogy talán valamely teológiai tételről van benne szó. A versek szerinte következőképen hangzanak:¹

IX VII X VIII VII IX VIII
Jn gravibus causis hostis graui iustior heres

XI IX VII X VIII VII
laudatur ius gratia karis hoste grauando

X VIII VI IX VIII X
crudelis homines furor incitat hoste karentes

A versmértékkel nem kívánunk itt hosszasan foglalkozni: graui hosszú i-vel az első sorban és crudelis rövid i-vel a harmadik sorban — ez középkori szokás szerint helyzeténél fogva persze hosszú is lehet — nem illenek a hexaméterbe. Kísérreljük meg inkább az e sorok mögött rejlő talány megoldását.

Ha az egyes szavakat a fölübük irt számok szerint sorakoztatjuk fel, akkor a következő sorokat kapjuk:

- VI. Furor
- VII. Grauibus, Graui, Gratia, Grauando
- VIII. Hostis, Heres, Hoste, Homines, Hoste
- IX. In, Justior, Jus, Incitat
- X. Causis, Karis, Crudelis, Karantes
- XI. Laudatur

Látjuk tehát, hogy az azonos kezdőbetűs szavak mindig ugyanazzal a számmal jelöltettek meg, — miután a C, ha K-nak hangzik, ezzel egyenlő értékű. Ha a számsort l-gyel és az abc-t a-val kezdve egymás mellé állítjuk:

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
A	B	C	D	E	F	G	H	J	K	L

akkor látjuk, hogy az egyes betűk pontosan azt a számot viselik, amely az abc-ben elfoglalt helyüket jelzi. Ebből arra következtethetünk, hogy itt valami emlékeztető versről van szó, amelyben az egyes szavak kezdőbetűi a következő számsor emlékezetben tartását vannak hivatva megkönnyíteni:

9 7 10 8 7 9 8 11 9 7 10 8 7 10 8 6 9 8 10

¹ Magyar Könyvszemle 34, 263. l.

Mit jelentsen ez a 19 szám? Aki csak keveset foglalkozott is középkori kronológiával, ismeri a 19 éves ciklust és az arany-számot. A számok továbbá 6 és 11 között mozognak. Ilyen csoportot találunk a középkori kronológiai tabellák „intervallum” rubrikájában, ezen pedig a fix karácsonyi dátum és a hamvazó szerda közé eső vasárnapok számát értik.¹

Ugyanez a három vers előfordul Alexander de Villa Dei *Massa Computi*-jában is; már Bartoniek is kimutatta, hogy a Pray-kódexbe belekerültek részletek ebből a műből.² A három versornak egy XV. századi kéziratos megfejtése a következőképpen hangzik: ³ 4. Jn ista parte autor docet, quot ebdo mede (!) sint inter nativitatem domini et quadragesimam, quia per hoc

¹ L. pl.: Grotefend: Abriss der Chronologie des deutschen Mittelalters und der Neuzeit. (Leipzig, 1912) 23. l.

² Bartoniek, i. m. A három verssor R. Steele kiadásában (Opera hactenus inedita Rogeri Baconi: Fasc. VI. Computus fratris Rogeri; accedunt Computus Roberti Grossecapitis Lincolniensis episcopi, Massa Computi Alexandri de Villa Dei. Oxonii, 1926. a 141—143 számok alatt) a következő formában található meg:

Jn gradibus kussis hastam gerit improbus hostis
Laudatur justus gladio karet hoste gravato
Crudeles homines fur incitat haste karentes.

Bartoniek e verssorokat úgy látszik nem vette észre, — legalább is nem említi a párhuzamot Steelevel, aki őket „Sequitur quot sunt septimane inter Natale et Quadragesimum” felirással a 274. l. közli. Abból, hogy Reichling (Monumenta Germaniae Paedagogica, XII. Berlin, 1893), aki Alexander legjelentékenyebb munkáját, a Doctrinale puerorum-ot kiadta, épp úgy, mint Steele a Massa Computi-nak csak külföldi kéziratait említi, — Bartoniek azt következtette, hogy e verseket egy Párisban tanuló bencés egy kivonat alapján iktatta be, — mivel Alexander is itt tanult és tanított. Ez a megjegyzése azonban nem helytálló. Zalán szerint az illető rész nem Boldauból származik, továbbá Alexander a Massa-t nem Párisban írta; l. erre vonatkozólag Reichlinget a Lexikon der Paedagogik I. kötetében (Freiburg 1. Br. 1913; kiadták E. Roloff és O. Willmann. 82. hasáb). És végül a Massa kéziratának száma sokkal nagyobb, mint Bartoniek gondolja. E. Zinner (Verzeichnis der astronomischen Handschriften des deutschen Kulturgebietes (München, 1925) a 11.401—11.486 számok alatt egyedül német könyvtárak birtokában több mint 80 kódexet említ. A XIII. századból származik ezek közül az erfurti Amploniana 7 kézirata, 2 kézirat St. Emeramból (ma a müncheni Staatsbibliothekben), 1 innsbrucki (egyetemi könyvtár) és 1 kremsmünsteri kézirat. A XIV. századból — amelyikből Bartoniek szerint a kérdéses bejegyzés ered — származó kéziratok vannak Krakóban, Prágában és a wilheringi cisztercita kolostorban (Felső-Ausztria). Ha ezekhez még hozzávesszük a Nemzeti Múzeum kéziratát és a Pray-kódex verseit, akkor teljes az időbeli és a helyi kontinuitás Franciaországtól Magyarorszáig és a XIII. századtól a XIV-ikig. Nincs tehát semmi ok arra, hogy közvetlen párisi hatást tételezzünk fel, vagy feltegyük, hogy a verseket Párisban iktatták a kéziratba.

³ Cod. Vind. Pal. 5166, f 125b s. XV.

eciam habetur invencio XLme, et wlt dicere, quod in his versibus sunt decem et novem dictiones 19 annis cycli 19lis (= decem-novenalis) deservientes et ita, quod prima primo 2a 2o etc. Accipe ergo dictionem deservientem illi anno, de quo queris et quota fuerit prima littera istius dictionis in ordine alphabeti, tot erunt ebdomede inter nativitatem domini et quadragesimam.¹

E kronológiai kérdések után a Pray-kódexnek még két asztrológiai problémájával kívánunk foglalkozni.

Azokhoz a talányokhoz, melyeket Zalán nem tudott megfejteni, tartozik egy megjegyzés is az év rossz napjairól; igaz, a kódex ezt nagyon elrontott formában tartotta fenn.² A megoldást itt úgy kíséreljük meg, hogy először a bevezető mondatokat közöljük s ezekhez egy tabellát csatolunk, melynek első és második hasábjába a kódexben szereplő szöveget, harmadik, negyedik és ötödik hasábjába pedig a mi helyesbítéseinket tartalmazza.

Jsti sunt dies, in quibus non exeas, non causas queras, non plantas aut non animalia domites, non metas (olv. így metes helyett), non vindemias non sanguinem minuas, quia nocent. Infans si natus fuerit, mala morte morietur.

A szöveg romlottsága folytán érthető, hogy Zalán feladta a küzdelmet és a részletekbe menő magyarázatot meg sem kísérelte. Egy dolog már eleve világos: a felsorolás nem teljes, megszakad augusztus 20-ával, pedig a naptár ez után a nap után is tüntet fel dies aegyptiaci-t. Továbbá a 22 sor közül csak 13 hibátlan; szerepelnek azonban olyan szentek is, akiket nem könnyű megtalálni s végül néhány név erősen meg van csonkítva. A 3. dátumban az V a szent ünnepe alapján X-re változtatandó. Rejtélyes az ezután következő *XIII Febr*; tekintettel arra, hogy mindenütt következetesen a római dátumok szerepelnek, nem lehet feltenni, hogy egyszerűen február 13-ról lenne szó. Viszont azt meg a sorrend nem engedi meg, hogy *XIII kal Febr*-re egészítsük ki. Szerintem az egyetlen megoldás: X helyébe V-t tenni és feltételezni, hogy e dátum az előzővel felcseréltetett. E dátum tehát január 25-e lenne, mely tényleg szerencsétlen napnak számít s így a *január 23, január 25, február 2* sorral az időrend is helyre van állítva. Az 5. dátum egyszerűen a Febr. szótaggal egészítendő ki. A 7. megint egy elírást tartalmaz: helyesen sex vagy sexta lenne sene helyett. Az itt említett Simplicius napját azonban csak a brémai, merseburgi, utrechti és milánói egyházmegyékben, továbbá a domini ultramontani ünneplik meg. Nicetius lyoni püspök (április 2) kultusza Lyonra, Troyesra és Utrechtre korlátozódik. Petrus diaconust csak Bréma, Erfurt, Hamburg, Köln és Merseburg ünneplik. Galdinus de Sala milánói érsek (megh. 1176) kultusza Milanóra szorítkozik. Pachomius tavannei apát volt, az ő napját egyedül Amiens üli meg. Aureus és Justina napját különböző német egyházmegyék ünnepelték meg. Valentinus május 21-i ünnepét csak Hamburg és Mans ülte meg.

¹ Ez a számsor persze nem elég az időköz meghatározásához, — a vasárnapi betűt szintén számba kell venni. Így egy új tabellát kapunk, melyet Grotfend az Abriss 23. oldalán közöl.

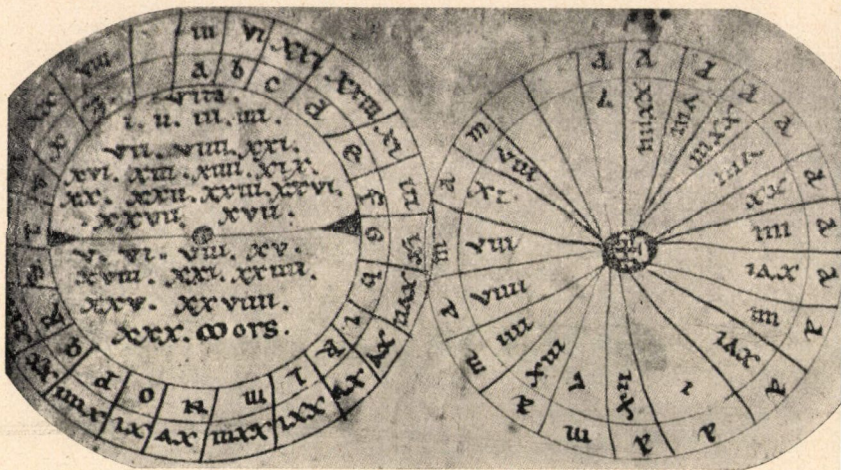
² Magyar Könyvszemle 33, 262. l.

A kódex szerint		Helyesbítet t		
Dátum	Ünnep	Dátum		Ünnep
		a régi stílus szerint	az új stílus szerint	
III Non ian	—	III. Non. Jan.	Jan. 2.	—
VIII idus ian	Epiphanie	VIII. Jd. Jan.	Jan. 6.	Epiphaniae Domini.
V kal Febr	Emerenciane	X. Kal. Febr.	Jan. 23.	Emerentianae.
XIII Febr	—	VIII. Kal. Febr.	Jan. 25.	—
III non	purificatio	IV. Non. Febr.	Febr. 2.	Purificationis B. M. V.
VI kal Marci	Mathie	VI. Kal. Mart.	Febr. 24.	Mathiae.
Sene non Mai	Simplici	Sexto Non. Mart.	Márc. 2.	Simplicii.
VIII K. Apr.	Annunciacio	VIII. Kal. Apr.	Márc. 25.	Annuntiationis B. M. V.
III Non April	Niceti	IV. Non. Apr.	Ápr. 2.	Niceti.
XV K. M.	Petri diac	XV. Kal. Mai.	Ápr. 17.	Petri diaconi.
XI K. Mai	Gabini	XII. Kal. Mai.	Ápr. 20.	Galdini de Sala.
VI N. Mai	Athanasii	VI. Non. Mai.	Május 2.	Athanasii.
III idus Mai	Puchrimi	II. Jd. Mai.	Május 14.	Pachomii
XII Kal Junii	Valentinus	XII. Kal. Jun.	Május 21.	Valentini. (Valentis?)
VI K. Junii	Eutropii	VI. Kal. Jun.	Május 27.	Eutropii.
V Jd. Junii	Primi et Feliciani	V. Jd. Jun.	Június 9.	Primi et Feliciani.
XVI Julii	Aurei et Justine	XVI. Kal. Jul.	Június 16.	Aurei et Justinae.
XII K. Jul	Nonati conf.	XIII. Kal. Jul.	Június 20.	Raimundi (Nonnati) confessoris.
XI K. Aug.	Marie Magdalene	XI. Kal. Aug.	Július 22.	Mariae Magdalenae.
VI K. Aug.	Ermolau	VI. Kal. Aug.	Július 27.	Ermolai (Hermolai).
III Augti	Stephani pp.	IV. Non. Aug.	Aug. 2.	Stephani papae.
XIII K. Septemb	Stephani r.	XIII. Kal. Sept.	Aug. 20.	Stephani regis.

Eutropius orangei püspököt csak Délfranciaországban ünneplik. Nehezen magyarázható a június 20-án szereplő *Nonati conf.* megjelölés. Ezen a napon Spanyolországban egy bizonyos Raimund püspököt ünnepelnek; a leghíresebb Raimund azonban, Raimundus confessor, kinek ünnepe Kataloniában augusztus 31-én ülik, a Nonnatus (az anyaméhből kivágott) melléknevet viseli. Nyilvánvalóan összetévesztették itt a két Raimundust. Raimundus confessor halálának időpontja (kb. 1240) egyébként az egész bejegyzés datálásához a terminus post quem-et is megadja. Szent Hermolaust csak német egyház-egyének ünneplik.

Vizsgálatunk biztos eredményei a következők: a szentek neveit csak lassanként, különböző helyeken vezették be a listába, két dátumnál még a Pray-kódex tabellájából is hiányzik a szent neve. A helyi kultuszok alapján arra kell következtetnünk, hogy a jegyzék Spanyolországban, Franciaországban és Németországban keresztül került Magyarországra. A fekete napok listája ugyanebben a formában, mint a Pray-kódex tartalmazza — jelentéktelen eltérésektől eltekintve —, egyébként is közkezen forgott a középkorban.¹

A kódexnek egy másik, a szöveget illetőleg teljesen reménytelen darabját Zalán magyarázat megkísérlése nélkül közölte.² Ez a középkori laikus asztrológiának egy egészen lapos és durva segédeszköze, az úgynevezett sphaera Pythagorae sive Apulei.³ A Pray-kódex itt bemutatott példánya azonban ismét több ponton eltér a többi ismert esettől:

¹ Az egyiptomi napokat illetőleg a nagy összefüggésekről tájékoztat E. Webster: *The Rest Days I.* (London, 1916) 295. skk. 1.

² Magyar Könyvszemle 33, 263. 1.

³ A Sphaera Apulei-re vonatkozó irodalmat l. F. Boll—W. Gundel: *Stern Glaube und Sterndeutung*, 3. kiadás. (Leipzig, 1926) 187. 1.

A körök alatt a következő szöveg olvasható: *Racio spere pictagore philosophi, quam Apuleus descripsit. De quacumque re scire uolueris: ut puta de egrotantibus, qua die incubuerunt, et eo die quod (quando?) tota circa speram scriptas cum suo numero et sic in unum collige, et per XXX diuide, et quot remanserint, respice in spera; si sursum inveneris, uiuet, si deorsum, morietur. Similiter de omni re, de qua scire uolueris.*

Ebből a szövegből nem könnyű valamit kiokoskodni. Kezdetre: Használati utasítás Pythagoras köréhez, melyet Apuleius írt. Hogy egy betegség kimenetelét megtudjuk, adjunk össze valamit, osszuk el 30-cal és a maradéknál tekintsünk a sphaerára. Ha a maradékot felső felében találjuk meg, a beteg életben marad, ha az alsóban, meg fog halni. Egyelőre elégedjünk meg ezzel a töredékes értelemmel.

A szöveg rekonstruálásánál vegyük figyelembe a következőket: Ha egy változó osztandót 30-cal oszthatunk, akkor 30 maradékszámunk is kell lennie. A baloldali körben azonban csak 27 szám van, — 17 a vita, 10 a mors félkörében. De a XXI lent is, fönt is szerepel, ami nyilvánvalóan hiba. Osszuk ketté a felső XXI-et X és XI-re ezzel nyerünk egy újabb számot és helyreállítjuk a helyes sorrendet: VIII, X, XI. Ugyancsak az élet félkörében az utolsó szám XVII; de mert előtte XXVII áll, a XVII-es szám minden bizonnyal vagy XXVIII, vagy XXVIII torzója. Miután azonban az utóbbi a halál félkörében áll, nyilvánvalóan XXVIII-at kell a XVII helyett olvasnunk.

A hiányzó XII és XVII számok más szférák alapján, az egyik alul, a másik felül pótlendő s így a következő számsorokat kapjuk:

Vita: I, II, III, IIII, VII, VIII, X, XI, XIII, XIII, XVI, XVII, XVIII, XX, XXII, XXIII, XXVII, XXVIII.

Mors: V, VI, VIII, XII, XV, XVIII, XXI, XXIII, XXV, XXVII, XXVIII, XXX.

A második körben 19 szám van s mindegyik fölött egy *a* vagy egy *m*. Ez a jelölés egyedülálló; a két betű egyébként nyilván adde-t és minue-t jelent. A 19 szám itt, amint a zavaros magyarázó szöveg is mutatja, a hónap napjait jelöli meg. A római naptár dátumaiban az ante diem . . . Kal, Non, Id megjelölésekben szereplő szám legfeljebb 19 (január, augusztus és december hónapokban), — a római dátumok ezen számairól van itt szó. Tehát: vegyük a páciens megbetegedésének dátumát, római naptár szerint fejezve ki például ante diem IV Kal Apr. Számoljunk most a jobboldali körben a felső, első szekciótól jobbra haladva a dátumban szereplő számnak megfelelő számú rubrikáig, tehát példánkban a 4-ig. Ebben a rubrikában a XXIII szám áll, felette a betű, vagyis 23-at valamihez hozzá kell adni.

A baloldali kört egy 22 betűs abc szegélyezi, melynek minden betűje fölött egy szám áll; ezt a számot szimbólumként kell felfogni. Más szférák tanúsága szerint most már az eljárás a következő: Ha meg akarjuk tudni, hogy a beteg felépül-e, bont-

suk fel nevét egyes betűire, keressük ki és adjuk össze az egyes betűk felett a bal körben álló szimbólikus számokat. Ezután képezzük a megbetegedés napjának római dátumát és számláljunk a jobboldali körben annyi szegmentumot, amennyi a dátumban szereplő számjegynek megfelel; ha a dátumban nem áll számjegy (például *Idibus Nonis*), akkor a jobboldali kört figyelmen kívül hagyjuk. Most a név betűi értékének összegéhez adjuk hozzá az említett körszeletben álló számot, illetőleg vonjuk ki belőle, aszerint, amint a szám felett *a* vagy *m* betű áll. Ehhez még hozzáadandó 20 és az eredmény elosztandó 30-cal. Ha a maradékszám a baloldali kör felső felében áll, a beteg meg fog gyógyulni, ha az alsó félkörben, meg fog halni. Világítsuk meg ezt a böles tanítást három példával.

Dávid január 14-én megbetegszik. Neve betűi ($D + A + V + I + D$) felett a baloldali körben a következő számok állnak: 23, 3, 6, 15, 23, — összegük: 70. Január 14-e a római naptárban XIX kal Febr; a jobboldali kör 19. szegmentumában a 8-as szám áll, felette *m* betű, tehát: $70 - 8 = 62$. Ehhez hozzáadandó 20, az eredmény 82; ezt elosztva 30-cal, a maradék 22. Ez a szám a Vita félkörében áll, tehát a beteg meg fog gyógyulni. Vagy: a paraszt március 4-én földet vesz; ennek latin neve *AGER*, a négy betű szimbólumai: 3, 9, 11, 26, összegük: 49. A dátum IV. Non. Mart, a negyedik szegmentumban álló 23-as szám a név értékéhez hozzáadandó, — az eredmény: 72. Ehhez hozzáadva még 20-at *s* az eredmény (92) elosztva 30-cal, maradéknak 2-t kapunk. E szám az élet félkörében áll, tehát a föld teremni fog. — Harmadik példa: a március 15-én született leányt nem szabad Máriának keresztelni, mert a *MARIA* név betűinek értéke: $23 + 3 + 26 + 15 + 3 + 70$, ehhez 20-at hozzáadva, az eredmény 90. Miután a jobboldali kör figyelmen kívül hagyandó, osszuk el a 90-et 30-cal; a maradék 30, — ez a szám azonban a mors félkörében áll.

E szerint az *s* és *t* betűk fölött a bal körben álló, de a képről hiányzó számok: III és VIII, míg a körök alatti szöveg a következő lehetett: *De quacumque re scire volueris, ut puta de egrotantibus; qua die incubuerunt, et eo die, quando, tota — az ennyedik nap — est in spera dextera et adde aut minue numerum ibidem scriptum et adde super eum XX. et require nomen ipsius, quod habet a nativitate sua et summa omnes eius litteras circa speram scriptas cum suo numero et sic in unum collige et per XXX. divide et quot remanserint, respice in spera. Si sursum inveneris, vivet, si deorsum, morietur. Similiter de quacumque re scire volueris.* A Pray-kódex szövegéből tehát nemcsak az „est“ szótól a „litteras“-ig terjedő szavak estek ki, hanem valószínűleg még más, a rejtélyes ábrához szolgáló magyarázatok is.

A Pray-kódex teljes megértésétől tehát még messze vagyunk. A zseniális feldolgozót a halál elragadta, — mi többiek már csak azokat a szilánkokat tanulmányozhatjuk, melyek Zalán szorgalma dacára a földre hullottak.

Heilig Konrád. (Bécs.)

Történeti irodalom.

Péter András: A magyar művészet története. I—II. k. Budapest, Lampel R. könyvkereskedése, 1930. 8°, 200+199 l.

A munkának a szakemberek érdeklődési körén túlmenő jelentősége van. Oly feladatra vállalkozott, melynek beváltását mindenképen hézagpótlónak kell mondanunk. A szoros értelemben vett művészettörténet, a magyar művelődéstörténelem és a művelt nagyközönség évtizedek óta hiányát érezte a tudomány modern módszereivel megírt, a részletkutatás eredményeit összefoglaló és a legújabb művészeti törekvésekre is kiterjedő, szintetikus magyar művészettörténetnek. E magában véve is ifjú tudomány első magyar művelői, Henszlmann Imre, Rómer Flóris, Ipolyi Arnold, a régi magyar művészeti emlékek tárgyalásánál inkább a leíró archeológia és a nemzeties irányú történetírás szempontjait érvényesítették és elhanyagolták a tisztán művészeti problémákat. Az olasz és francia művészet ideológiájában élő Pastener Gyula „Az Osztrák-Magyar-Monarchia írásban és képen” című vállalat köteteiben ugyan összefoglaló képét igyekezett adni az addigi kutatásoknak, de az eredmények elégtelen voltán törekvéseinek szükségképen hajótörést kellett szenvednie. Azalatt csöndben, a hivatalos köröktől jóideig észrevétlenül, fényképező géppel a hátán, jegyzetkönyvvel kezében járta a Felvidék országútjait Divald Kornél és gyűjtötte össze apostoli buzgósággal úttörő műveinek anyagát. Ezt az anyagot a magyar művészettörténelem egységes rajzává összefoglalni, magyar és angol nyelven közzétenni csak kevéssel halála előtt engedte meg neki a sors; főművének, „Magyarország művészeti emlékei”-nek németnyelvű kiadása pedig végképen elmaradt. Amit ma a magyar művészet multjáról a XII. századtól szinte a XVIII. századig tudunk, az jórészt Divald felbecsülhetetlen értékű munkálkodásának köszönhető. Működésének jelentősége még sokszorosan meghatározódott, mióta a trianoni határok elszakítottak Nagymagyarországnak műemlékekben leggazdagabb részétől. Divald nélkül a magyar művészet összefoglaló története még soká váratott volna magára, aminthogy nem született volna meg P. munkája sem.

Ami P. művének Divald összefoglaló munkáin felül létjogosultságot ad, az mindenekelőtt annak könnyebb használhatósága, a fejlődés vonalának a legrégebb időktől napjainkig terjedő

egységesebb megrajzolása, az egész anyagnak módszeres beállítása és e részeknek egymáshoz való arányosítása. E módszertani kiválóságok természetesen elsősorban a művelt nagyközönség körében biztosítják P. művének népszerűségét. Érezte ezt a szerző is, midőn bevezető célkitűzésében előre lemondott a teljességre való törekvéstről s egy megfelelő kézikönyv hiányában, a magyar művészet iránt érdeklődő közönség hozzávetőleges tájékoztatását tűzte ki céljául. Ily tájékoztatásra kiváló módon alkalmassá teszik P.-t a már említett metódikai erényeken kívül világos nyelve, könnyedt természetességgel folyó stílusa, nagy olvasottsága, egyénekkal és alkotásokkal szemben dicséretreméltó módon megnyilatkozó objektivitása. Úgy, ahogy P. látja, a magyar művészettörténet egy természetes folyamat, amelyben minden logikus és meggyőző, minden világos és magától értetődő. Egyenesen, zökkenők nélkül hömpölyög az eredmények széles folyamata, nincsenek akadályok, fejlődési görbék, problémák; az ember szinte sajnálja, hogy akaratlanul is felvetődő skepszisével kénytelen e derült képet elhomályosítani. S bár a nagyközönség felé való orientálódása itt is mentségére szolgál a szerzőnek, talán mégse túlzott követelés, hogy a fejlődéstörténet legégetőbb kérdéseit legalább itt-ott érintse; ha nemis azon célból, hogy azokat megoldja, legalább azért, hogy olvasóit tájékoztassa. A fiatalos biztosság és önbizalom, mellyel P. átsiklik a problémák felett, eredményezi aztán, hogy az olvasó az igazságtól sokhelyütt eltérő fogalmat kap művészetünk multjáról, arról a művészetről, mely emlékműanyagában egyike a legszegényebbeknek, fejlődésvonalában viszont egyike a legbonyolultabbaknak Európában.

Itt aligha feladatunk, hogy a szakszerű kritika aprólékos eszközeivel boncolgassuk P. művének részleteit, minthogy korábbi bírálók (l. főkép *Ybl Ervin* kitűnő bírálatát a *Magyar Művészet* VII. évf. 5. számában, továbbá *Pigler Andor* beható ismertetését az *Archeológiai Értesítő* XLIV. kötetében) különböző alkalommal és helyen a munka tévedéseire és fogyatékoságaira bőségesen rámutattak. Ahelyett tehát, hogy ismétlésekbe bocsátkoznánk, annak bizonyosságául, hogy P. a történeti fejlődés jelzőköveit gyakran téves utakon keresi, s az eredményeket helytelen irányból világítja meg, legyen szabad csupán két fejlődéstörténeti kérdést kiragadnunk, melyek közül az egyik a XII—XIII. századi, a másik a XVIII. századi magyarországi építészet problémáját érinti.

Honfoglaláskori művészetünknek a külföldön is nagyra értékelt fiatal magyar archeológus-gárdánk eredményeire támaszkodó vázlata után, a szerző hosszabb fejezetben összefoglalja a magyarországi művészetet a kereszténység felvételétől a tatárjárásig. E csaknem harmadfélszáz esztendő felölelő kornak legfontosabb emlékei Magyarország románkori templomai. Az első magyar székesegyházak közül a csanádi, veszprémi, nagyváradai nyomtalanul eltűntek, az egriből, nyitraiból és gyula-

fehérváriból csupán egy-két töredék maradt, melyekből azok eredeti alakja ma már semmikép sem rekonstruálható. Legteljesebb alakban ránkmaradt építészeti emléküink a gyakori átépítés és restaurálás révén napjainkig szerencsésen átmentett pécsi székesegyház eredetileg a XI. század első feléből. Hogy a szerző az ezidőben keletkezett templomaink mintaképeit és mestereit részben alaprajzi elrendezésük, részben az itt-ott megmaradt épületplasztikai töredékek alapján Lombardiából származtatja, bizonyára megfelel a történeti igazságnak. Azonban ez a lombard hatás, amint ezt Ausztriára vonatkozólag a legújabb kutatások már megállapították, Magyarországon sem lehetett oly hosszantartó mint P. véli, ki a XIII. század első felében épült lébényi, jaáki és zsámbéki templomok bazilikális rendszerében, kereszthajó nélküli, háromapszisos záródásában változatlanul a lombard befolyás érvényesülését látja. E felfogással szembenáll *Hamann* véleménye (művének első kötetét P. fel- említi ugyan az Irodalomban, de annak eredményeit nem vette kellőképen tekintetbe), aki a Délnémetországban, Ausztriában, Morvaországban és Magyarország dunántúli részében e korban épült templomokat egy erőteljes „normann invázió“ nyomása elől Délnémetországból mindinkább kelet felé húzódó Bauhütte alkotásainak tartja.¹ E románkori építőműhely vándorlását *Hamann* szerint a nyugatról kelet felé előrenyomuló korai gotikus építészet idézte elő, mely gotika első gyümölcseit Ausztria földjén a lilienfeldi és heiligenkreuzi kolostortemplomokban érlelte. *Hamann* szerint e románkori építőműhely aztán működésének legkeletibb pontján, Magyarországon feloszlott, míg *Wenzel* véleménye szerint a műhely továbbra is együttmaradt és Ausztriába visszatérve, megépíti utolsó kimutatható alkotását, a tulni temető-kápolnát.² Egy ily nyugatról keletfelé vándorló és székhelyét egy-egy jelentősebb építkezés szerint változtató Bauhütte feltételezésével szemben, újabban *Donin* egy központi fekvésű állandó jellegű Bauhütte mellett szállt síkra, amely Alsó-Ausztriában megtelepedve, nagyszámú kiváló építészre, mesterembere és kőfaragóra révén egy nagyobb körzet számos templomépítkezését egyidejűleg ellátta.³ És semmisem kéznél fekvőbb, minthogy ily centrális fekvésű Bauhütte székhelyét éppen Bécsben lássuk, mely városban és környékén a XII. és XIII. században az építkezés a legnagyobb arányokban folyt. Bécs már ezidőben állandó Bauhüttével rendelkezett, mely okmányokkal igazolhatólag

¹ R. Hamann: Deutsche und Französische Kunst im Mittelalter. I. Südfranzösische Protorennaissance und ihre Ausbreitung in Deutschland. II. Die Baugeschichte der Klosterkirche zu Lehnin und die normannische Invasion. Marburg a. d. L., 1922. és 1923. II. 151. l.

² A. Wenzel: Die Baugeschichte der Klosterkirche zu Trebitsch. Marburger Jahrbuch f. Kuntgesch. V. köt. Marburg a. d. L. 1929. 418. l.

³ R. K. Donin: Der mittelalterliche Bau des Domes zu St. Pölten. Wien, 1932. 60. l.

összekötötést tartott fenn az alsóausztriai, morvaországi és nyugatmagyarországi egyházfejedelmekkel.¹ E Bauhütte a korábbi évtizedekben sokféle pusztítást elszenvedett területen a XII. és XIII. század folyamán oly nagyarányú építő tevékenységet fejtett ki, melyhez fogható csak a törökök kiűzése után, a XVIII. század elején mutat fel ismét Ausztria-Magyarország földje. Alig hatvan éven belül Alsóausztriában [Bécs: St. Michael és St. Stephan (Riesentor), Schöngrabern, Eggenburg, Pulkau, Kleinmariaszell, St. Pölten, Tulln, Mödling, Deutsch-Altenburg, Wiener-Neustadt], Délmorvaországban (Trebtsch) és a Dunántúl (Lébény, Jaák, Zsámbék) a románkori székesegyházaknak számos emléke épül, melyeken az architektonikus részletek és megoldások annyi rokonvonást árulnak el, hogy lehetetlen ezen emlékek közt szorosabb építészeti összefüggést nem látnunk. Tekintsük bár a Középeurópába átplántált normann-francia hatás kiinduló állomását, akár a babenbergi székesegyházban, mint Hamann, akár a regensburgi székesegyházban, mint Donin, bizonyos, hogy e hatás Ausztriában „egy neki idegen talajban erős szőlő ment keresztül, majd az új talajban gyökeret hajtva, termékeiben egymásközt feltűnő rokonelemeket mutat“ (Tietze). Az említett templomoknak egy Bauhütte körzetében való összetartozásának legfeltűnőbb bizonyítékait az épületplasztika ránkmaradt emlékei szolgáltatják. Így kétségtelen egyes oszlopfők egyezése a wiener-neustadti, st. pölteni, lébényi, jaáki templomoknál és a tulni temetőkápolnánál (Karner), továbbá apostolszobroknak és kerekablakoknak hasonlósága a bécsi St. István-székesegyháznál és a trebitschi templomnál. E sokféle egyezés szükségszerűen arra a gondolatra vezet, hogy a templomok plasztikai díszét a központi Bauhütténél a szükségletnek megfelelően előre készítették el és szállították aztán az épülő templomhoz.² A szobordísz tehát mindenkép „avant la pose“ készült és csak ha magában a műhelycentrumban folyt az építkezés, lehet szó a szobrászati dísznek „après la pose“ elhelyezéséről, vagyis a beépített kőtömbök utólagos megmunkálásáról. Csakis ily módon érthető aztán e szobordísz laza kötöttsége magával az architektúrával, amint ezt az egészen atektonikusan a falfelületbe állított jaáki apostolszobrok mutatják. További bizonyítékokat nyújt a solenai templomtorony és a mödlingi temető-kápolna anorganikusan elhelyezett plasztikája, az egészen bécsi mintára faragott apostolszobroknak építészettelenes alkalmazása a trebitschi templomon, végül a tulni Karner feltűnően társtalan „alapító szobrá“-nak a jaáki apostolsorozattal való kétségtelen egyezése. A fejlődés ezen útja világos is, természetes is, annál inkább helytelenítjük tehát, hogy P. a fogalmakat

¹ H. Tietze: Geschichte und Beschreibung des St. Stephansdomes in Wien. Österr. Kunsttopogr. XXIII. köt. Wien, 1931. 6. l.

² F. Novotny: Romanische Bauplastik in Österreich. Wien, 1930. 26. l.

szándékosan komplikálja és ilyen meghatározásokkal szolgál: „A lébényi egyház tehát Lombardiából importált, de nemzetivé gyökeresedett és normann-francia eredetű, de közvetlenül Ausztriából hozzánk került elemeknek szintézisét mutatja”. (I. k., 13. l.)

A második kérdés, amelyhez itt hozzászólni óhajtottunk, a XVIII. század barokk művészetére vonatkozik. P. könyvének egyik korábbi bírálója ezt a részt a mű legszebb és leghasznosabb részletének mondta; mi úgy találjuk, hogy a szerző hibáján kívül a legfoghatóbbak egyike. Kétségtelen, hogy P. művének nincs még egy fejezete, amely oly hamaros és gyökeres átértékelésnek néz elébe, mint épp a barokkművészetéről szóló rész. A munka megjelenése óta eltelt két esztendő máris annyi új eredményt hozott napvilágra, hogy e fejezet kiegészítése és átdolgozása új kiadás esetén egyike a legszükségesebb tennivalóknak. A magyar kastélyok első összefoglaló ismertetése¹ szükségképen arra a belátásra vezetett, hogy az az öt-hat eddig megjelent magyar kastélymonografia, melyek eredményeit P. fejlődéstörténeti kiragadottságukban közli, messze van attól, hogy a XVIII. század világi építészetéről tájékoztató fogalmat nyújtson s hogy ezen emlékeink fényképekben való közzététele után mily égetően fontos lesz azok mestereinek megállapítása, építéstörténeti adatainak feltárása. Barokk templom-monografiáink néhány mintaszzerű elindulás, majd hosszabb szünet után *Schoen Arnold* budai Szent-Anna templomában kaptak méltó folytatást. A Mária Terézia-korabeli Buda és Pest építésze eddig ismeretlen arányokban és alig ismert mesternevekkel bontakozik ki *Réh Elemér* munkásságában. S hogy a módszeres helyi kutatás széleskörű emlékanagyismerettel és élesszerű stíluskritikával párosulva mily meglepő eredményekre vezethet, arra példa *Szmrecsányi Miklós* legújabb munkája,² ki egyetlen tanulmányban az eredményeknek meglepő gazdagságát nyújtja és sorra megoldja a barokk Eger legproblematisabb mesterkérdéseit. Minden új eredményen túl azonban változatlan a fájó bizonyosság, hogy erről a hatalmas, oly rövid időbeli távoltságban mögöttünk lévő korról voltaképp édeskeveset tudunk. Tegnap még fényes nevek ma elhalványodnak (Hillebrandt), ismeretlen vagy alig ismert egyéniségek vezetőszerepet nyernek (Mayerhoffer András), jelentőségük pedig alig tekinthető még át. És az új eredmények világánál mindenekelőtt revizióra szorul az a felfogás, hogy a magyar barokk-kor az Ausztriából hazánkba átrándult olasz, osztrák és cseh művészek kora. Mert az osztrák barokk hazánkban vendégszereplő elite-művészein kívül figyelmünk mindinkább azon mesterek felé fordul, kik a főurak és főpapok mellett harmadik művészeti megrendelőként fellépő

¹ Rados Jenő: Magyar Kastélyok. Budapest, 1931.

² Szmrecsányi Miklós: Gróf Barkóczy Ferenc egri püspök, a barokk-rokokó korszak mecénása. Magyar Művészet, 1932. 7—8. sz.

kisnemesség, alsó-klérus és városi polgárság művészeti igényeit elégitették ki, kik bécsi iskolázottságuk hagyományait fokozatosan az itthoni megrendelők kívánsága, ízlése és anyagi képessége szerint módosították, kik főkép dunántúli városaink arculatját a XVIII. század folyamán gyökeresen átalakították, s kiknek működése révén a barokkművészet idegen hajtása lassanként felszívódott, a magyar tér, magyar talaj, magyar temperamentum művészete lett. Nem az idegenből átrándult osztrák nagymestereket, hanem e honi földből sarjadt, itthoni viszonyokhoz simult, működésükben éppazért történeti jelentőséggel bíró kismestereket tekintjük mi a magyarországi barokk igazi képviselőinek.

P. úttörő kísérletének számos érdemét elismerve, mégis meg kell állapítanunk, hogy műve a magyar művészetnek nem az a mindnyájunkat kielégítő, alapvető összefoglalása, melyet várunk, s melynek megírását egyrészt régi emlékeinknek a kisajátítások ellen való megvédése, másrészt művészetünknek a külfölddel való megismertetése érdekében annyira szükségesnek és fontosnak tartjuk.

Fleischer Gyula (Bécs).

Rados Jenő: Magyar kastélyok. Budapest. Műemlékek országos bizottsága és a Könyvbarátok szöv. kiadása. 1931. 4°, 238 l.

Az utóbbi esztendőök a művészettörténeti könyveknek egy sajátos fajtáját termelték ki. Pár oldal szöveg, egy sereg kép, többé-kevésbé ízléses kiállítás és mindehhez borsos ár. Mint sok minden egyébben, ebben is Németországé a kezdeményezés. Különbféle okok szülték azokat az alkalmakat, amelyeknek eredménye egy-egy ilyen furcsa könyv lett. Nem beszélünk most ama nagy vállalkozásokról, melyek bevallott főfeladata ismert és biztosan megállapított eredetű műalkotások mintaszerű képanyagának nagy tömegben való felsorakoztatása. Ezekhez csakugyan elég ama kiváló tudósok világos és nagyvonalú bevezetése, kik ehhez a nagyvonalúsághoz számos alapvető tanulmány részletes és minden tudományos követelménynek helytálló megírásával szereztek meg a jogot. Ezeknél a komoly, bár egyoldalú célkitűzésű köteteknél nem kifogásolható a magyarázó szöveg aránylag rövid és csupán a tárgyalt anyag fölényes ismeretét tükröző volta. De vannak könyvek, melyek csakis a mindenáron való megjelenésnek köszönhetik létüket. Ezek a német művészettörténeti irodalom melléktermékei, melyek a szakembert nem segítik, a nagyközönséget nem nevelik.

Szükségesnek tartottuk ezt előrebecsajítani, mielőtt R. könyvének részletes ismertetésébe fognánk. R. építész. Könyve a magyar építészet egyik legérdekesebb fejezetét tárgyalja és éppen ezért különös érdeklődéssel vettük azt kézbe. A technikus szakember érdekes megállapításait vártuk tőle. Vártuk a mesterségbeli sajátosságok, egyezések, különbözőségek, vitát kizáró meggyőző csoportosítását, szakszerűen felvett képanyag kíséretében. Könyvet tehát, amely az e tárgyra vonatkozó történeti adatok ezidő- szerint még bizonytalan útvesztőjében kutató műtörténész

legalább nyersében irányíthatta volna, megóvva a, bár jóhiszemű, túlkövetkeztetésektől. Sajnos, várakozásunkban megalódtunk. R. mindössze kilencoldalas, sajátmaga által is „futólagos“-nak jelzett, csillagokkal hat fejezetre osztott „összefoglalást“ ad arról az anyagról, amelyről maga is többször kijelenti, hogy feltárása a kezdet kezdetén áll, tehát összefoglalásra még semmi esetre sem ért meg.

Bevezetésül a könyv általános célját, rendeltetését fejti ki, rámutatva a kastélyoknak mint kultúrcentrumoknak, sokszor a messzejövőbe is kiható szerepére. Megjelöli annak okait, hogy e fontos tárgykör részletes feldolgozása elmaradt és kimerítő programját adja annak az igazán hosszadalmas, sok türelmet igénylő, sok csalódást okozó munkának, melyet e tárgyjal kapcsolatban ki kell fejtenie a kutatónak, de amelyre ő nem vállalkozott. Nem világítja meg azokat a tételeket sem, amelyeket pedig mint biztos megállapításokat ír le. Például, hogy hol és mikor fejtettek ki hatást egyéb barokk építészetünkre a kastélyok? Városi építkezéseink nem voltak-e inkább formáló erejűek a vidék felé mint fordítva? Nem áll meg az a tétel, hogy kastélyaink építésében túlnyomóan nagy mesterek vettek volna részt, szemben a városi polgári elem építészeivel. Réh Elemér kutatásai során régóta feltételezi, hogy szinte kizárólag fővárosi, sőt vidéki helyi építészek működtek kastélyaink felépítésénél és a feltételezésre legutóbbi cikkeiben csattanó bizonyosságokat is szolgáltat. Az a pár kivétel, amely nemzetközi jelentőségű mesterek biztos működését igazolja, nem jogosít az általánosításra. (V. ö. Aszód, Hatvan, Márkusfalva irodalmát.) Nem értjük azt sem, hogy a renaissance kastélyokkal miért nem foglalkozik? Ha összefoglal, akkor helye volna pár sornak, akkor is, ha kötetek szólnának e tárgyról különben. Ha pedig elv szerint csak a XVII. századtól kezdi a tárgyalást, akkor feleslegesek a szerencsétlen lelencek módjára ok nélkül leközölt XV—XVI. századi képek is, mert hogy ezek a „teljesség“ kedvéért közöltettek volna, azt a szerző maga sem hiszi. Második fejezete Európa stílusának XVII—XIX. századbeli fejlődését vázolja s kifejti vár és kastély fogalmát. Megjelöli a kastély-típus szerinte való kifejlődésének az útját, azonban elfelejti megemlíteni, hogy abban, a palazzók és a középkori várak mellett, az olasz renaissance villái is játszhattak némi szerepet. Kijelöli egyszersmind a barokk-stílusnak azokat a területeit (Bécs, illetőleg Ausztria és Würzburg), amelyekből építészetünk kisarjadt. Amennyiben Neumann csupán Hillebrand és Hefele révén hatott hazánkra, úgy hatásának semmi esetre sem lehetne eredménye az úgynevezett Grassalkovich-stílus, mint R. írja, mivel ez már jóval e két művész itteni szereplése előtt teljesen kiért és e két klasszicista hajlandóságú mesternek különben sincs sok köze a kérdéses stílusváltozathoz. Ezt R. a sajátmaga által közölt dátumoknak a két mester működési dátumaival való összevetése útján ellenőrizhette volna és nem írt volna le ilyen filius ante patrem megállapítást.

A harmadik fejezet történeti aláfestés. Közhelyek csoportosítása a barokk átértékelésének jegyében. Azonban itt sem mondanánk, hogy „soha sem gyarapodott jobban országunk anyagi erőben, műveltségben, mint III. Károly és Mária Terézia alatt“. Itt közli a tárgyalta kastélyok építési dátumait, valamint az építkezések grafikonját is felvázolja, különböző külső okokból vezetve le a majd fellendülő, majd alábbhagyó építkezési kedvet. Amit a kastélyok topográfiai elrendeződéséről mond, azt semmi esetre sem írhatjuk alá. Téves az az állítás, hogy kastélyaink legtöbbje Pozsony és Pest körött épült volna. Itt egy súlyos kifogás merülhet fel. Tudniillik ez a beállítás arra enged következtetni, hogy szerző első és legfontosabb forrása a Borovszky-féle monográfia-sorozat volt. Ugyanis mindama megyék, melyek a mondott sorozatban nem szerepelnek, igen mostohán vannak a könyvben képviselve. Nevezetesen három jólismert erdélyi kastélyon kívül többet nem ismertet még pusztá megemléssel sem. Hiányosak az Alföldre vonatkozó adatai, például nem találjuk a Pest melletti Rákoskeresztur kastélyát és kertjét, pedig az Alföld, Erdély és a keleti felvidék sok kincset rejteget e téren is, amelynek csak névszerint való ismerete is bizonyára megváltoztatja majd szerző felfogását a topográfiáról. Nem róhatja fel tehát R. Marczali kastély-építkezésekről közölt adatainak „éppen nem kimerítő“ voltát. Marczali kitűzött feladata ugyanis nem az volt. A könyv negyedik fejezete végre a hazai kastély-típusokat vizsgálja, és itt tárgyaljuk végső konkluzióit is, amelyek szerint nagyjából — a kivételek vizsgálatának még csak gondolatát is kerülve — négy típusát csoportosítja kastélyainknak. A saroktornyos várkastélyt, amely korai alaprajzú és felépítésű objektumok átöltöztetése néhol alaprajzi változtatásokkal is, — a nyitott, szárnyaival cour d'honneur-t körülölelő igazi barokk-rokoko, — a nagyarányú klasszicista kastélyt és a kisebb nemesi kúriát, amely szerényebb méretekben utóbbihoz igazodik. A Grassalkovich-stílusról írt sorokra itt is vonatkoznak a főnnebb mondottak. Mayerhoffer szerepét illetőleg pedig mindinkább konkretizálódnak az eddigi feltevések. Tudtunkkal például a hatvani kastély kapujához nevével szignált hiteles tervek maradtak fenn. Merész rövidséggel intézi el a copf-stíliú kastélyok kérdését, kijelentve, hogy nem mutatnak semmi helyi-sajátságot és így nem foglalkozik velük. A könyv legjobb része a klasszicista kastélyok igazi építészeti szellemben való jellemzése és tipizálása, amely e fejezetet lezárja. Mondanivalója itt világos, plasztikus, megjelentető. Bár mindenütt ezeket a szempontokat fejtette volna ki. Egy fejezetet szentel a kerteknek, vázolja a barokk és az angol kert közötti különbségeket és említi a fontos hazai példákat.

Végül a mester-kérdést érinti. Igaz az, hogy az előmunkálat nagyon szórványos, de a jövő nem olyan kevésbé biztató, mint R. azt véli, csak neki kell fogni. Épp az utóbbi idők eredményei mutatják ezt. Borovszky adatai sem bizonyításra, sem cáfolatra

nem szorulnak. Használhatatlanok. Jacoby problémája bonyolultabb, semmint azt R. beállítja. Ő Jacoby-ról mint valami ismert személyről emlékszik meg, akivel kapcsolatban éppen csak Eszterháza szerzősége vitás. A valóság azonban az, hogy e mester csak R. által is idézett két és még egy harmadik szignaturából ismeretes. E legutóbbi szignaturán magát elzászinak mondja. Többet azonban erről a mesterről semmit sem tudunk, tehát sehogy sem tekinthetők megnyugvással Jacoby alkotásának Eszterházát, mielőtt a személyi kérdések is valahogyan nem tisztázódnak. Pollack dégi működésével kapcsolatban kijelenti, hogy a szignált terveken felül kivizsgálandó, vajjon az építésben mennyi szerepe volt. Vajjon ki lett volna e szinte műszakinak nevezhető vizsgálatra alkalmasabb R.-nál. Azt a különbséget — írja —, mely műemlékeinket a külföldiektől elválasztja, bár eléggé érezzük, konkrét formában ma még nem tudjuk megfogalmazni. Miért nem? Miért volt akkor a nagy erőfeszítés? Ki legyen az, aki a szerző-érzete különbségeket megfogalmazza? Mert más valaki mást is fog érezni talán. Így viszont nem tudjuk meg a könyvből, hogy R. mit is lát magyar kastélynak.

Képanyagának vizsgálata is arról győz meg, hogy az sokszor nem a legmegfelelőbb (29., 55., 59., 60., 113 stb.), sokszor egyenesen használhatatlan (62., 63., 65., 67., 118. stb.). A pártázatos kastélyok indodolatlanul szerepelnek a képsor elején. Néhány kastélyról pedig sokkal jobb reprodukciók vannak, melyeket kár volt át nem venni. Nem von le ez a megállapítás semmit R. felvételei nagyobb részének értékéből. Ismeretlen kastélyokat nem igen közöl. A képek csoportosításában nem rendszeres. A külső felvételek túltengenek a szinte teljesen hiányzó belső rováására. Ahol közöl is belsőt, választását a kép nem indokolja. A képek után lexikonszerűen ismerteti a tárgyalt és képekben közölt kastélyokat. Adatai, sajnos, ellenőrizhetetlenek, a jegyzetek teljes elhagyása és az irodalomnak csak töredékesen felsorolt volta miatt. Az alaprajzi felvételek közlése viszont határozott nyereség a jövőre nézve. Amit R. ezen a téren dolgozott és nyújtott, minden elismerést megérdemel. De csak ezen a téren.

Jóllehet a szerző eleve elhárította a behatóbb bírálatot művéről, midőn „nem tart számot“ semmiféle teljességre, sem lezártaságra, mégis mindezt el kellett mondanunk — személye iránt való becsülésünk hangsúlyozása mellett —, mert könyve, sajnos, nem emelkedik arra a színvonalra, amely egy tudományos igényekkel fellépő munkától joggal elvárható volna, s így veszedelmesen hasonlít a bevezetésben említett könyvekhez. Valóban csak megmutatta a feladatot, amelynek a megoldását másra bízta. Itt pedig nyitott ajtókat döngtet. Feladatait ismeri a mai nemzedék. Keseregni is kesereg a mult mulasztásain, dolgozni is dolgozik lehetőségeihez mérten és eredményei is vannak, még a szerző által művelt területen is. Sajnos, éppen R. könyve lesz

az, amely a szerény lehetőségeket kimerítve, hosszú évekre bevágja az útját hasonló méretű, de talán megoldásokkal terhes publikációnak.

Kampis Antal.

Incze Gábor : A magyar református imádság a XVI. és XVII. században. Debrecen, 1931. Lexicon-octav, 200 l. Két hasonmással. **Rácz Béla : Két évszázad a magyar református igehirdetés történetéből (1711—1914).** Homilétikai tanulmány. I. k. Gyula, 1931. Lexicon-octav, 152 lap. (Theologiai Tanulmányok, szerk. Csikesz Sándor, 15. és 17. szám.)

Nem könnyű feladat erről a két, bizonyos tekintetben egymást kiegészítő műről — jókészültségű fiatal teológus-kutatók doktori értekezéseiről — nem teológus szakfolyóiratban úgy írni, hogy az ember se a modern értelemben vett tudományos munkateljesítmény, kivált a történelmi feldolgozás általánosan kialakult mértékeivel szemben ne kövessen el áruulást, se pedig a szerzők iránt ne legyen igazságtalan.

Ha bizonyos egyetemesen kötelező tudományos alapkövetelmények rámájára minden további nélkül, ridegen rá akarjuk vonni ezt a két dolgozatot, akkor azt kell mondanunk, hogy a ma, ezen követelmények alapján elérhető és elérendő átlagos színvonalnak mindakettő erősen alattmarad, bár mindakettő nemcsak a kezdőknél szokatlan terjedelmével, de a bennük foglaltatott ismeretanyaggal is már az első pillantásra tekintélyesen hat. És mindakettő alattamarad ennek az átlagos színvonalnak, noha egymásközötti színvonalkülönbségük sem kicsiny: I. csak szorgalomban és lelkesedésben nem fölözi R.-t, mindem más tekintetben — akár az anyaggyűjtés gazdagságát, akár a bíráló és értékelő szempontok és eljárás emelkedettségét és sokoldalúságát, akár a történelmi probléma elvi háttérébe való lélektani, bölcséleti, teológiai elmélyedést, akár az általános tudományos kultúrárt és látókört, akár végül csak a pusztá irni-tudást nézzük — messzire meghaladja. De ő sem tud elérkezni ezzel a hatalmas erőfeszítést kívánt művével arra a magaslatra, ahol ma mindenféle tudományos történelmi feldolgozást látni szeretünk, ahol az anyaghalmazból és adattömkelegből felragyog az egységes kép, az emberi élet egy darabjának gazdag, színes, látszólag szeszélyesen hullámzó, valójában benső törvényszerűségek ritmusára, a Logos örök zenéjére lüktető képe: a tudományos műalkotás.

Nemcsak I., de R. is nagyon törekszik ugyan többet nyújtani a pusztá anyaggyűjtésnél. I. igen mélyreható vallástudományi és teológiai fejtegetésekbe bocsátkozik az imádság lényegéről, történetéről, bibliánkívüli, bibliai és egyháztörténelmi jelenségformáiról és típusairól. Művének idevágó fejezetei erősen tömörített s itt-ott inkább enciklopédikus hatást keltő, de egészben véve igen sikerült s a magyar irodalomban nem egy szempontból úttörő szakmonográfia számba mennek s megérdemlik a maga helyén a nagyon méltányló külön értékelést. R. is törekszik

elméleti alapvetést adni történelmi feldolgozásának, bár ez az alapvetés nála sem mélységben, sem terjedelemben nem említendő egy napon az I.-ével, akit a külföldi szakirodalom ismeretében még csak meg sem közelít: leginkább csak nagy általánosságban mozgó elmélkedésekre szorítkozik, amelyeket több ponton a szakbeli elmélet szempontjából is erősen meg lehet kérdőjelezni. Azután magát a tekintélyes, I.-nél egyenesen hatalmas történelmi anyagközlést is mindaketten igyekeznek nagy átfogó szempontok szerint rendezni és átvilágítani, bírálni és értékelni. Azonban az uralkodó jellege mindakét munka derekas részének mégis csak a pusztá referálás marad. I. egyszerűen időrendi sorban ismerteti a fölvetett két század imádságíróit, óriási mennyiségben adva belőlük szemelvényeket s bizonyos csoportosítást csak annyiban alkalmaz, amennyiben magának a tulajdonképeni imádság-anyagnak ismertetése előtt külön összefoglalásban ismerteti e két század íróinak az imádság mivoltára vonatkozó, többé-kevésbé elméleti jellegű teológiai nézeteit. R. a maga prédikációit — akiket művének ebben az első kötetében csak 1848-ig tárgyal, bár a magyar református prédikációirodalom könyvészetét egészen a fölvetett korszak végéig törekszik összeállítani — csoportosítja ugyan bizonyos teológiai és általános szellem-történelmi irányok szerint, azonban ezeken a csoportokon belül ő is csak az időrendi referálás módszeréhez folyamodik, egyenként és egymásután tárgyalva az illető csoportba tartozó igehirdetőket, akiknek rövid, de sokszor az itt érthető és megbocsátható rövidségben is feltűnően hiányos és hibás életrajzát is adja, majdnem kizárólag csak a Szinnyi-féle adatgyűjtés nyomán. A végső benyomás, melyet mindakét munka kelt — a köztük levő nagy értékkülönbség ellenére is —, egyformán egy tekintélyes és hasznos „catalogue raisonné“, egy szakszerűen rendezett és bő illusztráló anyaggal felszerelt derék könyvészet benyomása. Ezt a benyomást I.-nél nagyban javítja a kiváló elméleti alapvetés és az abból nyert szempontok önálló és helyes alkalmazása közölt anyaga értékelésénél, az igen megfontolt és mindig egyetemes felfogásra valló kritika, az előkelően széles látókör s az annak megfelelő kitűnő előadás és stílus. R.-nál viszont nagyban alászállítja az általánosságban mozgás, a fiatalosan túlzott öntudattal, de annál kevesebb tárgyi alappal tett éles kritikai megjegyzések élőkre és holtakra, a kezdetleges és erősen felekezetes történetnszemlélet s a helyell-közzel megmutatkozó nem közönséges jellemző és kifejező erő mellett is az előadás darabossága és a stílus nyersesége. Mint bibliografus is sokkal gyengébb és főképen pontatlanabb és hiányosabb R. I.-nél, bár a R. mentségére meg kell mondanunk, hogy őneki pusztán csak az egyszerű könyvészeti leltározás szempontjából is jóval nagyobb anyagot kellett felölelnie — olyat, mely már keletkezési koránál fogva is jóval könnyebben hozzáférhető ugyan, mint az I.-é (akire a maga anyagának összeszedése és lemásolása külön tetemes áldozatot rótt), de viszont sokkal szétszórtabb, sokkal kevésbé volt

könyvészetileg eddig nyilvántartva. Így R.-nak már a pusztacímek gyűjtésében és leltározásában is jóval nagyobb nehézségekkel kellett birkóznia, annak ellenére is, hogy néhány kivételtől eltekintve itt már éppen nem olyan könyvészeti ritkaságokról volt szó, amilyenek az I. anyagában találkoznak lépten-nyomon, de amely anyagban kitűnően, ha nem is hiánytalanul tájékoztat a Régi Magyar Könyvtár, míg ehhez hasonló megbízhatóságú segédeszközt R.-nak már a maga anyaga összeszedéséhez sem a Szinnyi-gyűjtemények és a Petrik-féle könyvészet, sem más szórványos és hiányos összeállítások nem nyújthattak teljes mértékben.

Az általános tudományos mérték alkalmazásával s az eddig elmondottak alapján tehát mindakét szerzőről azt vagyunk kénytelenek megállapítani, hogy a maguk elé tűzött tudományos feladathoz mindaketten igen derék könyvészeti előtanulmányt s roppantul gazdag és hasznosan rendezett anyaggyűjtést nyújtanak ugyan, de magát a feladatot egyik sem oldja meg. Összefoglaló, egységes, étellel teljes képben sem I. nem tudja nekünk megmutatni a reformáció és az ellenreformáció századainak imádkozó református magyarját, sem R. a barokkal kereszteződő felvilágosodás, a neoklasszikus ideálizmus és a romantika, valamint a politikai és társadalmi liberálizmus magyar református prédikátortípusait. Nagyon becses, itt-ott ritka finomművű mozaikdarabokat kapunk tőlük csupán, amelyeknek összerakásával magunknak kell kísérleteznünk. De viszont ez a kísérletezés csak az I. nyújtotta anyagnál biztathat némi sikerrel — annak bősége és szerencsés kézzel összeválogatott szöszterinti szemelvényei alapján —, amíg R.-nál éppen a szemelvényanyag aránylag kevés és nem is mindig elsőrendűen jellemző, úgy hogy annak, aki a szerzőtől adott jellemzéseket készpénzül nem akarja elfogadni, magának kell őt ellenőrizni, amihez mindenesetre igen nagy segítség a fáradságos kutatásai alapján készült könyvészeti összeállítás.

Nagy igazságtalanság volna azonban, ha e két munka bírálatában itt megállapodnánk s ha nem mutatnánk rá arra a nyilvánvaló tényre, hogy mindakettő kemény és nagyszabású úttörést jelent. Különösen I.-re áll ez majdnem száz százalékig, mert ő a maga kutatásterületén még előtanulmányokkal is csak a lehető legminimálisabb mértékben találkozott, annyira paragon hevert előtte a magyarországi protestantizmus tudományos egyháztörténetírásában és kutatásában éppen a kegyesség-történeti mező. De R.-nak is jókora mértékben kijutott az úttörés nehéz és hálátlan feladatából, mert igaz ugyan, hogy a magyar protestáns igehirdetés történetét előtte már mások is kutatták, sőt részben fel is dolgozták, de ezeknek az előmunkálatoknak egyike sem támaszkodott az övéhez hasonló szélességű anyaggyűjtésre és könyvészeti alapvetésre s mindegyik csak vázlat számba ment ahhoz a kétségtelenül nagyarányú kompozícióhoz képest, amelyben R. készült és készül feldolgozni ezt a kérdést.

Lehetetlen tehát igen komolyan nem mérlegelnünk azt a körülményt, hogy ők egy töretlen, vagy majdnem töretlen kutatás-területen verejtékeztek s erejük minden becsületes megfeszítésével sem juthattak egyelőre odáig, hogy kifogástalanul érett tudományos gyümölcsöket termeljenek. Az épület körül, melyet emelni szándékoznak, nemcsak az állványok látszanak még, de nagyon sok nyers téglarakás is, amelyekből még majd ezután lesz épületrész. És mivel azt a legszigorúbb bírálat sem mondhatja, hogy eddigi munkájukat téves és terméketlen kiindulópontból, elhibázott terv szerint végezték: nem szabad tőlük megvonnunk azt a bizalmat, hogy további munkásságuk folyamán rendre kiküszöbölődnek eddigi gyarlóságai s az eddigi lendülettel továbbfolytatott kutató és feldolgozó tevékenységük az ő szép tehetségükhöz és vasszorgalmukhoz sokkal méltóbb eredményeket is fel fog mutathatni.

Ez pedig nagyon kívánatos, mert azt már e mostani dolgozataik alapján joggal lehet remélni, hogy majdani végső eredményeik nagyban gazdagítani fogják és nem egy ponton el fogják mélyíteni a magyar szellem újkori fejlődésének eddig tudományosan megismerhető képét. Még annak is, aki az anyagi élet pusztá reflexének tekinti a lelki életet s merő szociológiai „felépítménynek“ tart mindenféle vallási és egyéb ideológiát — még az ilyenek is el kell ismernie legalább a multra nézve, hogy az igehirdetés és a kegyességgyakorlás igen hatalmas tűzű kohója és a maga finom imponderabiléivel is ellenállhatatlan erejű pörölye volt a magyar élet formálásának. Közvetlen erkölcsi hatásukat, nevelő értéküket nem is bolygatva most, csak arra gondoljunk, hogy a magyar lelket az egész nyugateurópai—amerikai kultúrán átlüktető nagy áramlatok közel háromezred részén keresztül legközvetlenebbül az imádságoskönyvön és a prédikáción át érték el és befolyásolták. A református magyarság lelke ezeken a csatornákon át kapta rendre a reformációból kinőtt hitvallási orthodoxia, a holland, angol és német típusú „pietizmus“, majd a száz regiszterű felvilágosodás hullámlökéseit s ezek a hullámok alakították folyton az arculatát úgy, mint a tenger hullámai a partoknak a képét — lassú és szívós mindennapi munkával, amelynek eredményét csak századok távlatában lehet szemmel láthatóan megállapítani. Minden hasonlat közismert hibájára itt is rögtön figyelmeztetnünk kell persze: a magyar lélek e hullámokkal szemben nem viselkedett olyan passzivitással, mint az Óceán örlő vizével szemben a parti kőzet-tömegek, hanem egészségesen és erőteljesen reagált azokra s mint egyéb, úgy vallási vonatkozásban is a külföldről ráható nagy egyetemes áramlatoknak különleges színű és zamatú itthoni változatait termelte ki. Ezt, amint a protestáns egyháztörténelemnek más egyéb, már eddig gazdagabban művelt ágaiból, éppúgy I. és R. eddigi anyagközléséből is meg lehet állapítani, jórészt a szerezők értékes ujjmutatásai nyomán is. Például ott van az a sokat emlegetett „magyar józanság“, mely hogy a magyar

léleknek csakugyan mennyire valós és századokon át állandó vonása, azt igen szépen meg lehet látni ennek a két könyvnek gazdag anyagából is: a csekély kivétellel színmagyar hazai reformátusság lelke — amint legérdemesebb tanítói, vezetői finoman megéreztek — sohasem tudta bevenni sem a pietizmus különböző külföldi típusainak erős misztikus emocionalizmusát, fülledt és mámoros lelki légkörét, a léleknek fenekestől felkavarására törekvő, vagy legalábbis azzal együttjáró lélekébresztő módszereit — de éppúgy nem tudta bevenni a racionalista prédikálás szélsőségeit sem (tehát a túlságosan hűvöset éppúgy elutasította magától mint a fülledtet és a forrót!), s még ott is, ahol legjobban elvékonyulni látszanak az összekötő szálak a történeti és az „észvallás“ között, minduntalan átüt a vulgáris magyar vallásbölcselekedésen és filiszteri moralizáláson az egyházi hagyomány és a dogmai forma megbecsülése, az egyszerű biblikusnépi vallási életformák iránti kegyeletes tisztelet, amit nem lehet pusztán az állást és kenyeret féltő óvatosságból, öszinteséghiányból magyarázni — mert akkor is találkozunk vele, amikor már a közhangulat általános változása miatt semmi szükség nem volt efféle óvakodásra többé —, hanem nyilván mélyebb, ezredéves lelki s talán faji gyökerekkel bír. Azután még hadd utaljak arra, hogy kegyességi irodalmunk az I.-től felkutatott és közölt döntő érvényű bizonyságok szerint milyen mélyen át meg át van itatva nemzeti motívumokkal, milyen gazdagon zengő húrjává lesz a XVI—XVII. századi imádkozó magyar léleknek a hazafi fájdalom és remény, s ez a vonás aztán — a Habsburg-lojalitás egy szükségképeni átmenete után, amelyet R. tökéletesen félreért és egészen igazságtalanul ítél meg — hogyan jelenik meg új változatként a XIX. század első felének liberális politikai és szociális szellemmel eltelt, de szintén erősen magyar és hazafias prédikálásában. — Arra elég legyen itt most csak egészen mellékesen figyelmeztetnünk, hogy a prédikációknak és imádságoknak irodalmi köntősei milyen gazdag és eddig kiaknázatlan lehetőségeket nyújtanak stílustörténeti kutatásokhoz, közelebbről az irodalmi barokknak ahhoz a sajátosan protestáns és magyar módosulásához, amely a prédikáció-, de kivált az imádságstílusban nálunk oly hamar meghonosodott és olyan feltűnően szívós életűnek bizonyult, sőt némely csökevényeiben máig bizonyul.

I. és R. könyvei mindent összevéve érdemes és sokatígérő kezdések, amelyek a szűkebb teológus szakkörökön és a speciális egyháztörténelmi mezőn túl is megérdemlik a fokozott figyelembevételt. A magyar szellemtörténelem egyetemes érdekéből is nagyon kívánatos, hogy ne csak ők folytassák tovább kutatásaitkat a már feltört mezőn minél nagyobb elmélyedéssel s a tudományos problémafejtés és képalkotás legmagasabbrendű követelményeire figyelemmel, hanem lépjenek a nyomukba mások is, az ő dicséretes példájukon buzdulva. Természetesen igen fontos előfeltétele volna az e téren folytatandó kutatás racionalizálásá-

nak, tehát tervszerűsítésének és a technikai előmunkálatok erő- és idővesztegetésétől való megkímélésének, ha minél előbb létrehozható volna a magyar protestáns egyházi irodalom tudományosan pontos, rendszeres és kimerítő könyvvészete, amely igazán nemcsak felekezeti, hanem egyetemes magyar tudományos szükséglet. Egynéhány érdemes, de elavult vagy hiányos és félbemaradt kezdő lépésen kívül eddig ebben az irányban semmi sem történt. Pedig — hogy az önállóan megjelent művekről ne is beszéljünk — pusztán csak a nemsokára százesztendőös, sőt egyes szórványos kezdeteiben még sokkal régebbi magyar protestáns egyházi folyóiratirodalom olyan tekintélyes és változatos szellemi tőkét képvisel, amelyet leltározatlanul hagyni vétek a magyar tudományos munka folytonossága s a magyar szellem története kutatóinak véges ideje és ereje ellen.

Révész Imre (Debrecen).

Maggiorotti, Leone Andrea és Banfi, Florio : La fortezza di Giavarino in Ungheria ed i suoi architetti militari italiani specialmente Pietro Ferabosco. Az Istituto di Architettura Militare Italiana kiadása. Róma, 1932. 8° 110 l., 21 ábra.

Három évvel ezelőtt fontos intézmény létesült Rómában: az Istituto di Architettura Militare Italiana, azzal a szép feladattal, hogy összegyűjtse az adatokat, okmányokat, könyveket, képeket és térképeket mindazokra a hadi műemlékekre vonatkozóan, amelyeknek tervezésén vagy felépítésén, nemcsak Itáliában, hanem más országokban is, olasz építészek fáradoztak s hogy ezen az alapon megírassa az illető műemlékek történetét s mestereik életrajzát. Az intézet — L. A. Maggiorotti tábornagyszernagy kiváló vezetése alatt — már csaknem egészen elkészült ennek a nagy munkának a középkorról szóló, „Architetti ed Architetture militari italiane nel Medio Evo“ című kötetével s nemsokára a második kötetre kerül a sor, a melyben az olaszok-alkotta magyarországi várak is kellő méltatásban fognak részesülni. Maggiorotti őszinte barátja a magyar nemzetnek s nagykedvvel tanulmányozza hadtörténelmünket, aminek újabb tanúsága ez a most megjelent igen alapos tanulmány, amelyet Banfi F. Ferenc honfitársunkkal együttesen írt.

Váraink katonai történetéről, ha csupán ostromra és védelemre gondolunk, eleget tudunk, de már sokkal kevesebbet olvashatunk keletkezésükről, fejlődésükről vagy hanyatlásukról, s még ennek a kevésnek jókora része is alig állja meg katonai szempontból a sarat.

Ennek a könyvnek tárgya — Győr — már földrajzi helyzeténél fogva is fontos szerepre volt hivatva Magyarország hadtörténetében. Érthető tehát, hogy a XVI. és XVII. század folyamán ott épült fel hazánk egyik legnagyobb vára, azoknak a keveseknek egyike, amelyeknek építése nem maradt félbe. Sajnos, nincs olyan térkép, vagy rajz, amely Győr várát teljes középkori állapotában ábrázolná, de a városnak 1565 körül, olasz

mester kezéből származott képén még látható a félkörű és négyszögletű tornyokkal oldalozott körfal egy része, amely a székesegyházat s a körülötte levő épületeket övezte valamikor. Természetes, hogy amidőn a mohácsi vész s az ország kettészakadása után, a törökök várható újabb előretörése mindegyre jobban fenyegette Magyarországot, az elavult középkori váraknak az akkor már erősen terjedő olasz bástyarendszer szerint való átalakítása vagy újjáépítése nem volt többé elhalasztható. Mivel pedig ezt az új rendszert Európaszerte olasz katonai építészek honosították meg, Győr várának újjáépítése is reájuk hárult. Ezt az építkezést már 1529-ben elrendelte I. Ferdinánd király, de a nyomorúságos pénzügyi helyzet miatt csak 1554 táján indulhatott meg a munka. Azonban már jóval előbb, 1547-ben ott járt Salm Miklós parancsára Francesco di Spazio hírneves olasz várépítő, majd Pier Antonio Tarducci is, hogy szemügyre vegye az ócska várat s javaslatot tegyen átépítésére. De a nagy munka voltaképeni megindítója Pallavicini Sforza marchese volt. Ő két tervet mutatott be a királynak. Az egyik szerint nem csupán a régi (középkori) várat, hanem az egész várost is, falazott bástyás gát övezné. A másik szerint csak a régi várfalak helyére kerülne ilyen állandó jellegű gát; a tulajdonképeni várost pedig csak szabálytalan alakú s a környező folyóvizekhez igazodó, rőzsefonattal erősített földgát venné körül. A király az előbbi tervet fogadta el s részletes kidolgozásával korának egyik legkiválóbb katonai építészt, Pietro Feraboscot bízta meg.

Ferabosco azt ajánlotta, hogy az új vár, amely a középkori erődítményen kívül a várost is körül fogja, szabálytalan ötszög alakjában épüljön, olyanformán, hogy ne csak az öt csúcsra, hanem a leghosszabb (északi) homlokzat közepére is jusson egy bástya. Ott, ahol se a Duna, se a Rába nem érinti a falak tövét, széles árok készüljön, amelyet a Rába vizével töltenek majd meg. Rendes szokás szerint, a gátak eleinte csak ideiglenes formában, cölöpsorral és sövényvel erősített földgátakként épültek, egyrészt azért, hogy a vár mielőbb védhető legyen, másrészt pedig azért is, hogy a netán szükségessé váló módosításokat még a falazás megkezdése előtt végre lehessen hajtani. 1557 augusztusában már nagyjában készen is volt ez az ideiglenes vár. De még mielőtt állandó formában való megépítéséhez, vagyis falazásához fogtak volna, Ferdinánd király 1561-ben leküldötte Francesco Benignot s vele együtt Bernardo Gabelliot, a vár felülvizsgálása végett. Benigno több változtatást ajánlott. Köztük a legfontosabb az volt, hogy a Kastély- és Magyarbástya közötti kötőgátat egy az előbbihez csatlakozó félbástyával törjék meg, azonkívül pedig a Császár- és Közép-bástya közzé még egy hetedik bástya épüljön. A végleges építkezés valóban eszerint történt s 1594-re, néhány kevésbé fontos részletet leszámítva, be is végződött.

A vár, mint tudjuk, 1594-ben török kézre jutott, az 1598-i visszavívás után pedig — mint annyi más várunk, ha elmúlt

a közvetlen veszedelem — ez is hanyatlásnak indult, s így természetesen el is maradt a haladó kor követelményei mögött. Csak Montecuccoli sürgetésére indult meg a helyreállítás és a modernizálás nagy munkája, amelynek eredményeként a várat, de különösen két legkönnyebben támadható oldalát, külső védőművek rendszerével vették körül. Az 1664-ben javarészben bevégzett építkezést 1683-ban Luigi Ferdinando Marsili gróf vizsgálta meg s több kifogásolni valót talált rajta, részint a vár újból elhanyagolt voltának, részint egyes tervezésbeli hibáknak következményeként. Így többek között, hogy az árkok eliszaposodtak, a Rába, megváltoztatván korábbi folyását, most már azt az oldalt mossa, amely nem sokkal különösebb védelemre, a Kastély-bástya pedig olyan roskatag, hogy közepes ágyútűzet se állana ki. Szerencsére nem került a sor több török ostromra, mert Buda felszabadulásával megszűnt az a nagy veszedelem, amely addig olyan sokszor fenyegette Győrt. A kuruc-labanc világban egy ostromzárral (1705 dec.) és egy rajtaütéssel (1707 jún. 22.) kellett Győr várának megküzdenie; majd 1809 június 24-én a franciák vették be nyolcnapi ostrom árán. Ez volt a vár utolsó hadtörténelmi szerepe.

A könyv második része a Győrben dolgozott 25 olasz katonai építéssel foglalkozik, fontosságuk szerint hosszabban vagy rövidebben méltatva őket. Legrészletesebben a már említett Pietro Feraboscoról szól, megemlékezve Komárom és Kanizsa várának építése körül kifejtett munkálkodásáról is. Meg kell említenem, hogy az eddigi olasz szakirodalom feltétlen magasztalással emlegette mindenkor Montecuccolit. Ez a könyv azonban dicséretreméltó tárgyilagossággal állapítja meg, hogy Montecuccoli hadviselési rendszerével nem lehetett nagy sikert kivívni s hogy Kolozsvár, Érsekujvár, Kanizsa és Szigetvár alatti viselkedése szomorú emléket hagyott a magyar hadtörténelemben.

Maggiorotti és Banfi könyve teljes mértékben megérdemli a magyar olvasóközönség érdeklődését s csak azt óhajtjuk még, hogy az olasz-magyar szellemi együttműködésnek minél több hasonló terméke legyen.

Gyalóky Jenő.

Keyser, Erich: Die Geschichtswissenschaft. Aufbau und Aufgaben. München und Berlin R. Oldenbourg. 1931 8° 243 l.

A történettudomány reformjának szükségessége Németországban tudatosabb, mint nálunk. Ezért jelennek meg ott évtizedről-évtizedre nagyobb munkák, melyek a történetírás mérlegének zárlatát bemutatják s új teendőit felsorolják. A 80—90-es évek irányzatát Bernheim könyve jelentette. Ez csodálatos gazdagsága folytán ma sem avult el, majd W. Bauer, Feder és mások következtek. K. a háború utáni történetírói nemzedék perspektívájának és reformterveinek ad hangot. Szerencsésen mutat épp a háború után nagy súllyal élénk dobbant kérdésre: a népesség alakulása, belső összetevődése és külső eltolódásai történeti fontosságára. Többször kiemeli, hogy a történelmet egyoldalúan a létrejött

művek, az alkotások érdekelték, holott vissza kell mennünk magára az alkotóra, a népre. Ez mondanivalójának a középpontja, legszimpatikusabb és legnagyobb fejezetének tartalma, mely köré kristályosodnak egyéb kérdései: a művelődéstörténetet miképp értelmezzük, a néprajzot, a történeti térképeket miképp használjuk fel stb.

De vannak általánosabb tételei is a „feladatokon“ kívül s ez épp a történettudomány „felépítése“ (Aufbau). Igen egészséges megállapítása K.-nek, hogy a történettudomány körében *formát, forrást és tárgyat* különböztetünk meg, úgyhogy a történettudománynak három része van: történetelmélet (Geschichtslehre), forrásismeret (Quellenkunde) és történetleírás (Geschichtskunde) s ezeknek egymástól elszakadniok nem szabad. Meddővé válik a kutatás, ha *akárhol* is lép fel hiány. (Ezt sokszor csak a forrásokra nézve szoktuk feltételezni.) Amit történet-„leírásnak“ mond szerzőnk, az csak a végeredmény, melynek előfeltétele a másik kettő, a történetelmélet, mely a formát, a beállítást (szelekció stb.) adja és a forrásismeret — ez után következhet a feldolgozott „tárgy“, az, amit közönségesen történelemnek mondunk. Hogy a történetelméletre csakugyan szükség van, arra K. maga is pompás példát nyújt. Belebonyolódik ugyanis az *idő* és a *tér* szempontjából való történetfelfogás kérdéseibe (Zeitgeschichte és Raumgeschichte). Mindaddig, míg a nép és a terület az „ország“ vagy *történeti táj* fogalmában szintézisbe nem jutnak — és erre az álláspontra sokszor nem lehet helyezkedni (pl. nem a zsidók történetében a közép- és újkorban), — mindaddig nem lehet megtalálni azt az egységet, amely a történelmi vizsgálatnak tulajdonképeni tárgya. Szerzőnk *külön* akar beszélni Zeit- és Raumgeschichtéről, ennek az igazolása azonban nem sikerül. Általában érezni lehet, hogy ahol alapos elméleti elmélyedésre van szükség, K. nem bírja el feladatának súlyát, mert ide már nem elégséges az a dícséretremélt szorgalom, melyről bőséges idézetei és jegyzetei tanuskodnak.¹ Nem tudja tehát sem a történelem *tárgyi* egységeit, témafajait megtalálni, sem az időbeli elválasztásokat: a korokat; a periodizálást valaminő külsőleges, pusztán praktikus „beosztásnak“ nézi s itt is összetéveszti az *időszak* és a *korszak* fogalmát (az utóbbit s nem az előbbit mondja „periodus“-nak). Ha arra az eredményre jut (38. l.), hogy *Zeit- és Raumgeschichte, Bevölkerungs- és Kulturgeschichte* van, s ezek a „történelmek“ „csak a kutatás szempontjából választhatók el egymástól, a valóságban azonban elválaszthatatlan egységet alkotnak“, úgy észrevehető, hogy a kutatás szempontjából *sem* választhatók szét. Olyan történelmet nem ismerünk, amely ne volna minden elképzelhető témában az *idő* szempontja alá helyezve, tehát „Zeitgeschichte“. K. figyelmét elkerülte, hogy amire gondol: egy egész *kor*(szak) története, ahol

¹ Itt is előfordul egy-egy bántó hiba, pl. L. Schemann-nak csak egy kisebb közleményére hivatkozik és nem nagy munkájára. (Die Rasse in den Geisteswissenschaften. 1928.)

tehát együtt van állam, kultúra, nép, táj stb. történelme, az nem a történetírásnak egyik faja, hanem csak a szintézisnek egyik módja. A „Raumgeschichte“ pedig az oknyomozásnak egyik faja, bár természeti táj és történeti táj (ország) mások lehetnek (82. l.). Sok ponton kellene K. könyvét kiigazítanunk, hogy szabatosabb formába öltöztessük. Hiba, hogy a történet tényezőinek tanát elhanyagolta.

Ámde minden hibája dacára józan, egészséges, sőt értékes a könyv, mert — gyakorlati. Nem túlságos veszedelmesek azok a formulázási hibák; nem többről van szó, mint kevés logikai iskolázottságról. (Bernheimnél éppen ez az iskolázottság ma is érték és időtálló színvonalat jelent.) K. nem is elméleti megalapozást akart adni (t. i. az „Aufbau“ kérdését illetőleg), hanem igen átgondolt képet a teendőkre (Aufgaben) vonatkozólag s itt van a könyvnek számos erénye, mindenekelőtt feltűnő gyakorlatiassága és sokfelé néző szempont-gazdagsága (helytörténet stb.). Érdekesen határozott az álláspontja az ú. n. segédtudományokat illetőleg. Ezek szerinte nem „segédtudományok“, hanem részei a történettudományoknak. Le kell szoknunk arról, hogy aminek az idők külön nevet adtak, az már más tudomány, mint maga a történelem. Ennek a tudománynak óriási a területe, vannak tagállamai, de nincsenek apró „segéd“-államok a határa mentén, hol némi határátlépő forgalom mutatkozik. K.-nek igaza van, hogy mert dédapáink külön tudományként beszéltek pl. az oklevéltanról, avagy az éremtanról, a történeti földrajzról stb., azért ma már nem lehet azokat külön tudományként emlegetni. Mikor pedig szerzőnk a források ismertetésére tér át (táblázat 59—61. l.), ott világosan látható, hogy mi minden „forrás“, amire régebbi történészek nem igen gondoltak. Végeredményben minden forrás, amiből történeti ismeretet lehet meríteni, tehát forrás egy babona éppúgy, mint egy régi hírszolgálati eszköz, vagy parasztház alaprajza, falutérkép stb. Ily revíziók, minőre K. utal, alkalmasak arra, hogy a történész figyelmét a túlkorai specializálódás veszedelmeivel szemben kiélesítsék, azaz hogy széleskörű forráshasználatra szoktassák. A szintén külön — vulgo — „segéd“-tudomány gondjaira bízott, „átutalt“ témák: a néprajzi adatok (189. l.) mennyire szoros értelemben történettudományi témák s minő kár, ha a személyek tudós specializálódásából a tárgykör szétszakadozása áll elő. Tehát az, amit „Fachverbindungen“-nek szokás nevezni, tulajdonképp egy tárgyon belül való szorosabb kapcsolat. A történeti földrajz is épp úgy tulajdonképpeni része a történelemnek, mint a Bodengeschichte is, ami már geológiai szakismereten alapul.

Valaminő egészséges és széleskörű történelmi realizmus szel leme uralkodik az egész könyvön, mely a problémák közt emelt tiltó vámhatárok átlépésére ösztönöz. A történeti élet egységes valami. Így a népiség biológiai és demografiai elemeire is nagy súlyt kell helyeznünk. „Minden történés természeti alapjait ismernők félre, írja (120. l.), ha az emberek testi állapotát épp

úgy nem vennők tekintetbe, mint lelki életének a formáit, avagy a külső természetet, mely körülveszi.“ „Menschen halte ich für den grössten Reichtum“ (I. Frigyes Vilmos). Ily irányban új hang ez a methodikában. És új feladat, rendkívüli munkamennyiséggel, melyet mégis el kell vállalnia a modern történettudománynak! Kár, hogy szerzőnk nem igen utal arra, hogy a népszerűség tagozódik is; különböző csoportfajok keletkeznek s e téren a szociológia az útmutató. Aki népszerűség-tanulmánnyal foglalkozik, az szociológia nélkül nem lehet el. E téren K. nem mutat utat, tehát nem mutat a szélesebb körre: a társadalomtörténetre.

A művelődéstörténetnek¹ szerinte hét ága van: 1. *tájtörténelem* — s nagyon jól látja szerzőnk (180. l.), hogy a táj nem pusztán keret, hanem „die *kulturell gestaltete* Oberfläche der Erde“: azaz emberi munkával áthatott valami, műtermék is; a természeti automatikus (biogeografiai) átalakulás rajza is ide tartozik; 2. a *település* története, 3. *gazdaságtörténelem* (nagyon keveset ír erről, jóformán csak a háziipar fontosságára utal, mert azt *hiszi*, hogy itt a methodika rendben van), 4. állam, 5. egyházi és 6. erkölcstörténet, végül 7. szellemtörténet (művészet, tudomány, iskolázás, vallás, nyelvtörténet). Itt is észrevehető, hogy K. a lehetőleg teljes felsorolások embere, de nem a mélyrehatólság kalauza. Megbotlik pl. (184. l.) a „politika“ kétféle értelmében: államtan — és mint pl. *gazdaságpolitika*: „alkalmazott“ gazdaságtan esetében s azt hiszi, most már jó lesz az *államtörténetet* nem egyszersemind „*politikai* történet“-nek mondani, holott ez helyes szóhasználat, mely továbbra is fennállhat. Rachfall szerint az állam- és kultúrtörténelem közt a *társadalomtörténet* képezi az összekötő kapcsot, ami gyakorlati módszer terén figyelemreméltó. Ami a művelődés- és politikai történelem viszonyát illeti, most már, úgy látszik, lehül a fennálló ellentétbehozás hajlama. A sokfelé ágazó Lamprecht-féle vita után kiegyensúlyozódik a helyzet. Mutatja, hogy a vita nem volt meddő, a német öntudatosságra törekvés megtermi a gyümölcsét a történelmi módszerek harmóniája terén. Sok hibás feltevés, mely az ellentétek oka volt, már elmerült a feledés jótékony homályába. Oly praktikus elme, mint szerzőnk, maga is hozzájárul a tisztázódáshoz, egyszerű logikájával.

Bárminő megjegyzéseket teszünk is K. könyvével kapcsolatban, végeredményünk mégis csak az, hogy szerző igen körültekintő munkát végzett, nagy szorgalommal gyűjtötte és mérlegelte a nézeteket, s oly gyakorlatias átnézetet adott, mely nagyon hasznos a mai idők aktív történésze számára. Minden kezdő történésznek ezt is kezébe kell adnunk. Methodikák sokszor száraz

¹ Itt nem akarjuk megvitatni, mennyire tág a meghatározása (175. l.): „Den Inhalt der Kulturgeschichte bildet die *Gesamtheit menschlicher Leistungen*, gleichviel wo, wann, und von wenn sie hervorgebracht wurden.“ Itt csak a „Leistung“ fogalmán múlik a dolog. Magától értetődik, hogy a „kultúra“ fogalma maga igen tág, tehát nem lehet feltűnő, hogy az államtörténetet is itt találjuk majd.

sablonok, rideg rekeszekkel. E könyvnek különös erénye az a lendület, mely áthatja : nagy munkára, széles körtekintésre csábít ; a háború után új erőre kapott történetírói véna lüktetését érezzük benne. Mindenfelé éreztetni írónk, hogy a történetírás munkája sorsdöntő az emberi életre : ebben nyer tudatosságot és lenyugvást az emberi nem. Aktív, erőteljes *történeti kultúrérzék* megnyilatkozása van előttünk, nem fáradt és sablonos hivatalnok-kultúra, hanem az előtörés szellemének lehelete sugall ki belőle. Ha Nietzsche valamikor azt mondta, hogy a történelmi kultúra az „öszhajúk kultúrája“, alkonyati hangulat, lezárás és lenyugvás, itt épp az ellenkezőjét érezzük. K. nyíltszívű ott is, ahol bemutatja, hogy a történetírás sok téren ma politikai tényező és politikai motívumoktól függ az ereje. Azt hisszük, a politikai véna önmagában nem kárhoztatandó a történetíró motívumai sorában, ha alátámasztja a tiszta tudományoszeretet és szigorú módszeresség is, amire K. könyve jó példát szolgáltat. **Dékány István.**

Rostowzew, M. : Skythien und der Bosporus, Bd. I. Kritische Übersicht der schriftlichen und archäologischen Quellen, H. Schoetz et Co., Berlin, 1931. 4°, 651 l.

A délorosz steppék és a Fekete-tenger mentén a Kr. e. VII. században megalakuló görög városok fontos szerepet játszottak Eurázsia szellemi életében, különösen pedig a népvándorlások azon nomád népeinek történetében, melyeknek steppekultúrája az utóbbi évek kutatásai alapján mind világosabban bontakozik ki előttünk. A magyar őstörténetnek is fontos területe ez. Az itt virágzó lovasnomád kultúrával kerül kapcsolatba az Ufa—Káma—Bjelája-menti őshazájában az akkor (a Kr. e. első évezred derekán) még erdei kultúrában élő előmagyarság, amely a Kr. u. IV. században meginduló vándorlása során végigjárja a később nyugatra is eljutó népek útját. A magyarságnak is első állomása a Kubán vidéke, második a Don és Dnjepr folyók köze : Lebédia, harmadik Etelköz : a Duna torkolatának vidéke ; kultúrája pedig a steppekultúrának egyik magaslatát jelenti. De nemcsak a magyarságnak, hanem a honfoglalás előtti Magyarországnak is jelentékeny szerepe volt e kultúrák történetében ; nyugat felé tudniillik ez a terület az eurázsiai steppeövek utolsó szigete. Így tehát nem meglepő, hogy már Herodotos korában Magyarországnak középső és keleti része politikai, gazdasági és kulturális tekintetben a délorosz területi szkitaság érdekkörébe tartozott. Úgy látszik, hogy a Duna vonala volt az a választó terület, mely ezt a keleti művelődési kört a nyugat felől lassanként előrenyomuló úgynevezett Hallstatt- és La-Tène kultúrák trák és kelta népeleleitől elkülönítette. (Éles határ itt természetesen nem vonható ; éppen az itt ismertetésre kerülő könyv egyik nagy tanulsága, hogy e területen a keleti és nyugati kultúrelemeknek bizonyos keveredése állott elő.) Ez a jelenség magyar földön a későbbi népvándorlási mozgalmak során újra és újra ismétlődik és sajátos színezetet ad e terület történetének.

A kérdés annál inkább érdekelhet bennünket, mert hiszen a magyarság honfoglalása, illetőleg további berendezkedése, teljesen hasonló jelenség; nem esetlegesen adódó körülmények összejátszásának eredménye, hanem a történelem során szerepet játszott, többé-kevésbé állandó tényezők egymásra hatásának analogikus megismétlődése. E tényezők között a szkitaság itteni megjelenésétől (a Kr. e. VII. század végétől) kezdve egészen a magyarok honfoglalásáig a hasonló, meg-megújuló jelenségek legfőbb tényezői a Nagy Magyar Alföld földrajzi helyzete és gazdaságföldrajzi viszonyai voltak. Ez idő alatt — és talán azóta is — a magyar föld történetének egyik alapvonását a nyugati és keleti elemek kettőssége, egymáshoz való igazodásuk, vagy egymással való harcuk adja meg (szkita-kelta, szarmata-római, hún-germán, avar-szláv-germán, magyar-germán-szláv).

A szkitaság magyarországi szereplése hozzávetőlegesen három évszázadra terjed. (VII. század végétől kb. 300 Kr. e.) Nagyobb összefüggő népszigetet két helyen, a Nagy-Alföld északi felében és az erdélyi medencében alkotott. Az erdélyi szkitaságra Herodotosnál találunk utalást. A középmagyarországi szkitaság életének történeti ténye kizárólag archeológiai forrásokkal mutatható ki. Ez a források, melynek „Bestand“-ja e mű 494—529. lapján található, egyúttal az említett kettősség egyes részleteire is világosságot derít.

R. művén előnyösen látszik meg, hogy már egy korábbi, első kiadásra is (orosz nyelvű: Skifija i Bospor, Petrograd, 1925) tekinthet vissza. Lényeges újítása, hogy tekintetbe veszi a nyugati határterületeket is (Bulgária, Románia, Magyarország, Szilézia) és a mi szempontunkból nem érdektelen, hogy a magyar földnek idevágó emlékeit az akkori világ viszonylataiban mutatja be.

Az alábbiakban azt fogjuk vizsgálni, hogy I. mi R. könyvének a törzsökös része, amelyhez a magyarországi rész is tartozik; 2. milyen módon nyújtja és dolgozza fel a magyarországi anyagot, illetőleg, hogy minő történeti adatokat nyerhetünk ebből a magyar föld őstörténetéhez.

A művet R. két kötetre tervezte. A most megjelent első kötetben az írásos (1—139. l.) és archeológiai (145—610. l.) források kritikai áttekintését adja, a második kötetre pedig az ókori Déloroszország kultúrtörténetének megírását tervezi.

A mű első felében behatóan foglalkozik az irodalmi forrásokkal és helyüket forrásérték szempontjából jelöli ki. Érdekes, hogy a régészeti forrásoknak aránytalanul nagyobb helyet szentel, arra mutat, hogy ennek értéke az irodalmi forrásokéval legalább is egyenlő.

Félreértés elkerülése végett a könyv címéhez meg kell jegyeznünk, hogy Bosporuson nem a trák Bosporust, hanem az úgynevezett kimmériai Bosporust, azaz a Maeotis tavat délről határoló földrészeket, a Krim keleti és a Taman félsziget nyugati részét kell érteni. E terület centruma Pantikapaion, a mai Kercs, az ókori Déloroszország gazdasági és szellemi életének egyik leg-

főbb központja volt, mely az északabbra eső steppék különféle „szkita“ törzseire minden tekintetben rendkívüli hatást gyakorolt. E rész anyaga a bosporusi birodalom és a steppék népeinek egymáshoz való viszonyához ma még kellőképen át nem látható értékű forrásanyagot nyújt. Ez az óriási régészeti anyag (túlnyomó részben sírleletek) jelentőségét emeli az a körülmény, hogy nemcsak az anyagi kultúra történetéhez szolgál forrásul, hanem egyúttal a szellemi élet számos megnyilvánulásának is sokszor egyedüli forrása.

A magyarországi sajtáságos jellegű két szkita népsziget kultúrájának legerősebb keleti száalai a délorosz steppéken keresztül a Boszporuszi birodalom nagyobb városaiba vezethetők vissza. Ránk nézve e tanulság igen jelentős. A magyarországi szkita sírokban feltűnő, többé-kevésbé szerény keleti emlékek gazdagabb és nagy mennyiségű megfelelőit találjuk Déloroszországban, de emellett a két fejedelmi sírlelet (Zöldhalompusztá és Tápíó-szentmárton) megjelenése e határterületen nagyobb jelentőséget ad az egyszerűbb leleteknek és meglepő fényt derít Magyarországnak a keleti steppékkel és a Boszporuszi birodalommal való intenzív gazdasági forgalmára, a magyar föld gazdaságtörténeti jelentőségére a déloroszországi görög és barbár hatalmas kultúrák kialakult rendszerében. A könyv e részének aprólékos ismertetésére itt nincs mód; csak vázlatos képet adhatunk a görög városok szerepéről.

A Fekete-tenger vidékén a legalaposabban Kercset ásták fel. E város fő ipari centrum volt, fejlett agyagiparral. Különösen híresek a vörösalakos vázák, az úgynevezett kercsi stílusúak; bizonyára működtek textil- és fafaragóműhelyek is. A fém-művesség főleg a barbár területek felé dolgozott. A másik nagyobb város, Olbia, lakossága kereskedéssel foglalkozott és a Visztulamenti, valamint az északi vidékekkel állott kapcsolatban. A többi görög város jelentősége még nincs a kellő mértékben tisztázva.

R. nagy teret szentel a Kr. e. VI—III. századi szkita sírok tárgyalásának. Ebben az időben a délorosz steppéken egyöntetű kultúra, erkölcs és szokások uralkodtak. E kultúrkörnek határait ma még nem tudjuk biztosan megállapítani, de rendkívül jellemző rá kiterjedésének egész területén az alkotó elemek keveredése, ami vidékenként változó. Alkotó elemeihez tartoznak a helyi préhisztorikus kultúrák különböző elemei, a görög kultúrájának erősebb, vagy gyengébb kapcsolata, kezdetben a kisázsiai ión, majd az attikai és végül a kora-hellenisztikus ága, végül az a kultúra, amely közel állott a hettitához, a perzsához, különösen az achaimenida perzsa kultúrkörhöz és amely feltétlenül ázsiai eredetű. A földrajzi csoportok között legérdekesebb és legfontosabb a Kubánvidéki és Dneprvidéki. Mindkettő centruma volt a szkitaságnak. A leletek alapján kétségtelen, hogy a Kr. e. VI—V. században a szkíták zöme a Kubán vidékén élt és szoros kapcsolatban állott a Krimmel, Kaukázussal, a vidék görög városaival, valamint a távolabbi Kelettel. E kap-

csolatok közül a legnagyobb hatást az ión és az iráni gyakorolta. A temetési rítus is ős-iráni elemekre megy vissza; a halottat faépitménybe temették, amelyhez folyosó vezetett. A folyosón állottak a halotti kocsi, rendszerint kettő, hat-hat lótól huzva; az elsőn a halottat, a másodikon szolgáit (asszonyait) szállították a sírba. A sírbatevésnél nagy áldozatot mutattak be. Nagy számban öltek le felkantározott lovakat, melyeknek száma a 360-at is meghaladta. Azonkívül a meghalt szolgáit, feleségét is oda temették. Gazdag arany, ezüst áldozati edényeket és díszes fegyvereket tettek a sírba, hogy az elhunytnak a más-világon is használatára legyenek. Ezt a nagykiterjedésű birodalmat keleten a perzsák, nyugaton a kelták és a trákok megújuló támadásai egyre szűkebb területre, végül is a Don és Dnepr folyók vidékére szorították vissza. A IV. és III. században itt koncentrálták hatalmukat, ahol kultúrájuk újabb virágzást ért el, tovább fejlesztve a Kubánvidéki hagyományokat.

Ugynevezett szkíta sírok távol keleten is előkerültek, Kinában, Indiában, Turkesztánban, ezek azonban elszigetelt jelenségek. Máskép áll a helyzet nyugaton, ahol zártabb csoportokat alkotó szigeteket találunk. A szkíta kultúra Déloroszágból három úton hatolt nyugatra: 1. Galicián keresztül Brandenburg felé, ez az út Vetttersfelde (a legnagyobb szkíta aranyleletek egyikének lelőhelye) irányába vezetett; 2. Moldván keresztül Magyarországra; 3. a besszarábiai steppéken, Dobrudzsán át Romániába és Bulgáriába. Itt természetesen csak Magyarország történeti helyzetével foglalkozhatunk.

Három nagyobb területen akadunk a szkíta kultúra emlékeire: az erdélyi medencében, a felső és középső Tisza vidékein és a Dunántúlon. Ez utóbbi részen nem hiteles ásatásból származó darabok kerültek elő s ezért a terület viszonyairól csak hozzávetőleges képet kaptunk. Az itteni leletek valószínűleg nem magának a szkíta népnek, hanem csak a vele való kapcsolatoknak a bizonyítékai. Történeti tényekre lehet következtetni abból a körülményből, hogy a temetési rítusban lényeges különbség van a másik két csoport: Erdély és a Tiszavidék között; míg Erdélyben a halottat temették, addig a Tiszavidéken égették. Nyilvánvaló, hogy ez az eltérés a nyugati kultúrák hatása. Ez az adat a szkíta sírokban fellépő nyugati eredetű tárgyaknak megjelenésével együttesen történeti szempontból azt jelenti, hogy a kétféle, különböző eredetű kultúra (és népelemek) érintkezése kezdetben és hosszú időn át békés természetű volt, s ez érintkezés folyamán mind az anyagi, mind a szellemi kultúrájuk állandó kicserélődése ment végbe. Kétségtelen, hogy az itt kialakult gazdasági rendszernek a nagy föllendülés következtében előálló túltengései vezettek a IV. század végén a két, addig egymás mellett békésen élő, kultúrkörnek összeütközéséhez.

A Tisza-vidéken kerültek elő a legnagyobb szkíta leletek: a zöldhalompusztai aranylelet (szarvas-alak, lánc, gombok stb.), a tápiószentmártoni aranyszarvas, a mátraszelei és gyöngyösi

leletek. Az aranyszarvasok a többi leletből messze kiemelkednek és párjaik csak a déloroszországi mesés kincsekben találhatók meg. E leletek, valamint az erdélyiek is, a Kr. e. VI—IV. századból származnak. A VII. század végén vonultak be a szkíták délorosz területekre és igen korán csoportokra szakadtak. Dél-oroszországtól az idők folyamán — úgy látszik — teljesen elszakadtak és a többi törzssel, valamint a görög városokkal fennálló kapcsolataik megszűntek lassanként. A görög agyagedények, melyeknek alapján az oroszországi sírokat legbiztosabban lehet datálni, Magyarországon ásatásokból nem kerültek elő. A magyarországi szkíták későbbi, teljes elszigeteltség következtében a szkíta kultúra további fejlődésében nem vettek részt, sőt a magukkal hozott tárgyakat is csak aránylag rövid ideig készítették, mert azok sírba kerülve a forgalomból eltűntek. A faji kultúra feladásának eredménye az idegen kultúrákkal együttjáró idegen népelemeknek győzelme lett úgy, hogy a Kr. u. III. században Magyarország területéről a szkíták már kivesztek. Körülbelül ekkor hanyatlott alá a déloroszországi szkítaság *politikai és gazdasági* hatalma. A helyére lépő, szintén nomád származata törzsek a régi színvonalat már nem tudták elérni. A Fekete-tenger vidéke nagy szerepét továbbra is megtartotta és a steppék felé új, főleg iráni elemeket sugározott ki. Magyarország területére ez az új néphullám csak a Kr. születése körüli időben jutott el. A Kr. u. IV. században új néphullám érkezik: a húnoké. R. műve velük már nem foglalkozik.

A könyv eredményes használatát megnehezíti az a körülmény, hogy képanyagot nem nyújt s így a régi orosz publikációk fényképanyagát kell igénybe venni. A kiadó német cég azonban a 2. kötet mellett egy nagy képesatlasz kiadását is tervezte.

Horváth Tibor.

Naumann, Hans és Müller, Günther: *Höfische Kultur* (Deutsche Vierteljahrsschrift für Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte, Buchreihe 17) Halle-Saale: Niemeyer 1929., 8°, 158 l.

Két tanulmányt bocsát ki egy kötetbe fűzve az új utakon járó „Deutsche Vierteljahrsschrift”. A tárgy ugyanaz, mindkét tanulmány ugyanarról a kultúrjelenségről szól, csak a kor, a történelem színpada más és más. Az egyik N. tollából az udvari műveltség jelentkezéseit keresi 1200 körül a középkori szellem tükröződéseinben. A cikk címe: *Ritterliche Standeskultur um 1200*. A másik: *Höfische Kultur der Barockzeit*, s írja M.

I.

N. a német Minne-költészethez ír végtelenül finom, pazar megfigyelésekkel teli kommentárt. Tanulmánya az irodalomtörténet körébe vág, mégis a legkevésbé marad *csak* az irodalomnál. Ennél a költészetnél szerinte egy sajátosan egyéni kultúr-

tünettél állunk szemben, s ha megérteni s helyesen magyarázni kívánjuk, szükséges, hogy előbb ennek a kultúrának ideológiai hátterét fedjük fel, szellemi ABC-jét betűzzük ki. Hiszen a troubadour-költészet sohasem törekedett olybá tünni, mintha a tiszta költészet volna legrejtettebb szándéka: az ének és a vers csak eszköz volt egy magasabb létező érdekében. Költők, mert lovagok; költészetük rendi kellék, az udvari életmód kelte és folyománya.

Tagadó mondatokon keresztül vezet N. a „Höfische Kultur“ megértéséhez. Minnelehre, Minnedienst, Minnesang — mindezek a germán szellem pusztá megnyilatkozásainak bajosan tekintethetők. De ugyanígy a keresztény Mária-kultusszal sincsenek szorosabb kapcsolatban. Nem kevésbé elengedhetetlen, hogy a Minnesang-ot elhatároljuk a szerelmi műköltészet általános, megnyilatkozásmódjától. A Minnesang a szerelmi műköltészetnek már csak egy sajátos esete. A Minnesangnál szerelmi költészet asszony-szolgálatot jelent. Szűkül tehát a szerelmi költészet a maga formájában és célkitűzésében, éspedig az udvari irányában. A Minne szolgálatában álló lovag úgy énekel, mintha Ámor nyilával csak a férfi szívét sebezhetné meg, mintha a nő nem lehetne szerelem forrása. Egy másik „konvenció“ is jellemző erre a költészetre: a Minne sohasem hitvesi szerelem. A Minne szolgálathoz fűződik, a férfi egy társadalmilag kitűnő úrnő szolgálatába szegődik. A vágy, tetszeni az úrnőnek, edzi a szívet, csiszolja az elmét, felemeli a lelket abba a fokozott életérzésbe, nyugodalmas derűbe, amely kedves úgy Isten mint a társadalom szemében. A Minne-viszonyt a lelki nemesség és a szív jóra való-ságának gondja hatja át. A férfi a szerelem által jobba, bölcsébbé akar válni. Aki erről az etikus sóvárgásról nem tud, az csak a földi erost szolgálja.

A Minnedienst-ben lovagi morál jut kifejezésre. N. mostmár keresi ennek a morálnak egyes tételeit. Ez a morál azok számára, akik nem hisznek a szerelem nevelő erejében, kissé furcsának látszik. N. a Minne-szolgálat mélyén antik gondolatot vél felfedezni. A görög Eros-fogalom éledt fel újra a Minnedienstben. A lovagi erények egytől-egyig antik gondolatokból táplálkoznak. Természetes, ebben az erkölcsi rendszerben szóhoz jutnak keresztény erények is. A germán elemet viszont a „Lehnsmotivum“ képviseli. Ugyanis a Minne-szolgálatot a hűbérviszony képére formálták. S itt mutatkozik a legnagyobb különbség az arab lovag-költészet és a Minnesang között. Az arab költészet ugyanis a szolgaság (servitus) allegóriájába öltözteti a troubadour szolgálatát. A középkori etikának legelhanyagoltabb területén végzett N. jelentős kutatásokat.

A képet, amelyet N. az 1200 körüli lovagi kultúráról ad, kiegészíti még a „Höfischer Gott“-ról szóló fejezet. Isten maga is lovag és a Minnedienst egyben út — Istenhez. A clugny-i mozgalom aszkéta-ideáljával szemben a lovag, a Minne, a profán világot újra jogaihoz juttatja. Ám a lovag jól tudja, hogy a világ

Isten műve s szerelmese képeben isteni fény ragyog fel. A testet a lélek tükrének tekinti. Szép test, földi gazdagság, nemes arányosság, gondtalan életmód, stoikus derű — ezekben nyilatkozik meg a valóság szeretete. N. ezen a ponton párhuzamba állítja a Staufok építkezéseit a Minnesang sajátosságaival, s talán túl merészen azt a következtetést vonja le, hogy a lovagi kultúra Stauf-kultúra szemben a Welf kultúrkörrel, s hogy ez a Stauf-kultúra egészen — „ungotisch“.

Nem lehet, de talán nem is szükséges, a gazdag tartalmú könyv minden megállapítására kitérnünk. Utaljunk egy-két szóval még arra, amit elhallgattunk. Formalizmusba torkoló szimbólikus etika, tolerancia, függetlenség az egyházi gondolat alól, humanitásfogalom, ezek az utaló-szavak eléggé mutatják, hogy N. a tárgyalt kérdést egész kulturális összefüggésében látja. A módszer, amely egyszerre száraz és lelkes, szellemit érzőn rátaláló, még ott is elismerésre készlet, ahol téved.

Nem látszik bizonyosnak, hogy az arab kultúrának nincs köze a troubadour költészethez. Hogy a Minne erényrendszere antik eredetre utal, ez még nem zárja ki az arab közvetítés lehetőségét. Aristotelest is arab forrásból ismerte meg Nyugat, II. Frigyes udvara pedig, mint ismeretes, még külsőségeiben is a keleti kultúrának hódolt. Nem szabad elfeledni, hogy az arab kultúra maga is antikizálódott. N.-nak itt ki kellett volna mutatnia, hogy az arab troubadour erkölcsi kátéja másképp hangzott, mint a Minnesang erénytana.

N. állandóan Höfische Kultúr-ról beszél, s ezt szembeállítja a gótikával. A Délfranciaországból előtörő antik szellem a Staufok korának művészetét döntően befolyásolta. Ez az antikizáló hullám N. szerint nem egyeztethető össze a gótikával. Itt is nyilvánvalóan további vizsgálat szükséges. N. azonban kétségkívül túlló a célon, midőn a lovagi költészetet a Staufok számára akarja lefoglalni. A troubadour költészetnek igazi otthona mégis csak Franciaország, s nem a német határterület. Épp így helytelenül jár el, midőn az udvari kultúra szellemét keresi — Aquinói Sz. Tamásban! N. nem veszi észre, hogy az udvari kultúra már csak egy egyetemesebb szellemi mozgalom részhajtása. Ez a szellemi mozgalom jut szóhoz Sz. Tamás rendszerében, s így az nem ennek a szellemi áramlatnak udvari megnyilatkozása.

Váczy Péter.

II.

M. tanulmánya a részletmegfigyelések gazdagságával és szubtilitásával talán még felülmúlja az előzőt. Mára a legteljesebb értékű kísérlet egy letűnt korszak antikvárius fogalmainak felfrissítésére, a maguk szellemi talajába ágyazása útján lélektani megértésükre. Nem felületes tipizálást végez, amelyre oly hajlamosak az átlagos szellemtörténészek a világnézet, stílusirány, korszerű lelki beállítottság nyers fogalmainak változtatásával, hanem a mienkétől oly gyökeresen különböző irodalmi szemléletet

elemeiben ragadja meg, bő tanulságot nyújtva nemcsak az irodalomtörténetnek, de a poétikai és esztétikai elméletnek is.

A retorika a kizárólagos formája és a kiválogatás a döntő törvénye a barokk írói megnyilatkozásnak. Nem az önkifejezés a cél; az élmény a szabályok közbelépésével disztanciát nyer, alkalmazkodik a műfaji követelményekhez, amelyek viszont megannyi változatként a retorika kifejtő módszerét jelentik meg. Nem a tragikus vagy nevetséges eseményeken múlik a dráma jellege, hanem a tragikum és komikum elveinek megfelelő bonyolításon és a szereplők, akik sohasem hősök, csak szerephordozók, rangján, társadalmi helyzetén. A magas tárgy, amint fenséges hangot, úgy fenséges személyeket is kíván, de fordítva is; minden, ami fejedelmi környezetben történik, magasabbrendű, „tragikus“, minden, ami nem udvari, alacsonyabbrendű, „komikus.“ „Geschichte, Politik, Tragödie sind höfisch.“ (90. l.) A költészet és az élet rangsora egybeesik, az irodalom elsősorban reprezentációs irodalom. Államdráma és államregény a jellegzetes műfajok, az egyénnek nincs önálló élete, csupán az uralkodó konvenciókat testesíti meg, szenvedélyeit az udvar nevelő fegyelme köti meg, magatartását, beszédét, cselekedeteit normák szabályozzák. A változatosságot, előre nem látottat, a sors betörő szeszélyét humanista örökség, a Fortuna képzete képviseli a kor szemléletében, de az elvont kép mögött a történet nem időbeli áramlás a számára, hanem a helyes és helytelen dolgok váltakozása; az elmúlás élménye, az események kapcsolódása helyett itt is csak a reprezentáló példák érzékelődnek. A példaadó pedig erkölcsben és esztétikumban egyaránt az udvar. Az irodalmár udvaronc; minden gondolati vonatkoztatása az udvari jellegből indul ki, mint központból a sugarak. Még a vallásos elképzelés is a földi látványt tágtítja földöntúlivá. „Gott ist der absolute Herrscher im unendlichen Raum“ (127. l.) A zárt és önmagában tökéletes világkép lassan fejlődött ki. A fejlődés rajza a renaissance-humanista előzmények feltáráásával M. tanulmányának történetileg legsikerültebb fejezete. Az egyéniség szerepcseréje az individualizmustól az állam előtti fejethajtásig, az egyre általánosabb elemző módszer, Guevara hatása, a jezsuiták és az abszolút uralkodók befolyása színes egymásutánban sorakoznak fel a kialakító tényezők között.

Két jelentős ponton azonban megtörik M. műve. Ő is, akárcsak a többi barokk-kutató, alig méltatja figyelemre a század kettősségét, a klasszicizáló és tulajdonképeni barokkos törekvések párhuzamát, kísérletet sem tesz leíró elhatárolásukra, egymástól függésük megvitatására. Ez a kétségtelenül legnehezebb probléma, a boileaui esztétika és a précieux izlés, a poussini nyugalom és a bernini exaltáció, a Louvre colonnadeja és az olasz barokk-templomok, az opitzi racionalizmus és a gryphiusi halállíra ellentéte és legbensőbb, titkos kapcsolatai még a jövő kutatás izgalmas feladata.

A másik pont nem hiány, inkább erőszakolás. Módszerbeli

egyetértésben N.-nal, — aki az 1200 körüli lovagi kultúrát önállóan, idegen befolyástól mentesen németnek akarja megtenni s ezért felveszi és túlértékeli a Haufok kultúrkörét, szemet-hunyva a francia gótika, troubadourköltészet, a párisi egyetem irányító tekintélye felett, — a német barokk gócpontjául, formáló mintájául a Habsburgok udvarát jelöli ki. Kétségtelen, hogy eljárása a történelem tényeivel megalapozottabb N. fikciójánál, a már önállósultabb kultúrák helyi színezésében része volt a bécsi udvarnak is, akárcsak a franciának vagy a pápai uralomnak a maguk területén; bizonyos az is, hogy a Habsburgoknak a német-osztrák nyelvterületen érvényesült, itt inkább csak tételként felállított, mint kifejtett szellemi szupremáciája gazdag és meglepő eredményeket fog még hozni a tudományos vizsgálat számára. De a hatások nemzetközi szövedékét, az ideált sóvárgó kor idegen minták iránti tiszteletét, a francia kultúra presztizsét, az olasz humanista műveltség és concettis irodalmi ízlés átplántálását, a spanyol udvari és vallási hagyományok újrakivirágzását a Habsburg-dinasztia szellemében éppolyan meddő lenne tagadni, mint a középkor lelkeségének francia gyökereit. M. két dátummal véli elintézhetőnek a francia befolyást. Racine klasszikus drámái 1667-től kezdve születnek meg, Versailles 1682-ben lesz XIV. Lajos rezidenciája; a német barokk korszaka pedig az 1640—1680-s évek. Elfeledkezik azonban, hogy a klasszicizmus programja nem a racinei drámákban, hanem a század első felének elméleti vitáiban (gondoljunk csak a Cid körüli harcokra) alakult ki és vált egyetemes hatásúvá, a barokk mesterkéeltség ugyancsak a század elején a gongorizmus és marinizmus francia népszerűsítőiben, Balzac és Voitureben találta meg első európai vezéreit, a francia államgondolat s dinasztikus elv már Richelieuvel elkezdette hódító körútját és a napkirály udvarának szellemi, anyagi pompája már Versailles előtt megszállotta a külföld képzetét.

Az erőszakos egyszerűsítés mindkettőjüknél egy, az új német tudományos irányzatban egyre nyilvánvalóbb jelenségre utal. A háború után a németiség katasztrófájával és öneszmélésével kapcsolatban a szellemtudományokban is befelé fordulás, belső energiák kitermelése, mondhatnók belterjes gazdálkodás kezdődött. Az addig legserényebben befogadó, ezernyi idegen elemet lelkiismeretesen feldolgozó német kutatás most a háborúelőtti francia izoláltságához hasonlóan merült el kulturális multjának problémáiban, önálló módszert, jellegzetes eredményeket, a nemzeti öncélúság igazolását keresve. Az alapjában természetes célkitűzés azután német szenvedélyességgel túlhajtódott és csakhamar tudománytalan apriorizmushoz és bizonyos fajtájú imperializmushoz vezetett.

Aki a német szellemtörténet boszorkánykonyhájába kissé figyelmesebben betekint, a látszatra oly kaotikus irányzódások mélyén néhány, unalomig ismétlődő alaphangot, egy-két uralkodó képzet körül csodálatosan rendeződő elveket fog találni. Nem-

csak a módszernek, de az eredményeknek is megvan a schémája. Itt csak egyet ragadok ki ; egyik leghálásabb eszköz a polaritás, az egymással szemben kielezett fogalmak játéka. Az eleinte tárgyilagosan ellensúlyozott ellentétpár érzelmileg telítődik, egyik fele hangsúlyt kap és az értékelésnek észrevétlen, hangulati eltulajdítása a kívánt végeredményt hozza meg a keresett helyett, az örök-germán értéket emeli az emberi helyébe. A különös folyamat talán az egyéniségvizsgálatban, az új lélektan kedvenc témájában, indult meg először. Az egyéniség lényege a modern tételek szerint a diadalmasan terjeszkedő élet, „Lebensfülle“, nem a bergsoni értelmetlen, céltalan erőfeszítés értelmében, hanem metafizikai magasságokba, végtelenbe táruló valóságként. Kimeríthetetlenül gazdag és bonyolult, irracionális erők, ösztönök, az érzelmek mozgatta akarat uralkodnak felette, az értelem szerepe másodrangú.

A rendkívül árnyalt, elsősorban emotív és impulzív, az ész és az érzelem meghasonlottságával küzdő, kettősségében misztikus jellemképben — ez a következő lépés — a német lélek önmagára ismer ; az övé a legértékesebb egyéniség. Belső tragikus szaggatottság, korán idegen kultúrák járma. Klasszikus ábrándok, romantikus alaptermészet. Hatalmas aktivitás, de határozatlan irányban. Végtelesség, vágy és önként vállalt kötelek, fausti lélek és porosz drill, szélső individualizmus és tömegöszton, exakt szellem mellett az érzelmek, hangulatok túlsúlya, líra és zeneiség még a tudományokban is ; főleg pedig végtelen fejlődési lehetőség. (Richard Müller-Freientels : *Psychologie des deutschen Menschen*, 1922.)

A németiség önarcképe így megteremtve, posztulálva érték-mérővé vált a legkülönfélébb területeken. Az ellentét mód-szere megjelent a művészet- és irodalomtörténetben ; a teljesebb, gazdagabb, életszerűbb, értékesebb mindig a német lélekhez közelálló fél. Wölflin még nyugodt egyensúlyban láttatta az északi és déli művészi teremtés sajátosságait. De követőiben már felcsapott a szenvedély és hódító kedv. A gótika „mélyebb“, mint az antik vagy a renaissance és a német művészet örök gótikus (Karl Scheffler : *Der Geist der Gotik*, 1917.), az igazi gótika csak német ; a barokk, a romantika, sőt legújabban a rokokó is (Kurt Breysig : *Vom deutschen Geist und seiner Wesensart*, 1932.) megkapta a maga kizárólagos germán védjegyét. Minden kor kultúrája, amelyre a Dissonanz, Chaotik, Einsamkeit, Mystik, Titanentum, Ferne, unendliche Verwandlung etc. (Fritz Strich : *Deutsche Klassik u. Romantik*, 1922.) kategóriái többkevesebb sikerrel alkalmazhatók, nem csak kedves a germán szíveknek, hanem minden spanyol, olasz, francia megfelelő és előzmény ellenére egyedül az ő teremtménye is.

M., aki a schematizálás Scylláját szerencsésen elkerülte, a német mitoszteremtés Charybdisén mégis hajótörést szenvedett.

Halász Gábor.

Szemle.

A Bécsi Magyar Történeti Intézet Évkönyve. Károlyi Árpád közreműködésével szerkeszti Angyal Dávid igazgató, Budapest, 1931—1932. 8°, 354, VIII + 354 l. Az évkönyvek egyes értekezéseivel külön szándékozik foglalkozni folyóiratunk; ezúttal csak hírt akarunk adni megjelenésükről. A háború után létesített külföldi intézeteink között kétségtelenül a bécsi történeti intézet működése hatott a legmélyebben történettudományunk alakulására. A béke-idők bécsi magyar történettudósainak munkáját nemcsak folytatta, hanem intenzívebbé is tette; az újabb generációk csaknem valamennyi jelesebb tagjának alkalmat adott arra, hogy magyar földről kiindult tudomány egyéniségét kikerekítse, idegen légkörben is megforgatva. Aki a késő jövő perspektívájából megírja majd történettudományunk összefoglaló áttekintését, korszakalkotó határként kell megjelölnie a bécsi intézet működésének első évtizedét. Nem az idegen hatás az, ami újat jelent; hanem az öntudatosság, amellyel a magyar történeti problémákat az egyetemes történet arányaiba állítja be. Olyan vezetők, mint Károlyi Árpád, — akinek már egyénisége is elmaradhatlan szuggesztív hatást tesz mindenkire nagy célkitűzések irányában; mint Angyal Dávid, aki a bölcs emberi megértés történetíró-mestere, — nem az idegennek utánzására, hanem öntudatos szellemi uralom alá hajtására ösztönözték mindig körüket, az intézet tagjait. E kör munkásságának útjelzői az évkönyvek értekezései; a jelenlegi tagokon kívül oly szerzőktől is, akik vagy tagok voltak, vagy bármily szellemi kapcsolatban állottak a bécsiekkel. Az intézet jelentőségét valóban csak akkor látjuk a maga teljességében, ha ez évkönyvnek lapjait végigforgatjuk. Szerencsés megoldásként említhetjük fel azt, hogy az intézettel kapcsolatban álló idegen tudósoktól német nyelvű cikkeket adnak e kötetek, sőt egyes magyar szerzőktől is; épp ez az összeforradás jelzi a magyar tudomány öntudatosságát. Klebelsberg gróf alkotása, kiváló vezetők kezében, életképes alapokon indult meg s vált kulturális életünk nélkülözhetlen, nagy szerepre rendelt tényezőjévé: az Évkönyvek lapjai erről tesznek tanúságot.

Hajnal István.

Juhász, Koloman: *Das Tschanad-Temesvarer Bistum im frühen Mittelalter, 1030—1307. Einfügung des Banats in die westeuropäische germanisch-christliche Kulturgemeinschaft.* (Deutschum und Ausland. Hrsg. v. Georg Schreiber. 30—31. sz.) Münster i. W. Aschendorffsche Verlagsbuchhandlung. 1930. 8° 368 l. 1 térkép + 22 melléklet. — A csanádi egyházmegye történetének megírásánál a szerző már nem járt töretlen mezőkön. Újtát politikai és egyháztörténeti téren egyaránt tekintélyesebb történetírók, mint Borovszky, Ortway és Szentkláray egyengették. Azonban az előmunkálatok ellenére sem vitatható érdeme, hogy munkájának ebben a német kiadásában sok új, magagyűjtötte anyaggal és több értékes megvilágítással járult hozzá a csanádi egyházmegye történetének a tisztázásához. Különben J. nem új munkása az egyházmegye történetének, több értékes dolgozata jelent meg ugyanezen tárgykörből, amelyek közül legjelentősebb a „Hajdani monostorok a csanádi egyházmegyében“ 1926—1927-ben magyarul és németül kiadott munkája. (L. Századok. 1927. 300. l.) — Az elbeszélő források ismertetésével kezdődő munka főleg a két Gellért-legenda egymáshoz való viszo-

nyát és forrásértékét tárgyalja részletesen. A püspökség 1030. évi megalapítását megelőző fiatal kereszténységről írt fejezet után áttér a püspökség megalapítására és az egyes püspökök életrajzi adatainak ismertetésére. Ennek során külön fejezetekben tárgyalja a püspökök korábbi, egyházfejedelemségük előtti működését, az egyházmegye szolgálatában eltöltött idejét és esetleges későbbi tevékenységüket, hangyaszorgalommal hordva össze mindentűn az adatokat. Az 1142-ből ismeretes Pál püspök személyével kapcsolatban ismét feleleveníti az Anonymus-kérdésnek már Horvát István és Wenzel Gusztáv által felvetett egyik pontját, melynek során a szókezdő P. és egyéb, de nem meggyőző érvek alapján Pál püspököt Anonymus-szal azonosítja. A csanádi püspökök eddig ismert névsorát egy új püspökkel, az 1243—1254 kormányzó Balázssal bővíti. Az életrajzi adatok ismertetése után az egyházmegye vagyoni és személyi viszonyait tárgyalja, s ennek kapcsán részletesen szól a püspökség és a káptalan egyházi és kulturális téren végzett munkásságáról. Ezek a záró fejezetek sok általános, az egész magyar egyházi viszonyokra kiterjeszkedő, nekünk talán részletesnek tetsző, de a német kiadásban még sem felesleges fejtegetéseket tartalmaznak. A munkában, sajnos, több olyan nagyrészt kritikátlanul átvett megállapítást találunk, amelyek komoly kételkedésre és vitára adhatnak alkalmat. Ilyenek Ajtony német származásának hangoztatása és a nagyrészt Borovszkytól származó, tudományosan alá nem támasztott szláv névmagyarázatok.

A nehéz anyagi viszonyok között dolgozó magyar tudományos élet ezért a kőtetért csak hálával adózhatna a német kiadónak, aki a bánáti németeknek mai hazájuk régebbi története iránti érdeklődésével magyarázza a könyv megjelentetését, ha a munkában végig nem vonulna az a megtévesztő német nacionalista beállítás, mely szerint a magyarországi műveltség csak a közvetlen német hatás eredménye lehet. Már magának a munkának alcímében foglalt és szerző előszavában megismételt állítás, hogy a Bánát a csanádi püspökség felállításával a *germán-keresztény* kultúrközösségbe kapcsolódott volna bele, a német sovinizmus igazolatlan állításai közé tartozik, s nálunk csak a világháború Naumann-féle mitteleurópás hangulatában talált itt-ott hitelre, ennek elmulása után azonban mindenki helyesen *román-germán* kultúrkörrel beszél, híven éppen a német történettudomány legjobbjainak tanításaihoz. De a J. munkájában tárgyalt korszakban az egyházmegye területén német kultúrhatás nem is mutatható ki. A csanádi püspökök sorát megnyitó olasz származású Szent Gellért utódai között egyetlen olyan püspök sincs, akinek német származása kétségtelen lenne, mert a Győr nemzetség német eredete — ebből származott tudniillik Óvári Saul csanádi püspök (1188—1192) — még nem tekinthető kétségtelenül bizonyosnak és János püspök (1198—1201) német származása is csak erőltetett feltevés. Az egyházmegyében fekvő Németi helység német lakosai pedig bizonyára nem gyakorolhattak erős hatást, eltekintve attól, hogy az Árpád-korban a csanádi püspökség a ma Bánátnak nevezett területtől messze északra is kiterjedt. A könyv felfogását még az ország nyugati vidékeire is nagy merészség volna alkalmazni, noha a német művelődés hatását, főleg a német eredetű városi polgárságnál, senki sem fogja tagadni.

A szerzőnek az az eljárása, hogy a németnek feltüntetett, egyébként jelentéktelen vonatkozásokat ritkított betűkkel szedette könyvében, még nem bizonyítja az alcím állításait, ugyanúgy az

a mindenesetre szokatlan és még akaratlanul is megtévesztésre alkalmas eljárása sem, hogy a magyar helyneveket németre fordítja és utána zárójelbe teszi az eredeti magyar alakot. Ha németül írunk, Pozsony nevét természetesen a németül kialakult Pressburg alakban használjuk, de nem lehet szokás a németek bevándorlása előtt századokkal eltűnt magyar helységek nevét, amelyeknek soha német alakja nem volt, németre lefordítva és a szerző által alkalmazott sorrendben, vagy hozzá még az eredeti magyar alak elhagyásával közölni. Ha már a helynevek jelentését minden áron érzékeltetni akarta J., ezt oly módon kellett volna tennie, hogy a német alak fordításjellege erősebben domborodjék ki. Pedig a helynevek lefordítása sok gondot és fáradságot okozhatott J.-nak, mutatják ezt a Malomzug helynévnek Mühlenfleck, Mühlenviertel, Mühlenwinkel alakjai. Eltekintve attól, hogy a Kalansfeld, Dedemfleck stb. fordított alakok nem fedik a Kalántelek és Dedemzug magyar jelentését, névfordítási buzgalmban J. még egy leiterjakabot is elkövet. A Balogkereké helynevet, valószínűleg az „Ezt a kerek erdőt járom én” népdal alapján azzal a magyarázattal, hogy a kerek szó erdőt is jelent, Balogwald-ra fordítja le, holott a Balog-, Becsekereke stb. helynevek a vámszedőhely jelvénye, a kerék után vámhelyet jelentenek. Ez a minden helynevet németre fordító eljárás — amelyre a szerző bizonyára a kiadó óhajára jobb meggyőződése ellenére kényszerült — épp oly mosolyt keltő, mintha Berlin és München helyett magyarul „Medvécské“-t és „Barát“-ot írának. Mindezen erőszakoltságok ellenére készséggel elismerjük a szerző anyaggyűjtő és történetírói érdemeit, hiszen olyan vidékekről írta munkáját, melynek okleveles anyaga a török hódoltság folytán elpusztult és a maradékot sok helyről és nagy fáradsággal kellett összehordania.

Fekete Nagy Antal.

Divéky Adorján: Az Aranybulla és a jeruzsálemi királyság alkotmánya. (Akad. Értek. a tört. tud. köréből XXV. k.) Budapest, 1932 8° 29 l. D. célja tisztázni e kis értekezésben, hogy „mily befolyások érvényesültek az aranybulla szerkesztésénél s főleg, hogy annak záradéka — az ellentállás joga — mily hatás alatt jött létre.“ Marczali és követői felfogásával szemben visszautasítja az aragón hatást, mert Aragóniában csak 1287-ben foglalták írásba az ellenállás jogát. Ehelyett a jeruzsálemi királyság alkotmányának hatását bizonyítja azoknak az érintkezéseknek a vázolásával, melyek II. András kereszties hadjárata alkalmából magyar és cipruszi lovagok, illetőleg egyháziak között végbe mehettek. Ezzel azonban azt szegezhetnek szembe, hogy a jeruzsálemi alkotmány ellenállási joga, mint D. maga is megjegyzi, a *Livre des assises de la Cour des bourgeois*-ban van lefektetve, melyet 1229 és 1244 közt, tehát a mi aranybullánk kiadása után foglaltak írásba. (Chénon, Histoire générale du droit français 1926. T. 552.) Ha pedig megengedjük, hogy ez a jog a jeruzsálem-ciprusi alkotmányban az írásbafoglalás előtt is megvolt, semmi ok sincs arra, hogy ezt az engedményt Aragóniával szemben ne tegyük meg. D. szerint az ellenállás joga és egyéb az Aranybullában is megjelölhető kiváltságok a keresztiesek keleti hűbéres államainak sajátos fejlődése folytán jöttek létre s az európai lovagok a későbbi kereszties hadjáratok idejében ismerkedtek ott meg velük. Az engedelmség megtagadásának gondolata, mint azt Kern alapvető munkájában (Gottesgnadentum und Widerstandsrecht), melyet különben D. is idéz, kimutatta, egyrészt egyházi tanításhól, másrészt a germán kölcsönös hűség közjogi fogalmából, éppen a hűbérjogtól befolyásolt gondolkozásból eredt, hogy aztán a XIII. és XIV. században Európa-

szerte a rendi alkotmányok csirája legyen. Azt hiszem, hogy sohasem lesz megállapítható, hogy az Aranybullában kifejezésre jutó gondolatok honnan jöttek hozzánk. A középkori univerzális kultúra termelte ki őket magából, úgy mondhatnók a XIII. században már a „levegőben voltak“. Más helyen rámutattam már arra, hogy az aranybullában a nyugati hűbérjogi felfogástól befolyásolt gondolkozás jut kifejezésre, nem pedig valami ősi közjogi felfogás. (A magyar történetírás új útjai 316. l.) Nyugatról bevándorolt egyháziak és lovagok, valamint nyugaton tanuló, a külfölddel érintkező magyarok terjeszthették el ezeket a gondolatokat, esetleg a keresztes hadjáratban részt vevők is hozzájárulhattak. D. kétségtelen érdeme, hogy erre a lehetőségre rámutat, először utal ebben az összefüggésben a jeruzsálemi alkotmányra. Nagyon tetszetős és megfontolandó az a gondolata is, mellyel az új „alkotmányos“ felfogás elterjedését azok közé a francia hatások közé sorozza, melyek kultúrális téren e korban egyébként is kimutathatók.

Eckhart Ferenc.

Bilder aus der Kulturgeschichte der Siebenbürger Sachsen.

Unter Mitwirkung von G. Brandsch, R. Briebrecher, K. K. Klein, A. Scheiner, G. A. Schuller, R. Schuller, A. Schullerus, O. Wittstock herausgegeben von Fr. Teutsch, Hermannstadt, Verlag der Krafft u. Drotloff A. G. 1928. I—II. k. 8° 369, 366 l. Mióta Schlözer ösztönzései nyomán a XVIII. század végén az erdélyi szász történelem rendszeres felkutatása megindult, a szász történetírók — rendszeres egyúttal népiük politikai vezetői is — szüntelenül arra törekedtek, hogy munkásságuk eredménye akár saját népszerűsítésükben, akár a szépirodalom útján széles néprétegek igazi olvasmányává váljék. A százok egész tudományos és irodalmi renaissance-a a mult század harmincas éveitől körülbelül a századfordulóig a fokozódó történelmi érdeklődés jegyében áll. Ezt az érdeklődést szakköröknek szánt speciális tanulmányok, összefoglaló művek és oklevélpublikációk, az angol és francia romantika hatására valló történelmi regények és schilleri retorikával telített történelmi drámák egyforma eredménnyel élesztették. Kétszeresen szükségük volt a történelem népszerűvelő, nemzeti önérzetet fejlesztő erejére, mert ezt a nemzeti önérzetet teljes mértékben latba kellett vetni abban a küzdelemben, amelyet tragikus következetességgel vívtak féltett kiváltságaikért. Nemzeti önérzettel telt harcerakész közösséget teremteni: ez a végső célja az előttünk fekvő két kötetnek is, mely a mai szász tudomány leg-súlyosabb reprezentánsainak tanulmányait foglalja magában. Nem más ez a két kötet, mint a fáradhatatlan, örökifjú szerkesztő *Bilder aus der vaterländischen Geschichte* című kiadványában egyesített szín pompás történelmi képsorozat megújított formája; a változott viszonyok, főképen a német „völkisch“ közösségi tudatnak hallatlan terjeszkedése arra készítette a szerkesztőt, hogy a régebbi kiadvány több tanulmányát részben lényegesen átdolgoztassa, részben újakkal helyettesítse. Az egyes „képek“ tartalmára nem térhetünk ki. A kötetek leggyakrabban megszólt szerzői a néhány esztendővel ezelőtt elhunyt Adolf Schullerus (Haus und Hof, Unsere Volksdichtung, Unsere geistige Entwicklung in den Jahren 1850—1880, Die sächsische Literatur 1880—1898, Die evang. Landeskirche), Gustav Adolf Schuller (Sächsischer Landbau, Die Gräfen, Die Kerzer Abtei, Zunftleben, In der sächsischen Kirche vor der Reformation), Oskar Wittstock (Eine sächsische Familie des 18. Jahrhunderts, Unsere Volkstracht, Sitte und Brauch in der Zeit vor dem Weltkrieg-Die Nachbarschaft) és maga a szerkesztő (Die Besiedlung des Landes

durch die Sachsen, Die sächsische Frau einst und jetzt, Aus dem Zeitalter des Humanismus und der Renaissance, Die Sachsen und die deutschen Universitäten, Unsere Burgen und die Wehrhaftigkeit der Sachsen in der Vergangenheit, In der sächsischen Nationsuniversität, Der siebenbürgisch-deutsche Jugendbund, Die Entwicklung unseres nationalen Bewusstseins); különösen figyelemreméltó ezenkívül Karl Kurt Klein kitűnő irodalomtörténeti iskolázottsággal és józan kritikai érzékkel megírt tanulmánya (Die siebenbürgisch-sächsische Literatur in den Jahren 1898 bis 1918).

A kiadvány sajátos rendeltetése magyarázza meg az egyes tanulmányok erősen szubjektív, érzelemtől túlfűtött hangját és a heroizáló optimisztikus tárgyszemléletet. Ez az optimizmus egyébként nem olyan feltűnő, mint a szász történetírás más népszerű kiadványaiban. A Heydendorffok levelezése alapján (I. 137—163) például meglepően tárgyilagos képet kapunk a XVIII. századi szász közigazgatás züllöttségéről. Természetes, hogy az összes tanulmányokat izzó nemzeti öntudat és fajszeretet hatja át. A háború után újult erővel feltűnő szász nemzeti öntudatot maga T. szóllaltatja meg legközzvetlenebbül (II. 113—146); azt az öntudatot, amelynek végső célja az egész földkerekség németiségével való ideális érzelmi összeforrás. A történeti tények beállításában is a német színek dominálnak. Csodálatos, hogy ugyanaz a T., aki szász történetének utolsó kötetében a szász történeti kutatás legújabb eredményeire hivatkozva fajtestvéreit a Mohács utáni trónviszályokban mint az öncélú erdélyi fejedelemség előharcosait mutatja be (Gesch. der siebenb. Sachsen für das sächsische Volk IV. k. Hermannstadt, 1926. 280. l.), most a szász nemzeti öntudat kialakulásáról szólva azt bizonyítja, hogy a szászok a nemzeti gondolat jegyében csak a német uralkodó mellé állhattak (II. 116.). Az átszínezés hasonló nyomaival más „képekben“ is találkozunk. Másként alig magyarázható meg például, hogy az érdemes szerkesztő miért tartja feltétlenül szükségesnek a szászok külföldi tanulmányai keretében a königsbergi magyar és szász nációnál köztudott „régii ellentét“ kidomborítását. (I. 250.). Ilyen és ehhez hasonló apróságok méltán ejthetik gondolkodóba a magyar olvasót; de azért el kell ismernie, hogy a kiadvány a maga egészében az erdélyi szász történetírás életképességét és példás szervezettségét bizonyítja. Pukánszky Béla.

Bach, Endre : Un humaniste hongrois en France. Jean Sambucus et ses relations littéraires (1551—1584.) Szeged. 1932. 8° 95 l. A diszsertáció célja tisztázni a magyar Cinquecento vezető humanistájának, Sambucusnak francia kapcsolatait. B. helyzetét megnehezítette, hogy nincs földolgozva kellő részletességgel sem Sambucus wittenbergi, általában németországi tartózkodása, sem pedig életének Olaszországban, főleg Padovában töltött hat éve, amikor maga köré gyűjtötte a század magyar humanistáinak újabb nemzedékét : Istvánffy Miklóst, Forgách Ferencet, Pesthy Ferencet, Dudith Andrást. A szerző kénytelen volt az „européer“ Sambucusnak francia kapcsolatait megelőző németországi tanulóéveitől és utána következő padovai tartózkodásától izoláltan adni elő, hőse egyéniségének rajzában pedig mellőzni a fejlődést. Úgyszólván teljesen hiányzik a kor szellemtörténeti háttere is. Azonban e hiányokért bőven kárpótol eredményeivel. Kibontakozik előttünk az az erőteljes kölcsönhatás, amely Sambucus négy évi franciaországi tartózkodásának annyira értékessé teszi. Párizsban nyeri filozófiai műveltségének egy részét, fejleszti latin-görög tudását, ott keltik föl benne az érdeklődést

az asztronómia és orvostudomány iránt. Műveiben található utalások a Collège Royal egyes professzoraira és velük való levelezése bizonyítják, hogy hallgatta például Turnébe (görög-latin filológia), vagy Ramus (filozófia) előadásait. Franciaországban kötött barátságai közül különösen jelentős a Plantinnel való, aki művei kiadásában élete végéig segítségére volt. Másrészt Sambucus a törökkel küzdő magyarság számára oly nagy emberek rokonszenvét szerzi meg, mint Turnébe, H. Estienne. A magyar humanista költő „Embléma“-it a „Pléiade“ egyik neves tagja, J. Grévin fordítja franciára, és történeti műveiből merítik a franciák Magyarországra vonatkozó ismereteiket két évszázadon keresztül. B. szorgalmas dolgozatával jelentékenyen előbbre vitte a francia-magyar humanista kapcsolatok kutatását.

Kardos Tibor. (Pécs.)

Tóth László : XVIII. századi olasz és magyar teológusok harcra a felvilágosodás ellen. Kath. Szemle, 46. k., 1932. 180—195. l. Klimo György pécsi püspök Rómába küldte egyik fiatal papját, Koller Józsefet, kivel egyházmegyéjének történetét akarta megírni. Az akkori vatikáni levéltáros, Garampi, Muratori tanítványa veszi pártfogásába a magyar papot és összehozza a római dominikánusokkal, kikkel aztán hazatérése után is összeköttetésben maradt. A Nemzeti Múzeumban őrzött levelezéséből T. érdekesen állítja össze e kör szellemi világát. Janzenista színezetű teológusok akadnak Koller levelezői között, de mindegyiküket fűti a jezsuiták iránti ellenszenv. Mikor Garampi bécsi nuncius lesz, ellátogat Pécsre és buzdítja Kollert, hogy a jozefinizmus ellen olasz teológiai munkákat fordítson. Majd a Febronius elleni küzdelem foglalja le a teológusok figyelmét. T. tanulmányában érdekes háttérét adja a XVIII. századi magyar vallástörténet egyik fejezetének, melyből eddig édeskeveset ismertünk és igazolja, hogy a szellemtörténet módszerei a magyar egyháztörténetben is beválnak.

Eckhardt Sándor.

Jánossy, Dionys: Die russische Intervention in Ungarn im Jahre 1849. A Bécsi Magyar Történeti Intézet Évkönyve. I. 1931. 314—335. l. — **Kerchnawe, Hugo: Feldmarschall Alfred Fürst Windisch-Graetz und die Russenhilfe 1849.** Mitteilungen des öst. Inst. f. Gesch. Forschung. XLIII. (1929,) 325—375. l. Az orosz beavatkozás előkészítésének és elhatározásának körülményeire hét évtizeden keresztül az egykorúak emlékiratain és a hírlapadatokon kívül csak azok a diplomáciai iratok állottak a történetíró rendelkezésére, melyeket a kormányok már annak idején közzétettek, vagy később befolyásos és kormányhű történetíró (pl. Helfert) rendelkezésére bocsátottak. Ezek alapján azonban a Bécs és Szentpétervár között hónapokon át folytatott s az európai külügyminisztériumokban élénk érdeklődéssel kísért diplomáciai tárgyalások menete nem volt feltárható. Így a beavatkozás tényéé válásának időpontja sem volt ismert s a különféle feltevések, a Kossuth-Görgey ellentét hullámaiban, sok vitára szolgáltatott alkalmat. A diplomáciai és hadi levéltáraknak a világháború után történt megnyitásával lehetőség adódott a szabadságharc külpolitikai iratainak feldolgozására is. A bécsi kormány sorsdöntő lépéséről, az oroszok segítségül hívásáról most egyszerre két figyelmetkeltő tanulmány is napvilágot látott.

J. a bécsi Staatsarchiv, a londoni Public Record Office s a belga külügyminisztériumi levéltár diplomáciai anyagát, főként a követi utasításokat és jelentéseket dolgozta fel. Ezek alapján kimutatja, hogy a cárnak a monarchia megsegítésére az 1848. évi mozgalmak kirobbanása óta készen állott. Ferenc József szentpétervári követének,

Buol-Schauenstein grófnak megbízatása 1848 végén még csak pénzsegély kieszközlésére szorítkozott ugyan, de az ez irányban vontatottan folyt tárgyalásokat a hadszíntér eseményei rövidesen túlhaladták. Paskievitsch a volhiniai és podoliai haderőket már Bern januári bukoviniai betörésére készenlétebe helyezte. Az oroszoknak Puchner egyéni kezdeményezésére végrehajtott s kudarcba fullt első erdélyi bevonulása után Schwarzenberg április 6-án, a minisztertanács tudta nélkül, 30.000 orosz Erdélybe irányítását kérte a cártól. A Magyarországra szánt orosz haderő segítségül hívásának a minisztertanácsban Bach, Stadion, Krauss miniszterek és a katonai tanácsadóként behívott Welden személyében erős ellenzéke volt, de a közben Windischgrätzet felváltó Welden lesújtó harctéri jelentésére az április 21-i minisztertanácsban már Bach-ék sem álltak útjában az orosz katonai beavatkozásnak, bár elodázására erőtelen kísérlet még most is tettek. J. a továbbiakban az ifjú császár és a cár varsói találkozását, a katonai egyezség itt végbement megkötését, a két udvarnak a porosz, francia és angol kormányoknál tett bejelentéseit és ezekre kapott válaszait tárgyalja s szintén a követi jelentések alapján, az európai közvélemény hangulatát ismerteti. Tanulmánya a beavatkozás diplomáciai előkészítésére alapvető.

A másik tanulmányt Woinovich Emil hátrahagyott kéziratának átdolgozásával bocsátotta közre K. s célja vele az volt, hogy Windischgrätznek, ki előtt nagy tisztelettel hajlik meg, az oroszok behívásában való szerepét pontosan megmérve, tisztázza a ránehezedő vadak súlya alól. Az orosz beavatkozást a szent szövetség természetes folyamánként fogja fel. A szövetség tagjai kisebb katonai támogatást a lengyel és olasz zavarokban már előbb is nyújtottak egymásnak. Az 1833. évi münchengrätzi találkozón Miklós cár térdreereszkedve ünnepelesen is megfogadta a balsejtelmektől lehagolt, őt megáldó Ferenc császárnak, hogy monarchiáját bármikor megsegíti. Windischgrätz, kinek a négyesemközt lefolyt jelenet ura és a cár is elbeszélétek, e szent szövetségi szellem katonája volt s természetesen az 1848. évi felvonulásnál az orosz segítség gondolatát sohasem hagyta számításán kívül. A lengbergi parancsnokló tábornokkal, Hammerstein-nal még 1848. nov. 5-én közölte, hogy az orosz katonai segítségre számítani lehet. A segítséget azonban csak végső kártyának s mint ilyent is csak oly alakban tartotta elfogadhatónak, hogy az oroszok, a magyar hadszíntérre irányítandó galíciai osztrák haderőket felváltva, csak ott és csak a megszálló feladatát vennék át. Az udvarban azonban a balsikereket arató Windischgrätz ellen front alakult ki s ennek következménye lett, hogy az uralkodó az elnöklete alatt április 12-én tartott minisztertanács határozata alapján a magyarországi hadak főparancsnokságától visszarendelte. Helyét az orosz segítségnek eddig leg-határozottabb ellenzője, Welden foglalta el, aki már egy hét mulva, súlyos vereség után, a monarchia megmentésének egyedüli eszközét a cár seregében látta. Ő azonban már nem galíciai felváltásra, hanem közvetlen harctéri beavatkozásra kérte azt. Windischgrätznek tehát — ez a tanulmány eredménye — az orosz beavatkozás tényleges bekövetkezésében s ennek mértéktelen módjában nem volt része. Bukása, Metternich szavaival, abban gyökerezik, hogy az udvarból a harctérre eltávozás, politikai befolyását elveszítette. A bő levéltári forrásokat, különösen pedig a bécsi Kriegsarchiv iratait idéző alapos tanulmány szerzőjét Windischgrätz mentesítésére irányuló igyekezete egyes pontokon tévútakra vitte. Különösen szembeszökő a császári és a magyar haderők számbeli viszonyának eltorzítása. Az 1848

novemberi 95.000 főnyi reguláris császári haderővel szemben ugyanis a honvédség létszámát már ekkor 70—80.000 főre, a volt császári seregredekét 40.000-re, a szabad csapatokét 10.000-re, a harcoló nemzetőrségét 130.000-re (!) s így az összes magyar haderők fölnyét a nemzetőrség nélkül is még mindig felével többre teszi. Már az hiba volt, hogy a szerző a császári haderő oldalán nem vette tekintetbe a rác, horvát, oláh, tót felkeléseket s a temesvári és aradi várőrségeket, melyek pedig a magyar haderő tekintélyes részét állandóan lekötve tartották. Eltérés mutatkozik a magyar haderő egyes alkotó részeinek értékelésénél is. Mellözve a részleteket, röviden utalunk más hadtörténetírók, Rüstow, Gelich munkáira s Breitnek a szerző által tévesen értelmezett adataira, melyek a decemberközépi magyar haderőt az ú. n. önkéntes nemzetőrséglőljak s a harcra vont helyi nemzetőrség számbavételével 100—110.000 s ugyanekkor az egész császári haderőt, a várőrségekkel együtt, de a fölkelés nélkül 140.000 főben mutatják ki.

K. a tanulmány függelékeként kivonatokat közöl a minisztertanács 1849 jan.—ápr.-i jegyzőkönyveiből s egyeseket egész terjedelmében közread. Ezek segítségével zárókövet tehetünk arra a korábban sokat vitatott, de a közelmúltban már helyes megítélésbe került kérdésre is, hogy a függetlenségi nyilatkozatnak része, avagy éppen döntő része volt-e az oroszok behívásában. Ez az állítás sokszor elhangzott, ezt a hiedelmet táplálta például Hamburgban kiadott röpiratában Kossuth munkatársa, Szemere Bertalan. Görgey István is, a bátyja védelmére írott munkájában önálló fejezetet szentelt a kérdésnek s következtetésekkel arra a megállapításra jutott, hogy „az április 14-kei politika az a döntő mozzanat“, mely a bécsi kormányt „Miklós cár véldőszárnyai alá hajtotta.“ A nézet tarthatatlanságát Horváth Mihály már jóval előbb igyekezett kimutatni, Magenis angol ügynök május 4-i jelentéséből azt állapítva meg, hogy a debreceni trónfosztás híre csak május 3-án jutott el Bécsbe. Viszont a beavatkozás elfogadásának előbb, sejtése szerint április 12-én kellett megtörténnie, az összefüggés tehát „filius ante patrem“ volna. Ez a sejtés csak a Schwarzenberg által április 6-án Erdélybe kért 30.000 orosz tekintetében talál ugyan, de a kérdés lényegében mégis igaza volt Horváthnak. A cár által segítségül szánt haderő behívása az április 21-i, illetőleg 24-i minisztertanácsban következett be, amelyek jegyzőkönyveit K. közli. Ezekből látjuk, hogy a detronizációról szó sem esett, hanem egyedül a magyar fegyverek sikerei készítették a kormányt a megálázó lépésre.

Szabó István.

Eitler, Paul und Barb. Alfons: Burgenland-Führer. Herausgegeben vom Landesverband für Fremdenverkehr im Burgenland. Druck und Verlag Arthur Schiffer, Eisenstadt, év. n. (1932.) 8°. 136 + XL. l. — A könyvecske két részre oszlik. Az első, rövidebb rész általánosságban szól Burgenland természeti és gazdasági viszonyairól, történetéről és szellemi kultúrájáról, a második pedig sorra veszi a tartomány valamennyi helységét, lexikális adatokban mutatva be jelenüket és múltjukat. Ehelyütt csupán a multat illető néhány tévedését szeretnénk helyreigazítani. Az egyes cikkírók úgy tüntetik fel, mintha itt a magyarság mindenkor csakis az intelligenciára szorított volna s e magyar réteg kizárólag az erős magyarítás eredménye lenne. Ezzel függ össze, hogy viszont a német tömbnek többé-kevésbé megszakítatlan folytonosságáról beszélnek. Bárki igen egyszerűen meggyőződhetik e beállítás tarthatatlanságáról. Mindössze Csánki nagy történeti földrajzának II. és III. kötetét kell fellapoznia

és látja, hogy az ú. n. Burgenland helységneveinek túlnyomó része magyar volt kb. a XIV. század közepéig és csak a XIV—XV. század folyamán lép a magyar elnevezés mellé a német, hogy később az utóbbi uralkodóvá váljék. Igen jellemző erre nézve a már 1921 előtt is Alsó-Ausztriához tartozó Scharfeneck esete (Csánki, III. 673.). Ennek eredeti neve a legnagyobb valószínűség szerint Sár. (= Lajta-) fenék volt. A XIV. században már mai, elnémetesített formájában szerepel. A következő század második felére származása már annyira elhomályosul, hogy egy magyar oklevél „Scharfeneck más néven Élesszeg”-ről beszél. Az egyes helységekre vonatkozó adatokat megpróbáltuk ellenőrizni s — amennyire módunkban állt — kisebb pontatlanságait feljegyezni. :Völgyfalva (Zillingthal; Ikka ?) nem 1380-, hanem 1301-ben, Illmicz nem 1299-, hanem 1217-ben, Bánfalva (Vitézföldre, Apetlon) nem 1410-, hanem 1318-ban, Somfalva (Suslan, Schattendorf) nem 1253-, hanem 1225-ben, Rohrbrunn (Nádkút) nem 1428-, hanem 1427-ben stb. fordul elő először. Batthyány Lajos gróf kivégeztetésének évszáma is kijavítandó az ígért, hővebb, második kiadásban 1848-ról 49-re. (130. l.) Ha azután az újabb kiadás még törli a velünk kapcsolatos, bántó és teljesen alaptalan kitételeket (kivált 36. és 40. l.), akkor ez a kétségkívül szeretettel és izléssel kiállított úti kalauz eléri az objektivitásnak és megbízhatóságnak azt a fokát, amelyen a más nemzetiségű olvasó is nyugodtan bízhatja magát vezetésére.

Kring Miklós (Bécs).

Horváth Konstantin: Zirc története. (Zirci könyvek. I.) Veszprém, 1930, 8° 310 l. Békefi Remig, a magyarországi cisztercita-rend történetírója, megírta a pilisi, pásztói és a cikadori apátságok történetét, de adós maradt az anyamonostor történetével. Ehhez csupán az anyaggyűjést végezte el. H. tovább folytatta az anyaggyűjtést és különösen a párizsi Bibliothèque Nationale-ban, valamint a troyesi és lilienfeldi könyvtárakban sikerült igen fontos adatokra találni. Ezek, valamint a Békefi által gyűjtött forrásanyag alapul vétele mellett írta meg most a zirci apátság történetét. Munkája nagyon sikerülten, a jegyzetek nélkül is meggyőző, módszeres előadásban foglalja össze a gazdag anyagot, kár, hogy a felhasznált okleveleknek csupán magyarnyelvű regestáit adja a szerző. Az apátsági birtokok történetét, hasonlóképpen a rendi lelkipásztorkodását is, külön monografiákban kívánja részletesen tárgyalni. Érdekesek a rend belső életére vonatkozó fejezetek, különösen az újabb korból, ezek a Bencés Rendtörténet hasonló fejezeteivel együtt plasztikus képet nyújtanak a magyar szerzetesi életről. Hiányzik azonban a zirci theologiai írók munkásságának bemutatása és ezzel együtt jelentőségük megállapítása a magyar katolikus theologia fejlődéstörténetében, aminthogy a zirci könyvtár kéziratos és régi nyomtatott anyagának ismertetése, tehát a könyvtár fejlesztésének története is rendkívül tanulságos volna a rendtagok theologiai, tudományos és irodalmi érdeklődésének, vagyis a rendi szellemnek a megismeréséhez.

Tóth László.

Vitéz Horváth Kázmér: Mohács. A város fejlődéstörténetének vázlata. Mohács, 1929. 8° 24 l. (Kl. a „Baranya Trianon után tíz évvel” c. munkából.) A kis vázlat főleg az irodalmi adatok alapján állítatott össze. Elsősorban a művelődéstörténeti jelenségeket írja le, rövid összefoglaló képet nyújtva a város őstörténetéről, településéről, a városi önkormányzat fejlődéséről, az iskolaügyről, az ipar- és kereskedelemről. Nagyon nélkülözzük azonban a város és földesura viszonyának, a város török utáni betelepülésének, az új telepesek helyzetének és a magyarsághoz való viszonyának behatóbb tárgyalását és

jellemzését. Ennek még e rövid értekezés keretében is sokkal több figyelmet kellett volna szentelni, mint azt H. teszi. **Ila Bálint.**

Koch, Nikolaus: Monographie der Gemeinde Lovrin. Perjámos, 1929. 8° 155 l. A munka nem lép fel tudományos igényekkel; inkább csak ismeretek népszerűsítésére törekszik s elsősorban a sváb nemzeti öntudat felkeltését, meg a régi német hazához fűződő hagyományok ápolását szolgálja. Így a virágzó község életén keresztül a sváb nép mai politikai törekvéseit is megismerhetjük belőle. K. ugyanis a jelen viszonyok részletes rajza mellett a multat csak vázlatosan rajzolja. A német falumonografiák mintájára helyes csoportosításban ír a birtokviszonyokról, közigazgatásról, mezőgazdaságról, szellemi életről és — mint a község orvosa — legrészletesebben az egészségügyről. Egy tanulságos táblázatot is közöl a halálozási arányszámról, amelyet az 1777—1926-i évenkénti népmozgalmi adatok alapján készített. Megkísérli a mai lakosság származási helyét is feltüntetni. Különösebb érdeklődésre tarthat számot a román imperium alatti fejlemények leírása. Az elcsatolt svábság az 1918-i temesvári határozatok alapján áll és az erdélyi szászokkal együtt nemzeti kultúrájának megőrzését vallja főfeladatának. Szerző szerint a svábok nemzeti öntudatra ébredésének a multban legfőbb akadály a erőszakos magyarosítás volt, amely odáig ment, hogy még a község nevét is meg akarta változtatni. E magyarosító törekvésekkel szemben — panaszkodik K. — a sváb nép lanyhán viselkedett, érvényesülése érdekében lemondott népi kultúrájának ápolásáról, fiait magyar iskolákban taníttatta és „a magyarul nem értő sváb nagyanyák nem tudtak betelni unokáik magyar szavaltának hallgatásával.” Csak így történhetett meg, hogy 1918-ig eszükbe sem jutott a parlamentben saját fiaikkal képviseltetni magukat. A magyar uralom e nem hízelgő rajza után mégis arra az eredményre jut, hogy a mai románosítás sokkal erőszakosabb. Példa gyanánt hozza fel, hogy azelőtt szabadon használhatták anyanyelvüket és az adókönyvet is három nyelven vezették, ami sok visszaélésnek vette elejét. A gazdagon illusztrált könyv, amelyben a falu apraja-nagyja, még az iskolásgyermekek is helyet kapnak, — ha eltekintünk a tudományos követelményektől — a jobb falumonografiák közé sorolható és megtalálhatja az útát szűkebb olvasóközönségéhez. **Eperjessy Kálmán (Szeged).**

Ermatinger, Emil: Philosophie der Literaturwissenschaft. Berlin Junker u. Dönhaupt 1930. 8° VII+478 l. Újabban erőteljes tendencia mutatkozik, hogy az irodalomtudományt és az irodalomtörténelmet elkülönítsék egymástól s ennek az igyekvésnek az elméleti alapjai meg is vannak. Ámde az irodalom strukturája és fejlődése oly szorosan összefüggenek in concreto, hogy a gyakorlat az elméleti célvetésektől többnyire elkanyarodik: a valóságban kevert típus jön létre, melyet az irodalomtörténelem nagyméretű elmélyítése és kiszélesítése jellemez. Így ez a nagyjelentőségű mű is — tizenhárom kitűnő szerző alkotása — bár az irodalomtudomány filozófiáját kívánja nyújtani, át meg át van szöve irodalomtörténeti vonatkozásokkal még azokban az értekekben is, melyek nem egyenesen irodalomtörténeti problémákat tárgyalnak, Miután pedig a történet strukturája és általános vonásai ugyanazok akár irodalom-, akár politikai, akár vallás- vagy bármiféle történelemről van szó, e könyv elméleti megállapításai bátran átvihetők mutatis mutandis az általános historiára is. Ez az oka, hogy itt foglalkozunk vele.

A könyv célja nemcsak az, hogy a mai eredményeket tükröztesse, hanem az is, hogy ezek kifejlődését is bemutassa, tehát az érte-

kezések tudománytörténelmi visszapillantással kezdődnek, bő irodalmat adnak s így bevezetőnek is kiválóan alkalmasak amellet, hogy számos ponton hatalmasan előrelendítik a kutatást. Mi itt csak az általános történelemben értékesíthető érdemeikre mutatunk rá. Az első tanulmány Franz *Schultz* műve, *Die philosophisch-weltanschauliche Entwicklung der literarhistorischen Methode*, a kérdést egész széles körben tárgyalja s különös érdemét abban láthatjuk, hogy rámutat Herder nagy szerepére a szellemtörténelem alakulásában, valamint arra, hogy a XIX--XX. század mindkét irányának, a pozitívizmusnak és ideáлизmusnak egyaránt, csirái már a XVIII. században világosan felismerhetők. Hasonló problémát tárgyal Max *Wundt* *Literaturwissenschaft und Weltanschauungslehre* címen. Dilthey világnézet-típusait egészíti ki. De még ezt a skémát is lehetne bővíteni és komplikálni. Igen tanulságos a historikus számára Walter *Muschg* cikke, *Das Dichterporträt in der Literaturgeschichte*. Az egyén és a kultúra meg a történet viszonyára vonatkozó felfogások különböző típusait írja le és történeti jelentkezéseikkel példázza őket. Tanulmánya végén biográfiai elveit adja elő, s ezek maguk önálló megbeszélést érdemelnének, bár alig lehet hozzátennivalónk. Herbert *Cysarz*, *Das Peroidenprinzip in der Literaturwissenschaft*, a köztörténelemnek is egyik leg-súlyosabb problémáját fejtegeti. Ő ugyan élesen szétválasztja az eseménytörténelmet és a szellemtörténelmet, de azért azok számára is sok elmozdítót mond, akik nincsenek e tekintetben egy véleményen vele, bár távolról sem csupa eredeti felfedezést, mint az szokásos agresszív, rapszódikus, gúnyosan fölényes vitatkozó modorából képzelhető volna. Vizsgálatainak az az eredménye, hogy az egyéni alkotások tovább élnek és hatnak s így a szellemi világ roppant bonyodalmas egysége áll elő, mely csak egy igen mélyértelmű periodizáló elvvel rendszerezhető s ez az elv nem adhat elsőséget sem egyik, sem másik történeti tényezőnek, a periódusokat pedig nem mechanikusan, hanem individualisztikus szemlélettel állapíthatja csak meg. A korzakokat nem szabad úgy képzelni, hogy azok maradék nélkül felváltják egymást, hanem, hogy a kultúra minden alkotása mindig jelenvaló, tehát régi korszakok szelleme is tovább hat a jelenben. Ezt a megfigyelést ő metafizikai áttétellel értékesíti: a művészi alkotásnak abszolút, mindig jelenvaló létet tulajdonít, míg a köztörténeti eseményeknek csak egyszeri létet, mely kauzális sorba illeszkedik. Vitára itt nincs hely. Megfigyelése azonban hasznosítható, ha elméletét nem osztjuk is. Hiszen értékmérő, ethikai norma a „Handelsgeschichte“-re is alkalmazható s akkor az sem egyszerű „Wirkungszusammenhang“, hanem „Ewig-Dauer“. Másfelől a műalkotásokat is szemlélhetjük mint eseménysorozatot. Cysarz összefoglaló, rendszerezett áttekintését adja a periodizálás eddigi kísérleteinek, cikke végén pedig bibliográfiát, ez azonban korántsem teljes. A legjelentékenyebb tanulmány talán Julius *Petersen*-é, *Die literarischen Generationen*, mert ez az általános történelem területén is annyira előtérben álló probléma irodalmának és rendszerének első összefoglaló áttekintése és minden további vizsgálat számára alapvető. A „Zeitgeist“-homályos fogalmát a generációval kívánja felcserélni. Megállapítja, hogy a generációk időtartama és váltakozásának ritmusa, valamint földrajzi és szociális kiterjedésük tekintetében nincs mechanikus törvény s hogy a történelmi generáció korántsem azonos a biológiai-val. Fejtegetéseinek pozitív részében pedig apróra kiemeli a történelmi generációt alkotó tényezőket. A történet fejlődését azonban korántsem veti alá egyszerűen a nemzedéktömegek egymásutánjának,

hanem világos szemmel felismeri a vezető egyéniségek döntő szerepét. Feltűnő, hogy részletes irodalmi áttekintéséből hiányzik Joël kritikája, ki pedig nagy, évek óta füzetekben megjelenő művében, *Wandlungen der Weltanschauung, történetfilozófiájának* alapkövévé tette a generáció jelenségét. Hermann *Gumbel* *Dichtung und Volkstum* c. tanulmánya a ma ugyancsak sok gondot adó népiség-problémának gondos és főként igen józan analizise. Inkább csak kérdez, mint felel. Csak irányokat mutat. Nagyjelentőségű Emil *Ermatinger* értekezése, *Das Gesetz in der Literaturwissenschaft*, mely rendkívüli gazdagsággal tár fel általános történelmi problémákat és ezeknek a múlt és jelen századon át való fejlődését. Hasonlóképpen hasznos olvasmány minden historikus számára Joseph *Nadler* cikke, *Das Problem der Stilgeschichte*, melyben különösképpen világosan érvényesül a lelkiismeretes adatkutató és a lényegkutató értelmezés egyforma szükségességének belátása, mely egyébként a kötet minden értekezésében fellelhető és mutatja, hogy a „szellemtörténelem“ távolról sem lehet el az empiria nélkül. Csak éppen nem áll meg annál. A szellemtörténezs nem lehet el Fritz *Medicus* *Das Problem einer vergleichenden Geschichte der Künste* c. tanulmányának ismerete nélkül s ugyanígy a többi, fel nem sorolt értekezést is haszonnal olvashatja.

Joó Tibor (Szeged).

Strmšček, P.: Zur älteren Geschichte der westlichen Südslaven. Maribor, 1929. Mariborska Tisharna. 8° 81 l. A kis munka a délszlávok, elsősorban pedig a szlovének őstörténetére vonatkozó elméleteket foglalja össze. Ezek két főcsoportra oszlanak. Az egyik szerint a szlávok őshazája a Duna melléke s eszerint a Duna medencében és a Balkánon ma lakó szláv népek ősi lakosai mai területüknek. Mivel pedig a klasszikus irodalom szlávokat nem ismer, különböző ókori népekkel (illir, trák, dák stb.) azonosították a szlávokat. Ez a teória végleg a múlté s ma már általános a másik elmélet, amely szerint a szlávok a Duna medencébe és a Balkánra aránylag újabb időben vándoroltak be őshazájukból, a mai Lengyel- és Oroszország határától. Csupán azon kérdés körül folyik a vita, hogy a szlávok bevándorlása milyen időben és milyen okok következtében történt. A szláv tudósok egy része a szlávok szétvándorlásának kezdetét a Kr. u. II—III. évszázadra teszik s okát a természetes elszaporodás okozta túlnépesedésben látja, újabban azonban mind erősebben hódít a nézet, hogy a szétvándorlás nem kezdődött meg a VI. századnál korábban, magának a szétvándorlásnak oka pedig az avar uralom, amely igájába hajtva a szlávokat, magával hozta őket nyugati hazájukba. A szlovének esetében ez majdnem bizonyos. S megemlíti röviden a horvátok és a szerbek őstörténetére vonatkozó elméleteket is. Ismeretes Konstantinos császár elbeszélése, amely szerint a horvátok északi, Fehér-horvátországi (valahol Csehország területén volt) hazájukból leköltöztek a Balkánra, megverték a szlávok fölött uralkodó avarokat s megalapították a horvát államot. Valószínűleg velük jöttek a szerbek ősei is, legalább is arra vall a régi Fehér-Horvátország közepében ma lakó szerbok nemzeti nevének „szerbnek“, a balkáni szerbével való teljes egyezése. Szerző nem ismeri *Mikkola* finn tudósnak tanulmányát a Konstantinosnál fennmaradt horvát vezérek neveiről, amelyek szerinte török eredetűek (*Archiv f. slav. Phil.* 1927 : 158 l.). Ha ez bebizonyul, még jobban összekuszálódik a horvátok és a szerbek legrégebb történetének amúgyis bonyolult kérdése. A kis könyvecskének nincsenek önálló eredményei, de a kérdéssről jó áttekintést nyújt.

Kniezsa István.

Corpus der griechischen Urkunden des Mittelalters und der neueren Zeit. Herausgegeben von den Akademien der Wissenschaften in München und Wien. Reihe A.: Regesten. Abteilung I.: Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches, bearbeitet von **Franz Dölger**. I—3. rész.: Regesten von 565—1282. München und Berlin. Verlag von R. Oldenbourg, 1924—1932. XXIX + 105, XXI + 108, VI + 77 l. — E munka megvalósítása annak a régi tervnek, melyet a bizantinológiai tanulmányok megalapozója, Krumbacher Károly még 1904-ben felvetett. Utóda, Heisenberg, a világháború lezajlása után tanítványára, aki jelenleg müncheni tanszékének örököse, bízta e feladatot. Így indult meg három nemzedék szívós előkészítő munkája nyomán a bizánci oklevelek várva várt Corpusa egyelőre a császári oklevelek regestáinak közlésével. D.-nek az athosi monostorokban és itáliai gyűjteményekben végzett széleskörű kutatásai azzal az eredménnyel végződtek, hogy a 813/17-re datálható, sok tekintetben kétes St. Denis-i oklevelet nem számítva, a legrégibb, eredetiben ránk maradt bizánci császári oklevél VI. Michaelnek az athosi Laura számára 1057-ben készült chrysobullos-a. Ez a körülmény szükségessé tette, hogy a szerző az eredetieken kívül felvegye chronológiai jegyzékébe azokat a császári okleveleket is, melyek szövege csak későbbi másolatokban és különféle gyűjteményekben maradt ránk, továbbá azokat is, melyekről a későbbi irodalmi hagyomány csak kivonatok vagy pusztá említés alakjában ad hírt. Ilyen módon a regesták felölelik mindazoknak a követségeknek a felsorolását, melyeket a bizánci udvar a barbár népekhez küldött és mindazon békeszerződések registrálását, melyek Bizánc és az idegen fejedelmek között létrejöttek, mert e történeti tények szükségképen feltételezik megfelelő bizánci császári oklevelek kiállítását. E célkitűzés hozta magával, hogy D. gondosan feldolgozta nemcsak az egész bizánci történeti vonatkozású irodalmat, hanem még azokat a keleti és nyugati forrásokat is, amelyek ilyen természetű tudósításokat tartalmaznak. A minden kötethez külön csatolt forrás- és irodalomjegyzék tanuskodik arról a hatalmas anyagról és apparátusról, amely a munka alapjául szolgál. Minden eredeti szövegében fennmaradt vagy csak tartalmilag, illetőleg említés alapján ismert császári oklevélről világos képet kapunk. Az oklevélfajta megjelölése, rövid tartalom, a hagyományozás módja, források, hitelesség és a reá vonatkozó irodalom — ezek azok a kérdések, melyekről D. röviden, de világosan fogalmazott jegyzetei tájékoztatnak. A szerző természetesen számtalan esetben kénytelen volt beható, önálló vizsgálódásokat eszközölni, vitás kérdéseket tisztázni, ami főleg a chronológia és hitelesség kérdése szempontjából sokszor becses új eredményekre vezetett. Ilyen módon nemcsak a Bizánc történetére vonatkozó rendkívül becses okleveles anyagot tette hozzáférhetővé, hanem chronológiai tekintetben is — ami a bizánci történet egyik legelhanyagoltabb területe —, nagyszerű segédeszközt adott a kutató kezébe. Magyar szempontból az teszi különösen értékesé a munkát, hogy a török népek és Bizánc kapcsolataira és a magyar-bizánci érintkezésekre vonatkozó forrásanyagnak jelentékeny része szintén helyet foglal a munkában s az egyes események datálására vonatkozólag megbízható támpontot kapunk. Mindössze két olyan magyar vonatkozású tudósítást találtam, ami a regestákhól kimaradt: az egyik a Konstantinos De adm. imp. 8. fejezetében említett Gabriel-féle követség, melyet Bury Bölcs Leó korára, Fehér Géza pedig 943—44-re tett, s ahol a szöveg világosan utal a császári kísérőlevélre (ἀπό κελεύσεως βασιλικῆς), a másik

egy, hazai irodalmunkban még ismeretlen tudósítás, amely a XIII. századi Theodoros Skutariotes történeti művében maradt ránk (Sathas, Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη VII., 181. l.). Ez utóbbiban arról van szó, hogy Alexios császár Eumathios Philokalest küldte a magyar királyhoz (Kálmánhoz), hogy Szent László leányát — akit e forrás is a magyar király (Kálmán) leányának tart —, elhozza Konstantinápolyba, mint fia, Ioannes jegyesét. Ezt az eseményt — mint „Szent László leánya és a bizánci Pantokrator-monostor” c. munkámban (1923) még Theodoros Skutariotes tudósításának ismerete nélkül kimutattam —, 1105 tájára kell tennünk. Sajnos D. figyelmét elkerülte említett munkám, amely a Pantokrator-monostor 1136. évi tipikonára vonatkozó irodalomhoz rótlendő.

D. alapvető és minden tekintetben mintaszerű munkáját, melynek befejező kötete tudomásunk szerint rövidesen meg fog jelenni, kiegészíti a szerző ama pompás facsimile-gyűjteménye (Facsimiles byzantinischer Kaiserurkunden. 67 Abbildungen auf 25 Lichtdrucktafeln. Aus dem Lichtbilderarchiv der Bayerischen Akademie der Wissenschaften zusammengestellt, beschrieben, erklärt und in Umschrift wiedergegeben von *Franz Dölger*, Mittel- und Neugriechisches Seminar der Universität München, 1931.), amely egyszersmind jó bevezetést ad a bizánci diplomatikába, továbbá a kadiköy-i assumptionisták által megindított nagy gyűjtemény első kötete (Les registres des actes du patriarchat de Constantinople. Vol. I. Les actes des patriarches. Fasc. I. Les registres de 381 à 715 par *V. Grimmel*, Socii Assumptionistae Chalcedonenses, 1932.), amely a konstantinápolyi patriarchatus okleveleinek registáit adja, D.-éhez hasonló elvek alapján.

Moravesik Gyula.

Hauser, Henri: Les origines historiques des problèmes économiques actuels. Paris Librairie Vuibert. 1930 8° 104 l. Közismert, hogy a mult században a természettudomány módszere, a pozitívizmus, a szellemtudományok terén is egyeduralkodóvá lett. A történetirodalom a részletkérdések pontos felkutatására és feldolgozására összpontosította minden erejét. Az analízis jegyében fogant művek szigorú szakzerűsége elriasztotta a nagy összefüggések után szomjazó olvasók táborát s egy-egy munka a szakemberek aránylag szűk körén túl alig jutott tovább. A baj orvoslására a francia történetirodalomban is felvetődött a XX. század elején a nagyközönsséggel való kapcsolat újrafelvételének ügye. Az első félénk kísérletezéseknek a világháború kitörése hatalmas lökést adott. Az első hónapok kábultságából magához térő tudomány, a fegyveres konfliktust előidéző előzmények után kutatott s annak főleg diplomáciai és gazdasági vonatkozásai kötötték le figyelmét. A létkérdéssé vált problémák mélyebb megértéséért, a közönség is a tudomány felé fordult. Ez a forró aktualitás új szempontokat nyújtott a szakembereknek, akik a historikus számára megbecsülhetetlen átélés élményével kutatták a napi kérdéssé lett történeti folyamatok előzményeit. A napvilágra kerülő irodalom nem mindig a tények termékeny talajából, hanem sokszor előre megszabott elméletekből indul ki, tendencióssá vált és a célzatos háborús irodalom papirtengerében süllyedt el. De a közönsséggel való kapcsolat mindjobbán kimélyült s a háború után még csak megérősödött. A kiadóvállalatok szakemberek tollából megjelenő nagyértékű sorozatai — hol az üzleti szellem szerencsésen simult a belső értékhez — még szorosabbra fűzték a kapcsolatokat. A tudomány és nagyközönség e közeledését már több mint két évtizede szolgálja H. a Sorbonne gazdaságtörténelmi tanszékének jelenlegi tanára.

Korunk legégetőbb problémái közé a gazdaságiak tartoznak, s így érthető, hogy írásaira a nagyközönség széles rétegei is felfigyelnek. A háború alatt „La guerre européenne et le problème coloniale“, „Les méthodes allemandes d'expansion économique“ nagy könyvsikert is jelentő művekben — az utóbbi egy esztendő alatt több mint öt kiadásban jelent meg — a véres küzdelem gazdasági hátteréről tájékoztatta a közönséget.

A jelen munka közös címe annak a hat előadásnak, melyet H. 1928-ban tartott a genfi Institut universitaire des Hautes Études internationales-on. Az előadások különböző francia folyóiratokban már megjelentek, valamint a kötet függelékében közölt három tanulmány is. H. egy-egy rövid tanulmány keretében érinti a nyersanyag, ár, kereskedelmi és bankkapitalizmus, valamint a munkásság problémáját. Szellemes és gazdag adatösszehasonlítással rámutat azokra az összefüggésekre, melyek e kérdéseket napjainkig egybefűzik. Az első pillantásra talán merésznek tűnik fel az az állítás, amely korunk és a múlt századok gazdasági jelenségeit lényegükben azonosnak vallja. Ami ennek felismerését elhomályosítja, az a különböző gazdasági tényező quantitásának a XX. században óriási felduzzadása. Erről néhány példával győz meg bennünket, amikor Erzsébet angol királyné 300, 500, kivételesen 800 tonnás egységekből álló flottáját szembesíti korunk 50.000 tonnás úszó acélóriáisaival, vagy amikor az árukészletekről szól. A XVI. században egész Európa türelmetlen várakozása kísérte a fűszerekkel terhelt portugál hajókat, melyeknek egész rakománya ma akármelyik marseillei vagy Le havrei raktárban megtalálható. A demográfiai viszonyok is világossá teszik e különbségeket, pl. az I. Ferenc korabeli nagyvárosok lakossága alig haladta túl a mai kisebb vidéki városok lélekszámát. — De nemcsak a dolgok hanem az emberek között sincs H. szerint lényeges különbség. Ha az előbb említetteket szem előtt tartjuk, akkor azt a londoni gabona nagykereskedőt — aki Argentína egész szemestermését irányítja a nagy európai kikötők felé, s ha kell, ha t. i. a gabonatözsde árfolyamai közben baisse-t mutatnak, szikratávirattal parancsolja vissza rakományait — ugyanazok a törekvések mozgatják, mint XVI. századbeli elődjét, Fugger Jakabot, aki könyvelőjének érdekes rajza szerint az egyetlen félhomályos szűk szobából álló irodahelységben fáradhatatlanul mondja tollba rendelkezéseit, s mögötte az iroda egyetlen díszje: egy hatalmas falitérkép, melyen Róma, Velence, Buda, Krakkó, Milánó, Innsbruck, Nürnberg, Antwerpen, Lisszabon nevei tűnnek fel, amelyek köré fűződik a világkereskedelem. — A londoni City és Wall-Street befolyása a politikára minden újságolvasó előtt ismeretes, de ez a befolyás sem korunk újdonsága. Az 1519-es császárválasztás küzdelmei a délnémet és lyoni bankárok erején fordult meg. I. Ferencnek a Rajna felé irányított arannyal terhelt öszvéreit szívesen fogadják a választók, de e sápadt fém csak növeli az utána való éhséget és a Fuggerek aranyai V. Károly javára döntenek el a küzdelmet. A császár rossz adósnak bizonyult s az öreg Fugger Jakab göggel figyelmezteti, hogy az ő akaratán múlott, hogy az Impérium nem a Valois-ké, hanem a Habsburgoké lett. A haute finance és a politika kapcsolata állandósult. A kialakuló nemzeti államok „aureae sacra fames“-ének nem kis része volt a XVI. század politikai zavarainak felidézésében. A nemzetközi politika nekifeszüléseit hirtelen követő stagnálást a pénzforrások bedugulása és hitelelapadása okozza, mely végül az 1559-i európai pénzügyi krízisben kulminált. A császár lemondásának gondolatát ez a folytonosan fenyegető és elkerülhetet-

len pénzügyi összeomlás érlelte meg. — A nyersanyag kérdése domináló kérdéssé lett a modern gyáripár kifejlődésével. Véres küzdelem indult meg ezek monopoliúmáért, s szemünk előtt játszódott és játszódik a Standard és Shell gigantikus küzdelme az olajért, mely örökös forradalmi lázban tartja Közép- és Dél-Amerika népeit, Irakot és Perzsiát. Méreteiben ha kisebb, de lényegében azonos harc dult már 1519-ben V. Károly és a portugál fűszerkereskedelem között. A küzdelemhez csatlakozik a két korona egyesítése után a francia és angol kereskedelem, hogy az újabb rivális, Amsterdam, győzedelmeskedjék. Így van ez nemcsak a fűszerrel, gyapjúval, hanem a sóval, festékanyagokkal, melyek a petroleum és kaucsuk szerepét játszották ebben a korban. A nyersanyaggal rendelkező ország az igénylővel szemben ezt az előnyt politikailag is érvényesíti. Az angol-holland viszony teljes megértéséhez nélkülözhetetlen a Hollandiába irányuló angol szénkivitel tényének ismerete, melynek engedélyezésével vagy tilalmazásával olyan politikai nyomást tudott Anglia gyakorolni Hollandiára, mint ma az angol vagy amerikai a tüzelő és nyersanyagban szegény Itáliára. Éppen ilyen megkapó módon fűzi össze H. a többi kérdést a fejlődés és folyamatosság fonalán, szerencsés történelmi érzékkel használva fel a Taine-i milieu és moment elméletét, nem feledkezve meg előadásának eredeti céljáról, mely gyakorlati volt; megértetni hallgatóival és olvasóival ugyanazon kérdésekben a sajtóságosan újszerűt s ezzel a megoldás útját egyengetni.

Ungár László (Pécs).

Bianu, Joan és Nicolaiasa, G.: Catalogul Manuscriptelor Românești. I—III. k. București és Craiova. Publicat de Academia Română. 1907, 1913, 1931. „Scrisul Românesc“ S. A. 8° VIII+746, 666, 658 l. A román akadémiai könyvtár kéziratárának katalógusa, amelynek első kötetét B. egyedül, a másodikat pedig R. Caracș közreműködésével szerkesztette, a kéziratár nagy gazdagságára vall. Csak a románnyelvű kéziratokat mintegy 5000 kötegre becsüli az előszó, az I. kötet előszavából pedig azt látjuk, hogy 1907-ben a görögnyelvűek száma 740-re, a szlávoké 509-re rúgott, — aránylag kevés volt a nyugati (244 latin és nyugati) és az orientális (66 drb) kézirat. A katalógus csak a románnyelvűeket sorolja föl, még pedig nem tárgy szerint csoportosítva, hanem az egészen külsőleges levéltári jelzés sorszámai szerint haladva; innen van, hogy a katalógus fárasztóan heterogén természetű iratokról számol be. A tájékozódást a kötetek második felét elfoglaló mutatók hivatottak megkönnyíteni, amelyek az egyes iratokat dátum szerint elrendezve is felsorolják. A munka tanulmányozása természetesen — ez már a kéziratár gyűjtemény jellegéből is következik — nem szórakoztató. Amíg az időrendbe szedett iratok közt az iktató-könyvek demokráciájával követi egymást az osztrák császárságnak a brit birodalommal kötött kereskedelmi és hajózási szerződése és az az irat, amely beszámol egy csavargóról, aki két tehenet adott el, addig a levéltári szám sorrendjében közölt iratok közt a moldvai krónika után jön egy Keresztyén erkölcstan, azután Vasile Popescu Scriban szépirodalmi művei, egyházi beszédek, Stoian Demetriu szépírási gyakorlatai, Filipescu Duban közgazdasági művei, Vasile Alecsandri költeményei, levelei; dr. D. Brändza-tól Dobrudza flórája és így tovább. Nagyon helyesen fölvették a sorba azoknak az iratoknak regesztáit is, amelyek a háború folyamán Moszkvába kerültek, mint Costache Negri levelezése Cuza fejedelemmel, Gheorghhe Barit levelezése, amely magyar történelmi szempontból bizonyára szolgálhat néhány érdekességgel, Ghica

fejedelem és Alecsandri levelezése. A kéziratok kivonatolására fordított gond nem egyenletes. A krónikák regesztájában minden kutatót kielégítne annyi utalás a bibliai korra vonatkozólag, hogy az illető krónika fölvetve anyagába az ótestamentumi történeteket, fölleges részletezni, hogy benne van Ádám és Éva, a kigyó, Ábrahám, Izsák története. Ellenben esetleg érdekelne annak a görög kéziratnak regesztája, amelyről ezt olvassuk: „nu privesc istoria noastră“ („nem vonatkozik a mi történetünkre“ 765. sz. 4. 1826 dec. 17. stb. keltezésűek, 36. l.). A III. kötet, amely a 729—1061. számú kéziratok tartalmát ismerteti, külön-külön időrendi lajstromba csoportosítja a romániai és a volt magyarországi részekre vonatkozó iratokat. (Ez utóbbiak a 406—547. l.n.) Tekintélyes anyag vonatkozik az egyházakra és iskoláügyre, a Hora és Kloska korára, 1848/49-re. Balcescu levelezésében szó van egyebek közt a szabadságharc végén lengyel tiszték vezetése alatt tervezett román légióról is. Az időrendi mutató után még külön alfabetikus név- és helymutató következik. Ennek a betűrendes mutatónak használatát a sajtóhibákon (Foldalagi, Toldalagi helyett, Colonich Kolonich helyett, a szövegben: Kolonich, stb.) kívül megnehezíti, hogy a történeti vonatkozású iratoknál nem az iratokra, hanem az időrendi mutatóra utal s így csak az időrendi mutatóból kereshetjük ki a kézíratszámot. A tárgyi szempontú csoportosítás hiányában a várható többi kötetek tömegét (ha ezer köteg 3 kötetben van földolgozva, 5000 kötegnak 15 kötetre lesz szüksége, ehhez jönnek a nemrománnyelvű iratok katalógusai) minden kutatónak át kell böngésznie, mert nem lehet tudni, hogy melyik kötetben milyen tárgyú kéziratok vannak földolgozva. Az eddigi kötetek alapján is úgy látszik, hogy a kézírattár az újabb erdélyi történetnek figyelemreméltó forrásanyagát őrzi, maga a kiadvány pedig önkéntelenül eszünkbe juttatja, hogy a mi nagy közgyűjteményeink kézírattárainak mutatói mindmáig publikálatlanok, ami használatukat is megnehezíti.

Török Pál.

Helyreigazítás. Balanyi György a Századok 1932. évf. 439. l.-n azt írja, hogy a „Die deutsche Frage und der Krimkrieg“ c. munkám 113. lapján „alapos elírást“ követtem el azzal, hogy szerintem Bécsbe már 1854 szept. 28-án megérkezett Sebastopol elestének a híre, holott „köztudomású, hogy Sebastopol csak 1855 szept. 8-án kapitulált“. Bécsben pedig a fenti napon tényleg elterjedt — úgy látszik bürzemanőverekkel kapcsolatban — az a hír, hogy Sebastopol a szövetséges hatalmak kezébe került. A hírt állítólag egy tatár lovas hozta Konstantinápolyból az osztrák megszállás alatt álló Bukarestbe. (Friedjung, Krimkrieg 1911. 88. l.) A „Tartarenachricht“ persze kacsa volt, melyet diplomáciai körökben „canard à la tartare“-nak neveztek. (Arnim porosz követ jelentése 1854 okt. 7.) De a kacsának a bécsi udvarnál is felültek s éppen azt vázolom fentidézett helyen, hogy ennek minő kellemetlen diplomáciai következményei lettek, mivel maga Ferencz József sietett gratulálni III. Napoleonnak a nagy sikerhez.

Eckhart Ferenc.

A szerkesztőséghez egyre több felszólalás érkezik, oly szerzőktől, akiknek műveivel kritikái rovatunk foglalkozott. Volt, aki egyszerűen „elégítelt követelt“, más a sajtótörvényre hivatkozva kívánta „válaszának“ lenyomatását, egy harmadik pedig kétszer oly hosszú védekező iratot juttatott el hozzánk, mint amilyen terjedelmű az állítólag támadó élő bírálat volt. A szerkesztőség mindezen esetekben ismételtén áttanulmányozta a recenziókat, a megbírált műveket és a felszólalásokat s mert úgy találta, hogy egyrészt a bírálók nem lépték

át a tárgyilagos kritika határát, másrészt pedig a felszólalások csak a megbírált művek szerzőinek szubjektív érzelmeit tükrözik vissza, kénytelen volt a válaszok mellőzése mellett dönteni. A jövőre vonatkozólag is szükségesnek tartjuk hangsúlyozni, hogy a régi tradícióknak megfelelően a szerkesztőség mindenkor kész objektív válaszokat közölni, ha azok közelebb visznek a tudományos igazság megismeréséhez; azaz, ha a bíráló valami ténybeli tévedést követett el s ezért szükséges a helyesbítés, vagy ha a bírálóval ellenkező felfogás újabb tudományos érvekkel támasztható alá s így a vélemények kicserélésétől a fogalmak tisztázása remélhető. Ha ettől az álláspontunktól az alábbi felszólalás közlésével — kivételképen — mégis eltérünk, ennek korántsem az az oka, mintha egy külföldi tudós a folyóirat által megállapított korlátokon felül állana. A szerkesztőséget nem a túlzó előzékenység indítja arra, hogy az alábbi hosszú értekezés közlésével féltucat könyvismertetés elől elvegye a — sajnos — egyébként is szűke szabott helyet. Nem ez az oka, hogy nem kérte az illusztris felszólalót arra, hogy válaszában megfogalmazásánál vegye tekintetbe a folyóirat csekély terjedelmét, noha ezt annál inkább megtehetette volna, mert a felszólaló a magyar tudományos élettel szoros kapcsolatban álló folyóiratokban — mint éppen válaszából kitűnik — ismételten kifejtette a maga véleményét s így a Századok publicitására vajmi kevés szüksége lehetne. Ha mégis közöljük egész terjedelmében a feleletet — ismételjük, jobb meggyőződésünk ellenére — annak egyedüli oka az, hogy a bíráló a szerkesztőség egyik tagja s így a tárgyilagosság és részrehajlatlanság hiányának még a látszatát is el akarjuk kerülni.

Szerkesztőség.

Egy-két helyesbítés. Mályusz Elemér a Századok 1932. évfolyamában (329—33. l.) kritikát írt a magyar középhegységről szóló könyvről.

1. Legfőbb kifogása az, hogy azokhoz tartozom, akik „mindenütt és mindenáron“ arra törekcszenek, hogy „a tudományos tárgyilagossággal ellenkező eszközökkel . . . téves magyarázatokkal német kultúrhatást“ iparkodjanak felfedezni. Ezzel szemben könyvem tendenciáját egyértelműen megjelöli az előszó, IX. l.: „Ausschliessliche Behandlung der Deutschen war zu vermeiden, um nicht einer einseitigen Überschätzung anheimzufallen. Nur wenn das ganze Gebiet mit allen wesentlichen Siedlungen zusammengenommen wurde, schien die wirkliche Stellung der Deutschen darin erfassbar“ és később: „nicht ausschliesslich Deutsche herauszusuchen, sondern die ganze Bevölkerung eines Gebietes zu behandeln“. A könyvben kísérlet történt arra, hogy az egyetlen erre alkalmas területen, a településrajzban, a régi magyar települések kontinuitása kimutatható legyen. És pedig az őslakosság maradékaiban épp úgy, mint a házfornában; sőt e téren a hagyományos magyar felfogástól (Jankó) eltérően, az ősi meggyökeresedett házforna javára el kellett utasítani a német és magyar forma között tett megkülönböztetést (160. l.). Különösen a nyugati Dunántúlon lehetett határozottan rámutatni bizonyos régi magyar tájrészletekre, „die wenigstens ein früheres Bild ahnen lassen. Das aber muss nicht unbedingt in allen Einzelheiten vom Westen entlehnt sein, oder wo etwa in den Grundzügen, dann doch so früh, dass die Jahrhunderte bis zur Türkenzeit genügt haben mochten, ein hienreichend ausgeprägtes magyarisches Volkseigentum daraus zu machen. Wird doch z. B. in der Neuzeit gerade die einst nach altdeutschen Vorbild eingeführte Komitatsverfassung als besonders magyarisch empfunden“. M. ellenségesen idézi e helyet, amely

éppen azt akarja bizonyítani, hogy a magyar életforma jellegzetes kifejezéseinek mai megítélésében nem mindig irányadó az esetleg feltalálható „ónémet minta“. (A magyar megye történetéről nem is esett szó a könyvben). Éppen a házfornánál óvatosságra kellett inteni s hogy a mai településkép „deutsch bedingt“ volna, azt legfeljebb az általános külső képre lehetett kimondani, az alapformának német eredetét azonban tagadni kellett. (153. l.)

2. A következő kifogás hibás helynév-magyarázások ellen irányul: M. szerint hibás képzeteim vannak „az egész középkori településtörténeti processzusról“ s kimutatni törekszem, hogy a német település előtti középkori falvak nem magyar eredetűek (329. l.). Az ide vonatkozó (a 240 lapos könyvben) öt petittel nyomott lap csupán rövid bevezetés akart lenni, nem-magyar olvasók számára, a földrajzi és nem a történelmi részben, azzal a hangsúlyozott megjegyzéssel, hogy a helynévkutatás a szakemberekre tartozik s itt csak arról van szó „Den Aussenstehenden in den Charakter der ungarischen Namen und die Art der Zusammensetzung etwas einzuführen sowie die notwendigsten Übersetzungen zu geben.“ (46. l.) És jegyzetben: „Bezüglich der Herkunft konnte also hier die Aufgabe nur sein, das schon Bekannte zusammenzutragen, nicht aber neue Deutungen zu geben, oder über die bisherigen ein Urteil zu fällen“. Tudvalévő, hogy német kiadványokban a magyar helyneveket gyakran félreértik vagy rosszul nyomják. Idegen tövekből való példákat „Endungen und Stammformen“ cím alatt, Moór Elemér nyomán csak „andeutungsweise“ említettem. Minthogy a magyar tudomány vitáiba beazolni nem szándékoztam, megjegyeztem: „Das ganze Namenskapitel ist also noch nicht abgeschlossen“. (49. l.) A fordítási lehetőségek összeállításánál a magyarázatra nem szoruló példák Vörösvár, Pusztavám, Fenyőfő stb. után egy-két név következik, melyeknek mai szótári jelentését, német olvasók számára megemlítettem — pl.: kalász = Ähre — „ohne dass die Bedeutung darum zutreffen müsste“ és később „man darf nicht alle diese zufällig gleichlautenden Vokabeln in die Ortsnamen hineinverflechten, aber es ist ein Weg, bisher viel gegangen, und so musste auf die vorhandenen Bedeutungen aufmerksam gemacht werden (tekintettel az addig megjelent magyar irodalomra, amely azóta elavulhatott). A fejezet lényegében, a német felfogástól eltérőleg, azt a benyomást akarta megerősíteni, hogy e régen tisztán magyar vidéken a német helynevek, ha egyáltalán előfordulnak, csak új keletűek lehetnek.

3. A „Dunántúl keleti és nyugati felének megkülönböztetése“ éppen a török megszállásra való tekintettel történt. Azoknak a mód-szertani előmunkáknak alapján, amelyek az Ungarische Jahrbücherben (X. 1930. 230—281 l.) megjelentek s a könyvben is megemlítést nyertek. Ami a régi képre vonatkozik, itt úglátszik lényegesen különböző tudományos alapfelfogásunk. Erről más helyen pontosabban is lesz szó. (Most megjelenő „Probleme der Siedlungskunde in Ungarn“ c. dolgozatot folytatásában.) Semmiesetre sem állt a könyvben az, hogy a Dunántúl nyugati települései tanyák voltak. A „Weiler“ nem tanyát jelent — ezt minden település kutatónak tudnia kellene — hanem parasztgazdaságok csoportját („Gehöftgruppe“) és kis faluk jelölésére is talán használható. Az idevonatkozó mondatok: „Freilich ist bei den Angaben von Csánki nicht klar, wieweit man unter der grossen Anzahl früherer Namen wirkliche Dorfsiedlungen verstehen darf. Auf ihren Charakter als Weilersiedlungen hat ja neuerdings auch Schönemann wieder hingewiesen. Immerhin bleibt die Zahl er-

staunlich". (158. l.) Ettől eltekintve a könyv célja nem a középkori, hanem az újabb települések tárgyalása volt.

4. A forrásokra vonatkozóan figyelembe kell venni, hogy munkám földrajzi monográfia, amelyben szűk téren, de mégis a szokásosnál részletesebben, történeti forrásokat is használtam, a település lefolyásának megvilágítására. „Für den Volksforscher und Geographen liegt das Schwergewicht der geschichtlichen Forschung weniger in der rein quellenkundlichen Seite, als in der genaueren Beobachtung der topographischen Momente, die natürlich sehr oft an die üblichen Quellen gebunden bleibt, aber anderes darin sucht“. Ez vonatkozik M. kifogására is, hogy az 1715—20-i összeírások felhasználása „féligen anyagközlés jellegű“. Acsády rég feldolgozta ezeket, s methodikus felhasználást nyertek az említett előmunkálatban (Ung. Jahrb. X.) Aki értelmesen olvassa a latin idézeteket (130. l.), az a geografus számára fontosnak fogja találni őket, minthogy Acsády nem használja ki teljesen a források földrajzi vonatkozásait. A „Mária Terézia-kori urbariális tabellák“ felhasználása fontos volna gazdaságtörténeti szempontból, a kolonizálás idejének megállapítása szempontjából elégséges az „1773-i Lexicon“. Jogosabban kérhetné számon M. a budai „KameradminISTRATION“ és a veszprémi püspöki levéltár aktáinak felhasználását. A rendtörténeti és a többi felhasznált anyag (pl. helységnóvtárak) értékesítése azonban megadta a kép kereteit, a további anyag ezt gazdagíthatta volna, de alig változtatna meg. Dornyay könyvecskéjét nem lehetett elhanyagolni, jól lehet munkám elkészülése után és helyi kalauzformában jelent meg. Legalább is összhangba kellett hozni eredményeinket. Egy tíz évig tartó, elsőrangú helyismeretre épített és alapos kutató munka eredményét kellett itt számba venni s kettőnk munkáját lehetőség szerint kiegyenlíteni. Nem volt „legjobban kiaknázott“ forrásom, hanem inkább igazolóm és kiegészítóm bizonyos esetekben.

5. Ami Polányról és Beréndről szól könyvemben, az szöszerint Békefitől ered (ezt többször emlitem is), különösen ami a „deutscher Ameisenfleiss“-et és az „Arbeitsgeist und fridliche Natur der neuen Siedler“-t illeti. Ugyancsak Békefitől ered a reformátusok pusztulásáról, az iskola és a tanítóház eladásáról szóló közlés is. Mindez megtalálható az ottani plébánia történetében is. A vallási motívumok több ízben említést nyertek, de ezek csak szórványos esetek az egész településre nem jellemzők. A M.-tól közölt naplórészlet valóban értékes adalék, a régi magyar telepes képe élesebb lesz általa. De ez nem változtatja meg azt aényt, hogy a lassan pusztuló régi magyar református kismenességgel szemben ott áll azoknak a németeknek magyar részről is elismert gazdasági ereje, akik gyakran szegény napszámokból küzdötték fel magukat. Ez szociológiai jelenség, melyet ma is megfigyelhetünk, ha megfelelő helyi ismereteink vannak. E kérdésről legutóbb részletesen beszámoltam a „Deutsch-Ungar. Heimatsblätter“-ben (III. évf. 3—4. sz. és Ung. Jahrb. X. 387—425. l. „Volkszahl, Konfession und Volksart“). „Keleti elmaradottság“-ról és „nyugati fejlettség“-ről pedig egy szó sem esett könyvemben.

6. M. ismertetése azzal végződik, hogy könyvem nemcsak „sajnálatraméltó kisiklás“, hanem történeti részével kapcsolatban, sajnós, egyik eredmény — t. i. új ismeretek közlése s új módszer alkalmazása — sem állapítható meg. Ezzel szemben elég megállapítani, hogy a középhegységről és telepes vidékeiről nincs összefoglaló munka, hogy a rendtörténetek és a történelmi dokumentumok ilyen vonatkozásban nem nyertek értékesítést, hogy a telepítés ideje mindaddig

nem volt pontosan körülhatárolva és jellege mint magános kezdeményből kiinduló esetleges csoport-telepítés nem volt meghatározva, sem a régi magyar telepek maradványaival való összefüggése feldeírva. Ez a földrajzi disszertáció nem is akart végleges történelmi megállapításokra jutni, a történelmi anyag felhasználásával inkább azt célozta, hogy új anyagot és szempontokat vessen be a magyarországi honismereti kutatásba. Annál sajnálatosabb, hogy ez magyar-német tudományos együttműködésre irányuló törekvés magyar részről olyan váratlan és éles elutasításban részesült.

O. A. Isbert (Berlin).

Megjegyzések. Folyóiratunkban Szekfű Gyula egy polémia során (1911. 654.) mesteri vonásokkal jellemezte a megbírált — úgy látszik, minden megbírált — munka szerzőjének lelki állapotát. Röviden: a szerző vádemelést lát a tárgyilagos megállapításokban s azokra okvetlenül válaszolni akar; először visszautasítja a vádakát, majd „a szerénység teljes fenntartásával anthológiát ad művének különösen szívéhez nőtt részeiből s ezzel megmutatja, hogy kellett volna a bírálónak eljárnia, ha számot tart az autor becsülésére“. A fenti hosszú disszertáció minden mondatával igazolja e megfigyelések helyességét. A szerzők ma sem hajlandók belátni, hogy tévedhettek; a kifogásokat igazságtalan és alaptalan vádaknak érzik, amelyek ellen úgy próbálnak védekezni, az ellenérveket úgy igyekeznek csoportosítani, hogy az olvasó — a per tárgyalásának közönsége — okvetlenül nekik adjon igazat. Bár az ilyen vitának, amely már nem a tudományos kérdések megoldása körül forog, nincs értelme, mert többé-kevésbé leplezetten a kölcsönös védekezés és támadás a célja, mégis — a szokás kényszerítő erejének engedve — egy-két rövid megjegyzést kell fűznöm J. fejtegetéseihez. 1. Egy könyv felfogásának megállapításánál az előszónál bizonyára iránytadóbb a tárgyalás, az eljárás módszere s ezért ismertetésemben ezt is vettem tekintetbe. J. most maga mutat rá, amire annak idején nem akartam kitérni, hogy ellenmondás van a bevallott irányelvek és a könyv „tendenciája“ között. 2. Kevesen fogják elhinni J.-nek, hogy a magyar helyneveknek németre való fordítása annyira ártatlan dolog, mint bizonyítgatja; főleg akkor nem, ha meggondolják, hogy ez a fordítgatás a jelek szerint tervszerűen történik, amint erre éppen e számban megjelent ismertetés is (97. l.) felhívja a figyelmet. De ettől eltekintve, nem tudományos eljárás a mai hangzás alapján fordítani le németre helyneveket, ha azoknak eredeti jelentése más; pl. a kaliz nép nevét fenntartó Kalász helynevet Áhre-nek. 3. Ismétlések elkerülése végett utalnom kell ismertetésem 330—1. l.-ra, ahol kifejtettem, hogy falutelepülés a középkori Magyarországon nemcsak a Dunántúl nyugati részén volt — J. szerint ebben a „német jellegű kultúrkörben“ (könyve 152. l.) —, hanem máshol is, ott is, ahol a török kiűzése után új települési rendszer alakult ki. Kénytelen vagyok azonban megismételni, hogy J. nem tett könyvében arról említést, hogy ezt a változást és mai különbséget a török megszállás idézte elő, hanem úgy állította be, hogy a középkori falutelepülés német kulturális hatás eredménye. Ez a pont egyébként a legjellemzőbb a polémiák céltalanságára. J. ugyanis erőlesen kijelenti, hogy „semmiesetre sem állt a könyvben az, hogy a Dunántúl nyugati települései tanyák voltak“; aki nem emlékszik az ismertetésre, ebből azt következtetheti, hogy a könyvbe valami abszurdumot magyaráltam bele, amelytől a szerző egészen távol van és így felháborodása jogosult. Holott megfordítva van a dolog; ezt a mondatot csak J. insznuálja nekem, én azt ismerteté-

semben nem írtam le. A „Weiler“ szóval is hasonló logikai játékot űz. Mivel feltétlenül igazának kell lennie, kijelenti, hogy e szót nem lehet tanyának fordítani; de mert ugyanakkor tagadja, hogy azok a települések, a Dunántúl keleti részében, amelyekre a Weiler szót könyvében alkalmazta, faluk lehetnének, az ellenmondást ügyvédi fogással így próbálja minél kevésbé feltűnővé tenni: e szó „kisfaluk jelölésére is *talán* használható“. 4. Történeti monografiában nem engedhető meg, hogy az elbeszélő szövegben a források nyersen, latinul közöltessenek s bizonyára még kevésbé helyénvaló ez az eljárás egy földrajzi munkában. Megértem azonban, hogy a módszerre vonatkozó minden megjegyzésem hatástalan maradt J.-re, hiszen ő azt képzeli, hogy a Mária Terézia-féle urbariális tabellák gazdaságtörténeti szempontból lettek volna csak fontosak. Nem tudja tehát, hogy ez a forrásanyag a népesség memzetiségének meghatározására fontos, mert a tabellák a lakosokat név szerint sorolják fel s így segítségükkel pontosan megállapítható, hogy a XVIII. század közepén hol volt német, magyar vagy szerb népesség. Végtelenül sajnálatos, hogy J., bár évekig dolgozott munkáján, nem szerzett tudomást éppen erről a fontos forráscsoportról, amely nélkül csak torz képet lehet adni a tárgyalt terület településtörténetéről. J.-nek ez a kijelentése, meg az 1. alatt a magyar megyéről megismételt mondatai immár nem hagynak fenn kétséget, hogy mi az oka annak, hogy könyve nem jelenti a történet-tudomány gazdagodását. Amíg ismertetésemben (329. l.) még haboztam, vajjon J. tévedései az objektivitás vagy elemi alapismeretek hiányára vezethetők-e vissza, ma már kétségtelen, hogy az utóbbi körülményre. Azonban elemi ismeretek közlésére, így annak megmagyarázására is, hogy a Szent István-féle királyi megye más valami szervezet, mint a XIII. században kialakult nemesi megye, folyóiratunk nem vállalkozhat. Bár jelentéktelen, szóvá kell tennünk: Dornay könyve 1927. jelent meg, J.-é 1931. Bármily készségesen el is hisszük, hogy J. kézirata sajtókészen évekig hevert kiadatlanul, a négy évnyi különbség Dornay elsőbbségét nem teheti vitássá. Az 5. pont tipikus példája a védelem nagylelkűségének. Itt a „vádoló“ iránt némi elismerés fejeztetik ki, de csak annak hangsúlyozásával, hogy amit mond, az úgy sem érinti a szerző megállapításait. 6. Ez a Szekfű által említett anthológia. Sőt valamivel több: vizsonvád is. Annak hangsúlyozása ugyanis, hogy a könyv földrajzi disszertáció, azt jelentheti, hogy a bíráló félreértette a munkát s azt helytelen szemszögből vizsgálta. Ezzel szemben utalnom kell ismertetésem bevezető soraira, ahol elismertem, hogy J. „igen figyelemreméltóan tesz kísérletet új módszer alkalmazására, amikor a szokásosnál fokozottabb mértékben igyekszik a földrajzi, statisztikai, történeti és néprajzi vizsgálódások eredményeit egységes képhez foglalni“. Sőt még kiemeltem a gazdag bibliografiát, az adatok óriási tömegét is — több dicséretet azonban nem mondhattam, mert, sajnos, a munkában anthológiába foglalható egyéb jelességeket nem sikerült találnom. Nem valószínű, hogy J.-n kívül bárki is rossz néven vette volna tőlem, hogy egy történeti szakfolyóiratban nem foglalkoztam a statisztikai vagy földrajzi eredmények ismertetésével s ugyanúgy biztosra veszem, hogy J. az egyedüli, aki azt képzeli, hogy könyve legfőbb hibáinak kimutatását a magyar-német tudományos együttműködésre irányuló törekvés váratlan és éles elutasításának fogja bárki is tekinteni.

Mályusz Elemér (Szeged).

Tárca.

A leányegyedről.

A Századok legutolsó füzetében (1932. 408—415. l.) Eckhart Ferenc nagyobb cikk keretében ismertette azt a vitát, amely Kelemen László és köztem a Turulban folyt a leányegyed körül. Cikkében, némi módosítással, magáévá tette Kelemen megállapításait, sőt még meg is dicsérte önálló gondolkodását s azt a bátorságát, hogy önálló okfejtéssel kapott eredményeit ki is mondja, ha azok nem is egyeznek meg jogtörténetünk eddigi felfogásával. Minthogy az én bírálatom Kelemen módszerét és eredményeit illetőleg elég súlyos volt, újra tisztázni kívánám álláspontomat régi örök- és vagyonjogunknak e fontos kérdéséről.

Eckhart azzal kezdi ismertetését, hogy „nem akar a vita minden részével foglalkozni.“ Ilyen jogtörténeti kérdést pedig nem lehet, de nem is szabad másképp vizsgálni, csak összes vonatkozásaiban. Azért nem vette észre, hogy Kelemen „eredményeinek“ az a végzetes módszerbeli hibája volt a forrása, hogy ő a negyed-követelésekről és ki-elégítésekről szóló okleveleknek „de omnibus possessionibus“ s hasonló kitételeit szó szerint vette s azt következtette belőlük, hogy a lányok csak negyedet kaptak mindenféle birtokból ; azért hajlandó elfogadni Kelemennek azt a megállapítását is, hogy a negyedet illetőleg a XIV. század második felétől kezdve kétféle jogelv küzdött egymással s ezt a küzdelmet csak Werbóczy lángelméje döntötte el a lányok javára. Kelemen megállapításain nem csodálkoztam, mert alaposabban ismertem a negyeddal foglalkozó mindkét munkáját, de megdöbbenve olvastam, hogy Eckhart is lehetőnek tartja, hogy másfél századon át bizonytalan helyzet állt volna fenn országos nemesi jogunkban ilyen fontos kérdésben, s hogy ezt a helyzetet az teremtette volna meg, hogy az említett időponttól kezdve a királyi udvarból új felfogás kezdett szétsugározni, amely harcra kelt a régivel, de csak a Hármaskönyvben tudott felette végleg diadalmaskodni.

Mindketten adósak maradnak azonban azzal a felvilágosítással, hogy miképp képzelik el a kétféle jogelv küzdelmét. Arról nem lehet szó, emlékeink bizonyossága szerint, hogy az ország egyik vidékén az egyik, a másikon a másik jogelv lett volna az uralkodó ; ha pedig egymás mellett állt fenn mindkettő, akkor vajjon melyik leány vagy nőági utód lett volna hajlandó a vásárolt jószágból a negyedrészrel megelégedni, mikor tudták, hogy a kúriában örökrészt ítél meg nekik a nádor vagy országbíró ? Hogy pedig erről tudniok kellett, amikor annyit pereskedtek, azt a hiteles helyek monográfusának nem kell bizonyítgatni.

De ha ez a küzdelem majd kétszáz éven át folyt, Kelemen szerint egészen 1515-ig, akkor valami nyomának csak kellene lennie a HK-ben is, mint ahogy az I. R. 111. c. 2. §-a utal újabb gyakorlatra, vagy

ahogy a 29. cím részletesen elsorolja, hogy az 1462 : 3. mily pontokban van ellentétben a szokással, bár azok nem a lényegyet érintették ! Ezzel szemben sem a 88—90. címekben, sem másutt, ahol érinti Werböczy ezt a kérdést, nem találunk a legkisebb nyomára sem.

Az I. R. 17. címe világosan megmondja, hogy milyen birtokok illetik a fi- és leányágot egyaránt : „pecuniis paternis aut maternis *empta et comparata*, praeterea *in homagium alicuius interempti nobilitas data et obligata*, caeterum *pro iure quartalatio . . . collata*“. Már most egy 1351-ből való oklevélben azt olvassuk, hogy valaki azzal a megokolással akar mentesíteni egy birtokot negyedfizetés alól, mert az vásárolt birtok, sőt kiemelendő, hogy atyja nem ösiből való s így nem a testvérét is illető pénzből vette, megmondja azt is, hogy „cum pecunia quam *pro sui sanguinis effusione et homicidio fratris . . . ac pro quarta filiali* recepisset“ (Zichy, II. 453. — Ezt az oklevelet idéztem cikkemben is, Turul, 1928. 110., s Kelemen válaszában (U. o. 1929. 89—90.) majd három hasábon foglalkozott vele, de — úgy látszik — nem értette meg !). Még egy adattal alátámaszthatjuk azt, hogy a HK. álláspontja országos szokásjog volt : 1417-ben az adományos, aki 1403-ban (!) a hűtlenségben elmarasztalt nemesnek összes birtokait megkapta, kiadta a negyedet, de csak a hereditárius birtokokból, „*exceptis . . . emptitiis et impignoratiis ac ratione sanguinis effusionis vel homagii* deventis“ (Dl. 10.567.).

Az 1351-i adat Erdélyből való. Ugyanonnán ismerünk egy érdekes pert, 1390—4-ből, amely nappal világosabban mutatja, hogy mi volt a jogszokás e tekintetben. Amikor a leányok bebizonyították, hogy a vitás birtok vásárolt birtok volt, a felperes maga elismerte, hogy a nőági utódok „*in ipsis possessionibus, fundo curie portionem habere debere*“, míg előzőleg azt vitatta, hogy „*non portionem, sed ius quartale iuxta huius regni consuetudinem habere deberent*“. Az alvajda ítélete is azt bizonyítja, hogy az volt az egyedüli jogszokás, hogy *csak* hereditárius birtokból járt ki a negyed (Teleki, I. 242—8.). Erdélynél maradván 1508-ban és 1513-ban is „*portiones congruentes*“ követeltek a leányok azokból a birtokokból, „*que ex eisdem ius femineum veluti masculinum concernerent*“ (Bánffy, II. 424, Teleki, II. 319.). Az utóbbi két esetben a teljes formula is szóról-szóra ugyanaz, pedig az egyik oklevél a nádor, a másik pedig a vajda kancelláriájából került ki. Lehetett itt küzdelem ? Úgy-e nem. Pedig Kelemen és Eckhart még 1513-ban is látnak ilyet, mert pl. a kolozsmonostori konvent előtt valaki „*de totalibus possessionibus*“ követelt negyedet. Nem joggal írtam-e tehát — Kelemen kifejezését használva — azt, hogy „abszurdum“ kétféle jogelv küzdelmét látni a negyed intézménye történetében ?

Csak röviden mutatok rá arra, hogy a magszakadással foglalkozó s a nőágot közelről érintő 29. cím, amely különben szintén a szokásra utal, tulajdonképp az 1492 : 63. szöszzerinti átvétele ; tehát már ekkor diadalmaskodnia kellett volna az újabb felfogásnak, Eckhart pedig egy formula alapján még 1494-ben is a régi szokás megnyilvánulását látja. De ez a törvénycikk nem más, mint az 1486 : 26. t.-c. átvétele, amely azonban szintén nem új szokást akart megállapítani vagy diadalra juttatni, mert a végén megjegyzi, hogy „*huiusmodi consuetudo et ordinatio etiam hactenus conservata fuisse plane dignoscitur*“. Ez a törvény viszont az 1435 : 17—20. cikkein nyugszik, amelyekben a „*secundum regni consuetudinem*“ és „*dictante eadem regni consuetudine*“ kifejezéseket találjuk ; így ez sem jelentett semmiféle határvonalat a negyed történetében, mert itt is csak

a magszakadással, a *ius femineum*-mal kapcsolatban került szóba, amely egyáltalán nem volt privilégiuma a nőágnak — mint Kelemen gondolja (A nem befolyása stb. 102.), — hanem jussa.

De hát ha az apa a pénzével, a pénzen szerzett jószágával életében s halála esetére is úgy rendelkezhetett, ahogyan akart, adhatta vagy hagyhatta azokat a leányainak is, — ha az anyai vagyonban mindkét ág egyformán örökölhetett, ha a királyi adomány is szólhatott mindkét ágra, ha már pl. 1339-ben fiúk úgy nyilatkoznak, hogy nővéreikkel „*equales essent in portionibus eorum universis*“ (AO. III. 278. — Ausztriai eredetű család volt ugyan, de már a XIII. század óta birtokos volt itt), — akkor bajosan tudnánk magyarázatot találni arra, hogy a pénzzel egyenlőnek tekintett apai *empticiában* a leányok háttérbe szorítottassanak a fiúkkal szemben.

De ha a leányok ezekből is csak negyedét kaphattak, akkor mi lett a többi $\frac{3}{4}$ résszel, ha csak leányok maradtak? A rokonoké lett talán? Ez nem hihető. A királyra szállt talán az adományos birtokokkal? Ez sem lehet. A királyra szállt talán az adományos birtokokkal? Ez sem lehet, mert tévesen írja Váczy (Századok, 1932. 383., Minerva, 1932. 184.), hogy a „fiatlanul“ elhalt nemes *empticiáira* is ráteszi a király a kezét; ez csak akkor történt, ha „*absque liberorum solatio*“ vagy „*heredibus utriusque sexus exorbato*“ halt el, sőt 1279-ben azt olvassuk, hogy a *deficiens* szerzett birtoka a fivéréé lett „*iure successorio et consuetudine regni nostri*“, s csak az adományos javai szálltak vissza a királyra (ÁUO. XII. 254.).

A leányokat tehát megillette a portio, a rész a vásárolt javakból. 1379-ben egy nő a negyedét és az atyja vett és zálogos birtokaiból neki járó részét ajándékozta el (N. Muz. lt.). 1467-ben az ingóságokkal együtt egyenlően osztoznak meg a fiúk és leányok az anyai birtokok mellett bizonyos apai jószágokban is, amelyek nem voltak ősiek (Zichy, X. 432.), — s 1478-ban a fivér kiadja nővérének a részét azokból a birtokokból, amelyek „*pro illis 5000 fl. auri, qui de pecuniis per progenitorem eorum Venetiis depositis provenissent, in manus suas devenite forent et statute haberentur, ex eoque ius femineum veluti masculinum sequerentur*“ (U. o. XI. 225.). 1470-ben Tóttös László leánya nem akarta a negyedért felajánlott kielégítést elfogadni s az atyai birtokokat kezéből kiadni, mert azok közt olyanok is voltak, amelyek őt „*non tantum iure dotalitio et quartalitio, sed etiam hereditario iure concernerent*“ (U. o. 62.) stb. stb.

Az elég nagyszámú kúriai ítélet is azt mutatja, hogy szó sem lehetett itt kétféle jogelv küzdelméről. A szeme elé került első ilyen ítéletről (1408. Zalai oklt. II. 351.) azt mondja Kelemen, hogy az gyökerében támadta meg a régi, mindenből csak negyedét juttató jogszokást. Sem ő, sem Eckhart nem vették észre, hogy egyik esetben sem akörül forgott a vita — az említett 1394-ikiben sem, — hogy az egyik fél részt követelt, a másik pedig a régi felfogás szerint csak negyedre volt hajlandó a vásárolt jószágból, hanem a birtok jogi természetete volt vitás vagy azt tette vitássá az egyik fél, s a nádor a fennálló és ősi jogszokás szerint döntött, amikor az *empticiákból* részt ítelt meg.

Jogilag itt van a kérdés lényege! Nézzük pl. a Fraknóiak nagy perét 1437-ből (Sopron, II. 269.). Fraknói Pálnak csak leányai maradtak s osztályos atyafia panasszal fordult a királyhoz, hogy az özvegy nem akarja neki kiadni azokat a birtokokat, amelyek a leányágot nem illetik. A király a nádornak, az országbírónak, az esztergomi érseknek s a kancellárnak megparancsolta, hogy „*id faciatis in pre-*

missis . . . et decernatis in hac parte, *quid iuri et consuetudini regni nostri predicti videbitur expediri*“.

A per folyamán kiderült, hogy az özvegy azért nem akarta a fiági javakat kiadni, mert teherben volt s számíthatott arra is, hogy esetleg fia születik. A nádor ítélete úgy szólt, hogyha fiú születik, akkor az atyai javak felét kapja, amit az özvegy már akkor kézhez kapott, ha pedig leány lesz az újszülött, akkor az östül maradt javakból kihasítanak a leányoknak negyedét, de csak férjhezmenetelükig, „*exceptis talibus possessionibus, que easdem partes emptionis vel impignorationis titulis concernerent, de quibus eisdem domine et puellis equalis divisio modo divisionario extradari debet*“.

Ez az ítélet pedig az országos szokásnak megfelelő volt, mint a királyi parancsból is láttuk, s nemcsak a kúriának a felfogását képviselte.

Tévesen hivatkozik Eckhart a fiúsítás intézményére, mintha ez szintén a kúria praxisából indult volna ki s mégis „hamar gyökeret vert a magyar jogi felfogásban.“ Először is nem a királyi udvarból indult ki. Hosszasabban fejtegetem a fiúsítással foglalkozó dolgozatomban, még az érzelmi momentumokra is rámutatva, hogy mikép jelentkezett a törekvés a lelkekben, hogy fiú nemlétében, valamikép a leány részére biztosítsák a vagyont ; elsorolom azokat a módokat is, amelyek ezt célozták. Csak a formát találta meg a királyi udvar. De lényeges tévedés az is, hogy a két intézményt egyáltalán összehasonlítja. Mert a fiúsítás forrása mindvégig a királyi kegy, a *gratia* maradt, azt minden esetben kérni kellett, abból jogszokás soha nem lett, sőt a consuetudo, mint kimutattam, elég hamar olyan szűk korlátok közé tudta szorítani, hogy csak az ötödik izen belől gyakorolhatta ezt a kegyet a király.

Az oklevelekben egyébként igen gyakran szerepel együtt a quarta a hitbérrel, a dos-szal. Ez vezet azután rá az említett formula eredetére s így igazi értelmére is. A hitbér tiszta pénzkövetelés volt, mégis azt olvassuk, hogy „*de omnibus possessionibus*“ járt (pl. 1254. ÁUO. VIII. 59.), ami azonban csak azt jelenti, hogy a *ferj egész vagyona szavatolt érte* (l. erre AO. VII. 75—77.)! Az említett 1379-i oklevélben a leány, mint láttuk, elajándékozta negyedjogát „*de universis possessionibus seu possessionariis portionibus . . . patris sui ubilibet et in quibuslibet comitatibus habentibus, sibi de regni consuetudine provenientia*“.

Szerzők szerint ez egész világosan azt jelenti, hogy mindenféle birtokban csak negyedjoga volt. Ámde lássuk csak az oklevél folytatását : „*item portionem suam*“ a vásárolt és zálogos birtokokból ! Így hát az Eckhart által felhozott 1309-i oklevél semmit sem bizonyít az állítólagos régibb szokás mellett, mert akkor a *HK. iura paterna* kifejezése is az összes atyai javakat jelentené, pedig ott már csak kétségtelen, hogy az östül maradt jószágokat jelenti.

Még arra akarok csak rámutatni, hogy ha az lett volna a régibb jogszokás, hogy az empticiákból természetben kapják ki a leányok a negyedét, akkor még a gondolata sem merülhetett volna fel annak, hogy a quarta-pereket a *szentszékek* hatáskörébe engedjék. A beregi egyezménytől kezdve törvényeink s okleveleink egész sora bizonyítja, hogy ezeket mennyire tiltották, hogy birtokpereken ítélezhessenek (csak az 1458 : 49-et említem. Syll. I. 155.). Ellenben a házassági és a dotális perekre vonatkozólag már a beregi egyezmény megállapította ezeknek illetékességét s egész természetesen kerülték ide a negyed-perek is, mint tisztán pénzköveteléssel kapcsolatban álló perek, mert ezt az intézményt a *causae matrimoniales „accessoria”*-jának tekintették (1462 : 3.).

Így előkészítettük az utat a „perdöntő“ 1408-i oklevélhez. Ennek az a jelentése, amit Eckhart tulajdonít neki — csak Kelemen munkájára és ez oklevélre támaszkodva — lehetetlenség! Ismertem ezt az oklevelet, Eckhart a tanum rá, de a negyed történetének ismerete alapján láttam, hogy itt csak a *portiónak a követelése a két Kozmálból s a negyedé az ősiekből van összekeverve*.

Fejtegetéseim végére hagytam egy világos és kétségtelen bizonyítékot, de csak azért, hogy bemutassam, hogy a kérdés alapos s minden oldalról való megvilágítása egészen tisztán megadja a feleletet az első sorokban felvetett kérdésemre, s tulajdonkép ilyen természetű bizonyítéokra szükség nincs is.

1349-ben két árvától azt követelte a nagybátyjuk, hogy adják át neki egy atyai birtokukat, mely őt illeti, s ő kielégíti őket a negyedjogaikat illetőleg. A leányok azonban igazolták, hogy atyjuk úgy vásárolta azt, s így fivérének ahhoz semmi joga sincsen; ennek alapján a nádor nekik is ítélte a birtokot, mert behozonyítva látta, hogy az illető unokahugait „in preiudicium iuris et iustitie a premissis *iure emptionali, titulo successorio eis devoluto, mediante solutione... quarte puellaris, indebite excludere attemptabat*“. Az ítélet megokolása pedig így hangzott: „*Cum tamen iuris ordo regnique consuetudo approbata heredes quorumlibet sexus utriusque emptionalibus consentiat digne perpetuali(ter?) posse gratulari*“ (Száray, I. 215—6).

Holub József (Pécs).

Hivatalos értesítő.

A Magyar Történelmi Társulat 1932. évi december hó 4-én d. e. 11 órakor Pécsen tartott vidéki felolvasó ülésének jegyzőkönyve.

1. Dr. Domanovszky Sándor másodalelnök megköszönve a Pécs-Baranyamegyei Múzeum Egyesületnek a szíves meghívást, amely a mai felolvasó ülés megtartását lehetővé tette, üdvözlő a nagyszámban megjelent előkelő közönséget, s az ülést hosszabb beszéddel nyitja meg. Beszédében azoknak a törekvéseknek az ismertetésével foglalkozik, amelyek a Társulatot a vidéki felolvasó ülések rendezésénél vezetik. Majd azokról a feladatokról szól, amelyeket a Társulat a mai változott viszonyok között maga elé tűzött.

2. Gróf Benyovszky Móric a Pécs-Baranyamegyei Múzeum Egyesület elnöke tartja meg ezután üdvözlő beszédét, amelyben a Magyar Történelmi Társulatot köszönti.

3. Dr. Lukinich Imre főtitkár bemutatja „Rákóczi Julianna házassága“ című tanulmányát.

4. Markó Árpád ig. vál. tag „A nagyszombati csata 1704. december 26-án“ címen tart előadást.

5. Dr. Hodinka Antal ig. vál. tag felolvassa „Pécs 1704-i kettős kirablása“ című dolgozatát.

A nagy figyelemmel és érdeklődéssel fogadott előadások után az elnöklő dr. Domanovszky Sándor másodalelnök a meleg fogadtatásért megismételve a Társulat köszönetét, több tárgy nem lévén, az ülést berekeszti.

Kelt mint fent.

Dr. Kossányi Béla s. k.,
titkár.

Dr. Domanovszky Sándor s. k.,
elnök.

A Magyar Történelmi Társulat 1932. évi december hó 15-én d. u. 5 órakor tartott felolvasó, illetve igazgatóválasztmányi ülésének jegyzőkönyve.

Jelen vannak : dr. Domanovszky Sándor másodalelnök elnöklete alatt dr. Balanyi György, dr. Döry Ferenc, dr. Eckhart Ferenc, dr. Fekete Lajos, dr. Fest Aladár, dr. Friedreich Endre, Gyalóka Jénő, dr. Hajnal István, dr. Herzog József, dr. Illés József, dr. Madzsar Imre, dr. Mályusz Elemér, Markó Árpád, dr. Miskolczi István, dr. Morvay Győző, dr. Petri Mór, dr. B. Szabó László, dr. Szentpétery Imre, dr. Tóth Zoltán, dr. Závodszy Levente ig. választmányi tagok, dr. Lukinich Imre főtitkár, Novák Nándor pénztárnok és dr. Kossányi Béla titkár, mint jegyzőkönyvvezető.

Elnök megnyitja az ülést s felkéri dr. Hegedüs Lóránt v. m. kir. pénzügyminisztert Széchenyi-tanulmányának bemutatására.

47. dr. Hegedüs Lóránt megtartja előadását, amelynek bevezetése képen rá mutat annak nagy fontosságára, és szükségére, hogy gróf Széchenyi István mind ez ideig kiadatlan naplói mielőbb nyomtatásban megjelenjenek s a nemzet közkincsévé váljanak. A naplók megjelentetéséhez felajánlja segítségét, s megígéri, hogy előfizetőket fog gyűjteni, hogy ezáltal lehetővé tegye a Társulatnak a naplók megkezdett kiadásának sikeres befejezését.

Elnök köszönetet mondva az érdekes felolvasásért s a nagylelkű ajánlatért, az ülést 5 percre felfüggeszti.

Szünet után elnök az ülést újból megnyitja s a jegyzőkönyv hitelesítésére dr. Fest Aladár és dr. Illés József ig. vál. tagokat kéri fel.

48. Elnök jelenti, hogy dr. Csánki Dezső államtitkár a Társulatban viselt alelnöki tisztjéről leköszönt s ezen elhatározásától nem sikerült eltéríteni. Elnök meleg szavakban emlékszik meg dr. Csánki Dezső ügyvezető első alelnök nagy sikereket felmutató munkásságáról és soha nem lankadó buzgalmáról, mellyel a Társulat felvirágoztatásán nehéz időkben oly eredményesen fáradozott.

Az igazgató választmány mély sajnálattal veszi tudomásul dr. Csánki Dezső elhatározását s hálájának és elismerésének jegyzőkönyvileg ad kifejezést. Egyben felkéri dr. Domanovszky Sándor másodalelnököt, dr. Lukinich Imre főtitkárt és dr. Döry Ferenc ig. vál. tagot, hogy keressék fel az igazgatóválasztmány képviselőiben dr. Csánki Dezső államtitkárt s előtte élőszóval is adjanak kifejezést a választmány hálás érzelmeinek s ragaszkodó szeretetének.

49. Elnök előadja, hogy tekintettel arra, hogy a jövő évi január hó elején a Társulatnak az üresedésben lévő elnöki tisztséget ugysis be kell töltenie, legcélszerűbb volna, ha az e célból összehívandó rendkívüli közgyűlésen mindjárt megválasztanák az új első alelnököt is. Javasolja, hogy az igazgatóválasztmány a rendkívüli közgyűlés idejét 1933. január hó 12-re tűzze ki.

Az igazgatóválasztmány az elnök javaslatait elfogadja.

50. Elnök az alapszabályok 28. §-a értelmében zárt ülést rendel el.

Elnök az igazgatóválasztmány ülését újból nyilvánosnak jelentvén ki, kihirdeti a zárt ülés egyhangulag hozott határozatát, amelynek értelmében az igazgatóválasztmány a jövő évi január 12-én tartandó rendkívüli közgyűlésnek dr. Csánki Dezső tiszteleti taggá való választását fogja indítványozni.

51. Elnök előadja, hogy dr. Csánki Dezső ügyvezető első alelnök lemondása következtében gondoskodni kell a Társulat elnöki ügyvezetéséről.

Főtítkár javasolja, hogy az igazgatóválasztmány az ügyvezetésre dr. Domanovszky Sándor másodalelnököt kérje fel, s az elnöki szék betöltéséig ruházza rá az alapszabályok 15—17. §-aiban meghatározott összes elnöki jogokat. Javasolja továbbá, hogy az igazgatóválasztmány hatalmazza fel dr. Domanovszky Sándort arra is, hogy a leköszönt dr. Csánki Dezső ügyvezető első alelnök helyett ezentul a különböző pénzüzeteknél a Társulat mindennemű pénzeire és alapjaira vonatkozólag az utalványozási jogot gyakorolhassa.

Az igazgatóválasztmány a javaslatot elfogadja s megállapítja, hogy az egyes pénzüzetekhez intézendő rendelkezéseknél a jövőben dr. Domanovszky Sándor másodalelnök utalványozó, Novák Nándor pénztárnok ellenjegyző aláírása lesz szükséges. Az ezen két aláírással ellátott rendelkezéseket azonban ellen kell jegyeznie még vagy dr. Lukinich Imre főtítkárnak, vagy dr. Kossányi Béla titkárnak is.

52. Elnök az igazgatóválasztmány elé terjeszti döntés végett dr. Hegedüs Lórántnak a megelőző felolvasó ülésén elhangzott s gróf Széchenyi István naplójának folytatólagos kiadására vonatkozó javaslatát.

Az igazgatóválasztmány többek hozzászólása után köszönettel fogadja el dr. Hegedüs Lóránt nagylelkű ajánlatát, s elhatározza, hogy hálás elismerésének jeléül nyomtatásban közrebocsátja dr. Hegedüs Lórántnak a „Gróf Széchenyi István regénye és éjszakája“ című művéhez írott megjegyzéseit.

53. Dr. Domanovszky Sándor másodalelnök előterjeszti jelentését a folyó hó 4-én Pécsen tartott felolvasó ülésről. Meleg hangon számol be arról a bensőséges, szívélyes fogadtatásról, amelyben a Társulat tagjai Pécsen részeseültek. Elnök javasolja, hogy az igazgatóválasztmány gróf Benyovszky Mórinnak a Pécs-Baranyamegyei Múzeum Egyesület elnökének, dr. Hodinka Antal egyetemi ny. r. tanárnak, az Erzsébet Tudományegyetem ezidei rektorának, dr. Holub József egyet. ny. r. tanárnak, dr. Fejes Györgynek a „Majorossy Imre városi múzeum“ igazgatójának buzgó fáradozásaiért, amellyel a pécsi ülés sikerét előmozdították, jegyzőkönyvileg fejezze ki köszönetét. Köszönet volna szavazandó ugyancsak Fischer Bélának, Baranya vármegye alispánjának is azért, hogy a vármegyeháza dísztermét a felolvasó ülés céljaira átengedni szíves volt.

Az igazgatóválasztmány az elnök javaslatait elfogadja.

54. Elnök jelenti, hogy a folyó évi december hó 11-én Kalocsán tartott Katona István-emlékünnepegen a Társulatot jelentéstevő s dr. Hajnal István ig. vál. tag. képviselték, az emléktábla leleplezésénél pedig az ünnepi beszédet dr. Lukinich Imre főtítkár mondotta. Tudomásul szolgál.

55. Elnök bemutatja dr. Angyal Dávidnak a Bécsi Magyar Történeti Intézet igazgatójának beadványát, melyben nevezett javasolja, hogy a Társulat tegye meg a szükséges lépéseket az iránt, hogy a Bécsi Magyar Történeti Intézet eddigi nevét „Klebelsberg Magyar Történetkutató Intézet“ elnevezésre változtathassa.

Az igazgatóválasztmány a javaslatot magáévá teszi s felhatalmazza az elnökséget a szükséges lépések megtételére.

56. Főtítkár javaslatára az igazgatóválasztmány elhatározza, hogy mivel a társulat elhunyt nagynevű elnökének emlékét hálás kegyelettel óhajtja ápolni, átiratilag megkeresi a Székesfővárosi Közmunkák Tanácsát, hogy az nagy érdemei elismeréséül Budapest valamelyik megfelelő terét vagy utcáját, elsősorban a Hold-utcát dr. gróf Klebelsberg Kunoról nevezze el.

57. Elnök felkérésére a titkár bemutatja a pécsi vidéki felolvasó ülés alkalmából beérkezett tagajánlásokat. Évdíjas rendes tagokul ajánlatnak 1933-tól: Almásy Károly állami reálisk. tanár, Bolgár Tivadar vezérigazgató, dr. Dambrowszky Imre egyet. ny. r. tanár, dr. Fenvessy Béla egyet. ny. r. tanár, Hoffer Kálmán vármegyei főjegyző, dr. Kastner Jenő egyet. ny. r. tanár, dr. Máté Károly egyet. magántanár, dr. Molnár Kálmán egyet. ny. r. tanár, Petrovich Ede áll. reálisk. r. k. hittanár Pécs, valamennyit ajánlja dr. Holub József; dr. Kelemen Andor belvárosi plébános Pécs, ajánlja dr. Hajnal István. Évd. rendes tagokul jelentkeztek ezeken kívül még 1932-től Nyers Lajos kegyesrendi tanár Vác, aj. dr. Balanyi György; Pozsonyi-Filtseh Zoltán építészmérnök Szeged, aj. dr. Mályusz Elemér, Fiala Endre tanítóképzőint. tanár Jászberény, aj. dr. Eperjessy Kálmán, dr. Ottlik László min. eln. oszt. tanácsos, egyet. m.-tanár, dr. Erdélyi Gyula százados, egyet. m.-tanár Budapest, dr. Joó Tibor könyvtárnok Szeged, dr. Bory István törvényhozási tisztviselő Budapest, Községi polgári leányiskola Gödöllő, valamennyit aj. a főtítkár; 1933-tól: Veesev Lajos középisk. gy. tanár Budapest, aj. dr. Géfin Gyula és Niederman László. — Megválasztatnak.

58. Elnök felkéri a pénztárnokot, az 1932. évi február-november hónapokról szóló pénztári kimutatás előterjesztésére. E szerint

Bevétel a Postatakarékpénztárnál 1932 február— november hónapokban	8418 P 96 f.
Kiadás a Postatakarékpénztárnál ugyanezen idő alatt	5564 „ 93 „
<hr/>	
Pénzmaradvány a Postatakarékpénztárnál 1932 november 30-án	2854 P 03 f.
Hozzá a Pesti Hazai Első Takarékpénztár Egye- sületnél levő folyószámlakövetelésünket	394 „ — „
<hr/>	
Összes pénzmaradvány 1932 nov. 30-án	3248 P 03 f.
Tökésítendő az 1932. évben befolyt alapítványok- ból	708 „ — „
<hr/>	
A rendelkezésre álló pénzmaradvány tehát	2540 P 03 f.

Tudomásul szolgál.
Több tárgy nem lévén, elnök az ülést berekeszti.
Kelt mint fent.

Dr. Kossányi Béla s. k.
titkár.

Dr. Domanovszky Sándor s. k.
elnök.

Hitelesítjük :

Dr. Fest Aladár s. k.

Dr. Illés József s. k.

ig. vál. tagok.

A Magyar Történelmi Társulat 1933. évi január hó 12-én d. u. 5 órakor tartott, felolvasó üléssel egybekötött rendkívüli közgyűlésének jegyzőkönyve.

Dr. Domanovszky Sándor másodalelnök mint elnök megnyitja az ülést, üdvözlö a nagyszámban megjelent közönséget s a jegyzőkönyv hitelesítésére dr. Petrovich Elek igazgatóválasztmányi és dr. Jalsoviczky Sándor alapítótagot kéri fel.

Elnök megemlékezve a Társulat nagyérdemű elnökének dr. gróf Klebelsberg Kunonak haláláról, előadja, hogy a Társulat mai rendkívüli közgyűlésének kell a megüresedett elnöki széket betöltenie.

A rendkívüli közgyűlésnek az igazgatóválasztmány múlt évi december 15-én tartott ülésében hozott határozata értelmében dr. Csánki Dezső államtitkár ügyvezető első alelnök lemondása következtében egyidejűleg új első alelnököt is kell választania. Majd e bejelentését az elnök a következőképpen folytatja:

„Nem mulaszthatom el ez alkalommal, hogy ne emlékezzem meg távozó első alelnökünk, Csánki Dezső nagy érdemeiről. Az ő lemondását igazgatóválasztmányunk utolsó ülésén tárgyaltuk s így még nem volt alkalmam, hogy nyílt ülésben is búcsúztassam őt, akinek távozása mindnyájunknak annyira fáj. 1909 december 2-a óta, közel negyedszázadon át vezette Társulatunk ügyeit s hogy a Társulat ma az, ami, azt nagyrészt neki köszönheti. Hiszen azt lehet mondani, hogy válságok szakadatlan láncolatán át nagy lelkiismeretességgel és szeretettel, megfontolt körültekintéssel és bölcseséggel kormányozta hányódó hajóját. Kevesen vannak már itt közöttünk, akik megválasztásának körülményeire emlékszenek. Egy 11.000 koronás deficit idézte elő akkor az alelnökválságot. A Társulat bizalma Csánki felé fordult, nem ok nélkül, mert három év telt el és a deficit teljesen eltűnt. Akkor a Társulat tagjainak nagy része Teleki Géza gróf elnöknek 1913-ban bekövetkezett halála után őt óhajtotta elnökké megválasztani, de Csánki Dezső kitért a szeretetnek ez elől a megnyilatkozása elől és olyan férfit kívánt az elnöki székbe, aki kifelé, nem szakkörökkel szemben is, a Társulat súlyát emelheti. Az ő kívánására választotta meg Társulatunk Thallóczy Lajost, majd az ő halála után gróf Klebelsberg Kunót és hogy Csánkit ebben milyen komoly megfontolás vezette, azt az események igazolták. A szerencsés átázolást a háború, a forradalom és a romboló béke örvényein át, nagyrészt ennek az önzetlen megfontolásnak köszönjük. Nem szólhatok itt arról a szeretetről, amellyel a legkisebb napiügyeket is szívén viselte, de úgy érzem, hogy amikor most saját elhatározásából — amelyet megmásítani, sajnos, nem tudunk — távozik a Társulat ügyvezető alelnöki székéből, mindnyájunk osztatlan érzelmeit fejezem ki, amikor őt változatlan tiszteletünkről, ragaszkodásunkról és szeretetünkről biztosítom, amelynek jelét mai ülésünk folyamán lesz módunkban még dokumentálni“.

1. Elnök felkérésére a titkár felolvassa az alapszabályoknak azokat a rendelkezéseit, amelyek az elnök és az első alelnök választására vonatkoznak.

Elnök megállapítja, hogy az elnök és az első alelnök megválasztása céljából összehívott rendkívüli közgyűlés a múlt évi dec. hó 29-én megjelent napilapokban, tehát kellő időben meghirdettetett.

Elnök a megüresedett elnöki és első alelnöki tisztség betöltése céljából elrendeli a titkos szavazást s a szavazatszedő bizottság elnökévé dr. Hajnal István igazgatóválasztmányi, tagjaiul pedig dr. Pleidell Ambrus és dr. Iványi-Grünwald Béla évd. rendes tagokat kéri fel. Elnök a szavazás tartamára az ülést felfüggeszti.

Szavazás után:

2. Elnök az ülést újból megnyitja s bejelenti, hogy a Társulat igazgatóválasztmánya a múlt évi december hó 15-én tartott ülésében egyhangúlag elhatározta, hogy az első alelnöki tisztségről leköszönt dr. Csánki Dezsőt nagy érdemeinek hálás elismeréséül a közgyűlésnek tiszteleti tagul való megválasztásra ajánlja.

Elnök felkérésére a titkár felolvassa az alapszabályoknak a tiszteleti tag választására vonatkozó rendelkezéseit. Elnök felteszi

a kérdést, elfogadja-e a rendkívüli közgyűlés az igazgatóválasztmány javaslatát, avagy titkos szavazást kíván.

A rendkívüli közgyűlés egyhangú felkiáltással dr. Csánki Dezső államtitkárt, a Társulat tiszteleti tagjává választja.

3. Dr. Hajnal István igazgatóválasztmányi tag a szavazatszedő bizottság elnöke felolvassa a szavazás eredményét, amely szerint összesen 89 érvényes szavazat adatott be. A Társulat elnökévé 89 szavazattal dr. Hóman Bálint m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter, első alelnökévé pedig dr. Domanovszky Sándor egyetemi ny. r. tanár, eddigi másodalelnök választatott meg.

Az elnöklő dr. Domanovszky Sándor első alelnök megállapítja, hogy az újonnan megválasztott elnök és első alelnök megbízatása az 1928—1933. évkör még hátralévő részére szól.

Elnök javasolja, hogy a rendkívüli közgyűlés dr. Hóman Bálint m. kir. vallás- és közoktatásügyi minisztert küldöttségileg hívja meg az ülésre s indítványozza, hogy a küldöttség tagjaiul dr. Lukinich Imre főtitkár, dr. Döry Ferenc és dr. Jakubovich Emil ig. vál. tagok kéreessenek fel.

4. Elnök felkérésére dr. Deér József évd. rendes tag felolvassa „A királyság intézményének eredete Magyarországon“ című tanulmányát, amely után elnök a nagyérdékű előadásért köszönetet mond a felolvasónak.

5. Dr. Domanovszky Sándor első alelnök a közgyűlésre megérkezett dr. Hóman Bálint m. kir. vallás- és közoktatásügyi minisztert elnökké való megválasztása alkalmából a következő beszéddel üdvözlí :

„Kegyelmes uram! A Magyar Történelmi Társulat nevében, amely egy félórával ezelőtt 89 szavazattal egyértelműleg nagy lelkesedéssel választotta meg elnökének, van szerencsém Nagyméltóságodat üdvözölni.

Amikor először érdeklődött Társulatunk, hogy a megválasztást Nagyméltóságod elfogadná-e, Nagyméltóságod iparkodott azt magától elhárítani, azzal az indokolással, hogy a kultuszterca nehéz gondjait átvéve, más társulatok elnökségéről is lemondott. Ebbe az elhárító válaszba Társulatunk nem tudott belenyugodni és tagjaink általános felfogása az volt, hogy azokhoz a társulatokhoz nem fűzték Nagyméltóságodat olyan szoros kötelekek, mint a miénkhez. A kapcsolat velük egy adott hivatali működés vagy más, másodlagos okok alapján adódott. A Magyar Történelmi Társulathoz azonban Nagyméltóságodat szorosabb kötelekek fűzik. Rövid néhány hónap hiányával 25 esztendeje jelent meg Nagyméltóságod első értekezése annak a tudománynak a terén, amelyet ez a Társulat művel. Nekem jutott akkor a szerencse, hogy folyóiratunk, a Századok lapjain ezt az értekezést ismeressem. Azóta minden nap csak szorosabbra húzta a kötelekeket Nagyméltóságod és Társulatunk közt. Négy évvel később, 1912-ben, Nagyméltóságod már a Társulat igazgatóválasztmányának tagja és 1923-ban a Nagyméltóságod által kidolgozott terv szerint Nagyméltóságod szerkesztésében indítja meg a Társulat egyik legfontosabb vállalatát: A Magyar Történettudomány Kézikönyvét. A történettudomány, egy élethivatás és egy tudományos munkában eltöltött élet összeszövődő szálak százaiával kötötte Nagyméltóságodat a mi Társulatunkhoz. Mai elhatározásunkat tehát az a meggyőződés vezette, hogy érdemekben gazdag tudományos pályája után Nagyméltóságod nem utasíthatja vissza ennek a Társulatnak egyöntetűen megnyilatkozó bizalmát. Nagy tehát a mi lelki örömünk Nagy-

méltóságod láttán, mert megjelenése most már nem hagy fenn kétséget aziránt, hogy ezt a választást el méltóztatott fogadni.

Társulatunk a megvalósulni készülő nagy nemzeti remények idejében született, amikor nem lehetett kétséges, hogy a lelkesedés a tervezők elgondolását diadalra viszi és mégis az alapítók és közvetlen utódaik gondosan vigyáztak rá, hogy kiváló nagy egyéniségeket állítsanak a Társulat élére. Így követték egymást Mikó Imre gróf, Horváth Mihály és Ipolyi Arnold. Azóta szomorúra fordult a magyarság sorsa, s hogy a háború és az országcsönkítő megalázó béke nem rendítette meg a Magyar Történelmi Társulat létét, megint csak nagy elnökeinknek, Thallóczy Lajosnak és gróf Klebelsberg Kunonak köszönhetjük.

Különösen Nagyméltóságod közvetlen elődének van Társulatunk nagy hálaára kötelezve, hogy a rázúduló csapások áradatában el nem csüggedve új feladatok megoldására ösztönözte Társulatunkat és tagjainkat. El nem múló érdeme újabb történetünk kutatásának rendszeres fölkarolása a „Magyarország Újabbkori Történetének Forrásai“ révén s a „Magyar Történettudomány Kézikönyve“ megindítása, legfőképp azonban a ránk nézve legfontosabb külföldi levéltári anyag hozzáférhetővé tétele a magyar kutatók részére a Bécsi Magyar Történelmi Intézet szervezésével.

A gazdasági válság persze minden vonatkozásában kimondhatatlan csapás Társulatunkra is, amelynek elsősorban a közönség érdeklődéséből, tagjainak tagdíjából kell megélnie. De a ránk nehezded súlyos válságban is törhetetlenül valljuk, hogy mi nem lehetünk száraz ágon elmúlt madarak. A mai krízisben a nemzet nem nélkülözheti a történetkutatás és történetírás megfeszített munkáját. A szigorúan nemzeti tudományok ápolása sohasem volt olyan égetően fontos feladat, mint ma.

Rendíthetetlen hittel ajánljuk tehát föl munkánkat. Tudjuk, hogy az élet forгатagában Társulatunknak is folytonos megújulásra van szüksége. Hogy hivatását beválthassa, porából mindig újra és újra megújuló phoenixnek kell lennie. S kitől várhatjuk az új küzdelmek útjainak és eszközeinek kitzúzését, ha nem elnöküinktől?

Nagyméltóságodat eddig is a legnagyobb szeretet és nagyra-becsülés környezte Társulatunkban. Választásunk egyöntetűsége a bizonyosság, hogy föltétlen bizalommal nézünk elnöki működése elé, amelyre Isten áldását kérjük.

Főlkérem Nagyméltóságodat, legyen szíves Társulatunk elnöki székét elfoglalni.

6. Dr. Hóman Bálint elnök az üdvözlést a következő beszéddel köszönte meg:

„Méltóságos Első Alelnök Úr! Tisztelt Közgyűlés! Amikor három hónappal ezelőtt a kultuszminiszteri széklet elfoglaltam, teljes meggyőződéssel jelentettem ki, hogy mint kultuszminiszternek tartózkodnom kell a társadalmi egyesületek vezetésétől és az azokban való aktív részvételtől. És ennek a konzekvenciáit le is vontam. A kultuszminiszter ne legyen elnöke vagy alelnöke semmilyen társadalmi egyesülésnek sem, vallottam ezt azért, mert meggyőződésem, hogy ez befolyásolhatna elhatározásomban, amikor ezeknek az egyesületeknek vagy társulatoknak a dolga hivatalos formában elem érkezik. Ha ma mégis itt állok, megköszönve azt a nagy megtiszteltetést, amely a Magyar Történelmi Társulat választásával engem ért, ennek meg van a maga szubjektív oka. Mint az üdvözlő szavakból is kidomborodott, itt tulajdonképen személyileg egészen

kivételes helyzettel állok szemben. Itt nem *egy* társadalmi egyesüetről, hanem *a* társadalmi egyesüetről van szó, amely tudományos egyesület és ahonnan az én pályám kiindult. Ide vonzódok ma is és ha rövid időre ma el is hagytam ezt a hivatást, örökre vonzani fog engemet, mert történésznek készültem, történész lettem, az maradok és mint történész fogok meghalni. Ez az ok, amiért ide jöttem. Úgy jövök ide, mint családomhoz, testvéreimhez, gyermekeimhez. Ha körülnézek ebben a társaságban, itt látom azokat, akiktől valamikor tanultam, itt vannak azok, akikkel valamikor együtt indultunk el az élet útján és azok is, akik már tőlem tanultak. Ha ezt a kicsi de súlyszerint nagy családot nézem, hálával és mély megilletődéssel kell fogadnom azt az egyöntetű bizalmat, amellyel elnökké választottak. Mély megilletődéssel ülök Ipolyi Arnold, Horváth Mihály, Thallóczy Lajos és gróf Klebelsberg Kuno székébe. Tudom, hogy ezt a tudományos társulatot vezetni rengeteg gonddal és nehézséggel jár, és tudom, hogy az ő nyomdokaikban haladnom igen nehéz feladat lesz. De ígérem, hogy sohasem felejttem el, hogy az én közvetlen nagy elődöm, gróf Klebelsberg Kuno, amikor vállalta ennek a társulatnak a vezetését, és elnökként először ült ebben a székben, hasonló nehéz viszonyok között éltünk és mindig szem előtt fogom tartani azt a lelkesedést, szeretetet és energiát, amellyel ő a magyar történettudomány és a Társulat ügyét egyaránt előre akarta vinni és sikerült is azt előre vinnie. Ebben a szellemben akarom a Magyar Történelmi Társulatot vezetni. Kérem további szeretetüket, bizalmukat és támogatásukat.“

Dr. Hóman Bálint elnök ezután elfoglalja az elnöki széket s minthogy a rendkívüli közgyűlés tárgysorozata kimerült, az ülést berekeszti.

Kelt mint fent.

Dr. Kossányi Béla s. k.,
titkár.

Dr. Domanovszky Sándor s. k.
elnök.

Hitelesítjük:

Dr. Jalsoviczky Sándor s. k.,
alapító tag.

Dr. Petronich Elek s. k.,
ig. vál. tag.

	Lap		Lap
Jánossy, D. : Die russische Intervention in Ungarn 1849. (Szabó I.)	100	Strmšek, P. : Zur ält. Gesch. der westlichen Südslaven (Kniezsa I.)	106
Kerchnawe, H. : FM. A. F. Windisch-Graetz u. die Russenhilfe. (Szabó I.)	100	Dölger, F. : Corpus der griech. Urkunden d. MA. u. der neueren Zeit. (Moravcsik Gy.)	107
Ěitler, P.—Barb, A. : Burgenland-Führer. (Kring M.) ..	102	Hauser, H. : Les origines historiques des problèmes économiques actuels (Ungár L.)	108
Horváth K. : Zire története. (Tóth L.)	103	Bianu, J.—Nicolaiasa, G. : Catalogul Manuscriptelor Românești. (Török P.)	110
Vitéz Horváth K. : Mohács. (Ila B.)	103	Eckhart F. : Helyreigazítás ..	111
Koch, N. : Monographie der Gemeinde Lovrin. (Eperjessy K.)	104	Isbert, O. A. : Egy-két helyesbítés	112
Ermatinger, E. : Philosophie der Literaturwissenschaft (JoóT.)	104	Mályusz E. : Megjegyzések ..	115

Tárca.

HOLUB JÓZSEF : A leánynegyedről	117
Hivatalos értesítő	121

MOST JELENT MEG

GRÓF SZÉCHENYI ISTVÁN NAPLÓINAK III. KÖTETE

Gróf Széchenyi István összes munkáinak ez a legújabb kötete a naplónak 1826-tól 1830-ig terjedő részét tartalmazza VISZOTA GYULA szerkesztésében és bevezető tanulmányával, továbbá magában foglalja az Akadémia alapítására vonatkozó teljes iratanyagot is.

**A 388 LAP TERJEDELMŰ KÖTET
BOLTI ÁRA 25 PENGŐ**

A Magyar Történelmi Társulat tagjai a titkári hivatalban 18 pengős kedvezményes áron szerezhetik meg.

A KÖZELMULTBAN JELENT MEG

KÁROLYI ÁRPÁDTÓL
N É M E T Ú J V Á R I
GRÓF BATTYÁNY LAJOS
első magyar miniszterelnök
FŐBENJÁRÓ PÖRE

KÉT KÖTETBEN

amelyek közül az első a pör történetét és a vádak tisztázását, a második az alapul szolgáló állam- és pöriratokat tartalmazza. A munka a szabadságharc egyik legérdekesebb eseményével foglalkozik és azt *Károlyi Árpád* művészi feldolgozásában, érdekfeszítő formában adja a közönség kezébe.

A közel 1500 lapra terjedő **40 P,**
két kötet bolti ára:

a MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT tagjai a *Társulat titkári hivatalában* (I. Vár, Országos Levéltár) **28 PENGŐS** kedvezményes áron szerezhetik meg.

A Magyar Történelmi Társulat legújabb kiadványa:

**A magyarországi urbérrendezés
története Mária Terézia korában**

mely a „Magyarország újkori történetének forrásai” társadalom- és gazdaságtörténeti sorozatának első kötete. Az iratokat — ezen első kötetben 1766. januárjáig terjedőleg — **SZABÓ DEZSŐ** debreceni egyetemi ny. r. tanár rendezte sajtó alá s ugyanő írta a 266 lapnyi bevezető tanulmányt is, amely a kiadványt a történelemmel hivatásszerűen nem foglalkozó politikusok, szociológusok és közgazdászok számára is használhatóvá teszi.

A 813 lapra terjedő kötet bolti ára 25 pengő.

A társulat tagjai a titkári hivatalban 18 pengős kedvezményes áron szerezhetik meg.

D. 11

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

A VÁLASZTMÁNY MEGBIZÁSÁBÓL SZERKESZTI
DOMANOVSKY SÁNDOR, HAJNAL ISTVÁN
ÉS MÁLYOSZ ELEMÉR

LXVII. ÉVF. 4—6. SZÁM. 1933. ÁPR.—JÚN.
KIRÁLYI MAGYAR EGYETEMI NYOMDA, BUDAPEST.
1933.

KÖNYV

Tartalom.

	Lap
DÉKÁNY ISTVÁN: Történelmi értékelés és átértékelés	129
DOMANOVSKY SÁNDOR: Anonymus és a II. Géza korabeli Gesta (II. közl.)	163
SCHWARTZ ELEMÉR: A patrociniium a helynévféjtés és a telepítés- történet szolgálatában	185

Történeti irodalom.

ALFÖLDI ANDRÁS: Leletek a hun korszakból és ethnikai szétválasz- tásuk. Ism.: <i>A. M. Tallgren</i>	192
KISCH, GUSTAV: Siebenbürgen im Lichte der Sprache. Ism.: <i>Tremel Lajos</i>	195
SMILAUER, VL.: Vodopis starého Slovenska. Ism.: <i>Kniezsa István</i>	199
GÁBOR GYULA: A kormányzói méltóság a magyar alkotmányjogban. Ism.: <i>Eckhart Ferenc</i>	203
KOMORÓCZY GYÖRGY: Nádasdy Tamás és a XVI. századi magyar nagybirtok gazdálkodása. Ism.: <i>Szabó István</i>	205
FLEISCHER, JULIUS: Das kunstgeschichtliche Material der geheimen Kammerzahlamtsbücher in den staatlichen Archiven Wiens von 1705 bis 1790. Ism.: <i>Pigler Andor</i>	214

Szemle.

	Lap		Lap
<i>Varju E.</i> : Magyar várak (<i>Kampis A.</i>)	218	<i>Barts Gy.</i> : Zalai Kápolnai A. és Piskolti Fabricius M. élete. (<i>Asztalos M.</i>)	223
<i>Kalász E.</i> : A szentgotthárdi apátság birtokviszonyai és a ciszterci gazdálkodás. (<i>Csa- pody Cs.</i>)	220	<i>Császár E.</i> : A hajdúság kialaku- lása és fejlődése. (<i>Györffy I.</i>)	224
<i>Bíhl, M.</i> : Die hl. Elisabeth v. Thüringen als Terziarin. (<i>Ba- lanyi Gy.</i>)	222	<i>Harsányi I.</i> : Rokokó ízlés a magyar irodalomban. (<i>Ha- lász G.</i>)	225
<i>Zelliger, A.</i> : Pantheon Tyrna- viense. (<i>Fitz J.</i>)	222	<i>Meszlényi A.</i> : Az esztergomi főegyházmegeye a reformkor elején. (<i>Tóth L.</i>)	225

(Folytatása a boríték harmadik oldalán.)

Ismertetésre szánt könyvek, valamint kéziratok a szerkesztőség címére,
Budapest VIII, Múzeum-körút 6. Bölcsészettkar, küldendők.

Kiadóhivatal: I., Vár, Országos Levéltár, Bécsikapu-tér 4.
A szerkesztésért és kiadásért dr. Domanovszky Sándor felelős.

A „Századok“-at a M. Történelmi Társulat tagjai tagsági járulékként
kapják. Évi tagsági díj 10 P. Nem tagok 16 P évi előfizetés ellenében.

Társulatunk pénztárnokának Novák Nándor m. kir. bel-
ügyminiszteri számvevőségi főtanácsosnak lakáscíme: Budapest
VIII, Baross-utca 44. IV. 2.

Történelmi értékelés és átértékelés.

(A történetíró szellemi alkatának lélektanához.)

Történettudományunk legújabb fejlődésében feltűnő, hogy nemcsak egyes események, hanem egész korszakok *átértékelése* is bekövetkezett. Így a magyar történelemben az egész Habsburg-korszak jutott új megvilágításhoz. Amíg korábban történetírásunk, jurifikálódva, mintegy utólagos visszhangja lett a gravaminális országgyűlések egyoldalú közjogi vitáinak, s ha már nem volt meg a függetlenségünk, legalább annak jogászi illúzióit iparkodott a kutató fenntartani, addig újabb történetírásunk szemhatára szinte egyszerre kitágult, kiterjeszkedve a gazdaság- és településtörténet, a népiség stb. történeti folyamataira.

De a világtörténeti perspektíva is megváltozott. Talán azzal a hasonlattal élhetünk, hogy a történeti tér látása az utolsó három században két dimenziós volt: egyházi és politikai történet volt a két sík, melyen lényegükben felrajzoltuk az eseményeket. A liberális történet szemlélet csak annyiban változtatott a XVII—XVIII. századi történetfelfogáson, hogy mindent szekularizált, csak egy központot ismert el: az Állam életét, az Egyház s a szellemi élet történetét félreszortította. A trecento festőinek korában vagyunk, mondjuk, Giottonál. A háttér jobbra üres és két dimenzió van rajta. Az alakok már elevenek, hús, vér és lélek étellel telítik az emberek rajzát, de hiányzik a harmadik tér-dimenzió, a mélység. Ez a liberális *kor*¹ történetírásának is a jelleme. Már nem krónikás adattárról van szó, hanem valódi újraélés lüktető szelleméről, akkor is, ha nem a Ranke vagy Mommsen méreteire emlékeztető történetírókkal állunk szemben. Csak a XIX. század vége szüntette meg az egyoldalú jogászi történetfelfogást s a jurifikált történelem helyébe lépett az immár harmadik dimenziót, a mélység dimenzióját jelentő

¹ Itt tehát egy *kor* történetírásának általános jellegéről van szó általában, nem egy liberális *irányzatú* történetírásról, mint ahogy E. Fueter felfogja: *Geschichte der neueren Geschichtschreibung*. 1911. 535 s köv. lk.

társadalomstruktúra szemlélete. Ez már nem alkotmányjogi szempontokból nézi — és méri le — az eseményeket. Már megenyhül a merev jogászai kategóriák után még egy „abszolút“ uralom láttára is, ha az hasznos, termékeny erők mozgékony korát jelentette. Itt van előttünk a sokáig félreismert barokk-kor. Ha ez odáig emelkedett, hogy spontán megteremtette az uralkodó önzetlen hivatástudatát — „csak első szolgája vagyok az államnak“ — ha kitermelte a „felvilágosodott antoritatív“ — népjóléti — állam eszméjét, ebben magasra ívelő fejlődést lát a mai történész, még akkor is, amidőn a liberalizmus kora ráragasztotta az „abszolút“ szó bélyegét.

Ugyancsak hatalmas átértékelés van folyamatban a középkorra vonatkozólag. A felélénkülő szellemtörténeti nézőpont (aspektus¹) valósággal fordulatot jelent, nem kívülről, hanem belülről, a lélek teremtő mélységeiből kiindulólág foglalkozik a történeti eseményekkel. Alapvetője kétségtelenül Szent Ágoston történetfilozófiája s új időkben is teológusok (Dilthey, Troeltsch) a nagymesterei. A középkor társadalomszemlélete, „rendisége“ sem az a „sötét“ vonás, amit a francia forradalomnak, ma már tudjuk,² elrajzolt történet-szemlélete alapján bélyegzett rá a múlt század a közép- és újkori történetre. A minden áron „alkotmányra“ kilyukadni akaró liberális történetfelfogás nem ismerte velejében a társadalom szerkezetét. Szabadság-mithosza és ressentiment-nal telt egyenlőségsumjúsága mellett számos szerkezeti principium — amelynek alapján ítélni tudunk a társadalom összetételét illetőleg — egyszerűen elsikkadt. Távolról sem mondjuk, hogy a liberális *kor* történet-szemlélete pusztán párt-szem-pont gyanánt érthető és az egész vonalon torzító, tehát káros; annyit azonban minden elfogulatlan vizsgáló megállapíthat, hogy egy szélesebben látó társadalomtörténelemnek akadálya volt a merev „jogállam“-fikció, melyet mindenki állandóan maga előtt látni vélt a történet értelme gyanánt. A XX. század még világháború nélkül is fordulópont a történetírásban, mert a történet megkapta a harmadik dimenzióját: egy jogászai teóriáktól mentesült, elfogulatlan *társadalomszemléle-tet*, amivel látása egyetemesebbé válhatott. Mindez külföldön évtizedek óta elő volt készítve, nálunk azonban hirtelen jött. És sokan azt gondolták, hogy minden történeti „átértékelés“

¹ Külön szellemtörténet nincs, l. tanulmányunkat: A szellem-történet történetelméleti alapon megvilágítva. Századok, 1931. 337.

² Fr. Funck—Brentano: *L'ancien régime*. 1926. A. Aulard: Taine. 1907.

okát egyedül az illető történetírók egyéni hajlamából lehet és kell csak magyarázhi.

Egy pszichológiai feltevésről van itt szó. Ha fel akarjuk deríteni a tényállást, egy-két vonásban meg kell jelölnünk a történetíró lélektanának azt a pontját, ahonnan minden értékelés kiindul. Látni fogjuk, ez nem csekély nehézséggel jár, mert nem ennek vagy annak a történetírónak, hanem minden történetírónak szükségképeni lelki beállítottságáról van szó. S éppen ezt törekszünk megrajzolni az alábbiakban. Ezzel már túl is jutunk azon az elképzelésen, amely úgy szereti feltüntetni a dolgot, hogy az ú. n. értékelés már „szubjektív hozzátétel“ a történész munkájában, sőt szükségtelen,¹ tehát lehetőleg kerülendő. Eszerint fő az „új anyag“,² a tulajdonképeni értelemben vett „kutatás“, az értékelés pedig, ami kutatás közben felszínre kerül, szükséges rossz, lehetőleg minimálisra szorítandó, ha ugyan egyáltalában meg kell lennie. Egy történetírói munkában csak két főerény jelentkezhetik, melyek szorosan kapcsolatosak egymással: az egyes adatok pontossága és az adatok összegének teljessége. Ily gondolatok rajzanak fel, nem ritkán, hanem épp átlagosan, azok előtt, akik egy eseményt, eseménysort, egy „korszakot“, avagy ennek egy, többé-kevésbé stabilis elemét: egy „intézményt“ átértékelve látnak valamely műben.

Két szempont vezet az alábbi, lehetőség szerint rövidre fogott vázlatban. Egyik az, hogy a problémát, a történetírói értékelés kiinduló pontját és szükségyszerűségét bemutassam. Ezzel tudatosítani törekszem azt, hogy a történetírói átértékelés *nem* kivételes valami, hanem állandó és mindenütt (adatnál, korszaknál, intézménynél) feltalálható folyamat. Nem „egyéni akció“, nem „forradalmi újítás“, nem pietástalan félrelökése a mult megszokott értékeléseinek, hanem szüntelen, folyton tovahaladó munka, amely munka végzése alól senki, aki valóban történész, ki nem vonhatja magát, sőt ez középponti feladata. Az átértékelés egyetemes feladat,

¹ Így teoretikusok is: „Werturteile zu fällen ist nicht Sache der Historie“. (H. Maier. Das geschichtliche Erkennen. 1914. 34. l.). De Rickert is igen kertelő álláspontot képvisel.

² Erre nézve Th. Litt (Geschichte und Leben, Probleme und Ziele kulturwissenschaftlicher Bildung. 3. kiad. 1930. 21. l.) találoán mondja: „Ez a felfogás a *naïv realizmus* értelmében azon nézetből indul ki, hogy a történelmi ismeret a készen megadottnak pusztán befogadása, leolvasása és félreismeri, hogy az teremtő felépítés. Az ismerő szellemnek erői, melyre hárul ama felépítés feladata, s amelynek eleven tevékenysége nélkül minden anyag csak halott masszsa, ezek azok, amiket mindenek előtt ébreszteni és fejleszteni kell.“

kezdve az egyszerű adatfelkutatástól végig a legmagasabb szintézisig, egy kor vagy nemzet történetének megírásáig. Másik szempont, melyet itt szem előtt tartunk, az, hogy bemutassuk: az általános történetírói gyakorlat sokkal biztonságosabb, sokkal inkább időtálló, módszeres munka, mintsem azt feltételezni szokás. Történetlogikák csak súrolják a kérdés felszínét, kritikák — tudósok és népiesek — csak sejtik a kérdés lényegét. Míg az előző szempontunkban arról van szó, hogy szükségszerű beállítottságból következik-e egy állandóan folyó értékelés és átértékelés, addig a továbbiakban arról is lesz szó, hogy az értékelésnek minő az alapja; egyéni alapú-e, vagy nem, egyéni önkényes „hozzáköltés“-e a történet adattárához, vagy nem; avagy egy új kornak a szava a múlt felé, amit szívesen kell látnunk. Az értékelés szükségképisége és alapja megvilágítottatván, feleletet kapunk már arra is, ami az olvasóban esetleg felmerül: „mindenekfölött adat kell, de csakis ez a fontos“; oly álláspont ez, mely pozitívista alapú szkepticizmusnak mondható, amely szerint az értékelést egyáltalán el kell utasítani.

Még egy mozzanatra fogunk kérni eleve figyelmet. Éppen a történetírás által végzett kutató munka benső természetét kevésbé lehet megismerni azon az alapon, hogy ismerjük a „tudományos“, pl. a természettudományi kutatás természetét általában. A történetíró egész sajátos viszonyban van a tárgyával általában. Ezt a sajátos viszonyt törekszünk alább alapvonásaiban leírni. E leírás után még bizonyos kritikai munkának is kell következnie, hogy a történeti megismerés ilyen módja teljesen tisztázott és indokolt lehessen. Mi itt megelégszünk a leírással: más lapra tartoznak azok a logikai fejtegetések, amelyek a leírás után következnek. Azt mondhatnók: a történetírói munka legintimebb természetének felderítése itt a célunk, inkább pszichológia és nem logikai szabályok felállítása a feladatunk.¹

Az alábbiakban, mint alcímünk jelezte, a történetíró „lélektanáról“ beszélünk. A lélektanilag beavatott olvasó

¹ Rickert: Die Probleme der Geschichtsphilosophie. 3. kiad. 1924. 66—67. l.) nem veszi észre, hogy a lélektani kutatás alkalmi ok logikai mozzanatok megállapítására. Riehllel hadakozik, pedig maga is írja: Der Historiker muss irgendwie ein wertender Mensch sein, és az értékre „vonatkoztatásra“-ra mint logikai mozzanatra utal az értékeléssel szemben, mely utóbbi pszichológiai adalék a történetésznél. Fr. Meinecke (idézi E. Keyser: Die Geschichtswissenschaft, 1931. 24. l.) jól kiegészíti: Eine Geschichtslogik, die ihr Ziel erreichen will, muss von dem Historiker ausgehen, muss den wirklichen vollenbedingten, nicht den logisch konstruierten Historiker analysieren.

azonban csakhamar észreveszi, hogy itt általában többről van szó: a történelmi elme szerkezetéről. A pusztán lélektan más kérdésekre terjeszkedik ki, a történetírásnak lelki indítékaira, botlások okaira, egyéni jelleméből folyó sajátosságaira stb., azaz lelki arcára általában, úgy amint a lelki élet alakulása a történetírásban tényleg végbemegy. Ezzel szemben itt nem egyéni lélekrészleteket leíró vagy strukturális vizsgálat igényét tartjuk szemünk előtt, sem az elemző, sem — Dilthey értelmében — a „leíró“ lélektan kérdőpontjait, hanem lényegelemzéssel foglalkozunk; latens módon mindig úgy tesszük fel a kérdést, mi az, ami *szükségszerű* „a“ történelmi elme egész szerkezetéhez képest.

1. *Hogyan látja a pozitívista felfogás a maga tárgyát?*

A múlt században kifejeződött naturalista-pozitívista felfogásnak¹ semminő kétsége nem volt az iránt, hogy a történetíró is épp úgy veszi maga elé tárgyát, mint más kutató, pl. a természetbúvár. Minden tudomány, úgy véli ez a felfogás, csupán *tényeket*, „pozitívumokat“ kutat fel; ezen tényeket *okszági* összefüggései szerint rendezi s az egyes, kapcsolatos tények között *szükségszerű* összefüggést állapít meg általános *törvény* formájában.

Nem tartjuk mindenben károsnak ezt a tudományos programot, amely a történelmi kutatás kiindulását ily módon meghatározni törekszik, ha csak addig a határig megy, amely elfogadható. Azonban ez a tudományos program épp a maga határait nem látja, hiszen a naturalista pozitívizmus nemcsak minden tudomány területére ki akarja terjeszteni a maga felfogását, nemcsak állítja a maga programját, hanem egyben másnemű tudományos felfogást tagad is, ha ama tagadása kevésbé nyílt is.

A naturalista-pozitívista tudományos program bírálja a történelemírói munkát is. Pl. ezt mondja: a történelemíró tényeket jól, tüzetesen felkutat s a tényeket okszági összefüggésekbe is hozza, törvényeket azonban már nem talál, *mert* nem is keres; ebben azután oly fogyatékoságot lát,

¹ Itt a „pozitívista“ szónak a tudományok történetében általában szereplő értelme van, (ezért naturalista-pozitívista felfogásról szólunk), mint alább nyomban kitűnik, nem pedig arról az értelméről, amit történelmi metodikák használnak: „tényekre (pozitívumra) alapítsuk minden állításunkat“. Ez utóbbi az előbbi álláspontnak csak egy része. Magunk — ami a tények alapul vételét illeti — pozitívista állásponthoz hűvérek tehát a módszertanban, a tény azonban csak kiindulás. Az *egész* történettudomány programja nem merülhet ki „pozitívumban.“

amely a történetkutatónak esik a rovására. Egyetemes és szükségképeni kapcsolatok, azaz törvények — úgymond — kutatandók, bárhol, bármelyik tudomány területén. Nem szabad arra hivatkozni senkinek, hogy „bonyolult a történelem tárgya“; a kémia és fizika tárgya is bonyolult, mégis vannak felkutatott törvényszerűségek. Ez az ellenvetés, melyet a történelem tudományával szemben még egy nemzedékkel ezelőtt is tettek, ma már, Rickert óta, elhalványult. Ámde igen jellemző, minő szívósan tartotta fenn magát a naturalista-pozitivisták tudományos felfogás a maga egyetemes programkövetelésében. Nem vették még akkor szemügyre azt a kérdést, vajjon mit jelent egy ilyirányú *módszertani monizmus*, vajjon nem épp eltéríti-e a történelemet a saját feladatának lényegétől. Hol van a specifikusan „történetírói“ munka lényege, sokáig nem keresték. Igen jellemző azonban, hogy a naturalista-pozitivisták felfogás hatása ma is megvan. Ha a törvények kutatásának megkövetelése el is maradt, még mindig főkövetelmény a tények és az okok összefüggésének vizsgálata.

Nincs kétségünk, hogy ez a kettő mellözhetetlen bárminő történetírásban, azonban nem látjuk bizonyítva, hogy egyben a történelemírásnak is a legmélyebb, sőt épp középponti kérdéseit teszi ki. Bizonyos, hogy a történetírás tényekből indul ki, megtörtént dolgok leírásából és bizonyos az is, hogy okokat is kutat, de ebből még nem következnek. hogy ezekben főfeladatát már elvégezte. Még mindig igen el van terjedve az a felfogás, hogy a történész is — ha már természeti törvényszerűségekről le is kell mondania — valamilyen redukált természettudósnak tekintendő, aki tehát csak tényeket és okokat — illetőleg okozatokat — keres. E felfogás szerint a történetírás színvonalának mértékét az okkutatás mutatja meg. De fordítva is: egy esemény csak akkor lesz fontos, ha annak okozata (hatása) kimutatható.¹ Hogy kitűnjék, hova vezet végeredményben ez a felfogás, egy példára térünk: az Arany Bulla kérdésére. Az 1222-iki, első Arany Bullát a jogtörténész talán a jelentéktelen események közé utalhatja, hiszen csak kilenc évig volt érvényben s akkor

¹ Rickert csattanós választ ad Ed. Meyer felfogására. „Ed. Meyer azt mondotta egyszer: történeti az, ami hatással volt vagy van. Ezzel a kérdést nem oldjuk meg, hanem csak elhalasztjuk. Hiszen a világon minden hatással bír; ám épp a történészeket nem érdekli a legtöbb hatás, hanem éppen csak a „lényeges“ hatásokat tárgyalják. Nem általában a hatással bíró tehát az, ami történeti, hanem az, ami lényeges hatást gyakorolt és ezáltal maga is lényegessé lesz.“ ((Die Probleme der Geschichtsphilosophie.¹ 1924. 59. l.)

sem érvényesült a királyi hatalmat korlátozó törvénykönyv, bár az egy külön „garancia-paragrafussal“ (az ellenállási záradékkal) volt megtoldva. Nem érvényesült, azért próbálkoztak vele 1231-ben másodszor, amidőn az egyház tekintélyével akarták alátámasztani, de hatása még mindig igen kétségesnek mondható. Mit tehet ez esetben a jogtörténész? Első, „pozitivistá“ nehézség az, hogy beismeri: a legtöbb törvény tényleges hatásának kimutatása igen kétséges. Ha tehát a törvény fontosságát aszerint vesszük, hogy minő hatás jár a nyomában, azaz minő kifejezett in concreto az okozata, úgy a legtöbb törvény jelentőségét vagy erősen redukálnunk kell — hiszen a hatás kimutatása aligha kísérelhető meg — vagy egyenesen tagadnunk kell a jelentőségét. Nézetünk szerint a jogtörténész téves útra kerül, ha az 1222-iki Arany Bullára vonatkozólag az utóbbi álláspontot választja. Arra semmiesetre sem lehet hivatkoznunk, hogy „néhány évig volt érvényben.“ Valamely törvény hatása esetleg igen későn mutatkozik meg, talán csak századok múlva. A szűkmarkú hatás-lemérésnek semminő különleges indoka nincs. Amint nem indokolható semmikép, hogy egy törvénynek néhány éven belül kell hatnia, úgy más, pl. 100, vagy 150 éven belül való hatásának megkövetelése is indokolhatatlan. Elég arra utalnunk, hogy a római jog hatása nemcsak a római birodalom korára terjed, hanem több mint félezer év múlva, a római jog „receptiója“ utáni időkre is. A hatás időmértékének nincs szabványos klotürje, erre bizonyára nem gondolhat egy jogtörténész sem. Ha az Arany Bulla „nem hatott“, sem rögtön, sem jóval később, ez még nem indok súlytalanságának kimutatására.

De más tévedés lehetősége is fennforoghat. Gyakori a külföldi jogtörténeti irodalomban is, hogy a jogtörténet két-féle értelme összekeveredik: a jogban rejlő eszméknek, elvi tételeknek stb. a története (*jogtörténet*) és annak a története, hogy mikép hatott alakítólag a társadalomra, bíróságokra, közigazgatásra stb., ez a *jogélet* története. Az utóbbi más mértéket alkalmaz a tételes jog történeti jelentőségének megítélésében, mint az első; hatásokat keres, a jognak tényleges szabályozó erejét, társadalom- és életformáló képességét. De vajjon kimerül-e ebben egy jogszabály jelentősége? Nem. Nem a pusztá hatás, vagy siker az egyetlen mérték egy jogszabály vagy törvénykönyv jelentőségének a lemérésénél; van más mérték is: *egy jogeszme* (értékgondolat) *megközelítése*. Valóban értékes az, ha egy uralkodó önkényuralmával szemben valaminő ellenhatás intézményesen, jogszerűen tud

érvényesülni.¹ Egy örök, társadalmi életre alapvető eszme — amit épp a jogtörténész ismer el leginkább szükségszerűen — az, hogy merő önkény ne érvényesüljön, azaz legyen több társadalmi hatalom irányító és ellenőrző erőben épen egy társadalom keretében, pl. legyen erős egy államban az egyház, vagy más hatalom is. (Elég, ha ma az állami hatalom esetleges kinövését, törvénytelenységét korlátozó közigazgatási bíróságra gondolunk.) Jól tudjuk, hogy ez az „ellensúlyozási elmélet“ nem minden², az állami életnek nem éppen legfőbb lényegére mutat, mint ahogy a liberális korszak számos történésze hitte, de azt sem fogadjuk el, hogy az semmi. Igenis érték, pótolhatatlan érték a korlátozott és egyensúlyozott hatalom s az általa biztosított szabadságjogok bizonyos állománya. Elég argumentum ma a Szovjetre gondolni, hol gyakorlatilag a minimális szabadságjogokat sem respektálja az államhatalom. Egy jogeszmének megközelítése, tehát érték-közelítésnek esetét jelenti az Arany Bulla s azt épp a jogtörténész fogja magasra helyezni. Nem a múlt század korhangulatának eredményeképp, hanem egész más, elvi okokból.

A hatás szerint való lemérés egyoldalú voltára legyen szabad még egy példát említenem. Ha a filozófia-történész, vagy az irodalomtörténész ezt az elvet veszi alapul: fontos író, aki hat s a fontosságát a hatás terjedelmében keresi, akkor egy tucatíró „hatásos“ fércműve jobban ki fog emelkedni, mint egy nagy íróé. Akkor a „filozófus“ Rousseau nagyobb lesz, mint Kant vagy Hegel, akkor Lassalle Munkásprogramja, vagy a kommunista kiáltvány előbbre helyezendő — irodalmilag! — mint Goethe; akkor a népies tucatkönyvek „irodalomtörténetileg értékesebbek“ lesznek, mint a remekművek.

Mindezek a gyakorlati példák, úgy véljük, mutatják, hogy az ú. n. okokra és hatásokra alapított „fontosság“-kimutatások revizióra, illetőleg kiegészítésre szorulnak. Immár elavultnak kell tartanunk a kauzális alapú értékelést; a mérték kettős: *ok-hatás* + *érték*. Mélyen a történetírás gyakorlatába vág, ha az utóbbiról megfeledekünk. A kérdésről (a „lemérés“ s a szelekció elveiről) más vonatkozásaiban még majd szólnunk kell. Egyelőre a probléma itt általánosságban érdekel bennünket: elégséges lehetett-e a pozitivista program a történettudományban.

¹ S itt nem a 31. §-ra gondolok, hanem mindazokra a cikkekre, melyek a hatalom gyakorlásának módját előírták.

² A magam részéről is utalok C. Schmitt Verfassungslehre (1928) c. munkájának megfelelő kritikájára.

Pozitivizmus hagyatékakép ma is még mindig kísért az a felfogás, mely szerint van elbeszélő és oknyomozó történelmi tárgyalás; t. i. az első „megelégszik tények elmondásával“, — mintha lehetne egyáltalán történeti tény-elbeszélés, a tények oksági rendjének merőben figyelmen kívül hagyásával! Az oksági kapcsolatú tény-rend akaratlanul mindenkor elének szökken, már azzal, hogy az eseményeket időben előre-menne mondjuk el s ámbár ami egymás után következik, még nem egymásból következik, mégis az egymásutánban többnyire megvan az oksági kapcsolat is. Egy külön oknyomozó történelem csak a teoretikusok fantáziájában van; valójában nem lehet az más, mint olyan elbeszélő történelem, amely kifejezettebben akarna okokat kutatni. Merőben téves két történelmet különböztetni meg. Az okok felkutatására irányuló igény mindenütt feltalálható, bár az igény többé-kevésbé erős lehet. Fokozati különbségek vannak e téren, de nem beszélhetünk két történelemről. Nem az okok kutatásának igénye az, ami a történetírót kiválókép azzá teszi, ami. Okokat *is* kutat, ámde kérdés, hogy egy eseménysor (történés) elmondása rendjén valóban ez-e a történész középponti kérdése. Úgy találom, *sehol* sem az.¹ S nem tételezem fel, hogy a kiváló történészek ezrei e téren sorra tévedésben vannak s azoknak az elmélkedőknek van igazuk, akik sohasem írtak történelmet, mégis egy módszertani elméletből kiindulva azt vélik magukról, hogy ők tudják, mi az igazi történetírás.

Csak annyiról van itt szó, hogy minő mértékben nyomul előtérbe a történetkutatásban az oksági kapcsolatok „kifejezett“ vizsgálata. Tény az, hogy a történelmi vizsgálatokban az oksági kutatás állandó ugyan, de csak a háttérben lebeg. Előtérben valaminő más van. Alább kiderül, hogy nem véletlen, miért épp háttérben van az oksági összefüggések „kifejezett“ kutatása *bármelyik* történeti munkában. Most csak hangsúlyozzuk ez előkészítő fejezetünk eredményét: az okok kutatásának naturalista-pozitivisták követelménye a történelemírás tényleges gyakorlatában középponti kérdésnek *nem* bizonyul.

¹ Ilyen mint *kivétel* jelentkezhet, különösen szembetűnő módon a természettudományok képeire és hasonlatosságára dolgozó Bucklenél. Arról azonban épp az ő munkája győz meg bennünket, hogy történetírásának tipikus sajátságai egészen mások, mint minden más történetíróié, akik — a gyakorlatban — sohasem mentek a természettudomány utánzásának oly maximumáig, mint ő. Viszont elméleti kérdésben sokan, sajnos, az elmélet iránt közömbösekké lévén, egyenest naturalisztikus vízre tévedtek, kivált Lamprecht.

A kutatói gyakorlat — tények — megfigyelését tovább kell folytatnunk, átmenve egy lélektani kérdésre, amely a történetíró lélektanához vezet. Előbb azonban egy elméleti kérdést kell érintenünk.

2. A kutatói beállítottság természeti tárgyaknál.

A fizikus kísérletezései közben egy természeti „jelenséggel“ áll szemben, ugyanígy a kémikus. A tárgy, melyet vizsgál, „kint“ van a természet változásai közepett. A botanikus, a geológus megismerése is oly tárgyakra irányul, amelyek „vele szemben“ a természet külső, előttünk álló birodalmához tartoznak. A kutató általában egy tárgyi világ előtt áll, amelyet természetnek szoktunk mondani. A „természeti tárgyakra való beállítottság“ nem jelenti a kutató érdektelenségét, sőt a kutató tudja, hogy a természeti tények az emberiség sorsára hatnak, de mint kutató igyekszik azon jelenségeket úgy tekinteni, mintha azok egy vele szemben álló, idegen világ részei volnának; a vizsgálandó jelenségeket tárgyasítja, magával szemben disztanciát vesz fel, végül is a tárgyával szemben *csak* szemlélővé válik. Közönséges felfogás szerint a kutatói eljárás a tárgy természetétől függ. Itt arra is ki kell terjesztenünk a figyelmünket, hogy a tárgyra irányuló kutatói mentalitás magában is tényező. Nem pusztán a tárgy természete az, ami a kutatónak kihívja ilyen és ilyen magatartását, hanem úgy lehet, a kutató mintegy önmagát beállítja, tekintet nélkül a tárgy természetére.

Ezt különösen ma kell kiemelni, bár néhány évtizede szünetlenül hangsúlyozták, hogy a történelem szellemi tudomány és egyre inkább azt is hisszük, hogy a tárgyai is „szellemi jelenségek.“ Erről szó sem lehet.¹ A történelem tárgya sokkal egyetemesebb, szélesebb körű, még ha el is ismerjük a szellemi tények középponti jelentőségét.

A természeti és a szellemi tudományok tárgyai különbözök: külső, térben is adott tárgyak, és belső, lélekben adott tárgyak. Ámde éppen arra kell eszmélnünk, hogy nem *elsősorban* erre a két tárgyfajra való beállítottság teszi ki a kutató sajátos beállítottságát, hiszen az éppen a saját-szerű, hogy a szellemi tárgyat is lehet magunk elé állítani és mintegy külső, természeti tárgyként — „jelenségként“ — fogni fel.² Ezáltal mintegy két világ keletkezik: a kutató előtt álló jelenségek világa, és a kutató maga.

¹ L. idézett cikkünket, Századok, 1931. 337. l.

² Ezt, úgy látszik, már Fichte finom lélektani érzéssel kiérezte. V. ö. H. Heimsoeth: Fichte. 1923. 90. l.

A közönséges természettudományi jellegű lélektanokban sincs *egy világ*: a kutató-személy és a tárgy *együtt*, hanem két világ van, vizsgáló személy és lelki jelenség. Itt meglátjuk azt, hogy épúgy a fizikai, mint a szellemi tárgy esetén egyforma lehet a kutató alapvető beállítottsága, ami a kutató és tárgy („jelenség“) közti viszonyból ered. Az ilyen „jelenség-kutató“ mindig maga elé állítja a tárgyát, mint tőle idegen világnak a részét. A geológus kövekkel foglalkozik s nem személyekkel. A pszichológus is úgy foglalkozhat lelki jelenségekkel, mint amelyek nem hozzá tartoznak (nem a kutató-személy világához), hanem egy tőle idegen világ részei, azaz „jelenségek“, amelyek véletlenül éppen „előtte“ vannak. A lélektani kutató is ily módon idegenné teheti a tárgyát, hogy helyesen-e, annak megítélése nem ide tartozik; tény az, hogy van oly aktus, mely a vizsgálandó lelki „jelenségeket“ oly mértékben disztanciálja, maga „elé“ helyezi, idegenné teszi, mintha az a külvilág tárgya volna.

Az ily lélektani vizsgálat, mely jelen témánkkal látszólag alig függ össze, eleve figyelmeztet arra, hogy lehetséges (van is) oly pszichológia, amely merőben hasznavehetetlen a történész számára; továbbá, ha valaki, mint W. Wundt, arra törekszik, hogy a történelem alapvető tudományának (rendszerező fogalmi alapvetésének) ép a pszichológiát tüntesse fel, úgy erre nézve — tudnunk kell — még semmit sem mondhatunk mindaddig, míg nem tudjuk, minő pszichológiáról van szó. Tudnunk kell, hogy a kutató és tárgy közt az a viszony, melyet a naturalista-pozitivisták felvesz, lényegében véve nem más, mint sajátos tárgyfelfogás sajátos kutatói beállítottsággal együtt; nem más, mint az, hogy: „jelenség“, mint idegen világ része van előttem; én pedig mint kutató, csak szemlélő (figyelő) vagyok. Ezt a beállítottságot, mely szerint a kutató csak szemlélő és idegen „jelenséggel“ (phaenomenon) áll szemben, fenomenológiai¹ beállítottságnak nevezzük. A természettudós fenomenológiai beállítottságú. Tehát előtte „jelenségek folynak le“, s ő maga „csak szemlél.“ A szemlélő és tárgy között semminő másnemű, közvetlenebb kapcsolat nincs. Mondhatjuk tehát, hogy a fenomenoló-

¹ Ez a szó merőben független a filozófiai „fenomenológiai“ iskolától. M. Heidegger egzisztenciális filozófiája: *Sein und Zeit* (Jb. f. Philos. VIII.) 1927. 28. l. itt még további, igen finom disztinkciókat vesz fel; ez jelen fejtegetésünket aligha érinti. Itt nem az objektum „jelentkezésének“ (Melden) mértékéről van szó, hanem kutató és tárgy viszonyáról, főképp az előzőre való tekintettel.

giai beállítottság egy, mindennapi, közvetlen életkapcsolatoktól megszabadított, azaz merőben mesterséges kutatói beállítottság. Nem feltűnő ez egy természeti tárgynál, hiszen az „kint“ van, oly világban, ahol nem személyről van szó.

3. *A történetíró alapvető beállítottsága.*

Rickert, aki vizsgálta a történelmi fogalomalkotást, abban látja a természettudós munkáját, hogy ez a világot mint általános fogalmakban feloldhatót nézi, míg a történetíró a maga tárgyát merőben sajátyszerűnek, szingulárisnak veszi; Rickert ezzel helyesen írta le a történész felfogását egy lényeges ponton. Igaz, hogy általános fogalmak nélkül a történész sem boldogul, egyetemes eszmék az ő számára is kiindulópontok, „a történész is platonizál,“ de megvan a tudata annak, hogy ezen az általánosság-rétegen felül, a szingularitásban kell keresnie a lényegyet; országokhoz, fajokhoz, időkhöz, eseményekhez mind valaminő kifejezhetetlenül sajátyszerű, egyetlen, szinguláris mozzanat tapad és ezt kell ép megtalálnia a történésznek, ha a szavak általánossága mellett teljesen ki sem fejezheti. Rickert utal továbbá arra is, hogy a történész „értékekre vonatkoztat“ (Wertbeziehung); ámde ez értékek is valamiképp szembe kerülnek a kutatóval, mintegy külön „értékvilág“ keletkezik, amelyekre a kutató tárgyát „vonatkoztatja.“ A tárgy-disztanciálás tehát mint mindenütt, a történelemben is megvan.

Ha Rickert a történelmet definiálja, csak azt mondhatja: szingularizáló és értékre vonatkoztató (kultur-) tudomány és ez a definíció szokatlanul tág. Más diszciplínák is szingularizálnak, így például az úgynevezett leíró földrajz. A történelem a történeti idő-folytonosság tárgyait fogja fel sajátyszerűségükben, egyszer adottságukban, azaz szingularizált módon, a földrajz a földfelszíni tér tárgyait. Ami a történelemben egy „korszak,“ tudniillik szingularitások sajátos, komplex egysége, az a leíró földrajzban az úgynevezett „táj“ (Landschaft), amely szintén nem egyéb, mint téri sajátosságok, szingularitások komplex egysége. És más tudományok is akadnak, ahol szingularizálásról van szó. E téren tehát nem kapjuk meg a történettudomány specifikus jegyét.

Ugyanúgy az értékre-vonatkoztatás sem csak a történelem sajátos jegye. Értékvonatkoztatás nemcsak ott folyik, ahol mint a történelemben, egykor valóságos események sorozatáról van szó, mely tények időben, vissza nem

térőleg folytak le, azaz irreverzibilisek.¹ Értékrevonatkozta-
tás van számos téren, például abban, amit újabban „kultur-
kritikának“ neveznek.² Értékrevonatkoztatás van a rend-
szeres (fogalmi) értékdiszciplínákban, sőt az úgynevezett
politikákban (népesség- és gazdaságpolitika, társadalom-
politika, kultúrpolitika stb.). Az értékre-vonatkoztatás ismét
igen tág tudomány-körre utal s nem speciálisan a történe-
lemre. Így Rickert nem is a történelem, hanem sokkal általáno-
sabban a kultúrtudományok komplexumát jellemezte
elméletével. Még nem jutott a lényegig. Ha Windelhand
„idiografikus“ (sajátosság-leíró) tudományt lát a történelem-
ben, van még szemlélete — mint kiváló filozófia-történész-
nek — a történetírói munka jelleméről; és nem akart min-
dent elmondani róla. Rickert, mint az előbbi tanítványa,
tüzetes vizsgálatba fogott s a lényegig még sem jutott el,
mert nincs szemléletes képe a történész tárgy-felfogásáról.
Rickert a történelmet, bármennyire radikális ellentétet
képzelt is el magában a természettudományi felfogással
szemben, mégis csak arra utalja, hogy tárgyát, más tudomá-
nyokkal azonosan, disztanciálva, „jelenség“-nek fogja fel.

Mi ezen túlmegyünk. Tagadjuk magát az azonos tárgy-
disztanciálódást. A történetírónak első, alapvető aktusa
már abban megvan, hogy mikép fogadja a tárgyát; maga
elé veszi-e, miként a természettudós, azaz „jelenséggként“
szembehelyezi magával, avagy *magához* veszi-e. Másodlagos
kérdés lesz az, hogy általános vagy szinguláris fogalmakba
olvasztja-e a felfogott tárgyat. A *felfogás* már (szingularizáló)
forma, a tárgy „*fogadása*“ pedig ezt megelőző attitűdszerű
aktus és éppen ebben van a történetíró sajátága. A történész
és a maga tárgya: az emberi „történések“ világa közel
vannak egymáshoz. A történész nem is legfőképpen külvilági
„jelenségeket“ vizsgál, hanem oly emberi eseményeket,
amelyek nem eltárgyiasított módon előtte, „kint“ vannak,
hanem oly emberi „tényeket“, amelyek „az emberiség
tettei“, azaz munkái. A történet igazi tárgyánál nyomban
valaminő nem-tárgyias, hanem személyes-emberi mozzanat

¹ V. ö. erre nézve: A történettudomány módszertana. A M. Tört.
tud. kézikönyve. I. 2. 1923.

² A történettudományon belül is lehetséges kultúrkritika. De
hogy a kettőnek területe nem fűdi egymást, mutatja az, hogy míg a
történelem szükségkép genetikusan, addig a „kultúrkritika“ nem szük-
ségkép, sőt inkább kivételesen, de mindenesetre csak esetlegesen
genetikusan jellegű vizsgálat. A kultúrkritika mivoltáról legújabbán
A. Dempf írt: Kulturphilosophie. 1932. (Handbuch d. Philosophie.
Oldenburg) 42. lk.

jelenik meg, s ez egy, az úgynevezett „jelenségek“ mögött feltalálható aktív alanyhoz vezet vissza. Nem kérdés e ponton, hogy minő aktív alanyról van szó, hogy egyéni, vagy kollektív-e, hogy valóban alany, vagy quasi alany-e. Tudatosan óhajtjuk elkerülni ezt a rendkívüli félreértéseket szülő fogalompárt: objektív és szubjektív. Így a szubjektum szót is mellőzzük. Ellenben használni fogjuk az „alany“ helyett — már az imént is *aktív* alanyról szóltunk — a perszonalitás szót, bár ez sem teljesen kielégítő. Általában a legmesszebbmenő terminológiai nehézségekkel kell itt számolnunk,¹ de még a nehézségek dacára sem mondunk le egy ellentét kiemeléséről, hogy megtaláljuk az alapvető különbséget a természettudományi és a történettudományi kutatói beállítottság között.

A történetkutató maga nem kizárólagosan „perszonális“ világgal áll szemben. Jelen feladatunk azonban nem egy kutatási terület körülhatárolása, hanem egy centrum, egy főfeladat kijelölése. A történetírói funkció középpontját keressük; ez egy perszonális jellegű, azaz „emberi világ.“ Elégedjünk meg egyelőre ezzel a körülírással.

A történet a mult tényeinek oly sorozata, amelynek középpontjában emberi cselekvések vannak. A történelem (történettudomány) tárgya elsősorban ily emberi cselekvés általában (res gestae). Maga a történelemíró ezen a téren nincs elszakadva tárgyától. Ha a kutatás tárgya ily aktív emberi világ, ezen *aktív világban bent van maga a történetíró is*. Valaminő emberi közösséghez tartozik, általánosabban szólva — oly kollektivitáshoz, nevezzük ezt in concreto nemzetnek, vagy államnak, avagy emberiségnek stb., amelynek léte időben évszázadokra, esetleg ezredekre nyúlik vissza, tehát történeti kollektivitás.² Minden történetíró alapvető beállítottságához hozzátartozik az, hogy vizsgálandó tárgyától teljesen elválasztva nincs. Sőt miként a társadalomnak a történetíró, valamikép, valaminő mértékben, bekapcsolt

¹ Spengler nehézségeit — csirájában helyes meglátása dacára — ebben szemlélhetjük: „Im Naturbilde ist das stets vorhandene *Subjektive* das Fremde und Trügende, in der Welt, als *Geschichte* trägt das ebenso unvermeidliche *Objektive*, die Zahl. Die *naturhaften Einstellungen* (!) sollen und können bis zu einem gewissen Grade *unpersönlich* sein. *Man vergisst sich selbst darüber*. Das Bild der Geschichte aber besitzt jeder *Mensch*, jede Klasse, Nation, Familie *in bezug auf sich selbst* . . . (Untergang des Abendlandes II. 1922. 24. 1.)

² Ennek a szónak: közösség (Gemeinschaft), a szociológiában újabban pontosabb, *morfológiai* jelentősége van. A „kollektivitás“ szó szürkébben általános.

„tagja“, úgy annak a történeti tárgynak, melyet vizsgál, szintén valamikép tagja, t. i. valaminő történeti kollektivitásnak aktív részese. A történeti kollektivitásnak azonban máskép (mintegy kevésbé) része, „tagja“ valaki, mint a társadalomnak, úgy hogy a „tag“ szó sem lehet mentes minden félreértéstől. Ha nem is beszélhetünk társas bekapcsolt-ságról, még mindig szó lehet egy viszonyról. Ha valaki az azték kultúráról ír történeti munkát, nem fogja magát egy azték kultúrkör társadalmi tagjának érezni; ez az azték kultúra számára „idegen“; ám mégsem teljesen az, ez az idegenség-érzés nem teljes. Az azték ember is számára alkotó ember, és mint alkotó ember valamikép közel esik a történet-íróhoz, mint emberhez. Itt vagyunk egy sajátos fordulóponton. Bármennyire — látszólag — „idegen“ is tőlünk valaminő, még oly távoli, vagy kezdetleges kultúra is, amit egy történész vizsgálni akar, *megmarad valaminő érzése az emberi sors- és munkaközösségnek.* Ez az „emberi munkaközösség“ az, amiből egy történész sem érzi magát kizárva. Megérzi a közösen emberi életnehézségeket, méltányolja általában a sorssal szemben való erőfeszítéseket, meglátja a közös emberi vonásokat, végül is tudja, mit jelent általában az ember életmunkája. Fordulópont ez kérdésünkben.

Minden „történet“ mögött nem valaminő, távoli világhoz tartozó „jelenséget“ lát a történész, hanem észreveszi — s ez centrális élmény, ha nem is tudatos, — hogy az ú. n. „történetek“ mögött végre is aktív emberek munkája az, ami őt — tulajdonképpen — érdekli. Ily módon két mozzanatra kellett ráeszmélnünk: 1. a történész *egy* világban van a maga tárgyával, ő is egy „történeti kollektivitásnak“ a részese; 2. a történészt e kollektivitásnak a „munkája“ érdekli legfőképpen. A történész így jut „közel“ a maga tárgyához. Ő maga is aktív részt vállal az emberiség nagy munkaközösségében. Midőn „másról“ ír, voltaképp nem „idegen világról“ ír, hanem a közös emberi sorsról, főképpen egy egyetemesen emberi munkáról.¹ Ezt a kutatói beállítottságot nevezzük *ergológiai beállítottságnak*, amely gyökeresen más, mint az előbb ismertetett *fenomenológiai beállítottság*.

Egyik oldalon ott van a „fenomenon“, egy „idegen világnak“ épp előttem lévő része, amivel szemben állok s megfigyelem. A másik oldalon — ez minden történésznek az *ergológiai beállítottsága* — ott van az emberi világ, ami épp

¹ A munka (gör. *ergon*) szó helyett a *pragma* szó alkalmatlan volna, mert már lefoglalt.

az „én világom“, ott vagyok, mint aktív, eszmélő kutató egy történeti sors- és munkaközösségben ; ezzel nem állok „szemben“, ebben mint vizsgáló is „benne“ vagyok ; átélem az emberi életküzdelmeket, a végtelen emberi életmunkát, figyelek arra, hogy ez a munka mit jelent az emberiség számára, sőt nemcsak „figyelek“, nem vagyok „csak szemlélő“, hanem átélem a munkát. Így jelentkezik a történetírói kutatás mélyén, alig észrevehetően, egy általános és alapvető vonás, az, hogy a történeti megélés mindig elsősorban „munkaélmény“.

4. *A történeti munkaközösség élménye és a jelen korélménye.*

Egészen természetes, hogyha a történet átélése lényegében munkaélmény, nincs különbség mult és jelen között. A történetíró épp úgy átéli az elmúlt kor munkáját, mint a jelen erőfeszítéseit. Nem ismerik jól a történetírói lelkét azok, akik feltételezik, hogy a történetírónak is a mult, a régmúlt oly „távoli“ világot jelent, mint az aktualitások olvasójának. Az épp a sajátos lelki elem a hisztórikusban, hogy a mult jelenné válik, számára a legősibb mult is mélységesen aktuális, a jelen pedig csak egy továtünő pillanat, az eszmélés pillanata ; a mult „épp mögöttünk“, azaz mintegy mellettünk, velünk van. A történelem tanulmányozása közben a történész, avagy az olvasó ugyanazon lelki feszültségeket éli át, mint az, aki ma munkálkodik, „problémát“ old meg. A történet tulajdonképp problémák sorozata, miként a jelen is az. A problémák közepett adódó feszültség a politikában a legnagyobb, mert itt a lét kérdéseiről van szó,¹ főképp az állam egészének létbenmaradásáról. A munka feszültségjellemű, a „probléma“ a legvilágosabban a „politikai“ történelemben áll előtünk. Ezért lényegesen több szójátéknál ez az ismeretes tétel : „a történelem a mult politikája, a politika pedig a jelen története.“ Ezen itt éppen nem azt értjük, hogy nincs más történelem, mint politikai, hanem csakis azt, hogy a történetírói lelki átélés, egy beállítottság a „munkára“, ama feszültség itt a legvilágosabb ; a politikai történelem nem véletlenül domborodott ki a multban.

Munkán mindennemű emberi erőfeszítést kell értenünk a materiális-technikai munkától kezdve fölfelé a vallásalapításig ; a munka fogalmában itt bent van az, amit az ember egyáltalán megtenni képes. Nemcsak templomépítés, hanem romboló háború is, nemcsak gazdasági ténykedés, hanem

¹ Dékány I. : Politikai lélektan. 1932. 1. fejezet.

államtervezés, művészet, tudomány stb. Az emberi ténykedésnek nem is csak azon fajai, melyek céltudatosságon, szándékon alapulnak, hanem mélyen lenyúlunk a tudattalan felé, oda, ahol az ésszerű, racionális tudatcentrum érintkezik („szféra“) a tudat mélyével, az öntudatlanul alkotó énnel és ösztönnel.

Alig hisszük, hogy a történész valaha is tévedésben lett volna a maga tárgya felől. Elsősorban mindig arra eszmélt rá, hogy azt kell keresnie, mit *tett* az emberiség. A történeti élet „tényei“ tehát tett-tények — legelsősorban. Nem zárjuk ki természetesen mindazt, ami ezen tett-tényeket befolyásolta, pl. a „természeti jelenségeket“, minő egy természeti katasztrófa. Nem zárjuk ki tehát a kauzális világot. Ez is „megtörtént“, tárgya a történetnek, de nem azért, mert megtörtént. Ami *csak* megtörtént, még nem tárgya a történetnek. A megtörténtség csak azon az alapon válik „történeti“ tényé, hogy az emberiség nagy, összefüggő munkavilágát érintette, hatott reá, kedvezően vagy kedvezőtlenül. Ismételten arra utalunk, hogy nem a kutatás köre a jelen kérdésünk, hanem a kutatás középpontja ; s ez általában az emberiség munkája egy, időben szétszórt, mégis valójában kapcsolatos emberi munkaközösség életfolyama. Ez az életfolyam ma is tart, az emberiség krónikása ma is „benne van“ az életfolyam árában,¹ ennyiben nem „idegen“ a maga tárgya, ennyiben esik „közel“ hozzá minden emberi történés.

Nem lehet tehát helytálló az az ellenvetés, hogy az időbeli távolság oly nagy, hogy a mai történészt tárgyából mégis csak elválasztja az idő. A történésznek az épp a sajátossága különleges kutatói beállítottságában, hogy számára a nagy időbeli távolságok lerövidülnek, úgyhogy mintegy állandóan jelenné lesz a mult. Az átlagemberrel szemben ez az időket áthidaló képesség teszi ki a történész legsajátabb jellemvonását.

Ezzel nem azt mondtuk, hogy a történész talpa a jelen fixpontján áll és innen tekint „vissza“ a multba. Amit az aktuális jelen néző ember jelennek érez — hogy t. i. ez a saját talaja — ez a tudat a történészből nincs meg : számára a jelen is csak „egyik“ kor. Kényszerűen mélyebben van multjába gyökerezve, ez épp előnye : innen ered az inten-

¹ Csak ennyiben helyes Th. Lessing tétele : „Sinn von Geschichte ist allein jener Sinn, den ich mir selber gebe, und geschichtliche Entwicklung ist die Entwicklung von mir aus und zu mir hin.“ Geschichte als Sinngebung des Sinnlosen 2. kiad. 1921. 10. l.

zívelőbb problémaérzés.¹ Below írja : „A multnak sokkal gazdagabb megértéséhez jutunk, ha vele szemben oly kérdéseket vetünk fel, amelyek a jelenkor élményeiből fakadnak“ ; avagy Joh. Haller : „Mult és jelen csak az elméletben választhatók el ; a valóságban együvé tartoznak.“² Meg fogjuk még vizsgálni a specifikus „kor-élményt“ is. De már itt is látjuk, a történész élehangsúlya nem külön a multon van, mint feltételezni szokás, hanem egy korokon átvonuló, egyetemes munkaközösségen.

Az az ellenvetés sem sokat foglalkoztathat bennünket, amely szerint az „emberiség“ nem realitás, nem valódi egység, hanem csak fikció, avagy csupán jövőbeli tény ; nem volt, hanem csak lesz, nem adottság, hanem csak feladat. Ez a szociológiai vizsgálódás körébe tartozó kérdés ; hogy mennyiben volt vagy van kapcsolat — minő mértékű — az emberiség egészében, nem a történelmi beállítottság kérdése. A történész megelégszik egy minimális kapcsolattal is, azzal, hogy ezen a Földön emberek laknak együtt, kiknek sorsa valamiképp már ezen az alapon közös. Magának a történésznek tudati alapbeállítottságát itt nem érinti az emberi kapcsolat mértékének a kérdése.

5. A történetíró sorsközösségének mértéke.

A történetíró, mondtuk, alapbeállítottságából kifolyólag egy sors- és munkaközösségnek a tagja, illetőleg részese. Ez valaminő társas, ill. szellemi közösséget, „bekapcsoltságot“ jelent, amely igen különböző mértékű. Bennünket az érdekel, hogy a különböző bekapcsoltságnak minő kihatásai vannak a történetírásra.

Legegyszerűbb példa gyanánt a nemzeti sorsközösséget vizsgáljuk meg. Egy ellenséges állam történetírója, pl. a román Jorga, írja meg³ a magyar történetet. Lehetséges-e elképzelni azt, hogy egy oly mértékű antagonizmus, minő fennállott a magyarsággal szemben a románok részéről, nem hat lényegesen hátráltatólag a történetírói munkában ? Az

¹ Erre utaltunk : Történelmi realizmus és fejlődésszemlélet. Századok, 1915. 577—614. l.

² Id. E. Keyser : Die Geschichtswissenschaft. 1931. 14. — Kornis Gy. : (Történetfilozófia, 1924. 59. l.) írja : „Minden korszak életében minden mindennel a legbonyolultabban összefügg : a történész ezt a mérhetetlenül bonyolult életösszefüggést a valóság elevevességével csak a saját korán tapasztalhatja.“

³ Sajnos, így áll a dolog a Helmolt-féle Weltgeschichte legújabb kiadásában (az előtt a — cigányok történetírója, Wlislóczky írása szerepelt e helyen).

emberi objektivitásnak megvan a maga egyéni maximuma, egyiknél magasabb, mint a másiknál, de sohasem tetszés szerint nagy. Az idegen tárgy, minő a természettudományok vizsgálati tárgya, nem kívánja meg, hogy annak sorsához hozzásimuljunk. Egészen más a történeti tárgy. Itt a történelem oly tárgya, minő egy nemzet sorsa, megkívánja, hogy emberileg teljesen beleéljük magunkat, ami csak úgy lehetséges, hogy a nemzeti élet teljességét, sajátos „történeti perspektíváját“, hivatás- és helyzetérzését évtizedes munkával átéljük, a nemzet által végzett munkát megbecsüljük, azaz — egy történeti kollektivitásba beleolvadunk úgy, hogy a saját énnünk végül felolvad egy történeti kollektivitásban. Ez a Ranke által megformulázott követelmény a történetíró számára: *Sich selbst auslöschen*. Antagonista részéről ez a beolvadás egyéni lehetetlenség. Nem arról van szó, hogy valaki épp beleszülessék egy kollektivitásba,¹ csupán az kívántatik meg, hogy őszintén beleélje magát. Ez finoman hajlékony és gazdag regiszterű történetírói elme számára is — ha személyes antagonizmusról nincs szó — legalább egy évtizedes önnevelő feladatot jelent. Arról sincsen szó, hogy minden történeti kollektivitásba, amelyről szól, a történetíró külön beleélje magát, pl. egy XIX. századdal foglalkozó világtörténeés a spanyol, az angol, a francia, német, lengyel stb. nemzeti kollektivitásokba. Világtörténeti vizsgálat ezt kevésbé követeli meg, azonban egy-egy nemzet történetírójától a beleélés magasabb foka — sőt egyenesen egy lelki beolvadás — megkövetelhető.

A szociológia egy évtizeden belül kifejlesztette² s már elterjedésnek is indította azt a gondolatot, hogy az egyéni *én* tudatával párhuzamosan fennáll bennünk egy „*mi*“-tudat (*Wir-Bewusstsein, we-feeling*), azaz közösségi én-tudat. Ennek kell kifejlődnie legelőször a történeésben. Az én mintegy kitágul s az „*én*“ helyett a „*Mi*“ (a közösség) tudata terem meg a lélekben. Ehhez bizonyos, általános szociális behangolt-

¹ Th. Litt utal arra, hogy a vallási eltérések az igazi történetírónál alig játszanak szerepet (s tudjuk is pl. Ranke minő objektivitással dolgozott a pápaság történelme terén.) Litt arra utal, hogy pl. az egyházi élet történeti megértésének nem nehézsége az, ha valaki protestáns vagy katolikus; az igazi nehézség ott ered, ha valaki — vallástalan egyáltalán. E példát a történetírói „sorsközösség mértékével“ kapcsolatban azért hozzuk fel, mert e téren a követelmények mértéktelenül fokozhatók és káros beállításba is kerülhetnek. Pl. a szocialista azt mondhatná: „polgári“ történetíró ne is nyúljon a szocializmus történetének kérdéseire.

² Ehhez l. tüzetesebben: A „társas én“, mint a társadalompszichológia alapproblémája. Athenaeum. 1924.

ság kell. Akiben ez, mint diszpozíció általában nincs meg, nem lesz egykönnyen jó történész.

6. A társadalmi pozíció befolyása és a „generáció“ problémája.

E kérdésről ez alkalommal csak néhány szót szólunk. A történetírói elme alakulását mindenestre befolyásolja az, hogy a társadalom függőleges tagoltságának mely pontján van, azaz minő többé-kevésbé magas „pozícióból“ kiindulva nézi az eseményeket. A társadalmat — annak tagjai lévén — nem kívülről, hanem belülről nézzük,¹ a „pozíció“ nem mellőzhető, hatása szükségképeni, mint ezt az újabb „ismerés-szociológia“ is hirdeti. A társadalmat „valahonnan“ látjuk, ugyanígy a történelmet is. Ez utóbbi többnyire a középosztályok helyzete, esetleg magas társadalmi rétegeké, egész ritkán az alsó rétegeké. Azonban azt kell-e mondanunk, hogy a történetíró szükségképp „osztályszempontból“ ítél? Ez az állítás rendkívül elsietett és könnyelmű vállalkozás volna. Ha azt mondtuk az imént, hogy a történetíró egy-egy közösség (pl. nemzet) életébe szükségképp intenzíven és sokoldalúan van belekapcsolódva, hiszen közösségi (organikus) tag maga a vizsgáló is, nem mondhatjuk ugyanezt az ú. n. osztályhelyzetről. Ezt mindenekelőtt az is mutatja, hogy osztályhelyzetről nincs kifejezett tudatunk. Kiki tudja, hogy a magyar, dán, vagy olasz nemzeti „közösséghez“ tartozik, de egy állástalan tanítónő, kezdő magántisztviselő, vagy kereskedelmi alkalmazott stb. aligha van tisztában, minő „osztályhoz“ tartozik: jellemző az, hogy szüntelen hallunk osztályokról, de sehol konkrét felsorolásuk nincs meg, a legkülönbözőbb nevek kuszán össze-vissza szerepelnek.² Legfeljebb annyi mondható: történetírók rendszerint azon „középrétegek“ köréből valók, amelyek a főiskolákkal és kormányzati körökkel bizonyos kapcsolatban állanak. Ennek különösebb oka pedig — a szükséges metodikai előfeltételen kívül — csakis az lehet, hogy itt, ezen középponti helyen szerezhető meg mind az alapvető érdeklődés, mind az az egyéni életperspektíva, amely térben, időben, pszichognosztikus elmélyedésben és társadalmi széleskörűségben az egyén számára a legegyszerűsebbnek tartható. Tehát bizonyos

¹ V. ö. Dékány I.: A társadalom megismerése. Budapesti Szemle. 1926.

² Arra vonatkozólag, hogy Marxnál miért éppen csak két osztály szerepel. V. ö. A marxista osztályelmélet 1927. c. tanulmányunkat. Az „osztály“ fogalmának ingadozó voltára pedig: A társadalmi „osztály“ jelene és jövője. Budapesti Szemle, 1928.

univerzalitásról van szó. Akár felfelé, akár lefelé hatolunk vertikális-társadalmi értelemben, az életperspektíva megszűkül, aránylag hirtelen. Ez pedig már az érdeklődés megindulására is kedvezőtlenül hat.

A középrétegi helyzet mintegy átmeneti, semleges zóna. A társadalmi érdekek nagy összeütközései láthatók innen, anélkül, hogy személyi viszonylatban a nagy, küzdő érdekek, gazdasági harc, hatalmi versengés stb. tennék ki az illető egyéni élet gerincét. Nincs tehát különös okunk panaszt emelni a társadalmi fejlődés azon eredménye ellen, hogy a történetírók zöme épp a középrétegbeli helyzet kötöttségeiből emelkedik ki. Ugyancsak fontos a történetíró lelki szerkezetének megértéséhez az a körülmény, hogy melyik „nemzedékhez” tartozik. Az itt felszínre kerülő, messzevezető kérdéshez csak némely főponton szólhatunk hozzá.

Gyakori tévedés a nemzedéket s az életkort automatikusan kapcsolatba hozni. A kettő nem egy s a kapcsolat nem mechanikus, nem egyszerű. Ha átlagosan 30 évet tekintünk egy-egy nemzedéknek, ez csak átlag és hipotézis. Igazolása a történeti adatok alapján történhet, de milyen „adat” alapján? Nyilván egy „nemzedék”-nek mondott (átlag) 30 év — *mint időszak* (periódus) — pl. 1870—1900 több, különböző korú életfázis egyidejű kapcsolata. Az életfázisok fokozatosan vonulnak át a harminc évnyi perióduson, azaz kikapcsolódnak az öregek, bekapcsolódnak a fiatalok. Itt azonban, úgy véljük, téves nyomra jutunk, ha csak az életkört vesszük tekintetbe, nem pedig az egyénre jellemző *életaktivitást*. A köznyelv is tartalmazza azt az észrevételt, hogy vannak „ifjú” öregek s „öreg” fiatalok, ami azt mutatja, hogy nem az életkoron, hanem az aktivitáson, ifjúi élénkségen van a hangsúly. Igaz, az aktivitás maximumának megvan a maga ideje, ámde ez hosszú, több mint fél átlag-nemzedék (mint periódus), t. i. 30—50. életév. S éppen ebben van a „nemzedék”-probléma különös nehézsége: 1. a maximális aktivitás átlag két évtized, tehát ez idő alatt életkorbeli különbségek nem sokat számítanak, az életkorok „keverednek”; 2. egyénileg is az aktivitás (aktuálisan) más és más, intenzitásban és extenzitásban, továbbá irányban (tevékenységi körben); végül 3. más a probléma-megélés képessége (diszpozíció, potencialitás) is! Ez utóbbi pontokon van a nagy, egyéni lélektani nehézség.

Ha tagadjuk is elvileg, hogy nemzedék = életkorösszhang = 30 éves periódus, vannak történeti korok, ahol egy nemzedék-periódusnak egységes az élethangulata; a „nem-

zedék-periódus“ tehát nem fából vaskarika. Lélektani alapon találjuk meg ennek magyarázatát s ez az egységes korélmény ; ezen alapszik a nemzedék-periodus egysége. Beszélünk pl. kiegyezés-utáni „nemzedékről.“ Bárminő különböző életkor is van 1870 és 1900 között, alapvető ennek a nemzedéknek sajátos állami lenyugvása s ennek folytán könnyed liberalizmus ; bizonyos állami (sőt 1879 után külpolitikai) helyzet állandóan „készen“ van, ehhez nem lehet hozzányúlni, azaz nem tehető problémává. Ez nem mindig adódik a történetben. Avagy beszélünk a Napoleon utáni, „restauráció nemzedékéről“ ; ennek alapélménye a forradalmi kaoszóból kiábrándultság stb. Mindenütt, ahol „nemzedék-periódus“ van előttünk, voltaképp nem életkor, hanem egy centrális korélmény jelenti az alapot.

Ebből következik, hogy ha nincs valamely időszakban centrális korélmény, akkor nincs „nemzedék“ sem ; t. i. az akkor élő „nemzedékek“ a (plurális kifejezés itt jellemző) az illető periódusban nem mutatnak határozott történeti jellemet, beállítottságot, nincs kitetsző diszpozíciójuk, melyet épp valamely erőteljes korélmény mozgatott s alapozott meg. Ebből az vonható le, hogy az ú. n. „nemzedék-periódus“ nem állandóan felszínen lévő probléma a történelemben, hanem időszakos ! Egy-egy korban feltűnik egy-egy határozott jellemű „nemzedék“, máskor nem ; egyszerűen az adatok terén dől el a kérdés, van-e ilyen nemzedék.¹

A történetírói „nemzedék“ is hipotetikusan áll fenn, olykor van, olykor nincs. Mivel a történettudomány retrospektív jelleműkritika is korról és korokról, akkor erőteljes a történetírás, amidőn egy „új nemzedék ad hangot,“ ha tehát van mély korélmény, mely egy nemzedéket egységes jelle-

¹ Felvethető az az állítás, hogy minden korban van valaminő korélmény, tehát „nemzedék“ is. Ez is adatok alapján, empirikusan dönthető el. Itt azonban tekintetbe kell azt is vennünk, hogy a „nemzedék-egységet“ megalapozó korélmény mindenestre inenzív *sorsdöntő élmény* és nemcsak épp valaminő élmény. Azt, amit korélménynek mondunk, sajátos kvalitás : társadalomlélektanilag hatott, erőteljes, valaminő jellemet ad egy ú. n. nemzedéknek, nem kaotikus élmény, nem szinkretisztikus valami, hanem a kort határozottan jellemző, egyéneket kollektíve átható. Az is felszínre jutó kérdés, melyre szintén csak röviden utalunk, hogy egy nemzedék mennyiben jut sajátosságának, specifikus kor-beállítottságának tudatához és ehhez képest mennyiben érzi különbségeit is az előző nemzedékkel szemben ; végül mikor alakul ki sajátos *disztancia-érzés*. Mind e kérdések tárgyalása messze vezetne bennünket és társadalomlélektani kérdések szélesebbkörű tekintetbevétele nélkül e helyen nem oldhatók meg.

művé ötvözött össze. Akkor van igazán aktív történetirodalom, amidőn egy új kor szólal meg általában. A történeti kultúra nem „az őszhajúak kultúrája“, mint Nietzsche mondta, nem azoké, akik a fáradt nyugalombatérés fázós hangulatát érzik s csendesen lezárják a főkönyveket. A história nem scientia senescens, hanem a történetírás maga is épp a kor különös aktivitásának jele, az életerő bizonyítéka.

7. Kauzalitás és kor-egység.

Nemcsak egy-egy történeti kollektivitásnak, hanem egy-egy történeti korszaknak is megvan a maga sajátos lelki hangneme, oly valami, amit közönségesen korszellemnek mondunk. Ez is különleges beállítottságot követel a történetíró részéről. De lássuk, mit jelent egy „korszak“ (epocha), mennyiben más, mint egy egyszerű, kihatott „időszak“ (periódus). E kérdés akaratlanul is mélyebben belevezet a történeti kauzalitás kérdésébe. De szükséges is ennek tüzetesebb megvilágítása, mert bizonyára megkívánja az előbb mintegy aforisztikus jellegűnek látszó tény kellő magyarázata azt, hogy necsak a múlt és jelen formális közelsége, lélektani egymáshoz tapadása tűnjék ki, hanem a történet tárgyának, az „egész multnak“ szoros kapcsolata. Tehát nemcsak a történetíró látja egynek, szubjektíve, a multat, hanem az valóban egység, illetőleg többé-kevésbé szorososan kapcsolatos. E téren is ellentét van a fenomenológiai és a történetírói problémalátás között.

A történelmi és a természettudományi oksági kutatás között lényeges különbséget már elvi okokból sem szokás feltételezni. Nincs kétféle oksági kapcsolat, akár a természet, akár az emberi tettek világáról van szó. Különösen azóta, hogy kauzális magyarázat terén a természettudományt tekintették minta-módszernek, lekerült a napirendről a történelmi kapcsolatok sajátos természete. Maga a pozitívista hajlamú történész sem tett mást, mint a természettudomány oksági kapcsolat formáit ismételtette önállótlannal, holott a történelemnek itt külön mondanivalója van. Az ok és okozat közötti összefüggést a következőkép szoktuk elképzelni: A_1 az ok és A_2 az okozat s ha az előbbi időben „közvetlenül“ megelőzi az utóbbit, akkor *közvetlen-idői antecedens*-ről van szó. Ily kapcsolat a történetben épp úgy található, mint a természetben, a történész is keres közvetlen-idői előzményt. Ez a történeti változásoknál azonban csak az egyik lehetőség. Éppen egy speciálisan történeti kapcsolatnál nem szabad egyoldalúan ily módon gondolkoznunk. Az általános oksági elgondolás

sémája mindenekelőtt ez : A_1 -nek oka A_2 , ennek A_3 , ennek A_4 stb. a végtelenségig. Ez a lineáris oksági gondolkozás. Megvan kényszerű módon, ha időben egymásra következő eseménysort mondunk el ; egyszerű esemény (egy csata lefolyása, egyéni életrajzrészlet) erre utal : események idői egymásutánja egyben hallgatólágyosan tartalmazza azt az utalást, hogy itt oksági rendről, előzmények és következmények rendjéről is szó van. Tehát nem pusztán krónikás hajlam nyilvánul meg ebben, hanem több : az oksági (előzmény-) kutatás célja. Olykor hamis kép is alakul ki az ily lineáris előzmény-következmény előadásból, de átlagosan nagyobb baj nem keletkezik s a post hoc ergo propter hoc hibáját könnyű elkerülni. Bár viszont sokszor téves eredményre jutunk, ha egy kort éppen csak az előző korból magyarázunk.¹

Az oksági magyarázat azonban nem mindig ily vonalozás, idősorhoz kapcsolódó, hiszen a lineáris nyomozás gyakorlatilag lehetetlen, mert minden ponton a végtelenbe vezet. Sajátos, épp történetíróknál, hogy az előbbivel ellentétben *kumulatív oksági magyarázathoz* is fordulnak. Pl. e mondás : „kiki korának gyermeke“, egy író, politikus életrajzi adatának magyarázatában egy egész „korra“ utal. Széchenyi életrajzának páratlan lehetőségeit adta meg naplóiban s egyéb írásaiban ; ha minden szálát ez alapon összefonunk, megrajzoljuk környezetét, végül is egész korát, benne pedig egy emberi életnek lineáris tovagördülését, akkor megértjük s meg tudjuk részről-részre magyarázni „kibontakozását.“ Az ily kronológiai pálya-kép mégis hamis lehet, az adatok ezrei s ezek „előzményei“ dacára. Nemcsak az időileg közvetlen antecedensek sorára kell ugyanis a magyarázatban támaszkodnunk ; van oly „történeti hatás“ is, amelynél nincs ily közvetlen idői antecedens ; tehát A_1 -nek oka nem A_2 , ennek oka nem A_3 stb., hanem A_1 -nek oka B_n , azaz egy „távoleső esemény“, kor, szellem, — általában régmúlt. Vagyis „nem mindenki csak a maga korának a gyermeke“, amivel kiegészítettük, épp történetileg lényeges ponton, az előbbi mondást.

Ez a kérdés, mióta ezt leírtuk,² egyre újabb formában

¹ A lineáris oksági gondolkodásra beidegződöttség eredménye pl. K. Bücher három gazdaságtörténeti stádiuma, melyet ő korszaknak vél : egyik kor a másikkól ered, holott három fejlettségi „színvonalról“ van csak szó s ily színvonal több különböző korban nyomozható.

² Egy évtizeddel ezelőtt ; még akkor kevésbé világosan szerepelt, pl. Littnél (i. m. 3. kiad. 1930. 188. lk.) a „szintézis“ fogalmában. A magunk részéről 1910-ben (A természettudományi módszer

kerül felszínre. Újabban Spranger óta, az „örök renaissance“ fogalmával fejezzük ki. Itt általában nem közvetlen idői antecendensről van szó, hanem közvetetről. Midőn ugyanis valaminő szellemi objektiváció (pl. könyv, festmény) van előttünk s azt újból „megértjük“, egy távoli multtal állunk kapcsolatban, a régmult hat és nem a közvetlen mult. Igaz, fizikailag a könyv, festmény stb. is jelen tárgy, ámde nem pusztá létével hat, hanem más módon; t. i. csak akkor, ha valaki megérti, illetőleg midőn valaki megérti azt. Itt nincs szó valaminő térbeli, vagy időbeli kontingenciáról, hanem sajátos valamiről: a megértő magához vonzza a mult egy-egy elemét. Ezért más ez az okság, mint valami fizikai, vagy kémiai folyamatban a közvetlen (idői) előzmény „hatása“. A szellemi objektiváció (jel, írás stb.) nem a maga külső létformájával hat, még csak nem is „ébresztő“, serkentő hatású, hanem „jelentménytartalmával“, amit a megértő lelki állapota (pl. célja) szerint vesz föl, önálló alakításban.¹

Bennünket most nem a megértés finomságai, elvi kérdései érdekelnek, hanem az a pusztá tény, hogy egy esemény „oka“ nem az előbbi perc eseménye, hanem az egész történeti mult, vagy annak részleges felelevenedése, renaissance-a. Állandó renaissance-ban élünk, a történet s nem a tegnapi gyermekei vagyunk. Nem a tegnapok, vagy előző percek sűrűsödnek egybe egy épp mostani cselekvésbe, hanem a történet távoli és közelebbi korszakaiból fel-felszakadnak elemek s cselekvéseinkbe hatolnak. Tehát mintegy a történelemben nem a lineáris oksági gondolkozás emelkedik ki, hanem a kumulatív okság; nem „egyik“ eseményből következik egy „másik“ esemény, hanem az „egyik“ esemény „számos“ (széteső korba tartozó) esemény kumulációjából áll elő. Egy író tehát nemcsak a *maga* pályáját futja, mint korának gyermeke, hanem benne nagyarányú — és termékeny — szintézis

hatása a modern történetfilozófiára, 44. l.) ennyit írtunk: „a renaissance tulajdonkép állandó folyamattá lesz a világtörténelemben.“ A felújulás módja azonban ma is homályos; pl. Litt szerint (189. l.) „der vorhandene geistige Bestand und das einströmende Neue werden nicht etwa gleichsam *mechanisch* addiert, zu einander gelegt, sondern derart zusammengeschmolzen, dass die zusammengeführten sich durchdringen und so schliesslich ein Drittes aus dem Zusammenwachsen der zwei hervorgeht.“ Ez még csak ötvöződés, de honnan indul ki? Littnél homályos; 190. l. der historische Kreis . . . Einwirkungen in sich aufnimmt . . . Másutt a mult-anyag mintegy saját súlyánál fogva jelentőségében megmarad. Előbbi a felszívás, utóbbi a Beharrung elmélete.

¹ V. ö. Dékány I.: Bevezetés az interpszichikai megismerés elméletébe. Történeti megértés. 1918.

megy végbe: feléled és kapcsolódik benne a mult számos eleme. „Beszél a mult“ annak, ki megérti a szavát.

Ime, folytonos renaissance-lehetőségek vannak, ez ad sajátos varázst a történetnek, bonyolultságot, érthetőséget, de misztikumot is. Mert a megértés éppen olyan olyan csodálatos, mint a meg nem értés. Miért épp ez vagy az jut renaissance-hoz? Pusztá véletlen játszik a jelennel hogy ez vagy az a mult-részlet parázslik fel újra hamvaiból? Szép formában utal Benedetto Croce¹ arra, hogy itt is van valaminő világosság előttünk: „A halott történet ismét feléled és az elmúlt ismét jelenné válik aszrint, hogy az élet fejlődésének szüksége van-e reá . . . Mennyi történet, mely számunkra csupán holt krónika, mennyi dokumentum, mely ma számunkra néma, fog a maga idejében új életáramlattal eltelve szóhoz jutni ismét.“ . . . „Sohasem fogunk megérteni valamit a történeti gondolat valóságos folyamatából, ha nem abból indulunk ki, hogy a szellem maga történet és minden pillanatában egyszersmind történeti tényező és egész elmúlt történetének eredménye úgy, hogy a szellem magában hordja egész történetét,² mely aztán egybeesik önmagával. A történet egy oldalát elfeledni, egy másikra meg emlékezni nem más, mint ritmusa magának az élő szellemnek.“

Végtelenül bonyolult folyamattá válik épp a szellem időnkénti szokatlan újjáéledése folytán egy-egy egyszerű „esemény“ magyarázata és mégsem a „véletlen“ szeszélygondolájára bízunk magunkat. Szinte látjuk, hogy „pusztán“ véletlenül nem történik semmi. Ha egy-egy esemény kellő magyarázat nélkül marad is olykor, van egy nagy egész, amely a maga összeségében értelmes: ez a „kor“.

Miért ékelődik bele egy elmúlt kor-darab a mi korunkba? Mi hívja életre azt, ami elmúlt? A közvetlen antecedens csak a természettudományokban igazít útba, ott, ahol nincs szó lelki „szerkezetről“, emberi lények élményeiről, mert az „egész“ nem szellemi egység, s érthetőség a maga folytonos változásában. Viszont a történelemben ezen egység nélkül nincs a fejlődésnek értelme, „jelentése“. Az embert nem tudjuk önmagából, sem a maga korából megérteni, sem a

¹ Zur Theorie und Geschichte der Historiographie. (Ném. ford.) 1905. 14. lk.

² Ez Croce-nál hegeli tétel. Hegel mondja (Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte. ed. Brunstäd. 125. l.): „Die gegenwärtige Gestalt des Geistes begreift alle früheren Stufen in sich . . . Die Momente, die der Geist *hinter sich* zu haben scheint, hat er auch in seiner *gegenwärtigen* Tiefe.“

cselekvését, sem az ezekből előálló intézményeket. A lényegét ott találjuk meg, hogy az emberi élet problematikája több kornak élményeiből adódik; a renaissance-folyamatok állandóak, mult-hatások érvényesülnek — és mégsem keletkeznek értelmetlen „halmaz“, hanem valaminő egész: egy kor, amelynek értelme van, diapazonja van, mert minden „hatás“ a multból nem a mult tovaható erejénél fogva, mechanikusan, kerül össze, hanem a kor jelenének nagy problémáihoz képest. A jelen kor — ez legyen a kor példája — valaminő, végső értelemben egységes, alapproblémát old meg — nézetünk szerint pl. a szociális kérdést — és minden tény, probléma egy középponti kérdésbe torkollik össze. Ehhez a kor-centrumhoz elevenedik hozzá a mult valamely eleme, hagyománya. A kor-centrum az, mely vonz és sugároz a mult felé. Tudatos-e a kor-centrális problémája? Ez pusztán lélektani kérdés, s itt nem feladatunk arra részletes feleletet adni, de bizonyosnak látszik, hogy — átlagban — tudatos, mélyen érzett valami, eszme, ami „mindennek alapján áll a korban.“

A kor tényei tehát nem összehalmozódnak, hanem bizonyos benső *konformitás* vonzza együvé az elemeket jelenből, közeli és távoli multból. Csak az elevenedik fel, vonzódik felszínre újból, ami a kor centrális problémájával rokon. A kor szinte hasonló a perszonalitáshoz; t. i. egész, egység benne mult és jelen, nem teljes, de bizonyos konvergenciában található fel benne minden. A korszaknak — épp úgy, mint az embernek — ezért van meg a jelleme, dinamikus egysége, összefüggő szerkezete. A korszak szerkezet tehát strukturális magyarázatot kíván, mint az emberi lélek is. Wundt¹ egy példájára emlékezhetünk: „Valamint Cuvier szerint egyetlen csontdarabból megállapítható az egész gerinces állat tipikus formája, úgy egy kultúra minden egyes alkatrésze megközelítőleg tükrözteti a többi alkotórészét mind.“ Egy kor *egy* intézménye tükrözteti az egész kor jellemét. A korban „teljes“ konvergencia még sincsen; a kor egységében vannak idegenszerű elemek is, melyeket *kordisszonáns* elemeknek mondunk. És éppen a kivétel erősíti a szabályt. A korharmonikus elemeket „természetesnek“ tartjuk, gyakran észre sem vesszük. Ami merőben idegen és eo ipso halott egy korban: az survival. „Érthetetlen“ volna pl. a mai korban egy középkori földesúri magánhadsereg. De ugyanígy nem képzelhetünk el a későbbi Karoling-korban állami munkásbiztosítást. Az ily feltételezések mutatják, hogy gondolati kísérletekből

¹ Logik der Geisteswissenschaften, 434. I.

is ki kell rekesztenünk a merőben idegen, „lehetetlen“, kordissononás elemeket. A történeti tudás valódi mélységét épp a korjellem világos tudata teszi ki; a tudatlanságot nem egy adat nem ismerése jelenti, hanem legfőképpen az, ha valaki egy kordissononás elemet harmonikusnak vesz, azaz egy tényt úgy magyaráz, mintha az egy korhoz valóban hozzátartozhatnék. Vannak kronológiai tévedések, melyek figyelmen kívül hagyhatók, viszont anakronizmusok sokszor nem bocsáthatók meg, mert a kor „jellemének“ nem ismeréséből fakadnak.

A kor-egység szintetikus történelmi látást tételez fel. A nagy analitikus kutatók mindig egyben szintetikus érzéket is mutatnak, a kort egységben — saját jellemükben — tudják látni. A kor a legnagyobb szintetikus problémák közé tartozik s methodikai gondolkodók, mint pl. Bernheim,¹ élénken utalnak a szintézis szükségére. „Tudományunk egész haladása — írja — azon múlik, hogy mindinkább tudatosan, széleskörűen és behatóan tudjuk az egyes tényeket vonatkozásba hozni a fejlődés egészéhez és egyetemességéhez.“ Éppen mert a kor reálisan egység, mint egységet tudjuk csak megérteni: a kor „megértésegység“ (Verstehenseinheit), mondja Simmel.² A kor tényei kauzálisan is összetartanak, mintegy tapadásban, sajátos összefogozásban vannak, van bennük sajátos gravitáció szerkezeti középpont felé. Ámde nem elsősorban ez a „tapadás“ játszik szerepet a történetíró gondolkozásában, nem a pusztán összekerülés, hanem az egy-célra-irányulás, a teleológiai egység, a közös jelentés.

Mit „jelent“ egy kor? Kétféle felelet képzelhető. A kor jelent valamit *önmagában* (kor-immanens tartalom). Mint Ranke mondotta: jede Epoche ist unmittelbar zu Gott; magában is van értelme, Istenhez való viszonya van, önmagából kiindulva és nem más koron keresztül, nemcsak a történeti fejlődés végcéljánál. A kor jelentése (kortranszcendens jelentés) vizsgálható akkor, midőn egy másik korra való viszonyában vizsgáljuk.

Először önmagában kell a kort vizsgálnunk s csak mikor mint jelentésegységet megértettük, térhetünk át arra, hogy mit jelent egy másik kornak rendszere számára. Ha fordítva tesszük, könnyű szerrel követünk el öntudatlanul történet-hamisítást. Minő hiba az, ha Mátyás korszakát, nagyszabású középeurópai politikáját a rákövetkező, Jagello-kor ered-

¹ Lehrbuch der historischen Methode. 5—6. kiad. 760. 1.

² Das Problem der historischen Zeit. 1916.

ménytelenségének szemüvegén át tekintjük! Így eleve meddőnek látunk mindent, egy nemzedék kárbavesztett erőfecsérésének. Előbb önmagát, a Mátyás középeurópai imperializmusát kell megértenünk; legalább volt valaki, ki egyszer megpróbálta azt, ami lehetetlennek bizonyult ugyan, de nem vádolható az ölbetett kezek politikájával. Épp így a barokk fejedelmek megpróbálták egy-egy problémamegoldást, de ha nem is sikerült sok vállalkozásuk, tanujelét adták elszánt aktivitásuknak: *egy*, szerves és központosított állam alakítását célozva megmutatták az étatizmus maximumának lehetőségeit. A történet kísérletekből áll; az eredménytelenség nem igazolja azt, hogy helyesebb, ha kísérletek általában nem is történtek volna.

„Über den Geschichten ist *die* Geschichte“ (Droysen). Midőn a kort tartjuk „megértés-egységnek“, amelybe a történetíró beleéli magát, szintézist helyezünk előtérbe, egy szinguláris egység¹ látásának jogait hangsúlyozzuk. A történetíró, mikor ebbe az egységbe behelyezkedik, a kor teljes, dinamikus értékét átérzi. Elve az, amit az újabb logika hangsúlyoz: „Minden mindennel összefügg“ (Pauler Ákos). A történet is csak akkor lesz érthető a történetíró számára, ha teljes énje behatol a korszak jellemébe, megszűnik jelenkori kapcsolatából adódó partikularitása.

8. A történetíró jelenének és jövőképeinek befolyása.

„Le présent est plein de l'avenir et chargé du passé.“ Leibniznek ez az ismert tétele már régóta figyelmet arra, hogy szigorú értelemben a jelen eltörpül, csak egy tűnő pillanat; az „épp most“ ideje, amidőn felvillan valami a tudatunkban s valaminő aktív fordulat játszódik le benne, eszmélési vagy elhatározási aktus, ámde ennek az úgynevezett jelennek a tartalma két irány: a múlt és a jövő felé mutat. A múlt áthat bennünket tartalmával, hagyományával, de sajátoskép ugyanakkor telve vagyunk jövőre való feszüléssel, él bennünk a saját jövőnk képe. Ez a kettő indít bennünket állásfoglalásokra, reflexiókra és tettekre. Amit „jelen“-nek mondunk, sokkal inkább az, ami akarunk lenni, mint amik vagyunk; az, ami felé tovafeszülünk. A jelen tartalmában a készülés az uralkodó. A jövő felé haladó én az aktív én,

¹ „A történelemben még az is, ami a legáltalánosabb, . . . voltaképp valami egyes és egyéni, t. i. egy hosszabb korszak (Zeitabschnitt) vagy valami széleskörű esemény (Hauptbegebenheit); ehhez úgy viszonylik a különleges, mint rész az egészhez, nem pedig mint eset a szabályhoz.“ Ezt írta, Schopenhauer is kírzi.

mely az alkotás csiráit fejleszti, illetőleg az alkotás parazsát lángrollobbantja.

A történetíró is aktív lény, aki korának gyermeke, „jelenének“ része, tehát a multját és a jövőjét tartalmazza együtt, egyidőben. Benne van kora áramlatában, maga is alkotó, teremtő — legalább gondolatban, elképzelésben. Nem kivétel, hanem inkább szabály,¹ hogy a történetíró élénken foglal állást kora problémái iránt, ha nem épp a politikai tettek, úgy a politikai megítélések mezején. Nem valami új, lelki funkcióra utalunk, hanem csak hangsúlyozás van abban, ha azt mondjuk valakiről: „történetpolitikus.“ Ez igaz, publicista is, aki a történeti megítélés (értékelés) formáit terjeszti, propagálja, míg a tulajdonképeni történetíró ezt bensőleg — megteszi, csak a propagálás alkalmairól mond le, hogy pusztán tudós maradjon. Ez utóbbi attitűdében csak a külső forma: a propagatív jellem más, a belső lényeg: a belső állásfoglalás lélektanilag ugyanaz. A történetpolitikusban a „szociális én“² szólal meg; mások felé sugároz, hat, mások lelki világának alakítására érez igényt. Írása *scientia militans*. A történetíróban a teoretikus én eszméje uralkodik. Ámde elérheti-e ez eszméjét? Hideg, tükröző felületté nem tud átalakulni, midőn eredeti beállítódása ergológiai beállítottság.³

¹ Több példa: A történelmi kultúra eszméi Nietzsche korában c. közleményünkben. Budapesti Szemle. 1917.

² Abban az értelemben írjuk ezt, ahogyan ezt „alapjellem“ (!) gyanánt kimutattuk: Az emberi jellem alapformái. 1932. (A M. Filoz. Társ. Értekezései. 4. füz.) és Az értéktelt én karakterológiájának problematikája. Athenaeum, 1932.

³ Litt (Geschichte und Leben³, 1930. 197. l.) jól sejtí, bár még nem látja tisztán a kérdés lényegét; (198. l.) „jelenségről“ beszél a történelemben is, de a tárgy és kutató sajátos viszonyára már ráéssz-mél; ideiktatjuk egész fejtegetését: „Es waltet hier eine Beziehung zwischen dem Geist, des historisch Erkennenden und dem Geist des historisch zu Erkennenden, durch welche sich diese Betätigung des Denkens charakteristisch von der naturwissenschaftlichen unterscheidet; es ist ein *Lebensverhältnis*, nicht ein rein intellektuelles Interesse, das beide miteinander verknüpft. Durchleuchtet man die Struktur dieses *Lebensverhältnisses*, so wird alsbald ersichtlich, wie es um das Verhältnis zwischen der historischen Betrachtung eines Objekts und dem Wert, den das gleiche Objekt für den Betrachter etwa haben mag, bestellt ist. Denn während *eine rein intellektuelle Bearbeitung des Objekts nur dadurch möglich wird, dass das Subjekt alle Wertungen, die es mit diesem verbindet, zum Schweigen bringt, lässt jenes Lebensverhältnis*, das als solches das Ganze des erkennenden Subjekts, nicht bloß eine Teilfunktion, in Anspruch nimmt, gerade die zentralen Schichten der Persönlichkeit in Kraft treten, die sich in ihren Werthaltungen am unzweideutigsten kundtun.“

Lélektanilag lehetetlen feltételezni, hogy a történetíró az emberi életsors iránt melegen, mélyen érdeklődjék — a múltban, s a jelen és jövőben nem! Ez adja a kezünkbe a kulcsot arra nézve, hogy a történetíró nemcsak tartozik (soll), hanem kénytelen is (muss) értékelni saját lelki alkatánál fogva. Tárgyát keresni is csak úgy keresheti, ha ergológiai álláspontból indul ki: érdekli az emberiség tett-világa, a „mű“, mely évezredekben át kisarjad. S a „mű“ soha sincs befejezve, a „jelen“ nem határákő, melynél megállhatunk, sohasem válaszfal, mely eltakarja előlünk a jövőt. A történetíró a multa éppúgy gondol, mint a jövőre.¹ Így állítható, hogy „világnézet“-alakító hatalom a történelem tudomány.² A történelem a múlttal foglalkozik, de felcsillan benne a jövő-várás feszültsége, benne megláthatók saját jövőképeink árnyékrajzai is. A történetírás terméke nem scientia militans, de nem is scientia mortua. Valamikép a történetíró maga is alkotó, aki a multat revideálja, de rejtetten a jövő — legalább a biztos tudás — érdekében is. A történetírásról is — melyben mindig van Latens történet-filozófia — elmondható, amit ez utóbbiról Eucken állított: „Diese ist nicht eine Sache blosser Gelehrsamkeit, es treibt zu ihr jeden, der sich von der überkommenen Abhängigkeit zur Selbständigkeit aufarbeiten und mit eigenen Überzeugungen zum Bau der Zeiten mitwirken möchte.“ Ezért egész kifejezett a történettudomány „érzületet“ kifejlesztő, „meggyőződéseket“ tápláló jellege.³

A történeti vizsgálatnak épp sajátos, akaratlan misziója az, hogy a vadon nőtt értékelések és érzületek elmélyüljenek, tisztuljanak: történeti értéktudattá emelkedjenek. Ez nem pusztá értékfogalmak teoretikus rendszere, hanem ennél több: értékelésünknek: 1. gazdagsága, 2. kiegyensúlyozottsága, de 3. személyes mélysége, azaz „érzületi“ megalapozottsága is. A történeti vizsgálatnak ez az akaratlan misziója nem volna lehetséges, ha a történet elzárnök az értékeléstől s feladatává csak azt tennők, hogy

¹ Spengler (i. m. II. 25. 1.): Geschichte ist das, was aus dunkler Vergangenheit auf den Schauenden zukommt und von ihm aus weiter in die Zukunft will.

² „Der Glaube an die Zukunft formt die Auffassung des geschichtlichen Lebens und die Philosophie der Geschichte formt die Weltanschauung eines Menschen.“ Paulsen, W.: Einl. in die Philos. 14. kiad. 1906. 346. l.

³ Akik megszállott területeinken nem tanulják a magyar történetet, vagy elferdítve tanítják nekik, sajnos, a történeti kútmérgezés folytán más emberekké válnak — „érzületben.“

adatok lexikonát adja időrendben közölve. Ha ilyen „pusztán adatközlő“ mű fel is tűnik olykor előttünk, az csak látszólag ilyen; mint történelmi mű, mindig más és több annál.

Át kell most térnünk a történetírónak sajátos helyzetéből fakadó álláspontja hatásának a vizsgálatára. A történetíróról azt mondtuk az imént, hogy a jövő felé is szükségkép aktív lény. Ámde bele van merítve a saját korának összes tendenciáiba, kollektív befolyások alatt áll, s ezek történetírói funkcióitól olykor eltérítik. Nem pusztán „pártszempont“ ver benne gyökeret — ettől még lehet szabadulnia, — hanem *kor*-szempont (helyesebben jelenkor-szempont), s ez már szükségszerű.¹ Nézzük meg, mire vezet ez végeredményben.

Gyakori feltételezés, hogy a történetírónak nyugalomra van szüksége, mely nem a maga egyéniségének, hanem a kornak általános állapota. A „történeti perspektíva“ szükségét is azért szokták hangoztatni, mert a történetíró nyugalomát, lehiggadását az események terétől való eltávolodástól várják. „Távol a küzdőtértől“ tud csak dolgozni és ítélni. E perspektíva-hipotézis azonban a kád vízával együtt kiönti a gyermeket is. Egy merőben szenttelen egyén nem lesz igazi történetíró; az ilyen csak részletadatok szorgos és kitűnő felkutatója lehet. Az egész történettel szemben a történetíró nem szenttelen, már ergológiai alapbeállítottságánál fogva sem! A kor, melyben a történelemíró él, kétféle lehet: harmonikus, csendes s intézménytelített, azaz *stabilis kor*. Ezzel szemben áll — Lamprecht szavával — a *kritikai kor*, amidőn minden intézmény kritika tárgyává válik, minden átalakulóban van. Az előbbi perspektíva-hipotézis azt sugallja, hogy a jó történetírót az előző, *stabilis* korba képzeljük bele s feltétlenül el kell lelkileg szakítanunk a kritikai kor egész atmoszférájától. Ez azonban lélektanilag lehetetlen elgondolás.

Egy másik felfogás rokon az előzővel. E szerint az egyik kor: *alkotó kor* (előbb: *kritikai*), amely épp azért lesz telve kritikával elmúlt korszakokkal szemben, mert önmagát keresi, önmagának keres és tör utat, tehát igazán alkotó, kezdeményező erő van benne, a pionír-erőknek kora, amely

¹ Spranger szerint: Geschichte kann immer nur aus der Zeitperspektive der Gegenwart heraus geschrieben werden. So erklärt es sich, weshalb Geschichte mit jeder neuen Gegenwart immer umgeschrieben werden muss. So ist alle echte Geschichte gegenwartsbewegender, nachwirkender Geist (idézi Keyser i. m. 26. l.).

éppen ezért zavaros, hiányzik belőle a megállapodottság. A másik kor a *feldolgozó kor*; öröklí a problémákat, nem maga kereste, nem pionir-ösztöne vezette ismeretlen tájakra, hanem már kénytelen valamit megoldania, már kész „helyzet“ áll előtte, tehát „feldolgozza“ a meglévő kérdéseket, s végre elnyeri saját szíve vágyát: a megállapodottságot („stabilis“ kor). Mindkét műszó lényeges dolgokra mutat; valóban élő ritmus van a történelemben: heves kezdeményezés és csendes lebonyolítás ritmusa. S mondjuk-e ezzel: a történész a lenyugvó, „lezáró“ (stabilis) korok tipikus gyermeke, aki a retroszpekció alkonyati hangulatával van tele? Egy túlstabilizált korban a történetírás nem lehiggad, hanem elhidegül, alvó állapotba jut s végre elsúlytalanodik, aminek jele a „problémátlanság“, helyesebben új problémalátás elapadása. Ennek épp ellenkezőjére van szüksége a történetírásnak: a kritikai korok lendületére, kezdeményező szellemére. A kritikai korok vetnek fel új problémákat, teremtenek új, lényegkereső hajlamot. A kritikai kor az, mely a multat hévvel keresi, revideálja, s kutatja át új szempontokból. Amit a kritika felszínre hoz, azt a stabilis kor már csak tovább szokta revideálni, a stabilis kor a kritikák kritikája.

A 17—18. századi felvilágosodás kultúra-kritika volt, amely valamennyi előző korban kereste saját tendenciájának: az intézmények racionalizálásának a képét. A 19. század ezt a racionális-kritikát bírálta, a népszuverénitást, a szabadságállam felépítésmódját stb. A 20. század ismét bírálja a liberalizmus rendszerét. Avagy a 17. századi merkantilizmus gazdaságpolitikát bírálja a 18. századi fiziokratizmus, mely végre is a 19. század elején „Manchester-liberalizmussá“ stabilizálódik, ezt bírálja a szocializmus a 19. század további folyamán. Erre következnek a szocializmus és liberalizmus bírálata az újabb szociológusoknál (Pareto, Spann stb.). A kritika tehát részben mondható egy-egy „kor“ sajátosságának, miként azt Lamprecht elképzeli; de az sem mondható, hogy a kritika minden korban egyenletesen van elosztva; sőt ellenkezőleg mintegy rohamperiódusai vannak, ezek a „kritikai idők“.

Ezek után immár világossá válik az, hogy a történetíró, mint jövő felé is aktív elme, minő helyzetben van: a saját időszakának kritikai beállítottságától függ, tehát — az előző korrall szemben rendszerint erős kritikát érez. Ha a történet menetét kanyargó vonalnak gondoljuk el, úgy könnyen átlátható, hogy az irányt változtató vonal egy

utolsóelőtti kor irányvonalával épp párhuzamos lesz. Például az államot minimalizáló liberális gazdaságpolitika korának a végén már nem hittek abban, hogy az állam a gazdaságpolitikában csak az „éjjeli őr“ csendes, inaktív szerepét játssza, hanem épp állami beavatkozást sürgettek s megszületett az utolsó-előtti kor neomerkantilizmusa. Amikor a liberális parlamenti kormányrendszer úgynevezett csődjéről kezdtek már beszélni, s a demokrácia meddő egyenlőségkultuszáról, akkor ismét a jóval előbb jelentkező „felvilágosodott autoritativizmus“ eszmeköré, szelleme felé vonzódtak vissza az emberek, ha nem is így formulázták meg irányukat: az államminimum liberális elve után a diktatúrahajlamos állammaximum gondolata kezdett csirázni valamilyen, új formában.

A kor nem ismeri fel tudatosan irányzatát, sem nem látja a történeti analógiákat tisztán, azonban az avatott itt is, ott is meglátja, hogy a premier csak reprise. Így vagyunk ma. Sokkal népszerűbb mindaz, ami a liberalizmus *előtti* korok intézménye, szelleme, törekvése, mint az utolsó liberális koré.

Íme, a *kor* kritikai álláspontja ez. S ez egyezik a *történetírók* álláspontjával, törekvéseivel. Verseny-anarchia az, amit nemrégiben még szabadságnak neveztek. És fasizmus az, amit egykor felvilágosodott abszolutizmusnak neveztek, stb.; az analógiák persze régebbi korokba is visszavezetnek.

A történeti átértékelésben mi egy teljesen indokolt és szükségszerű folyamatot látunk: korok értékelésének összecsendülését. S ha a történetírásban nagyszabású átértékelés folyik, ez a jelen kor erőteljességének és a történetírás új problémák iránti érzékenységének a bizonyítéka. Így lesz a történetírás több, mint Nietzsche szavával: az „őszhajúk“ kultúrája, néma, fájó leszámolás.

Dékány István.

Anonymus és a II. Géza korabeli Gesta.

II.

II. közlemény.

Az elmondottak után nem tartom szükségesnek, hogy itt újra felsoroljam mindazokat az érveket, amelyek amellettszólnak, hogy Anonymus III. Béla jegyzője volt. Csak arra akartam rámutatni, hogy Heilig módszere nem nyújtja azt a biztos alapot, amelyen ebben a sokat vitatott kérdésben dönteni lehetne, s hogy a Szuzdal név előfordulása és értelmezése sokkal határozottabban mutat a XII. század végére és a XIII. század elejére.

Szót kell azonban még emelnem az ellen az elmélet ellen, amely Barnabás Anonymusban látja a magyar krónikák II. Géza korabeli szerkesztésének szerzőjét is.¹

Hogy a Bécsi Képes Krónika interpolációi mennyire II. Géza korára mutatnak, arra még a mult század végén Pauler Gyula² és Marczali Henrik³ rámutattak. Ha azóta, újabb kutatások alapján a krónikák szövegének fejlődéséről némileg meg is változott a fölfogásunk, a II. Géza korabeli szerkesztést tudósaink nem ejtették el. Mellette legújabban Madzsar Imre szólalt föl egy értékes tanulmányban.⁴

Ez utóbbi tanulmányra alapítja következtetését Heilig, mert Madzsar amelletts tör lándzsát, hogy a Bécsi Képes Krónikában és az Acephalus-kódexben ránk maradt krónikaszöveg „legalább is a Koppány elleni hadjáratától (36. fej.) bezárólag egészen II. Géza oroszországi expedíciójáig (70.) terjedő része a mű előbeszédével együtt s legfeljebb egy-két kisebb-nagyobb későbbi interpolációtól, valamint a szövegnek a másolások és folytatások alkalmával történt módosításaitól eltekintve, egészben véve *egységes fogalmazású munka*, melynek keletkezése az egy tollra valló nyomok alapján 1156 és talán 1162 közé teendő.”⁵

Ki kell azonban emelnünk, hogy ámbár Madzsar is stíluskritikai módszerrel dolgozik, ez lényegesen különbözik Heilig bizonyítási eljárásától. Madzsar nem egyes szakas előfordulására, hanem hasonló helyzetekben hasonló fordulatok

¹ Bécsi Történeti Intézet Évkönyve. 1932. 60. 1.

² A magyar nemzet története. 2. kiadás II. 600—615. 1.

³ A magyar történet kútfői az Árpádok korában. 58—62. 1.

⁴ Madzsar Imre: A II. Géza korabeli névtelen. (Értekezések a Történeti Tudományok köréből. Akadémia.) Budapest, 1926.

⁵ Id. mű 1. 1.

alkalmazására, gyakrabban az elbeszélésben egymás mellett több ilyen egyező fordulat összehangzására alapítja következtetését és maga is óv minden egyoldalúságtól, amikor hangsúlyozza: „Talán szükségtelen külön kiemelnem, hogy távol állok attól az elhamarkodástól és túlzástól, amely pusztán szövegegyezésekből, egyforma kifejezésekből nyomban azonos szerzőre következtet s megfélekedezik arról, hogy ilyesminek közös forrás (biblia, ars dictandi), utánzás vagy véletlen is lehet az oka . . . Kérem azért az olvasót, hogy ne elszigeteltségükben tekintse idézeteimet, hanem összefüggésükben és egymást kölcsönösen támogató hatásukban. Különösen jelentős a bizonyító erő olyankor, amidőn azonos tárgy, mint ütközet, gyűlés, követküldés stb. előadásában találkozunk azonos vonásokkal és frázisokkal.“¹

Ez a módszer nagyon szép eredményekre vezetett abban a tekintetben, hogy segítségével különösen Madzsar,² majd még határozottabban Hóman³ kimutatta azt, hogy a húnkrónika kompilátora idegen forrásai mellett milyen erősen igénybe vette munkája megszerkesztésében a magyar Gestát, egy-egy elbeszélésnél vagy leírásnál a Gesták valamely hasonló helyéből kölcsönözve a mintát saját előadásához.

De éppen a kompilálásnak ez a módja, amely nem az eseményt, hanem valamely eseményhez az előadási formát veszi át, nagyon nyomatékosan int arra, hogy krónikáinkban ne keressünk mindenáron egyéni stílussajátságokat és különösen a kútfők korának meghatározásában ne vezéreltessük magunkat ezek által.

Hóman Bálint éppen Madzsar Imre párhuzamos helyeiből azt a következtetést vonta le, hogy „a II. István-kori írónak tulajdonított krónikarészlet, stiláris tekintetben teljesen független az 1091 előtti krónikarészlettől,“⁴ hogy tehát Madzsar párhuzamaival „a Szent László-kori Gesta Ungarorum II. István-kori folytatásának és II. Géza-kori átdolgozásának létezéséhez szolgáltatott újabb értékes stíluskritikai bizonyítékokat.“⁵ Mondhatnók, hogy majdnem ugyanazon bizonyító anyag alapján éppen ellenkező következtetésre jutott.

Hóman ugyanis nem az egységes fogalmazásból indult ki, hanem a Szent László, II. István és II. Géza korabeli részeket egymástól elhatárolva, megállapítja, „hogy a Szent László-

¹ Id. mű 8. l.

² A hún krónika szerzője. Történelmi Szemle. 1922. 75—103. l.

³ A Szent László-kori Gesta Ungarorum és XII—XIII. századi lezármazói. 50—59. l.

⁴ A II. Géza-korabeli névtelen. Századok. 1931. 281. l.

⁵ U. ott 232. l.

kori Gesta Ungarorumra visszavezetett stílusban egyező szövegrészek, — (a LXII. fejezet már említett s alább tárgyalandó kifejezése kivételével,) — mind az 1127 utáni krónikarészhez s az 1095-től 1127-ig terjedő részletnek nem alapszövegéhez, hanem Álmospárti, Kálmán és Istvánellenes interpolációihoz, tehát a Domanovszky nyomán feltételezett II. Géza-kori átdolgozó művéhez tartoznak s az egyező kifejezések túlnyomórészen az Álmos herceg történetével foglalkozó, Kálmánt, II. Istvánt, Borichot és híveiket (aradi gyűlés) korholó részekben fordulnak elő. Ezenkívül csak az uralkodó király — II. Géza — és Belos bán jellemzéséhez használta fel az író Szent István és Bátor Opos néhány jellemvonását.¹

Magam más szempontból vizsgáltam meg ezeket a párhuzamokat, hogy mennyiben származnak azok a XIII. századvégi (illetve Anjoukori) szövegrészből, és mennyiben az interpolációkból? Eközben a Madzsar által idézett párhuzamok közül kettőről megállapítottam, hogy azok felerészben az egyik, felerészben a másik szövegből származnak s éppen ez a két hely érdekes tanulsággal szolgált.

Az egyik a *peiora prioribus* kifejezéssel függ össze, amely egyszer az első kereszties had átvonulásánál fordul elő, korábban pedig Salamon bebörtönzésénél. Ez utóbbi helyet egész terjedelmében ide iktatom, az interpolációból származó részeket ritkított szedésben :

Optimates autem regni futura pericula bellice cladis caute precaventis, non patiebantur regnum partiri cum Salomone, ne novissima fierent peiora prioribus. Salomonis autem cauteriatam conscientiam preconcepte iracundie amaritudo laniabat. Coepit itaque ferebundus estuanti animo machinari dolos in perniciem innoxii sanguinis Ladizlai. Sed incidit in foveam quam fecit. *Eodem etiam anno cruz Domini, que Albe constituta fuerat, percussa est a fulgure.* Rex autem Ladizlaus deprehenso flagitio, cepit Salomonem et in Vyssegrad recludit in carcerem. *Erat autem apud Salomonem Bodus, filius Bokon, in carcere. Hoc autem non causa timoris fecit, sed pro consanguineitate regis, qui semper minabatur facere peiora prioribus, et ut furor illius paululum temperaretur.*

Az interpoláló itt elérkeztén Salamon bebörtönzéséhez, nem tudott ellentállni annak, hogy a rendelkezésére álló másik forrásból át ne vegye azt az adatot, hogy Salamonnal a börtönben volt Bokon fia Bodus is s eközben észre sem vette, hogy ismét átsiklik a bebörtönzés okára, amelyet tehát más fogalmazásban megismételt. A *peiora prioribus* kifejezés azonban, amely mindkét helyen ugyanazon kapcsolatban — Salamon börtönbevetésének indokolásául — fordul elő, elárulja, hogy ezt a tényt mind a két, az interpoláló előtt fekvő szöveg

¹ U. ott 231. l.

ugyanazon forrásból vette. És ime szószerinti egybehangzás mellett is mily eltérő fogalmazásuk!

De nézzük a másik helyet! A *vilissimi bissemi* kifejezésről van szó. Madzsar három helyet vet össze az 1075., 1116. és 1146. évek eseményeiről. Ezek közül az elsőről akarok itt szólni:

Cum autem venissent ad conflictum, bissemi fugierunt a facie Salomonis, sicut fluit cera a facie ignis, et multis ex eis interfectis, alios in stagno Ferteu submersis, pauci cum Zultan fugiendo evaserunt. *Victis itaque bissemis, marchio pecuniam petivit a Salomone, cui ille nichil dedit, ipse autem minabatur ei, quod eum ante imperatorem accusaret, quia pre timore se ostendere non esset ausus vilissimis bissemis.*

A feltűnő itt, hogy a bessenyők az alapszövegben jelző nélkül fordulnak elő, az interpolációban azonban a *vilissimi* jelző van mellettük. Ez az epitheton, amelynek előfordulását Madzsar a bessenyők jelzésére még két helyen mutatja ki, mindhárom esetben az interpolációknak alapul szolgáló szövegből van átvéve, tehát annak a szerkesztésnek sajátossága, amely a Bécsi Képes Krónika írója előtt feküdt.

Így válnak el ugyanazon forráson alapuló helyek egymástól s így olvadnak össze különböző írások helyei szinte egy veretté. Jellegzetes kifejezések, hol az egységes származásra mutatnak rá csalhatatlanul, hol a különböző eredetű helyek szétválasztására nyújtanak támaszpontot. De e két hely is kiáltó bizonyítéka annak, hogy a stíluskritikai argumentumok alkalmazásában milyen nagy óvatossággal kell eljárni.

E részben különösen a peiora prioribus inté megfontolásra, mert, ámbár végeredményben ez a kétszer egymásután előforduló kifejezés ugyanarra a forrásra megy vissza, a kompilátor azt e helyen két lényegesen eltérő fogalmazásból írta le.

A Bécsi Képes Krónikánál kétségtelen világossággal szétválaszthatók az író által használt Anjoukori krónikaszöveg és egy másik régi följegyzés, amelyből az interpolációkat átvette.¹ Pauler és Marczali a II. Géza-korabeli krónika alatt azt a fönn nem maradt forrást értette, amelyből a Képes Krónika interpolációi származnak. Madzsar ezzel szemben Koppány támadásától II. Géza orosz expedíciójáig egységesnek veszi a szöveget, s amint azt párhuzamos helyei is bizonyítják, az interpolálatlan krónika és az interpolációk közt különbséget nem tesz. Ezt a felfogást az elmondottak után nem tehetjük magunkévá.

A felfogásbeli eltérések onnan származnak, hogy a kró-

¹ E szétválasztásra v. ö. A Budai Krónika c. tanulmányomat a Századok 1902. évi folyamában és németül: Die Interpolationen der Wiener Ungarischen Bilderchronik. Ungarische Rundschau. I. 771—799. 1.

nikaszövegek összefüggéseit egymással a különböző kutatók másként képzelik el. Saját forrástanulmányaimban úgy iparkodtam megbízható szilárd alapra helyezkedni, hogy a ránkmaradt szövegek viszonyait boncoltam. Így jutottam arra az eredményre, hogy közvetlenül Kézai munkáját megelőzően keletkezett krónikáinknak az a szerkezete, amelyet később az Anjouk korában keletkezett különböző szerkezetek is alapul vettek s amelyet V. István-kori krónikának neveztem.¹ E tekintetben nincs is eltérés a különböző fölfogások közt. Madzsar is elismerte, hogy a Kézai „forrásául szolgáló magyar krónika csakugyan Kún László koráig terjedt.”² Hóman fölfogása pedig csak abban tér el, hogy ezt a szerkesztést magának Kézainak tulajdonítja.³ Hogy mindketten Kézait tekintik a hún krónika szerkesztőjének, az a most szóban forgó kérdésnél mellékes, amiért is erre nem térek ki.⁴

A kérdés nehezebbik fele az, hogy hogyan gondolkodunk az interpolációkról? E ponton Hóman osztja az én véleményemet.⁵ Madzsar ellenben az interpolációkat az V. István-kori szöveg magyar történetével legalább II. Géza orosz hadjáratáig ugyanazon szerző fogalmazásának tekinti. Ezért utasítja el azt a föltevést, hogy krónikáinkban fennmaradt volna egy Szent László, vagy egy II. István-korabeli rész is.⁶

Az egységnek ez a gondolata roppant csábító. Hómant sem tudja magát alóla kivonni. Ennek hatása alatt jelenti ki, „hogy a XIII. századi forrás csonka magyar történetét maga a hún krónika írója írta. Ezek szerint a Hún-krónikát és az eredeti fölfogásából és alakjából kiforgatott, csonka magyar történetet magában foglaló XIII. századi Gesta Ungarorum, összes XIII—XV. századi krónikáink közös őse, egységes írói alkotás, teljes egészében egy író műve.”⁷

Az írásmű egységének fogalmát kettejük közül Madzsar látszik szigorúbb értelemben magyarázni, erre enged legalább következtetni az a kijelentése, hogy az egységen belül korábbi szerkesztések föltételezésére nincs szükség.

Hóman fölfogása a középkori krónikás kompilatorikus működéséről már sokkal kedvezőtlenebb. Ő éppen régebbi

¹ L. Kézai Simon mester krónikája c. tanulmányomat. Budapest, 1906. különösen 125—133. l.

² Történeti Szemle. 1922. 102. l.

³ A Szent László-kori Gesta Ungarorum 62—64. l.

⁴ Történeti Szemle 1922. 75—103. l.; A Szent László-kori Gesta Ungarorum 50—59. l.

⁵ A Szent László-kori Gesta Ungarorum 64. l.

⁶ Madzsar: A II. Géza-korabeli névtelen c. tanulmányában.

⁷ A Szent László-kori Gesta Ungarorum 62. l.

részek megcsonkított átvételét bizonyítja és ebből jut el fönt ismertetett következtetéséhez.

Kétségtelen, hogy minden szerkesztés, ha szerzője önálló ember, bizonyos egységet mutat. Nem vitatható az el többnyire a kivonatós munkák készítőitől sem. De ismerjük krónikáink írott forrásait, a hún krónikánál *Jordanest*, *Sigebertus Gemblacensist*, *Viterbói Gottfriedot*, a magyarok történeténél *Reginót* és az *altaichi annaleseket*. Unos-untig leközölték a kutatók az átvett helyeket párhuzamos lenyomatban. Tudjuk ezekből, hogy ezek az átvételek mennyire szolgálaiak. A forráskritikának tehát keresnie kell az eszközöket, amelyek az ilyen átvételekből származó törésekre, különböző szövegrészek és különböző szerkesztések összeforrasztására rávilágítanak.

Az, hogy krónikáink egyöntetűen csak 1046-ig használták az altaichi évkönyveket, megengedi a föltevést, hogy krónikáink szerkesztéséhez — ha nem is közvetlenül — alapul szolgálhatott egy a XI. század közepén történt följegyzés.¹ Hogy a Béla hercegre és fiaira vonatkozó rész koncepciójában is a többi krónikarésztől elütő, Hóman részletesen kifejtette.² A Kálmán és II. István uralkodására vonatkozó részek ellenséges indulatú földolgozásán is átesillannak egy korábbi réteg maradványai, amely ezt a két uralkodót még dicsérte. Ez csak II. Béla trónralépte előtt keletkezhetett.³ Álmos ágának története, Kálmánnak és fiának, II. Istvánnak befeketítése, II. Bélának és II. Gézának dicsőítése, valamint az, hogy ez után már csak száraz királylistát adnak krónikáink, indították Marczalit és Paulert a II. Géza-korabeli Gesta föl-tételezésére, az pedig, hogy Mügelnnél még egy további töredék maradványai is fönmaradtak, az 1152—1167. évek eseményeivel, még egy III. István-korabeli folytatás lehetőségét is fölvetette.⁴ Végre Kézai a bizonyossága a XIII. század végén keletkezett szerkesztésnek.

Hogy az összeszerkesztés munkájában melyik rész kompilátorának tulajdonítunk döntő jelentőséget, tereli különböző táborokba a kutatókat. Ebben pedig éppen az interpolációkban fönmaradt részek értékelése az a tényező, amely a vélemények elválására vezet.

Szerény véleményem szerint a dinasztíával szoros kapcsolatban álló monostorokban időről-időre tovább folytatták a már I. Endre idejében megindult följegyzéseket, amelyek

¹ Domanovszky: Kézai Simon mester krónikája. 98—104. 1.

² Hóman: A Szent László-kori Gesta Ungarorum. 44—76. 1.

³ Domanovszky: Budai Krónika. Századok, 1902. 816—819. és 826—828. 1.

⁴ Hóman: A Szent László-kori Gesta Ungarorum. 72. 1.

azonban mindig dinasztikus színezetűek voltak s az uralomra került ágak felfogásának megfelelően alakították át a már meglévő részeket is.

A főkérdés, hogy ezeknek a különböző följegyzéseknek sorába hogyan illeszkedik bele az a forrás, amelyből a Bécsi Képes Krónika írója interpolációit vette.

Már a „Budai Krónika“ című forrástanulmányomban rámutattam, hogy az interpolációk s azoknak közeli időkből más irányzattal történt átdolgozása, a sok aprólékos személyi adat egykorú, vagy legalább is közeli időben történt följegyzésre mutat, míg a Budai Krónikában fennmaradt interpolálatlan szöveg „sokkal későbbi kor bélyegét viseli magán“ s valószínűleg V. István idejéből származik.¹

Még határozottabban fogalmazta meg ezt Hóman a Szent László korabeli Gesta tanulmányozása alapján. A Bécsi Képes Krónika kéziratcsoportjában III. Istvántól, a Budai Krónikáéban már Kálmántól szűkszavú királylista csatlakozik a korábbi jóval szélesebb mederben folyó elbeszéléshez. Hómant egyéb okok mellett éppen ez a tény is arra a föltevére vezette, hogy a XII. század végén író kompilátornak a régi eseményekről szóló egykorú vagy közel egykorú följegyzések a Szent László-kori Gesta alakjában álltak rendelkezésére, és ahol ezek megszakadtak, ott csak a királylista összeállítására szorított. Ezzel szemben azonban a Bécsi Képes Krónika a Szent László-kori Gestának egy II. Géza-kori, Mügeln egy III. István-kori folytatásából vette interpolációit. Szerinte is ez a Gesta tehát az, amely időről-időre újabb részekkel bővült s újabb átdolgozásokkal az uralkodóház élő krónikája volt, amely azonban, sajnos, nem maradt ránk eredetiben, amelyet ma csak a Szent László-kori Gestának a krónikában fennmaradt részeiből és folytatásának a Bécsi Képes Krónika és Mügeln átvételeiben megőrzött töredékeiből ismerünk.²

A tudomány mai álláspontjának ez a fogalmazás felel meg és ezzel száll szembe Heilig, amikor a II. Géza-kori Gestát is Barnabásnak tulajdonítja.

Minthogy Heilig következtetésében nyilván a Madzsar összeállította jellegzetes krónikaidézetekre támaszkodik, röviden ezekre is ki kell térnem. Hogy azonban az olvasó türelmével vissza ne éljek, utalok arra, amit már Hóman is kimutatott, hogy a jellegzetes helyek egy jelentékeny csoportja

¹ Századok 1902. 828. l.

² A Szent László-kori Gesta Ungarorum. Különösen 44—49., 60—64., 69—72. és 93—94. l.

csak a Szent László-kori Gesta, mások csak a II. Géza-kori folytatásban fordulnak elő.¹

Csak a Szent László-kori Gestában: *preconcepti veneni v. iracundie* (Madzsarnál 10. l.), *in Hungariam reversi sunt gaudentes* (11. l.), *latrunculus* (12. l.), *suggerere* (13. l.), *ritus paganorum* (13. l.), *ecclesias destruere* (13. l.), *episcopos, clericos occidere v. lapidare* (13. l.), *ferre omnibus interfectis* (15. l.), *iniuriam graviter vindicare* (16. l.), *in ymnis et confessionibus benedicere Deum, qui dedit eis victoriam* (16. l.), *princeps cum paucissimis fugiendo vix evasit* (17. l.).

Csak a II. Géza-kor Gestában: *tyrannus et non peregrinus; in inpetu animi v. spiritus sui; omne robur; in multitudinē fortitudinis sue; ad regem venit et rogavit in auxilium sibi venire in propria persona; promisit se adiuvaturum* (Madzsarnál valamennyi a 17. lapon).

Ki kell emelnem továbbá, hogy az egy-két szóra terjedő egyezéseknek nincs jelentőségük és hogy Madzsar is észrevett a krónika további folytatásában két helyet, ahol az általa fölsorolt jellegzetes fordulatok ismétlődnek:

ad 9. lap: *Rex Ladizlaus victoriam obtinuit divino fretus auxilio* (a Bécsi Képes Krónika Toldy-féle kiadásának 103. lapján)

ad 13. lap: *devisit viriliter ac fugavit* (102. l.)

Ezekhez hamarjában még a következőket fűzhetjük:

ad 10. lap: *pacis emulus et invidie seminator* diabolus (114. l.)

ad 11. lap: *timore percussi* retro celeriter cucurrerunt (109. l.)

ad 14. lap: *ubi propter pressuram cadebant dextrarii* fortissimi (117. l.)

ad 14. lap: *roborato fidei firmamento* (107. l.)

ad 16. lap: *in quibus diebus collidebantur invicem milites electi* (117. l.)

ad 18. lap: *facta est autem ibi strages* maxima (117. l.)

ad 18. lap: *sed idem avus suus prevalens* (105. l.)

Legyen szabad azonban kiemelnem a Madzsar párhuzamai közül egynehányat:²

cuus iniurias rex graviter vindicavit et Croatiam et Dalmatiam integraliter sibi restituit (LXII., 77: Szent László megsegíti Zvonimir özvegyét).

Rex autem et dux pro magna iniuria hoc reputantes cum suis exercitibus Bohemiam invaserunt et Bohemis ad conflictum venire non audentibus, Hungari fere to-

Rex igitur et dux collecto exercitu iverunt in Dalmatiam et ablatam sibi restituerunt integre. (LIII., 58: Salamon király és Géza herceg segítő hadjárata Zvonimir érdekében.)

Cum autem hoc audisset rex, pro nimia reputavit iniuria et collecto exercitu in inpetu spiritus sui invasit partes Grecie . . . civitates Grecie igne et gladio devas-

¹ Hóman: A II. Géza-korabeli Névtelen. Századok, 1931. 228. l.

² A párhuzamokat egészen úgy nyomtatom le, ahogy őket Madzsar közli; a római szám a Bécsi Képes Krónika fejezetszámát, az arab szám a Toldy-féle kiadás lapszámát jelzi.

tam Bohemiam igne ac gladio vastaverunt. (LIV., 59: csehországi betörés Salamon alatt 1067 táján.)

(Greci) per ingenia sufflabant ignes sulphureos in naves Hungarorum et eas in ipsis aquis incendebant. (LVI., 61: Nándorfehérvár ostroma 1071.)

Post haec collectis exercitibus, nunciis frequenter missis, tandem rex et dux venerunt Strigonium ibique ex conducto utriusque eorum tantum cum octo hominibus inter episcopos et principes navigaverunt in insulam civitati proximam ad colloquendum, ubi diu semet ipsos incusantes et excusantes, tandem roborato foedere pacis, Geysa rediit in ducatum, rex autem venit in Albam. (LVIII., 65: Salamon és Géza összejövetele 1073.)

Ezek a helyeken világos az elbeszélés formájának kölcsönzése; a nevezetes pedig az, hogy az első hasámban álló helyek az interpolálatlan szövegből, a másodikban közöltek pedig az interpolációkból valók. A felsorolt négy párhuzam közül azonban csak az első szövegei származhatnak ugyanazon szerkesztésből, a többi háromban a Szent László-kori szerkesztés és annak folytatása áll egymással szemben, minden kétséget kizáróan bizonyítva, hogy a kontinuator ismerte a Szent László-kori szöveget és erősen alkalmazkodott annak előadási formájához, amint azt később a XIII. század végén dolgozó kompilátor is cselekedte.

A feltételezett II. Géza-kori Gesta írójánál tehát elhibázott dolog volna egyéni stílussajátságokat keresni.

Az Anonymus és a krónikák szövegeinek rokonságáról is sok szó esett és az a nézet alakult ki, hogy Anonymus és a többi krónika közös forrást használt, amelynek szövegéhez Anonymus közelebb áll, mint a többi krónika, minthogy azt általában gazdagabban aknáztta ki. Hóman ezt a kérdést is párhuzamos szövegrészek egybeállításával világította meg.¹ Vizsgálatainak eredményét így foglalta össze: „A Képes Krónika szövegében fennmaradt XII. századi forrás értelmi és betűszerinti hatása nyilvánvaló, amiből következik, hogy Anonymus a Domanovszky által kimutatott Kálmán és

tavit . . . imperator ad conflictum non veniebat. (LXVIII., 90: II. István 1127-iki görögországi hadjárata.)

Greci per ingenia inflammabant (inflabant helyett?) ignes sulphureos in naves Hungarorum et eas in ipsis aquis incendebant. (LXVIII., 90: 1128-iki görög háború.)

Post haec imperator et rex per fideles nuncios convenerunt ad colloquendum navigantes in insulam, que civitati Boronch proxima est. Ibi vero inter principes suos diu se excusantes et incusantes tandem pace roborata redierunt ad propria. (LXVIII., 90: Kommenos János és II. István 1129-ben.)

¹ A Szent László-kori Gesta Ungarorum. 72—75. l.

II. István-kori forrást, vagyis a Szent László-kori Gesta Ungarorum II. István-kori folytatását használta forrásul.¹

Nem tudom megállni, hogy ennek a viszonynak érzékel-
tetésére ide ne iktassak egy helyet, amelyet krónikáink
Reginótól vettek át. (Azokat a szavakat, amelyek Anonymus-
nál nem Reginóból valók, dülten szedettem s ezeket a krónika-
szövegben is úgy tüntettem föl.)

Regino ad a. 901.

Anonymus c. 53.

Krónikák

Anno dominice in-
carnationis DCCCCI.
gens Hungarum Lon-
gobardorum fines in-
gressa, cedibus, incen-
diis ac rapinis cru-
deliter cuncta devas-
tat.

Cuius violentie ac
beluino furori cum
terre incole in unum
agmen conglobati re-
sistere conarentur, in-
miserabilis multitudo
ictibus sagittarum periit,
quam plurimi epis-
copi et comites truci-
dati sunt. Liudwardus
episcopus Ver-
celensis ecclesie, Ca-
roli quondam impera-
toris familiarissimus et
consiliarius a secreto,
assumptis secum opi-
bus atque incompara-
rabilibus thesauris,
quibus ultra, quam
estimari potest, ha-
bundabat cum effu-
gere eorum cruentam
ferocitatem omnibus
votis elaboraret, super
eos inscius incidit ac
mox interficitur; opes
que secum ferebantur
diripiuntur.

Et per Forum July
in marchiam Lombar-
die venerunt, ubi civi-
tatem Paduam cedibus
et incendiis et *gladio*
et rapinis *magnis* cru-
deliter devastaverunt.
Ex hinc intrantes Lom-
bardiam multa mala
facere ceperunt. Quo-
rum violentie ac bel-
luino furori, cum terre
incole in unum augmen
conglebate resistere co-
narentur, tunc innume-
rabilis multitudo *Lom-*
bardorum per Hunga-
ros ictibus sagittarum
periit, quam plurimis
episcopis et comitibus
trucidatis. *Tunc Lu-*
tuardus episcopus Ver-
celensis ecclesie *vir*
nominatissimus, Ca-
roli *minoris* quondam
imperatoris familiaris-
simus *amicus ac fide-*
lissimus consiliarius a
secreto, *hoc audito* as-
sumptis secum opibus
atque incomparabili-
bus thesauris, quibus
ultra, quam estimari
potest, habundabat,
cum omnibus votis
effugere laboraret eo-
rum cruentam proci-
tatem, *tunc inscius* su-
per *Hungaros* incidit
et mox ab eis *captus*
interficitur *et thesau-*
rum existimationem
humanam transcenden-
tem, quem secum fere-
bat, rapuerunt.

Postquam autem me-
morata regna devi-
erunt *per Forum Julii*
usque in marchiam
Longobardie intraver-
runt, *ubi civitatem*
Paduam igne ac gladio
consumpserunt. *Ex*
hinc intrantes Lombar-
diam

Lynthar Verceline ci-
vitatatis episcopum, im-
peratoris Karoli con-
siliarium *fidissimum*
occidentes, ex ipsius
ecclesia

thesaurum maximum
rapuerunt.

¹ U. ott 75. 1.

Nagyon jellemző ez az átvétel is a középkori krónikások kompilatorikus munkásságára és komoly figyelmeztetés, hogy az egyéni stílussajátságok tekintetében legyünk óvatosak. De itt nem azért közöltem ezt az átvételt, hogy ilyen általános következtetésekre jussak. Azt kívántam vele bizonyítani, hogy Anonymus bővebben vette át a közös forrás szövegét, mint a krónikák. Ha csak ez a hely állana rendelkezésünkre a Regino átvételek jellemzésére, könnyen arra a nézetre hajlíthatna, hogy Anonymus közvetítette a Reginótól és folytatójától átvett helyeket krónikáinkba. Éppen Heilig következtetései miatt szükségesnek tartom, hogy ezzel a föltevessel bővebben foglalkozzam.

Ennek a kérdésnek az eldöntése ugyan a nehezebbek közé tartozik, mert Anonymus csak a honfoglalással foglalkozik, amelyet krónikáink egészen röviden tárgyalnak és a kalandozásokkal, amelyeknél mindketten rövidek, s így az összevetésre kevés anyagunk van, de azért mégis vannak Anonymusnál elég nyomós adatok arra, hogy ebben is határozott véleményre juthassunk. E részben különösen arra a már Marczalitól fölhozott évrre hivatkozhatom, hogy Anonymus vitatkozik a krónikáknak azzal az elbeszélésével, hogy Botond a konstantinápolyi aranykaput bárdjával fölhasított: „Sed quidam dicunt eos ivisse usque ad Constantinopolim et portam auream Constantinopolis Botondinum cum dolabro suo incidisse. Sed ego, quia in nullo codice hystoriorum inveni, nisi ex falcis fabulis rusticorum audivi, ideo ad presens opus scribere non proposui,“ ami legalább is kizárja azt, hogy a krónikák ehhez az elbeszéléshez az ő révén jutottak volna.

De épp ezzel a Botonddal, akinek vitézi tettei fölött ilyen kritikát gyakorol, követi el másutt egyik legfetéunőbb botlását. A kalandozások tárgyalása a későbbkori magyar krónikaíróra a legnehezebb föladatok közé tartozott. Rendet teremteni az évtizedeken át folyt sok hadjárat között akár kronológiai alapon, amikor bizonyára sok szájhagyomány állott rendelkezésére, a középkori krónikaíró erejét messze fölülmulta.

Krónikáink előadásában e ponton három részt kell egymástól elválasztani. Az első a hetedik vezér nevének említése után a 955-iki augsburgi ütközetre vonatkozik, de tulajdonképpen csak megjegyzés a hétmagyar név értelméről és eredetéről. A második rész az advenák nemzetségeinek felsorolása

¹ Marczali: A magyar történet kútfői az Árpádok korában. 66—69. l.

után következik és összefolyik az utána következő harmadikkal. E kettőt mégis teljesen elválasztja egymástól¹.

1. az, hogy míg a második rész elfogulatlan, a 900-iki vereséget bevallja, sőt Gyermeke Lajos (itt persze Conradus) 910-iki hadjáratának meghiusulását nem magyar győzelemnek, hanem belső viszály kitörésének tulajdonítja, a harmadikat erős nemzeti elfogultság jellemzi,

2. pedig, hogy ez a harmadik rész teljesen Reginoból és az ő folytatójából van kiírva, míg a második rész eseményeinek (támadás 900-ban Morvaország és Karinthia ellen és Gyermeke Lajos támadó tervének meghiusulása) forrása nem határozható meg.

Itt ennek a harmadik résznek van különösebb jelentősége. Az a magyar krónikás, akitől ez a rész származik, elővette Regino folytatóját s a nála a 907., 908., 909., 910. és 1912. éveknél feljegyzett németországi betörésekből egy hadjáratot csinált,² amelynek időpontját a Reginonál a 901. évnél leírt itáliai betörés utáni tizedik esztendőre, tehát a tárgyalt évek közül az utolsóelőttihez tette. Ezt a rövid följegyzést azzal fejezte be, hogy ezután a magyarok 16 évig „immobiliter in Hungaria permanserunt“, majd rátért az augsburgi ütközetre, ismét kiemelve, hogy ez az elmondottak után a 17-ik évben történt. A continuatornál a 910-iki följegyzés után 16 évvel (926) tényleg találunk is tudósítást egy újabb magyar kalandozásról: „Ungari totam Franciam, Alsatiam, Galliam et Alamanniam igne et gladio vastaverunt.“ Ez tehát tökéletesen megmagyarázza a 16 évi békét, épp úgy, mint ahogy az itáliai s a rákövetkező németországi hadjárat között is a 10 évi pihenés csak Regino évszámaiból eredhet.

A krónikák az augsburgi csatánál egy más időmeghatározást is használnak: „regnante per Almaniam Conrado primo.“ A csatáról elmondják, hogy az Augsburgnál volt, amelyet Ulrik püspök védett, aki Konrádhoz küldött segítségért. Konrád meg is jött az „alamicus et italicus exercitus“-szal és „invasit eos ex abrupto, ut si fugere voluissent,

¹ Nem mellőzhetem itt el, hogy Heilig a *devastare* ige használatát is Anonymus egyéni sajátosságának tartja, pedig inkább azt mondhatnók, hogy azt főleg Regino hatása alatt használja. Ez a szó nála mindössze 5 esetben fordul elő, mint a fenti idézetből látható, itt Reginóból való. V. ö. még R. ad a. 908. Saxoniam et Turingiam vastaverunt, 912. Franciam et Turingiam vastaverunt, 913. partes Alamannie vastaverunt — A. c. 54. Deinde Lotoringiam et Alamanniam vastaverunt.

² Az erre vonatkozó párhuzamos szövegeket lenyomattam: Kézai Simon mester krónikája 89—90. l.

nec potuissent, ex una parte fluvio Lili, qui illis diebus per canales mirabiliter inundaverat, impedimentum faciens, ab altera vero ab exercitibus predictis circumvallantibus, sicut murus, illosque constringentibus.“ Az előadás kiemelkedő pontja azonban a kürt-monda, Konrád megöletése és Lél és Bulcsu kivégeztetése Ratisbonában. Mindebből Reginó folytatója a 955. évnél csak a heves csatát, a magyarok töménytelen nagy számát, a diadal nagyságát és Konrád megöletését említi, hely gyanánt pedig a Lech folyót.

E helyen az íróban már megmozdult a nemzeti önérzet. „Alius autem exercitus Hungarorum“ — írja — amelynek számát 40.000 emberre teszi, — az Augsburg városa alatti táborban visszamaradt kis sereg az, — amely szerinte a kivégzett vezéreket megbosszulta. Ez a sereg elrejtőzött szerinte egy erdőben és megvárta, hogy a német sereg szétszéledjen, s amikor annak nagyobbik része a császár (imperator) vezetésével a Rajna felé tartott, megtámadta, a lovakat lenyilazta és a foglyokkal kiváltotta a regensburgi magyar foglyokat. További diadalmas útjában azután kifosztotta a fuldai monostort, átkelt a Rajnán, elpusztította Lotharingiát, újabb diadalt ült Strassburgnál, azután Metzét, Triert és Aachent pusztítva Itálián át tért vissza hazájába.

Ez a csodálatos elbeszélés szintén Regino folytatójának feljegyzéseihez van kapcsolva, a 915., 917., 932. és 945. évek-nél említett hadjárataik elbeszélésére támaszkodva. Hogy a krónikás a continuator adataiban ennyire visszament, azt az magyarázza, hogy 913-nál is talált egy följegyzést, amely arról szólt, hogy a bajorok és az alemannok „iuxta In fluvium“ megverték a magyarokat.¹ Ezt tehát azonosította a 955. vereséggel s az utána található szerencsés kalandozásokból szerkesztette össze a bosszuló hadjárat meséjét.

Egyéb vereségeket, amelyekről Regino continuatoránál följegyzést talált, nem volt hajlandó művébe átvenni. Így kimaradtak a már említett 913-iki följegyzésen kívül a következők :

934. Heinricus rex Ungarior multa cede prostravit, pluresque ex eis comprehendit.

938. Ungarii iterum a Saxonibus multa cede vastati.

944. Ungarii a Carantanis tanta cede mactantur ut nunquam a nostratibus antea taliter infirmarentur.

A continuatornak a magyarok kedvező hadi tényeiről szóló följegyzései közül csak egyről, a 907. évnél följegyzett

¹ Ungarii partes Alamannie vastaverunt et iuxta In fluvium a Bawariis et Alamannis occisi sunt.

legelsőről lehetne föltenni, hogy nem nyert földolgozást a krónikának ebben a részében.¹

Anonymus is ugyanezt az előadási sorrendet követi. Az 53. fejezetben tárgyalja az itáliai hadjáratot, az 54.-ben azt a vállalatot, amelynek rövid elbeszélése Regino continuatorának 907., 908., 909., 910. és 912-iki följegyzésein alapszik. Az 55. fejezetben azután ő is áttért az augsburgi ütközetre, ebben azonban lényegében eltér a többi krónikák előadásmódjától. Először is nem az előző hadjárat utáni 16-ik, hanem 5-ik évre teszi annak idejét s a krónikák előadásából csak annyit tart meg: „regnante Cuonrado imperatore”. Magáról az augsburgi csatáról ennyit említ „sed tamen Bavarorum et Alemannorum nefandis fraudibus Lelu et Bulsun capti sunt et iuxta fluvium Hin² in patibulo suspensi occiduntur“, azután mindjárt áttér a bosszúra, amelyet Botond nevéhez fűz. A kürtjelenetről, Konrád megöletéséről és a regensburgi foglyok kiszabadításáról szó sincs. Mindezt fellengző frázisok helyettesítik. Ellenben a diadalmas hadjárat további folyama megint a krónikákkal egyezően a continuator 915., 917. és 932-iki adatai alapján került az Anonymus szövegébe.

Mindez kétségtelen bizonyosságot szolgáltat arra, hogy a krónikák szövege nem keletkezhetett az Anonymus szövegéből, hogy Anonymus és a krónikák egybehangzása csak közös forrás használatából magyarázható és hogy Regino continuatorának fent jellemzett átdolgozása e közös forrás írójának volt a műve.

Minthogy épp az utolsó hely szövegeinek viszonya ebben a tekintetben a részletekben is érdekes tanulsággal szolgál, legyen szabad azt még ide iktatnom.

Regino	Anonymus	Krónikák
ad a. 915. Ungarii totam <i>Alamanniam</i> igne et gladio vastaverunt, sed totam Turingiam et <i>Saxoniam</i> pervaserunt et usque ad <i>Fuldam monasterium</i> pervenerunt.	<i>Alamanniam</i> <i>ac Saxoniam</i>	Ipsi vero exinde tali fortuna eis occurrente, <i>monasterium de Vulda</i> combussere, ubi multum de auro haurientes
ad a. 917. Ungarii per <i>Alamanniam</i> in <i>Alsatiam</i> et usque ad fines		abinde <i>Reno transpassato, Lotoringensem</i> ducatum <i>igne et gla-</i>

¹ Bawarii cum Ungariis congressi multa cede prostrati sunt, in qua congressione Liutbaldus dux occisus est.

² Itt a Hin kétségtelenül a 913. följegyzésre vihető vissza.

Lothariensis regni per-
venerunt. *Erchanger et*
Berchtold decollantur.

ad a. 932. Ungarii per
orientales Francos et
Alamanniam multis
civitatibus *igne et gla-*
dio consumptis iuxta
Wormaciam *Rheno*
transito usque ad mare
oceanum *Galliam* de-
vastantes per Italiam
redierunt

ad a. 954. Ungarii du-
centibus inimicis regis
in quadragesima,
Rheno transito, perva-
dentes *Galliam* inau-
dita mala *in ecclesiis*
Dei fecerunt et per
Italiam redierunt.

et regnum Lothariense
igne et gladio con-
sumpserunt et Er-
changerum et Bertol-
dum decollaverunt. Hic
vero egressi Franciam
et *Galliam* expugna-
verunt.

dio vastaverunt, ubi
circa Strozburg in quo-
dam prelio *Écardum*
ducem Lothoringie et
Pertoldum ducem Bra-
bancie, qui ei venerat
in auxilium, captivan-
tes *decollantur.* Inde
vero *Galliam atrociter*
affligentes, crudeliter-
que *in ecclesia Dei* se-
vientes, Metense, Tre-
verense et Aquisgra-
nense territoria igne
devastantes, deinde
per abrupta Senonen-
sium per populos
eterni Martis *viam sibi*
gladio aperientes, pa-
raverunt. Ubi siqui-
dem Segusam, Tau-
rinamque civitates
destruxerunt, montes-
que prefatos perforan-
tes, plenum Lombor-
die dum vidissent, to-
tam pene provinciam
concitatis cursibus-
vastavere, et ita ad
proprium regnum cum
victoria reverterunt.

Még nevezetesebb következtetéseket vonhatunk azonban
le Anonymus következő 56. fejezetéből. Ámbár az 55. fejezet-
ben már elmondta a bosszuló hadjáratot, az 56.-ban azt még
egyszer megteszi. A hidat ehhez már ott előkészítette, mond-
ván: „Tunc dux Zalta et sui milites propter illatam iniuriam
inimicorum contra eos inspirare ceperunt et, quolibet modo
possent, eis vicem reddere non tacerent.“ A hadjárat vezére
itt is Botond, de nem egyedül, hanem Előd fia Szabolccsal;
a császár viszont az előző fejezet Konrádjával szemben Ottó
(Atho). Anonymus itt még azt is tudja, hogy a magyarokat
akkor Ottó ellenségei hívták segítségül. Ezt az ismétlést egy
hiba magyarázza meg az előző fejezetben. Az t. i., hogy
Botond seregének bosszuló hadjáratát, nagyhangú dicsőítő
frázisok után, Erchanger és Berchtold kivégzése után, mégis
vereséggel végzi: „Hinc vero egressi Franciam et Galliam
expugnauerunt, et dum inde victores reverterentur, ex insidiis
Saxonum magna strage perierunt.“ Ez a csellel való elvesztés
tulajdonképpen az augsburgi ütközet megismétlése. Anonymus
tehát belezavarodott a vereségek és bosszúk hálójába. De

amit forrásában Erchanger és Berchtold halála után talált, még sem akarta fölhasználatlanul hagyni. Ami Reginonál a 945. évnél van elmondva, elmondta tehát a második bosszuló hadjárata után egészen abban a formában, ahogy azt a krónikák is fenntartották.

Regino

Ungarii ducentibus inimicis regis in quadragesima, Rheno transitio, pervadentes Galliam inaudita mala in ecclesiis Dei fecerunt et per Italiam redierunt.

Anonymus

Qui cum egressi essent a duce Zulta, rursus Bavariam, Alamanniam et Saxoniam atque Turingiam in gladio percusserunt et exinde egressi in quadragesima transierunt Renum fluvium et regnum Latariense in arcu et sagittis exterminaverunt. Universam quoque Galliam atrociter affligentes, ecclesias Dei crudeliter intrantes spoliaverunt. Inde per abrupta Senonensium per populos Aliminos ferro sibi viam et gladio aperuerunt.

Legyen szabad felhívnom az olvasó figyelmét különösen arra, hogy az Anonymus e helyen megismétli az *egressi* szót; először a saját elbeszélését vezeti be vele, azután a forrásból veszi át. De megvan ugyanez a fordulat a fentebb közölt párhuzamban is a 932-iki adatra támaszkodva s ezzel ismétlődik Gallia elpusztításának említése is.

De van Anonymusnál másutt is hasonló zavar; így mindjárt az első fejezetben Scythia leírásánál, ahol szőrmékben, aranyban, ezüstben és drágakövekben való bőségét szintén kétszer mondja el ugyanabban a fejezetben.¹

ubi ultra modum habundanter inveniuntur zabolini ita, quod non solum nobiles et ignobiles vestuntur inde, verum etiam bubulei et subbulei ac opiliones sua decorant vestimenta in terra illa. Nam ibi habundat aurum et argentum et inveniuntur in fluminibus terre illius preciosi lapides et gemme.

Vestiti enim erant de pellibus zobolorum et aliarum ferarum. Aurum et argentum et gemmas habebant sicut lapides, quia in fluminibus eiusdem terre inveniuntur.

Ugyancsak a bevezető fejezetekben az ismétlések egész sora származik merő tudáskosságból. Szinte kirí ezekből, hogy amikor valami fordulat forrásában megragadta a figyelmét, azt minden lehető alkalommal megismételte. Pl. a scythákról:

c. 1. nullius nusquam imperatoris potestati subacti fuerunt
u. a. fejezetben lejjebb: Scithica enim gens a nullo imperatore fuit subiugata

¹ Észrevette ezt már Kaindl is: Studien zu den ungarischen Geschichtsquellen. Archiv f. österr. Geschichte. Bd. LXXXIX. 1. Hälfte, S. 385.

- c. 1. Scithici enim sunt antiquiores populi
 u. a. fejezetben lejobb : Scithici enim, sicut diximus, sunt antiquiores populi
- c. 1. Gens namque Scithica dura erat
 u. a. fejezetben lejobb : Predicta vero Scithica gens dura erat.

Scythiáról:

- c. 1. tamen multitudinem populorum inibi generatorum nec alere sufficiebat nec capere
 c. 5. ex multitudine populorum inibi generatorum, ut nec alere suos sufficeret nec capere
- c. 1. septem principales persone, qui Hetumoger dicti sunt, angusta locorum non sufferentes
 c. 5. VII principales persone qui Hetumoger vocantur . . . angusta locorum non sufferentes

Álmosról:

- c. 4. Cum autem ipse Almus pervenisset ad maturam etatem
 u. a. fejezetben lejobb : Dux autem Almus, dum ad maturam etatem iuventutis pervenisset

vagy az az ismétlés, hogy a scythák milyen idegen fejedelmeket győztek le, amit először Scythia leírásában (c. 1.) mond el, azután pedig szinte ugyanazokkal a szavakkal, a Kiev alatt vívott csatánál (c. 8.).

Az augsburgi csatánál elkövetett zavarhoz hasonló egy másik ismétlés is, hogy az orosz fejedelmek miként beszélnek reá Álmost az átkelésre a Kárpátokon. Ezt először a 9. fejezetben mondja el, ahol Kiev alatt kéri az orosz fejedelmek, hogy hagyja el Galiciát (!) és keljen át a havasokon Pannoniába, másodszor a 11-ik fejezetben, ahol Halics meghódolása után a halicsi fejedelem kéri ugyanerre:

(c. 9.) Duces vero rutherorum . . . rogaverunt Almu[m] ducem, ut dimissa terra Galicie ultra silvam Hovos versus occidentem in terram Pannonie discenderent, que primo Athile regis terra fuisset, et laudabant eis terram Pannonie ultra modum esse bonam. Dicebant enim, quod ibi confuerent nobilissimi fontes aquarum, Danubius et Tyscia et alii nobilissimi fontes bonis piscibus habundantes, quam terram habitarent sclavi, bulgarii et blachii ac pastores romanorum.

(c. 11.) tunc enim dux Galicie ceterique consocii sui, quorum filii in obsides positi erant, sic Almu[m] ducem et suos nobiles rogare ceperunt, ut ultra Hovos versus occidentem in terram Pannonie descenderent. Dicebant enim eis sic, quod terra illa nimis bona esset et ibi confluerent nobilissimi fontes, quorum nomina hec essent, ut supra diximus, Danubius, Tyscia, Wag, Morisius, Crisius, Temus et ceteri; que etiam primo fuisset terra Athile regis et mortuo illo preoccupassent romani principes terram Pannonie usque ad Danubium, ubi collocavissent pastores suos.

Ez a tudakosságból származó ismételtetés megszűnik ott, ahol az író előtt nem feküdt írott forrás: a honfoglalás harcainak leírásánál, beleértve a balkáni hódításokat is. Itt csak két ilyes ismétlésre bukkanunk, amelyek azonban egészen más beszámítás alá esnek. Az első a Lapines etymologia, amelyet elmond az ottani harcok folyamán (c. 48.) és érint az Árpádhoz visszatérő követek jelentése kapcsán (c. 49.), de már mint ismert tényt és a Wacil-kapu körüli küzdelmeket:

(c. 42.) Illi (Lelu, Bulsu et Bontond) vero *pacis faventes* proprium filium ducis (Bulgarie) in pignus *accipientes* cum multis bonis rebus Bulgarie discesserunt et ducem eorum illesum *dimiserunt*. Deinde egressi *usque ad portam Wazil* iverunt et exhinc egressi *terram Racy subjugaverunt* et ducem eius captum diu ferro ligatum tenuerunt.

(c. 45.) Zuard et Cadusa *pacis faventes* et dona et obsides eorum (bulgarorum) *accipientes* eos quasi suum proprium populum in pace *dimiserunt*, ipsi vero ceperunt equitare *ultra portam Wacil* et castrum Philippi regis ceperunt, deinde totam *terram* usque ad Cleopatram civitatem sibi *subjugaverunt* . . . usque ad *terram Racy*.

amelyek kétségtelenül valamely kalandozások korabeli esemény emlékét őrzik valószínűleg valami írott forrás alapján.

A zavarok és ismétlések tehát mind azokra a helyekre szorítkoznak, amelyek a krónikákkal közös ősforrásból származnak: Scythia leírására, a honfoglalók útjára és a kalandozásokra.

Az olvasó előtt immár tisztán állhat, hogy Anonymus Gestái nem lehetnek krónikáink forrásai és ámbár föl kell tennünk, hogy Anonymus Gestáinak és a krónikáknak ma fennmaradt alakjukban közös ősforrás szolgált alapul, ez sem lehet az Anonymus szerkesztése.

A között sok párhuzamos szövegből az is eléggé látható, hogy nem olyan munkával állunk szemben, amelyről egyedül stílussajátságok alapján lehetne véleményt alkotni, különösen a kor és a szerző meghatározásának kényes kérdéseiben.

Felvetem azonban még a kérdést, milyen korból való lehetett az a krónikaszerkezet, amely — egyben a krónikák szövegének is alapja — munkája megírásánál Anonymus előtt feketett?

Hóman az utolsó korhatározó adatot, amelynek Anonymus szövegére hatása volt. II. István 1127. hadjáratának elbeszélésében látja. A II. Géza-kori Kálmán-ellenes interpolációknak semmi kimutatható hatását nem találta. Ezért fogalmazta a választ a fenti kérdésre úgy, hogy Anonymus a Gesta Ungarorum II. István-kori folytatását használta forrásul.¹

¹ Hóman: A Szent László-kori Gesta Ungarorum. 75. l.

Ezzel szemben legyen szabad rámutatnom, hogy a kor meghatározása szempontjából igen fontos Szuzdal nevet, ugyanolyan értelemben és ugyanabban a vonatkozásban, ahogy az Anonymusnál is előfordul, Anonymus már a közös ősforrásból merítette.

Előfordul ez a név a magyarok bejövetelénél az első kapitányról szóló fejezetben, ahonnan a hún krónika szerzője átvette a *primus ingressus*-hoz is :

Magyarok bejövetele

... ingressi sunt denuo Pannoniam. Transeuntes igitur per *regnum bessenorum, alborum cumanorum, Susdaliam et civitatem Kyo* nominatam, deinde transcenderunt Alpes in quadam provinciam, ubi viderunt aquilas innumerabiles ... ?¹

Húnok bejövetele

Tunc omnes capitanei simul uno animo unoque consilio egressi de Scythia, intrantes tandem *bissos et cumanos albos, deinde susdalis, ruthenos, terramque nigrorum cumanorum* intravere.

E két helyet megvilágítja még egy harmadik Scythia leírásánál :

Cui (Scythie) de oriente vicini sunt *bessi et cumani albi*. Circa etiam Mare Aquilonis de occidente, quod ei vicinatur, usque *Susdaliam* est desertum silvestre, humano generi immeabile... ubi nubium densitas per novem menses continue iacet, ubi sol non cernitur per menses memoratos ...

Ismerve azt a viszonyt, amely a tulajdonképeni magyar történet és a hún történet szövegei közt fönnáll, a két változat közül a magyar történeté az eredeti. Ezzel egybehangzik a Scythia leírásáról szóló hely is, amely kétségtelenül — ebben úgyszólván minden kutató egyetért — szintén még a hún történet szerkesztése előtti Gestából való. Amikor tehát ezt a helyet leírták, úgy tudták, hogy a magyarok scythiai hazája és az akkori Magyarország közt bessenyők, fehér kúnok és oroszok laktak.

Nehézséget csak a fehér kúnok elnevezése okoz. Nálunk két különböző népet neveztek kúnoknak. A Salamon és Szent László idejében Magyarországot is háborgató *úzokat* vagy *torkokat*, akiket a Gesta következetesen „*cuni*” néven említ,² és a később a tatárok elől magyar területre menekülteket, akiket krónikáink már „*cumani*” néven ismernek. Ez utóbbiak 1070 körül érték el a Dnyeper vonalát, de telepeiknek zöme mindaddig, míg a tatárok őket le nem győzték, a Don vidékén voltak. A bessenyőket és az *úzokat* már a XI. század

¹ Ez a hely Kézai krónikájában teljesen hiányzik.

² A *cuni* név ezekben a részekben következetesen van használva, interpolációkban épp úgy, mint az alapszövegben.

végén ők morzsolták föl, úgy hogy akkor töredékeik a kievi és perejaslavi fejedelemségek területén orosz főnhatóság alatt húzták meg magukat.¹ A XII. vagy XIII. században író magyar krónikás *cumani* néven tehát természetesen ezt az oroszok által *polovceknek*, a görögök által *kumánoknak* nevezett népet érthette, amely magát *sary*-nak = sárga, vagy *ak*-nak = fehér nevezte.² Hagyományból ismerte a megelőző bessenyőket is, akik közül sok telepedett Magyarországra. A fekete kúnokat a húnkrónika szerzője valószínűleg csak tudós fitogtatásból csatolta a sorhoz, vagy mert tudott egy régebbi másik kún népről, vagy mert hallott a kievi fejedelemség területén lévő telepeikről. Fekete nevüket is talán maga találta ki, ámbár oroszországi telepeiken nevezik őket *cernii klobuky*-knak = fekete süvegeseeknek is.³

A terület, amely Scythiával határos volt, így jól van meghatározva. Ebben a leírásban Szuzdália, mint *az orosz terület* szerepel. Kiev nem mint fejedelemség, hanem csak mint város.

A fentebb előadottak szerint természetesen ezek sem származhatnak az 1169-ik év előtti időből, tehát csak a Gestának valamely II. Géza utáni szövegéből.

A *cumani* szónak ezzel kapcsolatos használata pedig szintén a XII. század végére látszik utalni. A magyarok ugyan már Kálmán 1099-iki szerencsétlen přzemisli csatájában szembekerültek a fehér kúnokkal (kumánok), de akkor krónikáink még nem nevezték őket így. Kálmán hadjáratának a Bécsi Képes Krónikának az interpolációkból származó leírása ezeket a „kumánokat“ is csak kúnoknak nevezi. A változás csak annyi, hogy a Salamon és Szent László-korabeli harcokkal ellentétben itt a Bécsi Képes Krónika a *cuni* szót *k*-val *kuni*-nak írja. Legalább is II. István idejében tehát még ez a név lehetett használatban.

Valószínű tehát, hogy a krónika elején, így Scythia leírásánál is előfordul *cumani* név későbbi, mint a *cuni* és *kuni* kitételek, hogy tehát ezek a részek később keletkeztek, vagy ez a szó legalább is egy későbbi átdolgozással jutott a szövegbe. Így kerülhetett a *cumani* kifejezés az advenák felsorolásának végére, ahol a krónikás említi azokat a népeket, akiktől advenák jöttek.

¹ V. ö. ezekre vonatkozólag Kossányi Béla: Az úzok és kománok történetéhez a XI—XII. században. Századok 1924. 519—537. l.

² U. ott 534. l. V. ö. Melich: Szláv jövevényszavaink. I. köt. I. rész 161. l.

³ U. ott 536—537. l.

Ezenkívül egynéhány kéziratba két helyen, nyilvánvalóan a későbbi cumani hatása alatt került a *cuni* helyett a *cumani* alak. Így a cserhalmi ütközet leírásának végén: *capita cumanorum noviter rasa tanquam cucurbitas ad maturitatem nondum bene perductas, gladiatorum ictibus disciderunt*“ az Acephalus, Sambucus és Kaprinai kódexekben, a Bécsi Képes, a Budai és Dubnici krónikában, s a következő fejezet elején a bessenyő betörésnél: „*tertio anno post adventum cumanorum*“ az Acephalus és Sambucus-kódexben.

Anonymus különben kétféle értelemben is használja. A magyarokkal együtt bejött szövetséges nép mellett egy-két esetben szól az Erdélytől délre, bolgárokkal elvegyülve élő kunokról is, akik a bessenyőkkel együtt Gelu népét sokat háborgatták (quia a cumanis et picenatis multas iniurias paterentur c. 25.), és akik a délvidéken Glad ellen hadakozó Zoárd és Kadocsa ellen bolgárokkal és oláhokkal együtt szálltak síkra, a csatában három bolgár kenéz mellett két fejedelmüket (duces) veszítve el (c. 44.). Ezek tehát kétségtelenül az Alduna vidékére előrenyomult kumán elemek.

Minthogy ennek a *cumani* szónak kapcsolata az Anonymus előtt fekvő ősforrásban a Szuzdal névvel kétségtelen, ez arra enged következtetni, hogy a két név együtt került Anonymus szövegébe.

Hogy a magyar krónikának volt a II. Géza utáni időkből származó folytatása, azt különben Mügelnek az 1152—1167. évekre vonatkozó interpolációi is bizonyítják. Ezek ugyan elég soványak, de tekintve azt, hogy a Bécsi Képes Krónika hosszú interpolációi is csak színtelen, kivonatos alakban maradtak fenn Mügelnél, azt kell következtetnünk, hogy Mügel előtt ennél a résznél is sokkal bővebb, részletes elbeszélés fekehetett, avagy egy ilyen elbeszélés kivonatát használhatta.¹

Legyen szabad azonban még egy helyet idéznem a Bécsi Képes Krónika interpolációiból. II. Vak Béla uralkodásánál, a Boricesal való összeütközés után, a király halálára vonatkozó adatok előtt olvassuk a következőket:

Postquam autem regnum confirmatum esset in manu regis Bele utebatur ex vino multum. Cuius aulici consveti erant, ut quicquid in ebrietate regis petebant, habebant, et post ebrietatem rex recipere non poterat. Poch et Saul viros religiosos in ebrietate sua tradidit in manus inimicorum suorum, qui absque causa interfecti sunt.

Hogyan egyeztethető ez össze azokkal a föllengző kifejezésekkel, amelyekkel az interpolációk a fejezet élén II. Bélá-

¹ A Budai Krónika. Századok 1902. 824—836. l.

ról megemlékeznek? Ez a hely egyenesen kirí az Álmos-ág tendenciáját képviselő Gesta szövegéből. Ezt sem írhatták II. Gézának, II. Béla fiának idejében, de még unokáinak, III. Istvánnak és III. Bélának korában sem valószínű, hogy ez a hely a Gestába akkor bekerülhetett volna. Ez a hely tehát szintén a XII. század utolsó éveire vagy a XIII. század elejére vallana, éppen úgy, mint a Szuzdal kifejezés, amely leginkább III. Vszevolad idejének felel meg.

Vizsgálatunk tehát az Anonymus és a krónikák közös forrását, a Gestát illetőleg egyáltalán nem vezetett arra az eredményre, hogy azt egységes írásműnek tekinthetnők. Ellenkezőleg újabb bizonyítékokat találtunk időről-időre való följegyzésekre és átdolgozásokra, egy II. Géza utáni átdolgozásra is, amelyben már az Álmos-párti irányzat egészen elvesztette életét.

A Szuzdal névnek használata pedig ugyanazon kapcsolatokban és ugyanolyan értelemben a krónikákban és Anonymusnál is, arra engednek következtetni, hogy Anonymus a régi Gestát ebben a II. Géza utáni szerkezetben használta.

Domanovszky Sándor.

A patrocinium a helynévfejtés és telepítéstörténet szolgálatában.

A szentgotthárdi cisztercita apátság 750 éves. A vélemények eltérők arra vonatkozólag, hogy az első ciszterciták egészen néptelen területen telepedtek-e meg vagy találtak-e már itt lakosságot. Az apátság történetével legújabbban foglalkozó Kalász Elek is valószínűnek tartja, hogy „az apátság alapításakor volt (már) (a Szentgotthárdtól délkeletre eső Rába jobbpartjának) némi lakossága s közöttük már élt Szent-Gotthárd püspök tisztelete,¹ de a mai apátság helyét „a cisztercieknek a helyválasztásnál követett elveiből“ kifolyólag mégis lakatlannak gondolja.² Sőt ő ebből a helyválasztó elvből kifolyólag még tovább megy s a waldsasseni ciszterci apátság telepítési rendszerére hivatkozva³ felveti a szellemes kérdést, vajjon a Szentgotthárdra telepedett ciszterciták nem létesítettek-e a pfalzi Waldsassen mintájára a környéken oly majorokat, amelyek megnépesedvén, később jobbágyközségekké lettek, vagy más szóval: nem voltak-e a szentgotthárdi ciszterciták a Rába—Lapincs völgynek első telepítői? Erre a kettős problémára, vagyis: 1. állt-e már a szentgotthárdi apátság alapításakor a Rába—Lapincs összefolyásánál egy Szent Gotthárd tiszteletére szentelt templom vagy kápolna, 2. lakott terület volt-e már a szentgotthárdi apátság létesítésekor a Rába—Lapincs-mente vagy pedig tényleg a ciszterciták a Rába—Lapincs-völgyi községek őstelepítői és megalapítói, szeretném a patrocinium segítségével a feleletet megadni.

A patrocinium, magyarul a „templomcím“, szoros összefüggésben van azzal a szenttel vagy szent titokkal (Szentháromság, szent kereszt, szent olvasó stb.), akinek vagy amelynek a tiszteletére valamely templom fel van avatva. Ezt a címet az oltár fölé helyezett képek, illetőleg szobrok nyíltan is hirdetik, úgy hogy mindenki könnyen megtudhatja, kinek vagy minek a tiszteletére emelték ezt vagy azt a templomot, vagy ahogyan általában beszélni szoktak, könnyen meg lehet mondani a művészi alakban

¹ Kalász Elek: A szentgotthárdi apátság birtokviszonyai és a ciszterci gazdálkodás a középkorban, Budapest, 1932, 132. l.

² U. i. 136. l.

³ U. i. 23—24. ll.

kifejezésre jutott templomcíméből, hogy ki is a szóbanforgó szent-helynek a védőszentje.¹

A templom patrónusát és az ő oltalmát, azaz a patrocíniumot, az egyház mindig nagyrabecsülte s törvényes rendelkezést is adott róla a trieri tartományi zsinaton, amelyben szözerint azt mondja: „Praecipimus, ut in unaquaque ecclesia ante vel supra altare sit imago, vel sculptura vel scriptura vel pictura expresse designans et cuilibet intuitu manifestans, in cuius sancti meritis et honorem sit ipsum altare constructum”.² De e rendelkezés előtt is egyházait a szentek oltalma, patrocíniuma alá állította s e ténynek oly nagy jelentőséget adott, hogy már a legősibb időkben is egyházait s a mellettük keletkezett plébániákat a templomcímről nevezte el, írván és mondván: „*Ecclesia B. Petri apostoli* (652), *Capella S. Martini* (1144), *Ecclesia bapt. s. Martini* (828), *Ecclesia S. Michaelis* (748), *Ecclesia in monte St. Georgii* (1147), *Parochia S. Georgii* (1156)”.³ Később ez általánosabb szokás lett, sőt még ma is így szerepelnek latinul plébániáink: *parochia ad S. Martinum, ad S. Josephum, ad St. Margaritam, ad S. Stephanum* stb.

Egyházaink és plébániáink ily elnevezése az egyházi közigazgatásban hamarosan fontos szerephez jutott, mert minden a plébániához tartozó hívőt az illetékes plébánia címével határoztak meg közelebbről: „*plebanus Sancti Martini de Sabbaria*”, „*parochiani parochiae ad St. Petrum*”, „*ludimagister par. ad St. Josephum*” stb. Amikor a latin nyelv helyébe pedig a nemzeti nyelvet tették, akkor eleinte még „*der Pfarrer der Pfarre zum Hl. Martin*” vagy „*die Pfarrkinder zu St. Joseph*”, később meg, amikor a parochiát nemcsak egyházi alanyként, hanem közigazgatási helyként, sőt a körülötte épült házak miatt helységként is felfogták, akkor már a „*Pfarrer in St. Martin*”, „*die Pfarrkinder von St. Joseph*”, „*der Kirchweg nach St. Moritz*” kezdett szerepelni és a templom vagy plébánia címe helységnévvé lett.

Jóllehet azonban minden egyháznak van védőszentje s minden szenthely, illetőleg plébánia egy védőszent oltalma alatt áll s az ő nevét viseli címében, mégsem minden helység, amelynek egyháza van, az egyház védőszentjének közsöni elnevezését. Ez az eset, tudniillik a védőszentről való elnevezés, csak akkor áll elő, ha a templom a hívők lakhelyétől távol, mondjuk valamely közelebbi vagy távolabbi dűlön épült, úgyhogy a hívők maguk is kénytelenek voltak azt mondani: „*zu St. Joseph gehen*”, „*zu St. Gotthard pilgern*”. E feltevés helyességét nemcsak helyrajzi tanulmányok igazolják, hanem Szent István ismert rendeletén kívül, hogy tudniillik tíz-tíz falu építsen egy templomot, a hit-

¹ Mihályfi Ákos: A nyilvános istentisztelet. Budapest, 1918. 111. l.

² U. o.

³ Fastlinger, M.: Die Kirchenpatrozinien in ihrer Bedeutung für Altbayerns ältestes Kirchenwesen. München, 1897. 59 l., 62. l., 66. l., 68. l., 69. l.

térítés és hitterjesztés története is. Ha az istenházát a telepek közül abba építik, amely középponti fekvésénél fogva a legalkalmasabb a megközelítésre, akkor a templomcím nem lesz helység-névvé, hanem csak parochiális vagy filiális elnevezéssé; ha azonban az érdekelt telepek egyikébe sem, hanem mindegyiktől elkülönülten, de a telepek lakossága számára a legmegközelíthetőbb helyére állítják a templomot, akkor — ha később a templom körül házak keletkeznek s a házcsoporthoz község lesz — a templom vagy plébánia neve egyszersmind helységnévvé lesz.

A patrociniummal kapcsolatban nem szabad még megfelekezni arról, hogy bármennyire is szigorú a patrocinium létesítésére vonatkozó rendelet, arra vonatkozólag mégsem történt intézkedés, hogy a hívek melyik szentet válasszák védőszentül. Így tehát már a legrégebb időben is, úgy mint ma, a védőszent választása nincs szabályokhoz kötve, hanem vagy a misszionáriustól vagy a templom alapítótól, vagy magától a néptől is függhet. E tényre való rámutatásnál tudnunk kell, hogy a hitterjesztők — nálunk a bencések — főleg ősi hazájuk s rendjük szentjeit hozzák el az új misszióterületre s ezeknek a tiszteletét terjesztik. A szentek kultuszáról pedig megjegyzendő, hogy minden szent tiszteletének megvan a maga virágkora, amely egyrészt a szentéavatás idejére vagy pedig arra az időpontra esik, amikor a szent ereklyéit az eredeti temetkezési helyről abba a templomba vitték, ahol különös tiszteletben akarták részesíteni. De emellett volt a szenteknek még különös tisztelő köre is, sőt egy-egy vidéknek is megvolt a maga kedvelt szentje. Így a szerzetesek különösen saját szentjeiket, a pásztoráló papság pedig a lelkipásztorokodás terén érdemeket szerzett szenteket kultiválta. A salzburgi főegyházmegyével összeköttetésben álló bencések főképen a nyugati szerzetesség atyját, Szent Mártont s nagy alapítójukat, Szent Benedeket tisztelték, továbbá Szent Rupertet és Szent Pétert, a regensburgiak pedig Szent Emmerant részesítették nagy tiszteletben. A ciszterciák univerzális szokása az volt, hogy jóllehet saját szentjeiket s a Szent Benedek-rend nagyjait meleg ünneplésben s hódolatban részesítették, templomaikat mégis egyesgyedül a Boldogságos Szűznek szentelték.

Még egy körülményre kell figyelniünk s ez az, hogy sok templom különleges alkalmakkor, például ha újból felépítik, eredeti címét megváltoztatja, s ekkor a régi patrocinium újnevezett másodlagos, azaz „Sekundärpatrocinium“-má lesz s mint ilyen valamelyik mellékoltárra kerül. Ezt az eljárást újabban nagyon megnehezítette a szentszék, mert a templomok védőszentjeinek megváltoztatását saját engedélyétől tette függővé,¹ amiért manapság a templomcímváltoztatás a legnagyobb ritkaságok közé tartozik.²

¹ S. R. C., 2752 ad 5-um.

² V. ö. Beissel, St.: Die Verehrung der Heiligen und ihrer Reliquien in Deutschland. Ergänzungsheft zu den Stimmen aus Maria

Mindezek előrebocsátásával az okiratokban előforduló „*in sancto Gotthardo*“, „*fratrum sancti Gotthardi*“ 1198, „*ecclesia S. Gotthardi*“ 1218., 1257, „*Sanctus Gothardus*“ 1217., 1451, „*abbas de S. Gotthardo*“ 1338., 1353., 1354., 1480, „*coenobium S. Gotthardi de ord. Cisterciensium*“ 1221, „*eccl. B. Gotthardi mart. de Szent Gotthárd*“ 1391 körül, „*abbacia monasterii B. Mariae virginis de S. Gotthardo*“ 1441 stb. adatok arra mutatnak, hogy Szentgotthárd község neve a templomi védőszentre megy vissza. Nehézség még akkor sincs, ha valaki arra hivatkoznék, hogy a szentgotthárdi apátsági templom a Boldogságos Szűz tiszteletére van szentelve, mert ellenvetésül rögtön arra utalhatunk, hogy ugyanebben a templomban, mint másodlagos, így tehát, mint régebbi patrónus Szent Gotthárd pp. is szerepel, amit az egyházmegyei schematismus azután hangsúlyozottan kifejezésre is juttat ily alakban: „Templom: Nagyboldogasszony és Szent Gotthárd püspök tiszteletére“.¹

Ebből a megállapításból azonban más is folyik és pedig először az, hogy a Szent Gotthárd tiszteletére épült egyházat nem a ciszterciták alapították, mert ők rendi alkotmányuk értelmében csak a Boldogságos Szűz tiszteletére emelhetek szenthelyeket. Ennek következtében, ha ők itt az első telepések lettek volna, akkor ragaszkoztak volna rendi tradícióikhoz s nem „ad S. Gotthardum“, hanem „ad Beatam Mariam Virginem“ építették volna apátsági templomukat s akkor ennek a helynek a neve nem is *Szent Gotthárd*, hanem *Boldogasszony*, *Máriavölgy*, *Máriafalva*, *Máriaháza* vagy más efféle lett volna.

A Szent Gotthárd helységnevből a patrocínium-elmélet alapján azonban még az is következik, hogy az a hely, ahol a Szent Gotthárd temploma állt, nem volt lakott telep, hanem községi szervezetektől távolabb eső egyházi gócpont, mert különben nem fejlődhetett s nem lehetett volna az egyház neve egyszersmind helységnevvé is.

Ha mind e két következményt mégegyszer figyelemre méltatjuk, akkor meg kell állapítani azt is, hogy Szent Gotthárd egyháza már a cisztercitákat megelőzően virágzott a Rába és Lapincs összefolyásánál, továbbá, hogy Szent Gotthárd egyháza — jöllehet a Rába és Lapincs-menti, szerteszét és gyéren lakó telepések számára emelték — magányosan állott, úgyhogy a

Laach, Nr. 47 (1890), Nr. 54 (1892). — Buchner, Fr. X.: Über Patrozinienstatistiken im allgemeinen, die der Eichstädter im besonderen, Theologisch-praktische Monatschrift 1911/12. 148. fl. — Dorn, Joh.: Beiträge zur Patrozinienforschung. Archiv für Kulturgeschichte. 13. 9. fl.; 220. fl. (1917.) — Lucius-Anrich: Die Anfänge des Heiligenkultes. Tübingen, 1904. — Nied, Edmund: Heiligenverehrung und Namensgebung. Freiburg i. Br., 1924. — Zeitschrift für Ortsnamenforschung, München, 1926-től.

¹ A szombathelyi püspöki megye papságának névtára. Szombathely, 1910. 75. l. — A ciszterci-rendi névtár csak az első patrocíniumot említi meg!

ciszterciták e hely megszállásakor helyválasztó elveikkel nem kerültek szembe.

Ha ezek után most már Szent Gotthárd egyházának alapítóját keressük s azt kérdezzük, ki számára is építhették ezt a templomot, amikor újabb feltevések szerint a ciszterci rend nemcsak őstelepes, hanem őstelepítő is a Rába—Lapincs-mentén, akkor a küszéni (güssingi, magyarul németújvári) várhegyre, a „mons Quizin“-re kell a figyelmet fordítanunk, ahol Stájerországból hozzánk-származott s királyi adományban részesült Wolferus (Walferus) lovag („Gualferus comes“) 1157-ben bencés apátságot létesített, amelynek a benépesítésére Pannonhalmáról hívtatott bencéseket.¹ Ezek a bencés misszionáriusok, mint mindenfelé, itt is lelkesedéssel dolgoztak a Wolferustól gondjukra bízott lelkek művelésén és nagy fáradsággal verejtékeztek a nekik juttatott vad terület megmunkálásán annál is inkább, mert a hiteles birtokjegyzék alapján „a küszéni monostor birtokai nem alkottak összefüggő területet“, hanem tág körben helyeződtek el.² Mindazonáltal a küszéni bencések nem sokáig örültek új apátságuknak, mert III. Béla az apátságot a hegyvel együtt erősségnek foglalta le, a bencéseket kárpótlás ígéretével elküldötte s a hegyre várat építtet.³

Ha nem felejtjük, hogy a mi bencéseink az első századokban nemcsak az Isten dicsőségét zengték s példát adtak, hanem a más országheli gyakorlathoz híven az Isten ígését is hirdették és terjesztették, akkor egy pillanatig sem kételkedhetünk abban, hogy a németújvári missziósok a hozzájuk nem túlmessze eső vidéken, tehát a 10—15 km távolságban lévő Rába- és Lapincsvölgyébe is elvitték az evangélium magját s annak minden népesebb vidékén központi helyen templomokat emeltek a hívek lelkének gondozására. Amikor pedig már templomalapításra került a sor, akkor természetesen, hogy ezeket elsősorban *Szent Márton*, a nyugati szerzetesség atyjának és a pannonhalmi anyamonostor védőjének oltalma, patrocíniuma alá állították s ugyanilyen magától értetődő, hogy Szent Márton mellett a többi bencésektől kedvelt szentek, különösen a rendi szentek jutottak szenthelyhez és nagyobb tisztelethez. Ebből az elgondolásból folyik aztán, hogy a Rába—Lapincs-menti *Szent Márton-egyházak*,⁴ tehát *Rábaszentmárton*. *Nagyfalva*, *Királyfalva* templomai, továbbá *Rábagyarmat-egyháza*.⁵ melynek német *St. Ruprecht* neve után Szent Rupert volt a védő-

¹ Erdélyi László: A pannonhalmi főapátság története. Budapest. 1902. I., 603. l.; 667. l.

² U. o. I., 335. l.

³ U. o. I., 335. l. és 667. l.

⁴ Nagyfalva patrocíniuma ma Szent József, de még Heimib idejében Szent Márton volt. — Királyfalva védőszentje ma Szent István király, de 1698-ban még Szent Márton volt.

⁵ Ma Szent Lambert a védőszent.

szentje¹ a küszéni bencések alapításai s ugyancsak a patrocínium-elméletből következik, hogy Szent Gotthárd ecclesiáját is a németújvári bencések alapították, mert éppen apátságuk alapításának évzedeibe esett Szent Gotthárd hildesheimi bencés püspök szenttéavatása (1131), s ugyanebbe az időbe reliquiáinak a niederaltaichi monostorba szállítása, amelynek élén ő valamikor az apáti tisztelet vitte.²

A mondottakból világos, hogy a *Szent Gotthárd*, *Szent Márton* és *Szent Rupert* egyházait a küszéni bencések a Rába—Lapincszamenti telepések számára alapították, de ismeretlen az, vajjon a ciszterciták megtelepedése előtt vagy az után keletkeztek e szentelvek. Pedig ezt tudnunk kell, mert különben sohasem felelhettünk e kérdésre, vajjon az 1183-ban „*ad S. Gotthardum*“ érkezett ciszterciták a Rába—Lapincszamenti községek ősteleplítői-e vagy mások végezték itt a telepítés munkáját. A kérdésre III. Béla uralkodásának főleg azon momentumai vetnek világosságot, amelyek őt Ausztriával hozták konfliktusba. Így elsősorban az 1176-i portyázó hadjárata, amelyet Szobieszláv cseh herceggel (1174—1178) Ausztria ellen, lázadó László öccse kiadatása végett indított, továbbá a Szobieszlávval kötött barátsága, amely miatt V. Lipót osztrák herceg (1177—1194), sőt a császár haragját is magára vonta.³ Ez események mind oly nagyjelentőségűek voltak, hogy Ausztriával szemben óvatosságra intették, aminek aztán az volt a folyománya, hogy a nyugati határt megerősítette, hogy a küszéni bencéseknek a vándorbotot adta s hogy az apátság helyén várat épített. Minthogy mindez események a XII. század hetvenes éveinek második felére esnek, feltesszük, hogy ebbe az időbe esik a küszéni apátság megszűnése s így a bencés kultúrmisszióknak a Rába—Lapincszementén való befejezése is. Mindez persze nem ment zökkenés nélkül, mert a már-már kultúrához jutott Délnyugat-Magyarország nem mondott le könnyen excurrents páterjeiről s a már megszokott vasárnapi istentiszteletről. Mindezt jól látta s érezte a király is s ezért pótlásról akart gondoskodni. De hogyan? A bencéseket magára haragította, rájuk egyelőre nem gondolhatott. Másfelé kellett papok után néznie. Talált is ilyeneket, de Franciaországban, ahol családi összeköttetéseinel fogva könnyen tájékozódhatott. S szeme a cisztercitákra esett, hozzájuk ért el hívó szava s ők szívesen hajoltak erre, s eljőttek Magyarországra, helyesebben Délnyugat-Magyarországra, ahol a

¹ Ez a birtoklevélben említett *Giormoth-Gyarmat* ! V. ö. Erdélyi I, 333. l.

² Hogy ez a feltevésünk nem légből kapott, mutatja az a tény is, hogy még a XVIII. században is beszéltek és írtak a lexikonok, hogy Szentgotthárd bencés alapítás, amiért aztán Heim a szentgotthárdi apátság történetében azt írja: „*Abbatiam S. Gotthardi ab origine Ordini Cisterciensium fundatam esse, non Benedictinorum*“ Heim Theophilus, *Notitia historica de ortu et progressu Abbatiae ad Sanctum Gotthardum, Viennae, 1764, 33. l.*

³ Hóman—Szekfű: *Magyar Történet*. Budapest, é. n. I, 414. l.

Rába—Lapincs-menti telepek középpontjába, a Szent Gotthárd-egyháza mellé telepítette őket. Amikor a ciszterciták ideérkeztek, a Rába—Lapincs-mentén buzgó keresztény híveket találtak, akik között Szent Gotthárd püspök mellett a bencésektől nagyon kedvelt Szent Márton tisztelete Nagyfalván, Királyfalván és Rábaszentmártonban, Szent Ruperté pedig Rábagyarmaton virágzott. Minthogy pedig az e helyeken épült templomok nemcsak egy telepnek, hanem több környékbeli községnek voltak a lelki gócpontjai, feltesszük, hogy az 1187-ben először említett¹ *Pacfalu* talán a királyfalvi, *Badofalu* a nagyfalvi, *Janafalu* pedig a rábaszentmártoni szentegyházhoz tartoztak s így mind e helyek nem a Szent Gotthárd egyháza mellett 1183-ban letelepedett ciszterciták telepítései, de a küszéni bencésektől alapított községek sem, hanem már az azelőtti időkből való alapítások, amelyeknek fundamentumait a magyar királyság erre hivatott közegei már 1157 előtt tették le.

Schwartz Elemér.

¹ Schwartz Elemér: Régi magyar helynevek III. Orbán pápa egyik elveszett levelében. Magyar Nyelv, 25, 132. l. (1929.)

Történeti irodalom.

Alföldi András: *Leletek a hun korszakból és etnikai szétválasztásuk.* *Archaeologia Hungarica*, IX., Budapest, 1932. 4° 90 l., 20 szövegközötti kép és 36 tábla.

Vannak tudományos munkák, amelyek nemcsak a bennük tárgyalt kultúrák felderítésénél fogva értékesek, hanem a szóbanforgó téma problémáival közvetlenül össze nem függő, más kérdések tisztázásáért is figyelmet érdemelnek. Azokra a vizsgálatokra vonatkozik ez, amelyek egy jelentőségénél fogva központi emlékcsoportot, amelynek szerepe addig tisztázatlan volt, idejére nézve és kulturális tekintetben határoznak meg és ezáltal a környező kultúrákra is fényt vetnek. Utóbbi időben két olyan munka jelent meg, amely eddig ismeretlen emlékek csoportját határozza meg Eurázsia régészetének területén. Az egyik Åberg nagy munkájának, a „Bronzezeitliche und früheisenzeitliche Chronologie“-nak (Stockholm, 1931) III. kötete, mely a második trójai város alkonyát és a mikénei sírok megásását egyidőbe teszi (Kr. előtt 1500-ra), a másik pedig A. most megjelent, itt ismertetésre kerülő könyve. Előbbi munka lehetővé teszi a pontusi katakombasírok pontos datálását és ami még fontosabb, a nagy maikopi kurgánnak a mikénei sírokkal való időbeli egyezését s ezáltal ennek túlkorai datálása, a késő neolitikus közép-európai kultúrákra, mint keleteurópai általánosan elfogadott származékokra szóló összes következményeivel elfogadhatónak bizonyul. Bővebben erről a kaukázusi megalith kultúrákról írott munkámban fogok szólni. A. könyve a vaskorszakbeli Kelet-Európa északi csoportjainak beosztásához biztos alapot nyújt. Ez azonban még nem főérdeme a munkának.

A. munkájának tárgya a magyarországi hun korszak (Kr. u. 376—456.) leleteinek etnikai meghatározása és egynéhány publikálatlan lelet leírása. A hunok régészeti hagyatéka ezideig tisztázatlan volt és az úgynevezett Keszthely-kultúra, időrendi tekintetben meg nem határozott lévén, minden ilyen irányú etnikai meghatározást lehetetlenné tett. Ezzel szemben ma már A. munkáinak nyomán bebizonyosodott, hogy ez a kultúra nem a hunokkal, hanem az avarokkal jelenik meg Magyarországon, Kr. u. 570-ben, tehát a hunokkal összefüggésben nem áll. Mivel így a magyarországi hun korszak időhatárai ismeretesebbé lettek, a korszak leleteit egészben vagy részben mint hun emlékeket vizsgálhatjuk. Az etnikai határ megvonásához A. belevonta mun-

kájába a pontusi steppék és Ázsia leleteit is, mint az összehasonlító régészetnek legfontosabb anyagát.

Hunnak bizonyultak azok az aranyműves munkák, amelyeket cellákba rakott színes kövekkel díszítettek. Ezek régebben kizárólag mint germán emlékek szerepeltek. Technikájuk és a vele kapcsolatos új stílus a görög városokban és Perzsiában alakult ki és lassan a szkíta steppekultúrán is győzedelmeskedve, északon és keleten is elterjedt. Eredetileg nem volt zárt, jellegzetes népi színezete, de a korai császárok idejében a steppék népeinél ott-honossá lett, az ősi állatstílus rovására. Sokkal kisebb szerepe volt a távoli határterületeken, például Kelet-Ázsiában, de a nyugatszibériai és turkesztáni steppéken, ahol az időben a hunok laktak, ez a stílusátalakulás valóban végbement.

A hunokon kívül ezt az új stílust az alánok és a keleti germánok is általában átvették. Ennek az etnikailag nem egységes stílusnak etnográfiai csoportjait A., aki ezt a kérdést először állította fel helyesen, szétválasztotta és meghatározta. A leleteket és a leletdarabokat elemezve, valamint a klasszikus irodalom tudósításainak a vizsgálatokba való bevonásával jut el A. mind történetileg, mind régészetileg fontos új eredményeihez.

Hun emlékeknek bizonyultak Közép-Európában íjak és nyilak, a tegeznek (nyeregnek?) pikkelyes lemezborításai, kardhüvelyek, török és kések; a lószerszám és fegyveröv díszei, többnyire aranylemezből, préselt, egyszerű, geometrikus ornamentikával díszítve (31. l.) és az úgynevezett hun üstök, amelyek ilyen kapcsolatban részben már ismeretesek voltak. Oroszországi gyűjtememből A. gyűjtését még a következő négy darabbal egészíthetem ki: A szarlatovi múzeumban 2 db, az egyik szuszlyi temető 11. sírjából, a szamarai és pokrovszki múzeumokban pedig egy-egy példány van még belőlük. Hogy a hun kultúrának jellege még inkább kidomborodjék, A. elemzi a hun, alán és germán emléksanyag közös elemeit (36. l.) és igen jó megfigyeléseket végez. (Engem különösen érdekel a 37. l. 68. jegyzet, ahol a balti területeken is ismeretesek. L. erre a kapcsolatra a *Congressus secundus arch. baltic. Rigae, 1930-ban* megjelent cikkemet. 167. és k. l.)

Ez a tárgyalás nagyon értékes; így mindenekelőtt a keramikának leírása, keletkezésének és fejlődésének története. Éppen ily alapvető a dél-orosz elemek áttekintése a hunok forma- (csatok) és ornamentika-kincsében, amely részben párhuzamosan halad a germán, a Pontus vidékéről átvett elemekkel (58. és kk. l.).

A hun birodalom megalakulása óta harci jellegű volt. Főleg a lovasságnak és az íjászoknak volt átitató erejük. A rómaiak is használatba vettek hun katonai felszerelési tárgyakat, amire A. igen sok jellemző példát hoz fel nemcsak a pannoniai, hanem más római határprovinciák leleteiből is. Nagyon jól jellemzi a hun birodalomnak szerepét (55. l.), de ezúttal nem volt szándékában kultúrtörténeti ábrázolását adni, amint ezt korábban az

Untergang der Römerherrschaft című munkájában és Attilának rövid, de ragyogóan megírt jellemzésében (Menschen die Geschichte machten I. 229. l.) tette. Ez alkalommal csak a régészeti anyagot szólaltatta meg. Érdeklődéssel várjuk az avarokról, a Keszthely-kultúráról megjelenő könyvét.

Az eurázsiai megfelelő leletek gyakran szerepelnek a munkában. Ezidőszerint keveset lehet ezekhez hozzátenni, ha az oroszországi erdőöv vidékeitől eltekintünk. Ennek az északi anyagnak tárgyalására A. már nem vállalkozik. Az északi anyagra vonatkozólag mint előzetes csoportosítást, a következő táblázatot állíthatnám fel:

I. Északkeletoroszországi anyag.

1. Pianobor-korszak (Kr. e. 200—Kr. u. 200). Gljadenovi áldozati hely. A Pianobor-kultúra. Azok a csoportok, melyek az Eurasia Septentrionalis Antiqua VII. közöltettek.

2. Az inkrusztációs stílus kezdete. Keleti elemek (Kr. u. 200—300). Temetők: Aisa, Kazán, Vycsmari, Kacska.

3. A hun periodus (Kr. u. 320—450). A permi sámánisztikus lemezek virágkora.

4. Lomovatovka-korszak (450—750). A mordvinok terjeszkedése kelet felé. Armijevka.

II. Északnyugatoroszországi anyag.

1. La-Tène-korszak a Felső-Dnyeper vidékén. Olbiai és germán befolyás (Kr. e. 200—Kr. u. 200).

2. A gót-alán korszak (Kr. u. 200—375). Kiev. Szmolenszk. Várhelyek leletei. A kosibejevói temető. Zománcozott tárgyak.

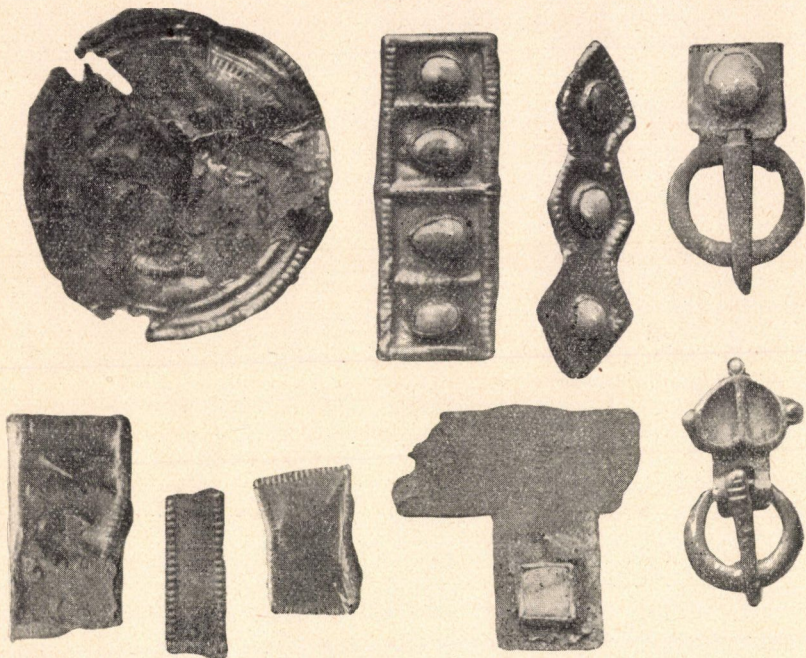
3. Az elkülönülés korszaka (400—700). Pasztyrszkoje. Az Óka kultúrák. Balti elemek. Avar befolyások. A keleti szlávok észak felé irányuló vándorlásának kezdete.

Helyén való talán, ha a Szamokvaszov-féle novogrigorjevкаи lelettárgyakról (Jekaterinoszlavi kormányzóság), itt néhány fényképet közlök, mivel azok sem Minajeva, sem A. számára nem voltak hozzáférhetőek. Az ábrázolt tárgyak a VII., VIII. és IX. sírból származnak. (Lásd a 195. oldalon levő képet.)

Két olyan kérdést kellene az eurázsiai régészetnek megvilágítani, amelyek a hun kultúra meghatározása szempontjából nagy jelentőségűek volnának. Itt azonban először részben még anyagközlésre volna szükség. Elsősorban vonatkozik ez a kercsi gót fejedelmi sírra, amely nagy kincseket tartalmaz (a IV. századból), de amelyet még teljesen sohasem közöltek. Ezzel kapcsolatban kellene összeállítani a borostyánkőkorongokat és gyöngyöket, amelyek a keleti Baltikumból, a gótoktól származnak. Ha nem csalódom, a borostyánkő a Volga-vidéki korai hun leletekben is előfordul. Vajjon ez az anyag a görög-római városokon keresztül, vagy közvetlenül a gótoktól jött-e ide? A borostyánkőkereskedelmet a gótok organizálták?

Másodszor meg kellene vizsgálni, hogy vajjon a hunok a Minuszinszk-vidéken is otthonosak voltak-e? Hogyan lehet egyébként a helyi kollektív síroknak és a biztosan hun leleteknek

itteni kapcsolódását magyarázni? A Jeniszei-vidéki sziklarajzok részben hun hódítóktól származnak? A kollektív sírok halott-hamvasztásosak, melyek a Minuszinszki-medencében a megelőző korszakokban ismeretlenek voltak. A hunoknál úgy a hamvasztás, mint a temetés szokásban volt.

Hun leletek a novogrigorjevcai temetőből (Jekaterinoslavi kőrm.) VII., VIII., IX. sír.

A. könyvéhez tartozik még négy publikálatlan leletnek leírása, egy jól áttekinthető lelettérkép, 35 tábla és 20 szöveggép. A képek jól sikerültek, a külső kiállítás kiváló. Az *Archaeologia Hungarica* előkelő monografia sorozata valóban újból és újból elsőosztályú munkákkal gyarapszik. A. M. Tallgren. (Helsinki).

Kisch, Gustav: *Siebenbürgen im Lichte der Sprache. Ein Beitrag zur Kulturgeschichte der Karpathenländer.* Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde. Neue Folge. 45. k., 1—2. füzet. Hermannstadt, 1929. 33—329. l.

A cím után indulva azt hihetné valaki, hogy a nagyszorgalmú szerző terjedelmes helynév-tanulmányában a már régebből ismert furcsaságok mellett sok érdekes újdonsággal fogja gyarapítani a Kárpátok medencéjében együttélő népek kultúrájára vonatkozó ismereteinket. Azonban már az első oldalak

forгатása közben mindinkább elhatalmasodik rajtunk a többé-kevésbé céltalan fáradozás nyomasztó érzése s mire a kötet végére érünk, ugyanolyan mértékben csodálkozunk azon a vasenergián, amellyel K. művének anyagát összehordta, mint amilyen mértékben meg kell ütköznünk módszerének szempontjain.

Tulajdonképen a Romániához csatolt területek, elsősorban Erdély helyneveivel foglalkozik, de célja nem az, hogy a helynévkutatás ügyét előmozdítsa, vagy hogy a településtörténet számára hasznosítható adatokat nyújtson. Ehelyett meghatároz hat fogalomkört: I. Gewässer, II. Gelände, III. Gestein, IV. Pflanzenwelt, V. Tierwelt és VI. Menschheit, amelyek közül különösen az utóbbi rendkívül rugalmas, mert mindent felölel, ami az emberrel valamilyen kapcsolatba hozható s ezekbe kényszeríti be az említett területek helyneveinek több, mint a felét.¹ A helynevek úgyszólván kizárólag jelentésánál érdeklik. További sorsuk, például átszarmazásuk egyik néptől a másikhoz, ami pedig a történészt a tisztán szemantikai vizsgálatnál sokkal jobban érdekli, alig jut szóhoz. Ez annál inkább meglepő, mivel műve bevezetésében Schillert idézve (Es muss der Sänger mit dem König gehen, ahol Sängeren a filológus, Königen pedig a történész értendő), utal a helynévkutatásnak a történelemmel való szoros kapcsolatára s kijelenti, hogy „wir stehen vor einer Revision der Ergebnisse aller geschichtlichen Forschung im weitesten Sinne auf Grund der Resultate der Toponomastik“. Ezek után méltán azt várhatnók, hogy megpróbálja a legfogasabb helynévi problémáknak, például az ó-kori népeknek tulajdonított földrajzi neveknek újszerű megoldását, ehelyett azonban legtöbbször csak már régebben előadott nézeteit ismétli, amelyeknek alapján persze nehéz az említett revízióhoz hozzálátni. Módszeréből folyik, hogy mindent szinte kénytelen megfejteni, mert különben az illető földrajzi nevet be sem tudná osztani a fogalomkörök valamelyikébe, s így magyarázható, hogy rendszeren egyetlen megfejtés mellett köti le magát, még akkor is, ha ez több oldalról nem áll ellent a kritikának. Ugyancsak a módszere eredményezi, hogy egyazon helynév, elsősorban az összetettek, több helyen szétszórva jelenik meg könyvében, úgy hogy szómutató hiányában az esetleges érdeklődő az eredménnyel arányban nem álló fáradságos keresgélésre volna utalva. Így történhetik meg az is, hogy aki például nem hiszi, hogy az *Ompoly* végső forrása a gör. ἄμπελον és nincs értesülve, hogy K. ezt már régebben így magyarázta (I. Korrespondenzblatt XLIX. 1926. 44), az

¹ Ezt volt tanítványa, Walther Scheiner számította ki a Martinovici—Istrati-féle helynévszótár alapján; ő különben szintén nem ért egyet K. módszerével s helyesen jegyzi meg, hogy a fogalomkörök szerinti tárgyalásnak csak akkor van helye, ha kiterjeszkedik a teljes földrajzi névkészletre, lásd Zeitschrift für Ortsnamenforschung VIII. k. 1932. 91—102. I. és Vierteljahrsschrift des Vereins für siebenbürgische Landeskunde. 1931. 337 skk. I.

nem fogja tudni, hogy ez az elnevezés a „Pflanzenwelt“ fejezetben „Weinrebe“ címszó alatt lelhető meg¹ (140. l.) ugyanott, ahol az etimológiailag az *aszni*, *trocknen*, *dürren* igével összefüggő *Aszú-Besztercze* (141. l.). K. az *aszú*borra gondolt, amikor idesorolta, holott ennek a jelentése az *Arida Bistricia*, *Dur-Bestricz* okleveles adatok alapján is teljesen világos és csak a „Menschheit“ (!) fogalomkör *d*) alcsoportjában (Eigenschaften, Verhältnisse, Zahlen in bezug auf die für die Namenkunde in Betracht kommenden Begriffe) „dürr“ címszó alatt volna helye, ahol különben ismételtlen megemlíti (254. l.). A módszer fogyatékoságai mellett különösen hat, hogy a magyar, német és az oláh adatokon kívül felsorol még néhány innen-onnan összegyűjtött svéd, olasz, francia, spanyol, angol stb. földrajzi nevet is, annak illusztrálására, hogy nemcsak Erdélyben lettek bizonyos köz- és személynévek helynevekké! A magyar helynév-irodalom hézagos ismeretét bizonyítják az olyan etimológiák, mint *Gyán* < *gyám*, *gyán* (?) „Stütze“ (296. l.). Már Karácsonyi meggyőzően fejtegette, hogy e helyneveinkben a XI—XIII. századi vallonolász telepések emléke él (MNy. XIX, 27—9) s hogy ezek a *Gyán* „János“ nevű idegenek Köte-, Mező- és Vizesgyán névadói. K. származtatása különben már azért is lehetetlenség, mert *gyám* szavunk aránylag újabb keletű elvonás a *gyámol* igéből (régébbi nézet szerint a *gyámol* főnévből való rövidítés) s így az Árpádkorban nem képezhettek belőle helynevet.

Az erdélyi germán folytonosság sajátos K.-féle elgondolását juttatják eszünkbe a magy. *egy*, *igy* „sacer, heilig“ — ófn. *wih*, gót *weih*s-féle etimológiák, amely utóbbiakból az * *ich*-alakon át keletkezett volna az *igy* (308—9). Ilyenformán a nyárárvölgyi *Szentgyhavas*-t tautológikus névnek tartja, ami ugyan igazi, mivel két „heilig“ jelentésű szó fordul elő benne, de azért a fenti származtatás nem kevésbé hangtani lehetetlenség (l. ezzel kapcsolatosan Etimológiai Szótár 1494—5).

Indokolatlan és merész ötlet az, hogy a szolnokdobokamegyei *Szészúrma* helynévben előforduló, weiss, weisslich, blond² jelentőségű *szé*-, *sző* (ebből kicsinyítő képzővel: *szőke*) a *szép* melléknév családjába tartozik (64. l.). Tagányi, Melich és Pais erre vonatkozó fejtegetéseinek ismerete (l. Századok XXVII, 45—324; NyK. XXXV, 118; MNy. VII, 303) hasznos útmutatásokkal szolgálhatott volna. Elavultnak kell tekintenünk azt a nézetet, amely szerint a kunok neve a Kuma, a bolgároké pedig a Volga folyó nevéből származnék (192., 195. l.) s amire nézve utalhatalmunk Németh Gyulának A honfoglaláskori magyarság kialakulása

¹ Ezzel a névvel kapcsolatban meg kellett volna emlékeznie az *Ompoita*, *Ompoia* változatokról is, amelyekből, Melich szerint, az *Ampeita*, *Ampoia* keletkezett, nem pedig közvetlenül a latin *Ampe-lum*-ból, ahogy K. gondolja. (L. az ezzel kapcsolatos problémákat Melich: A honfoglaláskori Magyarország. Budapest, 1929. 273. kk., és Donum Natalicum Schrijnen. Chartres, 1929. 213—7. l.)

című alapvető, számos egészen új eredményt tartalmazó szintézisére (l. 5., 14. és 95—7. l.).

Az erdélyi oláhság letelepülésére nézve annak a véleményének ad kifejezést, hogy valamennyi mostani népelem közt az oláhok Erdély legrégebb lakói, bár ennek a helynevekben, mint maga is beismeri, semmi nyoma sincsen (194). Ebben az állásfoglalásban lehet opportunitás, továbbá a kolozsvári egyetemen máskülönben méltán nagy tekintélynek örvendő Pușcariu iránt megnyilvánuló kollegiális (Pușcariu felfogásának bírálatát l. A románság őshazája és a kontinuitás című értekezésünkben, Budapest, 1931. 13—4), de nélkülözzük benne a tudományos tárgyilagosságot. Az olyan nevek, mint *Cernavoda*-Feketeügy, *Tárnava*-Küküllő, *Bistrița*, *Sibiu*, *Bălgrad*-Gyulafehérvár szerinte azt bizonyítják, hogy az oláhság még a magyar és szász lakosság letelepülése előtt vette át azokat a magába olvasztott szlávoktól, mert ha nem így történt volna, akkor vagy a magyar elnevezést fogadták volna el *Fechetigh* (így !) alakban (ez a név tényleg ismeretes: *Fechetig*, l. Drăganu, *Toponimie și Istorie. Anuarul Institutului de Istorie Națională. București 1923.*, 250.), vagy pedig lefordították volna a szlávot: *Valea Neagră* (?). Legfontosabb érve, hogy „nachweislich seit Einwanderung der Magyaren (ca. 996) keine Slaven als Volk sich hierzulande niedergelassen haben“ (194), ahol minden bizonnyal az „als Volk“ kifejezésen van a hangsúly, mert hiszen bebizonyított tény, hogy kisebb-nagyobb szláv telepek Erdélyben a honfoglalás után is keletkeztek, sőt mint ezt Melich bizonyította, ezek a X. század utáni szlávok számos földrajzi névben mindmáig fenntartották emléküket. Kétségtelen tény továbbá az is, hogy vannak honfoglalásutáni szláv eredetű oláh földrajzi nevek is (l. A honfoglaláskori Magyarország 155. kk. l.). A *Cernavoda* például Melich szerint honfoglalásutáni orosz elnevezés (i. h. 165), amely szerinte a XIII. sz.-nál nem régebb, s így az oláhban sem lehet X. század előtti, ahogy K. gondolja. De még akkor sem bizonyít a *Cernavoda* K. tételének helyessége mellett, ha bolgár eredetűnek tartjuk, mert ebben az esetben is átvehették a XI—XII. sz.-ban, s így semmiképen sem tekinthető honfoglalás előtti szláv eredetű oláh elnevezésnek.

Ahhoz, hogy K. nyarányú munkája az említett módszer mellett tudományosan is használható segédeszközzé lehessen, a következő szempontok szerinti átdolgozására volna szükség: 1. a történeti tények alaposabb ismerete és tárgyilagos mérlegelése; 2. az erdélyi helynévanyagnak lehetőség szerint teljes számbavétele; 3. nagyobb tájékozottság a magyar és szláv nyelvészeti és helynév-irodalomban; 4. alfabetikus mutató.

Tremel Lajos.

Šmilauer, VI.: *Vodopis starého Slovenska*. (A régi Felvidék vízrajza.) Praha a Bratislava, „Učená Společnost Šafaříková v Bratislavě“ kiadása. 1932 8° XLIII + 564l., 3 mell. Kč. 160.

Magyarország történeti földrajzának irodalma egy új és minden tekintetben kiváló munkával gazdagodott. A mű a Felvidék vízrajzával foglalkozik a XIII. század végéig, tehát tárgyköre — kisebb területre korlátozva — teljesen megegyezik Ortvy Tivadarnak Magyarország régi vízrajza a XIII. századig (Budapest, 1882. I—II. kötet) c. munkájával. Ortvy műve azonban már a maga idejében sem állt a tudomány magaslatán. Fogyatékosáigaira bírálója, Tagányi Károly is rámutatott (Századok XVII, 1883. 169—174), aki különösen azt kifogásolta, hogy 1. Ortvy megállt az adatok felsorolásánál, ahelyett, hogy a vizeket összefüggésükben, vízrendszerek szerint tárgyalta volna, 2. szorosan ragaszkodik az 1300. dátumhoz és még akkor sem fordul a későbbi adatok segítségéhez, amikor az 1300. előttiak a vizek meghatározására teljességgel elégtelenek és 3. nem rendelkezik a kellő nyelvészeti jártassággal, holott minden helyrajzi tanulmánynál a helyes olvasás és helyes etimológia a legelső kellék. Ezekből a fogyatkozásból következett, hogy Ortvy az okleveles anyag jó egyharmadát nem tudta lokalizálni s a többi adatnál is igen sok tévedést követett el. Éppen ideje volna tehát a Tagányi megjelölte módon, modernebb módszerrel és szélesebb látókörrel újra átdolgozni az ötven évvel ezelőtt megjelent munkának amúgy is sok tekintetben túlhaladott eredményeit. Ezt a mindenképpen szükséges revíziót végezte el Šm. a Felvidékre vonatkozólag, miért is könyvét őszinte örömmel üdvözölhetjük. A „Felvidék (= Slovensko)“ fogalma Šm.-nél nagyjában összeesik a Felvidék mai politikai határaival (a kárpátalji Oroszország nélkül). Kivételt csupán a Csallóköz képez, amelyet tiszta magyar jellege miatt a szerző nem számít ide, de ezzel szemben ide sorolja az Ipoly, Sajó és Bodrog folyóknak ma is Magyarországhoz tartozó vízrendszerét.

Šm. tárgyalásmódja teljesen megfelel Tagányi követelményeinek s ezért sokban eltér Ortvyétól. Természetes, hogy ezek az eltérések csak emelik a mű használhatóságát és tudományos értékét. Így elsősorban az anyag elrendezése tekintetében. Šm. szakít a vízvezetnek betűrendben való tárgyalásával és nyugatról keletre haladva vízrendszerek szerint csoportosítja anyagát. Ez a tárgyalásmód lehetővé teszi az egész területnek rendszeres és teljes átkutatását és nagyban megkönnyíti az oklevelekben említett hely- és vízvezet pontos topográfiai megállapítását. A terület 9 főrésze, vízrendszerre oszlik: 1. Morva, Duna, Dudvág, 2. Vág, 3. Nyitra és Zsitva, 4. Garam, 5. Ipoly, 6. Sajó, 7. Hernád, 8. Bodrog és 9. Poprád vízrendszere. Az egyes vízrendszerek a tizedes rendszer alapján újabb részekre tagolódnak (11., 12., 21., 22. stb.), míg az egyes vizeket (és birtokokat) az ezután álló egy- vagy kéttagú szám (211., 2112. stb.) jelöli.

Šm. sokkal többet nyújt, mint amennyit a mű címe után várni lehetne. Nem elégszik meg a vizek pusztá felsorolásával és

a források megnevezésével, hanem — rövidítve ugyan — idézi az oklevélnek a vízneveket tartalmazó egész szakaszát is, valamennyi topográfiai névvel együtt. Ez a vizek topográfiai meghatározása érdekében látszott fontosnak. Hogy az oklevelekben előforduló neveket nyelvtörténeti tanulmányok céljaira is fel lehessen használni, minden egyes oklevélnél meg kellett állapítani, hogy valódi vagy hamis, eredeti-e, vagy későbbi átírat s hogy megbízható-e a kiadása stb. A víznevek fejezete elé a szerző tehát egy új fejezetet tett, amely az előbb említett vízrendszerek sorrendjében az oklevelekben leírt birtoktestek határjárásával foglalkozik. Ez a fejezet a könyv legfontosabb és legterjedelmesebb része (1—286. l.) és a víznevek — valamint minden egyéb helynév — adattárául szolgál. Mivel Šm. a helyel nagyon takarékoskodik és igen sok rövidítést alkalmaz, amelyeket csak a bevezetés (XXX—XLIII.) gondos áttanulmányozása után fejthetünk meg, talán nem lesz felesleges tárgyalásmódját behatóbban ismertetni.

A munka I. részében (Határjárások, 1—286 l.) a számok előtt * áll. (Ebben különbözik a víznevek számozásától; ezek pusztán számmal vannak jelölve.) A birtok mai tót neve alatt található az oklevélben előforduló alak és a mai magyar név. Újabban magyarosított névnél a régi név is az 1892-es Helység-névtár alapján. A nevek után álló törtszám számlálója a jegyzőség, a nevezője pedig a község számát jelenti (erre nézve vö. IV. 4. részt 539—44. l.). Ezt követi a részletes térkép és a könyv ábrájának száma, amelyeken a birtok fellelhető. Ez alatt következik a birtokra vonatkozó okleveles anyag közlése: Az oklevél rövid regesztája (csehül), V. alatt a kiadások, D. alatt az oklevél őrzési helye, annak a feltüntetésével, hogy eredeti-e, vagy átírat, K. alatt az oklevél kritikájára vonatkozó irodalom és végül a birtok határleírása erősen lerövidítve, de az oklevél saját szavaival (a rövidítéseket l. XXXIII—IV.) és az összes határjelek és helynevek felsorolásával (kivéve a magyar faneveket). Az egyes nevek mellett álló a, b, c alatt idézett jegyzetek a különböző oklevélkiadások variánsait, az 1, 2, 3 alatt idézettek pedig tárgyi, különösen a helynevek topográfiájára és azok származására vonatkozó megjegyzéseket tartalmaznak. A víznevek után zárójelben tett szám a II. rész megfelelő részére utal. A P. a birtok fekvésére vonatkozó véleményeket, esetleg későbbi, 1300. utáni teljesebb birtokleírásokat tartalmazza. Ha a birtokra több okleveles adatunk van, mindegyik külön van felvéve A., B., C. stb. alatt.

A II. rész (287—452. l.) kizárólag csak a víznevekkel foglalkozik. Minden víznév egy három részből álló fejezetről áll: a víz régi nevei (zárójelben utalás a megfelelő birtokra), nagyobb folyóknál későbbi korú magyar, német, tót nevek is; I.: topográfiai meghatározás és pedig A. alatt az esetleges helytelenek, B. alatt a helyes meghatározások; II.: a víznevek etimológiája, ugyancsak A. alatt a téves, B. alatt a helyes magyarázatok. A helyes etimológiák utáni §. szám a III. rész megfelelő pontjára vonatkozik.

Mindkét résznek igen nagy tudományos értéket kölcsönöz a szinte túlzott filológiai pontosságra való törekvés (például Fejér helytelen olvasatait még abban az esetben is számontartja, ha az oklevélnek elsőrendű kiadása, sőt fakszimiléje is van), az irodalomnak teljes ismerete, felhasználása és a mellékelt vázlatok (62 és 3 mell.), amelyek a birtokok határait is feltüntetik. Kár, hogy némely vázlat olyan kicsire van méretezve és úgy agyon van zsúfolva (például a 7., 28., 56., 61.), hogy alig lehet őket használni.

A III. rész (453—502. l.) a víznevek etimológiáit állítja össze fogalmi csoportok szerint (§-sal jelölve). Három főcsoportra tagolja a neveket: közszavakból, személy- és helynevekből eredő nevekre és bizonytalan, illetőleg ismeretlen eredetűekre. A nevekre, ha szláv eredetűek, más szláv területről, ha magyarok, más magyar területről idéz parallel példákat. Šm. származtatásai általában helyesek és megbízhatóak. Dícséretére szolgál, hogy tartózkodik a mindenáron való magyarázatoktól — feladata elsősorban nem nyelvészeti volt — sőt talán néha túlzottan is óvatos. Így például az összes *-va* végű folyóneveket, még a kétségtelenül szláv tövűeket is (*Trnava*, *Žitava*, *Krčava* stb.), a bizonytalan eredetűek közé sorolja és azt mondja, hogy legnagyobb részük egy a szlávok előtti nép nyelvéből való, s analógiájukra később a fenti szláv tövekből is alkottak *-va* végű folyóneveket. Nem fogadja el kétségtelennek például a *Poprad*-nak Melich által adott magyarázatát (A honfoglaláskori Magyarország 327—9.: < m. *paprad* < szl. *papratb* „páfrány“), mert szerinte a névnek nincs kimutatva az *a* — *s* változata. Az az adat, amelyre Melich hivatkozik (1256., l. Szp. 1105.) szerinte csak Szentpéterynél található, míg a kiadásokban (Fejér és Bárdossy!) *o* van. Ez azonban nem komoly érv, mert a névre első adatunk csak 1209-ből való, amikor az *a* — *á* > *o* — *á* változás már régen végbement.

A IV. rész különböző mellékleteket tartalmaz. Ezek között első helyen a magyar hangtörténet vázlatos áttekintése és az oklevelek hangjelölési módjának táblázata (505—538. l.) szerepelnek. Ezekre azért volt szükség, mert a felvidéki helynevek, még a nyilvánvalóan szláv eredetűek is, az esetek túlnyomó többségében a magyar hangtörvények szerint fejlődött formában és az akkori hangjelölési módoknak megfelelően vannak írva. Ez a tény a magyar tudományban már régóta ismeretes, a szláv tudósok közül azonban Šm. az első, aki erre rámutat. A tótok és csehek ugyanis eddig teljesen értetlenül álltak a *Procha* (*Próca* < szl. *Pravica*), *Seunche* (*Sejince* < szl. *Ščavnica*) stb. alakok előtt s általában az volt a véleményük, hogy ezek az okleveles adatok önkényes torzítás, félreértés stb. szüleményei, valóságos talányok, amelyeknek keletkezését nem is lehet megérteni (l. XXVI. l.). Szerző ennek a téves és az elfogultságtól nem mentes nézetnek a megdöntésére nem sajnálta a fáradságot összeszedni és összeállítani a magyar nyelvtörténeti irodalom-

nak idevonatkozó szétszórt anyagát. Sajnos, a Gombocz Z. egyetemi előadásairól készült könyvmatos jegyzetet, amely e nemben az egyetlen összefoglaló munka, nem használhatta fel. Összeállítás — ha néhány esetben nem is helytálló — haszonnal forgatható, mert főképp olyan anyaggal rendelkezik, amely nincs meg Gombocz említett munkájában. Ugyancsak fontos az oklevelek helyesírásának a vázlata is, amely a betűkből indul ki s a hangértéküket állapítja meg. Megemlítjük még, hogy a 6. rész az oklevélkiadásokat és az azokból felhasznált okleveleket állítja össze. A kiadások megbízhatóságának jellemzésére idézi Jakubovich — Pais Ó-magyar olvasókönyvében és Csánki Dezsőnek a Levélt. Közl. I. 201-ben megjelent tanulmányában található értékeléseket. A munkát néhány kisebb lajstromon kívül a víznevek képzésére szolgáló közszavak jegyzéke (a III. részhez) zárja be.

Šm. munkájának eredményeit tehát a következőkben lehet röviden összefoglalni: 1. Összegyűjtötte a Felvidékre vonatkozó eddig ismert okleveleket azok teljes topográfiai anyagával együtt. 2. Az oklevelek helyneveit igen kevés kivételtől eltekintve pontosan lokalizálta. Ez különösen a víznevekre vonatkozik, amelyeknél a korábbi nézeteket is rendszeresen összeállította. 3. Összeállította a víznevek etimológiáit, amelyből kitűnik, hogy az egész területen, a legészakibb megyéket sem véve ki, mindenütt bőven találunk magyar elnevezéseket is (például Liptóban: *Feir potok* 223, *Nadassar* 227., *Azeupotok* 2212.). 4. Kimutatta, hogy a szláv eredetű nevek néhány kivételes esettől eltekintve olyan formában fordulnak elő, amilyenekké magyar ajkón fejlődtek. Ez kétségtelenül amellel vall, hogy a mai tiszta tót területeknek valamikor magyar lakosai is voltak. Erre a szerző is rámutat (XXVIII. l.), bár ő megengedi, hogy a nevek kisebb része már az oklevelek kiállítóitól is származhatnak. (Mi még ezt az óvatos fogalmazást sem tekinthetjük eléggé megokoltnak.) Ennek a kimutatásával pedig megdőlt a cseh és tót történettudósoknak az a nézete, hogy a felvidéki szláv neveknek magyaros alakja, valamint a rendkívül gyakran előforduló tiszta magyar nevek nem bizonyítanak amellest, hogy a Felvidék lakosságának magyar nyelvű rétege is volt.

Šm. műve óriási szorgalommal, nagy tudással megírt alapos munka, amely hivatva van arra, hogy a településtörténet és a helynévkutatás nélkülözhetetlen segédeszközéül szolgáljon. Reméljük, hogy e könyv ösztönzésül fog szolgálni ahhoz, hogy Magyarország többi területéről is hasonló nagy monográfiák készüljenek, s hinni szeretnők, hogy erre a munkára — miként a múltban — a jövőben is magyar tudósok fognak vállalkozni. Mert bár Šm. levette vállainkról terhünk egy részét, Magyarország történetének kutatása elsősorban mégis csak a magyar tudomány feladata.

Kniezsa István.

Gábor Gyula: A kormányzói méltóság a magyar alkotmányjogban. Budapest. (Szerző kiadása.) 1932. 8° 255 l.

G. e könyvben hiánytalanul összeállítja azokat az eseteket, mikor történelmünk folyamán a királyi hatalmat egészen vagy részben nem a koronás király, hanem helyette valaki más gyakorolta, akár az uralkodó kiskorúsága vagy távolléte miatt, akár interregnum idejében. A könyv elolvasása előtt nem is tudtuk, hogy hányszor volt erre alkalom. G. minden egyes alkalomnál kutatja a királyhelyettesi hatalom eredetét, annak terjedelmét, hogy azután bizonyos következtetéseket vonhasson le a mai közjogi állapotról vonatkozólag.

Az Árpádkori esetekből (12—16. l.), melyek persze inkább ténybelileg, mint jogi következményeikben ismeretesek, nézetem szerint azt a tanulságot kell levonnunk, hogy miként a trónutódlás kérdése az ősi dinasztia kebelén belül intéződött el, úgy az is tisztán a király, illetőleg a királyi család dolga volt, hogy ki gyakorolja az uralkodó helyett a hatalmat. A királynénak, akinek a tanácsban is fontos szerep jutott, messzemenő jogai voltak e téren. Az özvegy királyné, ki már férje életében is osztályosa a hatalomnak, gyakorolja azt férje halála után is gyermeke helyett. S ez nem sokat változott az Anjouk idejében sem. Kissé anachronisztikus G.-nak az a megállapítása, hogy már ebben az időben az ország kormányát interregnum idejében az országnagyok tanácsa vezette (12. l.). Ez aligha következhetett be a rendiség kifejlődése, tehát a XIV. század utolsó évtizedei előtt. Nálunk is a dinasztia ismételt kihalása s ezzel kapcsolatban a trón betöltéséről való gondoskodás emelte a kiváltságosak közjogi öntudatát arra a fokra, hogy a tanács, az ország előkelői, feljogosítottak érezték magukat interregnum idejében a kormány vezetésére. Mária királyné és anyjának fogsága 1386-ban, majd Zsigmond fogságra vetése 1401-ben szolgáltatják az első alkalmakat arra, hogy az országnagyok saját iniciatívájukra, mint kormányzótanács vegyék kezükbe a hatalmat még pedig utóbbi esetben, mint G. rámutat „*auctoritate sacrae coronae*”, mivel a királyi hatalmat gyakorolják, melyet a koronával szoktak a királyra ruházni. Hasonlóan működik, mintegy automaticé, a tanács Zsigmond, majd I. Ulászló halála után. Amikor tehát a rex és regnum dualizmusának egyik fele hiányzik, a másik képviselői, a rendek feljogosítva érzik magukat a teljes közjogi hatalom gyakorlására. Mindaz, amit G. Zsigmond idejéből, de általában az egész Mohács előtti korból, a távollevő király helyettesítéséről beható kutatások alapján elmond, azt bizonyítja, hogy az intézkedés e kérdésben teljesen a mindenkori uralkodó jogkörébe tartozott s hogy a nádornak még II. Ulászló idejében sem volt elismert joga a király helyettesítésére.

Szépen tisztázza G. az I. Ulászló halála utáni bonyolult alkotmányos viszonyokat és a legbelsőbban foglalkozik Hunyadi János gubernátori jogkörével, melyre vonatkozólag legtöbb az okleveles anyag. (50 s köv. l.) A gyámkormányzó szerepét teljesen

megismerjük ugyan, de nem kapjuk meg, bizonyára megfelelő adatok hiányában, annak a sajtóságos parhuzamos működésnek a kulcsát, melyet a kormányzó és az országos tanács nemcsak a bíraskodás terén, hanem egyébként is kifejtettek egymás mellett, ami azonban Hunyadi „szuverénitásának“ legjelentősebb korlátozása. Mint G. is mondja, az országos tanács ebben az időben „az államfővel együtt gyakorolja azokat a felségjogokat is, melyeket a király a koronázás tényével reá ruházott hatalomnál fogva egyedül gyakorol“. (71. l.)

A könyv második része a Mohács utáni korszakot foglalja magában. Gritti Lajos „kormányzósága“, azt hiszem, legfeljebb egy jegyzetet érdemelt volna meg. Mellette, mint G. megemlíti, János királynak nádora is volt, akit külön fel is hatalmazott helyettesítésével (109. l.). Majd foglalkozik G. I. Ferdinánd és utódai helytartóinak sorával. Miután a helytartótanács állandóvá vált, „a kormányzók“ két csoportját különbözteti meg. Az elsőbe sorolja „azokat, akiket az uralkodók bíztak meg a kormányzat vezetésével“, a másodikba pedig azokat, „akiket az ország kormányának élére a nemzet függetlenségi harcai emeltek“. (122. l.) Ily módon kerülnek a királyhelyettesek sorába egyfelől Ernő és Mátyás főhercegek, Ampringen Gáspár, Eleonora özvegy királyné, Lotharingiai Ferenc corregens és a főherceg nádorok, kiknek jogkörét egyenként veszi G. vizsgálat alá. Másfelől azonban Bocskay István, Bethlen Gábor, II. Rákóczi Ferenc és Kossuth Lajos is szerepelnek, holott ők mint forradalmi mozgalmak vezetői gyakoroltak államfői jogokat. G. azért foglalkozik velük, „mert a magyar nemzet élni akarásának voltak a kifejezői és kormányzóságuknak jogtörténeti fontosságuk is lévén, ezen dolgozatban külön fejezet illeti meg működésüket“. (151. l.)

G. munkájának utolsó részében a jelenlegi kormányzó jogkörének kiterjesztését, az 1920 : I. t. c. revízióját kívánja. Ezekkel a kívánságokkal itt nem foglalkozhatunk. Alkotmánytörténeti szempontból azonban G. könyvének hatalmas adattömegéből az derül ki, hogy a mindenkori királyhelyettes jogkörének kialakulására a politikai helyzet, a mindenkori szükséglet voltak befolyással, az a különböző hatalmi viszonyoktól függött. Ahogy szerzőnk maga is megállapítja : „közjogunk a megalkuvások örökös sorozata“. (185. l.)

A könyv, miként G. egyéb jogtörténeti munkái, hosszas és alapos forrástanulmányok alapján jött létre és jelentős nyeresége jogtörténeti irodalmunknak. Nagyszámú, terjedelmes jegyzeteiben is számos kisebb problémára vet új világot. Részben kiadatlan oklevelekből álló függelék egészíti ki. Indexet sajnálatosan nélkülözünk benne, pedig a felhalmozott anyag ezt nagyon szükségessé tenné.

Eckhart Ferenc.

Komoróczy György: Nádasdy Tamás és a XVI. századi magyar nagybirtok gazdálkodása. (Domanovszky Sándor: Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez. 3. szám.) Budapest, 1932. 8° 148 l.

A szerző „egy XVI. századi magyar nagybirtok szervezetét, gazdálkodásformáit és társadalmi életét“ kívánta bemutatni. Munkáját, melyhez elsőrangú forrásként volt felhasználható a gazdag Nádasdy-levéltár, széles alapokon építette fel s éles szemmel figyelte meg a nagybirtok messze kiható társadalmi és gazdasági tevékenységét. A bevezető fejezetben a nagybirtok majorsági gazdálkodásának kialakulását tárgyalja, majd a munka forrásait, azután Nádasdy egyéniségét s uradalmait mutatja be. Ez előkészítő fejezetek után részletesen boncolja az uradalmi gazdálkodásnak a familiáris rendszeren felépülő szervezetét, már kevésbé kimerítően magát a gazdálkodást; végül pedig ismét több érdeklődéssel a nagybirtokkal összefüggő jobbágysági társadalmi és gazdasági viszonyaival foglalkozik.

A bírálónak mindjárt első megjegyzésével el kell ismernie, hogy a szerző e doktori értekezés keretében a szokásos arányokat meghaladó munkát teljesített. Elismeréssel kell tudomást vennie arról a valósággal lüktető lendületről is, mellyel a kor kérdéseibe behatolni törekedett. E törekvéséről tanuskodik nagy olvasottsága, az a nagyszámú hivatkozás is, melyekben a külföldi gazdaságtörténeti kutatások eredményeit idézi. Erről tanuskodik mindenekfelett arra irányuló igyekezete, hogy az egyes jelenségeket — kutatva a „ható háttér tényezőit“ is —, életteljes szempontok szolgálatában fűzze össze.

Az a körülmény, hogy K. a „ható háttér tényezőit“ csaknem kizárólag lelkieknek ismerte fel, világosan mutat reá, hogy munkája a modern történetírásra oly elevenítően ható szellem-történelmi irányzat hatása alatt jött létre. Azt is meg kell azonban állapítanunk, hogy e hatásnak semmiféle akadály, még a szellem-történelem maga emelte módszertani korlátjai sem állottak útjában, annyira nem, hogy a szellem-történelem a munkában már nem is módszer, hanem mindent átítató szemléleti mód. Nem mérték a történelem jelenségeinek, anyagi és anyagtalan erőtényezőinek logikai rendszerezéséhez, hanem azok összefüggéseit és végső alapelveit összefoglaló világnézeti forma. Ez a spirituális szemléleti mód, mely nem a jelenségre ható tényezők rendszerét keresi, hanem csak a jelenség fejlődését, s ezt is csak utolsó mozzanatában, az emberi szellem tevékenysége pillanatában látja meg, a maga hajthatatlanságával és veszedelmes kísértéseivel, mindjárt a szerző által elsőnek felvetett kérdésben, a majorsági gazdálkodás kialakulásáról alkotott felfogásában is bemutatatható. K. e gazdasági rendszer létrejöttének okát a „lelki elemek befolyásában,“ az „igénynövekedésben“ találta meg (4—5. l.), s a világi dicsőséget és az anyagi javakat kereső újkori embert ismerte fel az „önző“ és „zseniálisan alkalmazkodó“ Nádasdy Tamásban, kinek „kastélyában az életet megszépíteni

törekvő splendifitása ragyog“ s akit a gazdagság vágya a „legnagyobb megalázkodásra“ is rávitt (14—15. l.).

Az újkori ember igényei növekedésének a majorsági gazdálkodás kialakulására gyakorolt nagy hatását a német, lengyel stb. gazdaságtörténeti kutatás gondosan megállapította. De indokolja-e kellően ez a nagy hatás, hogy, különösen a magyar viszonyok között, döntő, sőt kizárólagos tényezőnek tekintessék? Anélkül, hogy a kérdés megvitatásába bocsátkoznánk, csupán egyetlen jelenségre kívánunk rámutatni. A középkor utolsó századában általános volt Magyarországon a jobbágytelkek tömeges pusztánmaradása. Különböző vidékekről mutatunk be példákat: A 9 bars- és hontmegyei s a 3 soltszéki Töttös-birtokon 1486-ban 221 lakott és 296 elhagyott, a Gömör-, Borsod- és Nógrádmegyékben fekvő Lórántffy-birtokokon 1489-ben 68 lakott és 80 elhagyott, Szatmárban a Perényiek 31 birtokán 1512-ben 180 lakott és 60 elhagyott és pusztá, 4 szatmár- és 2 szabolcsmegyei Várday-birtokon 1471 körül 147 lakott és 138 elhagyott és pusztá, Bodrogmegyében 1483-ban 133 lakott és 64 elhagyott és pusztá, az Oszlári-Bobal-perben szereplő 12 temesmegyei faluban pedig már 1424-ben 510 lakott és 153 elhagyott telek állott s az utóbbiak közül 79 telken épületek sem voltak. A Dunántul sem volt kivétel: 1509-ben Bélteki Drágffy Bertalan özvegynek részirtokain 67 lakott telek mellett 26 elhagyott állott. E nagy pusztásodásban, melynek okai (hadjáratok, dögvészek, ipari- és mezővárosokba költözés stb.) még megvizsgálásra várnak, mi nem látjuk döntő okát a majorsági gazdálkodás kialakulásának, de mindenesetre a „ható háttér“ tényezői közé sorozzuk, mert hiszen a jobbágybirtokok elnéptelenedése a birtokok gazdasági hasznosítása terén új követelményeket támasztott. Tehát mint a történelem legtöbb jelenségében, a majorsági gazdálkodásban is az alakító tényezők között egyaránt találunk anyagiakat és szellemieket. Ezt a körülményt éppen a szóbanforgó esetben annál kevésbé lett volna szabad K.-nak figyelmen kívül hagynia, mivel a külföldi írók (Knapp, Maybaum) által is megfigyelt pusztásodásról maga is szólott egyik korábbi bírálatában.

K.-nak a majorgazdálkodás kialakulásáról alkotott spirituális elméletét számos más hasonlóan képzett elmélete, szabálya és megállapítása követi. E szemléleti mód folytán látja például úgy, hogy „minden társadalmi élet változása a lélek öntudatlan hatalmának és az emberi értelem tudatos irányításának összetevődéséből következik be.“ (112. l.) De vajjon ilyen egyszerű összetétel-e egy-egy társadalmi átalakulás? Ez a szemléleti mód nem engedi a szerzót megnyugodni a nagymértékű vas- és zalamegyei rozstermelés közismert gazdaságföldrajzi magyaráztaiban, hanem fölteszi, hogy itt a „népesség jobban kedveli a rozst“ (76. l.), ez helyesbíteti vele Acsády és Baráth adótörténeti eredményeit azzal a toldással, hogy I. Ferdinánd „pénzügyigazgatási intenciói“ azért is elbuktak, mert a földesurak „még nem tudták felfogni az átfogó államérdek parancsait, a közjó

újkori conceptióját“ (51. l.), ez olvastat le vele Nádasdynak egy, három évszázad után készített, bizonytalan eredetű arcképeről jellemvonásokat (15. l.) s ez befolyásolja annyira, hogy végül ott is lelkiséget vél a forrás szavaiból kiolvashatni, ahol világosan másról van szó. Például Nádasdy tisztartójának szavaiból, hogy Zrinyinek „sem ökre, sem készsége, sem bérese“ nincs olyan a szántáshoz, mint neki, azt olvassa ki, hogy ime, „már az egykorúak meglátták Nádasdy rendkívüli készségét“ s a „tudomány objektivitása mellett“ mindjárt meg is dicséri szellemét (75. l.). Pedig itt tárgyról, az úgynevezett szántókész-ségről (az ekéről és tartozékairól) van szó csupán.

Az ilyen tapasztalatok után az az érzésünk támad, hogy süppedékes talajon járunk, melynek fölszíne alatt nem szilárd az alap. Ezt az érzést csak fokozza és állandósítja az a körülmény, hogy a sok elmélet és előrebecsátott meg-állapítás a forrásadatokkal laza viszonyban látszik lenni. Néhány próba arról győz meg bennünket, hogy az óvatosságra valóban jó okaink vannak.

Már maga az az eljárás, hogy K. szórványos, sőt gyakran már egyetlen jelenségből általánosítást von le, szabályt állít fel, nem ok nélkül kelt aggodalmat. Így pl. egyetlen gyakorlati eset alapján tételezi fel — hibásan —, hogy az urbariumokat a falusi bírák készítették (11. l.) s hogy az oppidumok lakói a földesuruk tisztartóját „semmilyen tekintetben sem ismerik el illetékesnek“ (34. l.). Gyökeres baj azonban ott támad, ahol a szerző az egyetlen adatot is félreértette. „A kisnemesek is erősen allodizáltak“ — állapítja pl. meg (5. l.), pedig az idézett levélben a kapui porkoláb csak „valami helt és földet“ kér urától, ahol „valami majorságot“ tétethetne, mert jelenlegi földjén annak „szorossága“ miatt nem tud megélni. A „majorság“ itt egyszerűen gazdaságot jelent, amilyen minden telkes jobbágy-nak volt s amely korántsem azonos az úgynevezett allodiális üzemmél. Ha ezt majorsági gazdálkodásnak tekintjük, akkor voltaképen minden jobbágy „allodizált!“ Egyébként a föld „szorosságán“ is tévesen érti K. azt, hogy a föld „kemény“ volt. A „szorosság“ azt jelenti, hogy a föld kevés, szűkös volt. Más helyen azt állapítja meg, hogy „a jobbágyoknak részt kellett venni a földesuri házépítésnél is,“ pedig a forrásul szolgáló levélben a tisztartó a kanizsai végházhoz szolgáltatandó vármunkáról és az e miatt támadt nehézségekről szólott. (94. l.). Annak a tízezer forintnak is, amit K. szerint Nádasdy 1555-ben (helyesen : 1559-ben) a szegények között kiosztott (14. l.), — miként a Sennyey-levelekből megállapítható, — egész más története van. Ez időben ugyanis Nádasdynak reménysége volt a beszerzei uradalom megszerzésére. Pénze azonban nem. Bizalmas embere, Sennyey tanácsára familiarisaitól, szabadosaitól, jobbágyaitól és zsellereitől összeszedetett tízezer forintot. Hogy hogy nem — érdekes az egész művelet — Nádasdy a behajtott pénzt visszafizettette. Ebből a visszafizetésből költötte K. a könyörületos pénzosztoga-

tás meséjét! Jellemző K. eljárására, az önmagában boldogságot nyújtó pénzfelhalmozásnak, a „*cumulatio pecuniae*”-nak általa fölsímt s mindjárt „*passzív kapitalizmus*”-nak elnevezett elmélete is (6. l.). A szerző ezt az elméletet elsősorban a sztenics-naki tisztartónak a leveléből vezeti le, melyben arról értesíti urát, hogy a pénzt, miként parancsolta, igyekezni fog szorgalmasan összegyűjteni (*pecuniam cumulare*). E szövegből azonban csak annyit szabad kiolvasni, — de ez azután egészen más —, hogy Nádasdynak pénzre volt szüksége.

A források félreértése különösen szembeszökő K.-nak abban a többször fejtegetett megállapításában, hogy a földesúr, mint Nádasdy is, nemcsak familiárisait önkényesen felmentette az állami adó (*subsidium, dica*) alól és „*így tehermentesíti annak népeit*.” (44., 45., 59. l.) „*Nagyon gyakori előfordulásuk bizonyítja általános gyakorlatukat*.” Mondanunk sem kell, hogy amennyire közjogilag lehetetlen ez a fölmentés, annyira elképzelhetetlen a valóságban. Ha ilyen gyakorlat divott volna, ugyan ki nem keresett volna magának pártfogót, aki őt az adó alól felmentse? A szerző négy adatának nevezte meg a forrását. Az 1548. évi *dicalis* összeírásra azzal hivatkozik, hogy itt „*nagy számmal*” találhatóak ilyen adatok. Valóban, a félreértett „*levata*” szót nemcsak familiárisai, hanem Nádasdy saját portái után mellé is feljegyezve találjuk. Tehát felmentette magát is, illetve jobbágyait? Alapos tévedés. Az összeírás végén olvashatjuk ugyanis, hogy Nádasdy a „*levata*”-s porták adóit a kincstárral szemben fennálló követelése fejében, mint deputatumot kapta s maga szedette be magának. Az idézett és szintén félreértett további két esetben pedig Nádasdy (az egyik alkalommal feleségével közösen) a neki járó földesúri cenzus és szolgálat alól mentette fel a birtokán levő nemesi kúria tulajdonosait! A negyedik példa valóban tévedésbe ejtő: Erdődy horvát bán Hervoy Balázs nevű officialisát fölmenti mindennemű nekijáró *datia, collecta, census, taxa, subsidium* és *solutio* alól s ily értelemben utasítja officialisait, *dicato*rait, *exactor*ait s *alu*inak bírúit. Eltekintve azonban attól, hogy Horvátországban más volt az adózási rendszer, már annak a körülménynek, hogy a bán nekijáró juttatásokat engedett el, ez esetben is kétséget kellett volna fölkeltenie.

A fentiekhez hasonló tévedéseket, melyek a forráskritika, sőt esetenként már a történelmi érzék segítségével is elkerülhetők lettek volna, még mindig széles szakadék választja el azoktól a szinte kezdetleges hibáktól, melyek a forrás minden kétséget kizáró, félreérthetetlen tartalmának megváltoztatása útján állottak elő. Az eltérésekre, melyek a forrás és a szerző szövege között mutatkoznak, már valóban nehéz magyarázatot találni. Hibásan sorolja fel például Csánki történelmi földrajzából a Nádasdy-birtokokat (18—19. l.) s Meitzzennek azt a megállapítását, hogy a középkori földesúri *Wirtschaftshof*-okhoz tartozó kevés földön a termelés csak a majoros és családja napi szükségleteinek fedezésére szorítkozott, helytelenül adja így vissza: a jobbágyszolgáltatások mennyiségét a napi szükségletek szabályozták. (3. l.) Azt állítja K., hogy Nádasdy 1553-ban

Mérey Mihály halála után adományba kapta a beéri uradalmat (20. l.), a forrásként idézett elbeszélő történelmi munkában ellenben azt olvasuk, hogy az uradalmat fele részben Nádasdy, felerészben pedig Mérey Mihály s fiai kapták s az utóbbi rész a fiág kihaltával visszaszállott a koronára. K. szerint Nádasdy 1558-ban Egervárt és Ikervárt új adományba kapta, forrása azonban csak az előbbiről tud (21. l.) A csongrádi Mártély Szeremley szerint Nádasdy alatt kezdett a pusztulásból megához térni, K. ezt a megállapítást idézve, már „meggazdagodás“-ról ír. (22. l.) Megállapítja K., hogy „ha tisztartó és valamelyik jobbágy között merül fel peres ügy, nem külső, közjogi fórumhoz fordulnak, hanem sokszor (!) a földesúrnak mellőzésével is, egy másik tisztartóhoz.“ (35. l.) A megállapításhoz idézett egyetlen adat pedig arról szól, hogy a szóbanforgó jobbágyság ügyének eligazításával Nádasdy (tehát a földesúr) megbízta egyik tisztartóját. Az adóbehajtás nehézségeiről szólva, megállapítja, hogy „a dikátorokat épp úgy, mint a szolgabírákat gyakran elűzték“. (46. l.) K. után azonban korántsem arra gondolnánk, hogy az adott esetben Szapolyai horvátországi hívei űzték el Ferdinánd rovíit. K. szerint Keselőkön fizetetes iparosok élnek (66. l.), de az iparosok alatt bizonyára senkisé az örökre, a szakácsra, sáfárra, kulcsárra és a kenyérsütőre gondolna. Szerinte Keresztúron elvetettek 98 hold búzát, 35 „pluss“ 30 hold rozstot, 7 hold őszi árpat, ellenben az idézett forrásban mi azt találtuk, hogy összesen 206 holdat vetettek be s ebből 108 búza, 35 és 50 rozsa, 6 őszi árpa, 7 tönköly volt s be fognak még vetni 30 holdat rozssal (82. l.). K. azt olvasta ki egy levélből, hogy Nádasdy haszna (?) 1560-ban a baromeladásból és az ezzel kapcsolatos váموkból 1500 frt-ot tett ki (106. l.), mi pedig ezt : Nádasdy embere azt írja urának, hogy a már jelzett 1500 frt-ot el fogja juttatni hozzá, de ebből csak 800 frt való a harmincadbevételből, 700-at pedig kölcsön vett, mivel azok, akiktől még bevételt várt, barmaikat nem tudták eladni s így nem tudtak fizetni. A munkácsi kamarai udvarbíró utasításából K. azt olvassa ki, hogy „a király, ha nemeseknek jobbágytelket adományoz, kiköti, hogy a jobbágyokhoz hasonlóan robotot is akarjanak nyújtani,“ (143. l.), mi pedig azt, hogy ha e kamarai birtokon nemes ember jobbágytelket vagy házat vásárol, reverzálist kell adnia a census és a szolgáltatok teljesítéséről. K. szerint a 10.000 frt-ot szegényeknek osztogató Nádasdy gyakran szenvedett pénzsűkékében, 1548-ban sem tudott vörösvári offiálisainak fizetni. (110. l.) Az idézett forrásban csak ennyi áll : a vörösvári tisztartó 1548 február 12-én valami pénzt kér, mert mult év nyara óta nem kapott. Ilyen „átírások“ után meg se lepődünk, ha K. ehhez a tudósításhoz : „adott az Úristen kegyelmednek annyit, hogy az kegyelmed majorsága semmi-ben meg nem fogyatkozik,“ saját szavaiként ezt a csodálatos magyarázatot fűzi : „azaz a gabonát nem kell élelemre és vetésre felhasználniok, hanem teljes egészében a piacra dobhatják“ (102. l.).

Nem ok nélkül szemléljük bizalmatlansággal azokat az általánosításokat sem, melyeket K. a vetésterület, a vetőmag, a learatott és kicsépelte gabona mennyiségének kiszámításánál alkalmazott. Talán elég a következőre rámutatnunk : K. a pozsonyi mérő-rendszer területén, Szeremley közvetítésével, Gyárfás egyik dolgozatából, a kassai köbölrendszer területéről meríti azt az adatot, hogy a 30 kévés kalangyából átlag 2 véka gabonát csépeltek ki. K. a vékát 50 liternek számítva, a fenti alapon az 52 kévés dunántúli képéből 150 litert gondol kicsépelhetőnek. (70—71. l.) Mindenekelőtt azt kell azonban megjegyeznünk, hogy a szóbanforgó Szeremley—Gyárfás adat szerint két

kalangyából csépeltek ki egy vékát és nem két vékát egy kalangyából! Az sem lekcisnyelendő különbség, hogy a kassai köbölrendszerben a véka a XVI században nem 50, hanem 33 liter volt, egyébként, pedig Gyárfásnak megjelöletlen forrásból származó adata is ellenőrzésre szorul, mert eredménye valószerűtlen.

Az említett forrásadatok eltorzításait még csak olvasási nehézségek sem menthetik, minthogy valamennyit nyomtatott munkákból merítette a szerző. Természetes ezek után, hogy a közvetlenül felhasznált, de korántsem kiaknázott levéltári anyag adatainál hasonló eltérések szintén bőven találhatók. Például meggyanusította K. a szeptetneki tisztartót, hogy 1528-ban a termett 342 köből gabona helyett csak 80-ról számolt el. El is csodálkozott e merészségen (9. l.). Elégtételt kell szolgálatnunk a tisztartónak, mert ő nem 80 köből búzáról, hanem gabonaeladásból befolyt 80 forintról számolt el. Lékán a tisztartó „coquina,” K. istálló építéséről beszél (64. l.), egy másik helyen a forrás az uradalmi szántáson termett gabonát tünteti fel, ez K. „átdolgozása” után a nem uradalmi szántás eredményeként kerül elének (81. l.). Egy levélből, melyben a tisztartó azt írja urának, hogy a jobbágyoktól nem kap kölcsönben gabonát, mert nekik sincs, ők is pénzen vásárolják. K. azt tárja elének, hogy a tisztartó gabonát adott el a jobbágyoknak (104. l.). A dicatornak azt a kérését, parancsolja meg Nádasdy a megyének, „ut permitterent istud praesens subsidium regium mihi, servitori V-re Mg. D.^o Sarwarinum percipere,” K. így értelmezi: „arra kéri, tartsa méltónak kieszközölni a megyétől, hogy megengedjék az ideai adót Nagyságod sárvári tisztartójától átvenni” (46. l.). A forrásszöveg eltorzítására azonban mégis a következő a legszélsőségesebb példa. K. a tisztartók bírói tevékenységéről szólva megállapítja, hogy „Nádasdy szigorúan megkövetelte alkalmazottaitól, hogy ítéletmondás előtt tőle felvilágosítást kérjenek, amint hogy János deák egy megszökött jobbágy dolgában tanácsot is kér.” (34. l.) A forrásként idézett levélben pedig János deák arról tudósítja Nádasdyt, hogy egy Kőszegen látogatásban levő jobbágyát agyonverték, a gyilkost a bíró (t. i. a város bírása) elé vitték, ez nyolc kezes ellenében elengedte, a gyilkos megszökött, a kezesek hajlandók a vérdíjat megfizetni, ő t. i. János deák azonban a gyilkos fejét követeli s kérdezi ez ügyben ura véleményét! Jegyezzük még ide a szerző következő latin idézetét: nam quicquid V^a M^a (mihi — kimaradt) praecepit facere, sic (az eredetiben: hoc) rustici nequidem gratis, sed neque pro pecuniis laborare volunt. Nam V^a M^a ipsis colonis tantam confidentiam dedit, ut dicunt ipsi coloni cum ea libertate uti, qua tempore divorum regum usi fuerunt.“ K. nyugodt lélekkel írta mellé ezt a „fordítás”-t: „Mert bármit parancsolna is nagyságod, azt a parasztek készségesen megteszik, mert oly bizalmat ébresztett nagyságod bennük maga iránt, hogy azt mondogatják: olyan a szabadságuk, mint amivel a szent királyok idejében éltek.“ S hozzáfűzte az „öntudathány” és „stagnánsélet-szemlélet” elméletét! (117. l.).

A fölemlített példák után talán már nem kelt meglepetést, hogy K. nemcsak a forrásadatok szövegeit alakítja át, hanem esetenként arra is kész, hogy közismert társadalmi, gazdasági és jogi fogalmaknak a közismerttől eltérő egyéni értelmezést adjon. Néha alig egyebek ezek az eltérések, mint pontatlan kifejezések, de így is bántóan visszás eredményekre vezetnek. Így áll elő például az olyan eredmény, mely szerint az eladás: racionális gazdálkodás (57 l.), a saját termények értékesítése: kereskedelem (101 l.) s a többtermelés azonos a főlőslég termeléssel (78. l.). Természetes továbbá, hogy ha a szerző a parasztnak a szolgáltatások újabb, terhesebb rendjével szemben a korábbi fenn tartására irányuló törekvését már konzervativizmusnak nevezi, előáll az a különös eredmény, hogy a jobbágyfelkelések egyik főoka a parasztság konzervativizmusa volt. (117—119., 132. l.) Majd a földközössége értelmezi akként, mintha a fordulókényszerbe tartozó föld után a birtokos a terményeket „a falu tagjaival való arányos elosztás után százalékos mértékben“ kapta volna ki! (71. l.) Mondanunk sem kell, hogy a falusi földközösségekben sem a föld közös megműveléséről (131. l.), sem a termények arányos százalékos elosztásáról nem volt szó. A szempci királyi harmincad, melyet Nádasdy a kincstárral szemben fennállott követelése fejében ennek leteltéig szedett, szintén tévesen szerepel a földesúri vámhelyek bevételei sorában, a „feudális“ jövedelmek között (98—99). A jobbágytelek fogalmának félreértésére engednek következtetni az olyan megállapítások, hogy a telkes jobbágyok özvegyei csak „elvben“ voltak kötelezve a szolgáltatásokra (89. l.), hogy az elhagyott telkek nem voltak üresek, hanem azokban „más jogállású emberek“, esetleg zsellérek ültek (8., 129. l.), hogy zsellérnek jobbágytelekbe ültetése által a földesúr „megváltoztatta a falu birtoklási rendjét“, (136. l.), hogy a telkek elhelyezése a falu tagjainak „jelenlétében“ történt (130. l.), hogy „azokat hívják zselléreknek, akik saját házzal rendelkeznek és önálló szántóföldet és szőlőt művelnek, tehát nem tartoznak bele a faluközösség mezőgazdasági művelésének kereteibe.“ (136. l.) Az utóbbi félreértés magyarázatára idézzük a hibásan fordított latin törvényszöveget: „Inquilini etiam in propriis domibus habitantes et aratra vel vineas proprias (tehát saját és nem önálló s ezzel el is esik a képtelen faluközösségi elképzelés!) habentes, dicuntur (t. i. megrovattassanak). Egyéni társadalom-gazdasági szemlélete indíthatta annak leszögezésére K.-t, hogy a gazdasági élet fejlődésében — szemben Th. Mayerrel — nem tudott törvényszerűséget felfedezni (4. l.). Az ellentétet azonban már az a körülmény is jelentékenyen enyhíti, hogy maga a szerző az, aki léptenyomon törvényeket és szabályokat jelent ki s aki a külföldi írókat oly nagy előszeretettel idézgeti. (Pl. arra a nálunk általánosan ismert tényre, hogy a jobbágytelek, a sessio belsőséget és külsőséget együtt fejezett ki, öt külföldi író tanuságtételét látja szükségesnek. 128. l.)

A jogról, mint történelmi tényezőről és a jogtudományról K. általában nem sokat tart. Ismételten visszatérő kedvenc gondolata, hogy „a decretális pontok (értsd: jogszabályok) nem az életet tükrözik vissza, hanem a rendi súlyviszonyokat“. (121. l.) Kérdezhetnénk azonban, hogy a rendi súlyviszonyokban vajon nem az élet szemléltető-e? A jogi fogalmak tisztázatlan viszonyaira már „műszavai“ (feudális joghatalmak, megyei joghatározatok, jogforma, formális jogalkotás, az életet irányító jog fogalomértelme stb.) is mutatnak. Még inkább az olyan állítások, melyekben a zalog bérletnek (21. l.) s „bérlet“-nek nevezetik az a viszony is, melybe Nádasdy a zalavári apátsággal mint annak commendatora jutott (22. l.). Félreértés az az

állítás is, hogy a Kanizsay-birtokok Nádasdy házasságával reárahámlottak (17. l.) s hogy a nemes familiaris a XVIII. században, mikor ura többé nem felelt érte, visszanyerte „teljesjogú cselekvőképességét.“ (43. l.) Nem hisszük el azt sem, hogy a magyar állam a XVI. században nem rendelkezett végrehajtó hatalommal (40. l.) s hogy Nádasdy főkegyuri jogot gyakorolt volna. (59. l.) Hasonló merész állí. is az is, hogy a familiarisok „a birtok részei voltak“ s így a „jus possessionarium“ értelme kiterjed a familiarisokra is (40. l.). E megállapításra egyébként annak felismerése útján jutott el K., hogy „az officiálisok semmit sem mernek tenni, ami azoknak akarata ellen van, akiknek hatalmában élnek.“ A familiarisi viszony kifejtésében általában Szekfű nyomdokain halad, bár végső ponton, a familiarisok helyzetét „közjogi“-nak ismervén fel, úgy Szekfűvel, mint Tagányival szembe száll, nem kevesebbet mondva, minthogy megállapításaikat „történelmileg elgondolni is szinte lehetetlen.“ Tagányi megrovása azonban annál kevésbé helyénvaló, mert ő a tollára adott kijelentést nem tette meg, Szekfűt illetőleg pedig a szerző adatai is csak az ő eredményét igazolják, hogy t. i. a familiarisi intézmény az újkorban „közjogi jelentőségre“ nem emelkedett, tehát a familiarisokból közjogi értelemben vett rend, osztály, bár a XV. században ez irányban haladt a fejlődés, nem lett s „közjogi érvényesülés a familiarisoknak csak mint nemeseknek állt rendelkezésükre.“

A mezőgazdaságtörténelem művelésének nem utolsó feltevéle a mezőgazdaság, a földművelés és állattenyésztés gyakorlati ismerete sem, különben az író a papiroson csak adatokat lát, amelyek valóságga nem testesülnek meg előtte. K. legelőföldet a XVI. században csak ugarföldön tud elképzelni, mondván, hogy „legelőművelésről (?) és külön legelő hagyásáról ugyanis kissé korai volna beszélni.“ (76. l.) Mondanunk sem kell, hogy mennyire csak elképzelés és annak is mennyire torz az a szemlélet, amely állandó legelőt a mezőgazdaság alacsonyabb fokán, éppen a külterjes legelőgazdálkodás korában nem ismer! Az a körülmény is, hogy K. „rétművelésen“ ugarszántást sejt (95. l.), egész gondolatsorok hibáira mutat, eltekintve attól, hogy az idézett levélben szó sincs „rétművelés“-ről, hanem csak kaszálásról. K. műhelytitkai közé tartozik az a rejtélyes átalakulás, melynek során a kaszálásból a végül őt is félrevezető, de mindenesetre újszerűen hangzó „rétművelés“ lett. Nem hisszük el azt sem, hogy Nádasdy egervári birtokán három ökörrel szántottak (75. l.). Egy ilyen különös fogat elsősorban a néprajz kutatóit érdekelné. K. azonban csupán kiszámította, hogy a birtokon 3 eke és 21 ökör lévén, nyilván 3 (de miért nem 7?) ökörrel szántottak. Kevés hitellel fogadjuk azt a megfigyelését is, hogy az őszi szántás a Nádasdy-birtokokon „nem volt általánosan gyakorlatban“ (73. l.). A szőlőtermelésről is sajtóságtosan vélekedik K. ha — látva az egyes évek termése között mutatkozó nagy különbséget — fölteszi, hogy „nem minden évben egyforma nagyságú szőlőhegyet műveltek meg ugyanazon a területen“ (88. l.) s ha a szőlőmunkálatok között csak a „fossio tertia“-ról tud, de, nem tud — bár már a „tertia“ figyelmeztethette volna — az első és második kapálásról (86. l.).

K. állításainak s ezernél több jegyzetében elhelyezett, talán mégannyi forrásidézetének ellenőrzése sem szándékunkban, sem módunkban nem volt. Csupán tallózás volt az, amit végeztünk. A forrásidézetek ellenőrzése különben már csak azért sem lehetne teljes, mert a megjelölt helyeken az idézetek gyakran nem találhatók meg. (Ilyen hibás idézetek — ez is csak tallózás — a következők : 4. l. 10. j. ; 5. l. 13., 21. első ; 6. l. 25. j. második ; 19. l. 11. j. más. ; 30. l. 28. j., más. ; 33. l. 49. j. első és harm. és 53. j. ; 39. l. 99. j., első és más. ; 41. l. 8. j. más. ; 43. l. 20. j. ; 53. l. 6. j. ; 54. l. 18. j. első ; 55. l. 33. j. más. ; 57. l. 55. j. ; 58. l. 69. j. harm. ; 63. l. 19. j. első ; 65. l. 39. j. ; 66. l. 53. j. ; 75. l. 35. j. első ; 86. l. 40. j. ; 95. l. 49. j. ; 134. l. 83. j.) K. a törvényekkel szemben sem volt kíméletesebb, pl. az 134. l.-on idézett 1495. 30. t.-c. — nincs, az 1563. 7. t.-c. pedig másról szól.

K. könyve végül arra is alkalmat ad, hogy reámutassunk egy az újabb időkben mindjobban elburjánzó veszedelemre : a történetírói nyelv romlására. Nem az írás művészi szépségét óhajtjuk itt számon kérni — bár a történeti munkáktól az is megkívánható — hanem a világos, a mondanivalót pontosan és valóban kifejező nyelvet. K. végig csiszolatlan szövegezésében, hamis, szinte bántó képeiben („gazdag földesúr köpenyébe burkoltan élni“ 29. l. „felsóhajtó kenyér-éhség“ 29. l., a magyar nép mentalitása, mint „hangadó kórusvezér“ 78. l., „csillogó Bacchus-orgiák“ 86. l., „a bárók... előrevetették árnyékukat a XVII. . . századi fejlődés merevségéig“ 115. l., „a kifestett illuziók szónokai“, 120. l.) gondatlan tolleszuszamlásaiiban („elgondolkodó csendesség“ 15. l., „egymást gyalázó kifejezések szemrehányásai“ 29. l., „szarvasmarhakészlet“ 84. l., a katonák „fegyvelmeztettség“ 111. l., a király „maradványokkal“ fizeti katonáit 110. l., „szökött nemes“ t. i. menekült 142. l.), tudákos kifejezéseiben („a trágázás nem jól gondozott“ 73. l., „az uradalmi lógondozás menésekben folyt le“, t. i. a lótenyésztés 83. l., „utóbbinál nemcsak a jogélet reflexiói játszottak szerepet, hanem a praktikus követelmények realitásai is“ 96. l., „strukturális eltagolódás“ 134. l.), hangzatos, buborékszerű mondataiban („A XVI. században ugyanis a földesúrnak hatalmi teljessége még átlendült a merevedni kezdő életformákon“ 29. l.), csak a megkínzott, megsanyargatott magyar nyelvre lelünk! Külön nyelvrontásszámba megy az a tömértelen idegen szó, melyekkel K. nemcsak szükségtelenül, hanem sokszor bántó korszerűtlenséggel is telíti meg szövegét (a paraszt „standard of life“-ja, állami exponensek, a familiárisok inkorrektssége). Csak mutatóba : az első 4 oldalon 20 olyan idegen szót számláltunk össze, melyekre kifogástalan magyar szavaink vannak.

Tisztában vagyunk vele, hogy a munka hibáit semmiféle történetírói módszer nem vallhatja magáénak. Talán még sem volt megokolatlan, ha ez értekezéssel, mely komoly értékeket ígért s melynek öntudatos fellépése éppen kezdő írókra igen hat, ily bőven foglalkoztunk. Nem téveszthetett meg bennünket az a határozottság, sőt fölényesség sem, mellyel a szerző történetírókról és munkáikról véleményt, sőt igen gyakran kemény ítéletet mondott. Kerestük és fölismertük a munka kétségtelen jó tulajdonságait s ha nem az egész munka hitelét aláásó hibákkal találtuk volna minduntalan szemben magunkat, meg lett volna bennünk az a hagyományos, az első munkának szinte

kijáró elnézés is, amely szórványos hibák és tévedések felett szemet hunyhat. Munkája eredményének láttán bizonyára a szerző sem vonja kétségbe végső következtetésünket: maradandó történelmi munka írásához nem utolsó helyen körültekintő tájékozódás, érzékeny mérleg, nagy felelősségérzet és végtelen gondosság szükséges. Mindenek fölött pedig a forrás, a kútfő több megbecsülése.

Szabó István.

Fleischer, Julius: *Das kunstgeschichtliche Material der geheimen Kammerzahlamtsbücher in den staatlichen Archiven Wiens von 1705 bis 1790.* (Quellenschriften zur Barocken Kunst in Österreich und Ungarn, hgg. von Anton Hekler. Bd. I.) Wien, Krystall-Verlag. 1932. 8° 216 l.

A bécsi levéltárakban felhalmozott művelődés- és művészet-történeti anyag olyan óriási tömeget jelent, hogy annak teljes feltárására hosszú évtizedek kutató munkája és a kiadásra irányuló, több felől kezdeményezett vállalkozások sem bizonyultak elegendőnek. Hogy csak az újkori művészettörténeti anyagra szorítkozunk, ennek közlésére J. E. Schlager tette meg az első szerény lépést *Materialien zur österreich. Kunstgeschichte* című munkájával, mely az „Archiv für Kunde österreich. Geschichts-Quellen“ 1850. évi kötetében jelent meg. Az uralkodóháznak a művészetek pártolása és a műgyűjtés terén kifejtett nagyarányú tevékenységére vonatkozó okmányyszerű emlékeket a Haus-, Hof- und Staatsarchivból és a Hofkammerarchivból H. Zimmermann, J. v. Fiedler, J. Paukert, H. v. Voltolini, F. Kreytzi és G. Bodenstein kezdték el közölni a „Jahrbuch der Kunsthistorischen Sammlungen des Allerh. Kaiserhauses“ számos kötetének függelékeiben. Ez a felbecsülhetetlen értékű adatgyűjtés azonban torzó maradt s egyelőre semmi remény sincs arra, hogy a megkezdett méretekben folytatásra találjon. A közlések a XV. század elejétől legfeljebb a XVII. század második negyedéig terjednek, míg a monarchia művészetének XVIII. századi virágzására vonatkozólag — egy alább említendő kivételtől eltekintve — nem nyújtanak adatokat. A bécsi állami levéltárak művészet-történeti anyagából természetesen újabban is közzétettek fontos részleteket, ez azonban rendszeres, kimerítő közlés helyett mindig különleges szempontok szerint történt s monografikus munkák céljait szolgálta. Az „Österreichische Kunsttopographie“ például, mely Dvořák programja alapján a műemlékeket a reájuk vonatkozó levéltári anyaggal együtt közli, Béccsel foglalkozó kötetei számára nagy anyagot merített a nevezett levéltárakból is. Tárgyunk keretein belül még csak egy olyan kiadványt említhetünk, mely nem speciális szempontok szerint, hanem azzal a célkitűzéssel készült, hogy az átkutatott anyagból — ezúttal ugyan nem állami levéltárakból, hanem a bécsi plébániák születési és házassági anyakönyveiből, valamint a halálozások lajstromából — minden művészettörténeti vonatkozású adatot közzétegyen. A Hajdecki rendkívül érdemes munkája, mely a „Quellen zur Geschichte der Stadt Wien“ című vállalat első szakaszának

VI. kötetében jelent meg, tágkörű programja következtében nemcsak Bécs művészettörténetének kutatói, hanem mindazok számára nélkülözhetetlen forrásmunka, akik az egész osztrák-magyar monarchia XVI—XVIII. századi művészetével foglalkoznak.

Ugyanilyen általános érdeklődésre tarthat számot F. művészettörténeti regesztagyűjteménye, mely a budapesti Pázmány-Egyetem Művészettörténeti Intézetének dolgozatai sorában, mint a XII. kötet jelent meg. Az intézet igazgatójának, Hekler Antalnak a kötethez írott előszava tájékoztat a munka keletkezésének körülményeiről. Az eredeti terv szerint F. feladata az lett volna, hogy a bécsi állami levéltárak XVII. és XVIII. századi művészettörténeti anyagából csakis a magyarországi vonatkozású iratokat gyűjtse össze, hogy így biztos alapokat lehessen nyerni számos olyan műemlékünk meghatározásához, melyek mesteréről, megrendelőjéről, keletkezésének idejéről stb. a hazai írott források tájékoztatlanul hagynak. A munka folyamán azonban más szempontok merültek fel. Már az első kutatási terület, a XVIII. századi uralkodók titkos kamarai számadáskönyveinek hosszú sora, sajátképen Magyarországra vonatkozó anyagot aránylag kis mértékben tartalmaz, ellenben nagy tömegét szolgáltatja azoknak a sokszor igen értékes adatoknak, melyek a Habsburg-birodalom egyéb részeinek művészettörténetét gazdagítják. Az eredetileg kijelölt kereteken túlmenőleg tehát helyénvalónak mutatkozott nemcsak a magyar vonatkozásoknak, hanem általában minden művészettörténetileg értékesíthető feljegyzésnek összegyűjtése.

XVIII. századi uralkodóink pénzügyeiben sajátságos jelenség, hogy a művészeti célokra, főleg az úgynevezett udvari vagy kamarai művészek díjazására fordított összegeket rendszerint az uralkodó magánpénztára folyósította. Mintha ez is egy jele lenne annak, mennyire személyes ügynek tekintették a műpártolást, kivált III. Károly és Mária Terézia. Minthogy pedig a művészeknek még ebben a században is az uralkodó és az udvar volt legfőbb és legtöbbször áldozó megrendelője, könnyen érthető, miért tartalmaznak a magánpénztári elszámolások, a titkos kamarai számadáskönyvek művészettörténeti tekintetben oly gazdag és becses feljegyzéseket. A bécsi Nationalbibliothekban, a Haus-, Hof- und Staatsarchivban és a Hofkammerarchivban fennmaradt kötetek, összesen 131 darab, csaknem hiánytalan sorozatát jelentik a XVIII. századi uralkodók műpártolására vonatkozó feljegyzéseknek. Az 1705-től 1790-ig terjedő anyagban csak az 1711—1740. évek között tátong hatalmas űr, minthogy rendkívül sajnálatos módon éppen a tipikus „barokk” fejedelmek, III. Károlynak titkos kamarai számadáskönyvei elvesztek vagy ismeretlen helyen lappanganak. Annál nagyobb bőségben maradtak fenn adatok Mária Terézia uralkodásának idejéből. Nemcsak Ausztriára szorítkoznak, hanem kiterjeszkednek az uralkodó és az udvar által Magyarországon, Csehországon, az

örökös tartományokban, sőt néha az olasz és németalföldi tartományokban kifejtett műpártoló tevékenységre is s így nagyban hozzájárulnak ahhoz, hogy a Habsburg-birodalom egységes szellemben fogant barokk udvari művészetéről teljes képet alkothassunk.

A régi hagyományokat követő, sokfelé tekintő mecénási tevékenységnek ezek az okmányszerű emlékei rendkívül sokoldalúak; egyesek nagyarányú építkezésekre vonatkoznak (Schönbrunn), mások a kis vidéki templomok számára küldött kegyes ajándékokat említik s éppoly pontosan tájékoztatnak a vezető udvari művészek díjazásáról, mint a mesterembereknek kifizetett munkabékekről. Az építkezések és más művészi vállalkozások ügyét pusztán ezeknek az adatoknak fonalán természetesen még így sem lehet végigkísérni, minthogy a költségek fedezésére többféle alaphól folyósítottak összegeket. Hogy az egyes vállalkozások történetéről tiszta képet nyerjünk, a mozaikköveket sok helyről kell összegyűjteni, bizonyos azonban, hogy a most közölt számadáskönyvi kivonatok minden ilyen rekonstrukciós munkát igen jelentékeny mértékben megkönnyítenek. Szerencsés véletlen, hogy az udvarnak éppen XVIII. századi műpártoló tevékenységét megvilágító becses források egy ízben már osztrák részről is közöltettek. Ha az Oberstkammeramt irataihól H. Zimmermann által kiadott művészettörténeti adattomeget („Jahrbuch der Kunsthistorischen Sammlungen des Allerh. Kaiserhauses“ XXIV., 1903, függelék) összevetjük F. gyűjtésével, a két anyag számos esetben érdekesen kiegészíti egymást, úgyhogy egyes ügyek több fázisát is figyelemmel lehet kísérni. Ez a körülmény is ösztönzésül szolgálhat a forráskiadás minél intenzívebb folytatására.

F. a számadáskönyvi kivonatok időrendben, betűszerinti hűséggel közli; az egyes adatok gyors feltalálását lehetővé teszik a művész- és helynevekről készített mutatók. A szövegekben előforduló személyekről, művészeti vállalkozásokról, műalkotásokról bővebben tájékoztató, magyarázó jegyzeteket ez alkalommal, sajnos, mellőzni kellett, mert kiadói tekintetben nagy terhet jelentettek volna. Ezek helyett azonban F. a mű bevezetéséül terjedelmes művészettörténeti áttekintést írt, melynek az a kettős célja, hogy a szakembernek a közölt forrásanyag minél teljesebb és alaposabb kiaknázását lehetővé tegye, a művészettörténelem iránt érdeklődő közönségnek pedig az anyag megértését és kellő méltánylását megkönnyítse. Áttekinthetően csoportosítja itt a legtöbb figyelmet érdemlő adatokat, különválasztva a magyar vonatkozásokat az inkább általános érdeklődésre számottartó anyagból.

A Pestet érintő adatok közül elsősorban az Invalidusházára, a mai Központi Városházára vonatkozó feljegyzések érdemelnek figyelmet. A Mária Terézia-kori építkezéseket, átalakításokat a magyar udvari kamarai építőmester, F. A. Hilbrandt vezette. Ő építette az Invalidus-ház templomának nem

sokkal később eltávolított főoltárát, valamint orgonakarzatát. Ezeket az adatokat, éppen F. kutatásai alapján, már Schoen Arnold is felhasználta A budapesti Központi Városházáról írott monografiájában (1930., 114. l.). A budai várépítkezéseivel kapcsolatban egyetlen új adat sem került most felszínre; nyilvánvaló, hogy a költségeket nem az uralkodó magánpénztárából, hanem állami alapokból fedezték. Csak a várkert akkori kiképzésére vonatkozólag kapunk két adatot; a tervezés szerepe a schönbrunni park felügyelőjének, A. v. Steckhovennak jutott, míg a kivitelezést G. Tille budai udvari kertész végezte. A titkos kamarai számadáskönyvek egyéb budai adatai a várbeli vízvezeték építésére vonatkoznak; részünkről is valószínűnek tartjuk Fleischernek azt a feltevését, hogy a közelebről nem megnevezett tervező a rendkívül sokoldalú Kempelen Farkas volt, aki előzőleg, 1772-ben már a schönbrunni park számára is épített vízvezetékét. A várkápolna számára festette J. K. Auerbach udvari arcképfestő azt a három oltárképet Szent István, Szent József és Szent Zsigmond ábrázolásával, melyekért 1767-ben vett fel 742 forintot. E képeket újabban, sajnos, eltávolították eredeti helyükről s ma a mária-remetei templomban vannak.

Mária Terézia egy másik rendkívül sokat foglalkoztatott művészeinek, Balthasar Moll szobrásznak neve az ausztriai munkák hosszú során kívül a kismartoni kálvária-heggyel kapcsolatban is szerepel. Általában a királynő áldozatkészsége ilyen tekintetben szinte határtalan volt; ezt bizonyítják az oltárképekkel, miseruhákkal és egyéb felszereléssel ellátott templomok, például Titelen, Munkácson, Szegeden, Huszton, Fogarason, Csíkszeredán, Szamosújvárott és Nagyágon. Két egészen új templom építtetéséről is értesülünk Szentmihályfalván és Szinfalván.

A szóbanforgó számadáskönyveknek egy külön csoportja nagyrészt olyan adatokat tartalmaz, melyek Mária Terézia leányának, Mária Krisztinának és férjének, Albert szász-tescheni hercegnek birtokain eszközölt építkezésekre és egyéb beruházásokra vonatkoznak. A főhercegi pár ingatlanainak jelentékeny része Magyarországon volt; a legfontosabb helyek: Pozsony, Sasvár, Holics, Féltorony, Magyaróvár, Ráckeve. Ezeken a helyeken a kastélyok és templomok átépítése és új berendezése 1765-ben vette kezdetét. A művészi vezetés a már említett Hillebrandtra bízott. Az első közlések a féltoronyi kastély átalakítására és új belső díszítésére nézve adnak rendkívül becses felvilágosításokat s ezek alapján F. már egy külön tanulmányban foglalkozott az egész kastély és az ott szereplő neves díszítő művészek alkotásainak művészettörténeti jelentőségével (Az O. M. Szépművészeti Múzeum Évkönyvei V. kötet). A fennmaradt adatok olyan fontos művészek munkásságára vetnek új fényt, mint G. Leithner és J. G. Dorfmeister szobrászok és J. K. Auerbach festő, mindenekelőtt pedig A. F. Maulbertsch. Az utóbbi, a késői barokk festészetnek európai jelentőségű

mestere, éppen a féltoronyi kastély nagytermének allegorikus mennyezetfreskójában hagyta az utókorra egyik legvonzóbb alkotását.

Ilyen, az egyetemes művészettörténet szempontjából is jelentős nevek a forrásanyagának nem magyar vonatkozású részében gyakran előfordulnak. Elég, ha az építészek közül F. v. Hohenberg, a szobrászok közül Georg Raphael és Matthäus Donner, J. B. Hagenauer, F. X. Messerschmidt, J. Ch. W. Beyer és F. A. Zauner, a festők közül pedig M. de Meytens és P. Batoni nevét ragadjuk ki. A magyar kutató munkának olyan eredményével állunk tehát szemben, mely számos magyar vonatkozásán túlmenőleg valóban nélkülözhetetlen a külföldi szakemberek részére is. Éppen ebben a körülményben üdvözöljük a magyar és külföldi tudományosság kapcsolatának egyik legszerencsésebb formáját. Annál örvedetesebb F. munkájának ez a kétirányú igazodása s a goethei elvnek — Wer vieles bringt, wird manchem etwas bringen — követése, mert tudomásunk szerint a bécsi állami levéltárakban már cseh és román részről is megindult a művészettörténeti adatgyűjtés, ez azonban kizárólag a cseh, illetve román vonatkozású anyag figyelembevételével történik.

Nem hallgathatjuk el azt a másik örvedetes körülményt sem, hogy a magyar tudományos intézmény égisze alatt megindult forrásközlések kiadására külföldi cég vállalkozott, mégpedig anélkül, hogy a költségek viselésében magyar részről anyagi hozzájárulásban részesülne. Végezetül még csak ennyit: a kiadó cégről, a bécsi Krystall-Verlagról el kell ismerni, hogy a kötetet minden tekintetben példaszerű kiállításban jelentette meg.

Pigler Andor.

Szemle.

Varju Elemér: Magyar várak. Budapest. Műemlékek orsz. bizottsága és a Könyvbarátok szöv. kiadása. Egyetemi nyomda é. n. (1932.) album 211. l. Művészettörténelmünknek olyan fejezetéről szól a könyv, amely a legszorosabb összefüggésben van a politikai történet eseményeivel. Váraink szükségkép és rendeltetészerűen politikai történelmünk mérföldkövei, de egyben maguk is műalkotások és otthonai, melegágyai a bennük élt nemzedékek műveltségének, művészetének, igényeinek, alkotásainak. V. ennek az igazán sokrétű, sok körültekintést, megosztott figyelmet igénylő területnek valóban talán egyedül hivatott ismertetője. Könyökinek általános érdekű, inkább csak a fortifikációs eszme és a hadviselés szempontjából fontos, de már e téren is túlhaladott szemszögű munkája, mely különben sem csak a magyar várakkal foglalkozott, nem indította meg a kívánatosabb serénységet a magyar várak históriájának feldolgozása terén. Halaváts Gyula ugyan készített egy nagyobb lélektetű összefoglalást az Árpád-kor végéig épült magyar várakról, de ez kéziratban maradt (jelenleg az Akadémián) s különben sem emelkedik feladatának igazi magaslatára. Mindezzel arra akarunk mutatni, hogy annak a szerzőnek, aki e témát akarta feldolgozni, nélkülöznie kellett jóformán minden előmunkálatot. Politikai,

művészet-, család-, birtok- és hadtörténeti adatok légióját kellett összegyűjtenie szinte legelsőnek. V. e feladatának becsületesen meg is felelt. Történeti adatainak gazdagsága, főként a család- és birtoktörténetre vonatkozólag szinte teljesen kimerítő. Senki, aki e két terület valamelyikét műveli, avagy művelni szándékozik, nem nélkülözhetné ezt a könyvet, ha... — ám erről alább fogunk szólni.

Rengeteg mondát, legendát foszlat szét, amely a várak regényes omladékait körülbegette s nem egy már nagyonis beidegződött történeti hazugságot utasít vissza művében, például midőn a német lovagrendnek az erdélyi német történetírók által eddig gigantikusra méretezett és ilyként a külföld elé tárt várépítő tevékenységéről az igazságot megállapítja. A kötet 72 vár leírását tartalmazza. Sajnos, e ponton a recenzornak máris kifogást kell tennie. Nem érthet ugyanis egyet az anyag olyan elrendezésével, mint amővel V. könyvében találkozunk. Az alfabetikus felsorolás hármiművészi egységnek is ellene szegül és ha valaki mégis bizonyos szempont szerint folyamatos tájékozódást akar nyerni, nagyon fárasztó munkálkodásra kényszerül. Helyesebbnek véltük volna akár kor, akár birtokoscsaládok, akár erődítés, vagy hadtechnikai szempontok szerint való csoportosítást is, nem beszélve arról a tulajdonképpen egyedül jogosult módról, hogy a várak történetének folyamatos magasabb szemszögből megírt szövegébe, minden vár képe és részletadatai ott, annyiszor, olyan módon és olymértékben fordultak volna elő, ahol, ahogyan és ahányszor azt a szerző elgondolása a végső szintézis és következtetések érdekében megköveteli. V.-nak ez hálásabb feladat is lett volna, hiszen maga utal a várak különszakított és így szükségképpen szkematikusává váló történetének kissé egyhangú voltára. Hogy viszont más körülmények között ezt az egyhangúságot fel tudta volna oldani, arra elég bizonyíték az a törekvés, amellyel így is igyekszik a feszes kereteken belül szint és változatosságot nyújtani az olvasónak.

A várakat jelentőségükhöz mért terjedelmű szöveganyag s számszerint véve bőséges képsor ismerteti. A képanyag azonban ismét súlyos kifogásokat kelt fel az olvasóban. Hogy Buda miért maradt ki a tárgyalt várak sorából, azt talán azzal magyaráznók, hogy ez a vár, mint legfontosabb és egyben máig is legproblematicusabb objektum, maga fog egy hasonló kötetnyi önálló méltatást kapni, de akkor meg igazán nem értjük, hogy minden vonatkozás nélkül miért kellett leközölni szinte hivalkodóan elsőül a Schedel-féle metszetet. S ha már rejtve maradt okokból meg is jelent a fentírt metszet, miért éppen a Morelli Gusztáv által fába metszett hamis és csonka variáns, mikor a hiteles eredetiről kifogástalan fényképfelvételek állanak rendelkezésre. Hogy a fényképfelvételek mellett a rekonstrukció szempontjából elsőrendű fontosságúak a régi metszetek közlése, melyek a ma már romjaiban heverő vagy átépített, agyon restaurált várakat megközelítő eredetiségükben, eleven életükben tüntetik fel, ezt magunk is hirdetjük és ennél fogva meg is követelnők, de hogy ezeket a metszeteket a XIX. századi fametszők többé-kevésbé torzító és hamisító interpretálásában lássuk, ez ellen tiltakoznunk kell. Már pedig V. könyvében ezzel találkozunk. Ugyanígy helytelenítjük a Dörre-féle, valamint egyéb kezek-től származó s mult századi hamis romantikát tükröző rajzok, akvarellek céltalan közlését is. E rajzok és festmények, mint önálló műalkotások nagyon alacsony színvonalat képviselnek s még a maguk idejében

is legfeljebb efemer igényű képesujságokat elégíthettek csak ki, így vajmi kevéssé alkalmasak egy műemlék ismertetés illusztrálására 1932-ben. Egyetlen igazán örvendetes novum a Dévényről közölt Canaletto-festmény. Az egyenként való tárgyalás után V. rövid összefoglalását adja anyagának. Ízes magyar nyelve, könnyen folyó gondolatvezetése megmutatják, hogy mennyivel inkább lett volna haszonra fordítható feladatának ebben a szellemben való fel fogása és megoldása. Záró sorai azonban megdöbbennek és zavarba hozzák az olvasót, mert valamelyest diszharmoniót sejtetnek szerző és kiadó között, mely diszharmoniójának tulajdonképen a könyv látta kárát. A képesanyaghoz rövid magyar, német, francia és angol magyarázatok csatolva, melyek azonban nem egészen megfelelői egymásnak s az idegen szövegbe bizony sok és néhol kirívó hiba került. Sajtóhiba a magyar szövegben is elég fordul elő, amelyek közül a legbosszantóbb az összefoglalás első sorában a magyarok bejövetelének idejére vonatkozó VIII. század. Legnagyobb és legfájóbb hiánya a könyvnek a jegyzetanyag, valamint a bibliográfia teljes elmaradása. V. könyve így, sajnos, használhatatlan kincs a továbbkutatók számára. Egy-egy adatát látva, némelyek igen meg fognak örülni, de további másirányú felhasználásukról le kell mondanunk a jövőben is. Hogy ez miért történt így, nem tudjuk, de hogy így van, azt fájdalmasan tapasztaljuk. Úgy, hogy V. ama mondatába, melyben kifejti, hogy kényszerült a népszerűség szempontjait figyelembe venni, belekivánczik a „csakis“ szó, mert ő tudhatja legjobban, hogy a tudományos szempont, ha sokminden mástól el is tekintett volna, de ezt, éppen az anyag sokrétűsége és rendkívüli fontossága miatt okvetlenül megkövetelte volna. Irjuk ezt a hiányt is ama diszharmonia terhére?, akkor úgy kell látnunk, hogy könyvében egy nagy jelentőségű, odaadó munkássággal gyűjtött tudományos anyag popularizálódott el, jelentősebb haszon nélkül s ez V.-nak fájhat leginkább. A könyv külsejére és kiállítására vonatkozólag, szintén volna néhány szavunk. A kötet egyenes folytatása Rados: Magyar kastélyok című munkájának. Nem értjük tehát, miért tértek el annak sokkal alkalmasabb formájától? Az album-alak már sehol sem használatos, elhelyezése a könyvtárakban kényelmetlen és zavaró. A nyomdai munka igaz gyönyörűségünkre szolgál. Leszámítva néhány jelentéktelen apróságot a klisék beegyenesítése terén, az Egyetemi nyomda remekelt. Viszont a kötés nagyon szerencsétlen próbálkozás volt. A durva pokrócvászon szakszerűtlenül felhúzza az aránylag gyenge lemezre, a fedél vetemedésének csodálatos és soha nem látott formáit produkálja helyrehozhatatlanul már néhány órával a présből való kikerülése után.

Kampis Antal.

Kalász Elek: A szentgotthárdi apátság birtokviszonyai és a ciszterci gazdálkodás a középkorban. (Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez. Szerk. Domanovszky Sándor. 5. sz.) Budapest, 1932. 8° 181 l. A szerző — mint már a címből is kitűnik — kettős feladat megoldására vállalkozott: egyrészt ismertetni egy magyar középkori ciszterci apátsági birtokot, másrészt ezzel kapcsolatban képet nyújtani általában a ciszterci gazdálkodásról. Bár közismerten fontos a ciszterci-rend szerepe régebbi századaink gazdasági életében, eddig még nem talált K.-éhoz hasonló részletes és rendszeres ismertetésre irodalmunkban. A szentgotthárdi apátság középkori viszonyairól írásos emlék igen kevés maradt fenn. Tatár és török pusztításnak egyformán ki lévén téve, a szerzetesek gazdasági iratokat nem tudtak megmenteni, csak a legfontosabb okleveleket, K. ezeket is az

osztrák ciszterciak levéltáraiból, a Batthyány-család körmendi levéltárából, stb. volt kénytelen összegyűjteni. Minthogy azonban a ciszterci birtokok gazdálkodását a legaprólékosabb részletekig központi-lag egységesen szabályozta a nagykáptalan, joggal használja fel K. a nagykáptalani döntéseket és külföldi apátságok analogiáját az itteni viszonyokra vonatkozó adatok hiányának pótlására, vagy legalább, hogy „az egyetemes érvényű gazdasági rendelkezések, elvek alkalmazásának lehetőségére“ rámutasson. Azonban a szabályozó elvek és a gotthárdi apátság valóságos gyakorlatának különbségeire talán élesebben rá kellett volna mutatnia, a magyarországi gazdálkodás akkori állapotrajzának segítségül hívásával. Másrészt el kell ismer-nünk, hogy az a kép, melyet a gazdag külföldi irodalom s forráskiad-ványok felhasználásával a ciszterci gazdálkodás részleteiről ad, igen élénken hat és élénkítőleg is hathat a jövőben rokontémák magyar feldolgozóira. Az ismertetett apátság gyepüelvi területen települt, K. tehát igen helyesen először a szerzeteseknek a helykiválasztásban érvényesülő elveivel foglalkozik; tekintetbe veszi a földrajzi tényezőket és ezek segítségével az apátsági birtok kiépítéséről számol be. A ciszterci gazdálkodás alapja a major-rendszer, az egyes birtokrészeknek a művelésbe való bekapcsolása tehát majorok építésével történt, amelyek azután később községekké alakultak. Munkaerő tekintetében nagyon kedvező helyzetben voltak az apátságok a munkáste-sztvérek intézménye folytán. Mikor ez a munkaerő megcsökkent, a gazdálkodás alapjául a jobbágyközségek szolgáltak. Ez átalakulás okát nem találjuk kellőképen kifejtve, magát a folyamatot pedig helyesebb lett volna itt, a munkaerőviszonyok ismertetésénél tárgyalni s nem később egy földesuri per kapcsán. K. munkája legnagyobb részét természetesen a gazdálkodás különböző ágának ismertetése foglalja el. A gazdálkodás olyan fejlett, hogy világi nagy-birtokokon még száxadok mulva is sokkal primitívebb viszonyokat találunk. Nem hisszük azonban, hogy valami mélyebb meg gondolás vezetett volna a ciszterciákat arra, hogy a háromnyomásúnál magasabb nyomást ne használjanak; az ok egyszerűen az, hogy több vetésforgó számára hiányzott még a negyedik vagy ötödik termés, hiszen a takarmánynövények termelése még ismeretlen. A szentgotthárdi apátsági birtok nagy gazdasági erejét mutatja, hogy alapítása után még félszázad sem telt el, mikor már leányapátság telepítésére vállalkozott, pedig ennek gazdasági berendezése is az atyaapátság gondja. A virágzás ideje a XIII. század, a XIV. században már hanyatlásnak indul az apátság; hogy mi okból, arról határozottabb képet kívánnánk a múltól. A kései középkor magyar gazdaságtörténe-tébe való erőteljesebb beállítás az értekezés pótlendő hiányai közé tartozik. A hanyatlást teljessé teszi az a körülmény, hogy e század végén magánkegyurak kezére kerül a királyi alapítású apátság. Mátyás király ismét életre akarja kelteni, de próbálkozása tartós eredményre nem vezet. Értékes kiegészítésül közli K. a fennmaradt szerzetes-, munkásteztvér- és jobbágyneveket a XII. század vége óta, aminek esetleges telepedéstörténeti és nemzetiségi kutatások nagy hasznát vehetik. A részletes bibliográfia és térkép szintén jó szolgálatokat tehet a hasonlótárgyú kutatásoknak. Kiemeljük még K. világos, magyaros stílusát, mivel ez — sajnos — elég ritka tudományszerző irodalmunkban. Érdemes lenne a szentgotthárdi apátság újkori gazdálkodását is feldolgozni, mert a XVIII. században a heiligenkreuzi osztrák apátság újra telepíti és ezzel új élet indul meg. Helyesnek tartanók, ha a ciszterciak Magyarországra telepítésének

800-ik évfordulójára, 1942-re készülő apátságtörténetek, K. nagy szorgalomról tanuskodó munkájának alapulvételével, a gazdasági vonatkozásoknak az őket megillető teret juttatnák s e feladathól a szerző is jelentős részt vállalva, tovább folytatná kutatásait. **Csapody Csaba.**

Bihl, Michael O. F. M. terjedelmes cikke: *Die hl. Elisabeth von Thüringen als Terziarin* (Franzisk. Studien, 1931, 259—93. l.) nemcsak tartalmánál, hanem szigorúan módszeres előadásánál fogva is értékes és tanulságos. A hozzáférhető forrásanyag teljes ismerete alapján összeállítja a szent életében található ferences vonásokat és vonatkozásokat. Különösen részletesen foglalkozik a marburgi Szent Ferenc-kórház életével és megállapítja, hogy itt Erzsébet körül idővel egész kis szerzetesi életközösség alakult, melynek tagjait is felsorolja. A közösségbe való bejutás a szentté avatás alkalmával kihallgatott szenttanuk egybehangzó vallomása szerint a „szürke ruha“ felöltésével történt. B. ezen a nyomon elindulva kétségtelenül bebizonyítja, hogy a szürke ruha felöltése nem jelenthet mást, mint Szent Ferenc harmadrendjébe való belépést. Bizonyítása olyan széleskörű és alapos, hogy megbízhatóság tekintetében a legkisebb kifogást sem emelhetjük ellene. Ezt azért tartjuk szükségesnek külön hangsúlyozni, mivel Szent Erzsébet harmadrendűsége eddig inkább ösztönszerű megérzés és föltevés, mint adatszerűen bebizonyított történeti valóság volt. B. szép és tartalmas cikke után azonban többé nem kételkedtünk benne. **Balanyi György.**

Zelliger, Aloysius: Pantheon Tyrnaviense. Tyrnaviae, 1931. Typis Soc. S. Adalberti. 8° XV+258 l. Z. prelátuskanonok, Nagyszombat plébánosa, az Egyházi Írók Csarnoka és az Esztergomvármegyei Írók című biobibliografiák érdemes szerzője, ebben a könyvében a Nagyszombaton megjelent nyomtatványok bibliografiáját adta ki. Könyve latinnyelvű, de előszavát külön betétben magyarul is közli, tudván, hogy elsősorban mi magyarok érdeklődünk iránta, hiszen Nagyszombat kétszáz éven át a magyar katolikus kultúra fellegvára volt, közel másfél századon át egyetemünk székhelye s ott működött a XVII. század második és a XVIII. század első felének legtermékenyebb magyar nyomdája, amelynek sajtói alól a magyar irodalom s a hazai tudományosság sok fontos könyve került ki. Nyomtatványai szétszóródtak, Nagyszombat irodalmi életének hiteles adatai mai szétszakítottságunk állapotában sokaknak hozzáférhetetlenek s Z. félszázados írói jubileumára azért írta meg ezt a könyvét, hogy a szétszórt adatokat és címeket összegyűjtse s bebizonyítsa, hogy a „kis Róma“ mily méltánylandó arányban vette ki részét az emberiség kultúrmunkájából. Ezt a kultúrmunkát Z. könyve időrendes beosztásával híven szemlélteti. A város művelődési központtá akkor lesz, amidőn Oláh Miklós Esztergomnak török megszállása után ide helyezi át székhelyét, majd 1578-ban nyomda alapul. A törökök visszaűzése után kezdődik a hanyatlás, mikor egyetemét s nyomdáját Budára helyezik át, visszahanyatlík egy bár nagymúltú és nagyműveltségű, de mégis kicsiny vidéki város sorsába. A „Pantheon Tyrnaviense“ büszke, de bús cím. Dicső, de végleg letűnt mult dicsősírhelye. Z. időrendben haladva az 1578 óta 1930-ig Nagyszombaton megjelent nyomtatványok teljes címeit írja le. Minden leíráshoz, mintegy hitelesítésül, egy-egy példány lelőhelyét közli, vagy pedig, ha példányt nem ismer, arra a bibliografiára utal, melyből a címet vette. De igen lakonikusan. Mindig csak *egy* példányt, illetőleg ennek híján *egy* forrásmunkát idéz s ebben az eljárásban bizonyos rendszert követett: a példányoknál elsősorban valamely volt felsőmagyaror-

szági könyvtárt nevez meg lelőhelyként s ha ilyen nincs, a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárában, a budapesti egyetemi vagy papnőveldei könyvtárban, vagy, ha ott sincs, az esztergomi s győri egyházmegyei s a pannonhalmi apátsági könyvtárban levő példányt idézi. Hasonlóképen járt el a bibliografiáknál. Az 1711 előtti nyomtatványoknál Szabó Károlyé, az 1711 utániaknál Petriké az elsőség; ha a cím náluk nem fordul elő, Szinnyeire vagy Sommervogelre hivatkozik. A források jegyzékében nélkülözzük Irányi—Gárdonyi—Czakó munkáját a Királyi Magyar Egyetemi Nyomda Történetéről. A könyvet 323 illusztráció díszíti; legnagyobb részük arckép, de akad köztük néhány kisebbitett címlaphasonmás s két nagyszombati történelmi látkép is. Kár, hogy csak sommásan sorolja fel azokat a munkákat, melyekből a képeket átvette. Megérte volna, hogy az egyes képek mellett a címek mellett is használt rövidítésekhez hasonló utalásokkal megjelölje forrását. Számos kortárs arcképe valószerűleg Z. e munkájában fordul elő először. Természetesen nem minden kép hiteles. Pl. Szt. Ágoston vagy II. Lajos királyunk arcképe inkább a korra jellemző, amely így, ilyeneknek ábrázolta őket. De mert nem tudjuk pontosan, hogy az illusztrációk honnan vették, mely korban keletkeztek, nemcsak történelmi forrásul nem szolgálhatnak, hanem — sajnos — a helyes történelmi érzék kifejlődését sem mozdíthatják elő. Annál értékesebbek a nagyszombati kiadványok címlapjainak említett reprodukciói. A magunk részéről ilyeneket még nagyobb számban is szívesen láttunk volna, cserében a külföldi Porträten-Werk-ekből átvett képekért. A könyv végén levő Index Personarum Z. kezdőbetűkre redukált rövidítési módszerével ötletesen utal azokra a bibliografiai kézikönyvekre, melyekben a névmutatóban szereplő egyénekre vonatkozó életrajzi adatok találhatóak. A könyv kétségtelenül hasznos szolgáltatokat fog tenni a helyi nyomdászat történet s helyi bibliografia kutatóinak. Azzal, hogy minden nyomtatvány után mindig csak egy példányt, vagy mindig csak egy bibliografiai forrásmunkát említ, nem mentesíti ugyan őket további utánjárások alól, adatainak gazdagságával s áttekinthetőségével mégis hálára kötelezi őket. Általánosabb szempontból tekintve pedig megkönnyíti azon kutatók munkáját, akik a magyarországi jezsuita-irodalom gondolatkinését és felfogását óhajtják vizsgálni; amíg ezek eddig kénytelenek voltak pl. Petrik bibliografiáját átnézni, most itt egyszerre készen kapják a legfontosabb magyarországi jezsuita központ termékeinek jegyzékét.

Fitz József (Pécs).

Barts Gyula: Zalai Kápolnai András és Piskolti Fabricius Mátvás élete és feljegyzései (1576—1601). Sopron, 1929. 8°, 20 l. A gyulafehérvári Batthyány-Könyvtárban őriznek egy Wittenbergben 1573-ban nyomtatott *Calendarium Historicumot*, amelyet az 1578-ban Wittenbergben tanult Kápolnai vásárolt magának s mely neki, majd Fabriciusnak és még négy idegennek 224 bejegyzését tartalmazza. Kápolnairól és Fabriciusról eddig alig egy-két életrajzi adatunk volt. A szerző most felhasználva a bejegyzések személyes vonatkozásait, mindkét református lelkésznek megrajzolja életrajzi vázlatát s ezzel protestáns egyháztörténelmi ismereteinket néhány adattal gazdagítja. Megemlékezik a későbbi bejegyzésekről és azok fontosabbjait (összesen 32-t) közli is. A becsületes igyekvésű dolgozatot számos sajtóhiba és hiány torzíttja. Az általam látott példányokban a szerző ezeket sajátkezűleg kijavította. Ezek nélkül az aránytalanul nagy apparátussal dolgozó füzet több félreértésre adhatna alkalmat.

Asztalos Miklós

Császár Edit: A hajdúság kialakulása és fejlődése. A debreceni Tisza István Tudományos Társaság honismeretető bizottságának kiadványa. VII. köt., 28. füzet. Debrecen, 1932. 8° 67 l. — A hajdúságról csak néhány kisebb tanulmány jelent meg eddig; pedig, hogy mennyire fontos szerepe volt ennek a földönfutókból rekrutálódott népnek, az most a trianoni békekötés után derült ki, amikor a törökvilág pusztításai után idegen fajú népekkel betelepített alföldi részeket a nemzetiségi elv alapján leszakították Magyarország testéről. Ha Bocskay meg nem szervezi s le nem telepíti az ő korában az ország csapásának tekintett hajdúkat, akkor ezeken a területeken is idegen nemzetiségek laknának, s ezzel a területtel is kisebb volna Csonka-Magyarország. A hajdúság kialakulásával és fejlődésével keveset foglalkozott a róluk szóló irodalom, s lassanként megcsontosodott az a halvélemény, hogy a letelepített hajdúk nagyrészt rácok voltak. Az újabb kutatások derítették ki, hogy Bocskay hajdúi alföldi magyarok, akiknek letelepítése és helyhez kötése a nehéz körülmények ellenére éppen azért történhetett meg nagyobb zökkenés nélkül, mert települési területükön otthon érezték magukat. Szerző eredeti forrásokon felépült tanulmánya a hajdútársadalom kialakulását és fejlődését tárgyalja. Megállapítja, hogy Bocskay seregében csaknem kizárólag e területek férfilakossága harcol, tehát népiségében egyéges. A hajdú városok régi lakossága sem pusztult ki teljesen s a letelepített hajdúság velük összeolvadva, erős gyökeret eresztett. A hajdúság vagyontalan nemesekből és parasztokból toborzódott. Annak a szoldjába állt, aki felfogadta. Bizonyos primitív ideálok azonban mégis szívnyaadoztak lelkében. Ilyen eszme amely a hajdúságot észrevehetőleg áthatja, a vallási, továbbá a feudális kapcsolat ideája. (Hűségük kezdetben csapatkapitányukon túl nem terjed, később azonban rendíthetetlen hívei lesznek az erdélyi fejedelmeknek.) A hajdúság letelepedése és a hajdútársadalom kialakulása nem ment végbe minden nehézség nélkül. Birtokviszonyaik Bocskay halála után rendezetlenek voltak, s a megyei nemesség ellenszeme még egy század múlva is lobogott ellenük. Mindehhez hozzájárult még a végvidékekre jellemző állandó küzdelem a török ellen. A hajdúvárosok fejlődésében olyan tényezők is közrejátszanak, amelyek külső indítékok eredményei. Így a császári fennhatóság alá kerülés után Forgách Zsigmond kassai főkapitány instrukciója adja meg a városkormányzat alapvonásait. A fejlődésben fontos szerepe van Debrecen hatásának. Igen értékesek szerzőnek a földbirtoklás történetére vonatkozó megállapításai. Cáfolja Tagányinak a hajdúság ősi nomád földközösségére vonatkozó állításait. Kimutatja, hogy Tagányi a XVIII. század birtoklasmódját vetítette vissza a XVII. századba. Pedig a XVII. században bőséges adattal igazolható, hogy a hajdúknak öröktulajdonú földjeik voltak. Ekkor a hajdúvárosokban földközösség még nem volt, sőt művelési kényszer sem. Csak az erdők, kaszálók, továbbá a legelők voltak közösek. A szántóföldközösség Szoboszlón pl. a XVIII. század első felében fejlődött ki, de az egyéni tulajdonú föld még ekkor sem tűnt el teljesen. A földközösség a XVIII. század vége felé szűnik meg s ekkor érkezik el az idő a tanyarendszer kialakulására. A XVII. század utolsó harmada a hajdúvárosokra nézve rendkívül küzdelmes volt. A környező vidék menekülő lakossága bizalommal fordult a hajdúvárosokhoz, ahol otthonra talált. Az életszínvonal természetesen lényegesen lejjebb szállott s csak a nép vallásosságának köszönhető, hogy e nehéz időben is volt valamelyes lelki kultúrája. A XVII. század végéig a hajdúk

a katonáskodáson kívül egyéb közszolgáltatással nem tartoztak, de 1686-ban a magyar király fennhatósága alá kerülnek, katonáskodásuk lassanként megszűnik s adó alá veszik őket. Lipót király utasítására főkapitányt választanak s a hét város magasabb közigazgatási egységgé tömörül. III. Károly és Mária Terézia uralkodása a hajdúság békés fejlődésének kora volt. A népesség számban és vagyoniakban gyarapodik s kialakul a hajdú arisztokrácia is. — Cs. könyve értékes nyeresége a magyar történeti irodalomnak és forrásmunkául szolgál annak, aki az Alföld XVI—XIX. századbéli történetével foglalkozik. Hibájául talán csak azt említhetjük, hogy a bihari hajdútelepekkel nem foglalkozik elég behatóan. Szeretnők hinni, hogy ez az első nagyobb munkája csak egy része a hajdúságot méltán megillető monografiának, melynek megírására a szerző mindenképpen hivatott. Társadalomtörténeti kutató módszerét és eredményeit követendő példának ajánljuk.

Győrffy István.

Harsányi István: Rokokó ízlés a magyar irodalomban. Sárospatak, 1930. 8°, 56 l. Kissé rendszertelenül és elnagyolva, de szerencsésen alkalmazott szellemtörténeti szempontokkal, jó stílusmegfigyelésekkel (sztereotíp kifejezésmodor a szerelmi és természet-ábrázolásban, miniatúrvezálmok stb.) tekinti át H. a rokokó ízlés szerepét irodalmunkban. Az 1794—1805. (Uránia—Csokonai halála) évek közti korszakot tekinti a magyar rokokó uralmának, Kármán, Csokonai, Kováts József, Fazekas Mihály, Szentjóbi-Szabó működését. A legérdekesebb tanulság, hogy Csokonai rokokóhajlamával Debrecenben sem állott elszigetelten, a debreceni kör ugyanennek az ízlésiránynak hódolt. Újhól igazolódik a tétel, hogy az úgynevezett magyaros iskola törekvéseiben éppenúgy az európai áramlatok követője volt, akár a többi, németesnek, franciásnak, külföldieskedőnek elkönyvelt. Dugonics, akinek német forrásait már a pozitív filológia rendre kimutatta, vagy a rokokó képzetű Kováts József miért lenne magyarosabb például Kazinczynál? Lelkesen korszerűek voltak ők is, csak tehetségben maradiak, külföldi hatást befogadók, csak éppen nem eléggé egyéniségek.

Halász Gábor.

Meszélyi Antal: Az esztergomi főegyházmegeye a reformkor elején. Budapest, 1932. (Kl. a Katholikus Szemle 1932. évf.-ból.) 8°, 30 l. M. tanulmányában, Rudnay Sándornak 1825 május 16-án kelt ad limina-jelentése alapján (v. ö. Huszár Elemér: A visitatio liminum, Budapest, 1904, 128—46 l.) rajzolja meg az esztergomi főegyházmegeye helyzetének képét. Szerintünk kissé optimisztikus ez a kép. Rudnaynak korántsem sikerült a jozefinizmus béklyóit annyira lerázni, amint azt M. hiszi. A püspökök által a pápához ötvenként tenni szokott jelentések kétségtelenül értékes források az egyházmegeyék külső története, leginkább pedig a történeti statisztika szempontjából. De már céljuknál fogva is sokkal inkább az általános-ságok terén mozognak, semhogy egyedül is kielégítő forrásul szolgálhatnának az egyházi viszonyok megítéléséhez. Előadás módjuk, a szemszög, amelyből az egyházmegeye viszonyait megítélik, a római stílus curialisához van alkalmazva. Ezért csak óvatossággal használhatók, s adataik feltétlenül kiegészítendőek, illetőleg ellenőrzendőek más források adataival, közöttük a nunciusi jelentésekkel is, amint-hogy Róma is elsősorban diplomáciai képviselői útján kapott megbízható híreket az egyes országok egyházi állapotáról. A püspöki relációknak ilyen értékelését bizonyítja a győri egyházmegeye leg-régibb, 1629-ből való jelentésének a publikációja is Vanyó Tihamértől. (A győri püspökség 1629-ben, Pannonhalmi Szemle, 1931, 135—9

l.) A quinquennális jelentések, ha nem is túloznak, de minden esetre kedvező színben, Rómában hatékony szavakkal igyekeznek leírni az állapotokat. **Tóth László.**

Kiss Kolos Jenő: A margitszigeti Szent Mihályról nevezett premontrei prépostság története. 2. kiadás. Budapest, 1932. Hellas-ny. 8° 63 l. A székesfővárosi közmunkák tanácsa vitéz nagybányai Horthy Miklósnak, Magyarország kormányzójának tízéves jubileumára újjáépítette romjaiból a margitszigeti hajdani premontrei prépostság kápolnáját. Erre az alkalomra készült kegyeletes emlékül s a közönség tájékoztatására e kis füzet, melynek tudományos értéke azonban, sajnos, nincs. Maga a prépostság története sincs benne rendszeresen megírva, csak sovány adatokat kapunk belőle tizennégy lapon. A füzet jó részét a szerző olyan anyaggal tölti ki s ezt is kellő rend nélkül összehalmozva, melynek a tárgyhoz csak távoli vagy semmi köze, Mi szükség volt pl. kiragadni a magyar premontreiek történetéből egyes neveket s köztük Vaczek Károly zenészerzővel kapcsolatban lexikonbeli idézeteket lenyomatni arról, hogyan keletkezett a Rákóczi-induló? Vagy mi értelme volt e helyen megemlékezni külön cím alatt boldog Gertrudról, Szent Erzsébet leányáról, aki egy német női premontrei kolostor tagja volt s a margitszigeti prépostsággal nem állt semmi kapcsolatban? Némi mentségül szolgálhat, hogy a füzetet gyorsan kellett megírni; a második kiadás átdolgozására azonban talán mégis lett volna idő és lehetőség.

Döry Ferenc.

Köszeghy, Elemér: Die Denkmäler der Antoniter in Drautz (Zips). Késmárk, 1930. 8°, 31 l. 6 képpel. Lőcse és Csütörtökhely között fekszik Szepesdaróc (Drautz, Dravce) község. Kicsiny gótikus templomában — mely a Szepességen gyakori kéthajós egyházak sorába tartozik — 1928-ban K. a meszelés alatt lapangó freskókra bukkant. E freskók jelentőségét három körülmény fokozza: igen koraiak, kitérő állapotban bontakoztak ki a barbár, de konzerváló mérszréteg alól s végül történeti vonatkozásaik is igen érdekesek. K. jól tette, hogy nem pusztán a freskókat méltatta, hanem kiterjeszkedett Daróc történetére és egyéb műemlékeire is. Villa Drauch 1263-ban szerepel először oklevélben. Hain Gáspár lőcsei krónikája szerint temploma 1288-ban épült, 1313-ban említi először egykorú forrás. Némelyek szerint IV. László alapította, ki vad kúnjainak egy csoportját itt akarta szelídebb földművelő élethez szoktatni. A daróci templomról eddig azt hitték, hogy a kereszties lovagok birtokában volt. K. kimutatja, hogy az 1095-ben Vienne-ben alakult Szent Antal-rend tagjai tisztelték benne Istent s laktak a hozzáépített, azóta elpusztult kolostorban. A rend a XIII. század második felében, a tatárjárás után jött be az országba. Címere megmaradt a daróci templom egyik padjának fafaragványán: T-kereszt (Remete Szt. Antal keresztje, crux commissa) csengőkkel, alatta két disznó. A rend tagjai — mint az egyik daróci oltárszárny 1460 körül készült festménye mutatja — hosszú fehér ruhát és csuklyás fekete köpenyt viseltek, mely utóbbit a vállon égkék T-kereszt díszített. E két értékes adatból is látható, hogy a művészettörténet olykor segítségére lehet mesterének, a történetírásnak. A huszita háborúk, melyek a környéket feldúlták, Darócot sem hagyhatták bántatlanul, erre vall, hogy a templom berendezése, a bemeszelt freskókon kívül, ez időszak utánról való. A kéthajós templom középoszlopai eredetileg ácsolt, lapos tetőt tartottak, később, a XV. században a falakat magasabbra emelték és beholtzták. Tornyát az ötvenes években bontották le. A most

felfedezett freskók két csoportba oszthatók. Az elsőbe tartozik a kórus keleti falán látható Angyali üdvözet és Kálvária, azonkívül a kórus keleti falán egy képsorozat Remete Szent Antal életéből (Szt. Pál és Szt. Antal találkozás, — Szent Antalt az ördögök kínozzák, — az ördög szép nő képeben kísérti, — a vérében fekvő szentet az ördög elhagyja). Valamennyi kitünő állapotban megmaradt falképet egy Z vagy ZZ jegyű mester festette 1300—1310 körül. Formanyelvükben érdekesen olvad össze a bizánci és a nyugateurópai koragotikus stílus. A második sorozat sejtethető tíz passióképéből eddig kettőt takart fel K.; az egyik a kereszt felállítását, a másik a kálváriát ábrázolja. Ez utóbbiak 1400—1420 körül készülhettek, művészileg jelentéktelenebbek, de érdemes említeni, hogy ismeretlen mesterük Krisztus kínzóit kún süvegekkel ábrázolta. K. gondos és alapos tanulmánya mutatja, hogy a Felvidék még igen sok érdekességet tartogat a műtörténet és kultúrtörténet kutatói számára.

Genthon István.

Metzner Károly: Kiskunfélegyháza határtörténete. (Kl. a kiskunfélegyházi áll. tanítóképzőintézet 1931/32-i értesítőjéből.) 8° 24 l. A városi levéltár határperaktái és a tanácsülési jegyzőkönyvek nyomán foglalkozik M. Kiskunfélegyháza területi kialakulásával. Tanulmánya érdekesen szemlélteti, hogyan kel új életre egy régi község a török idők pusztításából. A kún megszállás és a város határát alkotó hét kún puszta vázlatos rajza után Félegyháza újratelepülését tárgyalja, megemlékezve a város életének egyik fontos mozzanatáról, a redempcióról is. Részletesen ismerteti a város kétévtizedes elkeseredett küzdelmét határaiért, amelyek során sikerült jogait biztosítania a támadó szomszédokkal szemben (Kecskemét, Szeged, a Károlyi grófok és a vármegyék). A mellékelt térkép jó kalauzul szolgál a határok körüljáráshoz. A határpercek összefoglalásánál néhány általánosabb érdekű kérdés megvilágításához is hozzájárul s ezeket hasonló tárgyú dolgozatok is tekintetbe vehetik (pl. a határjelek elhelyezése, mértékek stb.). A kis tanulmány azt igazolja, hogy egy város történetének a határalakulás szempontjából való áttekintése kumuláló pontot jelenthet olyan más kérdések vizsgálatához, amelyeknek az országos történet is hasznát veheti.

Vinceze Sándor.

Hepp, Nikolaus: 150 Jahre Bačka-Palanka. Die Geschichte der deutschen Ansiedlung der drei Schwestergemeinden Palanka bis zur Gegenwart. Újverbász, 1930. 8° 176 l. A monográfia a Bácskapalánka néven egyesített három testvérközség alapításának 150 éves jubileuma alkalmából praktikus használatra készült. Szerzője előtt a tudományos módszer ismeretlennek látszik; a könyv szerkezete, stílusa egyaránt a falu igényeihez alkalmazkodik; pl. fontosnak tartja, hogy a község mai lakosainak neve legalább a birtokkataszterben szerepeljen. A településtörténeti részben levéltári anyagot is felhasznál, a többi fejezetben azonban megelégszik a község jelenlegi intézményeinek, egyesületeinek és hivatalainak ismertetésével. A történeti előadás a legutóbbi évtizedek fejleményeire nem terjeszkedik ki; a könyv első lapján megtaláljuk ugyan a jugoszláv király arcképét, de az új imperium alá került lakosság életviszonyairól és politikai törekvéseiről — érthető okokból — nem tájékoztat.

Eperjessy Kálmán (Szeged).

Gréb, Julius: Zipser Volkskunde. Kesmark und Reichenberg. Verlag der Anstalt für Sudetendeutsche Heimatsforschung. 1932. XII+342. l. I térképpel, 32 egyszínű és 4 színes műmelléklettel. G. úttörő, komoly könyvvet lapozgatva emlékezetünkbe ötlük Melzer

Jakab prédikátor elfelejtett, száz esztendőnél idősebb könyve: *Der ungarische Zipser-Sachse in seiner wahren Gestalt* (1807), amely szónoki pátosszal telítve, de mégis elismerésemelőtő tárgyilagossággal igyekezett hű képet adni a Szepeesség német népéről. Melzer akkor a *magyar-német* életközösség szemléletéből indult ki, ennek az életközösségnek a szemszögéből törekedett megértetni a szepesi németiség sajátosságait; G. modern könyve a *német* népgondolat ösztönző erejének köszönheti létrejöttét. A liberális államgondolat illúziójának szétfoszlásával a háború után európaszerte, de különösen Németországban hatalmas lendülettel feltörő népközösség tudata az egyes történeti diszciplinák hierarchiájában is jelentékeny átértékelésre vezetett. Legtöbbet nyert ennél az átértékelésnél a településtörténet és a néprajz. Az a sok könyv és tanulmány, amely a történelmi Magyarország területén lakó németiség településéről, nyelvéről, irodalmáról az utóbbi években megjelent, többé-kevésbé mind a népközösség gondolatából eredő tudományos célkitűzésekben fogant. Ezeknek sorába tartozik G. szepesi néprajza is. Mert igaz, hogy a szerző példaadó következetességgel és lankadatlan kitartással szinte egész életét a szepesi német néprajz, népszokások és népköltészet tanulmányozásának szentelte, de a szintézis bátorságát és főképp a publikáció lehetőségét az új közösségi tudat tudományos orientációjától kapta. Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy G. könyvében nyoma sincsen annak az irányzatosságnak, amelytől hasonló tárgyú újabb munkák éppen nem mentesek. Ő hűvös tárgyilagossággal csak a tényeket nézi és kínos aprólékosággal vizsgál minden adatot, mielőtt azt az egységes képbe beleillesztené. Józsansága és szinte túlzottan kritikai álláspontja visszatartja őt attól is, hogy adataiból távolabbi következtetéseket vonjon le, hogy helyenként a lelkiismeretes anyagismertetés fölé emelkedjék, ami pedig a könyvnek csak javára vált volna. Igen tanulságos lett volna például a nyelvről és költészetéről szóló terjedelmes fejezetben (74—232. l.) rámutatni azokra a történeti tényezőkre, amelyek a népköltészet egyes ágait (például a népies műköltészetet) formálták és fellendítették s a népies műköltészet képviselőinél a tárgyi jellemzés mellett rámutatni költészetük irodalmi gyökereire is. Nem kapunk továbbá világos képet G. előadása alapján arról, hogy a szepesi németiség nyelvében és költészetében mennyiben ébred németiségének tudatára, mennyiben reagált a magyarság terjeszkedésére és az eltótosodás veszedelmére. (A népviseletről szóló fejezetben helyesen mutat rá a XVIII. századi nemesi, egyes vidékeken a tót viselt hatására.) Pedig Lindner és Scholez némely költeménye erre nézve is támpontot ad. De talán ezek a követelmények túllépik egy egyszerű „néprajz” kereteit. Egyébként G. gondosan figyelemmel kíséri a népiélet összes megnyilvánulásait. A szepesi németiség általános jellemzése után sorban tárgyalja babonáit és mondáit, szokásait, nyelvét és költészetét, házainak építési módját és a falvak településformáját. A historikust közelebről a házépítésről és településformáról szóló fejezet fogja érdekelni (233—289. l.), mely teljesen önálló kutatásokon alapul és gondos összehasonlító tanulmányokkal megrajzolja a rokon formák vándorútját Németországból, főként Sziléziából. A származás kérdésének tárgyalásába azonban G. sem itt, sem a nyelvről szóló fejezetben nem mélyed el, hanem azt a speciális történeti kutatásra hárítja. Ennek a történeti kutatásnak itt még valóban sok tennivalója akad. A származás és az őshaza kérdésében az erdélyi szászok sem tudtak minden kétséget kizáró, egységesen

elfogadott eredményre jutni, pedig náluk már a harmadik tudósgeneráció a szenteli legjobb tudását e kérdés tisztázásának. Még kevésbé a spesiesiek. A Németországban fokozódó telepítéstörténeti érdeklődés, amely előszeretettel fordul a Duna medencéjében lévő németlakta területek felé („Donauschwaben“), nem nagyon jön segítségükre. Erich Fausel helyenként elfogult könyve (Das Zipser Deutschtum. Jena, 1927.) a historikusnak szinte semmit sem mond, a régebbi kutatás pedig (eredményeit legrészletesebben és legzavarosabban *Kaindl* foglalta össze ismert könyvében) módszerében és szempontjaiban egyaránt elavult. G. könyve megérdemli, hogy szélesebb körben is elterjedjen, a historikus pedig igazán haszonnal forgathatja. Ha gondolkodva, sajátos életfeltételeinket szem előtt tartva értékesítjük a népközösség tudatából eredő tudományos célkitűzéseket, akkor a magyar népiség fejlődésének sok-sok homályos pontjára is fény derülhet.

Pukánszky Béla.

Cartellieri, Alexander: Die Weltstellung des deutschen Reiches. 911—1047. München—Berlin. Verlag von R. Oldenbourg, 1932. 8° 513 l. A jenai professzornak ez az új műve, mely az 1927-ben megjelent Weltgeschichte als Machtgeschichte (Die Zeit der Reichsgründungen 382—911) folytatása, becsületesen és bevallottan nem akar mást adni, mint politikátörténetet a szónak legorthodoxabb értelmében. Így nem is kaphatunk benne mást, mint háborúkat, békekötéseket, diplomáciai intrikákat, dinasztikus házasságok leírását és magyarázatait; új szempont legföljebb abban jelentkezik, hogy C. a régebbi német összefoglalásoktól eltérően vizsgálódását nagyobb méretű színpadra terjeszti ki, figyelembeveszi a bizánci birodalom, a normanok, oroszok, arabok, szeldzsukok, sőt még a magyarok történetét is. Az alap, melyről ezt az óriási eseménykomplexumot tárgyalja, a történetírás mai állapota szerint a lehető legmegnyugtatóbb: csaknem minden megállapítása kutfőkön, vagy a számára nyelvileg hozzáférhető európai irodalom eredményeinek ismeretén nyugszik. Lehetne ugyan azon sajnálkozni, hogy a magyar és szláv irodalom teljesen hiányzik, azonban a kötet végén összeállított bibliografiában, még inkább pedig a lapalji jegyzetekben sok olyan utalást fog találni az olvasó, melyeknek alapján a magyar történet megfelelő fejezeteinek európai hátterét tisztábban láthatja, mint eddig. A munka így elsősorban nem is mint feldolgozás, hanem mint segédeszköz értékelendő. Hogy C.-nél is mint ázsiai horda, vagy legjobb esetben mint Randvolk szereplünk, amelyet jóságos német szomszédunk iparkodik a civilizáció vívmányaival megismertetni, ezt egyrészt megszoktuk, másrészt pedig ezért nem is a szerző felelős. Az egész mai közép- és újkori német történetirodalommal egyetemben C. művét is a germán-román kultúrközösség egyedül üdvöztetőnek vélt tana hatja át és így ő sem veszi figyelembe azokat az újabb eredményeket, melyeket a „Wiener Schule“ néven ismert irányzat a prehisztorikus és késői kultúrák egymáshoz való viszonyait illetőleg produkált és amelyek mellett a rankeianus szemlélet ma már nemcsak elavultnak, hanem ami ennél nagyobb hiba, széplelkűnek is hat.

Deér József (Szeged).

Lampros, Sp. (Σπ. Λάμπρου): Βραχέα Χρονικά, ἐκδιδονται ἐπιμελείᾳ Κωνστ. Γ. Ἀμάντου (Μνημεῖα τῆς Ἑλληνικῆς Ἱστορίας, τόμος Α', τεύχος Γ.), ἐν Ἀθήναις, γραφείον δημοσιευμάτων Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν 1932. 18' + 112. l. 2 facsimilével. A bizánci történetírás Konstantinápoly bukása után sem némul el. Az „utolsó“ nagy történetírók, Dukas, Phrantzes, Chalkokondyles és Kritobulos munkáit, melyek még a XV. század 60-as, sőt 70-es éveinek eseményeit is fel-

ölelik, egész sereg népies elbeszélő forrás követi, melyek a XV. század utolsó két évtizedének és a XVI. század első felének eseményeire vonatkozólag becses forrásaink. Ezek közül eddig kritikai alakban csak az Ekthesis Chronike volt ismeretes (kiadta Sp. Lampros, London, 1902.), egy másik, nagyobb terjedelmű, még kiadatlan népies forrásra pedig újabbban e sorok írója hívta fel a figyelmet (l. Πρακτικά τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν 5 [1930] 447—450.). L., az 1919-ben elhunyt görög történész és filológus egész élete folyamán gyűjtögette azokat a kisebb görög krónikákat, melyek a XV—XVI. századból maradtak ránk. A hagyatékában talált anyagot most az athéni akadémia megbízásából K. Amantos egyetemi tanár tette közzé. Az 57 szöveg legnagyobb része egymással lazán összefüggő kronológiai feljegyzésekből áll, de találunk köztük szultán-jegyzékeket is, amint hogy ez időben már a népies forrásokban is nem a görögség, hanem a hódító törökök története kerül az érdeklődés középpontjába. Minthogy egyes krónikákban bizonyos feljegyzések szinte szóról-szóra ismétlődnek, nyilvánvaló, hogy a munkák készítői közkezen forgó korábbi krónikákból merítettek s azok anyagát bővítették újabb feljegyzéseikkel. Itt-ott azt is meg lehet állapítani, hogy a régebbi korra vonatkozó anyag összeállításához a XV. századi nagy történetírók, így pl. Phrantzes és Chalkokondyles művei is forrásul szolgáltak. E kisebb krónikáknak mindazonáltal megvan a maguk történeti értéke: egyes részletkérdésekre és főleg az események pontos datálására vonatkozólag néha nagyon becses adatokat tartalmaznak. A magyar szempontból tekintetbe jövő anyag jórészt a török-magyar harcok nevezetesebb epizódjainak rövid említésére szorítkozik, amilyenek a nikápolyi ütközet, Hunyadi János küzdelmei, továbbá a mohácsi csata, Buda elfoglalása, Szigetvár eleste stb. Ezekon kívül azonban kevésbé ismert eseményekről is megemlékezik egyik-másik forrás. Ilyenek pl. V. Ioannes Palaiologos császár és Demetrios herceg magyarországi útja, Musa szultáni veresége és Magyarországra való menekülése. Így a magyar történész sem fogja haszon nélkül forgatni e népies források gyűjteményét, amelyhez némi pótlást a referens az Ἑλληνικά c. folyóiratban (IV : 257—259.) adott, ahol két, L. gyűjteményéből hiányzó kisebb krónikából közölt részben magyar vonatkozású szemelvényeket. L. hagyatékának értékét nagyban emeli a kiadó tájékoztató bevezetése és a kötet végén található pontos név- és szójegyzék.

Moravcsik Gyula.

Soós Béla : Zwingli és Luther találkozósa Marburgban. Részlet egy készülő Zwingli-életrajzból. (Csikesz Sándor : Theologiai Tanulmányok, 22. szám) Debrecen, 1932. Lexicon-octav, 38 l. — A német-birodalmi és a németsvájczi reformáció két legnagyobb és több másodrendű vezérférfia közt 1529 kora őszén a hesseni Marburgban lefolyt nagy úrvacsoratanai vita — amelytől kezdve feltartóztatathatlanná lesz a fiatal protestantizmusnak két nagy teológiai főágra való szakadása — eleitől fogva mindmáig nagyon különböző megítélésben részesült és részesül, éppen úgy, mint a protestantizmus belső, tanbeli megoszlására valló minden későbbi jelenség is a szerint, hogy az egyes történészek, illetőleg történelmi irányok milyen hitvallási és világnézeti alapon állanak. A római katolikus történetírás annak a belső felbomlásnak („Selbstzersetzung“) első jellegzetes és a későbbi fejleményekre nézve is tipikus tünetét látja benne, amelyre a protestantizmus szerinte már lényegénél fogva, *ab ovo* kárhozható van. A protestáns hitvallási orthodoxia történetfelfogása úgy régi, eredeti alakjában, mint újabb változataiban a lutheri, illetőleg a helvét

református tan fölényét és diadalát olvassa ki belőle. A felvilágosodás befolyása alá került protestáns történet szemlélet a dogmatizmus csődjét látja benne s a Luther konzervativizmussal szembe fordult Zwingliben a protestáns „szabadvizsgálódás” hőseit ünnepli, akinek volt öntudata és bátorsága következetesebbnek lenni a nagy wittenberginél. Végül a modern protestáns történettudomány — mely a hívő intuiciót független kritikával és mindenoldalú synthetikus szemlélettel igyekszik egyesíteni — azon az elvi alapon áll, hogy Marburghan egy szükségszerű történeti folyamat egyik csomópontja áll előttünk, amely nem felbomlást jelent, hanem *kibomlást* hoz magával: a protestantizmus alapeszméjében rejlő lehetőségeknek gazdagon egyéni típusokra való bomlását, amellyel a keresztyén egyház lelki tartalma és az emberiség szellemi élete nem károsodott, hanem gazdagodott, noha kétségtelen, hogy ezzel a gazdagodási folyamattal számos, az emberi végességből és gyarlóságból következő kínos és tragikus vonás is együtt járt.

S.-nak ez a dolgozata a legutóbbi állásponton készült. A kérdésnek külföldön meglehetősen régóta igen gazdag tudományos irodalma van, amely még egyre szaporodik, mert ennek az első nagy úrvacsorai tanvitának — éppen úgy, amint a Zwinglivel kapcsolatos egyéb, részben igen fontos kérdéseknek — még mindig vannak tisztázatlan oldalai, amelyeknek földerítésénél nagymennyiségű, eddig kiadatlan egykorú kéziratok anyagnak is súlyos szava lehet még. S. dolgozata ennek a tekintélyes tudományos anyagnak és kiterjedt tudományos munkásságnak minden eredményéről és minden problémájáról teljesen tájékozott szerzőre vall. Seholsem vált kiválasztott tudományos kalauzainak vak követőjévé és pusztán referálójává, hanem minden lényeges ponton visszament magukig az eredeti forrásokig, első sorban a nagy vita irodalmának minden jelentősebb termékéig, ismételt helyszíni kutatásokat is folytatott a zürichi gazdag könyv- és levéltárakban s ilyen módon teljesen önálló felfogásban és alakításban tárhatta elének a nagy vita bonyodalmas előtörténetét és lefolyását. Különösen nagy érdeme, hogy a sajátos teológiai mozzanatokon kívül gondosan fölfejtette a köréjük és hovatovább rájuk fonódó politikai szálakat is: a császár, illetőleg a Habsburg-ház és a német rendek egymással homlokegyenest ellenkező politikai törekvéseit, amelyeket a vallási ellentét még jobban kiélesített, az öskantonok és Zürich meg néhány más svájci városállam eltérő s részben ellentétes egyházi és világi politikai magoktartását, végül a Zwingli egyéni magasröptű politikai tervezetéseit, amelyekkel éppen a marburgi vitát rendező Hesseni Fülöp rokonszenvezett legnagyobb megértéssel. Mindezek a politikai mozzanatok a nagy teológiai harc menetét kétségtelenül erősen befolyásolták, erősen színezték s itt-ott bonyolították, de — és itt van az önként, erőltetés nélkül kibomló legszebb eredménye S. dolgozatának — döntő irányítást a szembenálló felek egyike sem a politikából kapott (Zwingli sem, akit a régebbi és az újabb szakirodalomban elég gyakran vádolnak ezzel), hanem a saját mély és tiszteletet érdemlő, egész szellemiségével összenőtt teológiai alapmeggyőződéséből, amelyből a mindkét oldalon megvolt igen tiszta és becsületes közeledési és egyezkedési szándék ellenére sem bírtak engedni semmi lényegest. A legnemesebb s egyben legtragikusabb vonás ennek a vitának a történetében éppen az, hogy Luther is, Zwingli is világosan látta mindazokat a hátrányos következményeket, amelyek az ő végleges teológiai szétkülönbözésük esetén rá fognak szakadni pusztító jégverésként a még csak kalászában lévő új egyházi

életre, tönkreteszik annak belső egységét, még mielőtt ez az egység megszülethetett volna és a lehető legkedvezőtlenebb politikai helyzetbe sodorják; de azért egyik sem tudott erőszakot tenni hite, bibliamegértése és theológiája szentélyén, s feláldozta az egységet az igazságért (már t. i. azért, amit annak gondolt, érzett és tapasztalt). Ézzel örökre megpecsételődött a protestantizmus sorsa abban a tekintetben, hogy a látható egység akár tanbeli, akár jogi és politikai értelemben, akár világviszonylatban, akár csak egy vagy egy-néhány nép és állam kebelében, sohasem tartozhatik a számára megvalósítható ambíciók közé.

Ez a dolgozat a legméltóbb várakozásokat kelti fel bennünk szerzőjének készülő nagy Zwingli-monográfiája iránt, amely a magyar protestáns történettudomány régi adóssága. Nagy tudásanyaga, beható kritikája, gondos eltervezése és fölépítése mellett stílusa is szép. Apróbb elvéteseit és elírásait nem akarjuk tühegyre szedni, de azt szeretnők, ha a leendő Zwingli-könyvben egy-egy ilyen nagy fejezetet gondosabban és külsőleg is tagolva látnánk. Ez megóvná a szerzőt attól a most elég gyakran előforduló jelenségtől, hogy néha az előadás egymásutánjában nem eléggé áttekinthetően kapcsol s a kapcsolásnak az összefűzés mellett másik logikai mozzanata: a széjjeltartás nem mindig érvényesül kielégítőleg előadásában. Az is kívánatos még, hogy a lapalji jegyzetekkel szűkmarkúbban bánják, azokat csak arra fordítsa, amire valók s az ott fölélt anyag egy jó részét magába a főszövegbe dolgozza bele, egy másik részét pedig, mint érdekes, de a tárgyára csak távolról tartozó „Lese Frucht“-ot egyszerűen mellőzze.

Révész Imre (Debrecen).

Hoszowski, Stanislaw: Ceny we Lwowie w XVI. i XVII. wieku. (Árviszonyok Lembergben a XVI—XVII. században.) Fr. Bujak: Badania z dziejów społecznych i gospodarczych. Zeszyt 4. Lwów, 1928. 8°, 328 l. — Wiebenek a XVI. századi árhullámzásokról írott könyve óta már általános kívánsága az európai tudományos életnek egy újabb módszerrel dolgozó hasonló témakörü tanulmány megírása. Az ily tárgykörü újabb cikkek nagy száma legjobban mutatja az érdeklődést az áralakulások története iránt. (Febure, Beveridge, Simiand, Popelka, Hamilton stb.) A felsorolt tanulmányok azonban inkább a minket földrajzi helyzetük miatt kevésbé érdeklő országok árstatisztikájára vetnek világot, így Andaluziára (Hamilton), Angliára (Beveridge), ezért a magyar történettudomány inkább csak módszertani szempontból használhatja őket. H. könyve azonban teljes egészében felhasználható a magyar történelemkutatás szempontjából, éppen ezért hívjuk fel reá a magyar olvasóközönség figyelmét. A könyv címén messze túlmenőleg a szerző rávilágít az európai nagy gazdasági krízisekre. A lembergi árváltozásokat mint az európai áralakulások, az európai konjunktúrák függvényét fogja fel, de mindenütt óvakodik az általánosításoktól; az ő történelemszemléletének summája ugyanis a területileg kihangsúlyozódó individuális jellemvonások lefestése és nem az általános kultúrtörténeti megfigyelések kiszénezése. A nyugateurópai ártörténetre tett megjegyzései nem gazdagítják újabb adatokkal ismereteinket. De felbecsülhetetlen értékűek a Keletre — és Magyarországra is — vonatkozó fejtegetései. Nagyon szemléltető a szerző módszere is: az árhullámzások vonalát mint a társadalmi és gazdasági élet elszakíthatatlan egységalakulását mutatja be. A világos csoportosítás is nagy előnye módszerének. Az egyes árufajok külön feltüntetése, a maximum, minimum és a matematikai középarányosnak vett középérték közlése az

árstatisztikának pótolhatatlan forrásanyagot fog nyújtani. Nem kevésbé hasznosak, bár e tekintetben nem kielégítő, azakkori pénzke fémértékéről és a maihoz való viszonyáról nyújtott számításai. Különösen ki kell emelni a táblázatok világos beosztását. Minden áruifajra nézve — a két évszázados fejlődés folyamán — közli az árstatisztikát, végül diagrammban is bemutatja az áraknak a XVI. század elejétől a XVII. század végéig haladó folytonos emelkedését. A lembergi árfejlődés története nagyon sok hasonlóságot mutat az általános európai árfejlődési statisztika jellemvonásaival. Mindenekelőtt érdekes, hogy a XVI. század közepéig elsősorban a mezőgazdasági árak emelkednek nagyobb mértékben, míg a század második felében ez az emelkedés kiterjed a többi árucikkekre is. A XVI. század második fele a legerősebb hausse-tendenciát mutatja, hogy ez a XVII. század első felében kissé visszafejlődjék. De az élelmicikkek a XVII. században is megmaradnak magas árszínvonalukon. Említettük a könyvnek felbecsülhetetlen értékét magyar történelmi szempontból. A gabona-, bor-, élőállat-, méz- stb. árakat a két század folyamán csaknem minden évre vonatkozólag közli. Aki a magyar mezőgazdaság történetével vagy a magyar pénztörténettel foglalkozik, értékes összehasonlító anyagot talál a munkában; de az sem nélkülözheti H. világos rendezésű, élvezetes stílusban kidolgozott könyvét, aki kereskedelem-történeti problémák iránt érdeklődik. Megkönnyíti a munka használatát a már említett statisztikai táblák és diagrammok (154—307. l.) és a nagy gonddal készített francia kivonat.

Komoróczy György (Varsó).

Mihályi Ernő: Egy kis polémia Croceval a barokkról. 1931. 8° 121. Croce felfogása, hogy a barokk nem egyéb művészeti eltévelyedésnél, kétségtelenül idejétmúlt klasszicista elfogultság és egész sereg alapos cáfolat érte. Ilyen szűk keretek közt azonban, mint M. értekezése, nehéz vele elbánni. M. pusztán állít Croce-val szemben, nem cáfol és bizonyít. Pedig ha egy-két elvi ponthoz kapcsolódott volna, e pár lapon is kifejthet legalább egy határozott szempontot. Így a saját álláspontjának is csak felszínes vázolásáig jutott, bizonyító erő híján, egészen egyoldalú irodalmi információk alapján. Ez az álláspont az újabb kutatások előtt époly kevésbé állhat meg, mint Croce-é. M. a barokkot mindenestől az ellenreformáció, s főként a spanyol ellenreformáció szellemével azonosítja. De akkor mit keres abban a névsorban, mellyel a barokk kor érdemeit óhajtja igazolni, Giordano Bruno, Spinoza, Galilei, Descartes, Rembrandt, Bethlen Gábor? A barokk sem nem katolikus, sem nem protestáns, hanem van katolikus és van protestáns barokk, mert egyetemes európai szellemi áramlat volt. Ismeretes ugyanis, hogy nem egy szerző le tudja vezetni a protestantizmusból a barokkot. S végül bele esik M. is a Croce-nak felrótt hibába s egyik stílus szemszögéből ítéli meg a másikat: tökéletesebbnek tartja a barokkot a renaissance klasszicizmusánál, mert ez nem felel meg a barokk szépségzsménynek.

Joó Tibor. (Szeged.)

Delsaux, Hélène: Condorcet journaliste (1790—1794). Paris, Librairie Ancienne Honoré Champion. 1931. 8° 354 l. A francia felvilágosodás egyik legjelentősebb ideológusának s kétségkívül legkiemelkedőbb kultúrfilozófusának s kultúrpolitikusának forradalom alatti zsummalisztikai működését tárgyalja D. nagy szorgalommal megírt könyve. Művének első része, — mely Condorcet hírlapírói pályafutását vázolja, publicista tevékenységét jellemzi s azokat a lapokat ismerteti, melyekbe Condorcet a forradalom alatt dolgozott —

a terjedelmes Condorcet-életrajzok és a forradalom alatti hírlapi-irodalomtörténetek mellett talán kevésbé újszerű. A könyv harmadik része, az igen terjedelmes bibliográfiai összeállítás (263—337. l.), a Condorcet-irodalom felsorolása mellett a hírlapi cikkek teljes időrendi s szaklajstromát nyújtja. Már ez utóbbi is élénken szemlélteti Condorcet tevékenységének sokrétűségét. Condorcet eszméinek s törekvéseinek analizisét a könyv második részében adja elő D. s ez a rész, mely a hírlapi cikkek anyaga alapján készült, nagy haszonnal forgatható, ha a forradalom lázában megvalósításra törő felvilágosodás szellemi tartalmával és törekvéseivel akarunk megismerkedni. Az alkotmány s a törvényhozás, a pénzügyek, az egyházi kérdések, közigazgatás stb. problémái mellett főleg a kultúrpolitika az, mellyel a nagy ideológus oly szeretettel foglalkozott hírlapi cikkeiben. A kérdések aktualitása s a közvélemény döntő szerepe sok esetben hírlapi vitákra s ellenvéleményekre vezetett s így talán az 1790-es években első ízben vagyunk tanui annak, hogyan akartak döntő kérdéseket megoldani a felvilágosodás szellemében a közvélemény erőinek igénybevételével. A közvélemény történeti erejét a racionalizmusból táplálkozó felvilágosodás korán észrevette, de a francia forradalom adta meg először a reális lehetőségét annak, hogy elmélet a valósággá átalakuljon. Ezért érdekes minden oly kutatás, mely e kor hírlap-történetével foglalkozik s ezért érdekes Condorcet publicisztikai pályája is. A felvilágosodás eszméinek a közvélemény által való megvalósításának tartalma és eszközei elötűnnek a könyvből (egyes esetekben nagyon is igazolva a Tönnies-féle tételt: a társadalom bizonyos racionalista fokozatában a közvélemény szinte a vallás határozottságával lép fel s a töle képviselt etikának a problémák minden területén kifejezést akar adni); ám sajnálattal nélkülözzük annak a fejtegetését, hogy vajjon mi volt Condorcetnek s kortársainak felfogása a közvélemény történeti erejéről? Hogy e probléma kutatása a történetíró szempontjából milyen jelentős eredményre vezet, az kiderül, ha például R. *Flad* szisztematikus munkáját elolvassuk (*Der Begriff der öffentlichen Meinung bei Stein, Arndt und Humboldt, Berlin und Leipzig, 1929.*) A francia és a német politikai fogalomalkotás egyik jellemző eltéréje kétségkívül az, hogy míg az előbbinél a forradalomban is kifejezett felvilágosodás politikai eszmetartalma nagy mértékben tovább él, addig a német fejlődés csírái inkább a romantika korába esnek. A párt alakulás s a közvélemény szerepének tudatosságában a XIX. század eleje a döntő, német területen s általában Középeurópában. Ám francia földön (az ellenforradalmi gondolat teljes szociológiai gyökértelensége miatt) a további fejlődés nem érhető meg a forradalom gondolatvilágának ismerete nélkül. Ezért hasznos mind az, amit D. könyvből egy oly típus jelenségénél, mint Condorcet megismerünk s ezért sajnálatos, hogy más problematika és más célkitűzés miatt a szerző egyes fontos kérdéseket nem vont kutatása körébe.

Ifj. Iványi-Grünwald Béla.

Cahen, Léon: *Les débuts du monde contemporain. (1789—1848.)* Paris. Librairie Félix Alcan. 1932. 8° 460 l. A szerző, aki a tanítóképzés tanárképző főiskola professzora, az előző tananyaghoz s annak menetéhez szabta könyvét. Éppen ezért hazánk története mind a politikai, mind a szellemi mozgalmak vázolásánál teljesen hiányzik. A francia közoktatásügyi kormány mereven ragaszkodik ahhoz az avult felfogáshoz, mely szerint Európa története a Nyugat története. A tantervi utasítást szem előtt tartva, a nemzeti történelem alkotja előadásá gerincét. Bibliográfiája szegé-

nyes, néhány közkézen forgó munkára szorítkozik, melyből a német irodalom érthető okokból teljesen hiányzik. A tanítás egyik gyakorlati követelményének óhajt megfelelni C., amidőn a társadalmi, gazdasági és nemzetiségi mozgalmakat, bár röviden, de mindenütt érinti. A franciaországi események előadásában számtalan helyen kiütözik a „hivatalos“ álláspont, amely a nemzeti mult logikus, szükségszerű fejlődésének tekinti a köztársasági államformát s mint Pierre Lafue írja, ködbe burkolja azt a csodálatosan tiszta vonalvezetésű evolúciót, melyhez fogható Európa többi népeinek történetében aligha találunk. Ebből a szemszögből tekintve lesz a francia paraszt társadalmi helyzete a legsötétebb, menthetetlenül pusztulásra ítélték a királyság intézményei, kétszínűsködő XVI. Lajos, gögös és intrikus Mária Antoinette, az emlékezetes aug. 4-i éjszaka az új francia társadalom felépítője s az emberi jogok deklarációjának sokszor üres verbalizmusa „89 halhatatlan principiuma“. A szerző mindezekben a Harmadik köztársaság udvari történetíróját, Aulard-t követi. Jól megvilágítja Páris szerepét a forradalmi mozgalmakban, melynek látát a habozók az egész nemzet lázbetegségének vélik. A forradalmi korszak törvényhozói munkáját a szövetségekben keresi, ami után az olvasó a legszebb *eredményeket* képzei. Így pl. a közoktatásügyi rendelkezések alapján fejlett iskolaügyre gondolhatnánk, holott tudjuk, hogy az még a júliusi monarchiában is a legelhanyagoltabb állapotban volt. A tanítók kiszolgált, tudatlan és durva altisztek, az iskolahelyiségek elhagyott házakban, földalatti helyiségekben, az iskolakerülők ijesztő számával. A napoleoni korszakot dicséretreméltó tárgyilagossággal foglalja össze s nagy elismeréssel adózik Károly főherceg katonai géniuszának. A bécsi kongresszushoz érve mindenképen kisebbíteni igyekszik Talleyrand szerepét anélkül, hogy állítását igazolná s az igazi mozgatókat a cárban és lord Castlereaghban, a britt kiküldöttben látja. A Restauráció történetét a reakció és parlamentarizmus küzdelmére egyszerűsíti, a vallásos megújhódásra irányuló törekvést a sötét jobboldal terhére írja, amely még (!) a jezsuiták bejövételét is előkészítette. A kongregációk misztikus (?) szervezetéről beszél és a benső hitélet fokozására irányuló törekvés, Lamennais, Montalembert, Ozanam küzdelmei szerinte kizárólag a forradalom dezavualását célozták. E kétségkívül helyesbítésre szoruló beállítás a Histoire de France contemporaine c. sorozat azon kötetéből származik, melyet az erősen protestáns érzelmű Samuel Charlety, a Sorbonne jelenlegi rektora írt. Az Egyesült Államok és Anglia történetéről szóló rövid fejezetek a könyv legsikerültebb részei; ezek kitünő angolnyelvű kézikönyvek alapján írt összefoglalások.

Ungár László (Pécs).

Tárca.

Csánki Dezső †

1857—1933.

Társulatunk tagjainak sorait az utolsó egy-két év alatt megdöbbentően megritkította a kérlelhetetlen kaszás. A régi gárda kimagasló oszlopai, akik egykor Társulatunkban vezető szerepet játszottak, hagyják el bennük egykori munkahelyüket. Közöttük Csánki Dezső forrott össze legbensőbbben Társulatunkkal. Ő a Klebelsberg-korszak ügyvezető alelnöke, de már azt megelőzőleg is nyolc éven át a Társulat tulajdonképeni vezetője, aki szakadatlanul fölfelé vitte azt a fejlődés eredményes útján.

Mint tudós szerény ember volt, aki nagy tervekkel indult pályáján, hogy utóbb a lelkiismeretes szakkutató szigorú kötelességtudásával szűkebb korlátok közé szorítsa buvárkodásait. A renaissance és annak csodálatos kivirágása Mátyás udvarában vonzották fogékony fiatal lelkét. Bekerülve a hivatalos életbe, az Országos Levéltárba és tudományos életünknek akkor még elég szűkre szabott és laza szervezetébe, Pesty Frigyes elgondolása szerint elvállalta a Hunyadi-kor történeti földrajzának megírását. Ehhez a munkához fűződnek nagy vívódásai. Ámbár a szellem világa vonzotta, a birtok- és a népesedéstörténet akkor még alig figyelemreméltatott nehéz munkájába sodródott bele. Aprólékos pontosságú adatközlés lett feladatává, amely nem hoz zájós sikereket, de annál idegőrlőbb. Újszerű földadatában mindjárt fölismerte annak nagy jelentőségét, de bírálóival nem tudta elfogadtatni munkatervét. Megbecsülhetetlen anyagának nagyrészt el kellett hagynia. Történeti földrajzának I. kötetében közel 800 lapon 26 megyét kellett tárgyalnia, egy-egy megyére tehát átlag csak 30 lap jutott. Néhány évvel később Körös megyéről készült székfoglalójában mutatta meg, mi mindent lehet kihozni ebből az anyagból, ha kezét a terjedelem tekintetében nem kötik meg. Azóta nagyobb gazdagsággal bontakozhatott ki ez a munka, de az igazi Csánkit tulajdonképen csak az V. kötet tükrözi vissza, amelyben közel ezer lapon négy azóta elszakított megyének: Hunyadnak, Kolozsnak, Tordának és Küküllőnek értékben felbecsülhetetlen anyagát tette közzé. Ma, amikor szomorú viszonyaink közt a birtok- és a telepedéstörténet homlokterbe került, senki sem nélkülözheti ezt a munkát, aki ezekhez a kérdésekhez nyúl, és a „Csánki“ fogalomná lett. Örökre kár, hogy a földolgozás és a publikálás megakadt, hogy a munka nem öleli föl az egész Nagy-Magyarországot.

Ebben nagy része van az idegkimerülésnek és az adminisztratív teendőknél, annak a két tényezőnek, amely lelkiismeretes, munkabíró tudósainknak végzete szokott lenni. Hivatali pályáján, az Országos Levéltárban két nagy feladat megoldása fűződik nevéhez, az egyik a diplomatikai osztály szervezése, a másik, utóbb vezető állásban az új levéltár megépítése és berendezése. Megvoltak benne a megfelelő emberi tulajdonságok, hogy harmónikus együttműködésben az alkotó, szervező munkában lelje gyönyörűségét.

Ezek a tulajdonságai azonban talán seholsem érvényesültek olyan zavartalanul, mint Társulatunk ügyeinek vezetésében. Szilágyi Sándor haláláig a Társulat bizalmának letéteményese, lelke, mozgató ereje volt. Elköltözése után hiányzott a szerető gonddal őrködő titkár, akinek kezében minden szál összefut. A Társulat szervezete szétesett, ami rövidesen anyagi válságra vezetett. Akkor választották meg ügyvezető alelnökké Csánki Dezsőt, akinek első eredménye a rendcsinálás volt; a Társulatot a válságból következetes határozottsággal rövidesen kivezette. A második nagy érdeme volt Thallóczy Lajos megválasztatása elnökké. A bizalom akkor Csánki felé fordult, aki azonban kijelentette, hogy olyan férfiút kíván az elnöki székre, aki a Társulat ügyeit összeköttetési és tekintélye révén is hathatósan előbbre tudja vinni. Thallóczy elnökségével rohamosan meg is indult az emelkedés, de őt néhány év múlva elveszítettük. Akkor választotta meg Társulatunk Csánki kívánságára gróf Klebelsberg Kunót elnökké.

Az új elnök a nagy gondokat levette az ügyvezető alelnök vállairól, a nagy tervek kidolgozása, a kivitelhez szükséges eszközök előteremtése az elnök hatáskörébe tolódtott át, de a mindennapi élet apró-cseprő gondjai, az erők egyensúlyban tartása, a részletmunka és az óvatos körültekintés továbbra is az ügyvezető alelnök földadata maradt. Neki kellett figyelmét mindenre kiterjesztenie, mindent összehangolni és ő emelt szót, ha a tervezések és a munka ütemét a szükségesnél gyorsabbnak tartotta. Mindent a legkörülbtekintőbb gonddal mérlegelt, csakhogy a Társulat érdekei kárt ne szenvedjenek; mert az volt a meggyőződése, hogy történettudományunk főképp az Akadémián és Társulatunkon nyugszik, minthogy azonban Társulatunk működése szélesebb körre terjed ki és kevésbé megkötött, a Társulat bajai a legérzékenyebben érinthetik tudományunk sorsát is. Így forrott össze válságos időkben aggódó szeretettel Társulatunkkal.

Az ő érdeme, hogy bölcs belátással, mérséklettel, de egyben határozottsággal is 23 éven át minden belső ellentétet és vizályt el tudott hártani a Társulatról és ezzel olyan légkört teremtett, amely a magyar történelmi kutatás erőinek teljes kibontakozását engedte meg. Ez talán az az érdem, amellyel a magyar történelmi írást a legnagyobb hállára kötelezte.

Domanovszky Sándor.

Kollányi Ferenc †
1863—1933.

Még ravatalon feküdt Csánki Dezső, a Magyar Történelmi Társulat volt ügyvezető alelnöke, s már is új, fájdalmas veszteség ért minket: május 1-én meghalt Kollányi Ferenc, nagyváradi kanonok és jáki apát, igazgató-választmányunk tagja. Kollányi Ferenc főként a magyar egyháztörténelem művelője volt s már esztergomi papnövendék korában kezdte meg a Magyar Sion lapjain ily irányú irodalmi munkásságát. Felszenteltetése után előbb falun, majd Esztergomban káplánkodott; erre az időre esik első jelentékenyebb dolgozata: *Oláh Miklós*, életrajz a Kath. Szemlében (1888), melyet a Szt. István-társulat Fraknoi-díjjal jutalmazott. Ezt követte ugyanott *Az esztergomi érsekség pizetum-joga* (1889), majd, mint önálló munka: *A magyar kath. alsópapság végrendelkezési joga* (1890). Irodalmi működése csakhamar ráirányította a szakkörök figyelmét s 1893-ban a gróf Széchenyi-család kijelölése alapján a Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchenyi-könyvtárához őrré neveztetett ki. Ezzel meg nyílt előtte a lehetőség, hogy tevékenységét teljesen a tudományok művelésének szentelhesse. Még kineveztetése előtt fél évet töltött Rómában levéltári kutatásokkal s 1897-ben a M. Tudományos Akadémia újra kiküldte oda a Fraknoi-féle történeti intézetbe. Ez alkalommal egyéb olasz városokban is folytatott könyvtári tanulmányokat, melyekről hazatérte után külön könyvben számolt be. Éveken keresztül egymást érték — részint folyóiratokban, részint külön kiadványokban — kisebb-nagyobb munkái, melyek közül a legjelentékenyebbek: *A magyar kath. főpapság végrendelkezési jogának története* (1896), *Esztergomi kanonokok* (1900), *A veszprémi püspök királyné-koronázási jogának története* (1901), s *A magán kegyúri jog hazánkban a középkorban* (1906). A Magyar Nemzeti Múzeum fennállásának 100-ik évfordulója alkalmával, 1902-ben, az Országos Széchenyi-könyvtár történetének megírására kapott megbízást; az első kötet 1905-ben meg is jelent, de a munka befejezetlen maradt. 1902-től 1912-ig szerkesztője volt a Magyar Könyvszemlének s dr. Karácsonyi Jánossal és dr. Lukcsics Józseffel együtt szerkesztette az *Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából* címmel a Szt. István-társulat által közrebocsátott oklevéltár IV—V. kötetit. Tudományos érdemeiért a M. Tud. Akadémia 1903-ban levelező és 1924-ben rendes tagjává választotta; a Szent István-Akadémiának megalakulásától kezdve szintén tagja, 1926 óta pedig osztályelnöke volt. A Nemzeti Múzeumnál viselt állásában 1902-ben igazgató-órré lépett elő; egyházi téren pedig előbb jáki apát, majd pápai prelátus lett s 1911-ben a nagyváradi káptalan egyik stallum literariumát nyerte el. Jól megérdemelt kanonoki kinevezetése azonban — sajnos — egyúttal megakasztotta eddigi nagyértékű tudományos működését. Lemondott a

Nemzeti Múzeumnál viselt állásáról és Nagyváradra költözött, ahol a káptalan gazdasági ügyeinek intézése kötötte le munkáerejét; és midőn a nagyváradai püspökség területének a trianoni béke által történt szétszakítása után visszatért Budapestre, továbbra is a magyar területen maradt káptalani birtokok kezelésének gondjai nehezettek rá. Ezek mellett évek óta súlyos és egyre gyötrőbbé váló betegség akadályozta meg, hogy újra kézbe vegye a tollat. Társulatunknak 1899 óta választmányi tagja volt s működésében — leszámítva nagyváradai távollétét és a legutóbbi időket — mindenkor tevékeny részt vett.

Meleg barátság fűzte negyvéremű, néhai elnökünkhöz, gróf Klebelsberg Kunhoz, kivel karöltve a Julián-egyesületben, melynek elnöke is volt, annak idején nagy tevékenységet fejtett ki. Nagyértékű irodalmi munkássága, a közjót önzetlenül szolgáló, nemes, kifogástalan jellemű egyénisége egyébként is általános tiszteletet és rokonszenvet váltott ki személye iránt. Társulatunk hálás kegyelettel fogja őrizni emlékezetét.

Döry Ferenc.

Hivatalos értesítő.

A Magyar Történelmi Társulat 1933. évi február hó 9-én d. u. 5 órakor tartott felolvasó-, illetve igazgatóválasztmányi ülésének jegyzőkönyve.

Jelen vannak dr. Domanovszky Sándor ügyvezető első alelnök elnöklete alatt: dr. Balanyi György, dr. Eckhart Ferenc, dr. Fest Aladár, dr. Friedreich Endre, Gyalókay Jenő, dr. Hajnal István, dr. Herzog József, dr. Mályusz Elemér, dr. Miskolczy István, dr. Morvay Győző, dr. Szádeczky-Kardoss Lajos, dr. Szeffkú Gyula ig. vál. tagok, dr. Lukinich Imre főtitkár, Novák Nándor pénztárnok és dr. Kossányi Béla titkár, mint jegyzőkönyvvezető.

Elnök megnyitva az ülést, a következő beszédben emlékszik meg gróf Apponyi Albert tiszteleti tag haláláról: „Mielőtt mai ülésünk tárgyára rátérnék, szomorú kötelességet teljesítek, megemlékezve arról a veszteségről, amely Apponyi Albert gróf halálával Társulatunkat érte. Benne tiszteleti tagjaink díszre költözött el sorainkból. Ha nem is tartozott a kutató történészek közé, kapcsolatai a történelemmel igen mélyek voltak. Nem arra gondolok itt elsősorban, hogy ő történelmet csinált, hanem arra, hogy lelkének minden szálával a történettel volt összeszövődve. Politikai küzdelmeiben ez adta neki a szilárd alapot, amelyről ellenségei támadásait visszaverhette. Történelmi lehgonyzottsága varázslatos egyéniségének egyik leghatalmasabb ereje volt. Siratjuk benne hazánknak azt a kimagasló képviselőjét, aki mindig az ország történelmi jogait védte. Vajha mentől több követője akadna ebben a tekintetben, hogy azokat a célokat, amelyekért ő oly előkelő módon küzdött, mielőbb elérhessük. Fejezzük ki kegyeletünket iránta egy percnyi néma felállással. Áldás emlékére.“

7. Az elnök felkérésére dr. Miskolczy István igazgatóválasztmányi tag felolvassa „Nápolyi Johanna, az asszony“ című tanulmányát.

Elnök köszönetet mondva az érdekes előadásért, az ülést 5 percre felfüggeszti.

Szünet után elnök az ülést újból megnyitja s a jegyzőkönyv hitelesítésére dr. Balanyi György és dr. Szekfü Gyula ig. vál. tagokat kéri fel.

8. Elnök felkérésére a titkár felolvassa dr. Hóman Bálint elnök levelét, amelyben az igazolóválasztmány tudomására hozza, hogy a Társulat ügyeinek vezetésére dr. Domanovszky Sándor első alelnököt kérte fel. — Az igazgatóválasztmány az ügyvezetői megbízatáshoz hozzájárul.

9. Elnök jelenti, hogy dr. Szabó Dezső ig. vál. tag szerkesztésében s előszavával megjelent a Társulat „A magyarországi úrbérrendezés története Mária Terézia korában“ című kiadványának első kötete. — Örvedetes tudomásul szolgál.

10. Elnök jelenti, hogy a Társulat részt vesz a Múcsarnokban rendezett gróf Klebelsberg Kunó emlékkiállításán, s azon bemutatja a negyvenévi elnöke kezdeményezésére és támogatásával megjelent kiadványait. — Tudomásul szolgál.

11. Elnök jelenti, hogy az 1932. évi számadások felülvizsgálatára számvizsgáló bizottság küldendő ki. — Elnök javaslatára az igazgatóválasztmány a bizottság tagjaiul Schiller Rezső és dr. Pleidell Ambrus évdíjas rendes tagokat választja meg.

12. Elnök jelenti, hogy az 1931. évi január hó 30-án tartott igazgatóválasztmányi ülésen megválasztott gazdasági bizottság tagjai közül a mult év folyamán elhunyt báró Forster Gyula tiszteleti és dr. Áldásy Antal ig. vál. tag. Javaslatára az igazgatóválasztmány a két megüresedett tagsági helyre dr. Eckhart Ferenc és dr. Friedrich Endre ig. vál. tagokat választja meg az 1931—33. évkör még hátralevő részére.

13. Elnök jelenti, hogy a folyó évben újra esedékessé vált a Szilágyi Sándor-jutalomdíj odaítélése. Tekintettel arra, hogy az az alap, amelyből a jutalomdíj kifizetendő volna, ez idő szerint csupán 7 pengő 26 fillérrel rendelkezik, az igazgatóválasztmány úgy határoz, hogy a jutalomdíjat ez alkalommal nem tűzi ki.

14. Elnök felkérésére a titkár bemutatja az 1932. év folyamán elhunyt s a Társulathól kilépett tagok névjegyzékét. — Tudomásul szolgál.

15. Elnök felkérésére a titkár bemutatja a legutóbbi igazgatóválasztmányi ülés óta beérkezett tagajánlásokat. Évdíjas rendes tagokul ajánlatnak 1931-től dr. Bárány Gerő miniszteri osztályfőnök Budapest, aj. a főtitkár; 1933-tól Mészáros Elek pénzügyi számv. főtanácsos, Pécs, aj. dr. Holub József és dr. Fejes György; Taksonyi József r. kath. segédlelkész Pincehely, aj. dr. Holub József; dr. Klemm Kálmán teológiai tanár, dr. Iszak Károly hittanár, dr. Bauer Jenő ügyvéd Szombathely, mindhármát aj. dr. Géfin Gyula; Bialoskorsky Ödön százados, Timon Béla százados Budapest, aj. Markó Árpád; dr. Csóka Lajos reálgimn. tanár Budapest, aj. dr. Török Pál; Mezőnerics Iván jogszigorló Budapest, aj. dr. Eckhart Ferenc; Reszeghy Lajos vármegyei tisztviselő Berettyóújfalu, aj. a főtitkár. Megválaszthatnak.

Több tárgy nem lévén, elnök az ülést berekeszti.

Kelt, mint fent.

Dr. Kossányi Béla s. k.
titkár.

Dr. Domanovszky Sándor s. k.
elnök.

Hitelesítjük:

dr. Balanyi György s. k.

dr. Szekfü Gyula s. k.

ig. vál. tagok.

	Lap		Lap
<i>Kiss K. J.</i> : A margitszigeti pre- montrei prépostság. (<i>Döry F.</i>)	226	<i>Lampros, Sp.</i> : Βραχέα Χρονικά. (<i>Moravcsik Gy.</i>)	229
<i>Kőszeghy E.</i> : Die Denkmäler der Antoniter in Drautz. (<i>Genthon I.</i>)	226	<i>Soós B.</i> : Zwingli és Luther ta- lálkozása Marburgban. (<i>Ré- vész I.</i>)	230
<i>Metzner K.</i> : Kiskunfélegyháza határtörténete. (<i>Vincze S.</i>)	227	<i>Hoszowski, St.</i> : Ceny we Lwowie w XVI. i XVII. wieku. (<i>Ko- moróczy Gy.</i>)	232
<i>Hepp, N.</i> : 150 Jahre Bačka- Palanka. (<i>Eperjessy K.</i>)	227	<i>Mihályi E.</i> : Egy kis polémia Crocevala barokkról. (<i>Jóó T.</i>)	233
<i>Gréb, I.</i> : Zipser Volkskunde. (<i>Pukánszky B.</i>)	227	<i>Delsaux, H.</i> : Condorcet journa- liste. (<i>Ifj. Iványi-Grünwald B.</i>)	233
<i>Cartellieri, A.</i> : Die Weltstel- lung d. deutschen Reiches. (<i>Deér J.</i>)	229	<i>Cahen, L.</i> : Les débuts du monde contemporain. (<i>Ungár L.</i>)	234

Tárca.

DOMANOVSKY SÁNDOR : Csánki Dezső †	236
DÖRY FERENC : Kollányi Ferenc †	238
Hivatalos értesítő	239

DANUBIA KÖNYVKIADÓ RT. PÉCS—BUDAPEST

(IV, KOSSUTH LAJOS-UTCA 18. SZ., A K. M. EGYETEMI
NYOMDA KÖNYVESBOLTJÁBAN)

kiadásában megjelent történeti forrásmunkák :

ASZTALOS MIKLÓS : Adatok egy erdélyi impérium- változás történetéhez. Füzve	P 1.20
BUDAY ÁRPÁD : Dacia Superior egyeteme. Füzve	P 1.—
DEÉR JÓZSEF : A magyar—horvát államközösség keze- detei. Füzve	P 1.80
HENRIQUEZ VINCE : A cs. és kir. 9. sz. gróf Nádasdy huszárezred története. Kötve	P 25.—
HOLUB JÓZSEF : Zala vármegye története a közép- korban. I. kötet. Füzve 35.— P, félbörkötésben	P 40.—
TAUBERT ERNŐ : A katonaság elszállásolása és ellá- tása Somogy vármegyében a XVIII. század első felében. Füzve	P 2.—
TREML LAJOS : A románság őshazája és a kontinuitás. Füzve	P 1.—

KAPHATÓK MINDEN KÖNYVKERESKEDÉSSEN.

MOST JELENT MEG

GRÓF SZÉCHENYI ISTVÁN NAPLÓINAK III. KÖTETE

Gróf Széchenyi István összes munkái között ez a legújabb kötete a naplójának 1826-tól 1830-ig terjedő részét tartalmazza V. KÖTET. GYULA szerkesztésében és bevezető tanulmányával, továbbá magában foglalja az Akadémia alapítására vonatkozó teljes iratanyagot is.

**A 888 LAP TERJEDELMŰ KÖTET
BOLTI ÁRA 25 PENGŐ**

A Magyar Történelmi Társulat tagjai a titkári hivatalban 18 pengős kedvezményes áron szerezhetik meg.

A Magyar Történelmi Társulat legújabb kiadványa:

A magyarországi urbérrendezés története Mária Terézia korában

mely a „Magyarország újabkori történetének forrásai“ társadalom- és gazdaságtörténeti sorozatának első kötete. Az iratokat — ezen első kötetben 1766. januárjáig terjedőleg — SZABÓ DEZSŐ debreceni egyetemi ny. r. tanár rendezte sajtó alá s ugyanő írta a 266 lapnyi bevezető tanulmányt is, amely a kiadványt a történelemmel hivatásszerűen nem foglalkozó politikusok, szociológusok és közgazdászok számára is használhatóvá teszi.

A 813 lapra terjedő kötet bolti ára 25 pengő.

A társulat tagjai a titkári hivatalban 18 pengős kedvezményes áron szerezhetik meg.

51595

D. 1/1

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI
TÁRSULAT KÖZLÖNYE

A VÁLASZTMÁNY MEGBIZÁSÁBÓL SZERKESZTI
DOMANOVSKY SÁNDOR, HAJNAL ISTVÁN
ÉS MÁLYOSZ ELEMÉR

LXVII. ÉVF. 7—8. SZAM. 1933. SZEPT.—OKT.
KIRÁLYI MAGYAR EGYETEMI NYOMDA, BUDAPEST.
1933.

KÖNYV

Tartalom.

	Lap
HÓMAN BÁLINT : Emlékbeszéd gróf Klebelsberg Kuno felett	241
FETTICH NÁNDOR : A levediai magyarság a régészet megvilágításában (I. közl.)	250
MARKÓ ÁRPÁD : A nagyszombatati csata. (I. közl.)	277
SZILÁGYI LORÁND : A modern kormányzattörténet kialakulása	291

Történeti irodalom.

HÓMAN BÁLINT és SZEKFFÜ GYULA : Magyar történet. VI. k. SZEKFFÜ GYULA : A tizenyolcadik század. Ism.: <i>Domanovszky Sándor</i>	308
PETRANU, CORIOLAN : Monumentele istorice ale județului Bihor. I. Bisericile de lemn. Ism.: <i>Kampis Antal</i>	315
FARKAS GYULA : A „Fiatal Magyarország“ kora. Ism.: <i>Jóó Tibor</i> ..	319
PÖSCHL, ARNOLD : Die Regalien der mittelalterlichen Kirchen. Ism.: <i>Török Jenő</i>	323
RIASANOVSKY, V. A. : Customary law of the Mongol tribes : Mongols, Buriats, Kalmucks. Ism.: <i>Bónis György</i>	326
GOTHEIN, PERCY : Francesco Barbaro. Ism.: <i>Husztó József</i>	329
POKROWSKI, M. N. : Die internationalen Beziehungen im Zeitalter des Imperialismus. Ism.: <i>Jánossy Dénes</i>	332

Szemle.

	Lap		Lap
<i>Asztalos M.</i> — <i>Pethő S.</i> : A magyar nemzet története. (<i>Mérey F.</i>)	336	<i>Csatkai E.</i> : Soproni ötvösök a XV—XIX. században. (<i>Mihalik S.</i>)	341
<i>L'Ungheria</i> (<i>Szőke M.</i>)	338	<i>Hilf L.</i> : A szegedi iparosság története. (<i>Pleidell A.</i>)	343
<i>Bánhegyi J.</i> : A magyar irodalom története. I—II. (<i>Koczsa S.</i>)	339	<i>Stengl M.</i> : Győr műemlékei (<i>Pigler A.</i>)	344
<i>Tarczai Gy.</i> : Az Árpádház szentjei (<i>Tóth L.</i>)	341	(Folytatása a boríték harmadik oldalán.)	

Ismertetésre szánt könyvek, valamint kéziratok a szerkesztőség címére,
Budapest VIII, Múzeum-körút 6. Bölcsészettkar, küldendők.

Kiadóhivatal: I., Vár, Országos Levéltár, Bécsikapu-tér 4.
A szerkesztésért és kiadásért dr. Domanovszky Sándor felelős.

A „Századok“-at a M. Történelmi Társulat tagjai tagsági járulékként kapják. Évi tagsági díj 10 P. Nem tagok 16 P évi előfizetés ellenében.

Társulatunk pénztárnokának Novák Nándor m. kir. belügyminiszteri számvevőszéki főtanácsosnak lakáscíme: Budapest VIII, Baross-utca 44. IV. 2.

Emlékbeszéd

Gróf Klebelsberg Kuno felett.

A Magyar Történelmi Társulat 1933. május 4.-én tartott közgyűlésén mondotta: **Hóman Bálint** elnök.

Tisztelt Közgyűlés!

A magyar nemzet történetét Klebelsberg Kuno egyizben nagy katasztrófákat követő újrakezdések sorozatának nevezte. Megállapításában sok az igazság. Bár az újrakezdések ismétlődése együtt jár az emelkedés és hanyatlás korszakainak ritmikus váltakozásával s ezért minden történeti folyamatra jellemző, a magyar történetben mégis egész különös hangsúllyal jelentkezik. Nemzetünk sajátos földrajzi elhelyezkedésének, történeti adottságának és külpolitikai viszonylatainak következtében a magyar történelem nagy korszakaiban megfigyelhető lendületes előrehaladást és nagyvonalú fejlődést minduntalan erőszakos beavatkozások, nagy nemzeti katasztrófák keresztettk s a nyugodt és egyenletes fejlődés menetét hirtelen összeomlások zavarták meg. E katasztrófák mindannyiszor új kezdeményezéseket tettek szükségessé, újrakezdéseket a nemzeti élet minden területén. A magyar nemzet életének katasztrófális válságaiból mindannyiszor megifjult erővel indult új élete, új emelkedés és új virágzás magaslata felé, mert épp a katasztrófák után támadtak fiai, kik a végső pusztulás veszedelmét felismerve és avval tudatosan szembeszállva, a nemzeti élet minden ágazatában erőteljes kezdeményezésekkel alapozták meg az új fejlődést biztosító intézményeket, céltudatosan jelölték ki az új utakat. A Trianon-utáni újrakezdés korszakának ily kezdeményező egyénisége volt a magyar kulturális élet területén Társulatunknak korán elköltözött elnöke: gróf Klebelsberg Kuno.

Másfél évtizedes elnöksége a Magyar Történelmi Társulat renaissance-ának és legnagyobb virágzásának korszaka, de egyúttal egész kultúrpolitikai működésének kicsinyített mása, valósággal előképe volt. Klebelsberg ennek a Társulatnak elnökeként ismerkedett meg avval a nyomasztó helyzettel, melybe a magyar tudományosságot a háború, a nyomában járó összeomlás és a gazdasági létalapjában megtámasztott intellektuális társadalom kényszerű részvétlensége sodorta. Innét, a Magyar Történelmi Társulat elnöki székéből öntött lelket a tudományos munka jövőjét már-már teljes pesszimizmussal néző ifjabb tudós nemzedékbe, mikor a gazdasági depresszió és pénzválság hatását már erősen érző utolsó háborús években új és nagyszabású tudományos célkitűzést hozott nyilvánosságra, mikor az összeomlás után társadalmi úton megszerzett anyagi eszközökkel biztosította a történettudósok zavartalan munkálkodását s mikor a tudományos egyesületeket átfogó önszegélyező szervezetbe egyesítve és a szükséges állami támogatást megszerezve, új lehetőségeket biztosított a tudományos eredmények már-már lehetetlenné vált publikálásának. Elnöki tevékenységében világosan felismerhetők a későbbi miniszter kultúrpolitikájának összes vonásai: a magyar kultúrfőlény biztosítására irányuló vezérgondolat, a magas kultúra fokozott megbecsülése, a kulturális munka elmélyítését célzó elhatározása s az ehhez szükséges eszközök és intézmények — ösztöndíjak, kutatóintézetek, egyetemek és más munkaszervezetek — létesítésére és megerősítésére irányuló törekvése.

Klebelsberg a tudósmunka országos szervezetének teljes kiépítésével és az intézmények munkájának célirányos megszervezésével kívánta a kultúrfejlődés előfeltételét megteremteni. Már első programmszerű elnöki beszédében a tudományos munkamegosztás elvi alapjára helyezkedett. A középkor történetének művelését a Tudományos Akadémia hivatásának ismerve el, a Magyar Történelmi Társulat speciális feladatát a mai élet közvetlen előzményeinek rendszeres felderítésében, az újkori és főleg a legújabbkori magyar történet művelésében jelölte meg. E célkitűzéséből sarjadt a

legújabbkor kormányzattörténeti és intézménytörténeti forrásainak közzétételére és kommentálására hivatott nagy kiadványsorozat eszméje. A Fontes-vállalat — szabad tán így neveznem: Klebelsberg szívbéli gyermeke — utóbb az eredetileg tervezettnél szélesebb kört ölelt fel, legújabbkori történetünknek egyetemes forrásgyűjteményévé bővült. A bécsi levéltárak korábban titkos szekcióiban rejtőző új történeti anyag feltárása új lehetőségeket nyitott meg s a kormányzat és intézmények történetének forrásai mellett a Fontesben helyet találtak a legújabbkori magyar élet nagy magvetőjének, gróf Széchenyi Istvánnak és más magyar államférfiaknak írásai is. Ennek az anyagnak kiaknázását előmozdítandó, valósította meg Klebelsberg a külföldi kutatóintézetek elsejét, a bécsi Magyar Történeti Intézetet. A Bécsben és más külföldi centrumokban létesítendő magyar intézeteknek, valamint az Országos Levéltárral kapcsolatban tervezett Magyar Történeti Intézetnek gondolatát első elnöki beszédében vetette fel s ez az elgondolása szolgált alapul a bel- és külföldi kutatóintézetek tekintetében később kialakult szerves programjának. Az Országos Levéltárról, Nemzeti Múzeumról és személyzetük tudományos munkásságáról ugyane beszédében elejtett szavaiból már kibontakoztak az Országos Magyar Gyűjteményegyetem kultuszminisztersége első napjaiban életrehívott szervezetének s a tudós munkát is kultiváló hivatalos irattárból és levéltárból tudományos intézetté fejlesztett új Országos Levéltárnak körvonalai. Ugyanekkor kicsendült szavaiból a későbbi ösztöndíjakió megszervezésére irányuló törekvésének hangja is. A Társulat elnökeként népesítette be ösztöndíjas kutatókkal a bécsi Történeti Intézetet s az ideküldött ifjak kiválogatásánál később az egész vonalon érvényesített szelekciós szempontok szerint járt el. A Társulat elnöki székéből adott programmszerű megnyilatkozásaiban és ott vázolt terveit megvalósító elnöki intézkedéseiben világosan felismerhetők későbbi tudománypolitikai koncepciójának összes csírái.

Miniszteri munkássága szerves folytatása volt elnöki működésének s kezdetben magán viselte történeti irányú

érdeklődésének bélyegét. Minisztersége első éveiben legszívesebben történészekkel tanácskozott és dolgozott, közülük választotta első munkatársait. A tárca átvétele után első alkotása a történeti emlékeket őrző nemzeti nagy közgyűjtemények autonóm szervezete, az Országos Magyar Gyűjteményegyetem volt s a differenciálódásnak indult Magyar Nemzeti Múzeum önállósult vagy az önállósulás útján haladó intézeteinek egybeszervezésével és az Országos Levéltárral való együttműködésük megteremtésével végrehajtott szervezést nyomon követte két vezető történeti intézetünk, az Országos Levéltár és a Magyar Nemzeti Múzeum nyomasztó helykérdésének megoldása, már-már pusztulásnak kitett történeti anyaguknak értékéhez méltó elhelyezése. Az Országos Levéltár új épületét a háború idején benne elhelyezett idegen intézményektől és lakóktól megtisztítva, átadta eredeti rendeltetésének s ugyanott helyezte el minden kutató könnyebbségére a Magyar Nemzeti Múzeum Levéltárát is. Két épület rendelkezésre bocsátásával és egy épületrész emelésével biztosította a Magyar Nemzeti Múzeum nagyértékű történeti, régészeti, néprajzi anyagának jövő sorsát. A Történelmi Társulat első bécsi ösztöndíjasainak nyomába fiatal historikusok, régészek, művészettörténészek, ethnográfusok hosszú sorát küldötte a külföldi tudományos központokba, hogy műveltségüket, ismereteiket, szaktudásukat gyarapítva, majdan választottakként vehessék át a történeti tudomány művelésének irányítását és az új tudósnemzedék vezetését. A tudományos intézeteknél különféle intézkedések folytán nagy számban megürült állásokat ezekkel a szigorú tudományos szelekción keresztülment ifjú tudósjelöltekkel töltötte be; így akart új szellemet hozni az utóbbi időben az elbürokratizálódás felé hajló intézményekbe. A nehézségekkel küzdő tudományos egyesületeknek, az Akadémiának, a Magyar Történelmi-, Néprajzi-, Régészeti- és más társulatoknak nyújtott rendszeres állami támogatással pótolta ezeknek az alapítványi vagyon elértéktelenedése és a középosztály leromlása miatt megcsappant anyagi eszközeit s ezúton biztosította a nyomorúság évciben elsorvadt és szünetelő kiadványok

megjelenését. A szomszédos népek történetének a multban annyira elhanyagolt tanulmányozását előmozdítandó, a budapesti egyetem bölcsészettudományi karának javaslatára a horvát-magyar életközösség újabbkori történetét is felölelő irodalmi tanszékké szervezte a horvát nyelv és irodalom tanszékét, új tanszékeket szervezett a délkelet-európai és kelet-európai történetnek s a klasszika archeologiai tanszékét a magyar föld archeológiájának tanszékévé szervezte át.

Minisztersége második lusztrumában érdeklődésének ez a történelmi iránya és színezete elhalványult ; figyelme szükségképen más problémákra terelődött. A történettudomány és elsősorban társulatunk ügyei iránt mindvégig a legnagyobb érdeklődéssel viseltetett, ha pihenni akart — saját szavait idézem — historikusai körében keresett örömet és enyhülést, ide menekült a politika gondjai elől s mikor miniszteri székét odahagyta, egy — sajnos — megiratlanul maradt nagy történeti munka kidolgozását vette tervbe. De vonzalma a történettudomány iránt ezidőben már inkább platonikus volt. A kultúrpolitika hatalmas területének minden vidékét felkeresve, mindig újabb és újabb problémák, más és más intézmények felé fordult érdeklődése. A Történelmi Társulat elnökének a történeti tudományok területére korlátozott kultúrpolitikai elgondolása a magyar művelődés minden ágazatát és minden részletét felölelő kultúrpolitikai koncepcióvá bővült. Elméjének fogékonyságára, a művelődés egyetemességéről és a művelődési tényezők egyenrangúságáról vallott felfogására jellemző, hogy a magyar természet-tudósok benne, a történészminiszterben ünnepelehték tudományuk fő patrónusát, hogy a magas kultúra minisztere lett a magyar népoktatás kiépítőjévé s hogy a tudomány rajongója a testnevelésügy terén is elévülhetetlen érdemeket szerzett.

Klebensberg kultúrpolitikai elgondolásának alapja és irányító elve az a meggyőződése volt, hogy a nemzetet a háborúban és békekötésnél szenvedett vereség nyomán kialakult válságos helyzetéből csak kultúrájának hatványozott fejlesztésével, az igaztalan békében triumfáló szom-

szédnépek felett korábban kivívott kultúrfölényének biztosításával lehet kivezetni és újra felemelni. Szent meggyőződéssel hitt a kultúra nemzetmentő és államfenntartó hivatásában s a művelődés eszközeivel vélte visszaszerezhetőknak a magyar nemzet elrablott jogait. A kultusztárcát az új idők honvédelmi tárcájának, miniszterét a szellem fegyvereivel harcoló nemzeti hadsereg vezérének szerette nevezni s a maguk tehetségében és katonáik harckészségében bizakodó nagy hadvezérek módjára dolgozta ki a történeti Nagy-Magyarországhoz vezető szellemi hódítóhadjárat tervét. Az alkotózseni csillogó fantáziájával és szinte már az elfogultságig fajuló fanatizmusával képzelte el a jövő Magyarországnak hatalmas méretű kulturális munkaszervezetét és minden tétével annak a nagy szervezetnek kereteit igyekezett betölteni. Elgondolásában az összes tudományos intézmények és munkaszervek organikusan kapcsolódtak egybe. Eredményt a tudósnevelő főiskolák, az anyaggyűjtő és rendszerező közgyűjtemények, a szaktudományokat művelő egyesületek és a tudományok egész egyetemét reprezentáló Akadémia együttműködésétől és célirányos munkamegosztásától várt, de ennek előfeltételét a személyi erők céltudatos kiválasztásában, a magas szempontú kulturális szelekcióban látta. Szellemi vezérkar nevelését vette tervbe s e terv érdekében igyekezett a főiskolai oktatást fejleszteni, a tudományos intézményeket minden eszközzel támogatni s a külföldi tanulmányakciót mind tágabb és tágabb körre bővíteni. Személyi kérdésekben általában a magasabbrendű szelekció szempontja vezette. Ez érvényesült mind tudomány-, mind művészetpolitikájában. Az átlagtehetségek iránt nem sok érzéke volt. Harcos egyénisége és kultúrpolitikájának honszerző hivatásába vetett hite szelektáló törekvésével párosulva, inkább a jó alvezérek kiválasztására, a kivételes tehetségek előhaladásának előmozdítására és munkáltatására ösztönözte. S mivel elgondolásában az állam renaissance-fejedelmek és humanista főpapok örököséként jelentkezett, renaissance államférfiak módjára, szuverénként élt tudományban és művészetben egyaránt a tehetség-szelekció és

a munkairányítás eszközeivel. Egy távoli, nagy célt, a szellemi téren uralkodó népek közé emelkedett és a kultúra jogán régi jogait visszaszerző magyar nemzetet tartva szeme előtt, nem egyszer átlépte a napi realitások határait. Folyton dolgozó, eszméket-ötleteket ezrével termelő agyának ereje áttörte az aktuális helyzetek szűk korlátait. Alkotás alkotást követett. A Gyűjteményegyetem, Ösztöndíjtanács, Természettudományi Tanács, Tudományos Társulatok Országos Szövetsége és ennek Sajtóvállalata, az Egyetemi Nyomda újrászervezése, a magas műveltséget szolgáló ösztöndíjak sorozata, négy külföldi intézet, a belföldi kutatóintézetek, három vidéki egyetem hatalmas építkezései, a művészi alkotások hosszú sorozata, a tudományos Alföld-kutatás, a középfokú oktatás reformja, a polgári és népiskolai épületek ezrei s a magyar sportügy alapvető intézményei, köztük az újjászervezett Országos Testnevelési Tanács, a Testnevelési Főiskola s a budapesti fedett uszoda jelölik a kiemelkedett határköveket az alkotásoknak e szakadatlan láncolatában. Ha végigtekintünk ez alkotásokon és szervezéseken, szinte elkábulunk azok tömegétől és az őket életrehívó eszmék és ötletek töméntelen bőségétől. Merész intuícióval ott is alkotott, ahol a köznapi gondolkodás már luxusnak minősít minden kultúrát és minden tudományt, akkor is alkotni akart, mikor a változott gazdasági helyzet a kultúrpolitikust szükségképpen szembeállította a törekvéseinek határtszabó rideg finánciális szempontokkal. Nem csoda, ha a köznapi agyvelő nehezen birkózott meg lázas alkotómunkásságának, egész nagyvonalú elgondolásának eszméjével. Művelődéspolitikai törekvései, alkotásai, egész kultúrpolitikai koncepciója és annak egyes részletei még életében és halála óta is sok gáncsban és kárhóztatásban részesültek. Törekvéseit irreálisnak, alkotásait és szervezéseit túlméretezettnek, politikáját elhibázottnak mondták s a gáncsoskodóknak még a világválságban gyökerező súlyos állampénzügyi helyzetért is őt okoló epés bírálata — sajnos — széles rétegekben visszhangra talált. Pedig ez a részletek szemszögéből ítélkező kritika merőben igaztalan volt, mert nem ismerve fel Kle-

belsberg politikájának irányító elvét, az alkotásaiban rejlő maradandó értékek mérlegelésére, munkássága igazi jelentőségének értékelésére is képtelennek bizonyult.

Lehet, hogy Klebelsberg alkotásainak egyike-másikamai viszonyainkhoz mérve valóban korainak vagy túlméretezettnek fog bizonyulni. Lehet, hogy egyiknek vagy másinak fenntartásáról avagy egyenletes továbbfejlesztéséről más magasabb állami érdek szempontjából le kell mondanunk. De ez a tény az ő egész koncepciója mellett jelentéktelen részletkérdéssé zsugorodik és senkit sem jogosíthat fel politikájának, elgondolásának rosszaló bírálatára. Maga az irányelv, amelyből Klebelsberg kiindult, a magyar „kultúrfölény“ annyiszor ócsárolt, sőt ízléstelen élecek központjába állított eszméje minden bírálatot kiáll s kell, hogy irányító eszméje, ideálja legyen minden magyar kultúrpolitikusnak. Már sokszor elmondottam és elmondották mások is, hogy Magyarországot nemcsak fiainak kardja, hanem emelkedett kultúrája avatta a nyugati civilizáció határbástyájává. A magyar nemzet Kelet felé utolsó képviselője és terjesztője volt minden nyugati szellemi mozgalomnak. Történetének lapjai tanúsítják, hogy a nagy katasztrófák után mindig művelődésének erőteljes fejlesztésével menekült a maihoz sokban hasonló, végpusztulással fenyegető helyzetekből és az újrakezdések korszakában mindig intenzív kultúrmunkával készítette elő gazdasági és politikai felszabadulásának, új emelkedésének útját. Klebelsberget ez a történeti tény ihlette meg, mikor irányító elvül a kultúrfölény gondolatát választotta s ahhoz, minden ellenvetés és minden gáncs ellenére, mindvégig hű maradt. De politikájának nemcsak irányelve volt helyes, eredménye is korjelölő a magyar kultúrfejlődés történetében. Erről nem egyes alkotásainak szemszögéből, hanem a háború utáni és a mai helyzet általános összehasonlításával kell ítélkeznünk s ez az igazságtétel Klebelsberg javára billenti a mérleget. A tudomány, tizenöt évvel ezelőtt már nem mostoha, hanem szinte kitagadott gyermeke volt az államnak és társadalomnak. Művelői már munkájuk céltalanságáról elmélkedtek. Klebelsberg

lelket öntött beléjük és új, emelkedő irányba terelte a jövőtele előtt hanyató tendenciájú kulturális fejlődés útját. Nagy katasztrófa idején érkezett, mikor a nemzet nagy élet-halál harca után a magyar művelődés a romlás útján, szervezetei és intézményei a teljes elhanyaglás felé haladtak. Elment, mikor ez intézményeket és szervezeteket már sikerült az összeomlás után támadt romhalmazból kimentenie, meg-erősítene, kiépítenie s mikor azokat újaknak egész sorozatával megszervezve vértette fel újabb veszedelmekkel fenyegető új időkre.

Ha meggondoljuk, milyen volt a helyzet jövőtele előtt, a magyar művelődés és a magyar tudomány munkásainak szemében mindig elvitatathatlan érdeme lesz, hogy működése nyomán avatatlanok már túlzásról, luxusról is beszélhetnek a magyar kulturális élet intézményeinél. Ez a túlzás, ez a luxus hatalmas erőtartalékot teremtett a magyar kultúrának, mely lehetővé teszi, hogy a gazdasági élet újabb válságából, ha megfogyatkozva is, de életképesen menthessük át a jobb időkre művelődésünk alapvető intézményeit.

Klebensberg Kuno munkássága besugározta a magyar művelődés minden mezejét, fényt árasztott kultúránk minden létszervére, de e munkásság központja és — szerénytelenség nélkül állapíthatjuk meg : inspirálója is — a Magyar Történelmi Társulat volt. Elmúlása a magyar művelődés minden munkását gyászba borította, de a legnagyobb veszteség vele mégis bennünket ért.

Áldozunk hálával és kegyelettel nemes emlékének !

Nagynevű elnökünkről való kegyeletes megemlékezésünk fájó, de egyben megnyugtatóra törekvő szavai után, a friss fájdalom érzésével kell megemlékeznem Társulatunk két régi és nagyérdemű tagjáról, néhai gróf Klebensberg Kuno két benső munkatársáról, kiket imént kísértünk örökös nyugvóhelyükre. Csánki Dezső és Kollányi Ferenc érdemeit és munkásságát méltatni más alkalommal lesz kötelessége e társulatnak. Most a frissen hantolt sírok mellett csak mély-séges megilletődésünknek és részvétünknek adok kifejezést. Legyen áldott emlékezetük.!

A levediai magyarság a régészet megvilágításában.

I. közlemény.

A magyar történetnek legfényesebb korszaka az a másfél század, melyet a magyarság európai szereplésének kezdetén részint Oroszország területén, részint mai hazájában töltött el. Ezekután még néhányszor tudta csak megközelíteni azt a politikai hatalmat, melynek súlyát akkor fél Európa érezte. Természetesen ennek a másfél századnak első része fontosabb ránk nézve, mert ez magyarázza meg a honfoglalásnak és az azután következő ügynevezett kalandozásoknak rendkívüli teljesítményét. Amikor ennek a mintegy félszáz éves, a nemzet ezeréves történetében rövid, de következményeiben annál súlyosabb korszaknak történetét vizsgáljuk, nem elégszünk meg a sokat idézett irodalmi források adataival, de nem is támaszkodunk tisztán a honfoglalóktól ránk maradt tárgyi emlékekre. Előbbiek egyoldalú képet adnak, utóbbi forrás pedig, mint a közelmúlt évtizedek archaeológiája mutatja, önmagában keveset mond, illetőleg nehezen szólaltatható meg. A különféle tudományágaknak olyanféle összefogása volna szükséges, mint amilyennek ideálját Ipolyi Arnold rajzolta meg a mult század közepén.¹ A különböző források felhasználása mellett természetesen az sem közömbös, hogy milyen érdeklődéssel lát a kutató a munkához. De egyúttal tárgyunkhoz is akarunk alkalmazkodni, amikor a honfoglaló magyarság kialakulásának kérdését az ismert történeti kérdések mellett az anyagi és szellemi kultúra területeire osztva el, mérleget

¹ Ipolyi A.: Magyar Mythologia, 2. kiad., Budapest, 1929, 3—16. l. Amennyire kora nivóját messze meghaladó és úttörő volt Ipolyinak ez a fejtegetése, annyira nem vették azt komolyan a későbbi generációk. Ennek oka az egykorú kedvezőtlen kritikán kívül részint a túlnagy követelmény volt, melyet Ipolyi állított a magyar őstörténet kutatójával szemben; másrészt az a körülmény, hogy a kiválóan elképzelt módszer a kivitelnél a tudományos segéd-eszközök tökéletlensége miatt (amire Ipolyi is céloz: i. m. 8. l.) nem tudott kellőképen érvényesülni.

állítunk fel s emellett a kettőnek bonyolult összefüggéseit keressük. A IX. és X. századi Kelet-Európában a gazdasági kérdések sokkal nagyobb mértékben léptek előtérbe, mint azt általában a magyar történeti irodalomból látjuk. Kelet-Európa mai képének kialakulása ezekre az időkre megy vissza. Nem hiába választotta a 840—940 közötti időt Marquart ismeretes művének¹ tárgyául. Az egyoldalú filológus és nyelvész természetesen a gazdaságtörténet értékes forrásanyagára, a régészeti emlékekre nem gondolt; részint ezért is a hatalmas mű inkább zseniális elmefuttatás benyomását kelti.

Amikor a kor történetét nagy mértékben befolyásoló gazdasági tényezők mibenlétét és hatásait keressük, távolról sem akarunk a történelmi materializmus egyoldalú szempontjának kedvezni. Mindenképen tartózkodni kívánunk azonban az ugyancsak egyoldalú szellemtörténet hibáitól is. Ezt szükségesnek látjuk jóelőre hangsúlyozni, mert alább látni fogjuk, hogy a gazdasági vonatkozások a honfoglaló magyarság kialakulásánál döntő szerepet játszottak. Viszont ez egyáltalán nem jelenti, hogy a honfoglalóknak nem lett volna szellemi kultúrájuk az anyagi kultúra mellett. A százszáz sírleletből mindkettőre értékes adatok maradtak ránk.

Hogy itt most inkább az anyagi kultúrát vizsgáljuk és a régészeti forrásanyagból a magyarság és Kelet-Európa gazdasági életének liktetését akarjuk visszaidézni, annak többféle oka van. Az archaeológia mai módszere bizonyos mértékben már lehetővé teszi a tárgyi emlékek értelmezését²; ettől függetlenül ennek a mozgalmas kornak uralkodó gazdasági szempontjai a szellemi kultúrára is bizonyos világosságot derítenek; végül gazdaságtörténeti szempontból a honfoglaló magyarsággal még nem foglalkoztak. Az archaeológiai forrásanyag feldolgozásával nem az volt a célom, hogy mindenáron új eredményeket hozzak; ellenkezőleg, kezdetben arra gondoltam, hogy az archaeológiai eredményeknek igazolniuk kell a filológiaiakat. Csak az egész magyarországi és a számomra hozzáférhető orosz-

¹ Marquart, J.: Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge, Leipzig 1903.

² A modern archaeológia elsősorban a tárgyak technikai sajátosságainak elemzésével; leletegyüttesek, temetési rítusok összehasonlításával, leletstatisztikával, a tárgyak alaki és művészeti tulajdonságainak vizsgálatával és összehasonlításával dolgozik. Emellett a régi módszerek bevált eljárásait is alkalmazza. Idetartozik azonkívül az anthropológiai és egyéb kísérő anyagoknak feldolgozása is, ami nélkül a lelet képe hiányos volna.

országi anyag megismerése és feldolgozása közben vettem észre, hogy itt a magyar őstörténet számára eddig még fel nem használt adatok rejlenek.

Az ősmagyar régiségeket két nagy csoportra lehet osztani. Az egyikbe tartoznak a használati tárgyak és fegyverek (kés, nyíl, íj, kengyel, zabla, szablya stb.); ezek rendszerint vasból készültek, néha egyes alkatrészeik anyaga bronz, ritkábban ezüst. Másik csoportba sorozhatók a díszítmények és ékszerek; ezek anyaga túlnyomó részben többé-kevésbé finom ezüst. A két csoport több szálon összefügg egymással. A díszítmények legtöbbször használati tárgyakon, vagy fegyvereken fordulnak elő (lószerszám, övdísz, süvegdísz, tarsoly díszítő lemeze, stb.) A használati tárgyak és fegyverek alakjából lehet bizonyos fejlődési útra — és így közvetve történeti tényekre — következtetni. A díszítmények és ékszerek csoportja, amely változatosabb és gazdagabb, a nyersanyag, a technikai sajátságok, a motívumok és a művészeti sajátságok révén olyan kultúrtörténeti összefüggéseket tár elénk, amelyek más tudományágak számára rejtve voltak.

Amikor a régészeti forrásanyag történeti értékesítéséről van szó, kénytelenek vagyunk Magyarországból kiindulni, mert itt maradt ránk a legtöbb ősmagyar régiség. A gyűjtés közel száz év óta folyik. Megindult a nevezetes benepusztai (Kecskemét mellett) lelettel (1834. nyarán), mely azóta is forgópontja a honfoglaláskor archaeológiájának. Az egykorú első publikáció¹ megbízható adatokat közöl a leletegyüttesről; áradozó hangja miatt azonban a későbbi generációk nem vették figyelembe és a leletet hanyagságból meghamisították. Hogy csak egy hibát említsek, Hampel Józsefnek németnyelvű munkájában, melyről később lesz szó, a lelethez tartozó Berengárius-érmek helyett idegen érmek szerepelnek benepusztai lelet gyanánt. Az egész anyag revíziója közben még más, későbbi nagy leleteknél is találtam téves adatokat. Tíz évvel később került napvilágra a másik fontos ősmagyar lelet: a verebi (Fehér m.), amely után következtek a bereg-, szabolcs-, zemplén- és nyitrai megyei nevezetes leletek. Első összefoglalásukat a Magyar Honfoglalás Kútjában² Hampel

¹ Jankowich M.: Egy magyar hősnek, — hihetőleg Bene vitéznek, — ki még a tizedik század elején, Solt fejedelemmel, I. Berengár császárnak diadalmos védelmében Olaszországban jelen volt, újdonszerű felfedezett tetemeiről, s öltözetének ékességeiről. A Magyar Tudós Társaság Évkönyvei, II., (1832—34.) 281. sk. 1.

² A honfoglalási kor hazai emlékei, A Magyar Honfoglalás Kútjai, Budapest, 1900, 507—830. 1.

adta, aki a magyarországi továbbfejlődést a megelőző hazából elhozott készlettel élesen elkülönítette. Azok a téves adatok, melyek oly gyakoriak a későbbi irodalomban, legnagyobb részt már ebben az első munkában is feltűnnek.

E helyen nincs módomban a teljes irodalmat, a lokális jelentőségű anyagközléseket ismertetni, csak azokat a munkákat emelem ki, melyek a történeti kérdésekkel is foglalkoztak. Néhány figyelemreméltó megállapítást találunk Hampelnek Ornamentika a honfoglalási kor emlékein című tanulmányában.¹ Sajnos, későbbi munkáiban Hampel az itt megkezdett kutatási iránytól eltért. A népvándorlaskor emlékeit összefoglaló nagy háromkötetes német műve² elsősorban a benne felhalmozott anyag miatt nélkülözhetetlen. A történeti vonatkozásokkal bővebben foglalkozik egy későbbi könyve, mely csak magyarul jelenvén meg, fontos megállapításairól a külföld nem szerezhetett tudomást.³ Figyelemreméltó Pósta Béla könyve oroszországi tanulmányairól⁴ és Nagy Gézának e műről írott bírálata⁵. Tóth Zoltán könyve⁶ elsősorban nagy irodalma és egyes részletkérdések miatt hasznos. Egy újabb tanulmányomban⁷ az archaeológiai anyagot az antropológiával együtt igyekeztem értékelni.

A háború utáni időkben nagymennyiségű és rendkívül értékes leletanyag került a Magyar Nemzeti Múzeumba és egyes vidéki múzeumokba (Szeged, Nyíregyháza, Székesfehérvár). Ebből úgy múzeális, mint tudományos szempontból magasan kiemelkedik a geszterédi (Szabolcs m.) lelet,⁸ mely a nyíregyházai múzeumba került és az 1933. év tavaszán feltárt hencidai (Bihar m.) temető anyaga, mely utóbbi még publikálatlan (a Magyar Nemzeti Múzeumban). A revideált régi anyagnak és az újabb gyarapodásnak modern, kritikai kiadása még a jövő feladata, a munka azonban már folyamatban van. A legtöbb honfoglaláskori magyar régiség Budapesten található, a Magyar Nemzeti Múzeumban. Azután kö-

¹ Archaeológiai Értesítő, 1904, 105—152. l.

² Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn, Braunschweig, 1905. I.—III.

³ Újabb tanulmányok a honfoglalási kor emlékeiről, Budapest, 1911.

⁴ Régészeti tanulmányok az orosz földön, Budapest—Leipzig, 1905.

⁵ Zichy Jenő gróf harmadik ázsiai útja, Arch. Értesítő, 1906, 385—416. l.

⁶ Attila's Schwert, Budapest, 1930.

⁷ Fettich N.: Adatok a honfoglaláskor archaeológiájához, Arch. Értesítő, 1931, 48—112. l.

⁸ Előzetes ismertetése: Kiss L.: Újabb honfoglaláskori leletek a nyíregyházai Jósa-Múzeumban, Arch. Értesítő, 1928. 228—235. l.

vetkezik jelentőségre a nyíregyházai múzeum, mely nem annyira mennyiségre, mint minőségre rendkívül fontos leleteket őriz. Kisebb honfoglaláskori gyűjtemények vannak a következő múzeumokban (körülbelül jelentőség szerinti sorrendben) Szeged, Kecskemét, Sátoraljaújhely, Szentés, Eger, Temesvár (?), Nagyvárad (?).

A hazai leletek mellett Oroszország területéről is ismerünk szép számmal idevágó anyagot. A szentpétervári Eremitage, a moszkvai Történeti Múzeum, Kiev, Charkov, Perm múzeumai nagyjelentőségű emlékeket őriznek. Az északra exportált anyagokból a svédországi leletekben maradt meg legtöbb. Szempontunkból a stockholmi múzeum gyűjteménye a legfontosabb. Rendkívüli jelentősége van a minuszinszki múzeumban őrzött, Jeniszei- és Abakan-folyók vidékéről származó anyagnak. Sajnos, ezt inkább csak fényképekről ismerem, csupán azt az aránylag kicsi anyagot volt módom eredetiben tanulmányozni, mely a helsingforsi Nemzeti Múzeumba a Tovostine-gyűjteménnyel került.

Ennek a látszólag néma anyagnak a megszólaltatása tehát most a feladatunk. Az alábbiakban három részletkérdést óhajtok megvizsgálni: 1. a magyarság belsőázsiai kapcsolatainak archaeológiai nyomait, 2. a normann—magyar kapcsolatok emlékeit és ezeknek gazdaságtörténeti háttérét, végül 3. a permi kultúra kérdését.¹ A magyarság őshazájának fekvésére vonatkozóan a lelőhelyek aránylag igen keveset mondanak, bár más szempontból ezek is történeti tényekre vezetnek. A kialakulás körülményeire a régészeti anyag belső sajátságaiból lehet bizonyos mértékig következtetni. Ugyanis ennek az anyagnak keletkezése és a *honfoglaláskori* magyarság kialakulása teljesen egyidejű, egy folyamatnak eredménye s a kor viszonyai, a környezet hatásai a régészeti emlékeken bizonyos mértékig visszatükröződnek s így ezek a kialakulás egyes mozzanataira is fényt deríthetnek.

A magyarság kialakulását azonban sem a korszakok sorozatából, sem pedig a környező területekből kiszakítani nem szabad. A magyarság története egy láncszem Kelet-Európa történetében; ennek a láncszemnek csak a nagyobb összefüggésben van meg az értelme. Erre vonatkozólag legyen szabad egy példát felemlítenem.

¹ Az itt közöltek egyszersmind „Ósmagyar Fémművesség“ c. kéziratban lévő könyvemnek a gondolatmenetét is tartalmazzák. Munkám egész terjedelmében az Archaeologia Hungarica monografia-sorozatban fog megjelenni.

Az iráni területek ősidők óta nagy hatással voltak az északi (steppei) népek művelődésére.¹ A szkíta korszakban (Kr. e. VII. sz. végétől) Irán hatása csak erősödik, ettől kezdve koronként, az idők változásainak megfelelő alakban jelentkeznek. A hellenisztikus korszakban a jellegzetes keleti-görög (görög-perzsa) művelődés elemei árasztják el a steppéket Dél-Oroszországtól Mandzsúriáig. Ekkor honosodik meg a dél-oroszországi fémművészeti központokban a lemezborítás technikája,² mely később, a IX. századi magyarság fémművészetében oly nagy szerepet játszik. Irán hatása a későbbi idők folyamán csak erősödik és amint alább látni fogjuk, a honfoglaló magyarság kultúrájára egészen rányomja a maga bélyegét.

Mivel nem lehet célozom hosszas archaeológiai fejtegetésekbe bocsátkozni, csak a régészeti forrásanyag feldolgozásából adódó történeti megállapításokat fogom ismertetni, utalva a megértéshez szükséges archaeológiai körülményekre.

Mindenekelőtt hangsúlyoznom kell, hogy a honfoglaló magyarokkal a mai Magyarországon megjelenő anyagi kultúra egy eléggé zárt, jellegzetes steppei harc-os nomád kultúra, mely a steppék kultúrtörténetében külön fejlődési fokot képvisel. Ennek kialakulása a magyarság gazdasági és katonai szervezetének fejlődésével van kapcsolatban és semmi esetre sem írható sem a kazárok, sem a besenyők, vagy más népek javára. Az ősmagyarságot *archaeológiai alapon* sokkal korábbi időben, mint a IX. sz. közepe előtti évtizedek, a többi néptől elkülöníteni nem lehet. Külön magyar népről archaeológiai alapon ezidőszert csak a IX. sz. 30—40-es éveitől kezdve beszélhetünk. Hampel azon állítása, hogy a honfoglalókkal elhozott művészetet keleten néhány százados állapot előzhette meg,³ semmi esetre sem vonatkoztatható az előmagyarokra, hanem csak annyit jelent, hogy ennek a művészetnek egyes összetevőit különböző, virágzó népek kezén több évszázadig, sőt egészen a szkíta időkig tudjuk vissza-

¹ Farmakovski, B.: Archaicseskij Period v Rasszij, Mat. po Arch. Rasszij, 34 (1914), 15. sk. 1.

² Lényege az, hogy egy kevésbé drága alapanyagra (fa, szaru, csont, vas, bronz) nemesfémből (arany, ezüst) készült díszes, de vékony lemezt szegeznek fel. Rostovtzeff, M.: Sarmatskija i indoskitskija drevnosti, Recueil-Kondakov, Prague, 1926, 239. sk. 1. Spiczyn, A. A.: Phalary jushnoi Rassij, Izvj. Imp. Arch. Komm. 29, 1909, 18—53. l. Borovka, G.: Kratk. Otcoty exped. po isl. Severnoi Mongolij, Leningrad, 1925, 23. sk. 1. Függelék: I. tábla fön. A technika továbbéléséről legutóbb: Fettich, N.: Der Schildbuckel von Herpály, Acta Archaeologica, I. Kopenhága, 1930, 241. sk. 1.

³ Arch. Ért. 1904, 152. l.

vezetni. Egyébként is a népi meghatározások legtöbbször teljesen lehetetlenek, mert, mint a magyarság esetében is látni fogjuk, inkább gazdasági érdekkörökről lehet szó, melyekbe egymásra utalt, különböző fajta és különböző nyelvű népek, néptörédek, vagy törzsek tartoztak bele.

1. *Belsőázsiai kapcsolatok.*

Mindenekelőtt a magyarországi avar kultúra jelentőségét kell világosan látnunk. A magyarországi avar emlékek meghatározása a hún emlékhagyomány elhatárolása után biztosnak vehető.¹ A Magyar Nemzeti Múzeumban és egyes vidéki múzeumokban nagy számmal található jellegzetes bronzöntvények, állati, növényi és geometrikus motívumokkal díszítve (griff, állatküzdő, inda, mitológikus jelenetek stb.) az avarok ázsiai kultúrájához tartoznak.² Hogy az óriási mennyiségű díszes bronzöntvényekből mennyi készült Magyarországon és mennyi az avarok belsőázsiai őshazájából elhozott eredeti anyag, ma még nincs módunkban hozzávetőlegesen sem meghatározni.³ Annyi bizonyosnak látszik, hogy a technikai kivitel, a bronzöntés,⁴ belsőázsiai örökség s maga a gazdag motívumkészlet is az ú. n. hellenisztikus-perzsa művészetnek késői kisugárzása. A származás útját és körülményeit egyelőre teljes homály fedi. Ránk nézve különben ez most közömbös, ellenben közelebbről érdekelnek az avar kultúra ázsiai összefüggései. A fémművesség területén maradunk.

A Jeniszei felső folyásának vidékén van egy hegyektől, illetőleg őserdőktől (taiga) körülvelt kis steppesziget, mely

¹ Alföldi, A.: Untergang der Römerherrschaft in Pannonien, 2. kötet, Berlin-Leipzig, 1926. Ugyanaz, Leleték a hún korszakból és ethnikai szétválasztásuk. Archaeologia Hungarica IX., Budapest, 1932.

² Hampel, J.: Alterthümer, I. 17. sk. 1., III. 64—259. táblák. A Hampel-féle elnevezés: „szarmata“ nem a Duna—Tisza-közi és tiszántúli szarmata-jazygokat akarta jelenteni, hanem a nagy Sarmatia emlékeivel való hasonlóságuk alapján a népvándorláskor nagy részét kitöltő szóbanforgó emlékcsoportot, különösebb népi megjelölés nélkül, beleértve a különböző steppei népelemeket. A kezdőpontot (VI. század vége) Hampelnek és kortársainak nem sikerült megállapítani; ez Alföldi érdeme.

³ Az utánzatok kérdésével legutóbb foglalkoztam a Jahrb. f. Präh. und Ethnogr. Kunst, Berlin, 1930, 77. sk. 1.: Neue Grabfunde von Regöly, Kom. Tolna, Ungarn, aus der Völkerwanderungszeit. Tolna megyéből azóta avar öntőmodell is jutott tudomásomra (magántulajdonban).

⁴ Fettich, N.: Bronzeguss und Nomadenkunst, Prag, 1929. 30. sk. 1., 54. sk. 1.

természeti kincsekben való gazdagsága és geográfiai helyzete révén ősidők óta virágzó kultúrák színhelye volt : Minuszinszki város vidéke, illetőleg a Jeniszei és mellékfolyóinak (Tuba, Abakan) környéke. Az avaroknak Belső-Ázsiából való kivonulása után (az 550-es évek után) ezen elszigetelt steppe-területen virágzó lovasnomád-kultúra lép fel.¹ Ennek a kultúrának fémművészete, és pedig mind a bronz öv- és lószerszámdíszítések, mind a vasból készült eszközök és fegyverek, több tekintetben az avar és honfoglaló magyar lovasnomád kultúrák között foglalnak helyet. Az avar fémművéség ugyanúgy több rétegű, mint a honfoglaló magyaroké. Dominálós szerepet játszik benne az Altáj-vidéki tömör bronzöntés, kisebbet pedig a kettős lemezből készült szíjvégek, övdíszítmények és az egy tagban öntött díszítmények csat. Különös módon a minuszinszki kultúra fémművészeti terében egyebek mellett éppen ez a réteg él tovább és virágzik a fejlődés folyamán. Az igénytelenebb kezdeti formákon gazdag ornamentika jelenik meg, mely az arab birodalom felől származott át ide. Ennek a fémművészetnek teljesen kifejlett övdíszítményei, jellegzetes szíjvégformája és lószerszámdíszeti szolgáltatják azután az alapot a honfoglaló magyar fémművéség egyik rétegének, mely alakja és technikai tekintetben egyaránt jól körülhatárolható az emléktárgyakban. A díszítmények alakja, ornamentikája ugyanaz marad, csak a stílus változik, amennyiben a motívumok ellaposodnak, barokkosabb formát vesznek fel, ami erre a késői stádiumra jellemző lesz.

Valószínűnek látszik, hogy a lovasnomád fegyver, a szablya és egyes vaseszközök ugyancsak innen kerültek át a levediai magyarsághoz. Az antropológiai adatok, melyek az ilyen magyarországi sírleletekkel kapcsolatosak (Törtel, Ókéske, Kenézlő), belsőázsiai népeknek erős betelepedéséről tanuskodnak. A belsőázsiai avar fémművéség egyes vonásai élnek a déloroszországi kazár fémművéségben is. Kétségtelen tehát, hogy a magyarokhoz a kazárok révén is kerültek

¹ Az eddigi irodalomban ez kevés figyelemben részesült ; az anyag legnagyobb része publikálatlan, amit róla mondhatok, az elsősorban a helsingforszi múzeumban lévő eredeti darabokon és a rendelkezésemre álló számos fényképen alapszik.

A minuszinszki lovasnomád kultúráról legtöbbet olvashatunk Radloff, W. : Aus Sibirien, Leipzig, 1893, 2. kiad., II. k., 124. sk. 1. Lásd még : Tallgren, A. M. : Collection Tovostine, Helsingfors, 1917, pl. X. 12—16; XI., 10, 20 (?), 34, 42. Klemenz, D. : Drevnosti minusinszkovo muzeja, Tomsk, 1886, 64. l. Arne, T. J. : La Suède et l'Orient, Uppsala, 1914, 147. l.

belsőázsiai elemek. De emellett számolnunk kell közvetlen belsőázsiai hatásokkal. A belsőázsiai fémművesség egyes vonásai annyira frissek és annyira dominálók a levediai fémművességben, hogy szinte egy egész fémművességi gyakorlatnak áttelepítésétől lehetne beszélni. Hogy e jelenségek mögött milyen történeti tények rejlenek, csak sejteni lehet. Valószínűen belsőázsiai törzs, vagy törzsek olyanféle csatlakozásáról lehet szó, mint a kabaroké volt. Ez a IX. sz. közepe előtt aligha következett be, bár a belsőázsiai kapcsolatok a nyelvészet megállapítása szerint kétségtelenül már századok óta állandóan megvoltak. Mindenesetre a megalakuló honfoglaláskori magyarságnak egyik legelőkelőbb rétegét a gazdag sírleletek tanúsága szerint ezek a belsőázsiai (mongol, mongoloid) elemek alkották. Hozzávéve ehhez a lovasnomád fegyverek és használati tárgyak belsőázsiai származását is, az archaeológiai anyag világosan tanuskodik arról is, hogy a lovasnomád rendszer megszervezésében ezek a belsőázsiai elemek vezető szerepet játszottak.

2. *Normann—magyar kapcsolatok és azok gazdaságtörténeti háttere.*

A honfoglalókkal megjelenő fémművesség kialakulásának színhelyére és idejére vonatkozóan a régészeti anyagban elsősorban a könnyebben datálható normann nyomok szolgálhatnak útmutatással. A honfoglaló magyarság körében fellépő kétélű, nehéz kardoknak normann származását először gróf Zichy István állapította meg.¹ Fellépésüket az etelközi időre teszi és az oroszországi normannokkal hozza kapcsolatba. Ennek a megállapításnak jelentőségét a magyar őstörténet szempontjából nem vették észre. Csak legutóbb, ettől függetlenül, a bezdédi tarsoly és rokon emlékek feldolgozásánál bukkantam más normann nyomokra.² Ezidőszereint a következő archaeológiai adatok állanak rendelkezésünkre a normann-magyar kapcsolatokra vonatkozóan: 1. A Zichy által felhozott kétélű kardok.³ 2. A benepusztai

¹ Egy publikálatlan dolgozatában, melyet az Orsz. Magyar Régészeti Társulat 1922. május 30-i ülésén mutatott be. (L. még: gróf Zichy I.: A magyarság őstörténete és műveltsége a honfoglalásig (A magyar nyelvtudomány kézikönyve), Budapest, 1923, 79—80. l.)

² Arch. Ért. 1931, 57. sk. l.

³ Ezeknek száma azóta jelentékenyen emelkedett. Paulsen, P.: Magyarországi viking leletek, Archaeologia Hungarica, XII. Budapest, 1933, 35. sk. l. alapján világos, hogy nagy részük a honfoglalás utáni időből származik. Még a Dnepr-vidékről elhozottak közül való a

lelet niellós ezüst szíjvége, mely normann gyártmány.¹ 3. A törleti lelet (Pest m.) lándzsája hatszögletes nyelével.² 4. A bezédi tarsoly niellós alkatrészei.³ 5. A kievi normann kard ezüstlemezes borítása, az ezüstlemezen a magyar tarsolylemezek palmettás ornamentikájával.⁴ 6. A skandináv művészet hatásának jelentkezése a tarsolylemezek művészetének körében, és pedig a csernigovi kürt lemezborításán⁵ és az úgynevezett Nagy Károly-kardon.⁶ 7. Levediai készítményeknek nagy tömegben való fellépése az északi finn és svéd területeken, e mellett normann készítményeknek elterjedése Oroszországban és normann gyárak keletkezése a nagyobb oroszországi normann központokban (Gnezdovo, Aldeigjuborg, Kiev stb.)⁷ 8. Az 1933. évi hencidai (Bihar m.) ásatások antropológiai eredménye („nordicus“ elemek erős jelenléte honfoglaló magyar környezetben). Ezek a föltűnőbb jelenségek. Mellettük a IX. századi Oroszország gazdaságtörténeti vizsgálatánál, akár az archaeológiai, akár a filológiai forrásokat vesszük alapul, a normannok tevékenységét, mint az oroszországi gazdasági tényezők egyikét találjuk.

A normannok (rusi, varégek, varangoi, ros, rousioi) oroszországi szereplésének a XVIII. század óta nagy iro-

nagy benepusztai lelet normann kardja, melyről sajnos csak Jan-kowich Miklós leírása maradt reánk. (A Magyar Tudós Társaság Évkönyvei, II. 1832—34, 285. sk. l.) A blatnicai lelet (Hampel, J.: *Alterthümer*, III., 321—322) a honfoglalást megelőző időből származik, a benne előforduló normann kard a hohenbergi és krungli „avar-szláv“ leletek normann kardjával egykorú: Fischbach Ottó: *A krungli leletről*, *Arch. Ért.* 1894, 359. l.; ugyanaz, *A hohenbergi leletről*, *Arch. Ért.* 1895, 249. sk. l. Ez utóbbiak a gajári és kiscsepcsényi leletekkel együtt (Eisner, J.: *Slovensko v pravéku*, Bratislava, 1933, XCIV. t. és XCVI. t. 7, 8, 12) a Nagy Károly-féle avarirtó hadjáratok után felszabadult nyugati szlávok előkelőitől származnak.

¹ Hampel: *Alterthümer*, III., 341. l.

² Hampel: *Alterthümer*, III., 401, 4. Paulsen, P.: *Magyarországi viking leletek*, *Archaeologia Hungarica*, XII, Budapest, 1933, 8. l.

³ *Arch. Ért.* 1931, 55. l., 36. kép 5 és 7, 2 és 4.

⁴ Coll. Khanenko, V., XX. t., 2; Arne, T. J.: *La Suède et l'Orient*, Uppsala, 1914, 125. sk. l. Hampel: *Újabb Tanulmányok*, 113. t. 5.

⁵ Born, W.: *Das Tiergeflecht in der nordrussischen Buchmalerei*, *Seminarium Kondakovianum*, V. (1932), 80. sk. l. VIII. t. 1 és 3.

⁶ *Arch. Ért.* 1931, 60. sk. l. Az északi hatást az úgynevezett Nagy Károly-kardon általában nem ismerik el. Újabbán összegyűjtöttem mindazon adatokat, melyek a normann hatás mellett tanuskodnak. Az anyag elősorolására itt nincs hely.

⁷ Arne, T. J.: *La Suède et l'Orient*, 15. l. Raudonikas, W. I.: *Die Normannen der Wikingerzeit und das Ladogagebiet*, Stockholm, 1930, 15. sk. l.

dalma van.¹ Szerepüknek megítélésében heves viták folynak a legutóbbi időkig (normannisták-szlávisták). Jelentőségük rendkívüli nemcsak a kievi állam kialakulása, hanem más oroszországi népek, így a magyarság szempontjából is és az állandóan megújuló ellenvélemények dacára is elvitázhatatlan. Jellemző, hogy az arab írók mint a kazárokkal, bolgárokkal, magyarokkal, szlávokkal stb. egyenlőrangú tényezőről, külön fejezetben szólnak a normannokról.² A magyar őstörténet velük alig foglalkozott. Viszont a IX. századi Oroszország történetírói a magyarság jelentőségét hagyták többé-kevésbé figyelmen kívül. A külföldi archaeológiában ez különösen a datálási hibák révén bosszúlta meg magát.

A IX. századi magyar történet egyik forgópontja a Volga-út és a Dnepr-út egymáshoz való viszonya. Ezzel a bonyolult kérdéssel a külföldi — elsősorban orosz és svéd — irodalomban sok szó esett. A rendelkezésünkre álló források még nem elegendők ahhoz, hogy a kérdés minden részében tisztán lássunk. A honfoglaló magyarságtól ránkmaradt gazdag régiséganyag e kérdés forrásai között még alig szerepelt. Pontosabb vizsgálata néhány részlet tisztázásához segít bennünket. A mellékelt térkép a magyarságot a IX. századi Oroszországban a környező népekkel és a kereskedelmi utak hálózatában tünteti fel (889. előtti idők állapota).³

A skandináv világot az arab világgal két nagy útvonal kötötte össze. Egyik a Dűna—Dnepr—Donec—Don—Volga, másik a mai földrajzi fogalmak szerinti Volga. Az előbbi sokkal rövidebb. A normann mozgalmak megindulásakor (IX. sz. eleje) e főutak jelentősége nagymértékben emelkedett. Általában az a vélemény uralkodik, hogy az északi út nyílt meg előbb a normannok számára.⁴ Rendszerint azzal

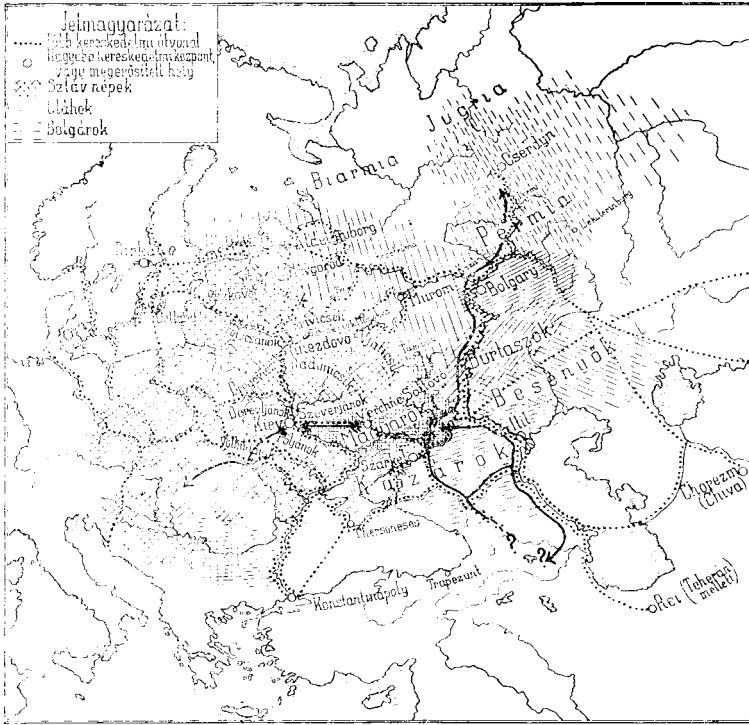
¹ A névre nézve legutóbb: Platonov, S. F.: *Geschichte Russlands*, Leipzig, 1927, 438. sk. l. 3. megj. Thomsen, W.: *Der Ursprung, des russischen Staates*, Gotha, 1879. Hrushevskij, M.: *Geschichte des ukrainischen Volkes*, Leipzig, 1906, 160. l. 1. megj. Raudonikas i. m. bevezetése. Arne, T. J. i. m. 5. sk. l.

² Pauler-Szilágyi: *A magyar honfoglalás kútfoi*, 181—187. l. Az „oroszok“ nem tévesztendőek össze a „szlávok“-kal, akikről a megelőző fejezetben van szó: 174—180. l. (Alábbi idézeteimben: MHK).

³ A térkép készítésénél gróf Zichy István, P. Savickij (Prága) és Tremel Lajos voltak szívesek észrevételeikkel és tanácsaikkal támogatni.

⁴ Brim, V. A.: *Put iz varjag v Greki*, Izvj. Akademij Nauk SSSR, 1931, 2, 233. l. A két út kereskedelméről bővebben szól Heyd, W.: *Geschichte des Levantehandels im Mittelalter*, Stuttgart, 1879, I. 65. sk. l., 77. sk. l.

érvelnek, hogy a normannoknak a volgai úton a bolgárok és kazárok által jól kiépített kereskedelmi rendszert készen lehetett átvenniük, míg a déli útvonal nagyrésze szláv törzsek között vezetett, hol a normannoknak maguknak kellett az utat megszervezni.¹ Moshin szerint² a IX. század közepéig a Dnepr-vonalnak csak felső és középső szakaszait

használták, ezidőig az összekötő forgalmat inkább az északi úton bonyolították le. A bajt az okozta, hogy a Dnepr-úton a filológiai és az archaeológiai irodalomban egyaránt csaknem mindig a „görögökhöz vezető út“-at értették. Legutóbb például Brim meg sem említi, hogy a Dnepr-útnak kelet felé a Donechez volt elágazása. Hrushevskij ugyan elismeri

¹ Shachmatov, A.: Drevnejshija sudby russkavo plemeni, Petrograd, 1919, 45. l. Ezt és más orosz irodalmi adatokat (Moshin, Vasiljev) Moravcsik Gyula szíveségének köszönhetem.

² Moshin, V. A.: Nacsalo Rusi, Bizantinoslavica, III. 1, 57. l.

ennek az útnak jelentőségét, amennyiben a legfőbb kereskedelmi utak közé sorozza,¹ de részletesebben nem tárgyalja, bár az oroszországi kereskedelem ismertetéséhez nagy iradalmat használ fel. Először Ljubomirovnak numizmatikai alapon készült munkájában domborodik ki előttünk a Donec-útvonal nagy jelentősége.² Amennyiben oroszföldi archaeológiai forrásokat is felhasználtak, rendszerint T. J. Arne megállapításainak átvételére szorítkoztak.³ Arne munkája úttörő jelentőségű. Könyve a normannok oroszországi tevékenységére és a normann-kazár kapcsolatokra alapvető s a skandináv országok archaeológiájában ma is uralkodó egyoldalú tipológiai módszer mellett rendkívüli eredményeket ért el. Egyik fogyatékosága azonban, hogy a levediai magyarságot nem vette tekintetbe, sőt a magyarságról, mint Dél-Oroszország IX. századi történetének egyik tényezőjéről, nincs tudomása.

A főbb oroszországi kereskedelmi utak már sok századdal a normannok megjelenése előtt kialakultak.⁴ Sőt a normannisták szerint több mint száz évvel ez időpont előtt Dél-Oroszországban kisebb-nagyobb ipari és kereskedelmi központok keletkeztek,⁵ amelyek virágzó életében a szlávság is tevékeny részt vett. Sok olyan dolgot készítettek elő ekkor, amiről csak a későbbi normann korszak írói vettek tudomást.⁶ A VII. század végén földbe került perescsepinaí nagy kincslelet⁷ világosan mutatja, hogy a Donec-útvonalon már a VII. század folyamán ugyanazok az áruk forogtak, mint a Volga—Káma-útvonalon. A Kaspi-tenger vidéke és nyugat közötti kapcsolatok kialakulása a kazár birodalom VII. századi megerősödésével van kapcsolatban. Ljubomirov a nagyszámú éremlelet alapján arra az eredményre jut, hogy a kapcsolatok útja nem annyira a Fekete-tenger, mint inkább a Don—Donec-vonal volt.⁸ A Donec-medencéből

¹ Hrushevskij, M. i. m. I. 297. (der Zalozsnyj Weg), 307. és 428. l.

² Ljubomirov, P.: Targovyje svajzi drevnej rusi s vostokom (különlenyomat), Saratov, 1923.

³ La Suède et l'Orient, Uppsala, 1914.

⁴ Rostovtzeff, M.: Scythians and Greeks, Oxford, 1922, 210. sk. l. A Donvidék útjairól az ókortól kezdődően l. Zvjerev, S. E.: Slijedy christianstva na Donu v domongolskij period, Trudy 10. Arch. Kongr. in Riga, 316. sk. l.

⁵ Kljucsevskij, V.: Kurs Russkoi Istorij, 4. kiad. Moszkva, 1911, I. k. 148—150. l.

⁶ Ljubomirov, i. m. 5. l. (Kljucsevskijre hivatkozva.)

⁷ A. Bobrinskoi Gr., Perescsepinskij klad, Materialy po arch. Rassij, 14 (1914) 111. sk. l.

⁸ Ljubomirov, i. m. 17. l.

szép számmal ismeretesek keleti érmek. Ezen útvonal nagy forgalmának köszönhetőe föllendülését a kazár „határ- város“: Verchne-Saltovo, amely később a magyarságnak önállósult fémművességében is szerepet játszott. A verchne-saltovoi keleti érmek majdnem mind a VII—VIII. századokból származnak, de úgy itt, mint a Donec-medence más pontjain is, vannak IX. és X. századi érmek is, ami Ljubomirov szerint mutatja, hogy mily korán kialakult és milyen sokáig használatban volt ez a kereskedelmi útvonal.¹

A Donec-útvonalat, mely később a magyarság oroszországi történetében oly nagy szerepet játszott, Ljubomirov következőképen határozza meg. A keleti kiindulópont és az első szakasz (a Donig) időnként változott. Amikor Itil a kazárok fővárosa volt, kétségtelenül a Volga-torkolattól ment a kereskedelmi forgalom a Volgán fölfelé körülbelül Zaricyn- és Dubovka-ig, esetleg Kamysin-ig. Innen a Volga jobbparti mellékfolyója, a Zarica (Zaricynnél) és a Don balparti mellékfolyója, az Ilovka mentén jutottak a karavánok a Donhoz. Innen lefelé mentek a Donec torkolatáig. Az erdőségekkel takart Donec-medence állandó útvonal volt Kiev felé. A Donec felső folyásától az Oskol folyócska vezetett a Dneprhez. Ljubomirov szerint a VII. században készült nagyszámú, itt lelt keleti érmek még a VII. század folyamán kerültek ide (a nagy mennyiség alapján gondolja), a VIII. századi érmek már különböző pontjain fordulnak elő e területnek, a IX. század elején pedig föllépnek azok az érmek, melyek az egész normann korszakon át tartanak.²

Bár a Dnepr, Dűna és Volga vízváltásztójának vidékén is a VIII. századdal kezdődnek az éremleletek, a Dnepr felső részének kereskedelmi forgalma csak a IX. században lesz egészen rendszeres. Lehetetlennek tartom azt az általánosan uralkodó nézetet, hogy Gnezdovoban (Smolensk mellett) és a Dnepr-úton csak a IX. század végén jelentek volna meg a normann telepések. A Dűna (nyugati Dvina)-útvonalnak egész korai birtokbavétele (VIII. század végén), ami mind archaeológiai,³ mind filológiai források⁴ alapján ismeretes, ellene mond ennek. Filológiai forrásoknál tekintetbe kell venni, hogy amikor az írók adataikat közlik, illetőleg amikor előttük bizonyos események föltűnnek, akkor rendszerint már huzamosabb idő óta folyó jelenségekről van szó.

¹ I. m. 18—19. l.

² I. m. 19. l.

³ Arne, i. m. 61. l.

⁴ Shachmatov, i. m. 45. sk. l.; Brim, i. m. 213. sk. l.

Ugyanez áll az éremletek értékelésénél is.¹ A normann kérdésnél, főleg a Dnepr—Don-útvonal kérdésénél erre különösen tekintettel kell lenni. A régészeti forrásoknak történeti értékelésénél pedig elsősorban a tárgyak készítésének idejét kell meghatározni. A normann kérdésnél éppen elsősorban a készítés körülményeinek és időviszonyainak ismerete szolgáltathat helyes támpontokat és semmiképpen nem lehet itt a készítés és földbekerülés időpontját azonosítani. A normannság történetének bizonyos problémáit Moshin is csak úgy tartja megoldhatónak, hogy a normann állami organizációs munka megindulását korábbi időre helyezi, mint az általában szokás és főleg föltételezi, hogy az északi finn és szláv törzsek egyesítése a normannok által már a IX. század közepe előtt megkezdődött.² Hasonlóképpen vélekedik W. Thomsen a normannoknak orosz földön való megjelenéséről. Szerinte a normannokat semmiféle nép nem hívta meg, ellenben a szlávok magukat önként alávetették a svédeknek, akik lassanként szivárogtak át az ellenkező partokról először a finn, majd beljebb a szláv területekre. Élelmes svéd telepések voltak ezek. A krónika kifejezése — a meghívást elbeszélő mondat — semmi egyéb, mint a tényeknek krónikás dramatizálása.³

A normannoknak a felvirágzó arab birodalom felé irányuló mozgalma a VIII. század végén expedíciók szervezésével és csakhamar nagyobb utazások megvalósításával öltött testet, miután az arab birodalom fellendülése Bizáncot keleten teljesen háttérbe szorította és Oroszország egyes megszervezett kultúrnépeivel, különösen az Itil (Volga—Káma) mentén lakókkal intenzív kereskedelmi forgalmat létesített. Ha tehát más nem, már ez is világosan mutatja, hogy a Dnepr-útvonal forgalma legalább olyan érdeke volt Bizáncnak, mint a normannoknak.⁴ A „görögökhöz vezető út”-ból azonban a normannok a Dnepr közepe tájáról kiindulva csakhamar igénybe vették a Donec—Don útvonalat is, mely közel kétszáz év óta jól kiépített útja volt a keleti karavánoknak.

A legfőbb okokat, amelyek a Donec-medence felé tereltek a normannok figyelmét, a következőkben látom. A Volga-

¹ Hrushevskij, i. m. I. 295. l. 3. megj.

² Moshin, i. m. 301. sk. 1.

³ Thomsen, i. m. 108. l.

⁴ Marquart szerint a bizánci-normann kereskedelmi kapcsolatok a IX. század első felében, 839. körül már megvoltak. Streifzüge, 202. sk. 1.

Káma-útvonal kétségtelenül híresebb volt, mint a Donec-medence, vagy a Dnepr-út. Áruforgalma hasonlíthatatlanul nagyobb volt; a bolgárok, burtászok és kazárok által jobban meg volt szervezve, s főleg Permia rendkívüli gazdagsága tette naggyá és híressé. Érthető, hogy a normannok igyekeztek bekapcsolódni ebbe a sok hasznot ígérő kereskedelmi forgalomba. Az archaeológiai és filológiai irodalomban egyaránt úgy szerepel a Volga-út, mint amely a IX. század elejétől kezdve a normannok rendszeres közlekedési útja az arab birodalom felé, sőt jelentőségét ki szokták emelni a Dnepr-út rovására. A tévedés ott van, hogy nem a mai Volgára, hanem csak a Volga—Kámára vonatkoztatható a nagyobb jelentőség. Ha a normannok bizonyos mértékig bele is kapcsolódtak a Volga—Káma (tulajdonképeni Itil) forgalmába, ami rájuk nézve a Donec-vonal igénybevétele előtt bizonyára nagy jelentőségű volt, semmi adat sincs arra és valószínűtlen is, hogy az Itil-menti népek kezéből a jól kiépített kereskedelmi szervezetet kivették volna. Sőt Bulgarnak általuk való feldúlása éppen az ellenkezőjére mutat.¹ Ha Oroszország területén nem is fűződik a normannok nevéhez annyi pusztítás, mint Nyugat-Európában, ez az adat is világosan mutatja a nehézséget, amelybe ezen az útvonalon ütközniök kellett. Így olyan politikai alkotások nem is fűződhetek az Itil mentén nevükhöz, mint nyugati Oroszországban. Moshin föltevésének, hogy a prémekben és fémekben gazdag Biarmiában (szerinte a permi kormányzóság) is lehetett normann kolonizáció,² kevés alapja van. Az Ibn Haukal Itil-leírása éppen azon a ponton konfuzus, amelyre Moshin épít. Azonkívül, amint Tallgren kifejtette, Biarmia nem azonos Permiával.³ Utóbbi helyen a normannok emlékei hiányzanak, holott mindenütt előfordulnak — mint láttuk, még a steppei lovasnomád magyarság körében is — amerre élénkebb kereskedelmi, vagy politikai tevékenységet fejtettek ki. Ha a mai Volga felső szakaszán kelet felé haladva, a volga—kámái kereskedelembe teljes mértékben bekapcsolódtak volna, akkor lehetetlen, hogy ezen útvonal északi végcélja, az akkori világ egyik leggazdagabb kincsbányája, Permia, ne csalogatta volna őket nagyobb mértékben, holott előbb a bolgárok, majd később a magyarok a szétválás után elsősorban emiatt költöztek fel az Itil

¹ Marquart, J. : Streifzüge, 474. sk. l.

² I. m. 291. l.

³ Tallgren, A. M. : Biarmia, Eurasia Septentrionalis Antiqua, VI. 107. l.

mellé. Tehát az általánosan uralkodó nézet, hogy a „Volga-út“ előbb nyílt meg a normannoknak, és pedig azért, mert ott kész szervezetet lehetett átvenniök, csak korlátozott mértékben állja meg a helyét. A jól kiépített szervezet csak részben volt előnyös a normannoknak; akadály is volt az számukra, hogy ott messzebb menő politikai tettekre vállalkozzanak.¹

Itil város nagy jelentősége és szerepe az arab írók leírásaiban eléggé mutatja azt, hogy a volgai víziút még a X. században is erős kazár felügyelet alatt állott. Nyilvánvaló, hogy a normann mozgalmak elején, vagyis a kazár birodalom fénykorában, a helyzet nem volt más. Ibn Fadhlán, Isztakhri és Ibn Haukal közléseiből tudjuk, hogy a kazár állam jövedelmei között szerepelnek a vámok és kereskedők tizedei, „amelyek a szárazföldi, tengeri és folyami útvonalakra megállapítottak.“² A burtászok és bolgárok bizonyára hasonlóképen rendelkeztek folyamórséggel és a kereskedelmi forgalom és vámszedés náluk is jól kiépített szervezetbe volt foglalva, mellyel szemben a normannok tehetetlenek voltak s így azzal meg kellett alkudniok.³

A másik fontosabb ok, amely a Donec-medence felé vonzotta a normannokat, ennek a területnek természeti kincsekben való nagy gazdagsága. Az összes környező területek között a Donec-medence vidékének van legjobb földje. Fontosabb cikkek, melyek a Donec vidékén, általában Ukrajnában bőséggel voltak találhatóak, a különféle prémek, viasz és méz.⁴ Tudvalevőleg a normann mozgalmak eredeti okai között nagy szerepet játszott az északi földek szegénysége. Az ukrán földeken lakó békés, megszervezetlen szláv törzsek nagy lehetőségeket jelentettek a normannoknak.⁵ Az avarok bukása óta Kievben ülő kazárokat a század közepe táján kiszorítják és a Dnepr—Donec—Don vonalat csakhamar igénybe veszik,⁶ mindezt a szláv

¹ Ettől függetlenül, de hasonló okfejtéssel állapítja meg Moshin, hogy a Visztula—Dnyeszter útvonal a VIII—IX. századok fordulóján szabadabb volt, ennél fogva azt előbb vették igénybe a normannok, mint a Dnepr-utat, mert utóbbin egy erős város állott útjukban: Kiev, ahol a kazár helytartó székelt; i. m. 53. l.

² MHK, 225. l.; i. még 214—215. l.

³ Hogy a kereskedelmi utak mennyire nyilván voltak tartva az Itil melletti bolgár államban, arra jellemző az, hogy az arab írók ismertetik időegységben a Bulgar-ból elérhető fontosabb kereskedelmi központok távolságát: MHK, 201—202. l., 242—243. l.

⁴ Hrushevskij, M.: Gesch. d. ukr. Volkes, I. 289. sk. l.

⁵ Shachmatow, A., i. m. 57. l.

⁶ Jakimowicz, R. eredményei, Über die Herkunft der Hacksil-

törzseknek kazár iga alól való felszabadítása címén. A Duna-útvonalnak legkorábbi használatából lehet arra következtetni, hogy a normannok gazdasági terveik megvalósítására a Dnepr—Donec-útvonal elérését jóval a század közepe előtt békés úton tervszerűen előkészítették, vagy legalább is akkor, mikor meggyőződtek arról, hogy az Itil-útvonalon számukra nagyobb szabású ténykedés lehetetlen. Ehhez valószínűen nem sok idő kellett. A történeti forrásoknak IX. század második felére vonatkozó adatait itt föltétlenül már a század első felében meginduló folyamatokra kell vonatkoztatnunk.

Ismeretes, hogy a szláv törzsek kihasználása mily jelentős gazdasági tényezője volt már az avar birodalomnak. Az orosz krónika szól arról is, hogy a radimicsik, szeverjánok és poljánok a kazároknak „fizettek adót”, míg azután a normannok alá nem jutottak. A normannok Nagy Károly szláv-felszabadító szerepének örökébe léptek, ami azonban természetesen nem akadályozta meg őket abban, hogy az emberkereskedelmet, melynek anyagát elsősorban a szláv törzsek szolgáltatták, magas fokra ne fejlesszék. Vladimir fejedelem korának legnagyobb emberkereskedője volt.¹ Az arab források többször említik, hogy a normannok, bolgárok, magyarok stb. rendszeresen úzik a szlávok fogdosását. Úgy látszik, az emberkereskedelemben a normannok vezettek, mert az arab források meg is mondják róluk, hogy a szlávokat több helyen, Kazáriában és Bolgáriában eladják. A magyaroknak ezen emberkereskedelemben való bekapcsolódására ugyancsak az arab írók közléseiből lehet következtetni.² A magyarok a szlávokat a bizánciaknak adják el a Fekete-tengervidéki városokban. A szláv emberáru beszerzésének módja mindkettőjüknél ugyanaz. Hihető, hogy a magyarok egyéb cikkeknél is az akkor szokásos módon jártak el.

berfunde, Congressus II. Arch. Balticorum, Riga, 1931, 253—256. I. ezeket a fejtegetéseket nem érintik, mert azok későbbi időre vonatkoznak. A IX. század végén jelentékeny változások állottak be Dél-Oroszország népi viszonyaiban. A Dnepr-útvonal jelentőségének hanyatlása, amiről Jakimowicz beszél, elsősorban a besenyőknek a Don- és Dnepr-folyók közé történt behatolásával van összefüggésben. Az éremletek tanúsága szerint azonban hanyatlásról a X. század közepe előtt nem beszélhetünk.

¹ Vasiljev, A.: Economic Relations between Byzantium and Old Russia, Journ. of Econom and Business History, Vol. IV., Nr. 2. February, 1932, 325. sk. 1.

² MHK, 169—170., 182. l.

Hogy a normannok a Dnepr-útvonalból kiindulva mikor vették igénybe a Donec—Don kereskedelmi útvonalat, arra közvetlen adataink nincsenek. Az archaeológiai emlékekből azonban hozzávetőlegesen erre is lehet következtetni. A honfoglaló magyarokkal megjelenő fémművességi anyag normann rétege a 889. előtti évtizedekben alakult ki. Alább részletesen is fogjuk látni, hogy a magyar fémművességnek lemezborításos része, amellyel a normann nyomok kapcsolatosak, már az erősen nyugat felé orientálódott magyarság készletét alkotják. Így magától kiadódik a normannoknak a Donec—Don-útvonal forgalmába való bekapcsolódása; ezt valószínűleg lassan készítették elő. A IX. század közepe táján már bizonyára történtek lépések ezirányban és a békés kazár „határvárossal“, Verchne-Saltovóval valószínűleg nagyobb nehézség nélkül sikerült megegyezniök. Bizonyos, hogy ez a Donec melletti megerősített város az egész IX. század folyamán nagy szerepet játszott, mint közvetítő a normann-arab kereskedelmi kapcsolatok lebonyolításában és nagy virágzásának egyik oka is ebben keresendő. Az ősmagyar fémművesség normann elemeiből arra lehet következtetni, hogy a kazárok szerepét a Donec-medencében a IX. század közepe körüli időben lassanként a magyarok vették át és nagy gazdasági és katonai fellendülésük idején is ők ültek Verchne-Saltovóban.¹ Hogy a kazárok kabar nevű törzsének a magyarokhoz való átpártolása és a Donec-medence s vele együtt Verchne-Saltovónak birtokbavétele között van-e összefüggés, nem bizonyítható, azonban nem tartom lehetetlennek.²

A magyar-normann kapcsolatoknál nem szabad figyelmen kívül hagyni azt sem, hogy az orosz krónika és Anonymus szerint a magyarok a IX. század végén Kiev alatt vonultak el. Anonymusnak ezt az állítását — egyáltalán történeti értékét — többször kétségbe vonták. Eltekintve attól, hogy tőle függetlenül az orosz krónika is ezt az utat jelöli meg, elképzelhetetlen, hogy egy olyan nagy lovasnomád nép, mint a magyarság, óriási állat- és kocsiállományának, a nem fegyvertfogható népnek, rabszolgáinak stb. átköltöztetését az évszázadok óta járt és állomásokkal megszerve-

¹ Az orosz és északi irodalomban erre senki sem gondolt. Verchne-Saltovo történetét vonatkozóan : Babenko, V. : Drevne-Saltovskija pridoneckija okrainy jushnoi Rassij, Trudy XII. arch. szjezda, I. 437. sk. 1.

² Konst. Porph., 39. fejezet.

³ MHK, 369. sk. 1. és 402. 1.

zett útvonalnak igénybevétele nélkül tudta volna megvalósítani.¹ Hogy a Levediából, vagy Etelközből való kiköltözökés alkalmával kerültek-e összeütközésbe a kievi normann-szláv állammal, mellyel Levediában jó viszonyban éltek, más kérdés; a két időpont annyira közel esik egymáshoz (889, 895), hogy mind az orosz krónika, mind Anonymus könnyen összezavarhatták, aminthogy sok dolgot valóban egészen meseszerűen színeznék ki és zavarnak össze. A kievi konfliktus azonban történeti tény², a régészeti anyag is teljes mértékben alátámasztja.

Ljubomirov szerint az Oleg-féle hadjáratnak, melyet a kievi fejedelem a radimicsik ellen vezetett,³ célja csak az lehetett, hogy a Dnepr—Donec—Don-útvonalat biztosítsa egy tervezett konstantinápolyi hadjárata alkalmára. Végeredményben tehát a Donec-útvonal kereskedelmi forgalma mind a normannok, mind a kazárok, később magyarok számára életbevágó kérdés volt. A magyarok addig békeségben is éltek a normannokkal, míg kényszerítő okok nyomása alatt a kievi állam területén ellenség gyanánt fel nem léptek. Egy egész népnek megjelenése a velejáró állatállománnyal együtt nagy gazdasági csapást jelentett a vendéglátó területre, így érthető a kievi állam ellenséges magatartása.

Ibn Rosteh ezt írja a normannokról: „... nagy gondot fordítanak ruházatukra, mert a kereskedés az ő kezükben van.“⁴ Első pillanatra tán meglepő az okozati összefüggés különösége e két mondatnál, itt azonban nem pongyolaságról, vagy hibáról van szó. Az oroszországi és ázsiai „barbár“ népeknél a nagy gazdasági, katonai és politikai fellendüléssel mindig velejár a ruházatkodás és felszerelés pompájának kifejlődése. A különböző fegyverek, használati eszközök, lófelszerelési tárgyak, fegyveröv és minden különösebb gyakorlati rendeltetés nélküli díszítmények az anyagi fellendülés idején nagy mennyiségben gyártatnak; ezeknek alakjára, díszítésének módjára, a díszítő motívumokra nagy gondot fordítanak; részint ősi tradíciókat élesz-

¹ A magyarság költözökésének tárgyalásánál elsősorban a kereskedelmi utakat veszi tekintetbe Grot, K. J.: Moravija i Madjary, Szentpétervár, 1881, 212. sk. l. Ő azonban a Kaukázus-fölötti hazát nem ismeri, a Levediába való vonulást az Oka mentén képzei el.

² Marquart, J.: Streifzüge, 34. l. Hrushevskij, M.: Gesch. d. Ukr. Völkcs, I. 574. sk. l.

³ Szerinte nem Kievtől északra, hanem keletre lakó radimicsik ellen: i. m. 22. l.

⁴ MHK, 184. l.

tenek fel, részint a velük érintkezésben lévő népektől vesznek át tárgyi formákat, technikai eljárásokat és díszítő motívumokat, azokat a saját ízlésüknek megfelelő módon alakítva át. Ez az időszak egyes népek életében több esetben nagyjelentőségű korszak: a lázas készülődés periódusa, mely után nagy katonai és politikai ténykedések következhetnek. Ismerjük a normannok gazdagon díszített fegyvereit, folszereléseik kiváló díszítményeit és tudjuk, hogy Oroszország területén is normann gyárak ontották ezeket a készítményeket. Ez természetes következménye volt annak, hogy a normannok az oroszöldi kereskedelmet, ha nem is mindenütt, de legalább is a Dnepr—Donec—Don-főútvonalon és a Fekete-tengeren kezükben tartották és a gazdasági fellendülés célra vezető eszközeit a hatáskörükbe eső területeken kíméletlenül alkalmazták. A normannok oroszországi megerősödésének fényes politikai eredménye a nyugatoroszországi államok megalkotása.

Hasonlókat olvasunk a magyarokról Gurdézinél¹: „A magyarok bátrak, jó kinézésűek és tekintélyesek. Ruházatjuk színes selyemszövetből készült, fegyverzetük ezüsttel bevont, fényt kedvelők.“ A régészeti leletek igazolják ezt a leírást. A magyarok pompakifejtését és gazdagságát Bölc Leó is följegyezte.² A magyarok gazdag folszerelésében és díszítményeiben uralkodó az ezüst, sőt azt mondhatjuk, hogy egyetlen történeti nomád nép sincs, amelynek anyagi kultúrájára annyira jellemző volna az ezüst, mint a magyaréra. Az ősmagyar fémművességre az ezüst nyomta rá a maga bélyegét. Az ezüst nyersanyagának beszerzése részint a Donec-medencével, részint pedig az akkori világ nagy ezüsttermelő országaival, az arab birodalom területével van összefüggésben. E nyersanyagnak a magyaroknál ilyen nagy tömegben való fellépése az intenzív gazdasági életben és kereskedelmi forgalomban leli magyarázatát. Ránk nézve az a fontos, hogy az arab írók fenti közlései a valóságnak megfelelnek. Ők ugyanis a gazdasági állapotok ismertetésénél hűsre törekedtek, mert az arab világ érdeklődésének középpontjában éppen a gazdasági vonatkozások állottak. Az egyes oroszországi népeknek — kazárok, burtászok, bolgárok, magyarok, szlávok, oroszok stb. — jellemzése az arab íróknál egészben véve nagyon találó; a részletek között is vannak nagyon értékes adatok, bár a tárgyi tévedések, legendás közlések éppenséggel nem hiányzanak.

¹ MHK, 172. l.

² XVIII., 44.

Az arab és a bizánci írók munkáiból világosan kitűnik, hogy Dél-Oroszország történeti népeinek életében a gazdasági kérdés volt a legelső tényező. Elsősorban az állattenyésztés, emellett a földművelés, illetőleg a földnek rabszolgákkal, vagy más népekkel való műveltetése, méhészet a főbb termelési lehetőségek.¹ Mindenek fölött áll azonban a különböző fémekkel és bőrökkel való kereskedés² és a zsákmányolás. Utóbbi ugyancsak fontos szerepet játszott a normannok és a steppe lovasnomád népeinek gazdasági életében. A hirtelen megrohanás és zsákmányolás — a magyarok európai „kalandozásainak” legfőbb, sokszor egyedüli célja — e népek felfogása szerint a vagyonszerzés szokásos módjai közé tartozott. A normannok Kaspi-tengeri kalandjainak elbeszélése Maszudinál³ ékesen szóló bizonyíték erre. Természetesen a bizánciak ezt félreértik és rovásukra írják,⁴ de egyszersmind ezt fel is használják egymás ellen.⁵ A zsákmányolás részben az emberkereskedelem céljait szolgálta,⁶ de maguk a szlávok és nem mohamedán vallású kazárok is áruba bocsátották a nőket és gyermekeket.⁷ Hogy mennyire divatban volt ez, mutatja az is, hogy az arab írók kiemelik, hogy a keresztények, zsidók és moszlimok a válásba ütközőnek tartják egymásnak rabságba való vetését, azaz eladását.⁸ Egyes városokban évenként,⁹ másokban, mint a szlávok városában, Dsivaretben, havonként voltak nagy vásárok.¹⁰ A nagy kereskedelmi központokban, mint Bulgar, Itil stb. ugyancsak országos vásárok tartottak.

Az arab írók a magyarokkal kapcsolatban elmondják, hogy a tél idején lehúzódnak az Azovi-tenger partvidékére és a folyók közelébe, ahol halászatból élnek.¹¹ A nyári és téli szállások gazdasági rendszere, amely más steppenépeknél is ugyanúgy megvolt, Levedia fekvésének kérdésénél okvetlenül tekintetbe veendő. Az etnográfiai irodalomból ismere-

¹ MHK, 35., 39., 160., 161., 164., 175—77., 215., 217., 229. l.

² MHK, 160., 164., 165—6., 183., 217., 229., 260—1. l.

³ MHK, 265. sk. l.

⁴ Böles Leó: XVIII., 24. és 137.; MHK, 24. és 71. l.

⁵ Konst. Porph. 4.; MHK, 110—11. l.

⁶ MHK, 182., 267. stb. l.

⁷ MHK, 179., 235. l.

⁸ MHK, 216., 235. l.

⁹ Trapezunt: MHK, 250. l.

¹⁰ MHK, 178—79. l.

¹¹ MHK. 168. l. Marquart fontosnak tartja, hogy a magyarok mint igazi halásznép jelennek meg úgy a nyugati (Regino), mint a keleti (Ibn Rusta) irodalomban. Szerinte ez is az ősi finn-ugor életmód maradványa: Streifzüge, 51. l.

tes, hogy a téli szálláshely megválasztása milyen versengések, sokszor harcok között megy végbe a nomádoknál.¹ Az olyan megszervezett nomád népeknél, mint a levediai magyarság, a téli szállások helye állandóan biztosítva van számukra. Ez a szűkebb értelemben vett területük, amelyen az évnék hidegebb felét eltöltik. A különböző kézművészek szempontjából ez a fontosabb, mert a hideg idő alatt itt készülnek felszereléseik, fegyvereik és különféle házi eszközeik. Az év melegebb felében bemennek a pusztába és különféle vállalkozásokba bocsátkoznak. Azok a folyók, melyek az ősmagyarság téli szállásainál tekintetbe jöhetnek, a Don, Donec és ezeknek mellékfolyói, továbbá az Azov-tenger kisebb folyói. Ezek vidéke ősidők óta virágzó kultúrterület. Egyébként is fontos kereskedelmi utakról lévén szó, elképzelhető, mit jelentett az ősmagyarságra nézve azoknak birtoka. A Don—Donec-út fontosságát a Dnepr- és Volga-út mellett Platonov is hangsúlyozza² és kiemeli, hogy az Ázsiából Európába vezető kereskedelmi utak forgalma az ezen útvonal mentén fekvő városok és népek hatalmának és befolyásának növekedésére milyen nagy hatással volt. A levediai korszak alatt télen-nyáron ügyeltek arra, hogy a területet, a szűkebb értelemben vett Levediót, megtarthassák. A 889. évi besenyő „támadás“ egyáltalán nem jelentette a magyarság katonai megveretését, hanem szerintem elsősorban a levediai téli szállások elfoglalását és a Levedión keresztül vezető híres kereskedelmi utaknak besenyő kézbe való jutását. Amint Gardézi írja,³ a besenyőknek keleten nem voltak kiépített kereskedelmi útjaik. A Chorezm és Itil közt közlekedő karavánoktól viszont jól ismerhették a Don—Donec nagy áruforgalmát. Hogy az új hazát kereső besenyők a katonailag is jól megszervezett magyarság ellen fordultak és nem mentek északabbra, mondjuk a Don felső folyásának vidékére, vagy a belsőoroszországi szláv népek közelébe, amelyekkel mindenesetre könnyebben bántak volna el, annak tán legelsősorban gazdasági okai voltak. A besenyők betörése csakis a Don- és Volga-folyók összeérő könyökének vidékén képzelhető el. A mondottakból világos, hogy ez volt Dél-Oroszország gazdasági életének a kulcsa.

Nem foglalkozhatom részletesebben cekkel a kérdésekkel, mindenesetre azonban kívánatos volna az egész magyar őstörténetet gazdasági szempontból átdolgozni. Az ősmagyar-

¹ Radloff : Aus Sibirien, 415—17. l.

² Platonov, S. F. : Geschichte Russlands, 39. és 41. l.

³ MHK, 151. l.

ság fémművességének kialakulásához a hátteret ezek a fönti nagy vonásokkal ismertetett körülmények adják meg.

Amikor a levediai magyarságnak honfoglalás kori képe kezd kialakulni, a bizánci-kazár érdekkörből a magyarság szinte észrevétlenül kiesik és a normann-arab érdekkörbe kapcsolódik bele. Az újszerű viszonyokhoz való síma alkalmazkodás és a nyugat-kelet kereskedelmében való intenzív részvétel a magyarságot rövidesen az anyagi és kulturális jólét, továbbá a politikai hatalom olyan magas fokára juttatta, amelyhez hasonló fokot az később ezer év alatt sem ért el. A kabar törzs „átpártolása“ bizonyára nem az egyetlen nagyobb népszaporulat volt a magyarság érdekkörében; mindenesetre ez is mutatja az új orientáció politikai jelentőségét.

3. *Permia és a levediai magyarság.*

Kereskedelmi szempontból egyik legfontosabb vidéke Oroszországnak a permi és vjatkai kormányzóságok területe. Természeti kincsekben való gazdagsága (prémek, cink, réz, só) felülmulja Oroszországnak bármely más vidékét. A perzsa, illetőleg arab birodalomból és Bizánctól importált ezüsttálak és korsók, melyek e területen nagy mennyiségben találtaknak¹, tanuskodnak e vidék nemzetközi jelentőségéről.

Az arab világ két főbb útvonalon érintkezett Permiával. Az egyik a Kama—Volga—Derbent—Rei-útvonal, amelyen a két nagy kereskedelmi központ: Bulgar és Itil fekszik, továbbá a Volgakönyöknél Saraj. Ez út jelentőségét mutatja, hogy a középkori írók a Permiába vezető Kámát tekintették a Volga felső folyásának. A másik út a Bjelaja-folyón vezetett az Uralon át Chivába és Belső-Ázsia egyéb helyeire.² Az arab írók adataiból látjuk, hogy a Permiától délre lakó Volga-menti népek életében a Permiával folyó kereskedelem játszotta a főszerepet.³ Permia és az északabbra fekvő Biarmia és Jugria⁴ népei maguk nem utaztak, hanem inkább helyben adták el prémjeiket a hozzájuk jövő karavánoknak. Permia anyagi és szellemi kultúrája egyedül álló a kontinens kultúrtörténetében. A sok érdekes bronzöntvényt, melyek a vallási élet emlékei, itt nincs módomban ismertetni, csupán

¹ Smirnov, Ja. I.: Vostocsnoje Srebro, Szentpétervár, 1909. Matzulewitsch, L.: Byzantinische Antike, Berlin u. Leipzig, 1929. Orbely, J.: Vremennaja vystavka sasanidskich drevnostei. Peterburg, 1922.

² Ljubomirov, i. m. 14. l.

³ MHK, 160., 164—7., 173. l.

⁴ Tallgren, A. M.: Biarmia, ESA, VI. 101. l. Zsirai M. Jugria Ny. K. XLVII. (1930), 32., 81. l.

az irodalomra utalok.¹ Permia virágzó fémművességéből csak egy vonást emelek ki, amelynek tárgyunk szempontjából van fontossága, hogy tudniillik nyersanyaga a bronz, és pedig az erősen cinktartalmú bronz. Eltekintve az uralkodó motívumoktól, már e nyersanyag révén is élesen megkülönböztethető minden más fémművességtől, így a levediai fémművességtől, melyről föntebb mondottuk, hogy általános nyersanyaga az ezüst és rosszezüst.

Már az oroszországi kereskedelemről mondottak alapján lehet arra következtetni, hogy a levediai magyarság ezzel a fontos anyagbeszerzési forrásvidékkel kapcsolatban állott. Erre azonban két közvetlen bizonyítékunk is van. 1. A redikori lelet (permi korm. cserdyni ker.) szíjvégén és csatján, mely darabok a levediai fémművesség produktumai.² a permvidéki mitológikus ábrázolások egyik típusa szerepel díszítőmotívum gyanánt. A Permiába való exportálás céljából került rá ez az északi motívum (táncoló emberalak, összehajlított lábfejekkel, kentaur-alakkal kombinálva), ezekre a jellegzetes levediai lovasnomád fölszerelési tárgyakra. 2. A magyarság levediai korszakának végén Permia etnográfiai képében nagy változások állanak elő³; nagy számmal jelennek meg ekkor nyugati finn elemek. De ugyanekkor nagy tömegben föllépnek a levediai fémművességnek készítményei is: szablyák, lovasnomád fölszerelések és eszközök, éppen úgy, mint ezüst és rosszezüst öv- és egyéb díszítmények.⁴ E régiségek csoportjára jellemző, hogy nem szór-

¹ Schmidt, A. V.: K voprosu o proisoshdenijj permskavo zvjerinavo stilja, Zbornik Muzeja Antrop. i Etnogr. Akademij Nauk, VI, Leningrad, 1927, 125. sk. 1. (Részletes ismertetése: Arch. Ért. XLII, 1928, 271. sk. 1.) Tallgren munkái közül kiemelem a Seminarium Kondakovianum IV. 1931. kötetben megjelent dolgozatát, melyben a problémák világosan vannak megfogalmazva. Egyéb fontos munkái: Permian studies, ESA, III. (1928), 63. sk. 1.; Etudes archéologiques sur la Russie orientale durant l'ancien âge du fer, ESA, VII (1932). 7. sk. 1. A régebbi irodalom összeállítva található Schmidt föntebbi munkájában; belőle kiemelem Spiczyn, A. A. nagy atlaszmunkáját: Shamanskija izobraszenjija, Zapiski... Imp. Russ. Arch. Obscs. VIII., 1, Szentpétervár, 1906, 29—145. l., mely maig legteljesebb összeállítása az anyagnak. L. még Ebert, M., Reallex. d. Vorgesch. 3. köt. Finno-Ugrier, 6., 12., 16. l.

² Fettich N.: Bronzeguss und Nomadenkunst, Prága, 1929. XV. t. 1—2., 34. sk. 1.

³ A. V. Schmidt, i. m. 161. l.

⁴ Spiczyn, A. A.: Drevnosti kamskoi Csudi, Materialy po arch. Rassij, 26. Szentpétervár, 1902. Következő tárgytípusok vehetők ide (lelőhelyekkel): keleti érmek: VII, 17, 20, 23 (Vakina, Charina, Roshdestvenskoje); bronzesörgő: XIII, 5; XXXIX, 17 (Michalova, Zagarje); tűzcsiholóvas: XVIII, 4 (Kudymkor); zablák:

ványosan előforduló típusokból, hanem egy zárt kultúra összes főbb tárgytypusaiból áll, melyek sírleletekben fordulnak elő, tehát ez a csoport nem importot, hanem a levediai lovasnómád kultúra egy részének átkerülését jelzi.¹ Az is jellemző rá, hogy a lemezborításos csoport, melyről fentebb mondtam, hogy nyugati levediai fiatalabb réteg, itt teljesen hiányzik. Ez utóbbi körülmény még inkább növeli történeti jelentőségét. Mögötte szerintem a levediai magyarság egy töredékének megjelenése áll. Az emlékek fejlődésbeli stádiuma az időviszonyokkal egyezik. A lelőhely a Káma jobbparti mellékfolyóinak, különösen az Inva és Obva folyóknak vidéke.

Vannak archaeológiai adatok arra is, hogy steppei népelemek Levediaiból és környékéről szórványosan már korábban is eljutottak erre a területre. Ilyen közbeeső szórványos láncszem a tankejevukai sírlelet a kazáni kormányzóságból,² mely azonban a tárgyak készülesi idejét tekintve, a levediai korszak végéről, mint sír pedig a X. századból származik. A vjatkai kormányzóságból a zagrebini lelet tekinthető szórványos leletnek (a levediai korszak legelejéről, vagy korábbi időből).³ A Spiczyn által közölt anyagban is fordulnak elő korábbi leletek.⁴ Ezen ismert helyű leleteken kívül a volgai Bolgária területén találunk nagy számmal rokon emlékeket, melyeknek előkerülési körülményei azonban közelebbről ismeretlenek.⁵

XXV, 11, 14, 17 (Ilinskoje, Zagarje); vasnyílcsók: XXVI, 13, 22, 29, 32, 35 (Vakina, Kudymkor); vasfokosok: XXVII, 1, 2, 4, 20 (Vakina, Zagarje); szablyák: XXVII, 5, 11 (Zagarje, Ilinskoje); vasfejsze: XXVIII, 25 (Kudymkor); kengyel: XXV, 20 (Zagarje); női fülbevaló: VII, 7 (Gord-Kuszet), VII, 6, 11 (Malceva), VII, 8 (Zagarje); jellegzetes honfoglaláskori gyűrű: XV, 7 (Zagarje); fegyveröv veretei és egyéb szíjdíszítések: XVII, 6, 7, 10, 29 (Charina), XXXIII, 39 (Cserdyn-ker.), XVII, 42 (Danilova), XVII, 15, 17 (Eleva), XVII, 30 (Fedorova), XVII, 35 (Gainsk-ker.), XXI, 20, XXXIII, 9 (Gord-Kuszet), XXII, 2a-b, 20 (Kudymkor), XVII, 16 (Malceva), XXXIII, 13 (Martinovskoje gor.), XVII, 8, 24, 26, XXIII, 14, XXXIII, 29 (Michalova), XVII, 47 (Modorob), XXXVIII, 9, 10 (Noskova), XXII, 10? (Plos), III, 16 (Puksib), XVI, 4, XVII, 11, 19, 25, 31, 32, 34, 37—41, 43, 45, 46, XXII, 11, 12, 16, 17, XXIII, 13, 17, 19, XXXIII, 8, 30 (Roshdestvenskoje), XVII, 14, XXXIII, 34, 38 (Vakina), XVII, 23, XXXIII, 27, 31 (Zagarje).

¹ Jelenleg a permi Állami Archaeológiai Múzeumban őriztetnek.

² Ocsot IAK, 1904, 135. sk. l. 252—253. kép.

³ Pósta, Rég. Tan., 79. l.

⁴ Spiczyn, i. m. XVII, 13, 20, 23, 44; XII, 18 stb.

⁵ Pósta, i. m. 195. rajz 1—3, 5, 6, 9, 9b, 10, 11, 15—17. L. még a hiteles ásatásból származó bjelimeri kurgánok leleteit, i. m. 11. sk. l. 4. és 13. kép: honfoglaló típusú tárgyak és egy normann kard együttiesen fordultak elő.

Mindezeknek az anyagoknak a Magna Hungaria-kérdés szempontjából is rendkívüli jelentőségük van ; ennek részletezése azonban messze vezetne bennünket tárgyunktól. Mi most éppen csak rá akartunk mutatni a permiai területekkel való levediai kapcsolatokra, illetőleg a Volga—Kámaútnak a magyarok által való használatára. Az időviszonyok összeegyeztetése arra mutat, hogy nagyobb csoportban akkor kerültek fel levediai elemek (magyarok) Permia területére, mikor a kialakult honfoglaláskori magyarság zöme Levediát elhagyta. Permia gazdagsága volt a vonzó erő. Ha nem volnának archaeológiai bizonyítékok, akkor is föl kellene tételeznünk, hogy ennek a jelentékenyebb csoportnak felhúzódását meg kellett előzni kisebb csoportoknak, melyek a gazdasági kapcsolatok fenntartása céljából ezen időpont előtt évtizedek óta Permia területén éltek. Hasonló lehetett az eset a Kaukázus mögé vonult magyar töredékekkel is, erre vonatkozólag azonban archaeológiai források ezidő szerint nem állanak rendelkezésünkre.

Fettich Nándor.

A nagyszombati csata.

1704 december 26.

I. közlemény.

1. *Előzmények.*

A nagyszombati csata volt II. Rákóczi Ferenc seregének második nagy csatája,¹ s egyúttal az első olyan küzdelem, amelyet Rákóczi, mint hadúr és fővezér maga vezetett. A felkelés első időszakában ugyan gyakrabban keveredett kisebb ütközetekbe (Munkács, szatmári ostromzár), de eddig még nem nyílt alkalma arra, hogy maga vezessen ellenség elé zártrendű nagyobb sereget, közvetlen közelből irányítsa a csatát ellenséges tűzben s a helyszínén, saját tapasztalatai árán, győződhessen meg seregének működéséről. E csata hadtörténeti érdekességét emeli az a körülmény, hogy Rákóczi serege nem a császári sereg egy alárendelt kisebb csapatával mérte össze fegyverét, hanem a fősereggel, amelyet a császár, Magyarországon operáló haderejének fővezére, Heister Siegbert gróf tábornagy személyesen vezetett. A csata leírásából ki fog tűnni, hogy Rákóczi, mint fővezér és mint halálfélelmet nem ismerő bátor katona helyét megállotta, csapatainak túlnyomó része is vitézül verekedett. A csata elvesztéséért a fejedelmet nem okolhatjuk. Az alsóbb vezetés gyarlósága s a csapatok fegyelmetlensége volt itt is, mint a legtöbb kuruc vereségnél, a kudarc oka.

1704 december első felében Heister a rendelkezésére bocsátott császári csapatokat a Morva mögött Dürnkrot s Marchegg környékén gyűjtötte s várta az udvari haditanácsától ígért erősítéseket, mert rosszul élelmezett, kis létszámú seregével nem merte a Kiskárpátok vidékén portyázó Bercsényit megtámadni, illetőleg ezen a veszélyeztetett területen át Lipótvár felszabadítására indulni. Rákóczi udvari hadaival és seregének egyrészével a császári kézben lévő Lipótvárat zárta körül, s ebben az időben Galgócról irányította a hadműveleteket. A sereg zömét Bercsényi a Kis-

¹ Az első, a június 13-án vívott koroncói csata volt.

kárpátok szorosainak megfigyelésére és azokon túl, a Morva felé való portyázásokra és morva földre való betörésekre használta fel. Ő maga Szomolány, majd később Jabloncánál tartózkodott. Ocskay, Bokros huszárezredek, a morva határszél rémei, sűrűn csapdoztak át ellenséges földre s november 24-én Gajár alatt Jakabfalvánál heves harc után visszaverték Dillherr báró császári ezredes különítményét. Ebeczky István lévai hajdúi december 1-én éjjel, Bercsényi szemeláttára vívtak nevezetes harcot Burszentgyörgy község házai között. Ezek a nagyobb és a kuruc portyázók számtalan kisebb csetepatéi megerősítették Heister abban az elhatározásában, hogy csak akkor indul, az udvartól sürgött, lipótvári felszabadító hadjáratra, ha csapatai pihentek s a nyugati hadszínterekről odairányított segéds csapatok megérkeznek.

A császári tábornagy haditervét nem tartotta titokban. A jakabfalvai kudarc után, november 28-án pátenseket küldött Nagyszombat vidékére, amelyben fennhéjázó hangon bejelentette, hogy legközelebb Nagyszombat tájékán fogja Rákóczit felkeresni, a kurucokat megverni s az országot visszahajlítani Lipót császár hűségére.¹ Erről tehát Rákóczi könnyen értesülhetett.

Heister november 28-án gajári táborából jelentést küldött a császárnak,² amelyben részletesen kifejtette nézetét, hogy jelenlegi haderejével nem képes hadműveleteket végrehajtani s nagyon kérte a császárt, hogy személyes tekintélyével gyakoroljon befolyást az udvari haditanácsra, hogy a megígért csapatokat végre csakugyan küldje hozzá. Ezek nélkül nem válthatja be azt a fenyegetését, amit patenseiben hirdetett, hogy tudniillik Rákóczit Nagyszombat környékén fogja felkeresni és megverni. Körülbelül ugyanebben az időben, talán a nagyobb nyomaték kedvéért, Heister még báró Dillherr Ferenc császári ezredest, a víziátkelések szakértőjét is Bécsbe küldte, azzal a szigorú utasítással, hogy onnan, éhező serege számára pénzt és a Morván való átkelés lehetővé tételére, hídanyagot és hídverésben járatos mesterembereket hozzon sürgősen magával.³

¹ A pátent részletesen közli a *Theatrum Europeum* 1704. évi kötete: „... dass nächster Tagen zu Timau mich einfinden und den Ragoczy in Person auffzusuchen mir angelegen seyn lassen werde...“

² Bécsi Kriegsarchiv. Feldakten, Ungarn, 1704—12—3/b.

³ Dillherr feljegyzései a kuruc hadjáratban való szerepléséről. Eredetije a Berlin—Dahlem-i, Preussisches Geheimes Staatsarchivban, másolata: Hadilevéltár, régi levéltári alosztály, Rákóczi-iratok gyűjteménye.

Bercsényi ügyes portyázói révén teljesen tájékozva volt Heister helyzetéről s tudta azt, hogy a tábornagy egy napig sem fog késlekedni, ha várva várt csapatai megérkeznek. Rákóczit Bercsényi mindenről alaposan tájékoztatta. A fejedelem, akinek Lipótvár ostroma nem sok munkát adott — kellő tüzéségi, várvívó ágýuk hiányában, annak megvételére ugyanis kevés reménye lehetett — december első felében, annál behatóbban foglalkozott a Heisterrel való mérkőzés gondolatával. Hogy a császáriak előnyomulása ellen felkészüljön, egy közösen megállapítandó haditerv megvitatására Bercsényit magához rendelte.

Bercsényi december 11-én csapatait Buday tábornokra bízta s Rákóczihoz utazott, ahol a fejedelem környezetében lévő főtisztek és francia tiszték jelenlétében előadta értesüléseit Heister terveiről és kifejtette véleményét a következő hetekben várható hadműveletekről. A térszint alaposan ismerte, jobban mint Heisterék, így helyesen következtethetett várható előnyomulási irányukra. A császári hadtest Bercsényi szerint három útvonalon keresztül közelítheti meg Lipótvárat. 1. Burszentgyörgy—Sasvár—Jablonca—Szomolány—Nagyszombat, 2. Dürnkrut—Malacka—Bazin—Nagyszombat, végül 3. Dürnkrut—Laab—Stomfa—Récse—Nagyszombat vagy Récse—Szered útvonalakon.

Bercsényi nem tartotta valószínűnek, hogy Heister az elsőt válassza, mert akkor el nem kerülheti a Jablonca—Szomolány közötti szakaszon, a Kiskárpátokon átvezető ominózus hegyszorost, amelyben egy császári sereg (Ritschán) ez év májusában, már elpusztult. Ha mégis erre jönne, akkor néhány száz jó hajdú képes lenne feltartóztatni. A második útvonal, a Kiskárpátok Pernek—Bazin-i szakaszán szinte veszélyes, illetőleg kedvezőtlen az előnyomulásra, a kurucok itt is könnyen kelepcébe csalhatnák Heistert. Ezért Bercsényi legvalószínűbbnek tartotta azt, hogy Heister Stomfa—Máriavölgy—Récse között fog átkelni a Kiskárpátok legrövidebb szakaszán, azután vagy Nagyszombat, vagy Szered felé megy tovább.¹ Rákóczi seregének, tehát e két város környékén kell valahol Heister ellen felvonulni, megakadályozni őt abban, hogy esetleg a kurucok főserégét kikerülve egyenesen Lipótvár felé vonuljon. Mivel pedig a kuruc sereg főereje a lovasság, előnyös lesz, ha a várható összecsapás helyét a kurucok határozzák meg, oly térszínen, amely lovas csatára még a téli időjárásban is alkalmas.

¹ Thaly K.: Gróf Bercsényi-család. Budapest 1892. III. köt. 284. 1.

A Nagyszombatot környező síkság mindenütt megfelelt e célnak, ezért a fejedelem úgy döntött, hogy itt, Nagyszombat, Ciffer és Szered között fogja összpontosított seregével Heistert feltartóztatni. Bercsényi javaslatára a központon fekvő Farkashida községet jelölték ki gyülekezőhelyül, mert innen mind Nagyszombat, mind Szered előtt elállhatják Heister útját. Ha Heister a Kiskárpátokon átkel és Récsénél eléri a síkságot, akkor már nem kell a kurucoknak meglepetéstől tartani, mert a sík terepen könnyen figyelemmel kísérhetik a császáriak útvonalát.

A haditanács tehát így határozott: Rákóczi folytatja Lipótvár bombázását mindaddig, anélkül Bercsényitől hírt kap Heister elindulásáról. Bercsényi tovább őrzi a Kiskárpátok hátságát s nyugtalanítja Heister csapatainak gyülekezését a Morva mentén. Ha a császári hadtest valóban átkel a Morván s megkezdí előnyomulását Nagyszombat felé, akkor: a) Rákóczi Lipótvár ostromát La Mothera bízza, néhány száz hajdúval. Seregének többi részét Esterházy Antal Farkashidára vezeti. b) Bercsényi Heisterrel párhuzamosan haladva igyekszik őt megelőzni, seregét szintén Farkashidára vezeti, s ott a fejedelem áll egybegyűjtött serege élére. c) Heister menetoszlopának megfigyelése és kétoldalon való kísérése, Ocskay és Ebeczky feladata lesz, akik a tábornagy minden mozdulatáról azonnal értesítik a farkashidai tábornokot s csak közvetlenül a várható csata megkezdése előtt lovagolnak át a kuruc seregre, addig állandóan Heister nyakán maradnak.

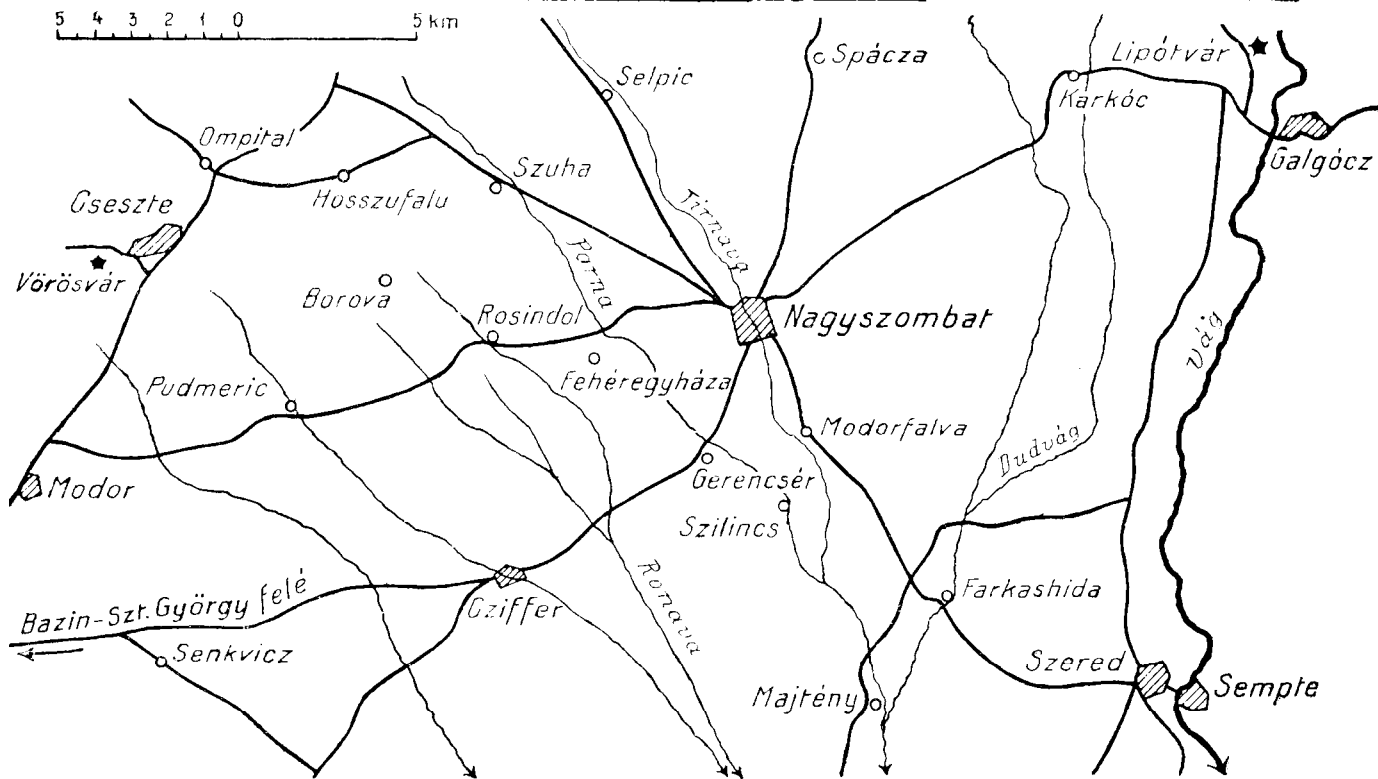
Bercsényinek ez a haditerve kitűnő ítézőképességének bizonyítéka. A helyzetet teljesen a valóságnak megfelelően látta, javaslatai, intézkedései igen célszerűek voltak. Hogy Heister szándékát helyesen ítélte meg, annak bizonyítéka az, hogy a nagyszombati csata úgy kezdődött és ott zajlott le, ahol azt Bercsényi gondolta.

A galgóczi haditanács után december 17-én Bercsényi visszatért csapataihoz, 18-án Lieszkőről — a Kiskárpátokból — Már jelenthette Rákóczinak, hogy Heister Zistersdorffban van és hogy seregének egy része már meg is kezdte a Morván való átkelést.¹

¹ Archivum Rákóczianum I. sorozat, IV. k. 220—8. 1. található Bercsényi négy jelentése a fejedelemhez. Az első 18-án hajnali 2 órakor, az utolsó 18—19-én éjjelkor írta. Bercsényi serénységének, örökké mozgékony elméjének és írásszeretetének bizonyítéka, hogy egy nap alatt négyszer is tud jelentést küldeni és mindegyik jelentése legalább két oldal terjedelmű.

A felvonulás és a csatatér környéke.

1.vázlat.

2. *Heister elindulása, mindkét sereg felvonulása a csata előtt, a seregek létszáma.*

Heister tábora december közepére ugyanis a beérkezett segítséggel elérte harckészségének ama fokát, amely az adott körülmények között lehetséges volt. További előnyomulását már nem halogathatta, annál kevésbé, mert a beteg császár már nagyon sürgette a hadműveletek megkezdését. Bécs újból veszélyben forgott, mert Bottyán csallóközi csapatai veszedelmesen közeledtek Pozsony felé.¹

A nyugati hadszíntérről Heisterhez rendelt lovasezredek december első napjaiban Kremsbe értek. December 10-én jelentkeztek Heister táborában a Cusani és Darmstadt vértesezredek. Montecuccoli ezredes Trencsént felsegítő különítményével ekkor már szintén Heister táborában volt. Herberstein Ernő Gundacker gróf, altábornagy, dunántúli gyalogságával szintén útban volt Heister felé. Mivel azonban ennek a seregnek felesleges lett volna Zistersdorf felé kitérni, — mert a Dunán átkelve, egyenesen a nagyszombati síkságra mehetett — ezt a csapatot Heister nem várta be Zistersdorfban, hanem december 19-én kiadta általános előnyomulási parancsát. Seregének egyrésze Dürnkrot mellett, másik része pedig a Dillherr segítségével Angern mellett, újonnan épített hídon kelt át a Morván.² A gyalogság és a lovasság 20-ára virradó éjjel ment át a hídon, az ágyuk és a poggyász 20-án délelőtt. Heister marsall valóban a Bercsényi elgondolása szerinti harmadik útvonalat választotta előnyomulásához, és 20-án este, Malackán át Stomfára érkezett. Ekkor Ocskay portyázói már szoros érintkezésben voltak vele. Ebeczky, Bokros és Jeszenszky alezredek a császári oldalvédeket állandóan csipkedve, Bercsényit rögtön értesítették arról, hogy a császári hadtest Stomfára érkezett. A fővezér e jelentéseket azonnal továbbította Rákóczihoz, maga pedig még az éjjeli hold fényénél megindult szintén Stomfa felé, hogy megzavarja Heister kibontakozását a Stomfa—Récse-i hágóból. 21-én hajnalban Heister tovább indult Récse felé, de a máriavölgyi kolostornál Deák Ferenc hajdúezrede útját állotta. Korán reggel kezdődött a csatározás, s a szűk erdei szorosban egész nap tartott. Ahhoz Bercsényinek

¹ Feldzüge des Prinzen Eugen von Savoyen I. sorozat, VI. k., Wien 1880. 196—7. l. Bottyánt tévesen Bathiány grófnak írja. Ez a névcsere császári jelentésekben gyakran ismétlődik, különösen Bottyán első szereplésének éveiben.

² Dillher idézett jelentése.

nem volt elég ereje, hogy Heister seregét döntően megverje, vagy megakadályozza a Kiskárpátokból való kibontakozását, de legalább feltartóztatta s veszteséget okozott neki. A hajdúság a máriavölgyi fenyvesek között támadta meg Heister elővédjét, azután reájuk küldte Bercsényi a kurucok táborában összegyűlt hazafias tót felkelőket, végül pedig, amikor a császári hadtest a hegyeken átkelve Récsére ért, 3000 lovaszt küldött nyomába, hogy a további előnyomulásánál hátulról is zaklassa.¹ Heister e küzdelmes nap után 21-én Récsen pihent. Itt csatlakozott hozzá Herberstein, még pedig körülbelül 7000 főnyi sereggel s 16 ágyúval. Ez a sereg tulnyomó részben gyalogságból állott s mindössze 200 reguláris vértés lovassal. 150 Nádasdy-huszárral rendelkezett. Sigray János Pozsonyból december 22-én kelt levele szerint Heister egész armadája, 83 századból és sok lovasságból állott s Récsén töltötte az éjjelt.² Herberstein csapatával Heister serege körülbelül 20.000 emberre és 24 ágyúra szaporodott. A marsall Récséről 22-én Bazinig haladt, közben Szentgyörgy mellett, utóvédje kisebb harcot vívott Balogh István ezredes huszárjaival s 24-én elérte Modor városát. Itt azután az utóbbi napok viszontagságaiban kissé megviselt csapatait rendbeszedte s Pudmericon át, Karácsony első ünnepén, 25-én Rosindol községben, Nagyszombattól már csak alig 6 km távolságra szállt táborba.³

Bercsényi 21-én seregével Pernekről elindult s gyorsan átkelve a Kiskárpátokon, még Heister előtt, érkezett Modorba. Ekkor már világos volt előtte a marsall szándéka s tisztán látta azt is, hogy a császári sereg nem Szered, hanem Nagyszombat felé készül vonulni. Seregével 22-én este Ompitalon át Hosszúfalu községbe érkezett, poggyászát, ágyúit pedig a Jablonca—Szomolány-i szoroson át észak felől küldte Nagyszombat felé. Hosszúfaluról értesítette a fejedelmet, hogy: „az hadakkal az átkozott passzuson“ által költözött és siet a fejedelemhez Farkashidára.⁴ Bercsényi 23-án Hosszú-

¹ Bercsényi jelentése Rákóczihoz december 21-én Pernekről. Arch. Rákócziánium id. köt. 235. l.

² Sigray levele Nemzeti Múzeum, Thaly-gyűjtemény, 1704. fasc. 264. l.

³ A Feldzüge des Prinzen Eugen von Savoyen munka id. kötet 198 l. teljesen hamis adatokat közöl Heister előnyomulásáról, azt állítva, hogy Heister 21-én még Gajáron volt, 22-én Stomfán s hogy a máriavölgyi összetűzés 23-án volt. Bercsényi leveleiből merített adatok szerint az előnyomulás és harc azokon a napokon történt, amelyeken én azt feltüntettem.

⁴ Archivum Rákócziánium IV. k. 238. l.

faluból Korompára ment, valószínűleg Szomolány felől jövő társzekerei elé s 24-én már Nagyszombattól alig 8 km-re, Selpic községbe érkezett. Innen azután előrelovagolt Farkashidára, ahová serege aznap este szintén megérkezett. Heister seregének megfigyelésére Ocskayt és Ebeczkyt előreküldte. Ez a két ügyes kurucvezér feladatát kitűnően teljesítette, egészen a csata kezdetéig Heister nyakán volt, s Bercsényit mindenről tájékoztatta.

Ezen a napon, Karácsony estéjén, Rákóczi Lipótvár alól elvont seregével már szintén odaérkezett és átvette az egybegyűlt kuruc haderők fővezetését. December 25-én, tehát a nagyszombati csata előtti napon, reggel a kuruc tábor Farkashidán, a császári tábor pedig Rosindolban, alig 14—15 km-nyi távolságra egymástól táborozott.

A két ellenfél erejéről elég pontos adataink vannak.

Kurucok: A csata után Rákóczi két vázlatot készített mind a kuruc, mind a császári sereg tagozódásáról és felállításáról.¹ E rajzok szerint a csatában a következő kurucezredek vettek részt. *a*: Lovasság: Ocskay László, Andrassy György, Buday István, Goda István, Balogh István huszárezredek. A jászok ezrede, dragonyosokkal, Esterházy Antal huszárezrede, az udvari lovas karabélyosok ezrede, Géczy Gábor huszárezrede, vármegyei huszárok, somogyi huszárok, János Deák huszárezrede a győri huszárokkal, Deák Ferenc, Illosvay Imre és Ebeczky István huszárezredek, azaz összesen 15 huszárezred. *b*: Gyalogság: Scharudi német gyalog zászlóalja, Nyárády András hajdúzászlóalja, a miskolci hajdúk zászlóalja, Bercsényi udvari palotás ezrede, Farkas Sándor és Sréter János hajdúezrede, Brémer német gyalogzászlóalja, a francia gránátosok zászlóalja, Esze Tamás hajdúezrede, végül a fejedelem palotás ezrede, összesen 15 gyalogzászlóalj.

A fejedelem tüzérsége, mindössze 6 ágyúból állott. Egy lovasezred átlagos létszáma akkor körülbelül 800 ember volt, a hajdúzászlóaljaké átlag 520 ember. (Egy ezredben átlag 2 zászlóalj volt.) Ezt véve alapul, tehát Rákóczi a farkashidai táborban mintegy 12.000 lovasnak,

¹ Az egyiket a gróf Károlyi- a másikat a gróf Forgách-nemzetség levéltárában fedezte fel Thaly Kálmán s az előbbi a Nemzeti Múzeumban őrzött gyűjteményében helyezte el. (134. l.) Ugyanezt a vázlatot mellékelte a nagyszombati harcról írott könyvéhez és Ocskay Lászlóról írott munkájának első kötetéhez is. Mindkét vázlat valószínűleg azért készült, hogy Rákóczi két távollévő tábormoka, Forgách Simon és Károlyi Sándor tiszta képet nyerjenek az ütközet lefolyásáról.

7800 gyaloghajdúnak, szóval körülbelül 19—20.000 embernek parancsolt. Megerősíti ezt a megállapításomat Bartholdi porosz követ jelentése Bécsből december 24-éről, amelyet királyához intézett s amelyben megemlíti, hogy egy, kuruc hadifogságból hazaszökött császári kapitány szerint Rákóczi serege 20.000 főből áll s ebben „ziemlich viel regulierte Leute, welche letztere der Fürst Ragóczi in sehr guter Montierung hielte, alle Wochen mit einem Gulden bezahle.“¹

Rákóczi táborában találjuk Bercsényi Miklós, Buday István és Esterházy Antal tábornokokat, báró Sennyey István tábornok is ennél a seregnél tartózkodott ez időben, de hogy a csatában csapatot vezetett volna, arról nem találtam adatot.²

Császáriak : A bécsi Kriegsarchiv hivatalos kiadványa,³ Heister hadtestének tagozódását és létszámát egészen tévesen állapítja meg. E szerint Herberstein már december 11-én érkezett seregével Zistersdorfba, holott mint hallottuk valóban csak 21-én csatlakozott Heisterhez Récsén. Továbbá Heister december 20-án 3000 gyalogos, 4000 lovasal és néhány ágyúval kezdte volna meg előnyomulását. Tehát alig 7000 emberből állott volna egész hadteste, ez pedig semmiképen sem egyezik az egykorú adatokkal. Kolinovits krónikájában⁴ 16.000 emberben állapítja meg Heister hadtestét. Esterházy Ferenc gróf, aki mint császári ezredes Heister táborában, tehát fivére, — Esterházy Antal gróf kuruc tábornok, — ellen harcolt a nagyszombati csatában, mint szemtanu 20.000 németről tesz említést.⁵ A Károlyinak küldött vázlat feltünteti külön jelzéssel a lovas- és

¹ Preussisches Geheimes Staatsarchiv, Berlin—Dahlem, Rep. XI. 278. Ungarn Fasc. 10.

² A kuruc seregről szóló adatokat az említett egykorú vázlatokból meríttem. A sereg létszámáról szólókat pedig Thaly K. : A nagyszombati harc, Pest, 1869. című munkájából és az Archivum Rákócziánium id. kötetének ebből az időből szóló jelentéseiből. Thaly azonban, úgy említett munkájában, mint a Bercsényi-családról írott munkájának III. k. 293. l.-on a csata leírásánál, nem tudom, mi okból, 17 lovasezredről beszél, holott a tőle is hitelesnek elismert egykorú vázlat magyarázata csak 15 ezredet említ.

³ Feldzüge des Prinzen Eugen von Savoyen, VI. k. 194. s kk. 1.

⁴ Az evang. egyetemes egyház levéltárában levő 1730. körül másolt példányt használtam. (51. l.) G. Kolinovits : Commentarium de rebus Ungaricis libri XIII. Csak kéziratban maradt reánk több másolati példányban.

⁵ Bercsényi jelentése Rákóczihoz december 28-án, a csata után, Selyéről. Arch. Rákócziánium id. kötet 2451. l. Szeli község plébánosa járt Nagyszombatban és Esterházy Ferencsel beszélt a csatáról. Azután onnan kijöve, Bercsényit mindenről tájékoztatta.

gyalogezredeket, sőt — bár nem egészen pontosan — névszerint is felsorolja őket. A vázlat szerint 11 lovas, 9 gyalogezred, 10 lovasszázad és 24 ágyú vett részt, vagyis 23 gyalogzászlóalj és összesen 66 lovasszázad. Az akkori gyalogezred 3—4 zászlóaljból, a lovasezred 5—6 századból állott, egy zászlóaljban pedig 5—600 ember, illetőleg a lovas századokban átlag 100 ember szolgált.¹ Mindezt egybevetve Heister seregének erejét körülbelül 19—20.000 főben állapíthatjuk meg. Táborában kivüle még két tábornok jelenlétéről tudunk, meg pedig Herberstein gróf altábornagyról és Heister Hannibal gróf tábornokról, aki a marsall öccse volt.

Heister hadtestében találjuk a La Tour, Cusani, Alt-Darmstadt, Schlik, Bayreuth, Lothringen, Falkenstein, Visconti, Trautsmannsdorf, Montecuccoli-lovaszereket és az alsóausztriai népfelkelő-dragonosokat, továbbá a Deutschmeister, Virmond, Max Stahremberg, Kratz, Holstein-Plön, Bagni, de Wendt, Kriechbaum, Heister, Friesen, La Tour, Hasslingen, Guido Stahremberg, Thürheim, Nehem, Königsseg- és Wobeser-gyalogezredeket.

Az egyensúly tehát a két ellenfél seregének létszáma között megvolt. Rákóczi serege talán néhány száz fővel népesebb lehetett, de a császári 24 ágyú, Rákóczi 6 ágyújával szemben, lényeges erőtöbbletet jelentett.

Az ellenfelek harcértékéről, harckészségéről a következőket mondhatjuk. A kurucok ezredei hiányosan voltak felszerelve s a téli hidegben való nélkülözés és hadakozás mindenesetre csökkentette harcértéküket. Beresényi leveleiben,² alig múlik el nap, hogy ne panaszkodnék csapatainak szökése, sanyarú ellátása s fizetlensége miatt. A lovaság a: „kegyetlen fagyos üdökben patkótlansága miatt bizony csak bent ül és nem mehet portára.“ Só hiányában sótlanul kénytelenek enni a húst, ezért sokan megbetegednek. A tisztekről sem állít ki valami nagyon dicsérető bizonyítványt. De ezekhez a nehézségekhez a kuruc csapatvezérek már hozzászoktak. A másfélévi hadakozás óta ismerték embereiket és tudták azt, hogy a csapatok hangulata máról holnapra változhatik s ha komoly harcra kerül a sor s a csata előtti napon és éjjel pihenhet a sereg, akkor mégis csak vitézül fog verekedni, különösen, ha a fejedelem szemláltára ütközik össze a némettel. Mint úgyszólván minden nagyobb kuruc csatában, az eredmény itt is attól függött,

¹ Feldzüge des Prinzen Eugen von Savoyen id. kötet 195. l.

² Arch. Rákócianum id. kötet 190—241. l.

hogyan vezetik a sereget és az alsóbb kötelékekben az alantasabb parancsnokok miképen tudják szigorú fegyelem alatt tartani legénységüket. A tömegszuggeráció hatása e korszaknak talán egyik hadseregében sem játszott olyan nagy szerepet, mint Rákóczi seregében. Ugyanaz a csapat, ugyanazokkal a vezetőkkel, azonos körülmények között egyszer győzött, máskor veszített, aszerint amint a lelkesedés, a győzni akarás, fegyelem, vagy pedig a rendetlenség, fosztogató kedv és fertőző pánik lett úrrá a lelkeken.

A nagyszombati csata a kurucok számára kedvező auspiciumok között indult. Előre tájékozva voltak az ellenfél szándékáról, ők határozhatták meg az összecsapás helyét és idejét, s harc készségüket kétségtelenül növelte az a semmiképen le nem becsülhető tudat, hogy Rákóczi személyesen vezeti a csatát s hogy a kuruc katonának ebben a harcban, a fejedelem szuggeratív hatása alatt kell győzni vagy halni. Röviden összefoglalva: Rákóczi serege e csata előtt kétségtelenül olyan lelki és testi állapotban volt, hogy a csatát megnyerhette volna.

A császári sereg erőállapota nem volt jobb a kurucokénál. Ismételten hallottuk Heister kifakadásait és Bécsbe küldött kérelmeit helyzetének javítására. A téli fagyok, a barátságtalan ellenséges országrészben való hadakozás nem nagyon emelhette serege hangulatát. De az ezredek felszerelése, főleg pedig fegyelme, haditapasztalata kétségtelenül magasabb fokon állott, mint a Rákóczi katonáié. A reguláris és néphadsereg közötti összetűzésben ezek a tényezők, valamint Heister fölényes erejű tüzérsége súlyosan estek latba, annál is inkább, mert még maga Thaly Kálmán a kuruc sereg legrajongóbb magasztalója, e harccal kapcsolatban is megállapítja: „azt a történelmileg bebizonyítható tény, hogy az austriai hadsereg, mióta a Habsburgok a trónon ülnek — ekkor, Savoyai Eugen idejében, volt a legjobb, legvitézebb.”¹

Mindent egybevetve tehát, mindkét sereg olyan helyzeti vagy belső értékbeli előnyökkel rendelkezett, amelyek egymást talán kiegyenlíthették. Ezért a csata előtt nehéz lett volna előre megjósolni, hogy melyik fél fog a küzdelemből győztesen kikerülni, mert a győzelem lehetősége, mindkét fél oldalán egyaránt megvolt.

Karácsony első ünnepén, december 25-én délelőtt folyt le Rákóczi farkashidai táborában az a tanácskozás, amely

¹ Thaly K.: Nagyszombati harc. 40. l.

alapját képezte a másnapi csatatervnek és csatarendnek. Egyhangulag megegyeztek abban, hogy Farkashidáról Nagyszombat felé nyomulnak elő s Heistert Nagyszombattól nyugatra, e város és a Rosindolt—Fehéregyházát—Gerencsért összekötő vonal között, azaz a Tirnava és Parna patakok között fekvő nyílt térszínen fogják harcra kényszeríteni oly módon, hogy Nagyszombatra támaszkodva ők (kurucok) kezdik a támadást.¹ A fejedelem, mint emlékirataiból kitűnik, örült annak, hogy legelső nagy csatája előtt a haditanácsban: „olyanoktól kérhetett tanácsot, akikről azt hitte, hogy értenek hozzá, mert a hadviselésben újoncnak érezte magát.“ Mégis vegyes érzelmekkel elnökölt a haditanácson, mert bensejében idegenkedett attól, hogy e rosszul fegyverzett sereget csatába vezesse, de belátta, hogy más megoldás nincs. Heister elől szégyenszemre nem térhetett ki, s ha² Lipótvár ostromát abbahagyja, akkor ez az országrész újból elkedvetlenedik, Heister vérszemet kap s nyomni kezdi a kuruc sereget, amely a hátrálásban hihetőleg szétoszlik.³

A haditanács egyhangú határozata alapján Rákóczi 25-én csatarendbe sorakoztatta hadinépét. Ezen azt kell értenünk, hogy az akkori harcászati szokásoknak megfelelően, a hadvezér már az éjjelezés előtt, csatarendben táborozott, seregét az adott viszonyoknak megfelelően már a táborban előre csoportosította s a szárnyak, a derékhad és a tartalék parancsnokait kijelölte. A csata reggelén azután már ebben az alakzatban nyomult előre a sereg. A felállítás nehezen ment s a fejedelem alig tudta azt a sötétség beállta előtt befejezni. Azt szeretete volna — igen helyesen —, hogy az előre kijelölt csatateret, azaz a Nagyszombat és Gerencsér közötti térszínt, még az éjjel megközelítse és seregét ezért még az éj leple alatt akarta Nagyszombat alá vezetni.

¹ Thaly K.: Bercsényi-család. III. k. 292. l. Rákóczi emlékiratai. Eredeti francia kiadás. V. k. 187. l. Mémoires du Prince François Rákóczi sur la guerre de Hongrie depuis l'année 1703 jusque a sa fin. Hága, 1739.

² U. o. „Je sentois intérieurement quelque répugnance de mener au combat des Troupes si mal armées, mais je ne voyait pas de remède.“

³ A fejedelem további elhatározásait és az eseményeket egészen a sereg másnapi harcba lépéséig emlékirataiban igen alaposan és — ha más forrásokkal egybevetjük — helyesen vázolja. Valóban mély nyomokat hagyott lelkében első nagy csatájának minden mozzanata, hogy emlékiratainak megírásakor még száműzetésben is egészen pontosan vissza tudott emlékezni minden apró részletre.

Mindenki helyén volt s a tábor dobosai már verték a felriasztásra, indulásra szóló jelet, amikor Bercsényihez érkezett Ocskay (vagy Ebeczky?) futárja s híreket hozott Heisternek Rosindolra való beérkezéséről. Bercsényi nem volt barátja az éjjeli meneteléseknek s ezért az ellenség közelségére való tekintettel lebeszélte Rákóczit az azonnali elindulásról. Kifejtette neki, hogy hiszen látta, milyen nehéz volt a sereget csatarendbe sorakoztatni, s ha most éjjel kell azon a mély úton áthaladni, amely Nagyszombat felé vezet, s amelyet, ha a gerencséri mezőre akarnak érni, nem kerülhetnek el, a csapat igen könnyen összezavarodik. De különben sem sietős az útjuk, hiszen ha másnap, 26-án hajnalban indulnak, még mindig előbb érnek Nagyszombat alá mint Heister, s a napvilágnál legalább rendben tartják seregüket.

Rákóczi engedett Bercsényi érvelésének, a tábort lepihentette s csak másnap hajnalban indult Nagyszombat felé. De — mint írja — megbánta, mert másnap a felvonulást azonnal követte a csata, tehát már nem volt ideje a csatateret megtekinteni, amire pedig alkalma nyílt volna, ha az éjjelt Nagyszombat falai alatt töltik.

December 26-án hajnalban, csikorgó hideg, száraz időben indult el a kuruc tábor s a kora reggeli órákban ért Nagyszombat alá, körülbelül abban az időben, amikor Heister is már kezdte seregét csatasorba állítani a Parnapatak előtt. Rákócziék a derűs tiszta időben messziről jól látták a császári sereget, amely négy oszlopban vonult a csatamezőre.

Lássuk most közelebbről a Heister táborában lefolyt eseményeket. A császári hadtest 25-én Rosindolnál táborozott és pontosan tudta azt, hogy Bercsényi és Rákóczi seregei a farkashidai táborban egyesültek. A futóhír erősen túlozta a kuruc tábor erejét. 30, sőt 60.000 főről hoztak híreket Heisternek.¹ A tábornagy zavarban volt. Kolinovits szerint visszavonulásra is gondolt, viszont dolgavegzetlenül sem szeretett volna eltávozni, tudva azt, hogy milyen fontosnak tartják Bécsben Lipótvár felmentését. Rákóczi szándékával nem volt tisztában, a helyzetből következtethette azonban, hogy a kurucok fognak támadni. Ezért seregét egyelőre — valószínűen még 25-én délután — a Fehéregyházától északra lévő erdőben helyezte el ebben a, többé-kevésbé

¹ Wienerisches Diarium, 1704. 148. szám. — Kolinovits krónikája, 53. l.

rejtett állásban akart maradni mindaddig, amíg Rákóczi terveit kitalaszthathatta.¹ Amikor azonban a környező térszint jobban megszemlélte — s tudva azt is, hogy Ocskay és Ebeczky állandóan oldalt kísérik seregét, — félt attól, hogy a kurucok hadtestét teljesen körülkarolva, meglephetik az erdőben. Ezért azt onnan kivonta s a falutól északkeletre, a közúzómalom mellett akkor még meglévő halastó és az attól északra fekvő malom között állította fel, úgy, hogy a tábor hátát a Parna-patak védte. Lovas támadások elől pedig a tábor arcvonalan hevenyészett sáncokat ásatott s azokat megrakta rövid lándzsákból készített kerítésekkel (spanyol lovasokkal),² s ebben a helyzetben töltötte az éjjelt.³

Nagyon kapóra jött Heisternek 26-án kora reggel a Heister Hannibal tábornok hadosztályában szolgáló Scherer Lipót császári kapitány jelentkezése, aki egy, a kuruc táborból átszökött volt császári zászlóst (Rákóczi seregében állítólag századosi rangot viselt) vezetett a tábornagy elé. Ez a szökevény pontosan tájékoztatta Heistert, nemcsak a kurucok létszámáról, hanem azok támadási szándékáról és csatarendjéről is.⁴

Markó Árpád.

¹ Bél Mátyás : *Notitia Hungariae Novae Historico Geographica*. Bécs, 1735. II. k. 659. l.

² U. o. „*brevium hastarum sepes*“-nek mondja, azaz rövid lándzsákból készített kerítéseknek.

³ A halastó ma már nem található, sőt már a II. József császár idejében készült térképeken sincs nyoma. De a térszin configurációja és a még nyomokban mutatkozó töltésekből arra következtethetünk, hogy az közvetlenül a közúzómalomtól északra volt. Ez a malom a csatában később is szerepet játszott s úgy az egykorú térképeken, mint Kolinovits leírásában márkómalomnak van jelezve (Kolinovitsnál *mola lapidis*, térképeken *Steinmühle*, *kameni mlin*). Bél Mátyás, Heister első felállításának jobbszárnyául a halastavat, balszárnyául pedig egy „*mola frumentarium*“-ot jelöl meg, vagyis gabonaőrölmalmot. Ez a malom tehát nem azonos a kőmalommal s nem lehet más, mint úgy a József császárkorabeli, mint a mostani katonai térképeken feltüntetett „*Pfarrmühle*“, Fehéregyháza községtől északra.

⁴ *Wienerisches Diarium*, i. h. Thaly szerint (Gróf Beresényi-család, III. k. 294. l.), ez a szökevény, a csata alatt árulóvá lett Scharudi alezredest kiküldöttje lett volna. E szerint tehát Heister már ekkor megtudta a kuruc seregbe beosztott német zászlóaljak átpártolási szándékát s ez bátorította őt fel arra, hogy a csatát elfogadja. Ez utóbbi állításnak hitelességét egykorú császári eredetű források nem támogatják.

A modern kormányzattörténet kialakulása.¹

A kormányzattörténet a történettudomány örök fejlődésében új diszciplína. Tárgya: az államhatalom legkiterjedtebb ágának, a végrehajtó vagy kormányzó hatalomnak, — e hatalom szervezetének és működésének — történeti kifejlődése, beleillesztve az alkotmány és az államszervezet általános fejlődésébe. Bár az államhatalom mibenlétét először Montesquieu híres elmélete: a „*distinction des pouvoirs*“ körvonalozta, annak egyelőre inkább csak az általános államtudományok vonták le az eredményeit. Ha némelyek vizsgálódásaiknak alkotmánytörténeti alapot igyekeztek is keresni, ezt nagyon egyoldalúan s kevés történeti érzékkel tették, amennyiben állandóan az angol alkotmányfejlődésre hivatkoztak, amelyet — Montesquieu szemüvegén keresztül s téves történetiszemlélettel — valami teljesen csodálatosnak és egyedülállónak tartottak. A kormányzattörténet kialakulása tehát másunnán indult ki.

A modern kormányzattörténetnek az a két állam a hazája, amely Európa összes államai közül először fejlesztette ki a bürokratikus központi kormányzatot: Ausztria és Poroszország. Ausztria I. Miksa és I. Ferdinánd alatt fejlődött ki — igaz, hogy nagyrészt francia-burgund példára — hivatalnok-állammá s ő szolgált mintaképül a többi német territoriumnak, elsősorban a már szintén fejlett Brandenburgnak, amelyből a XVII. századtól kezdve kialakult a hatalmas porosz államszervezet.

A porosz kormányzattörténetírás kezdetei a mult század közepére esnek, amikor a Waitz és Savigny által új alapokra helyezett német jogtörténet már megérett arra, hogy az addigi alkotmánytörténeti általánosságokból kiemelkedve s a Montesquieu-féle angol parlamentesodálattal — melynek még Guizot és Tocqueville is hódoltak — szakítva: az államélet fejlődésének mélyebb jelenségeire vessen tekintetét s ezt a kutatást elsősorban a saját államában intézze el. Befolyással volt rá az az érdeklődés is, amellyel a német tudományos világ, már a XVIII. század végétől kezdve, az egykorú viszonyokat figyelemmel kísérte s „az államkormányzat organizmusát“ tudományosan is kör-

¹ Kedves kötelességemnek tartom e helyen is köszönetet mondani H. Hirsch egyetemi tanár úrnak, az Österreichisches Institut für Geschichtsforschung igazgatójának, aki azáltal, hogy az intézet könyvtárát szíves készséggel rendelkezésemre bocsátotta tanulmányom anyagának lehető teljességét előmozdította.

vonalozni igyekezett.¹ Az első porosz földön készült kormányzat-történeti mű, Savigny egyik követőjének, Gneistnek a munkája, melytől e tudományág létrejöttét datálni lehet,² még mindig hű ugyan a régi ideálhoz — *Englische Verfassungsgeschichte* — s a porosz államélettel csak indirekt módon függ össze, mivel célja az volt, hogy az akkor küszöbön álló porosz kormányzati és közigazgatási reformokhoz analógiát szolgáltatson, de már szempontjainak mélységével valóban újat jelentett s megmutatta az utat, amelyen e tudománynak haladnia kellett.

A porosz tárgyú kormányzattörténetírás megalapítója S. Isaacsohn befejezetlenül maradt munkájától³ eltekintve, Gustav Schmoller volt, aki a hallei egyetem államtudományi tanszékére 1864-ben, huszonhat éves korában történt meghívása óta, hosszú tudományos munkásságának jelentős részét a brandenburgi és porosz kormányzat és közigazgatás történetének szentelte. Számos tanulmánya mellett, melyekben főképen a XVIII. századi porosz állammal foglalkozott,⁴ 1884 óta a berlini egyetemen, — ahová hosszabb strassburgi tartózkodás után 1882-ben került — állandó ciklusokban előadásokat tartott „*Preussische Verfassungs-, Verwaltungs- und Finanzgeschichte*“ címen.⁵ Működésének legnagyobb eredménye azonban az volt, hogy 1888-ban

¹ Az első ilyenféle munka osztrák földön készült és pedig magának Sonnenfelsnek a tollából: *Handbuch der innern Staatsverwaltung*, Wien, 1798. A többiek már német földön. Gerstäcker: *System der innern Staatsverwaltung I—III*. Leipzig, 1818—1820. — Malchus: *Darstellung des Organismus der innern Staatsverwaltung*. Heidelberg, 1820. — Ugyanő: *Politik der innern Staatsverwaltung. I—III*. Heidelberg, 1823. — Soden: *Die Staatsadministration im engeren Sinn*. Nürnberg, 1824. (Nat. Decem. IX.)

² G. von Below: *Die deutsche Geschichtschreibung von den Befreiungskriegen bis zu unsern Tagen*. 2. kiadás. München und Berlin, 1924. 92. (Handbuch der mittelalterlichen und neueren Geschichte. Herausgegeben von G. v. Below und F. Meinecke. Abt. I.)

³ *Geschichte des preussischen Beamtentums von Anfang des XV. Jahrhunderts bis auf die Gegenwart*. Bd 1—3. (Nagy Frigyes uralkodása kezdetéig) 1874—1884.

⁴ *Die innere Verwaltung des Preussischen Staates unter Friedrich Wilhelm I.* (Preussische Jahrbücher. 26. k. 1870.) — *Der preussische Beamtenstand unter Friedrich Wilhelm I.* (U. o.) — *Die Verwaltung Ostpreussens unter Friedrich Wilhelm I.* (Historische Zeitschrift, 30. k.) — *Der deutsche Beamtenstand vom XVI. bis XVIII. Jahrhundert.* (Umriss und Untersuchungen zur Verfassungs-, Verwaltungs- und Wirtschaftsgeschichte, besonders des Preussischen Staates im XVIII. und XIX. Jahrhundert. Leipzig, 1898.)

⁵ Ez előadásokat, halála után, volt tanítványai nyomtatásban is kiadták. (G. Schmoller: *Preussische Verfassungs-, Verwaltungs- und Finanzgeschichte*. Berlin, 1921.) A kiadás alapjául O. Hintzenek, Schmoller kiváló tanítványának, az 1886—87. tanév téli semesterében készült jegyzetei szolgáltak, melyeket mint a trónörökös (a későbbi II. Vilmos) számára szánt előadásokat, Schmoller maga is átnézett és korrigált.

megindította azt a nagyfontosságú vállalatot, amely „Acta Borussica“ néven a porosz államélet aktáit a XVIII. század elejétől kezdve publikálni kezdte s amelynek úgy az első, mint különösen a második sorozatát nagyrészt személyesen dolgozta is föl.¹

Bár Schmoller munkássága inkább közgazdasági, mint alkotmány- és államtörténeti alapokból indult ki s amellett az Acta Borussica kiadásánál bizonyos fokig politikai tendenciák is érvényesültek, mert főképen a vállalat első sorozata, az abszolutizmus népjóléti eredményeinek erős hangsúlyozásával bizonyos indirekt módon a saját korának kormányzatát akarta „igazolni“²; mégis működésének ez új tudomány szempontjából döntő jelentősége volt. Schmoller Németországban iskolát alapított. Közvetlen vagy közvetett tanítványai (így különösen O. Hintze és M. Klinkenberg) az általa megkezdett munkát folytatták s minden tekintetben kiszélesítették és elmélyítették. Míg Schmoller élete végéig szívesen foglalkozott közgazdasági kérdésekkel is, ők egész munkásságukat az alkotmány- és kormányzattörténetnek szentelték s kutatásaik közben mind nagyobb figyelemmel fordultak egyrészt a porosz állam kezdetei s a brandenburgi alapok, másrészt a modern államminisztérium s királyi kabinet organizmusai felé.³ Sőt munkájuk sokszai a porosz állam határain túl is kiterjed s mindinkább érvényesíteni akarja az általános szellemi áramlatok történetéből levonható tanulságokat.⁴ Emel-

¹ Acta Borussica. Denkmäler der Preussischen Staatsverwaltung im XVIII. Jahrhundert. Hrsg. von der königlichen Akademie der Wissenschaften. Berlin 1892-től. a) Die einzelnen Gebiete der Verwaltung. b) Die Behördenorganisation und die allgemeine Staatsverwaltung Preussens im XVIII. Jh. Különösen értékes a b) sorozat első kötetének bevezetése, melyet szintén Schmoller írt: Über Behördenorganisation, Amtswesen und Beamtentum im allgemeinen und speciell in Deutschland und Preussen bis zum Jahre 1713.

² G. von Below i. m. 93. l.

³ O. Hintze: Hof- und Landesverwaltung in der Mark Brandenburg unter Joachim II. Hohenzollernjahrbuch 10. (1906.) — Ratstube und Kammergericht in Brandenburg während des XVI. Jh. (Forschungen zur brandenburgischen und preussischen Geschichte. 24. k. 1911.) — Das preussische Staatsministerium im XIX. Jh. 1908. — M. Klinkenberg: Ratstube und Kanzlei in Brandenburg im XVI. Jh. (Forschungen zur brandenburgischen und preussischen Geschichte. 26. k. 1913.) — Die kurfürstliche Kammer nach der Begründung des Geheimen Rats in Brandenburg. (Historische Zeitschrift, 114, 1915.) — Die Stellung des königlichen Kabinetts in der preussischen Behördenorganisation. (Hohenzollern-Jahrbuch 1915.) — H. O. Meisner: Zur neueren Geschichte des preussischen Kabinetts. (Forschungen stb. 36, 1923.) stb.

⁴ F. Rachfahl: Behördenrecht und Behördenorganisation zu Beginn der Neuzeit. (Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik. 121, 1923.) — O. Hintze: Calvinismus und Staatsräson in Brandenburg zu Anfang des XVII. Jh. (Sitzber. Berl. Ak. 1930. Nr. 26.)

lett azonban nem feledkeztek meg a történeti szintézis nélkülözhetetlen alapjairól, a forráspublikálásról sem. Nemcsak az Acta Borussica-t folytatják (ma már a második sorozatban a 12. kötetnél s az 1759. évnél tartanak),¹ hanem követve az irányt, mely mindinkább a porosz állam kezdeteire veti a figyelmét, M. Klinkenborg legújabbban megindított egy másik vállalatot, mely mint az „Acta Borussica” méltó társa „Acta Brandenburgica” néven a XVII. század elejétől (1604) kezdi a maga publikációit s melyből 1927-től 1931-ig négy kötet jelent meg.²

E nagyarányú tudományos tevékenység természetesen követésre talált Poroszországon kívül, így elsősorban bajor földön, ahol M. J. Neudegger már az Acta Borussica előtt megkezdett egy aktapublikációt „Beiträge zur Geschichte der Behördenorganisationen, des Rats- und Beamtenwesens” címmel, melynek utolsó befejező kötete 1921-ben jelent meg s ahol Neudegger munkáin kívül főképen Rosenthal és Ferchl produkáltak értékes eredményeket.³ Emellett azonban, főleg az aktapublikációk terén másutt is élénk munka folyik,⁴ s legalább is ilyen formában lassanként megvalósul ama „Monumenta Germaniae Regimitalia” terve, melyet Neudegger még 1887-ben felvetett.⁵

A másik terület, ahol a kormányzattörténet magasfokra jutott, az az állam volt, amelyet — oly sok s oly különböző részből összetéve — négyszáz éven át az uralkodó ház kitűnő bürokráciájának centripetalis ereje tartott össze: Ausztria. Közvetlen okai azonban — miként Poroszországban is — az államélet aktuális kérdéseivel függnek össze. Gneist a maga Englische Verfassungsgeschichte-jét, mint láttuk, azért írta, hogy a szőnyegen levő közigazgatási reformokat befolyásolja, az Acta Borussica-nál részben az a tendencia érvényesült, hogy az akkori régime kedvezőbb megítélését előmozdítsa s ilyen tendenciózus vonás található az osztrák kormányzattörténet első termékeinél is: a küszöbön álló osztrák-magyar kiegyezés eredményeinek befolyásolása.⁶ A Lustkandl és Bidermann politikai célokat szolgáló

¹ Az utolsó kötet 1920-ban jelent meg.

² Acta Brandenburgica. Brandenburgische Regierungsakten seit der Begründung des Geheimen Rates. I—IV. k. (1604 bis 1608.) Berlin, 1927—1931.

³ E. Rosenthal: Geschichte des Gerichtswesens und der Verwaltungsorganisation Bayerns. 1. k. (1180—1598.) 2. k. (1598—1744.) Würzburg, 1889, 1906. — G. Feschl: Bayr. Behörden und Beamte. 1550—1804. (Oberbayrisches Archiv für vaterländische Geschichte. 53. 1909—10. Ergb. ugyanott 64. 1925.)

⁴ Így például: Die hessischen Zentralbehörden von 1247—1604. Von Franz Gundlach. (Veröffentlichungen der historischen Kommission für Hessen und Waldeck.) A III. k. 1930-ban jelent meg.

⁵ Beiträge zur Geschichte der Behördenorganisationen — — des Kurfürsten Friedrich II. des Weisen von der Pfalz. München, 1887. 7. l. jegyzet.

⁶ Szekfű Gyula: Az osztrák központi kormányzatszervek történetének irodalma. (Történeti Szemle 1912. 185. l.)

iránya azonban a magyar kiegyezés létrejötte után csakhamar megbukott s a század végén Ausztriában is diadalra jutott a tudományos öncéluság. Az osztrák kormányzattörténet azonban lényegesen más lett, mint a porosz. Míg ugyanis a poroszt végig befolyásolta az a körülmény, hogy alapítója elsősorban közgazdasági és társadalmi érdeklődésű ember volt s azért e tudomány szélesebb alapokon s tágasabb szempontokkal, de viszont kevesebb koncentrációval épült fel, addig az osztrák kormányzattörténet vizsgálódásai közben jobban elválasztotta a kormányzati viszonyok fejlődését az államélet többi rokonjelenségétől s mintegy hasonlóan a domus Austriaca monarchiájának centralizációjához, bizonyos egységes pontossággal alkotta meg a maga műveit, amelyek ezáltal precízebbek, de alacsonyabb horizontúak maradtak.

Az osztrák terület feldolgozására az első átfogó programmot Alfons Huber adta meg 1884-ben az innsbrucki egyetemen tartott rektori székfoglalójában,¹ ő azonban — J. Beidtel munkájának a kiadásától eltekintve² — részletesebb feldolgozást nem adott. Gustav Schmoller szerepét az osztrák tudományban Theodor Fellner töltötte be s miként Schmoller, úgy ő is, annak egész fejlődését meghatározta.³ Ő nem egy szembetűnőbb korszakkal s annak is csak valami részletkérdésével akarta kezdeni, miként azt a poroszok s ő előtte Ausztriában C. v. Hock⁴ tették, hanem az osztrák központi kormányzat egész mezejét szántás alá fogta. Ebben A. Huber előbb említett székfoglalóján kívül befolyásolhatta őt Sigmund Adler 1886-ban megjelent munkája is,⁵ mely I. Miksa reformjainak tárgyalásával az ausztriai államszervezet gyökereire is ráfordította a figyelmet. Miután a kérdésről előbb rövid összefoglalást adott,⁶ megkezdte az anyag részletes feldolgozását. Terve az volt, hogy művében, melynek első részét — miként a Mitteilungenben adott vázlat is mutatja — 1749-ig, az osztrák és cseh cancellária egyesítéséig, a másodikat 1848-ig, a minisztériális rendszer felállításáig szándékozott vinni, az anyag történeti feldolgozása mellett, lehetőleg pontos aktagyűjteményt is ad. Mielőtt azonban az első részt befejezhette volna, a toll kihullt kezéből s így a munkát (tudniillik annak első részét)

¹ Geschichte der österreichischen Verwaltungsorganisation bis zum Ausgange des achtzehnten Jahrhunderts. (Univ.-Schr. Innsbruck, 1884.)

² J. Beidtel: Geschichte der österreichischen Staatsverwaltung (1760—1848.) Hrsg. von A. Huber. 2 kötet. Innsbruck, 1896—97.

³ V. ö. Székfű Gyula i. h.

⁴ Der österreichische Staatsrat 1760—1848. Abt. 1. Wien, 1868. 2. u. 3. fortg. von H. J. Bidermann, u. o. 1871, 1879.

⁵ Die Organisation der Centralverwaltung unter Kaiser Maximilian I. Leipzig, 1886.

⁶ Zur Geschichte der österreichischen Centralverwaltung (1493—1848.) T. 1. Bis zur Errichtung der österreichischen Hofkanzlei. (Mitteil. des Instituts für österr. Geschichtsforschung. 8. 1887. 258. l.

a Kommission für neuere Geschichte Österreichs megbízásából Fellner tanítványa, Heinrich Kretschmayr fejezte be s 1907-ben ki is adta a feldolgozást egy s az aktapublikációt két kötetben.¹ Egyszersmind megkezdte a második rész előkészítését, munkájában azonban az anyag redkívüli nagysága és komplikáltsága folytán, mely a kutatás előrehaladásával egyre növekedett, oly nagy nehézségekre bukkant, hogy — legalább is az aktapublikációhoz — segítséget kellett maga mellé venni s így is csaknem két évtized múlva, 1925-ben jelenhetett meg a következő kötet, mely mint a 2. rész 2. kötete, csupán csak aktákat tartalmaz,² míg a feldolgozást adó első kötet későbbre maradt. Azonban ennek sorsa, mivel H. Kretschmayr íratái 1927-ben a Justizpalast égésekor nagyrészt odavesztek — sajnos, egyelőre bizonytalanná vált.

Fellner—Kretschmayr munkája — eddigi befejezetlensége ellenére is — oly nagy jelentőségű, hogy az osztrák történet-tudomány nemcsak a már megjelent feldolgozás eredményeit tekinti lezártnak (bár e munka minden pontossága mellett is annyira zsúfolt, hogy egyes részletesebb tanulmányok okvetlenül szükségesek lennének), hanem még a feldolgozás előtt álló korokat is óvakodik vizsgálat alá venni s legfeljebb csak egyes egészen kicsiny kérdéseket érint.³ Ehelyett az osztrák monarchia egyes tartományainak államszervezetére vetette a figyelmét s ezeket igyekszik kidolgozni a Fellner által adott minta szerint s különös tekintettel a központi kormány szervezethez való viszonyukra. Ilyen V. Thiel-nek nemrégiben befejezett munkája,⁴ mely az I. Ferdinánd halála után bekövetkezett felosztás folytán

¹ Die österreichische Zentralverwaltung. I. Abteilung. Von Maximilian I. bis zur Vereinigung der österreichischen und böhmischen Hofkanzlei. (1749). 1. k. Geschichtliche Übersicht. 2. k. Aktenstücke 1491—1681. 3. k. Aktenstücke 1683—1749. Von Thomas Fellner. Nach dessen Tode bearbeitet und vollendet von Heinrich Kretschmayr. Wien, 1907. (Veröffentlichungen der Kommission für neuere Geschichte Österreichs. 5—7.)

² Die österreichische Zentralverwaltung. Von Heinrich Kretschmayr. II. Abteilung. Von der Vereinigung der österreichischen und böhmischen Hofkanzlei bis zur Einrichtung der Ministerialverfassung (1749—1848). 2. k. Die Zeit des Directoriums in publicis et camera libus. (Vorstadien 1743—1749. Das Directorium 1749—1760.) Aktenstücke. Bearbeitet von Joseph Kallbrunner und Melitta Winkler. Wien, 1925. (Veröffentlichungen der Kommission für neuere Geschichte Österreichs. 18.)

³ J. K. Mayer: Zur Geschichte der italienischen Hofkanzlei und der dalmatinisch-albanesischen Hofstelle (1793—1809). Mitteilungen des Instituts für österr. Geschichtsforschung. Ergb. XI. 1929. 662.

⁴ Die innerösterreichische Zentralverwaltung 1564—1749. I. Die Hof- und Zentralverwaltung Innerösterreichs 1654—1625. (Archiv für österreichische Geschichte 105. 1917.) II. Die Zentralbehörden Innerösterreichs 1625—1749. (U. o. 111, 1930.) A munka II. részét ismertette Baráth Tibor a Századok 1931. évfolyamában.

önállóvá lett Belső-Ausztria szervezetét s az új székvárosnak Grácnak Bécshez való viszonyát tárgyalja, avagy azon kisebb tanulmányok, melyekben R. Geyer az alsóausztriai s J. Fischer a belsőausztriai kormányzat egy-egy részletkérdését vették vizsgálat alá.¹

Bár az osztrák kormányzattörténet problémaköre így meg lehetőségen zárt s határozottabb, mint a német, mégis vannak bizonyos közös területek, ahol e két tudományosság találkozik. Egyes kisebb s elszigetelt kérdésektől eltekintve, mint amilyet O. Hintze egy régebben megjelent munkája² érint vagy pedig újabban Lothar Gross egyik tanulmánya³ vett vizsgálat alá, különösen nevezetes volt az úgynevezett „receptio”, kérdése, mely lassanként az egész középeurópai államszervezet gyökereihez vezetett. Az osztrák berendezések burgundiai eredetének gondolatát, mint már fentebb érintettük, S. Adler pendítette meg 1886-ban megjelent munkájában. Bár állításait nem tudta kellőképen alátámasztani, a különben tetszetős elmélet általában elfogadásra talált, sőt nemsokára rá e kérdést E. Rosenthal még tovább vitte s 1887-ben megjelent tanulmányában⁴ kifejtette, hogy a francia-burgund minta még tovább hatott, amennyiben Ausztriától átvették az egyes német territoriumok is, ahol a fejedelmek az újkor elején e francia-burgund-osztrák minta szerint rendezték be államukat. S. Adlernek 1886-ban kifejtett nézete azonban több mint két évtized mulva revízió alá került. A. Walther a burgundiai szervezetről írott munkájában⁵ ugyanis kitért a receptio kérdésére, sőt később (1913) külön tanulmányban is⁶ kifejtette, hogy a burgundi és osztrák szervezetek között semmi közösség sem volt s az ausztriai berendezkedések inkább olasz hatásokra vezethetők vissza. A tudományos kutatás ingája ezáltal a másik irányba fordult, de természetesen ott sem maradt meg, hanem kilengéseit tovább folytatta, míg végre a középén megállapodott. Miután Rachfahl 1913-ban a németalföldi kor-

¹ R. Geyer: Die niederösterreichische Raitkammer 1494—1502. (Mittellungen. Ergb. XI. 1929. 450.) — J. Fischer: Die Neueinrichtungen des innerösterreichischen Kammerreferats in Wien im Jahre 1665—66. (U. o. 640.)

² Der österreichische und preussische Beamtenstand im 17. und 18 Jh. (Historische zeitschrift 86. 1901.)

³ Der Kampf zwischen Reichskanzlei und österreichischen Hofkanzlei um die Führung der auswärtigen Geschäfte. (Historische Vierteljahrschrift 22. 1925).

⁴ Die Behördenorganisation Kaiser Ferdinands I. als Vorbild der Verwaltungsorganisation in den deutschen Territorien. (Archiv für österreichische Geschichte. 69. 1887.)

⁵ Die burgundischen Zentralbehörden unter Maximilian I. und Karl V. Leipzig, 1909.

⁶ Die Ursprünge der deutschen Behördenorganisation im Zeitalter Maximilians I. 1913.

mányzatról¹ s később 1915-ben a német monarchikus hivatal-szervezetről írott munkájában² a burgundi recepció elméletét ismét védelembe vette, 1920-ban Th. Mayer³ s 1921-ben F. Hartung⁴ a kérdést újra megvizsgálták s végre is arra a közvetítő eredményre jutottak, hogy formális recepcióról ugyan nem lehet szó, azonban egyes jelek, mint például a legrégebb osztrák hivatalos nyelvnek francia vagy franciából németre fordított műszavai, arra engednek következtetni, hogy I. Miksának, a burgundi és osztrák tartományok első közös uralkodójának, azon tervei megvalósításánál, melyek a széthulló osztrák tartományok koncentrálására irányultak, bár azok speciális berendezkedéseket kívántak, buzdítólag hatott a burgundi példa is. Egyszersmind ez újabb kutatások arra is rámutattak, hogy az efajta kérdéseket nem szabad oly elszigetelten vizsgálni, mint eddig tették, hanem tekintettel kell lenni azon általános szellemi áramlatokra, melyek etájt a római jog felelevenedésével és a humanisztikus műveltség terjedésével egész Európában új állami berendezkedéseket létesítettek az állandóság, kollegiumszerűség és a munkafelosztás elvei alapján.

Ha az osztrák kormányzattörténet kutatási területe így nyugat felé meglehetősen zárt is, teljesen nyitott kelet felé, amennyiben az osztrák problémakörrel a legszorosabb kapcsolatban állanak azok a kérdések, amelyek az Ausztriával négy százezerdon át szorosan egybefűzött államra, Magyarországra vonatkoznak. Az első osztrák kormányzattörténeti kutatások, mint láttuk, éppen ezen alpból, az osztrák és magyar közjogi viszony rendezésének kérdéséből indultak ki s habár később öncélúak is lettek, mégis a társállamokkal való viszonyt mindig figyelemmel kísérték, hiszen például Fellner és Kretschmayr alapvető műve éppen a cseh udvari kancelláriának az ausztriaival való egyesítését választotta határmesgyéül s azonkívül bő fejezeteket szánt a magyar viszonyok ismertetésének is. Miután így a kezdeményezések osztrák részről megtörténtek, a magyar történetírásón lett volna a sor, hogy a részletek kidolgozása s az otthoni anyag pontosabb ismerete alapján kimutassa, hogy ez új osztrák államszervezetben mennyiben érvényesültek a régi nemzet államszervezet intézményei. E téren azonban nagyon kevés történt.

A magyar tudományosság részben módszeresség és irányítás

¹ Die niederländische Verwaltung des 15/16. Jhs und ihr Einfluss auf die Verwaltungsreformen Maximilians I. in Österreich und in Deutschland. (Historische Zeitschrift 110, 1913.)

² Der Ursprung der monarchischen Behördenorganisation Deutschlands in der Neuzeit. (Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik. 105. 1915.)

³ Die Verwaltungsorganisationen Maximilians I. Ihr Ursprung und ihre Bedeutung. (Forschungen zur inneren Geschichte Österreichs. 14, 1920.)

⁴ Zur Frage nach den burgundischen Einflüssen auf die Behördenorganisation in Österreich. (Historische Zeitschrift. 124. 1921.)

híján, részben azon alkotmányos passzivitásból kifolyólag, amellyel cselekvés helyett csak önálló államiságát hangoztatta, s amellyel a hatvanhetes államrendszer kétségtelen reális unió jellegét nem akarván meglátni, az egész világon elterjedt felfogástól eltérő külön unió-elméletet konstruált magának, nem akart tudni a Habsburg-monarchiában eltöltött négyszáz év kormányzati viszonyairól sem, hanem — közjogi vitákkal elfoglalva — hagyta, hogy az egyre fejlődő osztrák történettudomány, melynek a részletkérdések tisztázására mininkább szüksége volt, belenyuljon az ő „hatáskörébe“. Ennek pedig egyrészt nyelvi és kutatási nehézségek, másrészt bizonyos teljesen soha le nem vetett elfogultság voltak mindig a hátrányai. Példa erre Theodor Mayer két (különbön gondos) tanulmánya,¹ amelyek a levéltári anyagnak az Einrichtungswerk-vel, illetőleg a kamarai instrukciókkal szemben való mellőzése következtében nem vezettek mindig reális eredményekre. Magyar részről mindössze csak néhány kezdeményezés történt,² de a XVI. századon túl ezek sem terjedtek.

Miután a monarchia felbomlása folytán e kérdések teljesen elfogulatlan tárgyalása lehetségessé vált s a régi, közjogi elméletekkel dolgozó jogtörténeti irány helyébe a mindinkább erősödő történeti érzék lép, e téren is üdvös eredmények várhatók. Az a nagyarányú program, melyet gróf Klebelsberg Kunó a Magyar Történelmi Társulat 1922-i elnöki megnyitó beszédében adott, méltóan jelöli meg a magyar kormányzattörténet feladatait. „Legújabbkori történetírásunk egyik főfogyatékosága, hogy túlnyomólag az országgyűlések és a politikai irodalom történetével foglalkozik és elhanyagolja a kormányzás és a közigazgatás történetét. Pedig a magyar állam reális élete nem a politikai beszédekből és feliratokból, nem hirlapi cikkekből és röpiratokból áll, hanem abból a pozitív adminisztratív munkából, melyet a magyar ancien régime-ben a nádorok és kancellárok, a kormányzószékek és törvényhatóságok, a vármegyék és városok végeztek, modern alkotmányosságunk idejében pedig a miniszterelnökök és szakminiszterek, a központi és helyi hatóságok kifejtettek.“ Érdekes, hogy a tiszta tudományos érték mellett, miként a porosz és osztrák kormányzattörténet első irányítói, Klebelsberg is felismerte e tudományág különös politikai aktualitását: „A kor-

¹ Verwaltungsreform in Ungarn nach der Türkenzeit. Wien—Leipzig, 1911. — Das Verhältnis der Hofkammer zur ungarischen Kammer bis zur Regierung Maria Theresias. (Mitteilungen. Ergb. 9. 1913.)

² Acsádi Ignác: Magyarország pénzügyei I. Ferdinánd uralkodása alatt. 1526—64. Budapest, 1888. — Ugyanó: A pozsonyi és szepesi kamarák 1564—1604. Budapest, 1894. Rugonfalvi Kiss István: A magyar helytartótanács I. Ferdinánd korában és 1549—51. évi leveles könyve. Budapest, 1908. — Kérészy Zoltán: Adalékok a magyar kamarai pénzügyigazgatás történetéhez. Budapest, 1916. — Márk László: A királyi tanács 1526 után. (Századok, 1817, 472.)

mányzati és közigazgatási történelem behatóbb művelése nemcsak történetírásunk egyoldalúságait fogja enyhíteni, hanem reálpolitikai irányba fogja terelni a nemzet politikai gondolkozását is, amire akkora szükség lenne.¹ E terv értelmében a Magyar Történelmi Társulat „Magyarország újabbkori történetének forrásai“ (Fontes historiae Hungaricae aevi recentioris) című nagy vállalatában — az Acta Borussica és az Acta Brandenburgica mellé sorozható — külön osztályt kezdett a „Kormányzat- és közigazgatástörténeti iratok“ kiadására, amelyben egyrészt a magyar újkori dicasterialis kormányzat három főszervének: a helytartótanácsnak, a kancelláriának és a kamarának a történetére vonatkozó legfontosabb iratokat adja ki, másrészt az intézmények kollektív feldolgozása mellett, gondot fordít a kormányzat individualis viszonyaira is s külön csoportokban adja a magyar kormányzat nagy reprezentáns egyéneinek iratait.² Sőt ilyenirányú edició a Fontes keretein kívül is megindult Eszterházy Miklós nádor kormányzattörténeti iratainak összegyűjtésével.³

A többé-kevésbé közös alapokon nyugvó porosz-osztrák-magyar államszervezetten kívül, melyek idők folyamán egy sajátosságos középeurópai jelleget öltöttek, egészen különálló rendszert fejlesztett ki a szorosabb értelemben vett Nyugateurópa: Anglia és Franciaország. Míg a középeurópai államokban a fejlődelmi abszolutizmus a rendi ellenállást a maga központi bürokráciájával nagy mértékben lefokozta, addig Angliában a rendiség nagyobb sikerrel küzdött. Nemcsak régi jogait őrizte meg, hanem a maga parlament-jére és a selfgovernment elvén alapuló helyi igazgatásra támaszkodva, sajátosságos dualizmust fejlesztett ki, és a királyi kormányzervekkel szemben rendi kormányzervekkel, rendi kancelláriával és rendi kamarával rendelkezett. A fejlődésnek ez a különleges iránya s a parlament roppant közjogi fontossága magyarázza, hogy éppen az az állam, amelyet a XVIII. század felvirágzó államtudományai a modern államberendezés ideális mintaképeinek tartottak, ahol a „puissance executrice“ s az államhatalom másik két ága, a „puissance législative“ és „puissance de juger“ teljesen elkülönülnek,⁴ nem vett tudomást

¹ Századok, 1922. évf. 612 s. kk. I.

² „Kormányzat- és közigazgatástörténeti iratok“ első kötete éppen az utóbbi célt szolgálja: Sándor Lipót főherceg nádor iratai. 1790—1795. Kiadta, a bevezető tanulmányt és a magyarázatokat írta Mályusz Elemér. Budapest, 1926. Tulajdonképpen e csoportba tartoznak, de terjedelmüknél fogva külön osztályt képeznek József nádor hivatali működésének emlékei: József nádor iratai. Kiadta és magyarázatokkal kísérte Domanovszky Sándor. I. kötet 1792—1804. Budapest, 1925. II. kötet 1805—1807. Budapest, 1929. (A „József nádor élete és iratai“ c. sorozatban.)

³ Eszterházy Miklós nádor iratai. I. Kormányzattörténeti iratok. Az 1642. évi meghíúsult országgyűlés időszaka. Szerkesztette Hajnal István. Budapest, 1930.

⁴ V. ö. G. Jellinek: Allgemeine Staatslehre, Berlin, 1929.

azokról az új törekvésekről, amelyek Középeurópában a XIX. század második felében már szakítottak a régi „alkotmányos“ iránnyal s kimondták az új jelszót: „Verwaltung ist wichtiger als Verfassung“, hanem továbbra is kitartott a régi parlament-kutatás problémáinál, amelyekhez legfeljebb a selfgovernment kérdései járultak. Sőt e tekintetben nem is maradt egyedül; csatlakozott hozzá Franciaország, melynek történeti fejlődése azon különbségek folytán, melyeket az abszolutizmus korai diadala eredményezett, az újabb korokban elvált ugyan az angoltól, azonban ennek dacára sok közös probléma maradt, melyekkel Montesquieu óta a francia jogtörténészek szívesen foglalkoztak.

Az angol-francia történetírás ugyanis, még akkor is, ha tulajdonképpen kormányzattörténeti jellegű témákhoz nyult, mindig inkább olyanok iránt érdeklődött, amelyek alkotmánytörténeti vonatkozásúak voltak s valami módon a parlamenttel állottak összefüggésben. Ezt bizonyítják azok az elég szép számmal található tanulmányok, amelyeket főképen a francia irodalom, már tulajdonképen a poroszt megelőzve, a XVIII. sőt XVII. század óta felmutat s melyek a régebbi időkre vonatkozólag rendszerint a királyi tanács,¹ az újabbakra vonatkozólag pedig a miniszterkabinetek és a parlamenti pártok külső története körül mozognak,² avagy olyan nagyon is alkotmánytörténeti tárgyat dolgoznak fel, mint a miniszteri és államtitkári intézmények kialakulása,³ a szorosabb értelemben vett kormányzattörténet köréből azonban legfeljebb csak a pénzügyigazgatás egy-két kérdését érintik⁴.

Igy történt azután, hogy bár a parlamentfejlődés s a helyi igazgatás történetét illetőleg úgy az angol, mint a francia tudomány igen szép eredményeket tud felmutatni,⁵ a maga központi

¹ Dicey: *The privy council*. London, 1887. — Round: *The kings serjeants and officers of state*. 1911. — Karl Hornemann: *Das Privy Council von England zur Zeit der Königin Elisabeth*. Hannover, 1912. — N. Valois: *Le conseil du roi aux XIVe, XVe et XVIe siècles*. 1888.

² W. M. Torrens: *History of cabinets I—II*. London, 1894. — E. Jenks: *Parliamentary England. The evolution of the cabinet system*. London, 1903. — L. Muel: *Gouvernements, ministères et constitutions de la France depuis 1789*. 1896. — P. Caron: *Les ministères français (1789—1909)*. Paris, 1910.

³ M. Sibert: *Étude sur le premier ministre en Angleterre*. Paris, 1909. — H. de Lucay: *Les secrétaires d'état depuis leur institution jusqu'à la mort de Louis XV*. 1881. — L. még: O. Hintze: *Die Entstehung der modernen Staatsministerien*. *Historische Zeitschrift* 100., 1908.

⁴ Th. Ducrocq: *La cour des comptes et son histoire*. 1867. — H. Constant d'Yanville: *Chambre des comptes de Paris*. 2 kötet. 1867—75. — De Villeneuve—Trans: *La chambre en délire*. Paris, 1924

⁵ Pike: *History of the house of lords*. London, 1894. — Firth C. H.: *The house of lords during the civil war*, London, 1910. —

kormányserveinek történetét — miként azt a porosz vagy osztrák történetírás tette — még egyik sem alkotta meg csupán olyan általános „administration“-történeteket produkált, mint amilyenek Cheruel és Fustel de Coulanges művei óta többször is megjelentek.¹

E tekintetben azonban Angliában az utóbbi években igen fontos kezdeményezések történtek, amelyek a francia, sőt olasz tudományban is visszhangot keltettek. G. B. Adams nemrégiben megjelent posthumus művétől eltekintve, mely a szerzőnek már régebben, különböző amerikai folyóiratokban szétszórta eredményeit új szintézisben teszi közzé,² különösen nagy jelentőségű az a munka, melyet nemrégiben T. F. Tout, a manchesteri egyetem professzora kezdett meg.³ Tout ugyanis végleg szakítva a régi iránnyal, melyhez még Stubbs is tartozott, minden előzmény nélkül arra a nagy feladatra vállalkozott, hogy az eredeti anyag alapján, a londoni állami levéltár eddigi jóformán ismeretlen írártömegéből megírja, az államberendezés három főintézményének (wardrobe — chamber — small seals) fejlődését követve, a középkori Anglia kormányzatának történetét, mely az egész újkori szervezethez alapul szolgált. Miután az első két kötetben, amely még 1920-ban megjelent, kifejtette, hogy a kezdetben egységes központi szervezetből, a curia regis-ből hogyan vált ki előbb a kincstár és a kancellária s hogyan bomlott azután maga a curia regis is 3 részre: a királyi „ruhatárból“ alakult wardrobe-ra, a királyi kincstárból alakult chamber-ra s a király személyes rendelkezése alatt álló kisebb peccsét (small seals) őrzésére, rendelt külön királyi kancelláriára: az 1928-ban megjelent III. és IV. kötetben a fejlődésnek XIV. századi fázisait adja, amikor e három szerv s különösen a small seals kancelláriája

S. — B. Webb: English local government, from the revolution to the municipal corporations act. London. I—III. 1906—1908. — H. M. Cam: Local government in Francia and England. A comparison of the local administration and jurisdiction of the Carolingian Empire with that of the West Saxon Hingdom. 1912. — J. Viard: La cour et ses „parlements“ au XIVE siècle. (Bibliothèque de l'École des Chartes. 79. 1918.) stb.

¹ Daresté de la Chavanne: Histoire de l'administration française. Paris, 1848. 2 kötet. — Cheruel: Histoire de l'administration monarchique en France. Paris, 1855. 2 kötet. — Fustel de Coulanges: Histoire des institutions politiques en France. Paris, 1857. t. I. — A. du Chatelliez: Administrations collectives de la France avant et depuis 1789. Paris, 1870. — A legújabb ilyen munka: M. Marion: Dictionnaire des institutions de la France aux XVII et XVIII siècles. Paris 1923.

² Council and courts in Anglo-Norman England. New Haven 1926.

³ Chapters in the administrative history of medieval England. The wardrobe, the chamber and the small seals. Manchester. I—II. k. 1920. III—IV. k. 1928. (Publications of the university of Manchester. No. CXXXVI. Historical series, no XXXIV.) V. ö. Le moyen âge. 1921. 172.

a rendekkel szemben álló királyi akarat legerősebb eszköze lett, aminek később is változatlanul megmaradt. A munkához még egy V. kötet is fog járulni, mely a befejező fejezeteket adja. T. F. Tout munkájával egyidőben egyébként Anglia újkori viszonyaira vonatkozólag is megindultak a kutatások, amint azt F. G. Ewans-nek az angol államtitkári intézmény XVI—XVII. századi fejlődéséről írt tanulmánya mutatja.¹

*

A modern kormányzattörténetnek eddig vizsgált irányai, bármily különbözőek voltak is, abban többnyire megegyeztek, hogy csaknem kizárólag mind az újabb korokkal foglalkoztak. Schmollerék főképen a XVII—XVIII. századot tanulmányozták, az osztrák történetírás is körülbelül itt kezdte s csak később ment vissza, speciális okokból, az újkor elejéig. Az európai kultúra történetének az a kora azonban, amelyet középkornak szoktunk nevezni, jóformán teljesen figyelmen kívül maradt. Kormányzattörténet helyett legfeljebb csak az igazságszolgáltatás történetét kutatták. Ennek az volt az oka, hogy miként már az újkori alkotmánytörténetnek is nagy nehézségeket okozott s külön, mondhatnánk „módszeresebb“ disciplinát jelentett az általános közjogi fejlődésnél sokkal rejtettebb kormányzati viszonyok felderítése, még inkább külön s nagyon is módszeres kutatást kívánt ez a középkorban, ahol az akták kora megszűnővén, csupán csak az ügymenet végén kiadott pergamen vagy papír oklevelek elrejtett följegyzéseiből s legfeljebb néhány regisztrumkönyvből kellett az államszervezet egész berendezését rekonstruálni. Ez a feladat a jogtörténet és alkotmánytörténet egyik rokontudományára, az oklevéltanra várt.

Abban az időben azonban, amikor az első kormányzattörténeti kutatások megindultak, az oklevéltan még csak a segéd tudomány szerény formájában, mint „disciplina vera et falsa discernendi“ szolgált a történetírást. Főcélja az oklevelek eredeti vagy hamis voltának minél tökéletesebb és módszeresebb felismerése volt. S ha akadtak is kiváló kutatók, akik ennél tovább mentek s a középkori államélet legszembetűnőbb szervével, az egyes kancelláriákkal kezdtek foglalkozni, ezt is csak kritikai célokból tették s a kancelláriákat nem mint kormánysszerveket, hanem csupán mint oklevélkiállító intézményeket vizsgálták. Példa erre egész sor német és francia tárgyú tanulmány mellett,² Fejérpataky László egyébként nagyjelentőségű

¹ The principal secretary of state. A survey of the office from 1558 to 1680. Manchester—London, 1923.

² H. Bresslau : Die Kanzlei Kaiser Konrads II. Berlin, 1869. — S. Herzberg—Fränkel : Geschichte der deutschen Reichskanzlei 1246—1308. (Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung. Ergb. 1. 1885.) — M. Jusselin : Le garde et l'usage du sceau dans les chancelleries carol. d'après les notes tironniennes. (Mél. Chatelain 1910.) — Ugyanő : La chancellerie des Charles le

munkája: „A királyi kancellária az Árpádok korában,“¹ amelynek bevezető szavai rendkívül jellemzőek: „Ennek a hivatalnak szervezetébe, munkakörébe bepillantani, megvilágítani fejlődésének korát, megállapítani a kancelláriai személyzet névsorát és működési idejét, azt hiszem nem háladatlan munka, már csak abból a szempontból sem, mert ez által újabb, megbízható adatokat nyerünk hibásan keltezett, későbbi átírások vagy legtöbbször kiadások által elrontott szövegű oklevelek kelte korának megállapításához.“ Közben azonban a diplomatikai kutatás eljutott a XIV—XV. századig, amely korban az anyag nagy tömege miatt az addigi módszert már nem lehetett alkalmazni, másrészt pedig feltűntek az úgynevezett kancelláriai jegyzetek, amelyek a kutatást egészen új irányba fordították.

A kancelláriai jegyzetek behatóbb vizsgálata, bár azok, miként a burgundiai szervezet is, tulajdonképpen francia eredetűek voltak, szintén a porosz-osztrák tudományosság köréből indult ki. Kisebb előzményektől eltekintve, mint amilyenek voltak Lindner, Seeliger és Erben elszórt megjegyzései,² először, 1912-ben, Richard Heuberger foglalkozott velük,³ aki fölhívta a figyelmet a tiroli hercegek oklevelein található följegyzésekre, amelyek német földön az elsőeknek tekinthetők (először 1314-ben fordulnak elő) s különösen a kamarai pénzügyigazgatásra tartalmazzanak értékes adatokat. Ezt követte két év múlva, 1914-ben Otto H. Stowasser tanulmánya az osztrák hercegek oklevelein található legrégebbi jegyzetekről (1347 óta),⁴ anélkül azonban, hogy eredményei különösen a kancelláriai jegyzetek értelmezését illetőleg mindenben helyesek lettek volna, úgyhogy azokat F. Wilhelm 1920-ban ugyancsak e tárgyról megjelent tanulmányában meg is támadta s Stowasser, akinek a szerkesztőség a kéziratot a szerző beleegyezésével megmutatta, ugyanakkor megjelent cikkében álláspontját nem tudta teljesen megvédeni.⁵

Chauve d'après les notes tiron. (Le moyen âge 24. 1922.) — O. Morel: La grande chancellerie royale. (1328—1400.) (Mémoires et documents, Soc. de l'école des chartes 3.) 1900.

¹ Budapest, 1885.

² V. ö. W. Erben: Die Kaiser- und Königsurkunden des Mittelalters in Deutschland, Frankreich und Italien. München, 1907. 262. 3. j. (Handbuch der mittelalterlichen und neueren Geschichte.) — L. még: Borrelli de Serres: Recherches sur divers services publics du XIIIe au XVIIe siècle. Notices relat. au XIII. siècle. 1895.

³ R. Heuberger: Die ältesten Kanzleivermerke auf den Urkunden der Tiroler Landesfürsten. (Mitteilungen 33, 1912. 432.)

⁴ O. H. Stowasser: Die österreichischen Kanzleibücher vornehmlich des XIV. Jahrhunderts und das Aufkommen der Kanzleivermerke. (Mitteilungen. 35. 1914. 688.)

⁵ Die Kanzleivermerke der österreichischen Herzogsurkunden. I. Deutung und Wertung der Kanzleivermerke auf den älteren Urkunden der österreichischen Landesfürsten. Von Franz Wilhelm. — II. Die Kanzleivermerke auf den Urkunden der österreichischen Landesfürsten von ihrem Aufkommen bis zum Jahre 1437. Von Otto H. Stowasser. (Mitteilungen. 38. 1920. 39. ill. 64.)

Míg ezek a vizsgálódások csak a kezdetnél tartottak s jóformán csak a kancelláriai jegyzetek értelmezése körül folytak, addig a porosz történetírás, mely az osztráknak az újkorban is legerősebb riválisa volt, megkezdte a kancelláriai jegyzeteknek szélesebb körben való érvényesítését. A brandenburgi hercegség későközépkori kormányzati viszonyairól már Heuberger és Stowasser kutatásaival egyidőben jelent meg néhány kisebb tanulmány,¹ mely általánosabb szempontokból is méltatta e kérdést, tudományágunk szempontjából azonban különösen az a tanulmány bír fontossággal, amelyet 1928-ban H. Spangenberg tett közzé: „Die Kanzleivermerke als Quelle Verwaltungsgeschichtlicher Forschung.”² Ez ugyanis az első munka, mely világszemmel összefoglalja a kutatás összes problémáit és kifejti, hogy a kancelláriai jegyzetekből nemcsak az oklevéladás egyes fázisait lehet rekonstruálni, hanem ezek adják a kulcsot az egyes államokban a tanács összetételének s a tanácsosok ügykörének megértéséhez is. Sőt e legújabb kormányzattörténeti irányok a német-osztrák tudományosság területén kívül is teljes méltánylásra találtak, abban a modern oklevéltani szintézisben (Szentpétery I.: Magyar oklevéltan, Bp. 1930), mely mint a magyar okleveles gyakorlat fejlődéstörténete, teljes mértékben érvényesíti a királyi kancellária megrajzolódásában, az államkormányzati szempontokat s a kancelláriai jegyzetek értelmezésének sokat vitatott kérdésében is véglegesen állást foglalt. (172 skk.) E munka eredményei szolgáltak alapul ama további vizsgálódásoknak, melyekben e sorok írója, főképen a Hunyadi Mátyás és a renaissance által produkált új kormányzati fejlődést igyekezett megvilágítani.³

Mindeme kutatások a kormányzattörténet munkamezejéhez, mely eddig csak az újkorra terjedt ki, új területet csatoltak: a késői középkort. Egyszersmind a kutatást ki is szélesítették, amennyiben annak kimutatásával, hogy a középkor végén oly kis államokban is, mint például a tiroli hercegség, elég fejlett viszonyok voltak, eljutottak a belső, endogén fejlődés mindenestre történetibb principiumához s fölöslegessé tettek oly elméleteket, mint például a burgundi eredet kérdése is volt, mely mindenképen külföldről akarta származtatni a fejlődés motívumait. A kutatások azonban e pontnál nem állottak meg, hanem tovább haladtak a középkor korábbi századaiba.

Már a régebbi diplomatikai vizsgálódások előtt sem volt terra incognita az az érdekes államszervezet, melyet a nápoly-szicíliai királyság már a XIII. század elején kifejlesztett s mely attól kezdve egyre tovább jutott a differenciálódás útján. E szer-

¹ Max Arendt: Die brandenburgische Kanzlei, ihr Urkunden und Registerwesen unter der Regierung der Kurfürsten Johann (1486—99.) Archiv für Urkundenforschung 1913.

² Archiv für Urkundenforschung 10. k. 469.

³ Turul 44, 1930.

vezetet azonban államtörténeti szempontból s a többi állami szervezetekhez való viszonyában még nem vizsgálták. E hiányokra s a legsürgősebb feladatokra hívta fel a figyelmet Ed. Sthamer 1926-ban megjelent cikkében,¹ ahol rámutatott, hogy a délitáliai kutatásokban a német történészeknek is ki kell venni a részüket, mert Sicilia a maga korán kifejlődött hivatalnok-államával nem volt hatás nélkül a többi államokra. (Ennek az állításnak a helyességét azonnal belátjuk, ha az Anjouk magyarországi reformjaira gondolunk.) Sthamer azonban nemcsak programot adott, hanem maga járt elől jó példával is s II. Frigyes és I. Károly registromaiból kiindulva, a szicíliai szervezetnek nem egy fontos kérdését helyezte új megvilágításba.²

Míg ezek az eredmények az osztrák-német-francia kapcsolatok láncához szolgáltatottak új szemet, a korai középkor viszonyainak megismeréséhez járult hozzá az a dolgozat, melyet Sthamer előbb említett értekezésével egyidőben Paul Kirn adott ki „Zum Problem der Kontinuität zwischen Altertum und Mittelalter“ címmel.³ Ebben az ókori és középkori intézmények összefüggésének már Dopsch által fölvetett kérdését új szempontból veszi vizsgálat alá, tanulmányának „die schriftlichen Hilfsmittel der staatlichen Verwaltungstätigkeit“ szolgálgván alapul. Eredménye az, hogy a régi felfogás, mely — legalább is a pápai intézmények közvetítésével — mindent az ókorból akart levezetni, nem állja meg a helyét, mert hiszen sok olyan intézmény van, amely a pápai szervezet kialakulását — amely különben is csak a IV. századig vezethető vissza — megelőzte;⁴ így a nápoly-szicíliai szervezettől eltekintve, ahol tényleg voltak pápai hatások, különösen az angol regisrumvezetés, amely éppen a római imperium legmesszebb határán alakult ki s amely csak a belső fejlődés alapján magyarázható.

A középkori kormányzattörténet, mely így eljutott a mai európai állami kultúra legelső kezdeteihez, kutatási területét egyszersmind egyre szélesíti is s azon tanulságokat, melyeket az újkori berendezések, a modern ministerialis s az azt megelőző dicasterialis kormányzatok története nyújt, igyekszik a maga területén, a középkori curialis kormányzat viszonyaira is alkalmazni. E tekintetben különösen érdekes B. Schmeidlernek nem-

¹ Aufgaben der Geschichtsforschung in Unteritalien. Mit besonderer Berücksichtigung der mittelalterlichen Verfassungs- und Verwaltungsgeschichte. (Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Germ. Abt. 46. 1926. 132.)

² Studien über die sizilischen Register Friedrichs II. 1—3. (Sitzungsberichte der preussischen Akademie der Wissenschaften, phil. hist. Klasse 1920, 1925, 1930.) Továbbá: Die verlorenen Register Karl I. von Anjou. (U. o. 1928.) — Original und Register in der sizilischen Verwaltung Karls I. von Anjou. (U. o. 1929.)

³ Archiv für Urkundenforschung 10. 1926. 128.

⁴ A pápai államszervezet történetére a legújabb eredményeket adja: Jader Spizzichino: Magistrature dello stato pontificio (476—1870.) Lancano 1930.

régiben megjelent könyve: „Heinrich IV. und seine Helfer im Investiturstreit,“¹ mely különösen stílusösszehasonlító módszerével igen precíz eredményeket hoz ki a XI. századi császári kancellária szervezetére, a notariusoknak az egyes ügydarabokon való együttműködésére s általában a kancellária tagjainak a tanácsban való szerepére. Hasonló tárgyú, de határozottabb módszerű H. Hirsch tanulmánya, mely Schmeidler könyvével egyidőben, de tőle függetlenül jelent meg: „Reichskanzlei und Reichspolitik im Zeitalter der Salischen Kaiser.“² Célja igen érdekes úton, az írásösszehasonlítás útján annak a kimutatása, hogy a koraközépkori kancelláriák sem voltak tisztán oklevélkiállító intézmények, hanem a modern államkancelláriákhoz hasonlóan igen fontos szerepet játszottak a nagy politikai akciók előkészítésében is.

A kutatás további kiszélesítését jelenti, hogy e középkori vizsgálódások, melyeknek az anyag elrejtett volta miatt minden eszközt, még ha oly távolállónak látszik is, meg kell ragadni, az írás- és stílusösszehasonlítás mellett segítségül hívják a nyelvtudományt is s az oklevelek nyelvének hangtani és dialektikai sajátosságai alapján igyekeznek megállapítani a kancelláriai tagok származását s az annyira personalis jellegű középkori kormányzat személyi momentumait.

*

Az újkori és középkori kormányzattörténet, mindezen újabb szempontok dacára, még mindig nagyon különbözik egymástól. Az a körülmény, hogy az újkori kormányzattörténet a modern államberendezés alkotmányos kérdéseiből s sokszor politikai motívumokból indult ki, a középkori kutatásokat pedig a fejlődő diplomatika tisztán tudományos problémái eredményezték, még mindig érezteti hatását. Míg az előbbi, legmodernebb formájában is, pusztán közjogi s külső szempontokat tart szem előtt, s az állami gépezet belső szervezetéről, az ügyintézés egyes mozzanatairól s az ügyiratok (akták) technikai létrejöttéről, tehát magáról a pozitív adminisztratív munkáról jóformán semmit sem tud, addig az utóbbi, a régi oklevélkritikai irány maradványaképpen, rendszerint csak az államkormányzat írásbeli eszközeivel, az oklevélkiállítás és regisrumvezetés kérdéseivel foglalkozik, elmellőzve a magasabb államtörténeti szempontokat. A két különböző polus felől kiinduló kutatások még nem tudtak találkozni s egymást kiegyenlíteni. A fejlődés azonban már ez irányban is megindult s a következő kutatásoknak valószínűleg sikerül e két különböző ágat közös nevezőre hozni. E feladatra a modern oklevéltan van hivatva.

Szilágyi Loránd.

¹ Stilkritische und sachkritische Untersuchungen. Leipzig, 1927.

² Mitteilungen 42. 1927.

Történeti irodalom.

Hóman Bálint és Szekfű Gyula: Magyar történet. VI. kötet: Szekfű Gyula: A tizenharmadik század. Budapest, Kir. magy. egyetemi nyomda; év nélkül, nagy 8°, 495. l. és 17 melléklet.

A XVIII. század magyar története nehéz problémákat vet föl földolgozója lelkében. Új alapvetés, lázas és megfeszített munka, de állandó visszaesések, a haladásnak alig látható jelei, elmaradottság, szellemi megmerevedés, növekvő szociális bajok és egy új rém: a nemzetiségi kérdés! Hogy lehet ezek közül a tényezők közül kihozni a nemzeti élet a valóságnak megfelelő képét, egyoldalúság és elfogultság nélkül?

Az olyan művésznek, mint amilyen Sz. Gy., ez a tárgy kitűnő alkalmat ad tehetségeinek ragvogtatására. Az alaphang, amelyből kiindul, hogy „minden későbbi szerencsétlenségünk kútfeje a török hódítás volt“ (V. 109. l.), hogy „a külpolitikai hatás az európai történetben oly nyomasztó, mindent maga alá gyűrő erővel jelentkezik, hogy feltétlen érvényesülése szinte a természet-tudományokat szabályozó axiómákkal, törvényekkel hasonlítható össze“, hogy ezek a külső erők „a katasztrofálisan szűkre szabott magyar államterületen még sokkal korlátlanabban működtek“ s a „meggyengült állam és nemzettest kénytelen volt szinte ellenkezés nélkül engedelmeskedni Bécs és Konstantinápoly hatalmi szavának“. (VI. 5. és 6. l.)

E részben fejtegetései visszanyúlnak még az V. kötet két pompás fejezetére a magyarországi és erdélyi társadalmi és nemzetiségi viszonyokról. Ezen a ponton majdnem minden előmunkálat híján, szinte töretlen úton, apró helyi monográfiák szétszórt adataiból állította össze annak a népvándorlásnak a menetét, amely a néptelenebb hegyvidéket s a törökpusztította területet horvátokkal, rácokkal, vlach pásztorokkal és oláhokkal árasztotta el. Munkájának ezt a részét, a csatlakozó XVIII. századi fejezettel s a vándorlás irányát feltűntető nagyon szemléltető térképpel nemzetünk apraja és nagyja körében külön is terjeszteni kellene, hogy erről a kérdéstről tájékozva legyen s idegenekkel összekerülve ezeknek is bármikor felvilágosítást tudjon adni. A rettenetes pusztulás, a legigénytelenebb, természetesen a kultúra legalacsonyabb fokán álló elemek észrevétlen beszívargása már a XVI—XVII. században s a XVIII. századi elkerülhetetlen telepítésnek nemzeti szempontból oly veszedelmes következményei vetik föl a legnehezebben megoldható problémákat és dobják

oda a magyarságot két új, az ő elnyomására törekvő erő: Bécs és a nemzetiségek játékszeréül. Ez pedig nagyobb veszedelem, mint az ellenségesen szembenálló Bécs és Konstantinápoly, mert törekvéseikben egyelőre egymásnak tudatos és ösztönös szövetségesei.

Szembeállítva Európa és Magyarország lakosságának lélekszámát Hunyadi Mátyás idejében (80 : 4 millió), a XVIII. századi arányszámmal (130 : 2½ millió), Sz. így vonja le a következtetést: „Bármennyire hiszünk is a lélek erejében a test és az anyag felett s e hitünket bármennyire érvényesítjük történeti módszerünkben, e lesújtó számok mellett nem haladhatunk el azzal, hogy számbeli hanyatlásunkat nemzetünk szellemi, lelki erői kipótolhatták. Hiszen e számok egyúttal lelki hanyatlásunkat is mutatják, azt, hogy Európa lelkeségében most már alig egy százaléknyi, sőt annyi sem a magyar lélek, mely tehát alkotó, vezető, kigondoló munka s eredmények dolgában természetes módon háttérbe szorult és előkelő szerepet alig fog játszhatni egyelőre, . . . történetünk kis ország, kis nép történetévé lesz, mely Európa egyik zugában saját belső problémáival foglalkozik és saját bajain kívül magasabb európai perspektívára nem emelkedik.“ (VI. 175—6. l.)

Bármennyire nyilvánvaló és kétségtelenül igaz is azonban az a tétel, amely későbbi bajainkat végeredményben a török hódítás következményeiként festi, egyes pontokra vonatkozóan nem hallgathatunk el néhány megjegyzést. Nem tudjuk elhinni, hogy „az Alföld pusztai jellege, pusztai növényzete, száraz éghajlata, melyben forró hőségek kemény hidegekkel váltakoznak, fátlan-sága, víznélkülisége mind a török korszak természetes, tehát a török hódítás következménye“ (V. 7. l.). A pusztulás igen nagy volt, a táj képét megváltoztathatta, de hogy még az éghajlatra is visszahatott volna, nem tartjuk valószínűnek. Ennek a vidéknek igen jelentékeny része a XIII. század közepén is jórészt lakatlan volt s így jelöltetett ki lakhelyül kúnoknak és jászoknak. A steppéről jövő honfoglalók is nagyrészt inkább csak a homokos és mocsaras terület szélein települtek. Semmi okunk sincs tehát arra, hogy e részben ilyen messzemenő következtetéseket vonjunk le. A művelés itt a szélekről haladt befelé, a török alatt, mint egyebütt, bizonyára itt is ismét jelentékeny területet veszített, ami magában is elég szomorú és elég nagyfokú visszaesést jelent. De sem a futóhomok okozta bajokat, sem az elmozsarasodást nem lehet csak a török uralom rovására írni, hiszen különösen a mocsarak a XVIII. században is terjedtek. A közigazgatás akkor sem tudott megküzdeni azokkal a föladatokkal, amelyeket e részben meg kellett volna oldania. Az ecsedi láp jóval a török kivonulása után keletkezett és hogy terjeszkedésének sokáig nem tudtak gátat vetni, a közigazgatás tehetetlenségének hibájából történt. Vele szemben a földesúr, sőt a megye erőfeszítései is nagyrészt hajótörést szenvedtek a központi kormányzat érdeklődése és támogatása híján.

A fentebb idézett alapelvek, különösen a külpolitikai meghatározottság szükségképp maguk után vonnák azt is, hogy a bécsi

hatalmi törekvések is kellőképp megvilágíttassanak. Ezt sajnálat nélkül öljük. Szerző csak imitt-amott utal rájuk: elismeri II. Ferdinándról a vlahok pártolását (V. 84. l.), Kolonicsnál a telepítési politika magyarellenes célkitűzését (V. 188. l.), amelyet azonban csak a szerb telepesekkel szemben űzött politikában lát később is érvényesülni (VI. 189. l.) — de a maga összefüggéseiben nem világítja meg a kérdésnek ezt az oldalát. Nem tudjuk elfogadni pl. azt a megállapítást, hogy „a német telepesek . . . magyarellenes felhasználhatóságának gondolata csakhamar hátterbe szorul“, és indokolatlan jóindulatot látunk abban is, ha az után a megállapítás után „hogy a Rákóczi-fölkelés után Magyarország földjét éppúgy idegenek kezére adták a Habsburgok, miként Csehországot a fehérhegyi csata után,“ e kijelentés élét azzal siet letompítani, hogy a nagy tömeg indigena közül „igen kevés maradt magyar föld birtokában“. (VI. 178. l.) Hiszen végeredményben ez a politika igen erősen gyöngítette az amúgy is felette elgyengült magyarságot, nemcsak az országgyűléseken, tehát a politikai életben, hanem gazdaságilag és ezzel kultúrájában is: ez az idegen birtokoselm honosította meg azt az abszentismust, amely a jobbágy helyzetét megrontotta és a helyi haladás legfőbb akadálya volt.

Készséggel elismerjük ugyan, hogy ez a kötet sokkal kevésbé hívja ki azokat az aggodalmakat amelyeket a megelőző két kötet gondolatmenetével szemben hangoztattunk (Századok, 1930. 881—903. l.), de mégis sajnálatlalt állapítjuk meg, hogy a szerzőnek a külpolitikai meghatározottságról itt vallott nézetei az előző két kötetben kevésbé érvényesültek. A XVIII. század történetében a fölkelések és az erdélyi fejedelemség önállóságának megszűntével kevesebb alkalma nyílik a rendiség és Erdély iránti elfogultságának nyilvánítására.

A századot művelődésileg a barokk és a felvilágosodás korszakaira osztja föl. Ezek közül a barokk az, amely őt lelke mélyén megragadja. Az a fejezet, amely erről szól, valóságos panegyrikus. Velc szemben egészen elhallgat kesernyés kritikizmusa és írása az érzelm hevével magasra szárnyal. A barokk kezdeteit Pázmány Péterben, Zrínyi Miklósban, Gyöngyössyben és Bethlen Gábor udvarában találja meg (130—132. l.). Elterjedését azonban jóval későbbre teszi: „utóbb a béke és nyugalom helyreálltával, 1711-től kezdve, a társadalom minden rétegét meghódította, sőt gyökereivel a szegény emberek közé, a jobbágyságba is lenyúlt, mely eddig műveltség számára, vallásos behatásokon kívül, alig volt fogékony.“ (133. l.) „Igazi elterjedését . . . a katolikus restaurációnak és ennek keretében a jezsuiták működésének“ tulajdonítja (132. l.). „A magyar barokk azonban“ — szerinte — „minden más barokktól különbözik és lényegében az európai kultúra egy univerzális irányától megtermékenyült formája a nemzeti léleknek“ (133. l.).

Nem tudunk ebben az illusztris szerzővel egyetérteni, különösen nem abban, hogy „egyes barokk jelenségek, életek és művek

után a XVIII. századnak egész élete egységesen barokk színt ölt magára“, hogy „a barokk gondolkodás a műveltebb osztályokban, nemesség és városi polgárság körében, katolikusoknál és protestánsoknál egykép terjed“ (131. l.). Az a szellem, amely a reformáció hideg józanságára és túlzott dísztelenségére reakcióként született meg, maga is különböző: művészeti és életstílusú jelenségekből tevődött össze. Amattól kapta a heroikus színt, amely sokszor bombasztba és üres pózba tévedt, emettől az ellentmondást nem tűrő meghódolás vonását, amely szervilizmusra nevelt és kegyetlenségre hajlott. Ezek az elemek maguk Magyarországon csak kevésbé érvényesülhettek.

A művészi fejlődést lefogta az ország hihetetlen szegénysége, amely a bécsi udvar gazdasági politikája következtében akkor is megmaradt, amikor az ország az újjáépítés kezdeti nehézségeit már legyőzte. Így a művészi alkotások aránylag keskeny nyugati földszárvra korlátozódtak, arra a területre, melynek építető főurai az udvar kegyében sütkéreztek. Az ő kultúrájukra azonban már alig volt hatása a hazai szellemnek, amellyel nem is tartották fenn a közösséget. Nagy túlzás tehát Sz.-tól, amikor azt állítja, hogy „ha ma hazánkban művészi értékű épületeket keresünk, szinte kizárólag a barokk termékeire kell rámutatnunk“ (149. l.). Ami igazság ebben van, azt nagyrészt a félhold terhére kell írunk, és azoknak a sikerületlen tatarozásoknak a terhére, amelyek nem is annyira a Sz. által barokknak nevezett korban, hanem az után régi építészeti emlékeinket jellegükből kiforgatták. Az összes recipiált művészi stílusok közül tehát éppen ebben állapíthatunk meg legkevesebb közösséget a magyar szellemmel, amit maga Sz. is tud, mert Esterházy Károly gróf építkezéseiről szólva, így ír: „A római Germanico-Hungaricumban tanulván, megfigyelhette, mint kezd a barokk szenvedélyeiből kivetkőzni s a régi mintákhoz visszatérve, a klasszicizmus stílusává átalakulni, mely nyugodtabb, mintegy józanabb formáival a korábbi magyar fejlődésnek, de a magyar természetnek is inkább megfelelt.“ (156. l.).

Hasonlóképpen vagyunk az életstílussal. Szántszándékkal használjuk ezt a kifejezést és nem a világnézetet. A világnézet akkor majdnem kizárólag a vallási felfogással volt determinálva. Sz. szerint a barokk a katolikus restauráció szelleme, bizonyára ő sem hiszi tehát, hogy az az ország nem katolikus lakosságát is áthatotta. Ha tehát mégis azt vallja, hogy a barokk hatás alól a protestánsok sem vonhatták ki magukat, akkor nem gondolhat világnézeti tényezőkre, hanem — életstílusra. E részben pedig az igazi barokk életstílus megint csak azokat a főurakat és főpapokat kerítette hatalmába, akik nemzetük közösségéből jórészt kiválva, Bécsben éltek le életüket. A jezsuiták és ők képviselik tehát ezt az életstílust az országban. Sz. így megfélekedzik az akkor még mindig igen tekintélyes számú akatholikusokról, akikről pedig másutt elismeri, hogy erejük a többségével szinte egyenlő volt (301. l.), megfélekedzik a földrajzilag nehezebben hozzáférhető keleti részekről és megfélekedzik az 1711 után félretolt, a megyei

életben duzzogó köznemességről. Ha ezekhez lassacskán el is hat az új divat, az csak felszínesen, a külső formákban érvényesül, szellemüket nem igen változtatta meg. Sz. e részben is ott találja el a helyes mértéket, amikor azt állítja, hogy sem a református, sem a piarista vagy más katolikus rendi iskolai dráma nem volt barokk jellegű — egyedül csak a jezsuita (146. l.), és hogy ennek a szellemnek éppen a jezsuita iskoladráma volt leghathatósabb terjesztője (144. l.), vagyis, hogy az a barokk, amelyet ő dicsőít, tulajdonképpen jezsuita szellem volt.

Nemzetek életküzdelseiben bizonyos bipolaritás szokott jelentkezni. Sz. azonban csak az egyik pólust nézi, a másikra nincs figyelemmel. A barokk műveltségnek — ebben egyetértünk Sz.-vel — az ellenreformáció katolicizmusa volt az igazi hordozója (139. l.), de ez a katolicizmus korántsem gondolkozott egészében jezsuita fővel. Sőt, hogy a jezsuiták céljukat elérjék, sokban kellett alkalmazkodniok a nemzet gondolkodásához. Ezt éppen iskolai drámáik bizonyítják legjobban. (V. ö. 146—147. l.) Sz. szerint „a magyar barokknak legszembetűnőbb vonása, hogy... minden királyhűsége mellett is, azt a rendi szellemet képviseli, mely egyedül a korona és a rendek együttműködésében látja az államélet lehetőségét“ (133. l.). Sz. tehát ebből nem Verbóczy populusa mentalitásának hatását éri ki. Az ő fölfogása szerint a barokk államfelfogás „lefelőszőr próbál a középkor hatalmi küzdelse helyébe nyugalmi állapotot teremteni, az erők egyensúlyát s vele azok békés együttműködését szabályozni s nem hiába használja a Béke szót, s nem hiába állítja a csendes békességet az emberi törekvések igazi földi céljai közé“ (134. l.). Kissé idegenül hat ugyan a Béké-nek hangsúlyozása nagy B-vel egy olyan államelméletre, amely az egyik felet lefegyverezte s minden fegyvert és hatalmat a másik kezébe adott, de eltekintve ettől, alig hihető, hogy a barokk rendiség eszmevilágának elfogadásával csak az „erők egyensúlyát“ kívánta szolgálni. A XVII. századi Mária-kongregánisták államfilozófiája a barokk élet fejlődésével azért vett magába egyrészt rendi elemeket, másrészt azért kapcsolta magát nemzeti hagyományokhoz (135. l.), mert e nélkül egyszerűen lehetetlen lett volna érvényesülnie. A barokk tehát átvette azt, amiért az előző korszakban magyar rendek és erdélyi fejedelmek olyan állhatatossággal küzdöttek; nem újat teremtett, hanem asszimilált meglévő nemzeti kincseket.

Nagy túlzásnak kell tekintenünk azt is, amikor Sz. a barokk műveltségről azt mondja, hogy „ez az első szellemi mozgalom, mely az iskolából indul ki és szinte kizárólag az iskolából nyújtott eszközökkel változtatja meg a nemzet széles rétegeinek gondolkodását“ (139. l.), mert egyrészt megfeledez a XVI. század iskolaügyéről, másrészt elfelejti azokat az éppen nem az iskolától nyújtott hathatós eszközöket, amelyeket a barokk korban e célra igénybe vettek.

De még más érdemet is tulajdonít a barokknak. Azt írja, hogy a barokk kultúra érdeme, hogy az idegen „új telepések min-

denütt alárendelték magukat a kevészámú magyarság történet- és államszemléletének“ (170. l.). E felfogással szemben figyelmeztetnünk kell arra, hogy saját fejtegetései szerint, a szerbek sohasem rendelték magukat ez államszemlélet alá; és hozzátehetjük, hogy az oláhok éppen a barokk korszakban helyezkedtek vele szembe. Fölöslegesnek tartjuk ugyan, hogy Sz. védelmébe vegye a barokkot a magyar nyelv kérdéseiben („a barokknak magyaros szellemi tartalma természetesen kizárja azt, hogy a magyar nyelv használatának ellensége lett volna“, 170. l.), de azt az állítását mégsem fogadhatjuk el, hogy „ennek a nem magyarnyelvű kultúrának tehát sajtósága, olvasztó ereje“ volt, melynek nemzeti jelentőségét nem lehet elég magasra becsülni“ (171. l.).

E megjegyzésekért ugyan a tudós szerző „*gyermekes elfogultsággal*“ vádol. Szerinte t. i. azzal „közeledik a szellemtörténethez az, aki nemzetietlenné tartja a barokkot, mely a magyarságot történetének öntudatos, lelkes szemléletével ajándékozta meg (!) és fölfedezte számára országát (!), melyet eddig nem ismert (?). A magyar történeti és földrajzi szemlélet e kornak szülötte, hasonlóképen ez a kor az, mely a magyar rendi alkotmányt a történeti mult és a vallásos hit glóriájával vonta be, s ezzel szintén egy specifikus magyar szellemi tulajdont alkotott“ (170. l.). Kénytelenek vagyunk azonban a gyermekes elfogultság ódiáját magunkra venni. Nem akarunk Oláh Hungaria-jára és a korai magyar történetekre utalni, és elismerjük, hogy a tudományos jellegű történeti és földrajzi szemlélet mindenütt akkor van kialakulóban, de azt talán még sem mondhatjuk, hogy éppen a magyarnak, aki annyira tudta védeni a multat s az átszármazott formákat, ne lett volna azelőtt történeti és földrajzi szemlélete. Ha ez a szemlélet most tudományos megalapozottságot nyert, az csak fejlődésbeli fokozat, kétségtelenül értékbeli gyarapodás, de nem új, addig hiányzott érték teremtése.

A barokk azonban annyira megigézte Sz.-t, hogy kedvéért erre a korszakra még a sokat kárhoztatott rendiség is kegyelmet kapott s a rendi alkotmány „a történeti mult és a vallásos hit glóriájával“ vonatott be. Annál feltűnőbb ez, mert a felvilágosodás korában ismét megnyilvánul vele szemben ellenszenv. Maga is elismeri, hogy még Mária Terézia korában is a rendiség „a nemzeti autonómia ekkor még egyedüli kifejezője“ (269. l.), s hogyha avult volt is, de élt s így tőle nem lehetett öngyilkosságot kívánni (321—322. l.); mégis, ahol csak tudja, szemére vet mulasztásokat és bűnöket, amelyek közelebből nézve, nem egészen úgy festenek. Kiütközik ez különösen az 1790/91. országgyűlés kiküldötte regnikoláris deputációk munkálatainál. Az előzőkben Sz. csodálatos szorgalommal és szeretettel szedte össze a magyar barokk jellemzésére alkalmas, kihatásukban jelentéktelen, alkalmi szellemi termékeket is. A deputáció rendszeres munkálataiban azonban még az új szellem megnyilvánulásait sem tudja igazán méltatni. A gazdasági javaslatnál az a kifogása, hogy „*pium desiderium* és nem gyakorlatias javaslat az akkori viszonyok között“

(402. l.), a tanügyinél, hogy a bizottság megalkotta „anélkül, hogy körültekintene, honnan lehetne e rendileg megkötött köz- és államgazdaságú országban minderre a fedezetet előteremteni“ (403. l.). És ámbár ettől kezdve legalább is két évtizeden át a javaslatokban lefektetett gondolatok hatása minduntalan érezhető, azt állítja, hogy „a magyar sorsra semmi befolyást nem gyakoroltak“ (404. l.).

Egészen sajtáságos, hogy az az író, aki a felkelésekkel szemben mindig csak fanyar hangot hallatott, éppen erre az időre nézve sajnálattal állapítja meg, hogy a rendiség „kiadta kezéből a magyar autonómia ultima ratióját“, hogy „hiányzott minden harci kedve és akarata, hogy önmagát megint felfegyverezze, mint korábbi századokban annyiszor megtette“. Ez esetben úgy gondolja, hogy „a bécsi udvar gyarmatosító politikájának megszüntetése s ezzel modern társadalmi fejlődésnek, polgári osztály kialakulásának lehetővé tétele, az egyoldalú agrárországból differenciáltabb, részben iparosországgá átalakulás s ezzel a jobbágy helyzetének gyorsabb megváltoztatása kétségtelenül megérték volna a fegyveres fellépés kockázatát is.“ (405. l.) Szerény véleményünk szerint éppen erről a korról — a XIX. század első éveiről van már szó —, amely minden megelőzővel szemben hasonlíthatatlanul serényebben és komolyabban dolgozott életrevaló tervek kidolgozásán és mélyreható újítások életbeléptetésén, nem lehet azt állítani, hogy annak rendisége „saját érdekeit kompromisszummal biztosítva, kiszolgáltatta a nemzeti létet újabb ötven esztendő elavult kormányzatának, gazdasági elnyomásának, társadalmi mozdulatlanságának.“ (405. l.)

Olybá vehetné valaki ezeket a megjegyzéseket, hogy a rendiség védőjévé akarjuk magunkat föltolni. Korántsem! De visszásnak tartjuk, hogy mindenért a rendiség állítatik oda bűnbaknak és minden jó — értve alatta a népjólét előmozdítását — csak a bécsi kormányzat javára könyvelődik el. Elég e tekintetben Mária Terézia korát áttanulmányozni és ezzel összehasonlítani, hogy mi történt ugyanakkor Erdélyben. A nagyhercegség szomorú viszonyainak magyarozatát Sz. egyszerűen abban látja, hogy „úgy látszik, mintha Erdély az akkori közlekedési viszonyok közt túlmesse volna a bécsi kormánytól“. (435. l.) Pedig Erdélyben a bécsi törekvéseknek nem állotta útját a rendi országgyűlés! A két országgrésszel szemben folytatott különböző politika tehát bizonyára nem a távolságban, hanem más tényezőkből leli magyarozatát és ez elárulja azt is, hogy itt a népjóléti szempontok nagyon másodlagos szerepet játszottak, az ezirányú újítások korántsem önmagukért létesültek. Mária Terézia úrbéri rendeletéről pedig ma már tudjuk, hogy az extenzívebben művelt területeken a jobbágyra helyzetének jelentékeny rosszabbodását jelentette.

Hogy mindezt Sz. kitűnő könyvéről elmondottuk, annak oka, hogy nagy gyönyörűséggel olvastuk ezt a kötetét is és mindenkinek melegen ajánljuk, hogy fejtegetéseibe mélyedjen el, gyönyörködjék bennük és gondolkozzék felettük. Kétségtelenül sok

öröme lesz olvasmányában és sokat fog tanulni belőle. Ha azután megjegyzéseinket is figyelemre méltatja, rá fog jönni, hogy az író szemléletére különböző tényezők gyakorolhatnak hatást, amelyek bizonyos fénytörésekre vezetnek. Ezekre, az író egyéniségéből folyó elhajlásokra kötelessége a kritikának rámutatni, anélkül, hogy a munka érdemét kisebbiteni akarná.

Domanovszky Sándor.

Petranu, Coriolan : Monumentele istorice ale județului Bihor.

I. Bisericile de lemn. 4° 64 l., 124 tábla. Sibiu 1931. Krafft & Drotleff S. A.

A művészettörténeti irodalom a legújabb időben számos oly kötettel gyarapodott, melyek hirtelen, szinte a semmiből előteremtve, fontosnak és jelentősnek bizonyult anyaggal lépnek elő, úgyhogy szinte csak megjelenésük után tűnik fel az a hiány, amelyet pótolnak. E jelenség egyik oka bizonyára a művészettörténet módszereinek gyors iramú fejlődése, amely gyakran készítette művelőjét arra, hogy figyelmét a sokszor kevés örömmel biztató anyagkutatás és közlés helyett az új módszer nyújtotta csillogóbb lehetőségek kiaknázására fordítsa, a másik pedig az a felfogás, amely egész korszakok művészi termelését elítélően dekadensnek, alantásnak, figyelemre méltatlannak és tudományos feldolgozásra érdemtelennek minősítette. Riegl és Wickhoff magvetése után ez az álláspont nem tarthatta magát. A művészettörténet művelőinek rá kellett jönniök, hogy nincs olyan kor, nincs olyan nemzet, egyáltalán nincs olyan emlék és egyéniség, amelyre bármely szempontból apriorisztikus anathémát lehetne mondani, hanem a legjelentéktelenebbnek, a legdekadensebbnek kikiáltott művészi termelésnek is megvan a maga problémaértéke és jelentősége. A bécsi iskola kezdeményezése Max Dvořák hatása alatt fejlődött tovább a szellemtörténeti kiteljesedés felé, mellette és utána pedig óriási anyaggyűjtő munka indult meg, amely az archivális- és emlékananyag minél tökéletesebb felkutatását s a fejlődés menetébe való beállítását célozza, hogy a szellemtörténeti szintézisek a legaprólékosabban feldolgozott bizonyítóanyag felett rendelkez-hessenek.

A magyar művészettörténelem szempontjából valósággal tragédiát jelent, hogy éppen akkor, amidőn megindulhatott volna a modern kritikai, rendszeres kutatás, a trianoni béke művészetünk leggazdagabb tárházait szaggatta le az ország testéről. Így történhetik, hogy eleddig ismeretlen műemlékincsünket az utódállamok szakemberei teszik közzé. Szinte természetes, hogy ilyen esetben hiányzik az objektivitás s a magvarság szerepe részben vagy egészben elsikkad. Annál inkább kötelességünk azonban, hogy az anyagközléseket a legaprólékosabban számontartsuk, tévedéseikre reámutassunk, eredményeik felhasználhatóságát megállapítsuk, hogy a magyar művészet-történetnek majdan megírandó nagy összefoglalásába a tárgyi-lagos igazság szempontjai szerint legyenek beilleszthetők.

Erdély és a Felvidék fatemplomainak kérdése újabban nagyon az érdeklődés előterébe jutott. Már a háború folyamán számos cikk jelent meg ezekről az emlékekről. 1926-ban W. R. Zalozieczyk a cseh megszállt terület fatemplomairól (Gotische und barocke Holzkirchen in den Karpathenländern. Wien.), P., a kolozsvári román egyetem művészettörténettanára, pedig Arad vármegye hasonló emlékeiről adott ki egy kötetet. Úgy látszik, P. egész Erdély hasonló emlékeit rendszeres feldolgozásokban szándékozik közzétenni, vagy tanítványaival közzétetni. Legújabb könyve, amelyben Bihar megye megszállott területének fatemplomaival foglalkozik, arról tesz tanúságot, hogy e tárgyval szívesen és szeretettel foglalkozik.

Könyve első részében anyagának pontos és használható fenomenológiai leírását adja. Megtudjuk, hogy a mai tudomás szerint Bihar vármegye a leggazdagabb fatemplomokban. 150 ilyen templom áll még ma is, jóllehet különféle okok, úgymint az anyag romlandósága, tűz, a népnek kőtemplomra vágó hiúsága stb. mindinkább gyérítik számukat. Olykor kibővítik téglarészekkel, másszor tornyát újítják meg kőből. Rendesen a falun kívül dombon emelkednek e fatemplomok, körülöttük pedig temetőt találunk. Némelyik ma már nem áll abban a községben, amelyben épült. Ugyanis a meggazdagodott falu eladta vagy elajándékozta régi fatemplomát egy másik szegényebb községnek, maga pedig kőtemplomot emelt. Alaprajzuk igen változatos; P. 14 típust különböztet meg. Felépítésük viszont szinte egynemű. Leghasználatosabb az úgynevezett „boronafal,” egyszerű dongaboltozatos mennyezzettel, amelyet néha poligon alapozású kis kupola tör meg az oltár fölött. Külső megjelenésük sem igen tér el egymástól. Az aradmegyei fatemplomokkal szemben Biharban gyakran alkalmazzák az előcsarnokot. Faragott és festett dísz egyaránt ékesíti e templomokat. Fontosabbak a festészeti emlékek, mert számos esetben fenntartották a mester nevét, valamint a festés évszámát, ami így gyakran szolgáltat az építési idő meghatározásához segédeszközt. A templomok sok használati és dísz tárgyat tartalmaznak, melyek nagyrésze népművészeti és etnográfiai dokumentum. Legérdekesebbek közöttük a népi fametszetek, melyek eredetével számosan foglalkoztak már.

A templomok építésének idejét illetőleg P. kimutatja, hogy a legkorábbi dátum a borsai egyik gerendáján olvasható: 1692; viszont még 1900-ban is épült fatemplom. A datálás kérdésének kapcsán foglalkozik a mesterkérdéssel is. Aránylag sok mester-név maradt fenn, köztük számos magyar. Így a kassai Samoki Tivadar 1783-ban és Szilágyi nevű festő 1808-ban Abruđbányán, 1814 és 1818-ban Darabant Simon festő több helyütt is, 1831-ben Kuk János (sic!) a kornicseli templom szemöldökfájába vési nevét, mint e templom építője. P. siet lefordítani Kuk János nevét románra s megjegyezni, hogy a család tulajdonképpen román.

Itt kis kitérést kell tennünk. Ugyanis P. már az előszóban utal arra, hogy a vármegye magyar monográfiájában (Borovszky

S.: Magyarország vármegyei és városai.) szereplő s e fatemplomokra vonatkozó adatok hamisak és megbízhatatlanok s a datálás során újból visszatér erre. Vágása talál és sebez. Nem ott ugyan, ahol ő gondolja, mert a vármegyei monografiák használhatóságáról magunk is alkottunk valamelyes véleményt. De keserves olvasni azt, hogy a Műemlékek Országos Bizottsága is átvette ezeket az adatokat, anélkül, hogy módot keresett volna ellenőrzésükre, úgy, hogy ma egyetlen topografiánk sarkalatos hibáiról kihívóan az utódállamok kutatói oktathatnak ki. Azonban a módot, ahogyan P. ezt teszi, mégis vissza kell utasítanunk. Az általa mélyen alábecsült művet ugyanis nem lett volna szabad szerző vagy szerkesztő megnevezése nélkül „monografia ungara“-nak nevezni s ezáltal rejtetten minden Bihar vármegyével foglalkozó monografiát megrágalmazni. Ha kritikával fordulunk valamely tudományos munka ellen, soha sem idézhetjük perbe az egész nemzetet, amelynek a megtámadott véletlenül fia, mint ahogy magunk sem illetjük alább kifejtendő érdemi kifogásainkkal általában a „román monografiát,“ hanem egyenesen P.-t magát. Ha P. több mint két oldalon foglalkozik a hibás dátumok felsorolásával, hogy fáradt fölénnyel, mint haszontalan munkát abbahagyja, akkor legalább egyszer leírhatta volna a csepült monografia teljes címét is.

Kétségtelen az eddigiekből, hogy P. könyve, ami annak első részét illeti, határozottan örvendetes jelenség. Ismeretlen anyag szép közlése szorgos adatkutatások alapján. Fényképfelvételei és a Virányi Béla dr. által készített szerkezeti rajzok minden elismerést megérdemelnek. Kevésbé volt szerencsés az az ötlete, hogy a faragott díszeket és berendezési tárgyakat is csak lerajzoltatta fotografálás helyett. Ha P. ezeket is fényképek után közölte volna, úgy könyve mint publikáció a mintaszerűség jelzőjét is megérdemelné.

Ha P. anyaggyűjtése haszon és nyereség is, következtetései, melyeket anyagából levonni törekszik, teljesen használhatatlanok. Problémái felvetésében és megoldásában fenntartás nélkül J. Strzygowsky vazallusának mutatkozik, akiről pedig tudjuk, hogy bár kétségtelenül nagy elme, teóriáinak jórésze mégis csak erőszakolt és az újabb kutatások világánál tarthatatlanná vált. P. elfogultsága ezen a ponton derül ki. Elfogad mindent, amit Strzygowsky a fatemplomok kapcsán mint autochton fejlődésű és a nyugati művészetre is kiható, sőt szinte a gótikát létrehozó jelentőségű szláv faépítkezésekről mond, részleteti saját nemzetét is a szlávoknak kijáró bámulatban, midőn több ízben hangsúlyozza, hogy a román fatemplomok fejlődése kéz a kézben halad a szlávokéival, (ebben különben igaza van), majd egy merész, de teljesen alaptalan (úgynevezett zeitlosor Vergleich) analogia felsorolása után a dákoknak tulajdonítja a gótikus formákat őrző négytornyoskás fatornyok kialakítását, elmélete bizonyítására összehordván mindent, Traján oszlopot, — római pénzek sorát, Viollet le Duc-ot és Priskost, illetőleg Attila palotá-

ját. Természetesen ezután az obligát legalitás kérdésének felvetése következik az obligát megoldással együtt.

Csodálatosképen P. könyvében egy szó hivatkozás sem történik Zalozieczky főnnebb említett munkájára, amely pedig tárgyánál fogva szorgos figyelmére tarthatott volna igényt. Ugyanis a cseh szerző sokkal több valószínűséggel fejt ki a fatemplomokról táplált véleményét. Eszerint a fatemplomok nem önálló fejlődés alanyai, hanem valamely nagyobb építészeti alkotás vagy stílus elnépiesedett derivátumai. Ezért Zalozieczky csak két típust különböztet meg, a gótikus és a barokkos külsejű fatemplomot, melyek mindegyike igen elterjedt és kedvelt, úgy, hogy a formák keverednek is egymással. Népiesedésről lévén szó, szólhatunk ugyan fajok és területek szerint aprólékos, főleg dekoratív eltérésekről, azonban sem a szláv, sem a román nép nemzeti sajátosságává nem vált a faarchitektúra, s így belső nemzeti kifejeződésről e templomoknak, mint architektónikus jelenségeknek kapcsán egyáltalában nem beszélhetünk.

Nyomatékosan figyelmébe ajánljuk P.-nak egyfelől az irodalomban való alapos tájékozódást, másfelől pedig a felhasznált hiteles történeti adatok helyes interpretálását, mert pl. II. Endre sem a román faépítészeti ragyogó alkotásaitól megihletve tiltotta meg a német lovagoknak a kővárak emelését, mint ezt P. talán hiszi, hanem egészen más okai voltak erre.

A faépítészeti, legalábbis hazánkban, mindig függvénye volt a körülötte alakult kőarchitektúrának. Ha P. némi figyelmet szentelt volna annak az általa említett ténynek a vizsgálatára, hogy Biharban túlteng a gótikus hegyestornyú tornyocskás fatemplomtípus, Arad megyében pedig a barokk, akkor különösebb logikai és időbeli ugrálás nélkül vezethette volna le templomainak genetikáját. Igaz, hogy nem a dákokig. Ugyanis Biharban nagy számmal maradtak fenn középkorból építészeti emlékek, s valószínűen valamely híresebb búcsújáráshely temploma volt az előkép, míg Arad szinte egyetlen középkori templommal sem dicsekedhetik, leghíresebb búcsújáráshelyének, Mária-Radnának temploma pedig már a XVIII. század elején barokk külsőt nyert. Ha ez így van, akkor P. vállalkozása a művészettörténet egyetlen szempontjából haszon nélküli tüzijáték. Összefüggések keresgelése a mainzi dóm és például a száldobágyi kis román fatemplom között abból a célból, hogy végül is kimutassuk, hogy a német dóm a száldobágyi 2000 éve elpusztult hipotétikus ősenek köszönheti létét!

Kétségtelen, hogy a kárpáti fatemplomok kérdésének vizsgálata megérdemli a reáfordított fáradságot. Kedves és szerénységükben is megragadó emlékei ezek egy szegénységben élő népréteg művészi megmozdulásainak. S abból a szempontból, hogy a környező gazdagabb világ fokozott igényei, élet- és művészeti formái miként terjednek el a társadalom legmegkötöttebb rétegeibe is, elsőrendű szellemtörténeti dokumentumok. Különösen a falfestészet emlékei bizonyulnak ilyeneknek. Nagyon érdekes,

hogy a görög keleti vallás által egyedül elfogadott bizánci formák közé miként áramlik be egyfelől a barokk, másfelől pedig hogyan ütnek át e kötött stilizált világon a népi formalitás egészséges, sommásan kifejező törekvései is.

Az ikonográfiai kuriozitások (boszorkányábrázolások stb.) szintén bővebb megtárgyalást igényeltek volna, hiszen a néplelék legrejtettebb zugaiba is bevilágítanak olykor. Szinte a népmese üdeségével és harmatos naivitásával hat például az egyik háborúban elpusztult felvidéki fatemplom mennysorság és pokol ábrázolása, amelyen a mennyben, terített kecskelábú asztalok körül üldögélnek vidám eszem-iszom közben a szegény parasztruhás üdvözültek, míg alul a pokolban a lángok között kardos, mentés urak állnak, akikre a fenn dőzsölő nép szemmelátható meglepődéssel tekint alá. Kötetnyi szociologizálással felérő ábrázolás. Hasonló dolgokat ugyancsak lehet majd Erdélyben is kimutatni, hiszen magunk is emlékszünk ily kedvesen naiv ábrázolásokra az aradmegyei Kovászi község gör. kel. templomában. Mivel ezek a festmények rendesen magyarázó szöveget is tartalmaznak, versben és prózában, élénk érdeklődésre tarthat majd számot a P. által már bejelentett feliratgyűjtemény megjelenése.

Mindezek fölött hátra van még a népi elhatárolás. Szláv és román fatemplomok elválasztása, mindenre kiterjedő figyelemmel, s végül a genetika helyes, tárgyilagos és lényegében közel-kézben fekvő beállítása. Jóllehet P. dicséretreméltó fegyelmettséggel csupán az erdélyi román nép emlékeit igyekszik feldolgozni, mégis ki kell mondanunk, hogy a magyar emlékek sem lehetnek előtte és általa minden szempontból tabu alá vetve. Ha pedig ezek is bevonatnak a vizsgálódás körébe, akkor az eredmény szükségképen egészen más lesz.

Ha fellengzős és délibábos, de minden tudományos alapot nélkülöző elméletek helyett a valóságnak megfelelően inkább népművészetnek, sőt iparnak fogva fel a fatemplomok kérdését, tárgyilagosan, tisztán a tudományos igazságot tartva szem előtt, fogják P. és tanítványai monografiáikat elkészíteni, akkor fenntartás nélkül örülhetünk majd közleményeiknek.

A mű tipográfiája kifogástalan, amint ez Nagyszében régi és híres nyomdászcégétől várható is volt. A kötet angol nyelvű kivonattal zárul.

Kampis Antal.

Farkas Gyula: A „Fiatall Magyarország“ kora. Budapest 1932.

A „Magyar Szemle Társaság“ kiadása. 8°. 314 l.

Régen tudjuk, hogy az általános történelem eredményei fontos tényezői az irodalomtörténelmi kép kialakításának, de újabbkeletű belátás, hogy megfordítva is így van. Különösen használható anyagot kap a historikus, ha — mint F. esetében is — az irodalomtörténész az irodalmi életet ábrázolja, az irodalmat, mint társadalmi jelenséget szemléli, élménytartalmait vizsgálja, melyek az emberi társas életből fakadnak, nem pedig elsősorban az esztétikum formai valóságának jelenségét tekinti

benne. F. nemcsak hogy ilyen erősen, sőt kizárólagosan szociológiai-históriai érdeklődéssel fordul az irodalom multja felé, de egyenesen ezt tartja az irodalomtörténelem feladatának, — erre visszatérünk, — s így sok igen fontos megállapítást tesz a köztörténelem körében is. E tárgyi mozzanatok értékelésére azonban mi nem vállalkozunk, s a következőkben csak néhány metódikai megjegyzést készülünk tenni.

F. azon történetírók közé tartozik, akik nem mindig ugyanazt a minden részletében kidolgozott módszert alkalmazzák változatlan merevségben, hanem kikutatják és felismerik az egyes történeti jelenségek, a fejlődés szakaszainak egyéni megértési módját. Két könyvéből és a „Minervá“-ban 1931-ben közölt értekezéséből — „Táj- és nemzedékszemlélet a magyar irodalomban“ — megállapítható ez. Nem alkalmaz valamely módszert, hanem magából az anyag szükségleteiből, tényeiből alakítja ki. A magyar romantika korának irodalmi életét a táji elkülönödöttség és az ezen alapuló kulturális tagolódottság tényével magyarázta, most a nemzedékek viszonyában ismeri fel a kor struktúráját, s a fejlődés dinamikáját. Sőt, igen helyesen, két könyve közös vezérmotívumát is magából az anyagból meríti, amikor a magyar *nemzeti* irodalom kialakulására irányítja legfőbb figyelmét s a nemzeti mivolt teljesértékű irodalmi kifejezésének a törekvését teszi az ábrázolás gerincévé. „A magyar romantika“ nagy érdeme is az, hogy egy idegen inspirációjú irodalmi mozgalomnak egész sajátos, egyéni nemzeti tartalmát sikerült felderítenie.

F. szemléletében a fejlődés folytonossága úgy tagolódik, hogy egy beteljesülés és a hozzátartozó előkészület tesznek egy korszakot. Ezért van, hogy jólehet első könyvében több szó esik a romantikát megelőző fejlődésről, címül a tulajdonképeni tárgyat kifejezendő mégis ezt választja, s ebben a könyvében sem részesül kevesebb figyelemben Vörösmarty nemzedéke, mint Petőfié, de a kulminációt ez utóbbiban látja. Elméletileg seholsem fejt ki, de nyilvánvaló, hogy abból az érzésből fakad ez a periódizálás, hogy a korszellem lényege szerint probléma, feladat, tehát ilyenként is jellemezhető legjobban. A „fiatal Magyarország“ kora a XIX. század negyvenes éveit, tendenciája pedig megteremtése „az egyetemes nemzeti irodalomnak, melyben egy jobb sorsra érdemes faj nemes arculata tükröződik örök emberi érvényességgel a művészi kifejezés legnagyobb fokán“ (303.). E cél megvalósulását Petőfiék alkotásában látja F., tehát ők jelentik annak a fejlődésnek az értelmét, mely Vörösmarty, Eötvös és Petőfi nemzedékének békés és harcra, de mindenképen termékeny vonatkozásaiban nő a magasba. Ezért adják Petőfiék a könyv címét.

A generációk problémája az utolsó öt-hat évben a történet-filozófia vitatásainak előterébe került és egyesek már benne látják a történelmi magyarázat mindent megoldó bölcsék-követ. Ezek a túlzások tesznek ellenszenvenessé minden metódikai fel-

ismerést a mérsékelték szemében. A generációk egymásrakövetkezése és egymásközi viszonya kétségtelenül jelentékeny forrása a fejlődés dinamikájának, de nem egyetlen, s nem is mindig a legelsőrendű, hiszen, különösen primitívebb fokon, gyakran nem jelent a fiatalabb nemzedék szellemi újságot az idősebbhez képest, csak néha válik valóban döntő szerepűvé a korosztályok szimbiózisa, „az egyidejűek egyidejűtlensége”, W. Pinder szavaival élve. (Das Problem der Generationen in der Kunstgeschichte Europas, 1927.) F. tisztában van ezzel. A XIX. század elején még fontosabb faktor az ország XVI. századbeli megosztásából eredett kulturális helyzet, tehát „A magyar romantika”-ban ez, nem pedig a nemzedékek viszonya irányítja a szemléletet. A 40-es évek irodalmi élete azonban már ezen a síkon zajlik, három öntudatos nemzedék küzdelmeként. Voltaképen eddig is ugyanezeket a csoportosulásokat ismerte az irodalomtörténelem, mivel e csoportok programmszerűen különültek el, s tömörültek össze annakidején. De F. nem elégszik meg e tény regisztrálásával, sem azzal, hogy világnézeti, politikai és esztétikai meg stílári elveik és gyakorlatuk alapján teljesítse a tagolást, hanem a generációk viszonyában megkeresi a jelenség okát. A szemlélet metodikai érvényességét gyümölcsöző volta, magyarázó ereje bizonyítja. Az egész könyv vázolósa helyett csak egy-két finom részleteredményt mutatunk be. Az, hogy a három nemzedék közül az első és második, s a második és harmadik harcban állott egymással, míg az első pártfogásába vette a harmadikat, így talál természetes magyarázatot: „A nemzedékrendnek — úgy látszik — törvénye, hogy míg a közvetlen egymás nyomába lépő nemzedékek hadakoznak egymással, a korban távolabb állók egymásra találnak. A legidősebb nemzedékben még él az egykori harcok keserű emléke és a legfiatalabbakkal való kapcsolat által a maga igazolását és — halhatatlanságát reméli elérhetni. A legfiatalabb élet- és érvényesülési vágya pedig nem csak mestert keres a legidősebben, hanem pályaegegenetőt is. Örökké ismétlődő harci játék ez . . .” (39—40.) A legifjabb nemzedék vallástalanságát és forradalmiságát természetesen vezetheti le abból, hogy fellépése idején „egyéni fejlődésének azt a válságos korát éli, amikor összeomlanak a gyermeki hit légvárai, a lélek üresen és kirabolva áll és lihegve vágyódik új igazságok, új hit után. Lelkesedik minden rendkívüliért . . .” (145.) Ugyancsak az ifjak életkorjelenségének tünteti fel azt a pesszimizmust, mely egy ideig uralkodóvá válik a költészetben. (220.) Erre vezeti vissza a francia romanticizmus hatását is, mely alól azután fejlődésük folyamán emancipálták magukat. (272.)

A realizmus egyáltalában nem áll ellentétben a szellem-történelemmel, de itt a szellemi realitások iránti érzéket jelenti. F. ezzel a realizmussal kezeli a nemzedékszemléletet, s ez őri meg attól, hogy merev és sekélyes biológizmusba — amilyen például K. Jöel kísérlete — tévedjen, mely vagy hasznavehetetlen szellemi jelenségek magyarázatára vagy eltorzítja azokat. A szel-

lemi generációfogalom tagjainak öntudatához van kötve, csakis mint nemzedéktudat nyer életet és ezért számtalan tényező alakítja ki, s tartama sem esik össze a biológiai átlagos tartammal, hanem hol lassúbb, hol gyorsabb ütemben követi egyik a másikat. Azt a közel száz évet, melyet Szekfű „Három nemzedék“-e tárgyal, valóban három politikai generáció irányítja, bár időtartamuk korántsem egyforma, amint ezt Szekfű is érzeti, de a XIX. század elejének rohamos változásai közepett meg éppenséggel nem boldogulhatnánk harminchároméves spáciumokkal. F. mintegy tízéves egymásután gyorsaságát ismeri fel. És azzal is instruktív példáját adja a szellemtörténelmi realizmusnak, amint azt a számos kulturális és szociális tényezőt kielemezi, melyek a születési egyidejűségen kívül a szellemi generációt, a nemzedéktudatot kialakítják. E közben nyílik alkalma annak az alapelvnek a bizonyítására is, hogy az alkotó élete és alkotása mily szorosan egybetartoznak. Módszerének legnagyobb sikere az, hogy könyvében a tárgyalt kor irodalmi élete a generációk fejlődésének bizonyul.

Külön ki kell emelnünk, hogy előadását nem terheli túl adatok közlésével, de érezzük, hogy az a tiszta és világos kép, melyet élénk tár, gazdag anyag leszűrődése.

Van azonban egy pont, melyre elfogulatlansága nem terjed ki, ahol elméleti felfogását szubjektív hajlandósága határozza meg, mindenesetre nem egyedülállóan az irodalomban. F.-t a kultúra élete, mint szociális jelenség és szociális formában érdekli, így teszi kutatásai tárgyává s ezért az a felfogása, hogy általában ez az irodalomtörténetíró feladata: „az irodalmi jelenségekben a kollektív erők hatásának a kutatása“. (302.) Sőt kiterjeszti ezt a felfogást az egész szellemtörténelemre. Minervabeli cikkében (18—19.) így állítja szembe a pozitívizmussal: „A pozitívista irodalomtörténetírásnak megvolt a maga nagy jelentősége. A liberális, természettudományi gondolkozású korszellemnek megfelelően szigorú rendszerességgel művelte az adatgyűjtést, szintézis helyett monográfiákban, életrajzokban látta törekvéseinek betetőzését. Az egyéniséget nem a korába állította be, hanem az egyéniségből igyekezett megmagyarázni a kort. A korszellem megváltozásával ez a szemléleti mód idejét multá“; korunk ugyanis a kollektívizmussal ideje, állapította meg már előbb. Ezért, bár „a szellemtörténet meglátja a nagy összefüggéseket, megrajzolja a fejlődési vonalakat, de le kell mondania az egyéniségek kimerítő értelmezéséről.“ „... a szellemtörténet nem egyéneket, hanem korokat kíván megérteni...“ Ennek határozottan ellen kell mondanunk. Az első szellemtörténelmi alkotások Dilthey írói monográfiái voltak, melyekben a legegényibb élményekből magyaráz, s éppen a szellemtörténelmi módszerrel sokkal mélyebben hatolt az egyének lelki világába, mint a pozitívizmus. Természetes is, mert a pozitívizmus lényege az, hogy csak a kézzel tapintható adatokat fogadja el, a szellemtörténelmi szemlélet ezzel szemben az adatokban, a tárgyi alkotásokban az őket

étrehozó szellemet igyekszik megragadni, tehát feltétlenül mélyebbre hatol, mint a pozitívizmus tette. Egyéniségek kimerítő értelmezése csakis ezen az új, illetve megújított úton érhető el. Való, hogy a szellemtörténészek egyik csoportja a kollektív jelenségek vizsgálatára veti magát — és produkál magasabbrendű ismeretet, mint a pozitívizmus ugyanezen a területen, — ám egy másik csoport éppen az egyéniségeket választja tárgyává. És nem kevesen vannak köztük, akik a kort az egyéniségek alkotásaként fogják fel, vagy legalábbis egyenrangú tényezőnek tekintik a kettőt, mint ahogy a pozitívizmus idején is nagy szerep jutott a kollektivistikus magyarázatnak; csak Taine-re utalunk. Természetesen vannak olyanok is, kik mindent a kor-szellemre vezetnek vissza. Egyöntetőség ma még nincs ezekben a kérdésekben. S bárha kétségtelen, hogy a kor közgondolkozása, élettendenciája, szelleme bizonyos mértékig meghatározta a tudományos szemlélet irányát is, teljesen ráhagyakozni nem lehet. A tudománynak éppen az legyen a törekvése, hogy felszabadítsa magát az élet ösztönös kívánczóságaitól és tiszta racionális elvekhez igazodjon. Így részletes tudományos kutatásnak kell döntenie problémája körül is: az egyén és a közösség viszonya kérdésében. A szellemtörténelem és a szellemtörténelmi irodalomtörténelem azonban nem hanyagolhatja el a szellemi világ két féltékéjének egyikét sem. Amint F. *gyakorlata* sem hanyagolja el, s könyvében szép példáit adja az egyéni és kollektív erők egyensúlyjátékának is.

Végül egy merőben technikai megjegyzést! Névmutató igen hasznos lett volna ebben a pompás kiállítású könyvben.

Joó Tibor. (Szeged)

Pöschl, Arnold: Die Regalien der mittelalterlichen Kirchen.

Festschrift der Grazer Universität für 1927. Graz—Wien—

Leipzig, Leuschner & Lubensky, 1928. 8° 120 l.

E tanulmány célja az, hogy az egyházi vagyon középkori történetének jelentős és eddig kellőképen nem tisztázott fejezetére, a regalék kérdésére fényt derítsen, nevezetesen *Ficker*-nek az újabb német jogtörténetben eléggé elfogadott elméletével szemben, — mely szerint a birodalmi egyházak („Reichskirchen”: birodalmi alapítás, államterületen) vagyona osztatlan egységet alkotott és a maga egészében birodalmi hűbér volt, — kimutassa, hogy az egyházi vagyon a középkor folyamán tagozódott s csak a kisebb részét kitevő regalék szolgálták az uralkodóval szembeni hűbéres viszony alapjául.

A fejlődés P. szerint a következő volt: Az egyházak (püspökségek, kolostorok stb., s mindig a fenti értelemben, tehát a magánkegyuraság alatt állókat kizárva) vagyona eredetileg egységes volt; magán- és közjogi elemeket nem különböztettek meg, s így a magánbirtokok a királyi adománybirtokokkal és haszonvételekkel, meg az istentiszteleti célokat szolgáló jövedelmekkel egyformán alkották az egyház tulajdonát. Hűbéres viszony az állammal szemben az investitúra-harc előtt nem mutatható

ki. Ekkor azonban különböző tényezők hatása alatt érdekes bomlási folyamat indul meg az egyházi vagyonban. Részint a világi hatalom ébredt jogainak tudatára, különösen az egyháziaknak az államügyekbe való mind erősebb bekapcsolódása révén, s követelte a maga részét; részint az investitúra-harcból győzelmesen kikerült egyház féltékenyen őrködött legszorosabban megillető — tehát tisztán lelki célokat szolgáló — javai fölött. E kétfelé húzó tendencia mellett nagy szerep jut az egyház, simonia-ellenes küzdelmének, a római jogi szellem előretörésének, mely a koraközépkori jogfelfogással szemben élesen különböztet közjog és magánjog között, végül pedig a skolasztika disztigáló hajlamának. Az egyházi vagyon így kettévál: egyfelől az istentiszteleti célokat szolgáló vagyon (kegyes adományok, tizedjövedelem) „spiritualia” vagy „divina” néven az egyház, másfelől a világi szolgálatok fejében nyert birtokok és haszonvételek (várépítési, pénzverési, vámszedési, vásártartási jogok stb.) „saecularia” vagy „regalia” néven az állam hatalmi körébe kerülnek. Ez a regále-fogalom első — de tágabb értelemben vett — felbukkanása. A wormsi konkordátum korában a kettéválás már világosan kimutatható. A regálék investitúrája az államhatalmat jelképező jogarral történik; a „spiritualiák” birtoklása világiak részéről e kor íróinak szemében súlyos bűn volt. Ezután a regálék csoportja tagozódik először alanyi, majd tárgyi szempontból is. Így kezdik regálén, szűkebb értelemben, csak az uralkodótól származó birtokokat és haszonvételeket érteni, legvégül pedig csak az utóbbiakat. A Staufok alatt ilyen értelemben rögződik a regále-fogalom; hivatalos megállapítást nyer a ronkáliai gyűlés határozataiban s ilyen értelemben kísérhető végig az egész középkoron át a XVIII. század jogi fel-fogásáig.

P. a történeti fejlődésen kívül vizsgálja a regáléknak az egyházi vagyon többi részéhez való viszonyát, végül pedig közjogi jelentőségüket, hogy a regálék az egyházi vagyonnak csak kisebb részét tették, s az uralkodók tulajdonjoga csak ezekre terjedt ki. A XII. század óta kifejlődő hűbéri kapcsolat alapjait tehát elsősorban itt kell keresnünk és nem az esetlegesen adományozott hűbérbirtokokban. Az egyházi vagyon súlypontja nem ezeken nyugodott. Mellettük ugyanis tekintélyes allodiális birtokok szerepeltek. Per accidens azonban megeshetett, hogy valamely egyház vagyona a maga egészében hűbérbirtok volt, amint hogy praktikus jogi analógiával élve ma is előfordulhat, hogy valamilyen vagyon kizárólag ingatlanból vagy csak pénzből áll; az elvétve előforduló ellenmondó adatok tehát ilyen értelemben magyarázandók.

P. imponálónan gazdag forrásanyag alapján, minden éles polémiát kerülve, építi fel elméletét. Érvelése az egyházi vagyon tagozódását s a regále-fogalom kialakulását illetőleg különösen meggyőző. A hűbéri viszonynak erős korlátozása azonban, különösen amennyiben Stutz általánosan elfogadott Eigenkirche-

elméletébe¹ ütközik, — P. ezt nem is említi — a szakirodalomban nem talált feltétlen elfogadásra.² Figyelemreméltó azonban, hogy P. jelen tanulmánya csak részleteredményeit tárja fel a középkori egyházi vagyon bonyolult kérdésének szentelt két-évtizedes kutatói munkásságának. Az értekezések hosszú sora előzte meg („Bischofsgut und mensa episcopalis,” Bonn-Hanstein, 1908; „Der vocatus episcopus der Karolingerzeit,” Archiv für kath. Kirchenrecht, 97. köt. 1917; „Der Neubruchzehent” ugyanott 98. 1918.: „Kirchengutsveräusserungen und das kirchliche Veräusserungsverbot im früheren MA” ugyanott 105, 1925; „Die Entstehung des geistlichen Benefiziums,” ugyanott 106, 1926; „Die Inkorporation und ihre geschichtlichen Grundlagen” ugyanott 107, 1927 és 108, 1928.) P. tanulmánya során minduntalan ezekre támaszkodik, megállapításaikat idézi s továbbfűzi. Megemlítenédnek tartjuk azonban, hogy a második részben gyakran idézett, az egyházi beneficium eredetéről szóló tanulmánya egyházjogászai körökben erős ellenmondást váltott ki. P. itt az egyházi beneficiumot a világgal lényegileg egyező, sőt abból keletkező intézménynek tartja, mely így a világi jognak a kánonjogba hatolása: merőben idegen test annak szervezetében. Hohenlohe³ ezzel szemben kimutatta, hogy az egyházi beneficium a kánonjognak a római jogban gyökerező s elsősorban egyházi szükségletek nyomán fakadt hajtása, mely a VIII. század elejére már teljesen kifejlődött — P. szerint ez a XII. században történt volna, — amikor a világi beneficium fejlődése csak megindult.

Magyar szempontból azért érdemel különös figyelmet P. tanulmánya és egész munkássága, mert ráirányítja figyelmünket a magyar jogtörténet egyházjogi vonatkozású területére, mely ezidőszert jórészt parlagon hever. Ha közvetlenül a regálék vizsgálata — egyházjogi vonatkozásban alig mutatható ki szerepük — nem is indokolt, a fenti értelemben már csak azért sem, mert hozzánk a hűbériségnek csak századokkal később és akkor is leegyszerűsített formái érkeztek, melyek a P. vizsgáta komplex fejlődéshez nem is hasonlíthatók, az egyházi vagyon történetének számos kérdése hasonló vizsgálat szempontjából érdekes eredményekkel kecsegtető, de teljes egyházjogi felkészültséget is igénylő, hálás feladat volna. Történeti szempontból eddig jóformán csak Erdélyi László⁴ tanulmánya jöhet tekintetbe, mert az utolsó két emberöltő alatt megjelent munkák a szekularizációs

¹ V. ö. Stutz, U.: Die Eigenkirche als Element des mittelalterlich-germanischen Kirchenrechts, 1895.

² Archiv für kath. Kirchenrecht 1928 (108), 344 skk.; Jahresberichte für deutsche Geschichte 1928 (4.), 306.

³ Hohenlohe, K.: Grundlegende Fragen des Kirchenrechts, Wien 1931, 84. skk.

⁴ Az egyházi vagyon eredete és jellege Magyarországon, Magyar Kultúra, 1913. Az apologetikus tendencia ebben is föllelhető.

törekvések hatása alatt készültek merőben apologetikus céllal.¹

Török Jenő.

Riasanovsky, V. A.: Customary law of the Mongol tribes: Mongols, Buriats, Kalmucks. Memoirs of the Faculty of Law in Harbin, vol. VIII. Harbin (China) „Artistic printinghouse“ 1929. 8° 306+4 l.

R.-nak, a harbini jogi fakultás tanárának a mongol törzsek szokásjogáról írott alapos munkája a magyar jogtörténeti kutatást azért érdekli, mert a világtörténelemre valamikor döntő hatással volt mongol nép a legújabb időkig megőrizte azokat a társadalmi állapotokat, melyek között Európa népei sok évszázaddal ezelőtt éltek. Ezekre az őállapotokra vonatkozólag a mongol törzseknél részletes szokásjogi szabályok maradtak ránk, melyekből a mi ősi jogrendszerünk homályos kérdéseire és a későbbi intézmények eredetére nézve becses tanulságokat vonhatunk le. A mongol népnek őseinkkel való rokonsága, kultúrérinkezése, hasonló nomád életmódja, törzsszervezete, hasonló tulajdonságai (pl. vendégszeretet) mind párhuzamok felállítására jogosítanak. Nem érdektelen tehát R. alapos művéből azokat a részeket ismertetnünk, melyekben az összehasonlító jogtörténet analógiákat fedezhet fel.

A mongolok nemzetségekben és törzsekben éltek, a törzseket a közös származás tudata tartotta össze. Miután Dzsingiz khán a XII. század végén egyesítette a mongol törzseket, szervezetük egyik igen jellemző vonása a korlátlan kháni hatalom volt. Dzsingiz khán 1206 körül kiadott törvénykönyvének, (Nagy Yassa) egyik cikkelye pl. így szól: „(A khán) elrendeli, hogy az emirek legöregebbike is, ha valamilyen bűncselekményt követett el, adja át magát a követnek, akit az uralkodó megbüntetésére küldött, még ha az szolgáinak legalacsonyabbika is és boruljon le előtte, míg végrehajtja az uralkodótól előírt büntetést, még ha az halálbüntetés is.“ (R. 59. l.) E részletnek Freisingeni Ottó jól ismert leírásához való meglepő hasonlósága világot vet arra, hogy a magyar királynak a XII. században olyan hatalma és tekintélye volt, mint a mérhetetlen területeken uralkodó Nagy khánnak. A fejedelem korlátlan hatalma tipikusan keleti vonás volt, ez felelt meg a magyarok faji jellegének.

A mongol szervezet jellemző vonásai a nemzetségi közös birtoklás és a nemzetségi büntetőjogi felelősség is. Az ingókra nézve már kifejlődött a magántulajdon: amit a család egyik tagja munkával szerzett, az övé lett, a földet azonban a család nevében a családfő birtokolta és ő gazdálkodott rajta. A földtulajdonnak ez a családi birtoklása ősi vonás. Nálunk az ősiség intézményében folytatódik, amelynek nemzetségi eredetét az ellenkező felfogásokkal szemben számos analogia is bizonyítja. A nemzetségi fele-

¹ V. ö. Török K.: A magyarországi kath. egyházi vagyon tulajdonjoga, Budapest, 1900; Tóth T.: A magyarországi kath. egyház joga vagyonához és a szekularizáció, Eger, 1914.

lősség nyomait még 1640-ben is megtaláljuk. Az egész nemzetség felelt valamelyik tagja tettéért, így pl. leányrablásért, melynek következménye, mint nálunk, a nemzetségi vérbosszú volt.

A nemesi és szolgálóosztály közt álltak azok az osztályok, melyeket szolgálataik fejében felmentettek a robot és adófizetés alól. Az adómentesség gondolata és a szolgálóosztály egy részének (nálunk pl. a kelt jobbagyfiak) felemelkedése, amely ilyen távoleső népeknél is megtalálható, valószínűleg egyetemes jelenség. Hasonlóan megvan a mongoloknál is a nagyobb urak védelme alá helyezkedés. Ez az intézmény, mely a germán Gefolgschaft és a szláv druzsina rokona, szintén általánosnak látszik s így nem csodálhatjuk, hogy Magyarországon is meghonosodott. Hogy a Szent István korában behatoló hűbéri eszmék ezzel a társadalmi különbségek kialakulása után kifejlődött familiarendszerrel egyesülve sem tudták a magyar hűbériséget a nyugatihoz hasonlóan kifejleszteni, annak oka nem a nemzet közjogi gondolkozása, hanem valószínűleg a Dzsingiz khánéhoz hasonló abszolút királyi hatalom volt.

Az uralkodó küldönceit mindenki köteles volt három szekérral ellátni, még akkor is, ha nem rajta volt a sor. Büntették, ha valaki a követet lehúzta lováról, nem adott neki szekeret, az átadott szekeret elvette, vagy a hajtót megverte. (Nálunk hasonló intézkedések: Szent László III. 14, 28.)

Családi életük patriarchális. Az atya korlátlan úr, házasságtörő feleségét megölheti, (mint Szent László I. 13. és Tripart. I. 105.) fiát megfenyítheti (Tr. I. 51.). A házasságkötés ősi módja a leányrablás volt, melyet 1640-ben már tilalmaznak (mint Szent István II. 25, a Corpus Juris beosztása szerint). A burjátoknál közös megegyezés alapján ma is dívik a leányrablás, ha a férfi nem tudja a kalimot megfizetni, vagy a szülők ellenzik a házasságot. A leányrablást követő nemzetségi vérbosszút a kompozíciós rendszer váltotta fel s ez a házasságot adásvételi ügyletté tette. A leányvétel ma is uralkodó a mongol törzseknél. A nő vételára az állatokból álló kalim, melynek mennyiségét, minőségét, halál esetére való visszaadását stb. részletesen szabályozzák. A kifizetett vételár kívánta meg azt is, hogy a nő a férj halála után se vesszen el a család számára. Innen vezethető le a leviratus intézménye, melyet a család fennmaradásának és a hozomány megtartásának érdeke támogatott. A mongolok és északi burjátok között ma is van leviratus. „A cserében kapott vagy kalimon vett nő nem hagyhatja el férjét és annak halála után a családot, hiszen kalimot fizettek érte; hanem férjhez kell mennie az elhunyt testvéréhez vagy apjához.“ A burját jogban a leviratus ma már elvesztette kötelező jellegét. Ezek az analógiák mutatják, hogy milyen tősgyökeres intézményt szüntetett meg Szent István „... a nemine vocatur in connubium“ intézkedése (II. 24, 28.).

Az öröklési jogban a nemzetségi birtoklás a mi ősiségünkhöz hasonló megkötöttséget hoz létre. Közvetlen örökösök a fiúk,

azután a férj rokonai, majd a nemzetség távolabbi tagjai következnek. Ha ilyen örökösök sincsenek, (vagyis a mi terminológiánk szerint defectus esetében) a vagyon a törzs fejére száll. Ez a *ius regium*hoz annyira hasonló vagyonbiztonsági intézkedés, a törzsfők háramlási joga megvolt a kínai jogban és lehet, hogy nálunk is. Ez esetben Szent István a törzsfők háramlási jogát ruházta volna magára, mikor a *ius regium*ot törvénybe iktatta. (I. 6.)

Az osztálynál egyező motívum a felserdült fiú joga arra, hogy apját osztályra kényszerítse. Az atya életében való osztozkodás szerepel az orosz jogban is (*Russkaya Pravda*), mint anticipiált öröklés. Nálunk bizonyos életkor elérése még nem volt elégséges az osztályra kényszerítéshez (Tr. I. 53, 56), de az intézmény kétségtelenül megvolt. Az osztállyal kapcsolatban megtalálható a mongol, burját és orosz jogban is az az intézkedés, hogy az atyai házat és háztartást a legkisebb fiú örökli (Tr. I. 40). A burjátoknál a fiúk új sátrat kapnak apjuké mellett, mikor megházasodnak : ez az idősebb fiúknak újonnan építendő nemesi kuriákra emlékeztet. Egyébként, amint a rokonságot is csak fiágon ismerik el, a vagyonból is csak a fiúk örökölnek, a leányok csupán eltartást és hozományt igényelhetnek.

A büntetőjogban elsősorban a családi felelősség szembeötlő. Ha a tolvaj vagyona nem elég a büntetés kifizetésére, gyermekeit kell elvenni és átadni a károsultnak. (Hasonló nálunk : Szent László I. 12, Kálmán I. 56, negative Szent László II. 17, III. 13.) A tettetést magát is kiadják a sértettnek, ha nem tud fizetni, amint az orosz jogban és nálunk is. A büntetés nagysága nemcsak a tett minőségétől, hanem a tettes személyétől és rangjától is függ. A szolga kevesebb büntetést fizet, mint a köznemes s ez ismét kevesebbet, mint a nagyur. (Nálunk Szent István II. 14, 15, 18, 25, Szent László II. 3, III. 21.) Gyakran alkalmazott büntetés a csonkítás, mely, mint a halálbüntetés is, pénzbírságra átváltoztatható. Az egyes bűncselekményeket illetőleg közös a kardkirántás tilalmazása és sujtása (Szent István II. 47, 49.), a fegyveres invasiónál a cinkosok kisebb összeggel való büntetése (Szent László II. 11), a lopásnál az első két eset egyenlő, enyhébb, a harmadik eset súlyosabb büntetése (Szent István II. 29, 40, 41), a házasságtörésnél a halálbüntetés, mely később enyhül (Szent László I. 13, Kálmán II. 8.).

A törzsszervezettel természetesen együttjárt a törzsi bírásokodás, az egész nemzetet érintő ügyek azonban törzsközösti bíró elé tartoztak. A peres eljárásnál a háromszori idézés motívuma közös a magyar és orosz joggal. Ha az idézett harmadszorra sem jelenik meg, a kalmüköknél a felperes javára döntenek el a pert, vagyis az alperest elmakacsolják. Először a panaszos szólítja fel ellenfelét a megjelenésre, s csak ha ennek nincs eredménye, kéri a bíró közbelépését. Az idézést továbbító küldöncnek a khán családi címerét adták át, R. szerint pecsét helyett, ami arra mutat, hogy a pecsétküldés intézménye alkalmasint keleti eredetű.

Megvan a közös vád intézménye is : „Ha sokan gonosztevőnek mondják őt, erős vallatásnak kell alávetni“ (Yassa). Egészen az a módszer, melyet Szent László II. 4.-ben olvasunk : „Ha valakit az egész falu tolvajnak kiált . . .“ (L. még Szent László III. 1., Kálmán I. 83.) A nyomkövetés, mint a vizsgálat eszköze, mind-egyik törzsnél megvan ; R. szerint ősi orosz elem. Ha a nyomok egy faluhoz vezetnek, lakosai felelősek a nyomozás sikeréért ; aki pedig a nyomozást gátolja, megbüntetik. (Mint Szent László II. 5, III. 29.) Bizonyító eszközök a corpus delicti és a tanuk. A nemeseket elfogadható, jó tanuknak, a szolgákat rossz tanuknak tartják. A szolgálta tanuságát csak kivételes esetben veszik figyelembe. A burjátoknál a vádlott köteles harminc nem rokon tanut állítani, akik közül egynek kell esküdni. Ha megesküszik, a vádlottat felmentik. A bizonyítás alaki. Ha valaki ellen nincs evidens bizonyíték, esküvel tisztázhatja magát. (Nálunk : tisztító eskü.) Egyenlő bizonyítás esetén az alperes esküszik. „Kardra vagy fegyverre“ esküsznek (a kereszténység még nem vert náluk mély gyökeret).

Megemlítjük még, hogy az egyik kőremázolt jogi tárgyú feliratra megerősítésnek egy fekete ökör, a törzs jelvénye van festve. R. ezt egyenesen pecsétnek nevezi.

Sajnos a mongol szokásjog megismerése egymagában nem ad biztos eredményeket. A velünk valaha is érintkezésben volt összes nemzetek jogrendszerének összehasonlító vizsgálata azonban komoly adatokkal pótolná az első századainkra vonatkozó bizonyítékok hiányát, megvilágítaná intézményeink eredetét és eloszlata sok ma is uralkodó jogtörténeti tévedést. **Bónis György.**

Gothain, Percy : Francesco Barbaro. Früh-Humanismus und Staatskunst in Venedig. Berlin, Verlag „Die Runde,“ 1932. 8° 419 l.

G. tárgyválasztása szerencsésnek mondható : Francesco Barbaro életének és működésének összefoglaló ismertetése már régi adóssága a XV. századi humanizmus és a velencei történelem kutatóinak. A probléma jórészen a politika- és hadtörténet körébe tartozik, hiszen Barbaro mint diplomata, katona és adminisztrátor tett hazájának jelentékeny szolgálatokat ; de beletartozik a művelődéstörténetbe is, mégpedig nemcsak Barbaro nagyjértékű irodalmi munkásságánál fogva, hanem talán elsősorban azért, mert a feldolgozásra választott hős egyénisége maga is külön figyelmet érdemlő, tudatos humanista műalkotás : az ökör eszményeinek, főleg ethikai princípiumainak lebilincselő szintézise a kereszténység eszme körével — az élettől felvetett problémák megoldása céljából. Barbaro a szó velencei értelmében veendő arisztokrata, aki humanista műveltségét a köztársaság javára kamatoztatja : egyik legszebb példánya a XV. században, főleg a század első felében, nem ritka tetterős humanistáknak, akik nem részegülnek meg a szép latin szavaktól s nem csinálnak az ókorból elvont tanulmányi tárgyat, hanem mindkét lábukkal a valóság talajára támaszkodva az ókort, mint a maguk életét

megtermékenyítő felszabadító erőt asszimilálják. Minket különösen még azért is érdekelhet e tárgy, mert Barbaro irodalmi és politikai tevékenysége több ponton találkozik a XV. század első felében zajló magyar szellemi és politikai élettel. Mindenképen jogos várakozással nyithattuk fel tehát a terjedelmes kötetet.

A G.-adta megoldás, ha nem is tökéletes, mégis komoly figyelmet és elismerést érdemlő. Bár az újabb források jelentékeny részének közreadását a szerző további publikációkban igéri s így ezek egyelőre ismeretlenek, mégis már most megállapítható, hogy igen jelentékeny új anyagot sikerült neki napvilágra hoznia és felhasználnia — főleg az annyira fontos levelezés terén. G. ugyanis Quirini alapvető és Sabbadini kiegészítő publikációi után egy olyan fontos kéziratot talált, mely az eddig ismert anyagot körülbelül száz új levéllel gazdagította. Tekintve azt a körülményt, hogy Barbaro eddig ismert leveleiben aránylag sok a magyar vonatkozású, még arra is lehet reményünk, hogy az új anyag magyar szempontból sem lesz érdektelen. Nagyon fontosak még a velencei levéltárakban végzett kutatások eredményeként napfényre hozott családi végrendeletek, főleg Francesco atyjának két végrendelete, melyek segítségével például sikerült Francesco születési idejének pontosabb megállapítása, amiből viszont ismét több jelentékeny következtetés vonható le. Egyéb anyagot, főleg humanista beszédeket, szintén G. értékesített először. Mindezt összevéve megállapíthatjuk, hogy a szerző igyekezett jó munkát végezni, sőt a források feltárásában itt-ott valóságos úttörő. Azt is javára írhatjuk, hogy legtöbbször a tárgyával összefüggő, nem ritkán igen bonyolult kortörténeti problémákba való belemélyedéstől sem sajnálta a fáradságot. Könyvének értékét nem akarja kisebbiteni a következő néhány megjegyzés, amiket nem hallgathatok el.

Több alkalommal kénytelen voltam megállapítani, hogy a szerzőnek az antik irodalmakra vonatkozó ismeretei fogyatékosak, esetleg másodkézből valók. Nem akarok ez alkalommal felsorolást adni a kisebb-nagyobb hiányokról, csak azt kívánom hangsúlyozni, hogy a humanistát éppen a lényegben megközelíteni fölötte nehéz annak, aki ezen a ponton nem tud behatolni annak szellemi világába. Egy másik érezhető hiány, hogy a szerző a korabeli humanista irodalmat sem ismeri eléggé. Ha mást nem tesz, csak Sabbadininek általa is felhasznált alapvető munkáit jól feldolgozza, máris sok hiány, ami a tájékozottabb olvasónak meglehetősen feltűnik, szinte magától megszünt volna. A korabeli eseményeket kísérő, sokszor lármásnak minősíthető humanista kórus G. könyvében szinte elnémul: a kevésbé jellemző adatok bőségében még feltűnőbb az igazán jellemző adatok mellőzése.

A könyv ökonómiája sem kifogástalan. Sok a kitérés a legkülönbözőbb, a problémával csak laza összefüggésben álló tárgyra. Az olvasónak néha az a benyomása, hogy a szerző egy-

egy kérdésről frissiben tájékozódott s e tájékozódás részleteit túlbecsülve másokat is részesíteni kíván a maga ismeretkörének tágulásában. Ennek az eljárásnak tudható be, hogy szigorúbban véve, a könyv anyagának közel egy harmada nincs szerves összefüggésben a tárggyal. A jegyzetek különösen túl vannak terhelve mellőzhető anyaggal. A nyomásra való felügyelet sem lehetett gondos: nem egy esetben előfordul, hogy a szövegben adott jegyzetszám után a megfelelő jegyzet hiányzik.

Külön kell szólnom a magyar vonatkozású anyaggal való elbánásról. Előre hangsúlyozom, hogy a német szerzőtől természet-szerűleg semmi különös figyelmet nem kívánok, tisztán a munka egésze szempontjából el nem hanyagolható adatok felhasználását kell tőle reklamálnom. A könyvnek már előbb érintett fogyaté-kossága, a korabeli humanista irodalom mélyebb ismeretének hiánya, talán éppen itt bosszúlta meg magát legjobban: G. nem ismeri a Barbaróra vonatkozó egykorú humanista költészet termékei közül a legfontosabbat, Janus Pannonius nagyhírű Barbaro-epithalamiumát, amelyre pedig, ha más nem, legalább Sabbadini több ízben is ráirányíthatta volna figyelmét. Ez annál nagyobb hiány, mert a szerzőt a Barbaro-epithalamium az élet-rajz írása során több helyen támogathatta volna: közismert megfigyelése már Sabbadininek, hogy Janus a korabeli tárgyakat feldolgozó epikus munkáiban szinte kínosan ügyelt a történeti hűségre. A sokat emlegetett Guarino-iskolát is más szemmel nézte volna a szerző, ha ismeri az elsőrangú forrás-számba menő Janus-féle Guarino-panegyricust, melynek fontosságára Voigt is felhívhatta volna figyelmét. A Schlick Gáspárral folytatott levelezést G. ismeri és általában megfelelő módon értékeli, de nem egyszer itt is nélkülözzük előttünk fontosnak tetsző adatok felhasználását. Ilyennek tartom például az 1437 május 4-én Schlick Gáspárhoz írt levélből azt a részletet, amelyben Barbaro epikus feldolgozás céljából adatokat kér Zsigmondról: „Et tibi gratias immortales sum habiturus, si de rebus a Caesare gestis vel in bello vel in pace mihi copiosissime significaveris, ut cum otium et tranquillitas animi se nobis obtulerint, res suae, quae divinitus gestae sunt, si quid mea carmina possunt, sempiternae memoriae commendentur.“ Mennyire érdekes és mennyire sokat-mondó adat, hogy a költői tevékenységtől távol álló Barbaro epikus költeményt akart írni Zsigmondról! Ez a részlet egy terjedelmes Barbaro-monografiából még akkor sem hiányoz-hatik, ha pusztá udvariassági frázisnak fogjuk fel. A szembeötlő kisebb tévedéseket nem említve, súlyosabb botlásnak kell tartanom a magyar vonatkozású adatok során, hogy G. viszont egy olyan munkát is tulajdonít Janus Pannoniusnak, amit az egyáltalán nem írt.

Általában kimondhatjuk, hogy Barbaro magyar kapcsolatai G. monografiájával nincsenek véglegesen elintézve. A kérdésre érdemes lenne egyszer visszatérni, főleg az esetben, ha az új levelek is tartalmazzának magyar szempontból értékesíthető

anyagot.¹ A minden igénynek megfelelő feldolgozás egyúttal komoly adalékot szolgáltatna Magyarországnak és Velence XV. századi kapcsolatai szempontjából. Huszti József. (Szeged.)

Die internationalen Beziehungen im Zeitalter des Imperialismus.

Dokumente aus den Archiven der Zarischen und der Provisorischen Regierung. Herausgegeben von der Kommission beim Zentralexecutivkomitee der Sowjetregierung unter dem Vorsitze von M. N. Pokrowski. Einzig berechtigte deutsche Ausgabe. Namens der Deutschen Gesellschaft zum Studium Osteuropas, herausgegeben von Otto Hoetzsch, Bd. 1; 14. Jänner bis 13. März, 1914. 8°, XLII., 474 l., Bd. 4; 28. Juni bis 22. Juli, 1914, XIV., 355. l., Verlag von Reimar Hobbing, Berlin, 1932.

Az orosz történetíróknak 1928. évi július havában Berlinben tartott kongresszusán P. moszkvai egyetemi tanár, helyettes közoktatásügyi népbiztos és az orosz levéltárügy vezetője az európai sajtónak adott nyilatkozatában ismertette először a szovjetkormányznak azt a tervét, hogy a cári kormányoknak a világháború felidézésében kifejtett tevékenységét egy nagy-szabású diplomáciai okmánytár keretében óhajtja ismertetni. P. ezúttal azt is bejelentette, hogy az aktapublikáció előmunkálatai már hosszú idő óta serényen folynak és ennek folytán a kiválasztást végző szakbizottság a tervezett orosznyelvű kiadványsorozattal már 1932 végéig el fog készülni.

Köztudomású, hogy az 1917 márciusban kitört forradalom után az orosz katona és munkástanács azonnal követelte a cári külügyminisztérium azon iratainak közzétételét, melyek Oroszországnak a világháborúban való részvételére vonatkoznak; e határozatot azonban Kerenski ideiglenes kormánya nem hajtotta végre. Mikor a bolsevikiek 1917 november 7-ről 8-ára virradó éjjel a hatalmat magukhoz ragadták, már november 9-én kiáltvány útján jelentették be az orosz diplomáciai iratoknak közzétételét. Trotzki, akkor külügyi népbiztos, 1917 november 23-ától kezdve tényleg meg is kezdte közléseit a „Pravdá“-ban, de ezek minden rendszerre vagy szöveghűsége való tekintet nélkül kizárólag a kommunista államrend „igazolására“ készültek. Bár ez a proletárpolitikát szolgáló, publicisztikai módszerrel készült aktaközlés a külföldi tudományos körök részéről elismerésre nem számíthatott, mégis öt évnek kellett elmulnia, míg a forradalmi elfogultság az orosz céhbéli történetírókat megszólalni engedte. Csak 1922-ben indulhatott meg a „Krasny Archiv“ azzal a céllal, hogy az orosz államiratok közzétételére eszközül szolgáljon.

Azonban sem a „Krasny Archiv“ közleményei, sem az időközben megjelent orosz forráskiadványok — rendszertelen-

¹ Előzetes jelentés szerint Barbaro leveleit, beszédeit, továbbá a hozzá intézett leveleket és beszédeket G. a Juhász Lászlótól szerkesztett *Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum* sorozatban szándékozik a közel jövőben publikálni.

ségük és önkényes összeállításuk folytán — a közölt anyag kritikai áttekintését nem tették lehetővé.¹

Ez a körülmény ösztönözte P.-t arra, hogy a szovjetkormány figyelmét egy nagyarányú összefoglaló aktaközlés szükségességére hívja fel, melyre mintául a német „Grosse Politik der europäischen Kabinette“ című aktagyűjtemény szolgált. P. javaslatára a szovjetkormány elhatározta, hogy az orosz diplomácia iratait a berlini kongresszustól kezdve a cári Oroszország összeomlásáig, vagyis 1917 végéig, nyilvánosságra hozza. Ebben az elhatározásában mindenekelőtt propagandacélok vezették, mert a tervezett kiadvánnyal — P. szavai szerint — „egy kapitalista és polgári államrendszer“ diplomáciájáról szándékozott a fátvölt fellebbenteni és működésének diszkreditálásával a kommunizmus célszerűségének igazolására bizonyítékokat szolgáltatni. Kétségkívül azonban közvetve a történetkutatás érdekeit is előmozdította, mert lehetővé tette az eddig még kiadatlan orosz akták történetkritikai feldolgozását.

P.-val, illetőleg az orosz aktakiadványt előkészítő szakbizottsággal Otto Hoetzsch, a berlini egyetemen a keleteurópai történelem tanára kezdettől fogva kapcsolatban állt és 1930-ban Moszkvában szerződést kötött, melynek értelmében az oroszok az eredeti kiadvány német és más idegennyelvű fordításának jogát kizárólagosan a Hoetzsch által képviselt „Deutsche Gesellschaft zum Studium Osteuropas“ részére biztosították. A szerződés értelmében a „Deutsche Gesellschaft“ az orosz sorozat keresztmetszetében 1911 január 1-től 1915 november 30-ig terjedőleg ezidőszert egy 12 kötetes német kiadvány sajtó alá rendezésével foglalkozik.

Az eddig németül két kötetben közölt forrásanyag azonban csalódást keltett mindazokban, akik abban a feltevésben voltak, hogy a nyilvánosságra kerülő orosz akták a háborús felelősségkutatás eddigi eredményeit jelentős mértékben módosítani fogják.

¹ Az orosz akták alapján eddig német fordításban megjelentek: Friedrich Stieve: Der diplomatische Schriftwechsel Iswolskis 1911 bis 1914. Aus den Geheimakten der Russischen Archive Im Auftrage des Deutschen Auswärtigen Amtes. 4. kötet. Berlin, 1924. — Friedrich Stieve: Iswolski im Weltkrieg. Der diplomatische Schriftwechsel Iswolskis aus den Jahren 1914 bis 1917. Berlin, 1926. — B. von Siebert: Graf Benckendorffs diplomatischer Schriftwechsel. Neue, stark vermehrte Auflage der (1921 erschienenen) diplomatischen Aktenstücke zur Geschichte der Entente politik der Vorkriegsjahre. 3 kötet. Berlin u. Leipzig, 1928. — E. Adamow: Die Europäischen Mächte und die Türkei während des Weltkriegs. Konstantinopel und die Meeren. 2 kötet. Carl Reizner Verlag, Dresden, 1930. — M. N. Pokrowski: Das zaristische Russland im Weltkrieg. Verlag der Deutschen Verlagsgesellschaft für Politik und Geschichte. Berlin, 1927. — V. ö. Gesamtübersicht der Veröffentlichungen russischer Dokumente in russischer Sprache, 1914 bis 1930, von J. Grünning, Zeitschrift für osteuropäische Geschichte. Berlin, V. köt. 376—8. l.

A kiadvány forrásértéke valójában nem a várt szenzációkban, hanem inkább abban rejlik, hogy számtalan eddig felderítetlen részletkérdésre ad feleletet. Az első kötet, mely a cári külügyminisztériumnak az orosz diplomáciai képviselőkkel 1914 január 14—1914 március 13-ig terjedő iratváltását foglalja magában, túlnyomórészt olyan problémákra világít rá, amelyek Közép-európától ugyan távol esnek, a világpolitika szempontjából azonban igen jelentősek, mert belőlük a perzsa kérdésben megnyilvánult orosz-angol ellentétet: az orosz és angol bank harcát Perzsia pénzügyi kiaknázásánál, az orosz-angol imperialista vasútpolitikát ismerhetjük meg. Ezek a két nagyhatalom közt felmerült gazdaságpolitikai ellentétek azonban nemcsak a távol keleten voltak rendkívül élesek, hanem Európa háború előtti viharsarkaiban is megnyilvánultak, sőt az égei tengeri szigetek birtoklásának kérdésénél már valóságos diplomáciai krízissé mélyültek. A vita Lemnos szigetének birtoka körül folyt, melyről a tűzérési technikának 1913—14 telén elért fejlettségi fokához képest a Dardanellák kijáratát már zárótűz alá lehetett venni. Anglia Görögországnak, Oroszország viszont Törökországnak e szigethez való igényét támogatta. Az angol álláspont Szent Pétervárt nagy izgalmat keltett, melyet még a világháború kitérőse sem tudott háttérbe szorítani. Nem minden ironia nélkül jegyzi meg ezért a kiadvány orosz szerkesztője, P., hogy miért kellett éppen Orosz- és Németország közt háborúnak törni ki, amikor az érdekellentétek akkori rendkívüli hevessége folytán minden fantázia nélkül inkább egy orosz-angol háborúra lehetett volna számítani.

Az orosz-szerb kapcsolatokra nézve e kötet túlnyomólag olyan iratokat tartalmaz, amelyek más kiadványokból már ismeretesek. Egyet azonban mégis külön említésre érdemesnek tartunk. Kokowzow orosz pénzügyminiszternek Pasicshoz 1914 február 7-én intézett leveléből tudomást szerzünk arról, hogy az orosz kormány a „Zadruga“ név alatt összefoglalt szerb tisztii egyesületeknek a szentpétervári kereskedelmi bank útján négy millió aranyfrank kölcsönt folyósított. (196. sz.) Bár további adatok híján nem kapunk arra választ, hogy az orosz kormány ezt a tekintélyes összeget milyen célra adta a szerb tisztii egyesületeknek, aligha tévedünk a cári politika célkitűzéseit illetőleg, ha azt hisszük, hogy ez a négy millió aranyfrank nem altruista, hanem az akkor aktuális szerb politika céljaira, a monarchia szétrombolásának előkészítésére szolgált.

A második, német fordításban megjelent kötet az 1914 június 28-tól július 22-ig terjedő időszakból származó diplomáciai iratokat hozza nyilvánosságra. Már az a körülmény egymagában is, hogy ennek a kötetnek anyagából az utolsó júliusi mozgalmas napok iratváltása hiányzik, amely pedig döntő súlyú e hónap történetének megítélésénél, lehetetlenné teszi a közölt anyag összefoglaló kritikai méltatását. Feltűnő továbbá, hogy a belgrádi orosz követségnek, jelesül Hartwig követnek közölt levelezése

terjedelménél és belső értékénél fogva egyaránt úgyszólván jelentéktelen. Pedig Csicserin volt orosz külügyi népbiztos még a locarnói tárgyalások alkalmával bizalmasan felhívta a német delegáció figyelmét Hartwignak Sasonowval való titkos levelezésére, melyről azt állította, hogy közlése szenzáció erejével fog hatni. Ezzel szemben az orosz szerkesztőbizottság e kötetben összesen 3 levelet, 4 jelentést és 7 sürgönyt adott ki és a jelentésekről külön megállapította, hogy azok iktatószámában hiány nem mutatkozik. A jelentésekre vonatkozólag igaza lehet az orosz szerkesztőnek, a sürgönyök sorszámainál viszont tetemes hiányok állapíthatók meg és az is teljesen valószínűtlen, hogy Hartwig Ferenc Ferdinánd meggyilkolásától 1914 július hó 10-én a belgrádi osztrák-magyar követségen bekövetkezett haláláig összesen egyetlen levelet intézett volna Sasonowhoz. Hisz Hartwig — amint tudjuk — naponta tárgyalt a szerb trónörökösrel és a belgrádi kormány tagjaival és akkor éppen az orosz követségnek ne lett volna jelenteni valója? Különben is — régi diplomáciai gyakorlat szerint — titkos levelezést iktatni nem szoktak, tehát az iratok, sürgönyök és levelek iktatószámának folytonossága semmiképen sem szolgál arra bizonyítékkal, hogy Hartwignak nem volt titkos levelezése. Épp ily valószínűtlen, hogy Sasonow ezekben a sorsdöntő hetekben összesen csak két sürgönyt küldött volna Belgrádba. Úgy látszik tehát, hogy a Csicserin által bejelentett Hartwig-féle levelezés biztos kezekbe került és kérdés, vajjon valaha is meglátja-e a napvilágot?

Az orosz-angol iratváltásból, mely részben Szarajevóval, részben pedig perzsa ügyekkel foglalkozik, kétségkívül kiderül, hogy Eduard Grey sokat hangoztatott készsége az európai béke fenntartására ezen iratok alapján sem igazolható. Sőt Grey, bár *kezdetől fogva* tisztán látta a szarajevói merénylet következményeit, még sem tett semmit, hogy a cári kormányt háborús magatartásának megváltoztatására rábirja. Benckendorff londoni orosz nagykövet pedig kifejezetten hajlott az európaivá vált bonyodalomnak háborús eszközökkel való megoldására. Érdekesen írja le Lichnowskynak, a londoni német nagykövetnek hozzá intézett azon kérelmét, hogy eszközöljön ki a cárnál egy Ferenc Józsefhez intézendő békéltető levelet. „Megkímélem Önt attól — írja Sasonownak —, hogy Lichnowskynak adott válaszaimat megismételjem: Ausztriával való kapcsolatainkra, Oroszország politikai és morális helyzetére, továbbá az orosz közvéleményre való tekintettel lehetetlenség reánk nézve, hogy az osztrák befolyásnak Szerbiában való megerősítéséhez mi járuljunk hozzá.“ (328. sz.) Lichnowsky javaslatát pedig a limine elutasította. Lichnowsky ez alkalommal (július 9-én) kínai falakat döngtetett: a cár július 7-én 120.000 darab gyalogsági fegyvert és 120 millió lövedéket bocsátott a szerb hadsereg rendelkezésére (74. sz.), mely elhatározásával aligha lehet békés szándékait igazolni.

A Belgrád és Szent Pétervár közti levelezésben hasonlóan

a párisi diplomáciai anyag is feltűnően hiányos, melynek okait — bármily különös is — a szerkesztők nem találták érdemesnek közölni. Iswolski, párisi orosz nagykövetnek egyetlen jelentését sem adták ki a szarajevói merényletről, éppúgy Poincaré szentpétervári útjáról is csak keveset és lényegtelen tudunk meg. A francia-orosz tárgyalások mibenléte és lefolyása tehát a tudományos kutatás elől továbbra is titokban marad.

A többi az európai bonyodalom szempontjából kevésbé lényeges iratváltáson kívül a szerkesztők tág teret szántak a császári kabinet keleti levelezésének, melyből a perzsa ügyekbe való rendszeres orosz beavatkozásokat és e miatt a cári kormányhoz intézett perzsa tiltakozásokat, a Mongóliába irányított orosz fegyverszállításokat, az orosz—kinai—mongol vasúti és távirati egyezményeket, továbbá az orosz imperiálizmusnak a távol keleten megkísérlett sokféle gazdaságpolitikai tervfoglalását ismerhetjük meg.

Végül még egy megjegyzésre kell szorítkoznunk, melyet el nem hallgathatunk. A közölt okmányok kritikai értékelését nemcsak a jelentések sorszámában mutatkozó hiányok teszik illuzóriussá, hanem az a körülmény is, hogy a legtöbb jelentés — különösen a katonai vonatkozásúak — hemzseg a valótlanságoktól. Ha az orosz kormány tagjai ezen jelentések alapján alkotnak maguknak fogalmat a világpolitika alakulásáról, nem csoda, ha következtetéseik tévesek voltak. Az orosz külképviseleteknek ezen felületessége mellett valóságos „bon mot” benyomását kelti Schebeko bécsi orosz nagykövetnek 1914 július 8-án Sasonowhoz intézett figyelmeztetése, hogy Doumaine bécsi francia nagyköveti jelentései nemcsak fantasztikusak, de néha teljesen valótlanak. (Függelék I. sz.)

Abban a reményben, hogy legalább egy naptári év anyagának megjelenése esetén az iratok összefüggése azok áttekintését lehetővé teszi, az orosz diplomáciai kiadvány összefoglaló kritikai méltatását későbbi időpontra kell fenntartanunk.

Jánossy Dénes (Bécs).

Szemle.

Asztalos Miklós és Pethő Sándor: A magyar nemzet története ősidőktől napjainkig. Budapest, Lantos könyvkiadóvállalat. 1933. 8°. XVI+560 l. Az egyik szerzőt több eredményes részletkutatás, a másikat évtizedes publicisztikai munka, sőt két összefoglaló mű teszi illetékké a magyar történet összefüggő előadására. A kritikai vizsgálódás már az első pillanatban az írók felől a mű eredetiségének, az olvasóközönség felől pedig használhatóságának kérdését veti fel. Első kérdésünk hangsúlyát fokozza a kiadói reklám: „szellemtörténeti szintézis”. Szekfü Gyula neve a könyvön. Szavai a bevezetésben: „A Magyar Történet kötetei a 18. századig a jelen munkának anyagát és főforrását szolgáltatják . . . Röviden és szabatosan adja e korokra nézve kutatásaim eredményeit . . .” A szerzők kissé rezignált lemondása az eredetiségről, az összefoglaló műveken túl legfeljebb néhány monográfiáig hatoló forrástanulmányuk, a belső címlap sorai, a

szöveg sok hivatkozása és az idézettől a kivonatig váltakozó előadás-mód: mind-mind szinte szokatlan módon bizonyítja azt a lekiüzdetlen hatást, amit Hóman és Szekfű új szintézise történetíróink fiatal nemzedékére anyagával, módszerével, képviselői által kifejt. Ez a hatás kétségkívül mindaddig érvényesülni fog, amíg új anyag, változott szempontok, nagy egyeniségek és az olvasók új nemzedéke új konstrukcióra nem kényszeríti a tudományt. Mindez kétségtelenül lehangoló volna, ha A. művének főforrásaiból átmentett gazdagsága nem kárpótolná az olvasót az eredeti vonások letörlődéséért, az áttekintést megkönnyítő rövidség a nagy méretékért, a szürke színvilágossága a mély zínék ragyogásáért, az előadás logikus tömörsége az élettelses részletekért, a kevésbbé tájékozottakra tekintő eseménytörténet a sokszálú szerkesztésért, a didaktikai alaposág a közvetlen forrásszemlélet elevenségéért. Az első rész — 1848-ig — a protestáns és erdélyi szempont következtetes érvényesítésében, a második rész az eseményeknek napjainkig fűzésében ad a főforrásnál többet. Az előbbi alig jelentékeny árnyalatnak fog feltűnni, az utóbbi pedig — „a közléség köde miatt” — aligha fogja általánosan meggyőzni az olvasókat.

A társszerzők között természetesen egyéni különbségek is feltűnnek. A. előadása közelebb áll az érdektelen közvetítő nyugodt közönbösségéhez és ezért többet nyújt a szellemtörténeti módszer eredményeiből, mint az invenciózusabb, de ebben a tekintetben megbízhatatlanabb P. Kár, hogy stílusa kissé száraz és hogy fogalmazása hevenyészett előadás benyomását kelti. Ezért, mint feltétlenül sajátjáért, joggal fogja gáncs érni. Néhány ilyen természetű észrevételünk szolgálja a második kiadás javát: Komoly és kevésbbé komoly országokról ír (31. l.), a tétényi országgyűlés *lefektette* a kunkérlés rendezésének programját (81. l.), néha a mondatok egész sorát ugyanazzal az alánnyal kezdi: a pápa... (88. l.), Zsigmond Boszniát (125. l.), a Rákóczi-felkelés a magyar *élniakarás* új szikrája (270. l.), a nemzeti ellenállás gyűlékony anyaga általában *szikrától* szeret meggyulladni (ismételten), a románságra nem a még török fennhatóság alatt álló oláh állam *kezdet* vonzerőt gyakorolni, mert akkor a románság özönlése *fordítva* folyt volna (317. l.), a Ratio Educationis-ról kissé kevés az, hogy „*kétségtelenül ügyes és talpraesett*” volt. Nagy megrökönyödésemre ilyenre is bukkantam: „A két temperamentumos s ízig-vérig közjogi *beállítottságú* ember egymásra talált és az új évtized, a negyvenes évek már az *ök túlnyomó befolyásának* volt a tanúja (361. l.). De vannak kiemelkedő pontok is: a Dunamedence sorsa a honfoglalás előtt (9. l.), a tatár katonai fölény (67. l.), a reformáció terjedése (206. l.) mélyreható, tömör, az anyag színvonalához méltó fogalmazást nyert. — P. jól ismeri, hiszen már több könyvében bejárta a most rábízott kor történetét. Elhatol a közvetlen forrásokig és fejtegetéseiből tanulmányozható, mikép születik meg töredékes, bizonytalan hangsúlyú napihírekből, emlékiratokból és diplomáciai jegyzékekből a történelem. Kevesebb anyaggal, több írói készséggel dolgozik, mint A., de a jelenségek leírásában külsőleg és bőbeszédű: az epidermis historikusa. A dolgok mély kapcsolatai helyett a szabad, gyors, váratlan, könnyű lebegésű kultúr-asszociációk özönével borít el: törvényesség, regni novitas, Aeneas, XVI. Lajos, vagy: szervező hatalom, potemkiniádák, agylelemény, házinyulak szaporodása, kormányzati ötlet, külpolitikai atmoszféra, államesőd — mind-mind ugyanarra a rövid gondolatfonalra, ugyan-

arra a mondatra fűződnek fel. Az eseményeket drámai érdekességű összefüggésben és a tárgy felett lebegő szellemes elmfuttatás, vagy éppen lendületes vezércikk formájában beszéli el. (Adyról, a liberalizmusról.) Szekfű sokrétűsége helyett tiszta politikai történetet ír: a parlamenten és a diplomácián kívül alig érdeklí egyéb. A közélet kiábrándultan józan, sőt vigasztalan, etikai szempontú bírálatában — mint Szekfű — a milleniumi közlekedés módszerének fordítottjával keresi szomorú sorsunk praemisszáit. Iróniája néha fahangot ad vagy ujságpapírként zizeg: az obstrukció *Macedóniája üdítő* harcok színhelye; Ferenc József annyit megért — és *mindennek az ellenkezőjét* is; a koalíció *a fehéreneműg terjedő üdítéste*; az emigránsoknak a régi Magyarország *eláztatásával* sikerült *lefőzniök*...; a magyar társadalom *falazott* ahhoz, hogy... stb. A. előtt a közbeiktatott kettős közeg (eredeti forrás, felhasznált forrás) alig homályosítja el a valóságot, P. szemében a túlközelség nemcsak elhomályosítja, de el is torzítja. Jellemző példa: ifj. Andrássy Gyula gróf iránt való mély tisztelete a plurális választójogot „hatalmas államférfiúi munkának”, Lukács László később benyújtott javaslatánál jobbnak mondatja vele. Tisza Istvánnak kisebbé kell lennie, hogy Andrássy házzánóhessen, sőt egy elkésett vágykifejezés szerint egy időre félre is kellett volna állnia a „fekete gróf” előtt, aki, ha néhány héttel előbb lehetett volna külügyminiszterre, „minden másképpen fordult volna...” Kétségtelen, hogy P. eredeti szempontjai több és kevesebb ellentmondást fognak kiváltani, mint A. tárgyilagosaabb előadása.

Fentebb felvetett második kérdésünk, a mű hasznáhatóságára vonatkozólag, természetesen sokkal kedvezőbb értékelésre kényszerít. Nem a szakemberek, nem is társadalmunk legmagasabb igényű szellemi rétegei számára készült ez a mű. Inkább azoknak, akik a hétkötetes nagy művet, a „főforrást” anyagi okok miatt megszerezni, kevés ilyesmire számítható idejükben elolvasni, fogatékos előismeretek birtokában megérteni nem képesek, noha szívesen tájékozódának a történelemtudomány újra népszerű területén zajló jelenségek felől. A.-P. könyve megnyitja az új igazságok magas ormaira vezető utat a szaktudósokon és legműveltebbeken kívül az utazók és turisták, a kirándulók és érdeklődők, tehát a magyar közönség legszélesebb rétegeiből alakuló tömegek előtt is és — Szekfű szavai szerint — mélyebb, őszintébb, magyarabb történelemszempőletrre neveli őket.

Mérey Ferenc (Nyiregyháza).

L'Ungheria. Pubblicazioni dell'Istituto per l'Europa Orientale, Roma, 1930, VIII + 454 l. — A Római Keleteurópai Intézetnek ez a kiadványa, amely Corvin Mátyás-Társaságunk közvetítésével jött létre, magyar tudósok tollából származó cikkekben ismerteti meg az olasz közönséggel művelődésünket és mai helyzetünket. A szép kiállítású kötet tartalmából mellőzve a jelenkorról szólókat, kiemeljük Domanovszky Sándornak mintegy 40 oldalas történeti összefoglalását, amely történelmünk irányító eszméinek, egész kulturális fejlődésünknek tömör vázlatát nyújtja, mindenütt kitérve a két ország történelmi vonatkozásaira, kapcsolataira. Stílusa mélyen járóan komoly, s mégis könnyed, élénk, néhol valóságos itáliai színekben ragyogó. Politikai történelmünk kvintesszenciáját adja, tehát a művelődéstörténeti relációkat nem tárgyalhatja részletesen. Szívesen láttuk volna Domanovszky avatott tollából a magyarországi humanizmus, a magyar renaissance olasz vonatkozásainak rajzát is, jóval szélesebb alapon. Dolgozatának — minden rövidsége

mellett is — talán valamennyivel bővebben ki kellett volna terjednie erre is. Vagy nem irathatták volna meg a monográfia kiadói ezt az oly fontos és az olasz tudományos világ számára annyi értékes novumot tartalmazó művelődéstörténeti fejezetet Huszti Józseffel? Madzsar Imre értékes kis cikke a magyar tudomány multjáról és Berzevicy Albertnek az olasz-magyar vonatkozások történetéről írt szellemes összefoglalása mentesítették ugyan ez alól a „Magyar történelem rövid összefoglalása“-nak szerzőjét, de a fent említett művelődési hatások részletesebb rajza még értékesebbé tette volna mind a három dolgozatot. A régi magyar művészet történetét Gerevich Tibor írta meg, behatóan tárgyalva a kölcsönhatásokat. Sok adathból, apró csillogó drágakövekből, mozaikdarabokból tevődik össze munkájában művészetünk története. Egyszer az olasz napfény aranyozza be sugaraival, későbbi fejlődése folyamán a francia, majd a német, aztán az osztrák hatás lesz lényegesebbé. De mindezek, még a legerősebben ható tényező: az olasz művészet ragyogása sem fojtja el a magyar lélekből áradó nemzeti művészet önállóságát. Gerevich dolgozata, mint Domanovszkyé, azt a tudományos-irodalmi hangot üti meg, mely a legnagyobb sikerre tarthat számot az olasz művelt közönségnél.

Ha összehasonlítjuk Magyarországot ez olasz nyelvű monografiáját a Lukács György dr. szerkesztésében, 1929-ben Budapesten, megjelent „Magyarok a kultúráért“ című nagy mű francia nyelvű kiadásával (kiadta a Magyar-Francia Kultúrliga), önkéntelenül is felvetődik a kérdés: vajjon melyik mű szolgálja hasznosabban és tudományosabban a magyar ügyet, a művelt külföldnek hazai történelmünkkel való megismertetését? Ha viszonyaink javulásával időszerű lenne egy harmadik kultúrnyelven (német, angol) hasonló nagy mű megjelentetése, melyik rendszer szerint kellene eljárnunk? A francia és magyar írók közreműködésével megjelent mű sokoldalúbb, a nemzeti életnek, történelmi vonatkozásainknak színesebb, a külföldi számára könnyebben appercipálható képét adja. Az olasz mű súlyosabb belső tartalmú, de talán épp ezért hallgatással kénytelen mellőzni igen fontos, nemzeti történelmünkkel szerves összefüggésben álló tudományterületeket. Feltétlenül szükséges lenne valamely kultúrnyelven egy összefoglaló, a legújabb kutatások eredményeit, a történeti segéd- és résztudományok legfontosabb megállapításait magában foglaló, nagyobb terjedelmű magyar történelemnek megjelentetése. Domanovszky, Szekfü, Eckhart, Balanyi (hogy csak néhány magyar történelem szerzőjének nevét említsük) nagyobb-kisebb idegen nyelvű történelem-könyveit más célt tűztek maguk elé, egyik-másik a külföldi műveltebb közönségnek csak pillanatnyi tájékoztatására szolgál. A Hóman-Szekfü: Magyar történet illusztris szerzői sok külföldi tudós hálás elismerésére tarthatnának számot, ha — talán felére összevont terjedelemmel, de a bibliográfiai apparátus épségben hagyásával — francia vagy német nyelven megjelentetnék művüket. Szőke Mihály (Szeged).

Bánhegyi Jób: A magyar irodalom története. I—II. kötet. (Szent István Könyvek, 73—74. és 78—79. sz.) Budapest, 1929—1930. Szent István-Társulat. 8° 228, 311 l. B. bencés-tanár műve a „művelt közönség számára“ készült és a hagyományos „legrégebb időktől napjainkig“ beosztással irodalmunk életének kilenc korszakát különbözteti meg. Míg eddigi irodalomtörténetíróink mindig egy határozott eszmét, egy vezérgondolatot valósítottak meg műveik megalkotásában, így Toldy és Beöthy s nagyrészt Pintér is a nemzeti, Bodnár a bölcséleti

és Horváth János a fejlődés problémájának gondolatát, B. munkájában nem találunk ilyen centrális gondolatot. A szerzőnek a könyvből egyébként kicsengő felfogását lehetett volna talán még jobban uralkodóvá tenni s így azt vizsgálhatta volna, hogy a katolicizmus, mint világnézet az irodalomra milyen hatást gyakorolt. Így a jelenleginél egységesebb felfogású előadásban ismertethette volna irodalmunkat s ha egyoldalú is lenne némely szempontból az egysékből való bemutatás, pozitívabb értéket biztosíthatott volna feldolgozásának. Általában eredetiségre nem törekszik, újabb elméletek alkalmazására még csak kísérletet sem tesz s mégis egyik kritikusa Dilthey hatását emlegette könyve kialakulásában. A középkori magyar lélek legjellemzőbb tulajdonságának az alázatosságot és a tekintélytisztelést látja. Nagyon színtelen lenne a középkori magyar lélek, ha csak ilyen eszmék vezették volna s irodalma is csak ezeket értékesíti. A középkori magyar ember lelkiélete és irodalma legérdekesebb problémája irodalmunknak. B. elfelejtkezik arról, hogy a magyarságnak a kereszténység felvétele előtt is, már megvolt a maga ősi műveltsége s a kereszténység azt csak módosította, részben színesítette. Ezért helytelen azt állítani, hogy hazánkban a bencés-szerzetesrendek a „civilizációnak első úttörői”. A pogány magyarok műveltsége igen magas fokú lehetett, hiszen sámánjaik, táltosaik koruk keleti civilizációjának színvonalán állottak. B., noha előszavában „részletes tárgyalást” ígér a pogány-középkorról, azt mégis jónak látja három lappal elintézni. Minden alap nélkül azt állítja, hogy naív eposzunk nem volt, pedig még ösköltészetünk egyik hiperkritikával dolgozó kutatója, Király György véleménye szerint is, aki Arany kitűnő dolgozatát értékesítette, naív eposzunk nem maradt ugyan fenn, de lehetett. Nem helyeselhetjük XVI. századi epikus költészetünk tárgyak szerinti fölösztását (históriás, bibliai, költött stb.) A művészi alakítást, formálást tartjuk jelentősnek ezeknél, tekintet nélkül a megénekelte tárgy eredetére, valószínűségére vagy költött voltára nézve. Ezek szerint helyesebb lett volna széphistóriáinkat két csoportra osztani: művészi jelentőségűekre és a kapott tárgyhöz ragaszkodó, históriai szempontú feldolgozásokra. Természetesen e két csoporton belül lehet azután tematikusan is felosztani. Újabbkori irodalmunk történetében Kazinczyt túlértékeli, viszont Csokonai drámaírói munkásságát jelentőségénél jóval kevesebbre becsüli. Irodalmunkban eddig szokatlan támadásban részesíti Nietzschét (202. l.), bár támadó álláspontját mivel sem tudja alátámasztani. Tárgyalni kellett volna a Zilahy-testvéreket (Károly és Imre), akik Reviczkyvel egy új ízlésáramlat kialakulásáért harcoltak s az Arany—Gyulai-féle álláspont irodalmi ellenzékének tekinthetők. A modern irodalommal szemben hűvösen viselkedik. B. azt írja, hogy „ifjúságában majd protestáns, majd katolikus iskolákban nevelkedve, nem alakulhatott ki benne egyensúlyozott világnézet.” Ezzel próbálja magyarázni, hogy „tisztult istenfogalom sem tudott kialakulni háborgó lelkében.” Ennek a felfogásnak azonban ellentmond Ady egész költői oeuvre-je, mely nemcsak egységes, de kiforrott is volt s bár B. szerint „eszmeköre nem volt tárgy”, mégis Ady XX. századi irodalmunk legnagyobb költője szelleme. Emeljük ki a könyv kétségtelen értékeit is: elsősorban azt, hogy alapos történeti tudással hozza kapcsolatba az irodalmat a korok vallási és egyházi mozgalmainak történetével a katolikus szempontok kidomborításában. Ilyen értékes részlete az ellenreformáció nemzeti és irodalmi jelentőségének kölcsönössége. Szépén kapcsolja össze Pázmány stílusának mélységét a korai barokk iz-

léssel. Érdekes és újszerű a nemzeti klasszicizmus műelveinek alapos és értékes jellemzése. Értékes benne irodalomtörténetírásunknak irányok szerinti részletes tárgyalása. A Szakirodalom c. fejezet bibliográfiai anyaga elég teljesnek mondható és jó is, bár jelentős munkák kimaradtak. Stílusa könnyen gördülő, sok helyen művészien ható, tösgyökeres magyar nyelv, nemcsak érthető, de élvezhető is és ez nagy érdem mai zavaros stílusú világunkban. Általában szükség volt egy ilyen kellemes, könnyen olvasható, népszerűsítő magyar irodalomtörténetre, melyet kifogásaink ellenére is tanulsággal és haszonnal lehet forgatni.

Kozoesa Sándor.

Tarczai György: Az Árpádház szentjei. Budapest, 1930. Szent István Társulat 4° 168 l. 170 képpel. Egy tudományos megírt magyar hagiográfia éppen úgy régen érzett hiánya a magyar történetírásnak, mint amennyire szükség volna a magyar szentek ikonográfiájának tudományos megállapítására. Divald Kornélnak ez a Szent Imre jubileum alkalmából írott munkája mind a két probléma területét érinti, anélkül, hogy a teljes tudományos problémamegoldás feladatát vállalta volna. Tudatosan kerülte el ezt a szerző s választotta a katolikus nagyközönséghez szóló szépirodalmi előadásmódot, azért használta műve címlapján regényírói álnevét is. Munkája azonban tudományos szempontból így sem értéktelen, mert gazdag képanyagában sok ismeretlen vagy kiadatlan mű igen jó reprodukcióját találjuk meg. Szövege inkább politikai történeti — itt leginkább Hóman nyomán halad — mint specifikusan hagiográfiai. Erősen nélkülözzük a legendák történeti forrásértékének megállapítását, ami nélkül előadása a historikus számára kevés újat kevés meggyőző erővel mond.

Tóth László.

Csatkai Endre: Soproni ötvösök a XV—XIX. században. Sopron, 1931. 8° 39 l. Művészettörténeti irodalmunk az egyes részletkérdéseket feldolgozó s eredeti forrásokat közlő dolgozatokban még nagyon szegényes. Eppen azért örömmel és elismeréssel fogadjuk Cs. tanulmányát. Sopron és környéke multjának e szorgalmas munkása a soproni ötvöscéh mesterkönyvének és két naplójának adatait dolgozta fel, kiegészítvén azokat a szakirodalomnak idevonatkozó gyér közléseivel. Sikerral kutatott a soproni egyházak kincstárában és az ottani műszeretők gyűjteményeiben is. Műve ilyképpen a legközvetlenebb forrásokra építve vázolja a soproni ötvösség fejlődését. Úttörő tanulmányára a szakkutatás mindig a legnagyobb biztonsággal építhet.

Mint a középkori magyar művészettörténeti problémákat általában, Sopron régi ötvösségét is homály fedi. Okleveles adatok ugyanis csak a XV. század derekától kezdve emlékeznek meg soproni ötvösökről, névszerint pedig csak 1492-ben, tehát a magyar ötvösség legszerezésebb korszakai után kerül napvilágra az első mester, amidőn is Lukács ötvösnek meghagyják, hogy egy eszéből kelyhet készítsen. A soproni ötvösség történetében mutatkozó űr nagy vesztesége a magyar műtörténeti kutatásnak is. Régi ötvöseink ugyanis, a nyugati, főleg olasz, francia és német mesterek gyakorlatával ellentétben, műveiket nem szignálták. Középkori művészeink, kik főleg az egyháznak dolgoztak, földi hiúságnak tartották alkotásaik esetleges eljhezését. Ez a sajnálatos körülmény magyarázza meg, hogy középkori művésztűnknek a messi nyugati népek művészetével vetekedő, nem egyszer pedig azokat is túlhaladó legragyogóbb emlékei jeltelenül maradtak reánk. Az okleveles anyag hiánya miatt a soproni ötvösség

multjának kutatása — sajnos — nem járult hozzá a bécsűjhelyi városi múzeumban őrzött Mátyás-billikom készülését és eredetét fedő homálynak elosztatásához. Régi művészetünk e csodálatos remekű hóllyagos serlegét tudvalevőleg Mátyás király készíttette 1462-ben a III. Frigyes császárral kötött béke emlékére. Bécsűjhelyre kerülésének módját, készítő mesterét és keletkezésének helyét, sajnos, mindmáig nem tudjuk. A bécsűjhelyi levéltár 7000 darabra rúgó, tömérdek magyar vonatkozású e korbeli okleveleinek átvizsgálásával és feldolgozásával bizonyára nyernénk erre vonatkozólag is valamelyes útbaigazítást. Ennek hiányában csak a stíluskritika gyenge alapjára tudunk támaszkodni. Egyes műtörténészek véleménye szerint a magyar művészetnek ezen (a szó szoros értelmében vett) világhírű remekét valószínűen budai mester készítette, aki a XV. század hatvanas éveiben a királyi udvar számára dolgozott. Alkalmunk volt azonban e páratlan kincsét a helyszínén behatóan tanulmányozni s ennek alapján lehetségesnek tartjuk, hogy nyugati városaink egyikében, talán éppen Sopronban készülhetett. A billikom méreteiben ugyanis egyes olyan aránytalanságokat mutat fel, melyeket az ország fővárosában e korban készült ötvösművek nem tüntetnek fel. Azonkívül a serleget díszítő zománcos dísz sem sodronyzománc, mint azt a műtörténészek idáig tévesen vélték, hanem csak egyszerű drótzománc. Budán ekkor hazánk ötvöseinek színe-jeva dolgozott, kik a legnemzetibb magyar zománctechnikának tekinthető sodronyzománc készítését a legnagyobb tökélyvel alkalmazták. Nem hihető tehát, hogy a király megbízásából készült díszserlegén a sodronyzománc fénykorában a drótzománc alkalmazásával elégedtek volna meg. Ez a körülmény teszi feltehetővé azt, hogy a bécsűjhelyi serleget a magyar ötvösségnek egyik nyugati gócpontjában, hitünk szerint valószínűleg Sopronban készítették. Egy vidéki — esetleg soproni — ötvös ellenben, aki a magyar művészeti gócpontoktól távolabb élt, technikai ismereteinek elégtelen volta miatt, a sodronyzománc helyett alkalmazhatott hozzá hasonló, de technikailag gyarlóbb drótzománcot.

A XVI. században laknak ugyan Sopron falai között ötvösök, azonban csak gyér számban. Megbízásaik között nem akad jelentős. A XVII. században jobb idők derülnek Sopronra. Az olasz műveltségű Lackner Kristóf a város életében nagy szerephez jut. Rövidesen szenátor lesz s a XVII. század első három évtizedének majd minden esztendejében városbíró vagy polgármester. Az általa teremtet humanista világ éltető melegében a művészetek is kezdenek megizmosodni. A jólét e röpke korszakában, 1612-ben, az ötvösök céhbe szervezkednek. Azonban képességeik bebizonyítására nem sok alkalom adódik, mert a város, noha gyakran juttat fiainak és befolyásos szomszédainak ötvöstárgyakat, azokat máshol szerzi meg. A bécsi és a pozsonyi ötvöscéhek közelsége és nagy virágzása mellett a soproni céh alig jut életet adó levegőhöz. A soproni ötvösök nagyrészt Cseh-, Németországból és Ausztriából betelepedett mesterek voltak. Jórészt Brünn, Regensburg, Augsburg és Berlin városából származtak. Az első soproni eredetű csak 1673-ban lesz a céh tagjává.

Bár Cs. a függelékben ismerteti a soproni egyházi kincstárakat és magángyűjteményeket, azonkívül a soproni hitelesítőjegyek és mesterbélyegyek 34 változatát is közli ügyes rajzokban, mégis sajnáljuk, hogy a szép kiállítású füzetet a legjelesebb soproni ötvösművek képei nem kísérik. Végül megemlítjük, hogy a tanulmányt Cs. a legnagyobb önzetlenséggel, minden anyagi támogatás nélkül maga jelentette meg.

Mihalik Sándor.

Hilf László: A szegedi iparosság története. Szeged. (A Szegedi Ipartestület kiadása.) 1929. 8° 272 l. A könyv két, majdnem egyenlő részre osztható. Az első a szegedi céhek történetét ismerteti, nem éppen szerencsésnek mondható elrendezésben. Az első fejezetben ugyanis H. elmondja azokat az adatokat, amelyek a városnak a török uralom alól való felszabadulása előtti ipari életére vonatkozólag rendelkezésére állottak s csak azután, a hét részre tagolt második fejezetben beszél a magyarországi céhek kialakulásáról (Lederer Emma e tárgygyal foglalkozó cikkét (Századok 1928) nem ismeri) és a céhek szervezetéről általában. A szegedi céheknek a hódoltság előtti és alatti történetével egyébként elég röviden, mindössze 20 lapon végez és ez a sietség meglehetősen ferde helyzetbe sodorja a szerzőt. Az első fejezetnek „Szeged ipari élete a mohácsi vész előtt” cím alatti részében pl. azt írja, hogy a szegedi iparról „ezekből az időkből sommiféle írott feljegyzés, vagy emlék nem maradt fenn”, ezzel szemben a következő két lapon H. maga sorol fel a szegedi kovácsok (?), mészárosok, ötvösök és szűcsök történetére vonatkozó kisebb jelentőségű, de jellemző adatokat, a 27. skk. 1-n megtudjuk, hogy 1495-ben Ulászló király kocsiját szegedi bognárok javították ki, 1507-ben pedig a csizmadia-céh szabályait jóváhagyta és saját pecsétje alatt adta ki a városi tanács. Ugyanitt olvassuk, hogy 1513-ban a zentai csizmadiaék és szabók a szegedi rokon céhek szabályait vették át saját céheik szabályaiul. Ezek az adatok elég élesen világítanak rá arra, hogy a mohácsi vész előtt a szegedi ipar nemcsak fejlett, hanem híres is volt. A mohácsi vész előtti szegedi iparosság történetének rendkívül becses forrása a H. által is ismert, de kellőleg nem értékesített 1522. évi tizedlajstrom, amelynek alapján H. megállapítja, hogy ez időben 291 önálló iparos élt Szegeden. (Közéjük számítja azonban a tizedlajstromba felvett 5 szatócsot, 2 magistert és 5 scholasticust — H. szerint „iskolást” — is!) Ezeknek az adatoknak az ismerete alapján azt hisszük, hogy a szegedi céhek Mohács előtti történetével edemes lett volna bővebben foglalkozni. Mint a harmadik fejezet elején olvassuk, a szegedi Városi Múzeumban, illetőleg a Somogyi-könyvtárban csaknem minden szegedi céhnek a könyvei és bizonyára iratai is megtalálhatók, közöttük jegyzőkönyvek, céhbeiktató könyvek, inas-zabadítókönyvek, számadáskönyvek stb., úgy, hogy H.-nek a hódoltság utáni szegedi céhek történetére vonatkozólag nagyon szép forrásanyag állott rendelkezésére, amelynek alapján a szegedi iparosság és a szegedi ipar történetének a céhek eltörlése előtti majdnem két századát a legapróbb részletekig ki lehetett volna dolgozni s az együtt-talált forrásanyag alapján vázolni lehetett volna azt a küzdelmet is, amelyet a céhek részben a hatóságokkal, részben pedig a mindinkább terjeszkedő kapitalizmussal vívtak életük utolsó évtizedeiben. Ehelyett H. betűrendbe szedte a szegedi céheket és a harmadik fejezetben mindegyiknek szentelt 1—2 oldalt, chronologiai sorrendben néhány adatot sorolva fel és szemelvényeket nyújtva az illető céh jegyzőkönyveiből, amelyek bizony csak nagyon halvány és bizonytalan esetvonalak azokhoz a képekhez, amelyeket szerzőnek a szegedi céhek történetéről, külső és belső életéről kellett volna festenie. A munka második fele a céhek eltörlése után szervezett Szegedi Általános Ipartársulat és az ennek beolvadásával létrejött Szegedi Ipartestület krónikáját tartalmazza, — krónikát kell mondanunk, mert H. feldolgozását történelemnek nem lehet nevezni, — amelynek forrásául az Ipartestület irattára, elsősorban jegyzőkönyvei szolgáltak. Új megállapításokat, tudományos eredményeket így hiába várunk

a könyvtől. Erre vonatkozólag némi magyarázatot adhat az előszó vallomása, amely szerint H. „nem egészen félév“ alatt írta meg ezt a 12 íves munkát. Féllesztendő ugyanis talán szaktudósnak is kevés idő hasonló terjedelmű munka megírására s még kevésbé lett volna szabad ilyen rövid terminusra vállalkoznia annak, akinek a történetírás terén — úgy látszik — ez az első szárnypróbálgatása.

Pleidell Ambrus.

Stengl Marianne: Győr műemlékei. (Kl. a Győri Szemle III. évf.-ból.) Győr, 1932. 8°. 41 l. Győr egyike azon városainknak, melyek a nyugaton felvirágzó művészeti kultúrák kisugárzását leginkább felfogták. Földrajzi fekvése magyarázza azt is, hogy ingatlan műemlékei csaknem minden módosító helyi színezet nélkül mutatják a külföldről átvett, leginkább osztrák stíluselemeket. A XVII. és XVIII. századi építések, szobrászok és festők jelentékeny része az örökös tartományokból származott ide, vagy ott nyerte iskolázottságát s így könnyen érthető, hogy Győr igen sok egyházi és világi épülete akkor is otthonosan érezné magát, ha történetesen Alsó- vagy Felsőausztria valamelyik városkájában emelték volna. Vonatkozik ez elsősorban a XVII—XVIII. sz.-i templomokra, rendházakra és emlékszobrokra. Couleur locale-ról inkább beszélhetünk a kispolgári építkezéseknél s tagadhatatlan, hogy ezek az épületek, kivált mikor még nagyobb számban állottak, sajátos helyi színezetet adtak a város utcáinak. A korábbi építkezéseken, mint a régi székesegyházon és a püspökváron, bizonyára több volt a különlegesen magyar sajátosság, ezt azonban ma már nehéz leolvasni, mert a későbbi átépítések következtében mindkettő csak részleteiben őrizte meg eredeti jellegét. A hangsúly tehát nem annyira a művészeti tevékenység önállóságán van itt, mint inkább annak folytonosságán. S. szorgalmas adatgyűjtésen alapuló, összefoglaló munkája, ha nem is pótolja a műemléktopográfiát, arra mindenesetre alkalmas, hogy fokozott megbecsülést szerezzen ezeknek a művészeti emlékeknek. A késő-középkortól kezdve a XVIII. sz. végéig nyomonköveti az egyházi és polgári építkezés történetét. Közben természetesen sok az olyan vitás kérdés, mely csak nagyon is részletes vizsgálatok útján lenne tisztázható. Ilyen problémát rejt például a székesegyház. A füzet szerzője lelkiismeretesen felhasználta a nyomtatásban megjelent részletmunkákat s több pontban saját levéltári kutatásainak eredményeit is beleillesztette az összefoglalásba. Sajnálattal látjuk azonban, hogy az egyik legfontosabb forrásnak, a káptalani magánlevéltárnak tüzetes áttanulmányozására, önhibáján kívül, nem nyílt alkalma, bár innen lenne várható több nagyfontosságú kérdés megoldása, mint a székesegyházi stallumok fölött álló négy pompás angyalszobor szerzőkérdése, olyan homályos pont, melynek tisztázását már a külföldi irodalom is régen várja a magyar kutatástól. Ellenben felhasználta az Országos Levéltárnak és a győri Városi Levéltárnak idevonatkozó anyagát s így több, eddig ismeretlen, XVIII. századi győri építőmester és műiparos nevét hozta napfényre. Minden művészettörténeti munka legfontosabb tárgyát természetesen magukban a műemlékekben látja; ez a tanulmány is a legtöbb gondot az emlékek ismertetésére és amennyiben még alkalom kínálkozik, ilyenek feltárására fordítja. A nagy szeretettel véghezvitt munka nem egy érdekes eredményre vezetett. Kiemeljük az eddig kevesek előtt ismeretes, szerény igényű, de bájos Kledorffer-freskót, mely oly vonzóan illeszkedik egy csaknem változatlanul fennmaradt XVIII. sz.-i magánház belső díszítésébe. Helyenként éppen tárgyá-

nak szeretete vezeti a szerzót a tudományos akribia elhagyására. A győri terek legszebb szoborművét, a Frigyláda-émléket, e sorok írója Giovanni Giuliani művészetével hozta kapcsolathoz a feltevést több hazai és külföldi kutató magáévá tette (Gerevich, Divald). S. most tagadásba veszi e meghatározási kísérlet helyességét azzal az indokolással, hogy Giuliani művészzel mozgalmasságban és lendületben egyaránt mögötte marad a győri szobor mesterének. E helyett Schlettererben látja a mű szerzőjét, akitől azonban csak egyetlen munkát ismer s erről is kénytelen elismerni, hogy hasonlíthatatlanul higgadtabb, mint akár a győri szobor, akár Giuliani művei! Ami a mérész szerzőmeghatározás kiindulási pontját, a szoborműnek egy elrejtett és mesterjelzés számára szokatlan helyen bevésített STERF betűket illeti, kétségtelen, hogy azok nem lehetnek Schletterer nevének rövidítése. Donner „erős” hatását pedig ezen az 1731-ben befejezett szoborművön már csak azért sem lehet keresni, mert a nagy mester legszemélyesebb jellegű alkotásai ez időpont után keletkeztek. A pontosság kedvéért kénytelenek vagyunk megállapítani azt is, hogy a székesegyház két nevezetes ólomdomborművének helyes szerzőmegállapítása, sajnos, nem magyar kutatóktól ered, amint azt a szerző egy általa idézett munkából is láthatta volna. Szokatlan továbbá, hogy a karmelita-templom Altomonte-képeiről szólva, az irodalomból két olyan munkát említ, melyek ez oltárképeket *nem* ismerik, ahelyett, hogy utalna arra az általa is felhasznált és egyébként sűrűn idézett tanulmányra, mely csakugyan foglalkozott már Altomonte győri műveivel. Elkerülték S. figyelmét azok az előkészítő vázlatok is, melyek érdekesen világítják meg több győri barokk műalkotás genesisét s amelyeket e sorok írója határozott meg és publikált. Összefoglaló munkáról lévén szó, ez észrevételeknek természetesen nem szabad súlyosan esniök a latba. A munka érdeme annyira kétségtelen, hogy művészeti multtal bíró más városainkról és vidékeinkről is szeretnénk legalább ilyen áttekintéseket kapni, hogy enyhítsék némileg a rendszeres magyar műemléktopográfia fájdalmas hiányát.

Pigler Andor.

Fleischer Gyula: *Johann Bergl a budapesti egyetemi templom mennyezetfestője*. Pápa, 1931. 8° 54 l. — *Fleischer Gyula: A felső-elefánti Gróf Edelsheim-Gyulai kastély és mennyezetképei*. Budapest, 1931. (Kl. az O. M. Szépművészeti Múzeum Évkönyveiből.) 4° 20 l. — Bergl (1718—1789) az osztrák barokkfestészet szorgalmas, alig átlagon felüli, de becsületes mestere. Véghetetlen sorát festette ki az osztrák templomoknak, apátságoknak és kastélyoknak, sőt hazánkban is megfordult. Tőle származtak a máriacsaládi (Bars-megye) pálos kolostor templomának és refektoriumának elpusztult falfestményei (1775), azonkívül két ma is látható ciklus, a felső-elefánti hajdani pálos-kolostor (ma Edelsheim-Gyulai kastély) és a budapesti Egyetemi-templom freskódíszje, az előbbi ugyancsak 1775-ből, az utóbbi egy évvel későbből. Két oltárképe is maradt magyar földön, az egyik az Olajfák hegyét, a másik „Szent Nepomukot” (Nepomuki Szent Jánost?) ábrázolja, mindkettő az Egyetemi-templomban függ. F. nem rajong mesteréért, mint a monografusok jórésze, tisztán látja, hogy a Tiepolo és főképp Maulbertsch hatásából fogant Bergl-féle freskófestés nem tartozik a műtörténet fényes lapjai közé, mégis lelkiismeretesen utánajárt az adatoknak, amely munkában önálló levéltári kutatásainak is sok hasznát látta. Berglről szóló műve elsősorban az osztrákokat érdekelheti s kívánatos lenne német fordításának kiadása. A magyar munka sajnos, képek nélküli

jelent meg, csak a felsőelefánti kastélyról szóló, szervesen idetartozó tanulmányt ékesítik illusztrációk. A magyarországi barokkművészet ismeretéhez F. e két munkája eredményesen járul hozzá. Ennek a művészetnek ma már hatalmas irodalma van, de ez az irodalom csodálatosképen semmi kedvet sem érez arra, hogy a barokk korszak valóban magyar vagy legalább is helybeli művészekről alkotott emlékeit szedje össze. Igaz, hogy műtörténetíróink büszkén hivatkoznak arra, hogy az ittdolgozó külföldi mestereket megkapta a magyar levegő, és a nagy „áthasonulás” azonban legtöbbször csak egy-egy bajszos típus erejéig tartott. Fogalmunk sinés a mohácsi vésztől a klasszicizmusig terjedő kétszázötven év magyar szobrászatáról és festészetéről, csak homályosan sejtjük, hogy az előkelő vendégművészekon kívül magyarok és a magyarországi nemzetiségek is kivették részüket a munkából. A váci Vogl Gergely, a kassai Spillenberger János, a budai Scherwitz Mátyás, a szokoljai Mányoki Ádám, az eperjesi Bogdány Jakab, a feketevárosi Orient József s a legutóbb felfedezett, remek tehetségű, felvidéki Privigyey János nem érdeme-sebb a tüzetes feldolgozásra? Nem kellene egyszer körülnézni a főúri és nemes családok ősokei ábrázoló galériáiban s vidéki templomainkban, melyeknek sokszor oly megkapó XVII—XVIII. századi szobordíszéről semmit sem tudunk? Ha F. nem írja meg Bergl életrajzát, megírja egy osztrák kutató. Ez utóbbiak felkutatása azonban a mi kötelességünk. Oly kötelességünk, melynek elvégzésében külföldinek nem adhatunk elsőbbséget, mert ha adtunk valaha, abból mindig baj származott.

Genthon István.

Fuhrmann Kamilla: Gróf Teleki József és a magyar-francia szellemi kapcsolatok. (Bibliothèque de l'Institut Français à l'Université de Budapest, 11. sz.) Budapest, 1929. 8° 103 l. A felvilágosodás ellenfele volt a jeles gróf, mégis izig-vérig felvilágosodott. Tudós körutat tesz Európában, a korszakásnak megfelelő hódoló látogatásokkal, lelkiismeretesen jegyezteti tapasztalatait, a „soidisant Philosophes”-okat keményen elítéli, de maga is filozófál; megvédi a szentháromságot Voltaire ellen, de nagyrabecsiuli tragédiáit. Érdekes lélektani és szellemtörténeti problémákat veteth föl életének tanulmányozása. Alakja a XVIII. századi kultúrától és tökéletes izlésformátó' megejtett kortársé, aki azonban legbelsőbb ösztöneivel ellenszegül e kultúra materiális tartalmának és kiutat keres. Sajnos, a tanulmány csak a kétségtelenül érdekes útinapló adataira támaszkodik. Teleki bíráló művét, „Essai sur la foiblesse des Esprits-Forts” alig hogy említi, helyét a felvilágosodás ellenáramlatában meg sem próbálja kijelölni.

Halász Gábor.

Skala István: Gróf Széchenyi István és a magyar romantizmus. (Bécsi Collegium Hungaricum füzetek XI.) Budapest, 1932. 8° 108 l. A mű a XIX. század második és harmadik évtizedének pesszimista hangulatú, multbanézó nacionalizmusának jellemzését adja tömör egyszerűséggel, de meggyőzően; kimutatja annak motívumait, levezeti fejlődési fokait. Majd Széchenyi nacionalizmusa s világnézete rövid bemutatása, az „ó és új”, a pesszimista és tettvágytól áthatott nemzeti érzés összeütközésének rajza után Széchenyi eszméinek a szépirodalomban való megjelenését tárja elénk. Széchenyi világnézete s ebből fakadó egész tevékenysége méltatásánál hivatkozik annak vallásosságára, katholicizmusára, de nem emeli ki az isteni immanencia hitének élettformáló élményét, mely végső gyökere tetteinek. A transcendens messzeségbe néző lélek vallásossága, amilyen volt a sirja szélén álló Széchenyi Ferencé is, a középkori jellegű rendiség

egész világnézetének magva volt, amint az újkor embere az isteni immanencia élményéből alakítja polgári felfogású társadalmát. Ez az élmény Széchenyinnél megrázó erővel jelentkezik. Sajnálnunk kell, hogy a szerző a romantizmus fogalmának csupán kormeghatározó jelentését akarja szem előtt tartani tanulmányában. Ha a Kölcsey-Vörösmarty-Deák-Széchenyi kor nacionalis eszmevilága rajzánál nem elégedne meg csupán a gondolategyezések kimutatásával, hanem a kor világnézetének elemzéséből igyekezne megértetni a nemzeti érzés megnyilatkozási formáinak szükségszerű azonosságát, előadása bizonyára meggyőzőbb és mélyebb volna. Amikor dolgozata második részében „a harmincas és helyvel-közel a negyvenes évek szépirodalmi termékeinek Széchenyi eszmekincséből eredő, vagy legalább is vele rokon elemeire” tér ki, alig végez egyebet, mint az elmúlt évtizedek meglehetősen kompromittált hatás-kimutatásra törekvő iskolái; ez a módszer pedig néha kellemetlenül erőltetetté válván, maga a szerző is kénytelen egy rosszalható *mintha* szóval beismerni a következtetés végigvitelének nehézségét. Bizonyára mélyebbre tudott volna fejtegetései nyomán hatolni, ha nem műfajonként, hanem problémánként tárgyalja célul kitűzött témáját, amelynek feldolgozására kétségtelen hivatást árult el.

Varga Zoltán (Debrecen).

Gyalóky Jenő: Az első orosz megszállás és Erdély felszabadítása.

Budapest, 1931, a Magyar Tudományos Akadémia kiadása, 8°, 132 l. Bem erdélyi hadjárata 1849 elején, annak dacára, hogy a főhadiszíntértől távol zajlott le, a szabadságharcnak igen jelentős fejezete, mely a szerencse kedvezése esetén, utat nyithatott volna a mindenfelől körülzárt magyar kormánynak a külföld felé: alkalmat teremtett volna Magyarországnak arra, hogy bukaresti külképviseleteik révén kapcsolatot keressen a nyugati nagyhatalmakkal, vagy legalább is arra, hogy a Debrecenben hónapokon keresztül teljesen nélkülözött híreket Európa politikai eseményeiről beszerezhesse. Gy., ki az 1848—49. évek hadtörténelmével, főleg az erdélyi hadjáratral már több értékes tanulmányban foglalkozott, ezúttal — részben régebbi eredményei összefoglalásaként — összefüggően ismerteti azt a hadműveletsorozatot, mellyel Bem 1849 első hónapjaiban az erdélyi császári helyőrséget: Puchner hadtestét és Urban csapatait s az osztrákok segítségére Nagyszébenbe és Brassóba bevonult orosz erőket (Skariatint, illetőleg Engelhardt alatt) az ország határain túl, oláh földre szorította. Bár a rendelkezésre álló források, különösen a magyar hadsereget illetően, igen hézagosak s sokszor csak nagy óvatossággal használhatók, Gy. gondos munkával, az adatok sokszoros egybevetésével, a tárgyalt hadieseményeket nemcsak nagy vonásokban rajzolja meg, de azokat, a lehetőség szerint, részletekig kidolgozza. További részletek megismerése — minthogy a Kriegsarchiv idevonatkozó iratainak hozzáférhetővé válása után, újabb forrásanyag előkerülésére nincsen kilátás — a jövőben már alig remélhető s így Gy. tanulmánya a kérdés végleges feldolgozását jelenti.

Varga Andre.

Németh Imre: Vág, sopronvármegyei község története. Rákospalota, Don Bosco-ny. é. n. 8° 112 l. Dilettáns történetírónak a szülőföld iránti kegyeletlő sugalt, népszerű, de tudományos alapokra épített munkája. A szerző, pápai kamarás, községi tanítóképzőintézeti igazgató szülőfalujának kívánt benne történelmi emléket állítani és elsősorban magukat a vágiakat akarta községük történetével megismertetni s a mult iránt való érdeklődést bennük felkelteni. A kis

könyvnek azonban tudományos szempontból is megvan az értéke, bár sem a kutatás terjedelme, sem az összegyűjtött anyag feldolgozásának módja nem elégíti ki. Levéltári anyagot ugyanis N. — nem számítva Sopron vármegye egyes közgyűlési jegyzőkönyveit, továbbá az illetékes plébániák anyakönyveit és a visitatio canonicák adatait — alig használt s csaknem kizárólag nyomtatott forrásokra támaszkodik és a gyűjtött adatok is sokszor kellő feldolgozás nélkül vannak egymás mellé róva. Előnye viszont a munkának, hogy a szerző helyi ismeretekkel rendelkezik, melyeket értékesít is. A Vág helységekre vonatkozó okleveles adatok 1263-ra nyúlnak vissza; a felszínre került római emlékek s a község mellett elhúzódó római út maradványa azonban e hely sokkal régebbi kultúrájáról tanuskodnak. Kétségtől ezen a tájon, a Rába mentén, húzódtott Magyarország hajdani nyugati gyepűvonala is, hogy azonban a *Vág* elnevezés a gyepűvonal védelmére alkalmazott erdővágók nevéből származott volna, mint N. véli, nem látszik elfogadhatónak. Az is csak találgatás, hogy a helység őslakossága „talán azonos leszármazású a szomszédos árpási besenyőkkel“, vagy hogy a legelső ismert birtokosok, a nagyvági Vághyak, „a harcias királyi jobbágyságból küzdötték fel magukat a nemesség sorába“. A Vághy-családról, mely a XVII. század folyamán ki is halt, a birtok a borsodmegyei eredetű Vattay, majd erről a Polányi családra; a Polányiakról viszont a XVIII. század végén a Guaryakra és Dönyekre, majd az utóbbiakról részben a Hőgyészgyeekre szállott. N. külön fejezetben foglalkozik ezekkel a földesúri családokkal, de nem ad sem összefüggő családtörténetet, sem leszármazási táblákat, hanem jobbra csak töredékes adatokat. A Döry-családnak a Nemzeti Múzeumban letett levéltárában és az Országos Levéltárban (Acta p. adv. 33—102) megtalálhatta volna a szerző a Vághy-család levéltárának egy részét s belőle sok beces adatot meríthetett volna. A község lakosságáról és határáról szóló, valamint az egyház- és iskolatörténeti fejezetekben N. a gyűjtött adatok mellett értékesíti közvetlen ismereteit is; a Rába hadászati és gazdasági jelentőségéről szóló fejezetek alatt összehordott adatok közt azonban Vágra vonatkozóak nincsenek. A kis munka fogyatkozásai mellett is értékes gyarapodását jelenti szegényes községtörténeti irodalmunknak. **Döry Ferenc.**

Wick Béla : Kassa régi temetői, templomi kriptái és síremlékei. (99 képmelléklettel.) I. rész : Temetők, II. rész : Képmellékletek. Košice, Szent Erzsébet nyomda, 1928—1931. 8°, 280 l. — A kripták és temetők világának köbevéssett okmányait már régtől fogva megbecsüli az archeológia, amelynek úgyszólván egyedüli forrásául szolgálnak a legrégebbi időkre nézve. De a történelmi kor is igen sokat köszönhet az emberi halhatatlanság hitéből táplálkozó emlékeknek, legyenek azok némák, vagy felírással dokumentumok. A helytörténeti kutatás csak nem régen ismerte fel a temetkezésekkel kapcsolatos emlékek gyűjtésének fontosságát. Felismerte, hogy ezek az adatok sok szempontból szolgálhatnak forrásul; a temető elhelyezése, nagysága várostörténeti vagy fejlődési szempontból lehet fontos, mert megmutatja a város alaprajzában alakulását, kiterjedését, méreteit. A síremlékek és azok feliratai az elmúlt idők történeti eseményeiről, élet- és kultúrviszonyairól, világszemléletéről, gondolat- és érzésvilágáról nyújtanak tájékoztatást. Oly társadalom- és családtörténeti, néprajzi, művészettörténeti, sőt gazdaságtörténeti kérdésekre is gyakran adnak feleletet, amelyekre más források alapján hiába várnánk választ. Kassa városa a régi temetkezési helyek emlékeinek igen nagy számával rendelkezik. Különösen a templomi kripták

emlékei, a Szent Erzsébet dóm, Szent Mihály kápolna kriptái, valamint a szerzetes-templomok alatt lévők emlékei tartottak meg igen sok becses adatot. II. Rákóczi Ferencnek és környezetének a dóm kriptájában elhelyezett szarkofágjai és epitáfiumai mellett a kevésbé ismert halottak emlékeinek egész sorozatát képezik ezek a földalatti sírok, de másodlagos helyeken is igen sok értékes sírkövet mentett meg a pusztulástól a kegyelet és a szakember gondossága. A legértékesebbek a XIV. századból származó feliratos köemlékek, amelyek ilyen másodlagos helyről, az átépített Erzsébet-dóm alapjaiból kerültek napfényre, ahová a régebbi kibővítés alkalmával építőkő gyanánt jutottak. W. teljes részletességgel, kimerítő és pontos, levéltári adatokkal is kiegészített, illetőleg alátámasztott gyűjteményét adja a Kassa összes temetőiben és kriptáiban található emlékeknek. Közli a feliratok pontos szövegét az eredeti nyelven és gondos magyar fordításban, az előforduló egyéb adatok (címer, rajz stb.) leírásával és magyarázatával együtt, a képek között pedig az ezeket kiegészítő hű fotografiákat. Az emlékek ismertetése mellett megírja a lelőhelyek (kripták, temetők) keletkezésének, használatának, pusztulásának körülményeit is rövid történeti áttekintésben. Közli az egyes helyeken eltemetettek teljes névsorát is, amennyire ez a sírfeliratokból rekonstruálható és a halotti anyakönyvek bejegyzéseiből megállapítható. A fennmaradt írott és nyomtatott gyászjelentések igen érdekes szövegeit is megtaláljuk a munka függelékében. Nem mulasztja el az emlékek értékeit, stílustörténeti fontosságát sem kiemelni, s az egész írott anyaghoz hozzácsatolja az ilyenkor nélkülözhetetlen képanyagot, értékes — bár, sajnos, nem a legújabb — fényképreprodukciók formájában. Így teljessé és mintaszerűvé teszi a pusztuló emlékek átmentésére irányuló lelkiismeretes és fáradtságos munkáját, amelyet mint bő forrásanyagot nagy haszonnal használhat majd fel a jövő helytörténetírása.

Pozsonyi-Filtsch Zoltán (Szeged).

Hunyadi Ferenc: Cegléd 1870-től napjainkig. Cegléd, 1931. Helikon könyvkiadóvállalat. 8° 35 l. Cegléd utolsó félszázadának életére vet visszapillantást e kis tanulmány részben személyes élmények és a helyi viszonyok pontos ismerete alapján. Rámutat arra, hogy a város a múlt század hetvenes éveiben kezdődő tervszerű építkezéseknek és a többszöri utcarendezésnek köszönheti modern átalakulását. Erre az időre esik a fontosabb középületek felépítése, a gyalogjárók burkolása, ártézi kutak fúrása és a villanyvilágítás bevezetése. Cegléd jóformán semmi ingatlannal nem rendelkezik, ami nehéz próbára tette polgármestereinek városfejlesztő munkásságát. A színmagyar alföldi város egész életére a Kossuth- és Rákóczi-kultusz nyomta rá bélyegét. Ma is nagy gondot fordít Kossuth emlékének ápolására és a kuruc fejedelem hamvainak hazahozatalakor négy utcát nevezett el Rákóczi-iról és bujdosó társairól. Szerző helyesen ismeri fel a várospolitikát irányító tényezők rugóit, de egy-egy kérdés behatóbb vizsgálatába tanulmányának szűk keretei és évkönyvszerű beosztása miatt sem bocsátkozhatik. Különösen szembeütő ez a háborús és forradalmi események leírásánál. Pedig általánosabb szempontból is kívánatos volna, hogy községeknek forradalmi életének analízise az arra hivatottak tollából addig elkészüljön, amíg a személyes élmények ereje azt lehetővé teszi. H. tanulmánya jelen alakjában is használható adatokat nyújt Cegléd legújabbkori történetéhez és megfelelő keretül szolgálhat egy módszeres feldolgozáshoz.

Eperjessy Kálmán (Szeged).

Monti, Gennaro Maria: Il Mezzogiorno d'Italia nel medioevo. Bari, 1930. Bibl. di Coltura Moderna. 8° VIII + 155 l. A könyvben összefoglalt öt tanulmány közül csak az első teljesen új, a többi már meglelt, de ezek közlése is megokolt, mert így teljes képet nyeriünk Nápoly középkori külső politikájáról és belső berendezéséről. Az első tanulmány a szicíliai királyság külső és belső krízisééről szól s felsorakoztatja érveit, melyek alapján megállapítja Crocéval szemben, hogy Nápolyban Róbert uralkodásának vége felé kezdődik a krízis. A második cikk a szicíliai királyság kialakulásáról szólva, a 12 provincia kifejlődését vázolja. A harmadik, amely a nápolyi uralkodók keleti terjeszkedési kísérleteiről számol be, különösen érdekes, mert sehol sem találjuk meg ilyen súlyos történeti adatokkal alátámasztva és kidomborítva Nápoly uralkodóinak keleti politikáját. Gibbon-Bury, Miller és Buchon nagy munkái foglalkoznak ugyan ezekkel a problémákkal, de nem mutatnak rá olyan élesen az indító okokra, mint M., másrészt nem látjuk az összefoglaló munkákban olyan világosan a fejlődést és hanyatlást, mely a keleti politikában észrevehető. A negyedik tanulmány Piemont fontosságáról beszél az Anjouk politikájában, míg az ötödik az Anjoukat mint a tudományok és művészetek pártfogóit mutatja be. M. jelenleg Croce és Caggese mellett a nápolyi történelemnek legkiválóbb munkása, aki lelkiismeretes kutatásaival és feldolgozó készségével egyaránt kitűnik.

Miskolczy István.

Bruneau, André: Traditions et politique de la France au Levant. Paris, Librairie Félix Alcan. 8° 445 l. A szerző, aki mint politikai megbízott, katoná, tanár, hosszabb időt töltött a közel Keleten, vaskos könyvében a Porta és hazája diplomáciai, gazdasági és katonai összeköttetését vizsgálja 1453-tól napjainkig. Röviden érinti annak a befolyásnak fokozatos megerősödését, amely a Valois-Habsburg kiüzdelem idején a világháború kitöréséig tartó külpolitikai dualizmus — a szultán keresztény alattvalóinak védelme, valamint a Törökországgal való szövetségi viszony — terén nyilvánult meg. A páviai csatavesztés volt a megindítója annak a politikának, mely a kettészakadt Magyarországot a világpolitikai érdekek sodrába ragadta s a lengyel, velencei erők után bennünket is a francia érdekszférához igyekezett láncolni. Az összeköttetés a portával eleinte szórványos, ad hoc jellegű volt és csak 1536-ban szilárdul szövetségi viszonyná, feleletül V. Károlynak Tunisz megtámadásáért. Ennek a szövetségnek hazánk volt az ára. Mindaz, amit B. itt elmond, nem új. Ursu, Driault, Bourgeois jól ismert kézikönyveinek eredményeit veszi át, gyakran idézi őket eredeti mondanivaló hiányában. A könyv igazi dilettáns munkája; a történet folyamán korunkhoz mind közelebb jutva, a keleti kérdéssel foglalkozó különböző kongresszusok jelentőségét bulvárlelapok megjegyzéseivel akarja megvilágítani s az osztrák-magyar monarchia balkáni törekvéseinek jogosulatlanságát az osztrák szociáldemokrata párt kiáltványával erősíti meg. Röviden, de nem elég világosan vázolja a francia mandátum alá került Szíria és Libanon közjogi szervezetét. A muzulmán jogról írott fejezet semmitmondó jelentéktelenségeket tartalmaz. A könyvet néhány szerződés, a nemzetek szövetségének egy okmánya, s az előbb említett két államról szóló statisztikai adatok zárják be. Könyvét több sajtóhiba tarkítja, pl. Mohac, Zopolya, aki még koronázása után is mint erdélyi vajda szerepel.

Ungár László (Pécs).

Perojević, Marko: Petar Kružić. Zagreb, 1931. 8° 209 l. Immár 35 éve irogatja P. könyveit és tanulmányait Dalmácia multjáról.

Nem iskolázott történetíró, de nagy szorgalmával és odaadásával az amatőr nivót régen túlhaladta. Mint katolikus pap sokat forgott Bulic társaságában és az ő útmutatásai szerint munkálkodott. Elsősorban szülővárosa, Trau, története foglalkoztatta. 1909-ben kiadta Trau történetírójának, Andreis Pálnak, addig kéziratban hányódott művét (*Storia della città di Trau*), míg most tízévi szorgalmas kutatás eredményeként megírta Clissa vára hősi védőjének, Kruzić Péternek életrajzát. Kruzić nevével először 1513-ban találkozunk, amikor már Clissában szolgál. 1513—1522 közötti életéből csak az ismeretes, hogy egy ideig török fogságban volt. Mrnavić szerint 1520-ban az ő hűtlensége okozta Beriszló Péter halálát. P. ez állítást alaptalannak tartja. 1522-ben Orlovčić Gergellyel együtt Zengg és Clissa kapitányává nevezi ki a király. Orlovčić és Kruzić 1522-ben és 1524-ben Clissánál, 1525-ben Zenggnél verik meg a törököt. 1525-ben Kruzić Rómában a pápánál jár várai számára segítséget kérve. Ugyanez évben a török vonalakon keresztül élelemmel látja el Jajcát. 1526 elején Budán látjuk, ahol vítezzei elmaradt zsoldját sürgeti. A mohácsi csatában társa hősi halált hal és az otthonmaradt Kruzić egyedül látja el a kapitányi teendőket. Ferdinánd király oldalára áll. A zavarok miatt csak 1528 január 7-én járulhatott Esztergomban a király elé. Másodszer 1529 elején Grácban fogadja a király és saját kérelmére felmenti a zenggi kapitányság alól, de meghagyja Clissa élén. 1530-ban Szlavóniában látjuk, ahol más habsburgianusokkal együtt megakadályozza Zápolya híveinek kőrösi országgyűlését. Ugyanez évben a török átmenetileg elfoglalja Clissa várost, de a vár tartja magát. 1531 végén a szultán Gritti Alvisiónak adományozza a várat. Gritti megbízottja, Querini Miklós, Kruzić távollétében 1532 május 30-án elfoglalja a várat. Kruzić ezalatt Rómában volt. Hazatérve, összeköttetésbe lépett a clissaiakkal és ezek 1532 augusztus elején, mikor egyszer Querini elhagyta a várost, felkeltek és Gritti embereit kiverték. Kruzić diadalmasan visszatérve tovább küzdött a törökök ellen. A vár helyzete egyre kétségbeesőbb lett. Kruzić 1536 augusztusában elhagyta Clissát, hogy a pápától és a királytól segítséget eszközölgön ki. Ez nehezen ment. Kruzić távollétét felhasználva, a török körülfogta a várat és utoljára hatalmába kerítette a vár egyetlen forrását is. 1537 március 11. és 12. közötti éjszaka Kruzić kihajózott a segélycsapatokkal. A törökök a csapatokat megverték. Ezek hajókra menekültek. Az utolsó hajó, melybe Kruzić is felszállt, a kikötőben megfeneklett. A törökök megrohanták és Atli aga levágta Kruzić fejét. Erre Clissa megadta magát. Kruzić holttestét és később kiváltott fejét Tersattóban egy kápolnában temették el és csontjai ma is ott nyugszanak. — P. a maga túlzott pontosságával egyetlen adatot sem hagy felhasználatlanul és mindent beleszorít könyvébe, ami csak valami összefüggésben van Kruzićcsal. A könyv olvasása ily módon sokszor fásasztó, különösen Kruzić és a király végtelenbe nyúló és folyton megújuló tárgyalásainak előadásánál Clissa ellátása és meg erősítése kérdésében. Refrényszerűen ismétlődik: a király sokat ígér és alig ad valamit. Bizonyára túlzás az, hogy Kruzićot Szkender bég, Hunyadi János és Zrinyi Miklós mellé állítja, (9. l.) de abban igaz van, hogy Clissa volt a régi Croatia védvéra dél felé. Clissa eleste hosszú nemzedékekre eldöntötte Horvátország sorsát. A könyv a horvát történetírás gazdagodását jelenti. Kruzić hősi alakját eddig elmosódottan ismertük, most tisztán és világosan áll előttünk. — P. rengeteg adatát sok más kérdés megoldásánál is fel lehet használni.

Bajza József.

Autin, Albert : L'Institution Chrétienne de Calvin. Les Grands Evénements Littéraires. Paris, Malfère, 1929. 8°, 168 l. — Kálvin főműve, az Institutio Religionis Christianae nemcsak a református egyház teológiájának máig legklasszikusabb előterjesztése, hanem egyúttal — a szerzőtől magától készített francia fordításaiban — a francia tudományos és oratori próza első remekei is. A nagynevű és vallásfelekezetiileg teljesen érdektelen Lanson szerint a legelső olyan, tisztán vallás- és erkölcsfilozófiai remekmű, „à quoi notre langue vulgaire ait suffi...“ Au., a francia reformáció és Kálvin történetének érdemes újabb kutatója, ebben a kötetben a régebbi alapos munkálatok felhasználásával jó összefoglalást ad az Institutio latin és francianyelvű kiadásainak irodalom- és szövegtörténetéről s röviden, de találóan kifejti a nevezetes mű vallási és nyelvi jelentőségét és hatásait. A tárgy alapos ismerete, kortörténeti színekkel is élenkített bemutatása mellett legnagyobb érdeme a szerzőnek mintaszerű tárgyilagossága, amely még a találgatását is szinte lehetlenné teszi annak, hogy vajjon ő maga — aki Kálvinnak, mint írónak őszinte csodálója — vallási rokonszenveivel melyik táborhoz húz. Legnagyobb hiánya viszont, hogy az Institutióból táplálkozott nagy református teológiai irodalmat és az Institutió ellen felvonult hatalmas római katolikus polemikát nagyon szűkszavúan intézi el s különösen az Institutiónak Svájcban és Franciaországon *kivüli* hatása — amely pedig rendkívüli volt — már alig érdekelte. A hasznosan tájékoztató munka az Institutió történetével eddig önállóan nagyon keveset foglalkozott francia és nemfrancia tudományos irodalomban hézagpótló, bár valószínű, hogy a világhírű könyv első és legrövidebb kiadása megjelenésének (1536) közelgető negyedik centenáriuma még behatóbb és terjedelmesebb dolgozatokat is fog e téren létrehozni. A Szenczi Molnár A. első magyar Institutiofordítása is (az 1559-i legbővebb kiadás magyarítása 1624) külön alapos tanulmányt érdemelne, mint a magyar tudományos teológiai műnyelv egyik legelső nagyszabású kísérlete. Kár, hogy Au. derék kis könyvét több értelemzavaró sajtóhiba ékteleníti (például „patriotique“ e helyett : „patristique“ 68. l.). **Révész Imre** (Debrecen).

Refik, Ahmet : Osmanli devrinde Türkiye madenleri (967—1200). (Törökország bányászata az Oszmán-házi szultánok korában. 1559—1785.) Istanbul 1931. 8°. XVI + 60 l. A füzetben hatoldalas bevezetés foglalja össze az utána lekötött 73 rendeletet, melyek a címben megjelölt időben Törökország bányászatára s ezzel kapcsolatos ügyekre — pénzverés, amennyiben tudniillik a bányák a nemesfémeket rendszerint fel is dolgozták, fegyverkészítés, golyóöntés — vonatkoznak. Minthogy az iratok keltük szerint harmadfél századra folynak szét, belőlük csak homályos képet lehet nyerni, annál is inkább, mert területileg viszont a birodalom egész területére szét-szóródnak. Az ázsiai telepekre, amelyekben ezüstöt, rézet és vasat bányásztak, aránylag kevés irat vonatkozik ; ezek nagyobb része inkább az ázsiai és európai területen egyaránt folyó salétromtermelésről szól. Itt a bányatelepek között Novoberde, Rudnik, a boszniai Kamengrad említettnek gyakrabban. Magyar tárgyú irat egy akad : rendelet a temesvári vilájet kádijainak aziránt, hogy a salétromgyűjtő falvak lakóit illetéktelen követelésekkel ne zaklassák, kocsijaikat (koč) el ne szedjék (1571 március). Néhány rendelet tartalma : A bileicki bányába kirendelt gyalogosokat (pijāde) ellenkezésük dacára is el kell küldeni munkahelyükre ; gondoskodás történik ellátásukról ; megadatik az ott öntendő ágyúgolyók mérete

és mennyisége. A bányák környékén működő pénzhamisítókak meg kell fékezni. Felhagyott nemesfémbányákat újra üzembe kell hozni, terményükből a fővárosi pénzverőbe mintát kell küldeni, stb. A füzetből keveset lehet tanulni; nyoma sem látszik annak, hogy az hosszabb rendszeres gyűjtésnek vagy komoly elgondolásnak eredménye. De amíg a nyugati kritika — főleg magyar nyelven — nem bír eljutni Törökországba, illetőleg amíg ott a levéltári munkalehetőség meg nem változik, örömmel kell fogadnunk minden csak valamelyest is felhasználható forrásanyagot.

Fekete Lajos.

Tóth László és Zambra Alajos: A Garibaldi-kiállítás leíró katalógusa. Budapest, 1932. 8° 164 l. Nemzeti Múzeumunk a Korvin Mátyás magyar-olasz egyesülettel karöltve Garibaldi halálának félszázados évfordulóját egy kiállítás rendezésével ünnepelte meg, melyben összegyűjtötte a magyarországi Garibaldi-kultusznak minden felkutatható emlékét. A nagy körültekintéssel összeállított és rendezett anyag zömét természetesen a levéltárainkból egybehordott kéziratok és túlnyomórészt kiadatlan okmányok, levelek tömege szolgáltatta. Épp ezáltal nyújt a kiállítás katalógusa — mely minden irat tartalmát velős kivonatban ismerteti — a Garibaldival szövetkezett olaszországi Kossuth-emigráció jövőendő történetéhez fontos vezérfonalat. Persze a tudományos értéket még növelte volna, ha egyes iratoknál az összeállítók azt is megjelölhették volna, hogy hol vannak már kiadva, de ez a füzet rendeltetését túlhaladta. Az első csoport politikai vonatkozású okmányai nagyrészt a Múzeum levéltárának Kossuth-irataiból kerültek ki, de kiegészültek más emigráltak — Pulszky, Türr, Ihász, Dunyov stb. — hagyatékából is. Talán hozzá lehetett volna még venni a Múzeum 1848—49-es iratai közt és a „Törzsanyag“-ban e korra vonatkozó néhány okmányt, annál is inkább, mert ez alkalmat nyújtott volna 1859-i sajátkezü Cavour-levelek kiállítására (l. a *Rassegna Storica del Risorgimento Italiano* 1928. évfolyamának 4. füzetét). Az 1860-i magyar légióra vonatkozó okmányok zöme viszont a Türr-iratokból került ki. Ha ezek olyan eseményeket idéznek fel, melyek meglehetősen ismertek, a harmadik iratcsoportban Gál Sándornak Garibaldi nevének varázsával tervezett erélyi akciójára vonatkozólag egészen ismeretlen gazdag részleteket nyerünk a kivonatolt „Emigrációs iratok“-ból. Voltaképp folytatásukat képezi az 1862-i és az 1863—64-i Frigyesi-féle, Garibaldi vezénylete alatt tervezett katonai betörések anyaggyűjteménye, melyet T. a politikai iratok első csoportjához sorozott. Tartalma és vonatkozásai csak akkor válnak igazán világossá, ha ismerjük Garibaldi szándékait közvetlenül Aspromonte előtt s a Frigyesi szervezkedésének adatait kiegészítjük azokkal a nagyon érdekes okmányokkal, melyek az 1863—64-ben Garibaldi alakja körül forrongó igen aktív olasz titkos politikára vetnek fényt. (*Politica segreta italiana 1863—1870. Roma, 1891 — Mazzini és Aurelio Saffi levelei*). Garibaldi rokonszenve, amint az 1864-ben a magyar inségakció alkalmával nyilatkozott meg, az 1866-i magyar légió reményei teszik teljessé a képet, míg egy külön nagy érdeklődésre számot tartó irat-csoport országos levéltárunk helytartótanácsi és kancelláriai irataiból tevődött össze, hogy az egykorú magyar Garibaldi-nyomtatványok sorával együtt nagyszerűen jellemezze Garibaldi szabadságharcának hatalmas vishangját nálunk az önkényuralom idején. A katalógust Z. olasz fordítással látta el. Valóban, jobban a Garibaldi-évfordulót a magyar történetírás és egyben kulturális propaganda hasznára fordítani alig lehetett volna!

Kastner Jenő (Pécs).

Tárca.

Jelentés a Magyar Történelmi Társulat 1932. évi működéséről.

Tisztelt Közgyűlés!

Ha a Magyar Történelmi Társulat 1932. évi történetére visszatekintve, azt a kifejezést vagy jelzõt keresnők, mellyel ennek az esztendőnek jellegét közelebbről meghatározhatnók, akkor 1932-t „a súlyos megpróbáltatások éveként“ lehetne jellemezni. A taglétszám állandó csökkenése, a társadalmi áldozatkészség megfogyatkozása, anyagi erőforrásaink kiapadása a legutóbbi évek fõtitkári jelentéseiben évről-évre visszatérõ szomorú ténymegállapításokként szerepeltek, melyek komoly aggodalmakkal töltötték el nemcsak a társulat vezetõségének, hanem mindazoknak a lelkét, akik elõtt társulatunk ügye nem volt mellékes kérdés. A társulati életnek a fõtitkári jelentésekben felpanaszolt hanyatlása azonban, mely a magyar értelmiség fokozatos és még mindig tartó leromlásának szükségképeni velejárója, nem volt különleges történelmi társulati baj. A hanyatlás — anyagi okok következtében — általános magyar körtünet s etekintetben az elmúlt év lényeges rosszabbodást nálunk sem mutatott. De válságos helyzet elé állította társulatunkat elnökünknek, *gróf Klebelsberg Kuno*nak 1932 október 11-én történt halála és nem sokkal utána ügyvezetõ alelnökünknek, *Csánki Dezsõ*nek lemondása az ügyvezetõ alelnöki tisztról.

Az imént elhangzott nagyszabású elnöki beszéd felment attól a kötelezettségtõl, hogy *gróf Klebelsberg Kuno* elnökségének tizenöt esztendő s korszakával a fõtitkári beszámoló keretein belül, részletesen foglalkozzam. Mindamellet e jelentésnek is meg kell állapítania azt aényt, hogy bár *Klebelsberg* elnöksége a magyar történelem legszomorubb éveire esett, mégis ez a másfél évtized volt a Magyar Történelmi Társulat életében az alkotó munka addig alig ismert fénykora. Elnökségét *Ipolyi Arnold* elnökségével lehetne leginkább összemérni, melyet szintén a gondolatoknak, terveknek és alkotásoknak csodálatos változottsága és bõsége jellemez. *Klebelsberg* szeretett is hivatkozni az *Ipolyi*-korszakra. Ezt a nagy magyar fõpapot követendõ mintául tekintette nemcsak a szorosabb értelemben vett elnöki teendõk végzésében, — s etekintetben elég hivatkoznunk *Ipolyi* és *Klebelsberg* elnöki megnyitó beszédeinek üres szólamoktól ment tartalmi gazdagságára, — hanem a tudósnevelésben, a

tudományos munka és munkás megbecsülésében, a tudományos munka megszervezésében és általában azon tudományos szükségletek felismerésében, melyektől a magyar társadalom érdeklődésnek felébredését és állandósulását s a történelmi tudat megerősödését remélte. Ipolyihoz hasonlóan ő is az újabbkori magyar történelem művelésére kívánt nagyobb súlyt helyezni; de míg Ipolyi inkább a XVI—XVII. századi emlékek felkutatásának, közzétételének és feldolgozásának szükségét hirdette, sőt ebben maga járt elől jó példával, — addig Klebelsbergnek az volt a felfogása, hogy a történelmi kutatást és a történelmi anyag közzétételét az összeomlás éveig kell vezetni. Nagy elődjéhez hasonlóan, az 1885-i történelmi kongresszus mintájára, ő is tervezett egy magyar történelmi kongresszust a történetirással, a művészet-történettel, — melyet, mint Ipolyi is, különösen szeretett, — a történelmi oktatással s a magyar levéltáriüggyel kapcsolatos kérdések megvitatása végett. Mindketten kifogyhatatlanok voltak a tervek és ötletek felvetésében és fáradságot nem ismervé igyekeztek megvalósítani belőlük mindazt, amit időszerűnek vagy szükségesnek tartottak. Mindketten egész lélekkel, osztatlan érdeklődéssel és szeretettel szolgálták a társulat és általában a magyar történettudomány ügyét. Ebben rejlik sikerük kulcsa is.

Tisztelt Közgyűlés! Nem céloim a párhuzamot folytatni e két kivételes nagy magyar szellem elnöki működése között. Ezek az utalások inkább csak annak igazolására kívánnak szolgálni, hogy a társulat élte és annak fellendülése, valamint az elnök személyes érdeklődésének és aktivitásának aránya és mértéke között szoros kapcsolat van. Ezért vált Ipolyi Arnoldnak és gróf Klebelsberg Kunónak elnöksége a Magyar Történelmi Társulat virágzási korává.

Azt a nagy és még ma is változatlanul fájó veszteséget, melyet gróf Klebelsbergnek szinte tragikus jellegű korai halála jelentett társulatunknak, még tetézte Csánki Dezső ügyvezető alelnöknek 1932 végén történt lemondása az ügyvezető alelnöki tisztről. Csánki Dezső 1909 óta vezette a társulat ügyeit. A társulat életében az ő személye képviselte évtizedeken át az állandóságot. Az elnökség és az igazgató választmány ismételtén megváltozott és átalakult az ő oldala mellett s hosszú idő óta tulajdonképen az ő személye volt az összekötő kapocs a múlt és a jelen között, hiszen 1884 január 4-e óta volt aktív tagja az igazgató választmánynak is. Ügyvezető alelnöki tiszttét sohasem tekintette pusztán cím- vagy rangkérdésnek, hanem olyan megtisztelő kötelességnek, melyet száz százalékig igyekezett teljesíteni. S alelnökségéről is csak azért mondott le, mert úgy vélte, hogy a száz százalékos munkateljesítéshez nem rendelkezik már többé a régi erővel. Mint aktív alelnök, minden munkát vállalt és semmiféle fáradságtól nem riadt vissza akkor, ha a Magyar Történelmi Társulat sorsáról vagy érdekeiről volt szó, mert magát a Társulattal mindenben azonosította. A Társulat minden ügye, a legjelentéktelenebb is, egyaránt érdekelte s ez az érdeklődés vál-

tozatlanul tartós és mély volt nála, sőt talán fokozódott akkor, ha a társulat működése elé akadályok gördültek, vagy azt veszedelem fenyegette. Ő hozta rendbe anyagi ügyeinket akkor, amidőn a lanyha vezetés válságba sodorta a társulatot és kiváltképen az ő érdeme, hogy a társulat új erőforrásokhoz jutott s alaptőkéje jelentékeny összegre emelkedhetett. Mintaképe volt a lelkiismeretes, buzgó és ügyeszeretettől áthatott vezetőnek. Valóban hivatott vezér is volt, aki akart is, tudott is vezetni s akinek irányításában mindnyájan megnyugodtunk, mert tudtuk róla, hogy elhatározásaiban és tetteiben kizárólag csak annak az intézménynek az érdeke vezet, melynek élére került. Benne — napokkal ezelőtt történt halálával — tudományos közéletünknek egyik, tisztelettől övezett, nagy egyéniségét veszítettük el, kinek hiányát nem egy vonatkozásban még sokáig fogjuk érezni. A mi társulatunk, mely az ő lelkéhez a legközelebb állott, hálával és kegyelettel fogja megőrizni emlékét.

A veszteségek sorozata azonban korántsem zárult le a két vezérnek körünkől való örök távozásával. A múlt év folyamán elvesztettük báró *Forster Gyula* tiszteleti és *Áldásy Antal* és *Décsi Lajos* ig. vál. tagtársainkat is, kiknek mindegyike nagy-érdemű és lelkiismeretes művelője volt a magyar történettudománynak. Elhunyt két ig. vál. tagtársunk pedig azonfelül társulatunk tudományos életében és vállalataiban is tevékeny részt vett. Kegyelettel fogjuk emléküket megőrizni.

Tisztelt Közgyűlés! Már múlt évi főttkári jelentésemben megemlékeztem arról, hogy társulatunk elnöksége és ig. választmányja több ízben foglalkozott azon lehetőségek mérlegelésével, melyek hivatva volnának átsegíteni a Magyar Történelmi Társulatot a mostani válságos helyzetben. A szóbahozott lehetőségek közé tartozott a vidéki felolvasó ülések rendszerezésének kérdése is. Az 1931 őszi Miskolcon tartott felolvasó ülésünk volt az első kísérlet ez irányban s mivel az itt elért eredmény igen kedvező volt, 1932 folyamán vidéki felolvasó üléseinket rendszerezítettük. Január 10-én *Győrött*, február 13-án *Sopronban*, szeptember 8-án *Kőszegen* tartottunk üléseket, jobbra *Domanovszky Sándor* másodalelnök vezetése alatt, mely ülések sikere a legteljesebb mértékben igazolta a hozzájuk fűzött várakozásokat. Hatásuk alatt az lett a meggyőződésünk, hogy kötelességünk továbbfolytatni a vidéki felolvasó üléseket.

Társulatunk vidéki szereplésének krónikájához tartozik még annak felemlítése is, hogy a múlt év december 10-én társulatunk nevében folyt le *Kalocsán* Katona István emléktáblájának leleplezése, mely alkalommal a főttkár tartotta az ünnepi beszédet.

Társulatunk „*Fontes*“ című tudományos vállalatában a múlt év folyamán megjelent *Károlyi Árpád: Gróf Batthyány Lajos első magyar miniszterelnök főbenjáró pöre* című két kötetnyi forráskiadványa. Ez a kiadvány nemcsak a tárgyilagos történet-szemléletnek és a művészi feldolgozásnak, hanem egyúttal a lelkiismeretes és mindenre kiterjedő kiadói gondosságnak is

nehezen megközelíthető mintaképe, melynek megjelenése esemény volt a magyar tudományos világban. Közel ötszáz oldalon jelent meg a tagilletményül szolgáló *Századok* is rendkívül változatos és gazdag tartalommal. A munkatársak meglepően népes tábora arra látszik mutatni, hogy az érdeklődés társulatunk és annak gondosan szerkesztett folyóirata iránt nem csökkent, sőt talán emelkedőben van s így meg van az a reményünk, hogy ha a Gondviselés átségit ezen a zavaros és válságos korszakon, akkor talán számunkra is megvirrad.

Kérem jelentésem tudomásulvételét.

Lukinich Imre.

Néhány észrevétel „Anjou-királyaink reformjai és a nápolyi viszonyok” dolgában.

Miskolczy Istvánnak a *Századok* 1932. évfolyamában megjelent tanulmányához hozzászólva, néhány olyan jelenségre óhajtok rámutatni, amelyek azt igazolják, hogy az Anjou-korban nem nápolyi hatások, hanem a régebbi magyar állapotok voltak a fejlődést meghatározó tényezők.

I. Károly legelső pénzügyi reformja 1323-ban egyszerű megújítása a III. András-korabeli törvénynek, amely 1298-ban azt határozta, hogy a meglévő nyolctized finomságú ezüst dénár két év múlva kilencetized finomságú legyen s aki nem vált új pénzt, az egy háztól, egy portától fizet $\frac{1}{2}$ fertót. Az 1323. évi rendek is azt kérték I. Károlytól, hogy veressen jobb pénzt, s aki nem vált új pénzt, az fizessen egy kaputól $\frac{1}{2}$ fertót. *Aranyat* a déli és nyugati országok már mind verettek Firenzétől, Velencétől, Rómától, Nápolytól kezdve, amikor I. Károly a firenzei aranyat vette mintául. A *nemesérc-monopolium*, az *urbura* nevei bányavám előbb terhesebb formában volt meg Magyarországon, amikor ezt I. Károly némileg enyhébben és okosabban szabályozta. A külföldi kereskedés számára teljes értékű magyar arany mellett 1336-tól a nem egészen héttized finomságú ezüst dénár több éves belföldi használata s a köteles évi beváltás helyett kamarahaszon szedése portánként közel $\frac{1}{2}$ fertó, pontosan 18 dénár alakjában nem egyéb, mint az 1298, 1323. évi állapot kiterjesztése, de nem nagy mértékben.

Kézai Simon királyi diák krónikája *Attila galneriumairól*, helyesen *baneriumjairól* szól a galliai hadjárat elbeszélésekor. Attila pedig magyar király, kinek banériumait Kézai nagyon régieknek véli. De nemcsak a zászlónak banérium neve régi Magyarországon, hanem a *magyar bárók és címereik*, tehát *cimeres paizsaik divatja is visszanyulik 1217-ig, vagyis száz évvel I. Károly elé*.

Miskolczy további fejtegetéseiből meggyőződhetünk a magyar lovagkori viszonyoknak nem nápolyi eredetéről. Ezek szerint a nápolyi hűbérrendszer sajátos jegyei ezek:

I. A nemes 20 *uncia* jövedelem után egy *jól fegyverzett* (páncélos) lovast köteles kiállítani. A magyar Anjou-korban 1397-ig ily elv nincs; Zsigmond temesvári országgyűlése az első, mely kimondja, hogy a nemes *husz jobbágy* után köteles egy *tegzés* lovast hadba vinni. A különbséget, mely időben, elnevezésekben is nagy, Miskolczy fokozza azzal a magyarázattal, hogy a nápolyi jól fegyverzett lovas vitézen, *mílesen* voltaképen négy fegyverest kell érteni, ami Magyarországon 1433-ban a hadiregistrumban a *lándzsa* egységgel van kife-

jezve. Ez pedig különbözik a rendes számítástól. Csupán néhány bandériumos úr köteles lándzsákban, pl. 25 lándzsában (250 fegyveresben ?) kifejezett csapatot vezetni a husziták ellen, míg a legtöbb bandérium létszáma *eques*, lovasszámban kifejezve ugyanannyi fegyverest jelent.

2. Nápolyban vannak *negyed-, harmad-, kétharmad hűbérek* (pars feudali) s akinek csak darabhűbére volt, vagy betegség, fiatalság miatt nem mehetett hadba, az *adohamentum* nevű váltságot fizetett. Magyarországon sem az Anjou-kor, sem más kor nem ismer negyed-, harmad-, kétharmad hűbéreket, a hadmentességi váltságot pedig *iudicium exercitus* = hadbírság néven említi már az 1222. évi aranybulla, s az ily bírságot nem fizeti az özvegy, vagy kiskorú birtokos, csak a jogosulatlanul otthon maradt nemes vagy más hadköteles.

3. Nápolyban a birtokadományozásnál a király mindig jelzi a birtok értékét s aszerint szabja meg a *servitium militare*t. Nálunk a magyar királyok birtokadományozó leveleiben ily *servitium* sohasem fordul elő.

4. Nápoly királysága *iusticiarius* kerületekre van beosztva. Magyarországon vannak comitatusok, iudicatusok vagy processusok meg sedesek, székek, de *iusticiarius* = bíró szót csak az 1326. évi Szent György-lovagrendi szabályzat említi s bárhol fordulna még elő, ez ritka kivétel az idegen jegyzők irataiban.

5. A korona fővazallusai, *in capite feudatarii* a grófok (conti), kik birtokuk egy részét *baronatus*okra kötelesek osztani s a nekik alárendelt bárók neve a *feudatarii secundum quid*. Ezek a névek Magyarországon okleveleiből és törvényeiből teljesen hiányzanak.

6. Nápolyban a *iusticiarius*ok kihírdették, hogy az új pénz *assagio Karlensisszel* verik. A nápolyi I. Károly rendelete szerint a *Karlensis* nevű aranypézt finom aranyból 4 *tarenust* és 19 *grant* tartalmaz, nem aranyból háromnyolcad *grant*. Így készültek az arany *carlinok* a firenzei arany mintájára. Érdekes, hogy a nápolyi II. Károly unokája Magyarországon sem *assagiot*, sem *tarenust*, sem *carlinot* soha nem említi, de más magyar király sem.

7. Bíraskodásban a nápolyiak nagyon jól ismerték és a magyar András nápolyi királyjelölt gyilkosainak nyomozásában alkalmazták az *inkvizíciót torturával*, kínpaddal. Ilvesminnek a magyar törvényekben semmi nyoma a középkorban s a magyar *inkvizíció* abból állt, hogy a megyei vagy vidéki nemesek gyűlésén „*De eo utrum*“ közismert és *századokon* át szokásos kérdéseket tettek föl a nemes vagy nem nemes tanuknak és vallomásukat jegyzőkönyvbe írták. Torturáról soha semmi hír a törvényekben, az inkvizíciókban, csak legföljebb a kivégzésekben fordulnak elő kínzások, lófarkon való meghurcolás stb.

Ezek után bizton megállapíthatjuk, hogy I. Károly nem hozott át szembetűnő reformokat Nápolyból. *A déli olasz hűbériséget átitelteti Magyarországra oly nagy szakadást és ugrást jelentett volna*, szakadást a magyar fejlődésben s ugrást az idegen viszonyokba, *hogy* a kis fiú korában néhány nápolyival idevetődő és sokáig szerény viszonyok közt éldegélő *Károly* — *Ubert*, *Umbert*, de sohasem *Róbert* a kiskori másik neve — *ilyen merész változtatást nem kezdhett*, mert különben az egész magyar nemzet rokonérzését elvesztette volna s akkor semmikép sem verheti le az oligarka néven amaz időben sohasem említett hatalmaskodó nagy magyar bárókat.

Erdeélyi László. (Szeged).

Gróf Széchenyi István naplójának kiadása.

Múlt évi dec. 15.-i ülésünkön adott lelkes szavakban dr. Hegedüs Lóránt annak az általános óhajnak kifejezést, hogy a rendkívül becses Széchenyi-naplók még hiányzó köteteinek mielőbb napvilágot kell látniuk. Illusztris tagtársunk akkor felajánlotta segítségét előfizetők gyűjtésére. Hála fáradhatatlan lelkesedésének és az itt következő előfizetők áldozatkészségének, amelyért köszönetünket nyilváníthatjuk, a Naplók kiadása immár biztosítottnak tekinthető:

Vitéz Nagybányai Horthy Miklós Kormányzó Úr Ófőméltósága, József főherceg Tábormagy Úr Ófensége, dr. Antal Géza ref. püspök, Asehner Lipót, Eörsi Balogh Brunó, dr. Bayer-Krucsay Dezső, dr. Berzeviczy Albert a M. Tud. Akadémia elnöke, dr. Bíró Pál, dr. Buday-Goldberger Leó, Bun József, dr. Chorin Ferenc, Conrad Ottó, Dreher Jenő, dr. Éber Antal, dr. Egry Aurél, Jánosy Engel Gyula, Erney Károly, Gróf Esterházy Móric v. m. kir. miniszterelnök, Fellner Pál, Fischl Ignác, Fleissig Sándor, Glücksthal Samu, dr. Halmi Miklós, dr. Hanauer A. István váci püspök, Bárd Harkányi János v. miniszter, Bárd Hatvány Endre, Bárd Hatvány Károly, dr. Hegedüs Lóránt v. miniszter, Bárd Herczog Mór Lipót, dr. Hirsch Albert, Hollós Ödön, dr. Horváth Győző püspök, kalocsai nagyprépost, dr. Horváth Lipót, dr. Jacobi Olivér, Kaldi Jenő, Kammer Hugó, Gróf Károlyi Gyula v. miniszterelnök, Kelemen Krizosztom pannonhalmi főpap, dr. Kenéz Béla v. miniszter, Klein Gyula, Bárd Korányi Frigyes v. miniszter, Bárd dr. Kornfeld Móric, Kovács Géza, dr. Kriston Endre püspök, egri nagyprépost, dr. Lakatos Gyula, dr. Légrády Ottó, dr. Lengyel Aurél, Bárd dr. Madarassy-Beck Marcel, Mándy Sámuel, Mátyás Jenő, dr. Metzler Jenő, Milos György, dr. Moskovits Miklós, Órgróf Pallavicini Alfons Károly, Bárd Pap Géza, Pásztor Miksa, dr. Popovits Sándor v. miniszter, a M. Nemzeti Bank elnöke, dr. Reményi Schneller Lajos, Ruszt József, Sándor Pál, dr. Schandl Károly v. államtitkár, Schiffer Miksa, dr. Schöber Béla, Schweiger Ödön, dr. Scitovszky Tibor v. miniszter, dr. Sebes Ferenc a Kegyes Tanítórend magyar főnöke, dr. Stein Emil, Stern Samu, Gróf Széchenyi Aladár, Gróf Széchenyi Andor Pál, Gróf Széchenyi Bertalan a Felsőház alelnöke, Székács Antal, dr. Szmrecsányi Lajos egri érsek, Szurday Róbert, Töszeghy Emil, Bárd Ullmann György, Vida Jenő, Virág Ferenc pécsi püspök, Walkó Lajos v. m. kir. külügyminiszter, Bárd Weiss Alfons, Bárd Weiss Jenő, Weiss Fülöp, dr. Werner Adolf zirci cist. apát, Wolfner Gyula, Gr. Zelenka Zelenski Róbert, dr. gróf Zichy Gyula kalocsi érsek; — Magyar Tudományos Akadémia: Nyelv- és széptudományi osztálya, Bölcséleti, társadalmi és történeti tudományok osztálya, Matematikai és természettudományok osztálya, Pázmány Péter Tud. Egyetem Jogi Kari Tanári Könyvtára, Közgazdasági Egyetem Könyvtára, Erzsébet Tud. Egyetem Pécs, Magyar Országgyűlés Képviselőháza, Baranya vármegye Közönsége, Budapest Székesfőváros Közönsége, Csanád vármegye Közönsége, Jász-Nagykún-Szolnok vármegye Közönsége, Komárom- és Esztergom k. e. e. vármegyék Közönsége, Sopron vármegye Közönsége, Sopron város Közönsége, Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara, Egyesült Keresztény Nemzeti Liga, Első Magyar Általános Biztosító Társaság, Magyar Általános Ingatlanbank r.-t., Magyar Általános Köszönbánya r.-t., Magyar Királyi Folyam- és Tengerhajózási r.-t., Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű r.-t., Takarékpénztárak és Bankok Egyesülete (Tébe), Tolna vármegye Közönsége.

Hivatalos értesítő.

Az 1932. évi számadások megvizsgálására kiküldött bizottság jelentése.

Tisztelt Közgyűlés!

Az igazgatóválasztmány 1933. évi február hó 9-én tartott ülésében alulírottakat bízta meg, hogy a Magyar Történelmi Társulat 1932. évi számadásait megvizsgálják. Van szerencsénk ennek következtében jelenteni, hogy megbízatásunkban az alulírt napon a következőleg jártunk el.

Folyó évi március 10-én Novák Nándor pénztárnok úr lakásán megjelenvén, megvizsgáltuk a Társulat pénzkezelését.

Eljárásunkat a pénztári napló vizsgálatával kezdtük meg.

A főnapló szerint az 1932. évi bevételt 15.881 P 96 fillérben, az 1932. évi kiadást 15.719 P 82 fillérben állapítottuk meg. A főnapló szerint tehát a készpénzmaradvány 1932. évi december 31-én 162 P 14 fillér volt, mely összeg a postatakarékpénztárnak 1931. évi december hó 31-én kelt 205. számlakivonata szerint 162 P 14 fillér pénzmaradvánnyal fedezve van.

Ezután áttértünk a Magyar Történelmi Társulatnak a Pesti Hazai Első Takarékpénztár Egyesületnél s a Földhitelbanknál vezetett „Forgótóke“ című folyószámla ellenőrzőkönyvének megvizsgálására. Eszerint a könyv szerint 1932. évi december 31-én a Pesti Hazai Első Takarékpénztár Egyesületnél 142 P 62 f., a Földhitelbanknál pedig 193 P volt a készpénzmaradvány, melynek igazolásául csatoljuk 1. és 2. % alatt az illető folyószámlakivonatokat.

A főnapló és a folyószámlakönyv szerint tehát a Magyar Történelmi Társulatnak 1932. évi december hó 31-én összesen 497 P 76 fillér készpénze maradt.

A főnapló és a folyószámlának bevételi és kiadási eredményei rovatonként összesítve vannak a főkönyvben, a főkönyv adatai alapján a Magyar Történelmi Társulat 1932. évi összes bevételeit 16.298 P 06 fill.-ben és összes kiadásait 15.800 P 30 fill.-ben állapítottuk meg. E szerint a főkönyv szerint is tehát — mint fentebb a főnapló és folyószámla szerint — a Magyar Történelmi Társulat 1932. évi december hó 31-én volt készpénzmaradványát 497 P 76 fillérben állapítottuk meg.

Azután áttértünk az 1932. évi zárószámadás megbíralására. Ezt a zárószámadást 3% alatt csatoljuk. A zárószámadás a főkönyv alapján készült s annak bevételi s kiadási eredményeit tünteti fel. E szerint a zárószámadás szerint is a Magyar Történelmi Társulat készpénzmaradványa 1932. évi december 31-én 497 P 76 fillér volt.

A pénztárvizsgálat további menetében megvizsgáltuk a törzsvagyon főkönyvét. E szerint a Magyar Történelmi Társulat vagyona 1.506.550 koronát tesz ki. Ebből a Pesti Hazai Első Takarékpénztár Egyesületnél letétben van 256.550 korona névértékű értékpapír. Igazolja ezt a nevezett pénzügyintézetnek hitelesen kiállított és 4 % alatt csatolt letétjegyzéke. Az említett letétjegyzék szerint a Pesti Hazai Első Takarékpénztár Egyesület egy darab milleniumi emlékérmét is őriz.

A Társulat vagyonához tartozik továbbá ugyancsak az említett Takarékpénztár letétében lévő, a Magyar Tudományos Társulatok Sajtóvállalatának 62 darab, összesen 868 P névértékű részvénye és 1 darab 1.250.000 korona névértékű Kir. Magyar Egyetemi Nyomda-részvény.

A pénztárvizsgálat további folyamán megállapítottuk, hogy a Magyar Történelmi Társulat 1932. év folyamán három különböző rendeltetésű alapot kezel. A három alapnak a pénzei folyószámlákon vannak elhelyezve, a Pesti Hazai Első Takarékpénztár Egyesületnél.

Az alapok a következők:

1. A Thaly—Szilágyi-alap 1932. évi december hó 31-én az 5 % alatt csatolt számlakivonat szerint 7 P 26 fillér készpénzmaradvánnyal zárult.

2. „Magyarország újabbkori történetének forrásai“ című alap, mely a 6 % alatt csatolt számlakivonat szerint 1932. évi december 31-én 121 P 50 f és a Postatakarékpénztárnak 1932. évi december hó 28-án kelt 28. számú befizetési lapja szerint 1894 P 22 f készpénzmaradvánnyal rendelkezett.

Az alapítványi folyószámla 1932. évi december hó 31-én 9844 P készpénzvagyonnal rendelkezett, a 7 % alatt csatolt számlakivonat szerint.

Végezetül felsoroljuk a Magyar Történelmi Társulat érték-papírjait, a 4 % alatt csatolt letétjegyzék alapján, szembeállítván az 1931. évi december 31-én volt eredménnyel:

	1931.	1932.
1. Magyar koronajáradékkötv., 4%-os	48.100 K	48 100 K
2. 6%-os hadikölcsönkötvény	60.150 „	60.150 „
3. 5-5%-os állami pénztárjegy	148.300 „	148.300 „
4. Kir. M. Egyetemi Nyomda-részv.	1,250.000 „	1,250.000 „
5. Magyar Tudományos Társulatok Sajtóvállalata-részvény	868 P	868 P
Összesen:	1,506.550 K és 868 P	1,506.550 K és 868 P

Az összes törzsvagyon 1932. évi december hó 31-én 1,506.550 K + 11.209 P 76 f.

Eljárásunk során meggyőződést szereztünk, hogy Novák Nándor pénztárnok a Társulat pénztárát lelkiismeretesen és szakavatottsággal kezelte, ennél fogva felkérjük a tisztelt Közgyűlést, hogy Novák Nándor pénztárnoknak a felmentést a szokásos fenntartással megadni méltóztassék.

Budapest, 1933. évi március 10-én.

Maradtunk tisztelettel

Dr. Pleidell Ambrus s. k.
a számvizsgálóbizottság tagja.

Schiller Rezső s. k.
a számvizsgálóbizottság tagja.

A Magyar Történelmi Társulat 1932. évi zárószámadása.

I. Bevétel.	Előirányzat	Eredmény
	1932-re	1932-ben
1. Pénztári maradvány	2.107.26 P	2.107.26 P
2. Alaptőke utáni kamat	— „	— „
3. Forgótőke utáni kamat	45— „	123.03 „
4. Tagdíj, tagdíjhátralék, előfizetés	6.000— „	6.966.17 „
5. A Századok és egyéb kiadványok eladásából	200— „	72— „
6. A vallás- és közokt. min. segélye	2.000— „	1.500— „
7. Rendkívüli bevételek	1.000— „	4.036.70 „
8. Remélhető új alapítványok	1.000— „	862— „
9. Átfutó pénzek	100— „	630.90 „
Összesen:	12.452.26 P	16.298.06 P

	Előirányzat 1932-re	Eredmény 1932-ben
<i>II. Kiadás.</i>		
1. Tisztviselők tiszteletdíja	2.220.— P	2.220.— P
2. Szolgák díjazása	60.— „	71.— „
3. Irodai költségek	600.— „	777.38 „
4. A Századok előző évi nyomda- költségére	— — „	— — „
5. A Századok folyó évi nyomda- költségére	5.500.— „	5.828.07 „
6. A Századok írói és szerkesztői ho- noráriumára	4.000.— „	4.399.— „
7. Egyéb nyomtatványokra	500.— „	410.45 „
8. A takarékpénztáraktól felszámított díjak	100.— „	99.72 „
9. Rendkívüli kiadások	1.000.— „	495.78 „
10. Alapítványok tőkésítésére	1.000.— „	868.— „
11. Átfutó pénzek	100.— „	630.90 „
Összesen :	15.080.— P	15.800.30 P
<i>Összegezés:</i>		
I. Bevétel	12.452.26 P	16.298.06 P
II. Kiadás	15.080.— „	15.800.30 „
Maradvány, illetve hiány	2.627.74 P	497.76 P

A Magyar Történelmi Társulat 1933. évi költségvetése.

	Eredmény 1932-ben	Előirányzat 1933-ra
<i>I. Bevétel.</i>		
1. Pénztári maradvány	2.107.26 P	497.76 P
2. Alaptőke utáni kamat	— — „	— — „
3. Forgótőke utáni kamat	123.03 „	120.— „
4. Tagdíj, tagdíjhátralék, előfizetés ..	6.966.17 „	6.800.— „
5. A Századok és egyéb kiadványok eladásából	72.— „	100.— „
6. A vallás- és közokt. min. segélye ..	1.500.— „	1.500.— „
7. Rendkívüli bevételek	4.036.70 „	1.000.— „
8. Remélhető új alapítványok	862.— „	1.000.— „
9. Átfutó pénzek	630.90 „	100.— „
Összesen :	16.298.06 P	11.117.76 P
<i>II Kiadás.</i>		
1. Tisztviselők tiszteletdíja	2.220.— P	2.200.— P
2. Szolgák díjazása	71.— „	75.— „
3. Irodai költségek	777.38 „	600.— „
4. A Századok folyó évi nyomda- költségeire	5.828.07 „	5.200.— „
5. A Századok írói és szerkesztői ho- noráriumára	4.399.— „	4.000.— „
6. Egyéb nyomtatványokra	410.45 „	300.— „
7. A takarékpénztáraktól felszámított díjak	99.72 „	100.— „
8. Rendkívüli kiadások	495.78 „	1.000.— „
9. Alapítványok tőkésítésére	868.— „	1.000.— „
10. Átfutó pénzek	630.90 „	100.— „
Összesen :	15.800.30 P	14.575.— P

Összegezés:	Eredmény 1932-ben	Előirányzat 1933-ra
I. Bevétel	16.298-06 P	11.117-76 P
II. Kiadás	15.800-30 „	14.575— „
Maradvány, illetve hiány	497-76 P	3.457-24 P

A Magyar Történelmi Társulat 1933. évi március hó 16-án d. u. 5 órakor tartott felolvasó-, illetőleg igazgatóválasztmányi ülésének jegyzőkönyve.

Jelen vannak dr. Domanovszky Sándor ügyvezető első alelnök elnöklete alatt : dr. Fekete Lajos, dr. Gárdonyi Albert, Gyalóka Jeno, dr. Herzog József, dr. Mályusz Elemér, Markó Árpád, dr. Miskolczy István, dr. Morvay Győző, dr. Szádeczky-Kardoss Lajos, dr. Szentpétery Imre, dr. Závodszy Levente ig. vál. tagok, dr. Lukinich Imre főtitkár, Novák Nándor pénztárnok és dr. Kossányi Béla titkár, mint jegyzőkönyvvezető.

Elnök megnyitja az ülést s üdvözli a megjelenteket.

16. Elnök felkérésére dr. Fekete Nagy Antal évdíjas rendes tag bemutatja „A Szepesség benépesedése az Árpád-korban“ című tanulmányát.

Elnök köszönetet mondva a nagyérdekű felolvasásért, az ülést 5 percre felfüggeszti.

Szünet után elnök az ülést újból megnyitja s a jegyzőkönyv hitelesítésére dr. Miskolczy István és dr. Fekete Lajos ig. vál. tagokat kéri fel.

17. Elnök felkérésére a titkár bemutatja a legutóbbi igazgatóválasztmányi ülés óta beérkezett tagajánlásokat. Évdíjas rendes tagokul ajánlatnak 1933-tól : dr. Csóka Lajos benecés tanár Pannonthalma, aj. dr. Angyal Dávid és dr. Kring Miklós ; dr. Kemény György nemzeti múzeumi könyvtárnok és Torma Péter ciszt. r. gyak. tanárjelölt Budapest, mindkettőt aj. a főtitkár. — Megválasztatnak.

18. Elnök felkérésére a titkár bemutatja a gazdasági bizottság jelentését az 1932. évi zárószámadról és a számvizsgáló-bizottság jelentésének, valamint az 1933. évi költségvetési tervezetnek felülvizsgálatáról. — E jelentéssel kapcsolatban az igazgatóválasztmány elhatározza, hogy a számvizsgáló-bizottság jelentését és az 1932. évi zárószámadást azzal az indítvánnyal terjeszti a közgyűlés elé, hogy Novák Nándor pénztárnoknak a felmentés a szokásos fenntartással megadassék. Az igazgatóválasztmány elfogadja az 1933. évi költségvetést s azt a közgyűlésnek is elfogadásra ajánlja. Végül elhatározza az igazgatóválasztmány, hogy a közgyűlésnek javasolni fogja, hogy a Társulat az elnökségnek a gondos ügyvitelért s a nagy körülményekkel vezetett gazdálkodásért elismerését és köszönetét, a számadások felülvizsgálására felkért számvizsgáló-bizottság tagjainak, névszerint Schiller Rezső és dr. Pleidell Ambrus évd. r. tagoknak pedig fáradásukért köszönetét fejezze ki.

19. Elnök jelenti, hogy a társulati alapszabályok 13. szakasza értelmében április hó folyamán be kell tölteni a megüresedett másodalelnöki széket. Elnök javasolja, hogy az igazgatóválasztmány az új másodelnökök megválasztását vegye fel az április hó 6-án tartandó évi rendes közgyűlés tárgysorozatába. — A javaslat elfogadtatik.

20. Elnök az alapszabályok 28. szakasza értelmében zárt ülést rendel el, amelyen az elnökségnek tiszteleti és levelezőtágok választására vonatkozó javaslatát terjeszti elő. A javaslatok fölötti titkos

szavazás és a szavazás eredményének megállapítása után elnök az ülést újból nyilvánosnak jelenti ki s megállapítja, hogy az igazgatóválasztmány egyhangú határozat alapján a közgyűlésnek dr. Angyal Dávid, dr. Fináczy Ernő, dr. Szádeczky-Kardoss Lajos igazgatóválasztmányi tagokat tiszteleti tagokul, dr. Paul Kehr, dr. H. T. Colenbrander, dr. Hans Nabholz és dr. Stanislaw Ketrzinski külföldi történettudósokat pedig levelezőtágokul való megválasztásra ajánlja.

21. Elnök javaslatára az igazgatóválasztmány elhatározza, hogy amennyiben az évi rendes közgyűlés dr. Angyal Dávid, dr. Fináczy Ernő és dr. Szádeczky Kardoss Lajos igazgatóválasztmányi tagokat tiszteleti tagokul megválasztja, igazgatóválasztmányi tagsági helyüket még ezen a közgyűlésen betölteti.

22. Elnök felkérésére a titkár bemutatja a folyó évi április hó 6-án tartandó évi rendes közgyűlés tárgysorozatát. — A tárgysorozat elfogadtatik.

23. Elnök felkéri a pénztárnokot az 1933. évi január—február hónapokról szóló pénztári kimutatás előterjesztésére. E szerint:

Pénztármaradvány a Postatakarékpénztárnál 1932. évi december hó 31-én	162 P 14 f.
Bevétel a Postatakarékpénztárnál 1933. évi január—február hónapokban	3049 „ 78 „
Összbevétel a Postatakarékpénztárnál 1933 február 28-ig	3211 „ 92 „
Kiadás a Postatakarékpénztárnál 1933 január—február hónapokban	239 „ 33 „
Pénzmaradvány a Postatakarékpénztárnál 1933 február 28-án	2972 P 59 f.
Hozzá a Pesti Hazai Első Takarékpénztár Egyesületnél levő folyószámlakövetelésünket	335 „ 62 „
Összes pénzmaradvány 1933 február 28-án	3308 P 21 f.

Tudomásul szolgál.

24. Elnök jelenti, hogy a magyar királyi vallás- és közoktatásügyi minisztérium a külföldi történeti tan- és kézikönyveknek Magyarországra vonatkozó közléseit figyelemmel kísérvén, az egyes művek felülvizsgálatánál a Társulat véleményét is meg akarja hallgatni. Az igazgató választmány e feladatra vállalkozván, szakvéleményadás céljából bizottságot alakít, amelynek tagjaiul dr. Dékány Istvánt, dr. Gombos F. Albint, dr. Madzsar Imrét, dr. Miskolczy Istvánt, dr. Morvay Győzöt, dr. Závodszy Leventét választja meg.

Több tárgy nem lévén, elnök az ülést berekeszti.

Dr. Kossányi Béla s. k., titkár. *Dr. Domanovszky Sándor* s. k., elnök.

Hitelesítjük:

Dr. Fekete Lajos s. k., *Dr. Miskolczy István* s. k., ig. vál. tagok.

A Magyar Történelmi Társulat 1933. évi május hó 4-én tartott igazgatóválasztmányi ülésének jegyzőkönyve.

Jelen vannak: dr. Domanovszky Sándor ügyvezető első alelnök elnökletele alatt: dr. Balanyi György, dr. Eckhart Ferenc, dr. Fekete Lajos, dr. Friedrich Endre, dr. Gombos F. Albin, Gyalóky Jenő, dr. Hajnal István, dr. Herzog József, dr. Horváth Jenő, dr. Jánossy Dénes, dr. Lux Kálmán, dr. Mályusz Elemér, Markó Árpád, dr. Miskolczy István, dr. Morvay Győző, dr. Petrovics Elek, dr. Bártfai

Szabó László, dr. Szentpétery Imre, dr. Szekfő Gyula, dr. Varjú Elemér ig. vál. tagok, dr. Lukinich Imre főtitkár, Novák Nándor pénztárnok és dr. Kossányi Béla titkár, mint jegyzőkönyvvezető.

Elnök megnyitja az ülést s üdvözlöi a megjelenteket.

25. Elnök napirend előtt megemlékszik arról a nagy veszteségről, amely a társulatot egykori nagyérdemű első alelnöke, később tiszteleti tagja, dr. Csánki Dezső államtitkár halálával érte, majd bejelenti az igazgatóválasztmány másik érdemes, buzgó tagjának Kollányi Ferencnek elhúnytát is. Elnök ezután beszámol a két haláleset alkalmából tett intézkedésekről és a Társulatnak a gyászszertartásokon való képviseltetéséről.

Elnök a jegyzőkönyv hitelesítésére dr. Friedreich Endre és dr. Szentpétery Imre ig. vál. tagokat kéri fel.

26. Elnök jelenti, hogy az igazgatóválasztmány a folyó évi március 16-án tartott ülésében úgy határozott, hogy a megüresedett másodalelnöki tisztséget a folyó évi rendes közgyűlés fogja betölteni. Tekintettel azonban arra, hogy a Társulat elnöke, dr. Hóman Bálint m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter a tudományos egyesületek munkásságának intenzívebbé tétele érdekében a rokon tudomány-szakú társulatok között bizonyos szorosabb együttműködést kíván létrehozni, ami az egyes társulatoknál esetleg alapszabálymódosítással összefüggő szervezeti változásokkal is járhat, elnök szerint kívánatos volna, ha az új másodalelnököt a Társulat csak az előbb említett változás keresztülvitele után választaná meg. A választás elhalasztásához a m. kir. belügyminisztérium mint a Társulat legfőbb felügyeleti hatósága, 140.792/1933. VIII. a. számú rendeletével hozzájárulását már megadta. Elnök javaslatát az igazgatóválasztmány elfogadja.

Több tárgy nem lévén, elnök az ülést berekeszti.

Dr. Kossányi Béla s. k., titkár. *Dr. Domanovszky Sándor* s. k., elnök.

Hitelesítjük :

Dr. Friedreich Endre s. k., *Dr. Szentpétery Imre* s. k., ig. vál. tagok.

A Magyar Történelmi Társulat 1933. évi május hó 4-én tartott gróf Klebelsberg Kuno-emlékülésének és évi rendes közgyűlésének jegyzőkönyve.

27. Dr. Hóman Bálint m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter, elnök megnyitja az emlékülést s elmondja megemlékezését a Társulat elhúnyt nagynevű elnökéről, dr. gróf Klebelsberg Kunóról. (Az emlékbeszéd teljes terjedelmében közölte a Századok 1933. évf. 7—8. számában.)

Az emlékbeszéd elhangzása után elnök megnyitja a Társulat 1933. évi rendes közgyűlését.

28. Elnök kegyeletes szavakban emlékszik meg a Társulat egykori nagyérdemű első alelnökének, majd tiszteleti tagjának, dr. Csánki Dezsőnek és a Társulat volt érdemes igazgatóválasztmányi tagjának, Kollányi Ferencnek elhúnytáról.

Elnök a jegyzőkönyv hitelesítésére dr. Bárány Gerő és dr. Gombocz Zoltán évdíjas rendes tagokat kéri fel.

29. Elnök jelenti, hogy az igazgatóválasztmány f. évi március hó 16-án tartott üléséből a közgyűlésnek tiszteleti tagokul való megválasztásra ajánlja : 1. dr. Angyal Dávid egyetemi ny. r. tanárt, a bécsi gróf Klebelsberg Kuno magyar történetkutató intézet igazgatóját, a XVII. századi és a Ferenc József-korabeli magyar

történet, valamint a Széchenyi-kérdés nagyérdemű bűvarát; 2. dr. Fináczy Ernő egyet. ny. r. tanár udvari tanácsost, a Magyar Tudományos Akadémia II. osztályának titkárát, a hazai oktatásügy történetének kiváló feldolgozóját és 3. dr. Szádeczky Kardoss Lajos egyetemi ny. r. tanárt, az erdélyi történet fáradhatatlan munkását.

Mint hogy a tiszteleti tagok választásánál az alapszabályok 28. §-a nem írja elő a titkos szavazást, elnök fölteszi a kérdést, kívánja-e a közgyűlés a titkos szavazás elrendelését.

Ily kívánság nem nyilvánulván meg, a Társulat közgyűlése dr. Angyal Dávid, dr. Fináczy Ernő és dr. Szádeczky Kardoss Lajos ig. vál. tagokat közfelkiáltással a Társulat tiszteleti tagjaivá választja meg.

30. Elnök jelenti, hogy az igazgatóválasztmány a folyó évi március hó 16-án tartott üléséből a társulati alapszabályok 5. és 6. §-ai értelmében levelező tagokul való megválasztásra ajánlja a közgyűlésnek: 1. dr. Paul Kehr egyetemi tanárt, a porosz állami levéltár korábbi főigazgatóját, a római porosz történeti intézet igazgatóját, a Monumenta Germaniae Historica központi igazgató-ságának elnökét, a középkori oklevelek ismert kiadóját, a történeti segédtudományok és a középkori történet érdemes művelőjét; 2. H. T. Colenbrander leydeni egyetemi tanárt, a holland történetírók nemzeti bizottságának elnökét, Hollandia és a holland gyarmatok történetének kiváló művelőjét; 3. Hans Nabholz zürichi egyetemi tanárt, a zürichi állami levéltár volt igazgatóját, Svájc történetének szorgalmas bűvarát és legújabb összefoglaló történetének egyik kiváló szerzőjét, az európai levéltárügy egyik vezető tekintélyét és 4. Stanislaw Kętrzinski varsói egyetemi tanárt, meghatalmazott minisztert, a lengyel köztársaság volt amerikai Egyesült-államokbeli és hollandiai követét, a lengyel történet és történeti segédtudományok érdemes munkását, a lengyel Báthory-Szövetség alelnökét.

A közgyűlés nem kívánván a titkos szavazást, az alapszabályok 28. §-a értelmében a javasoltakat közfelkiáltással a Társulat tiszteleti tagjaivá választja.

Elnök az ülést 5 percre felfüggeszti.

Szünet után az elnöklést dr. Domanovszky Sándor ügyvezető első alelnök veszi át.

31. Elnök az igazgatóválasztmánynak a közgyűlést megelőző ülésében hozott határozata értelmében javasolja, hogy a közgyűlés a napirendtől eltérően a megüresedett másodelnöki tisztséget egyelőre ne töltsé be. A m. kir. belügyminisztérium, mint legfelsőbb felügyeleti hatóság, ilyen döntéshez megelőzőleg már hozzájárult. A közgyűlés az elnök javaslatát elfogadja.

32. Elnök beszámol arról a mozgalomról, amelyet dr. Hegedüs Loránt volt m. kir. pénzügyminiszter indított gróf Széchenyi István naplói teljes sorozatának kiadása érdekében. A közgyűlés örömmel értesül dr. Hegedüs Loránt kezdeményezéséről és neki buzgó fáradozásáért hálás köszönetet szavaz.

33. Elnök előadja, hogy a társulati alapszabályok értelmében lejárt az 1927. évben az 1927—32. évkörre választott tíz igazgatóválasztmányi tag megbízatása. Ezen tíz kilépő tag helyén kívül betöltendő az 1930—35-i évkörből az elhunyt dr. Dézsi Lajos, az 1932—37-i évkörből az elhunyt dr. Áldásy Antal, az 1928—33-i évkörből az elhunyt Kollányi Ferenc, az 1929—34-i évkörből az időközben elnökké választott dr. Hóman Bálint, az 1930—35-i évkörből az ezen közgyűlés által tiszteleti taggá választott dr. Angyal

Dávid helye. Az ugyancsak tiszteleti tagokká választott dr. Fináczy Ernő és dr. Szádeczky Kardoss Lajos helyének betöltéséről külön nem kell gondoskodni, minthogy nevezettek az alapszabályok értelmében a folyó évben kilépő igazgatóválasztmányi tagok között vannak. A közgyűlésnek tehát 15 új igazgatóválasztmányi tagot kell választania.

Elnök ezek után az alapszabályok 20., 21. és 30. §-ai értelmében elrendeli a megüresedett 15 igazgatóválasztmányi tagsági hely betöltésére a titkos szavazást, s a szavazatszedő bizottság elnökéül dr. Hajnal István ig. vál. tagot, tagjaiul pedig dr. Fekete Nagy Antal és dr. Szilágyi Loránt évdíjas rendes tagokat kéri fel. Elnök a szavazás tartamára az ülést felfüggeszti.

A megejtett szavazás után az elnöklést újból dr. Hóman Bálint elnök veszi át.

34. Elnök az ülést újból megnyitva felkéri dr. Jánossy Dénes ig. vál. tagot „A szaloniki per” című előadásának megtartására.

A felolvasás elhangzása után elnök a felolvasónak a nagyérdékű előadásért köszönetet mond.

35. Elnök felkérésére dr. Lukinich Imre főtitkár bemutatja jelentését a Társulat 1932. évi munkásságáról. (A jelentés közölve a Századok 1933. évf. 7—8. számában.) — Tudomásul szolgál.

36. Elnök bemutatja a Számvizsgáló Bizottság jelentését, a Társulat 1932. évi zárószámadását és az igazgatóválasztmány által megállapított költségvetést. Elnök javaslatára a közgyűlés a jelentést és a számadásokat tudomásul veszi, illetve elfogadja és Novák Nándor társulati pénztárnoknak a felmentést a szokásos fentartással megadja. Elnök javasolja, hogy a közgyűlés az ügyvezető első al-elnöknek s a Társulat tisztviselőinek a gondos s körültekintéssel vezetett ügyvitelért elismerését, Schiller Rezső és dr. Pleidell Ambrus számvizsgáló bizottsági tagoknak pedig fáradozásukért köszönetét fejezze ki. A javaslatok elfogadtnak.

37. Dr. Hajnal István ig. vál. tag, a szavazatszedő bizottság elnöke jelenti, hogy a megválasztandó 15 igazgatóválasztmányi tagra összesen 89 érvényes szavazat adatott le. Ebből dr. Gergely Sámuel, dr. Lukinich Imre 89, dr. Eckhart Ferenc, dr. Hekler Antal, dr. Herzog József, dr. Kornis Gyula 88, dr. Császár Elemér, dr. Dékány István 87, dr. Pleidell Ambrus 84, dr. Deér József, dr. Lux Kálmán 82, dr. Tóth László 81, dr. Alföldi András 80, dr. Bartoniek Emma 78, dr. Iványi-Grünwald Béla 73 szavazatot nyert. 21 szavazat esett ezenkívül Ernyey Józsefre.

Elnök e bejelentés alapján dr. Császár Elemért, dr. Dékány Istvánt, dr. Eckhart Ferencet, dr. Gergely Sámuel, dr. Hekler Antalt, dr. Herzog Józsefet, dr. Kornis Gyulát, dr. Lukinich Imrét, dr. Lux Kálmánt, dr. Pleidell Ambrust az 1933—38. évkörre, dr. Deér Józsefet az 1932—37., dr. Alföldi Andrást és dr. Tóth Lászlót az 1930—35., dr. Bartoniek Emmát az 1929—34., dr. Iványi-Grünwald Bélát pedig az 1928—33. évkör még hátralévő részére megválasztott igazgatóválasztmányi tagoknak jelenti ki.

Több tárgy nem lévén, elnök az ülést berekeszti.

Dr. Kossányi Béla s. k.,
titkár.

Dr. Hóman Bálint s. k.,
Dr. Domanovszky Sándor s. k.,
elnök.

Hitelesítjük :

Dr. Bárány Gerő s. k., Dr. Gombocz Zoltán s. k., évd. r. tagok.

A Magyar Történelmi Társulat 1933. évi június hó 8-án d. u. 5 órakor tartott felolvasó-, illetőleg igazgatóválasztmányi ülésének jegyzőkönyve.

Jelen vannak : dr. Domanovszky Sándor ügyvezető első alelnök elnöke alatt dr. Bartoniek Emma, dr. Deér József, dr. Döry Ferenc, dr. Eckhart Ferenc, dr. Friedreich Endre, dr. Gárdonyi Albert, Gyálókay Jenő, dr. Hajnal István, dr. Herzog József, dr. Iványi-Grünwald Béla, dr. Melich János, dr. Morvay Győző, dr. Patek Ferenc, dr. Petri Mór, Pileh Jenő, dr. Tóth László ig. vál. tagok és dr. Kossányi Béla titkár, mint jegyzőkönyvvezető.

Elnök megnyitja az ülést s üdvözi a megjelenteket.

38. Elnök felkérésére dr. Váczy Péter évd. r. tag felolvassa „Királyság és királysze a magyar középkorban“ című tanulmányát. Elnök a nagyérdékű előadásért köszönetet mond.

Szünet után elnök az ülést újból megnyitja s a jegyzőkönyv hitelesítésére dr. Eckhart Ferenc és dr. Hajnal István ig. vál. tagokat kéri fel.

39. Titkár bemutatja a beérkezett tagajánlásokat. Évd. r. tagokul ajánlatnak 1933-tól : dr. Szily Kálmán államtitkár, műgy. ny. r. tanár, dr. Lórándt Dénes ny. cs. és kir. tábornok, Budapest, dr. Révész Imre egy. ny. r. tanár Debrecen, Ghyczy Jenő m. kir. követségi tanácsos, Prága, dr. Dehény Mária tanítónőképezdei igazgató Baja, Kosciusko Zbigniew magist. phil. Kraków, M. kir. Kúria könyvtára, Budapest, Áll. polg. fiú- és leányiskola tanári kara, Mátészalka, valamennyit ajánlja a főtítkár ; Bónis György joghallgató Budapest, ajánlja dr. Eckhart Ferenc. — Megválasztatnak.

40. Elnök jelenti, hogy az a mozgalom, amelyet pár hónap előtt dr. Hegedüs Lóránt volt pénzügyminiszter gróf Széchenyi István naplói teljes sorozatának kiadása érdekében indított, fényes sikerrel befejeződött. Közli, hogy dr. Hegedüs Lórántnak kitartó fáradozással a kiadványsorozat 105 példányára sikerült előfizetőt gyűjtenie, aminek következtében a naplók megjelenése immár biztosítva van. — Az igazgatóválasztmány nagy örömmel veszi tudomásul a bejelentést s felkéri az elnökséget, hogy dr. Hegedüs Lóránt volt pénzügyminiszternek lelkes, áldozatkész fáradozásáért és támogatásáért a Társulat legmélyebb köszönetét tolmácsolja. Az ig. választmány egyben elhatározza, hogy hálás érzelmeinek jegyzőkönyvileg is kifejezést ad.

41. Elnök a Századok szerkesztősége nevében javasolja, hogy mivel a társulat nehéz anyagi helyzete miatt a folyóirat terjedelme nem növelhető, viszont több elfogadott kézirat hosszabb idő óta megjelenésre vár, próbaképen decemberben egy pótfüzet adassék ki. Mivel az érdekelt szerzők tiszteletdíjukról teljesen, a szerkesztőség, főtítkár és titkár honoráriumuk 25—40%-áról lemondottak, az esetben, ha a pótfüzetre 250 előfizető jelentkezik, ez már kiadható volna. A nyomdaköltségeknél még fennforgó hiány ugyanis azért, hogy a Századok írói tiszteletdíja a petit szedésű közlemények kivételével az eddigi ívenkénti 80 P-ről 64 P-re szállíthatnák le, fedezhető volna. — Hosszabb eszmecsere után az igazgató-választmány az előterjesztett javaslatokat elfogadja.

Több tárgy nem lévén, elnök az ülést berekeszti.

Dr. Kossányi Béla s. k., titkár. *Dr. Domanovszky Sándor* s. k. elnök.

Hitelesítjük :

Dr. Eckhart Ferenc s. k., *Dr. Hajnal István* s. k. ig. vál. tagok.

	Lap	Lap	
<i>Fleischer Gy.</i> : Johann Bergl. — A felsőcefénti gr. Edelsheim- Gyulai-kastély és mennyeye- zetképei. (<i>Genthon I.</i>)	345	<i>Hunyadi F.</i> : Cegléd 1870-től napjainkig. (<i>Eperjessy K.</i>)	349
<i>Fuhrmann K.</i> : Gr. Teleki József és a magyar-francia kapcsola- latok. (<i>Halász G.</i>)	346	<i>Monti, G. M.</i> : Il mezzogiorno d'Italia nel medioevo (<i>Mis- kolezy I.</i>)	350
<i>Skala I.</i> : Gr. Széchenyi István és a magyar romantizmus. (<i>Varga Z.</i>)	346	<i>Bruneau, A.</i> : Traditions et poli- tique de la France au Levant (<i>Ungár L.</i>)	350
<i>Gyalóka J.</i> : Az első orosz meg- szállás és Erdély felszabadí- tása. (<i>Varga E.</i>)	347	<i>Perojevič, M.</i> : Petar Kružić. (<i>Bajza J.</i>)	350
<i>Németh I.</i> : Vág község törté- nete. (<i>Döry F.</i>)	347	<i>Autin, A.</i> : L'Institution Chré- tienne de Calvin. (<i>Révész I.</i>)	352
<i>Wick B.</i> : Kassa régi temetői. (<i>Pozsonyi-Filtsch Z.</i>)	348	<i>Refik, A.</i> : Osmanli devrinde Türkiyemadenleri. (<i>Fekete L.</i>)	352
		<i>Tóth L.—Zambra A.</i> : A Gari- baldi-kiállítás katalógusa. (<i>Kastner J.</i>)	353

Tárca.

LUKINICH IMRE: Jelentés a Magyar Történelmi Társulat 1932. évi működéséről	354
ERDÉLYI LÁSZLÓ: Néhány észrevétel „Anjou-királyaink reformjai és a nápolyi viszonyok“ dolgában	357
Gróf Széchenyi István naplójának kiadása	359
<i>Hivatalos rész</i>	360

KÁROLYI ÁRPÁD EMLÉKKÖNYV

Történetíróink doyenjének nyolcvanadik születésnapja alkalmából Társulatunk elnöke nyújtotta át ezt az Emlékkönyvet, amely Szekfü Gyula tollából méltatást közöl a tudós jubilánsról és azonkívül 35 különböző értékes történeti tanulmányt tartalmaz.

Az 590 lap terjedelmű Emlékkönyvet, amelynek bolti ára 20 P, Társulatunk tagjai a Társulat titkári hivatalában 12 P kedvezményes áron szerezhetik meg.

Előfizetési felhívás

a Századok 1933. évi pótfüzetére.

Nyíltan be kell jelentenünk, hogy a Társulat és folyóirata súlyos anyagi helyzetben van, mivel a tagdíjak igen tekintélyes része évek óta nem folyik be rendesen. Ha az idei év bevételei arányában jelentetnők meg folyóiratunkat, annak terjedelmét erősen csökkentenünk kellene. Azt hisszük azonban, hogy akkor, amidőn a történettudomány a nemzeti művelődés tényezői között egyre nagyobb súlyt nyer és a különböző impériumok alá került magyarság egységes történeti tudatának kiépítésén kell fáradoznia, a legrégebb magyar történeti szakfolyóirat nem korlátozhatja tovább terjedelmét. Ellenkezőleg, megsokszorozódott feladatai elvégzésére — nem utolsó sorban a történeti irodalom tárgyilagos bírálata végett is — az eddiginél nagyobb terjedelemben kellene megjelennie, hiszen jelenleg munkatársainak tanulmányai és kritikáik közlésére nem egyszer hosszabb ideig kell várakozniok. A Társulat elnöksége e nehéz helyzet megoldására kísérletet óhajt tenni egy pótfüzet kiadásával. Ez oly szak tanulmányokat tartalmazna, amelyek vagy nagy terjedelműek, vagy az olvasóközönség szélesebb köreinek érdeklődésére kevésbé számíthatnának, megjelenésük azonban tudományos szempontból mégis kívánatos. Ilymódon a Századok fokozottabban közölhetne olyan tanulmányokat, amelyek folytatásokban nem aprózódának szét és vagy tárgyuknál fogva általánosabb érdekűek, vagy mert a történettudomány egyes területein folyó munkáról, főleg a megszállt területekkel kapcsolatos nem-magyar nyelvű és célú tudományos törekvésekről számolnak be, alkalmasak lehetnek a történetírói tevékenység irányítására is. A Pótfüzet-et, ha sikerülne állandósítani, elsősorban arra szánnók, hogy a fiatal tudósgeneráció közölhesse ott a maga kutatásainak eredményeit. Jelenleg ugyanis az a veszély fenyeget, hogy éppen ez a generáció, ha a gazdasági viszonyok elgáncsolják jószándékú törekvéseit, átsiklik a publicisztika vagy a népszerűsítő szintetizálás terére, mielőtt még a verejtékes kútfőtanulmányokban tehetségét kicsiszolhatta volna.

Mivel az 1933. évi pótfüzet terheit a Társulat, súlyos költségvetési hiánnyal küzködve, nem vállalhatja, a Társulat szerkesztősége és titkársága eddigi tiszteletdíjának igen jelentékeny részét — 25—40%-ot — ajánlotta fel a nyomdaköltségek fedezésére, a tanulmányok szerzői pedig minden tiszteletdíjról lemondottak. Sajnos, mindez nem elég. Még legalább 250 előfizetőnek kell jelentkeznie. A körülbelül 8—10 íves füzet árát — éppen a szerzők áldozatkészsége folytán, amelyet a Társulat vezetősége csak a rendkívüli viszonyokra való tekintettel kényszerűségből fogadott el — az önköltségi áron alul, 3 P-ben állapítottuk meg. A füzet az idei évfolyam kiegészítő részét jelenti, mert folytatólagos lapszámozást nyer és tartalma az évi tartalomjegyzékbe is felvételik, amire a könyvtárak és mindazoknak a figyelmét, akik folyóiratuk teljességére ügyelnek, eleve felhívjuk. Az idei füzet a következő tanulmányokat tartalmazná:

Tóth Zoltán : A „gladius divinitus ordinatus“.

Moravcsik Gyula : III. Béla és a bizánci birodalom Mánuel halála után.

Botár Imre : Forgách Ferenc Emlékiratainak kritikája.

Harasztó Emil : Barokk zene és kuruc nóta.

Bakács István : A sómonopólium Magyarországon III. Károly korában.

Kérjük olvasóinkat, szíveskedjenek november 10-ig a Társulat titkárságának levelezőlapra bejelenteni, hogy igényt tartanak-e a pótfüzetre, ill. hogy 1099. sz. postai befizetési lapon „Pótfüzet“ jelzéssel 3 P-t küldjenek be. Kellő számú előfizető jelentkezése esetén a füzet az idei 4. számmal együttesen december közepén fog szétküldetni.

01008

23

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI
TÁRSULAT KÖZLÖNYE

A VÁLASZTMÁNY MEGBIZÁSÁBÓL SZERKESZTI
DOMANOVSKY SÁNDOR, HAJNAL ISTVÁN
ÉS MÁLYOSZ ELEMÉR

LXVII. ÉVF. 9—10. SZÁM. 1933. NOV.—DEC.
KIRÁLYI MAGYAR EGYETEMI NYOMDA, BUDAPEST.
1933.

MI KÖNYV

FIGYELMEZTETÉS. Az 1933-i évfolyam címlapját és tartalomjegyzékét, mivel az a Pótfüzetet is felöleli, a jövő évi első számhoz mellékelve fogjuk megküldeni.

Tartalom.

	Lap
FETICH NÁNDOR: A levediai magyarság a régészet megvilágításában. (II. közl.)	369
MARKÓ ÁRPÁD: A nagyszombati csata. (II. közl.)	400
BARÁTH TIBOR: A VII. nemzetközi történettudományi kongresszus	430

Történeti irodalom.

GALLA FERENC: A clunyi reform hatása Magyarországon. Ism.: <i>Deér József</i>	437
HORVÁTH, CONSTANTINUS: Johannis Lemovicensis (abbatis de Zire 1208—1218) opera omnia. I—III. Ism.: <i>Heilig Konrád</i>	445
HÁZI JENŐ: Sopron szabad királyi város története. I. 4—7., II. 1—2. Ism.: <i>Kring Miklós</i>	451
IFJ. IVÁNYI-GRÜNWARD BÉLA: Gr. Széchenyi István: Hitel. Ism.: <i>Ungár László</i>	455
HEGEDÜS LÓRÁNT: Gróf Széchenyi István regénye és éjszakája. Ism.: <i>Angyal Dávid</i>	460
HEGEDÜS LÓRÁNT: Gróf Széchenyi István regénye és éjszakája bizonyítékai. Ism.: <i>Angyal Dávid</i>	460

Szemle.

	Lap		Lap
<i>Kampis A.</i> : A középkori magyar faszobrászat története. (<i>Genthon I.</i>)	465	<i>Rezik J.</i> : Az 1687. évben felállított eperjesi vérpad. (<i>Bruckner Gy.</i>)	466

(Folytatása a boríték harmadik oldalán.)

Ismertetésre szánt könyvek, valamint kéziratok a szerkesztőség címére, Budapest VIII, Múzeum-körút 6. Bölcsészettkar, küldendők.

Kiadóhivatal: I., Vár, Országos Levéltár, Bécsikapu-tér 4.
A szerkesztésért és kiadásért dr. Domanovszky Sándor felelős.

A „Századok“-at a M. Történelmi Társulat tagjai tagsági járulékként kapják. Évi tagsági díj 10 P. Nem tagok 16 P évi előfizetés ellenében.

Társulatunk pénztárnokának Balassa Nándor m. kir. belügyminiszteri számvevőségi főtanácsosnak lakáscíme: Budapest VIII, Baross-utca 44. IV. 2.

A levediai magyarság a régészet megvilágításában.

II. közlemény.

Az eddigiekben¹ a honfoglaló magyarság kialakulásának körülményeit vizsgálva, a gazdaságtörténeti kérdéseket helyeztük előtérbe. A honfoglalóktól ránkmaradt sokszáz tárgyi emléknek a történettudomány számára való értékesítése ugyanis elsősorban a gazdasági viszonyok behatóbb vizsgálatát kívánta meg. Mivel a honfoglalók fegyverei, használati eszközei, díszítményei és ékszerei az akkori gazdasági életből származnak, annak közvetlen tanui, joggal következtethetünk belőlük előbb a gazdasági viszonyokra, majd, közvetve, fontos történeti tényekre is. Lépünk most közelebb a tárgyi emlékekhez, hogy ezek alapján a levediai magyarság viszonyairól közelebbi részleteket tudhassunk meg. Az alábbiakban a vezérfonalat egyes leletek és leletesoportok fogják adni. Minthogy az egész emlékanyagot behatóan nem taglalhatom, a reá vonatkozó főbb kérdéseket részekre osztva tárgyalom, mégpedig az egyes kiemelkedő leletek alapján. Mindenekelőtt vizsgálni fogom a kazár-magyar összefüggéseket (1.), majd a hencidai temető (2.) és a nagy benepusztai lelet (3.) ismertetése után áttérek a nevezetes tarsolylemezek történeti jelentőségének vizsgálatára (4.). Ez utóbbi emlékek az európai régészetnek egészen izoláltan álló és művészeti kiválóságuknál fogva feltűnő és különleges emlékesoportját alkotják, melynek történeti háttere nemcsak a magyar mult szempontjából érdekes, hanem nagyjelentőségű világtörténeti eseményekkel is kapcsolatos. Végül rövid áttekintést kívánok nyújtani a levediai magyarság anyagi kultúrájáról (5.), más alkalomra tartva fenn mindannak összefoglalását, amit a régészeti emlékek alapján szellemi kultúrájáról megállapíthatunk.

¹ Századok, 1933. 250. sk. 1.

1. Kazár-magyar összefüggések.

Mindenekelőtt a kazár és magyar régiségek megkülönböztetésének kérdését kell tisztáznunk. A magyar archaeológia nem ismerte az Oroszország területén található kazár régiségeket, a külföldi archaeológiának pedig magyar emlékekről nem volt tudomása. Arne például a kazár régiségek tárgyalásánál¹ szinte észrevétlenül megy át a magyarországi rokon emlékekre, anélkül, hogy fejlődésbeli különbséget tenne közöttük; csupán annyit jegyez meg, hogy az utóbbiak kétségtelenül Oroszország délkeleti részéből, a magyarok inváziója alkalmával kerültek el. Az orosz régészeti irodalomban még ilyesféle megállapítást sem találunk. Általában az ilyen régiségeket bolgárokkal, kazárokkal, alánokkal (!) és általánosságban „steppenépekkel“ szokták kapcsolatba hozni. Magyarország, sajnos, e tekintetben is terra incognita a külföld előtt. Ha Arne az általa érintett nyomon haladt volna és különösen, ha Magyarországból indult volna ki, úgy bizonyára eljutott volna a fejlődésbeli különbségek megállapításához és így a kazár és magyar régiségek közötti különbségek meghatározásához is. Másik hiba, hogy a magyarság oroszföldi két utolsó megmozdulásának dátumát (889 és 895) nem vették tekintetbe, ennél fogva a levediai készítmények idejét nem tudták meghatározni. Miután egyébként is a legnagyobb mennyiségű régiséganyag Magyarországon maradt meg, a kazár vonatkozások keresésénél azt az eljárást követjük, hogy az oroszországi leleteket a hazai honfoglaló-sírok leleteihez mérjük.

Mivel az orosz archaeológiai irodalomban csak mozaikszemeket találunk, a kazár vonatkozásokról is csak vázlatos képet adhatunk. A kazárok történetére vonatkozóan utalok Németh Gyula legutóbbi könyvére² és az ott közölt irodalomra. A kazárok az 560-as évek óta vezető népe Dél-Oroszországnak. Birodalmuk idők folyamán elsősorban kereskedő és más békés foglalkozásokat űző országgá változott, mint a volgai bolgároké is. Nemcsak az arab írónál találunk sok közös vonást a két ország között, hanem a tárgyi emlékekben is. A kazár állam békés, erősen letelepedett életmódot mutató jellege miatt nem fejlődött katonai állammá, ezért a normann mozgalmak megindulása idején korábbi vezető szerepét megtartani nem tudta. Haderejét inkább határ-

¹ Arne, T. J.: *La Suède et l'Orient*, Uppsala, 1914. 124. l.

² A honfoglaló magyarság kialakulása, Budapest, 1930. 203. sk. l.

védelemre állította be.¹ Ez magyarázza meg, hogy a nagyobb kazár központokat a birodalom határán, vagy ahhoz közel találjuk. A Krim-félsziget délnyugati partján fekvő Cherson, Kiev, az északi Kaukázusban fekvő Kumbulta, Dzvizig, Kamunta, Koban,² végül maga Itil is a Volga-torkolat közelében, mind a birodalom perifériájához közeleső helyek. Sarkel építése is (a 830-as években) védelmi célt szolgált és pedig Vasiljev szerint elsősorban a Fekete-tengeren kalózkodó normannok ellen.³ A kazár határvégek között szempontunkból legfontosabb Verchne-Saltovo a Donec mellett, Charkovtól északkeletre. Ezzel bővebben kell foglalkoznunk.

A Donec jobbpartján fekvő Verchne-Saltovo hatalmas erőd és telep volt, mely egyúttal a Donec-útvonal kereskedelmi forgalmát is biztosította. A mai község déli határában feküsznek az erődítés maradványai (gorodisce, kőfal romjaival). Sajnos, az erőd ezideig még csaknem teljesen feltáratlan. A községtől nyugatra fekvő dombokon terül el Európának egyik legnagyobb kiterjedésű középkori temetője. A több ezerre, talán tízezer sírnál is többre menő temetőben eddig számos, de aránylag rövid lélegzetű ásatásokat végeztek.⁴ A leletek legnagyobb része a charkovi egyetem

¹ Fehér, G. : Bulgarisch—ungarische Beziehungen in den V—XI. Jahrhunderten, Keleti Szemle, XIX. (1921.) 81. sk. 1.

² Uvarova : Materialy po arch. Kavkaza, Moszkva, 1900. 170., 210. l. ; Hančar, Fr. : Der Inhalt eines Kobaner Katakombengrabes, Mitt. d. Anthr. Ges. in Wien, LXIII. (1933.) 34. sk. 1. Hančar érvelése a kazárok mellett (i. m. 42. sk. 1.) előttem helyesnek látszik.

³ Vasiljev, A. A. : Goty v Krymu, Izvestija GAIMK, V. Lenin-grad, 1927. 223—225. l. szerint legvalószínűbb, hogy ezek az intézkedések az északi „rus”-ok miatt váltak szükségessé. Ugyanis a magyarok, akik Vasiljev szerint 822—826 körül jönnek keletről a Don és Dnepr közötti Levediába, a kazárokkal állandóan jó viszonyban élnek, vállalkozásaikban részt vesznek stb., a besenyő veszedelem pedig csak sokkal később, a IX. század végén válik fenyegetővé. Hrushevskij, M. : Geschichte des ukrainischen Volkes, Leipzig, 1906. 160. l. szerint ez az ellenség a nyugaton megalakuló Oroszország („Russland”) volt. L. még u. i. 1. megj.

⁴ Fedorovskij, A. : Verchne-Saltovskij kamernyj mogilnik VIII—X. v., Vjesztnik Charkovszkavo Isztoriko-Filolog. Obscesztva, II. Charkov, 1912. (különlenyomat), 1—15. l. Ez a folyóirat nehezen hozzáférhető lévén, a fontosabb irodalmat ez után közlöm. Trudy Charkovskavo predvar. Komiteta po ustr. XII. arch. sjezda, Charkov, 1902. I. 352. l. ; a XII. archaeológiai kongresszus katalógusa, Charkov, 1902. 130—177. ; Izvestija XII. arch. sjezda v Charkovje, 1902. 124—128. l. ; Babenko, V. A. : Raskopki katakombnavo mogilnika v Verchnem-Saltovje, Trudy Charkovskoi kommissij po ustr. XIII. arch. sjezda v Jekaterinoslavje, Charkov, 1905. 547—552. Az ásatások jegyzőkönyve : ugyanitt 553—557. l. ; Pokrovskij, A. M. : Verchne-Saltovskij mogilnik, Trudy XII. arch. sjezda v Charkovje,

múzeumában és a moszkvai Történeti Múzeumban található. A régészeti emlékek, melyek nemcsak a sírokból, de magából a gorodiscéből is kerültek elő, arra vallanak, hogy e terület ősidők óta különböző kultúrák színhelye volt. Bennünket most természetesen csak a kazár korszak érdekel s a leletek bősége lehetővé teszi, hogy ma már erről archaeológiai alapon beszélhessünk. Mivel pedig a verchne-saltavói emlékek minden tekintetben hasonlók az északi kaukázusi régiségekhez, egyúttal módunkban van általában a kazár fémművességről is szólni.

A kazár fémművesség a belsőázsiai származás révén rokon az avar fémművességgel. Egyúttal azonban lényeges különbségek is vannak közöttük, ami történeti okokban leli magyarázatát. A kazárság magával hozza Belső-Ázsiából annak a fémművességnek technikai eljárását (tömör bronzöntés) és egyes alapformáit (szíjvég, övveret stb.), amely a Belső-Ázsiában szervezkedő avarság körében virágzott és amelynek alkotásai nagy mennyiségben kerültek Magyarországra az avarok révén. Ennek a fémművességnek keleten maradt nyomait erősen visszafejlődött formában ismerjük: egészen az Altaj-hegységig¹ és azon túl is a kínai birodalom északi területéig vissza tudjuk vezetni. Míg az ázsiai avar fémművesség kifejlődése és felvirágzása a belsőázsiai (valószínűen nyugati mongol) steppéken ment végbe, addig a tulajdonképeni kazár fémművesség kifejlődése a déloroszországi kazár birodalom történetéhez fűződik és az itteni gazdasági életnek kialakulásával és állandósulásával, különösen pedig az arab birodalom megalakulása utáni időkben vesz nagyobb lendületet. A déloroszországi viszonyok és az arab világgal való intenzív kapcsolatok rányomták a maguk bélyegét a kazár fémművességre. Viszont a magyarországi avarok fémművességében a Dél-Oroszországból magukkal ragadtott bolgár kuturgurok,² meg Bizánc fémművessége jelenti az

I. Moszkva, 1905. 465—491. l.; Babenko, V. A.: Sto dali novavo posljednija raskopki v Verchnem-Saltovje, ásatási napló 1905—1906. évekről, kiegészítés a közleményhez és az 1906. évi újabb ásatás naplója: Trudy XIII. arch. sjezda v Jekaterinoslavje, Moszkva, 1907. 381—418. o.; Makarenko, N. E.: Ocsot ob arch. izsljed. v Charkovskoi i Voronezszzkij gubernij, Izvjesztija IAK, vyp. 19. Szentpétervár, 1906. 122—144. l.; Babenko, V. A.: Novyja systematicseskija izsljedovanjija Verchne-Saltovskavo katakombnavo mogilnika 1908 g., Trudy XIV. arch. sjezda v Csernigovje, III. köt., Moszkva, 1910. 216—254. l.

¹ Az elterjedés egyes pontjairól: Materialy po Etnografij, III. 2. Leningrad, 1927. 49—50. l.

² Alföldi, A.: Archäologische Spuren der Hunnen, Germania, 16. (1932) 135. l.

új réteget. Az avar és kazár birodalomnak izoláltsága, érdekellentétessége, egymagában elegendő magyarázat arra, hogy a kazár fémművesség további fejlődésére vonatkozólag az avar birodalom felől további impulzusokat nem lehet megállapítani.

A verchne-saltovói emlékekből meglehetősen teljes képet adó összeállítást közöltem legutóbb,¹ s így a leletek leírását mellőzhetőnek vélem. Kétségtelen, hogy a honfoglalók díszítményei számára az alapot ezek az emlékek szolgáltatták. Arne szerint is Verchne-Saltovo volt az egyik központ, melyből a jellegzetes steppei díszítmények különféle irányokban szétterjedtek.² Ezek részint még a belsőázsiai származásra valló tömör bronzöntés technikáját őrzik, részint pedig vékonyabb lemezből készültek préselés útján. Az utóbbiak legnagyobb részben helyi készítmények, melyeknek datálását a fiatal arab művészet hatásának világos nyomai teszik lehetővé. Jellemző a kazár fémművességre, hogy az öntött és préselt készítmények között sokkal szorosabb belső kapcsolat van, mint a magyarországi avar emlékeknek Belső-Ázsiára visszamenő bronzöntéses és nyugatibb préseléses része között. Ez a kazároknál a hosszú ideig tartó virágzás következménye. Ezek a körülmények teszik elkülöníthetővé a levediai fémművességet. A levediai magyarság anyagi kultúrájára jellemző fegyvereknek, használati eszközöknek, ékszereknek és díszítményeknek *közvetlen* előzményeit többé-kevésbé fejletlenebb formában megtaláljuk Verchne-Saltovón. Rendkívül jelentős az a régészeti megállapítás, hogy viszont a kialakult honfoglaláskori díszítőművészetet feltűnítő emlékek magából Verchne-Saltovóból — legalább ezideig — nem ismeretesek. Ez történeti szempontból a következőket jelenti:

1. A levediai magyarság számára, melynek lovasnomád harcos szervezete a IX. század közepe után, illetőleg a 889. előtti évtizedekben nyert végleges formát, az egészen más jellegű kazár birodalom erődje, Verchne-Saltovo korábbi, stratégiai jelentőségét elveszítette, és pedig először a haditaktika megváltozása miatt, másodsor, mert Verchne-Saltovo a levediai magyarság területének közepe tájára esett s a normann-magyar gazdasági kapcsolatok érdekeinek megvédésénél ennél fogva már nem játszhatott nagyobb szerepet.

¹ Fettich, N.: Bronzeguss und Nomadenkunst, Prága, 1929. XIV. tábla.

² La Suède et l'Orient, 121. l.

2. Az éles szakadék, amely a verchne-saltovói emlékek és a honfoglaló magyarság emlékei között fennáll, lehetővé teszi, hogy a régészeti emlékek alapján külön beszélhessünk egyrészt Verchne-Saltovo lakosairól, a korábbi kazár uralom alatti kazár és vegyes steppei népelemekről és azok maradványairól, másrészt pedig a levediai magyarságról, szintén erősen kevert, különféle népelemekből álló nomádállamról; más szóval, hogy a levediai magyarságot archaeológiai alapon Oroszország területén a kazároktól elkülöníthessük. Bár közvetlen régészeti bizonyítékok magából Verchne-Saltovóból nincsenek, mégis kétségtelennek látszik, amit az egész temető szakszerű feltárása is talán igazolni fog, hogy Verchne-Saltovón a levediai gazdasági fellendülés idején magyar elemek uralkodtak, olyanformán, mint ahogy korábban kazár tudun ült benn Kievben és Chersonban.

3. Fölvetődik a kérdés, vajjon Verchne-Saltovónak és a Donec-medencének magyar kézre jutása és a kazárok kabar nevű törzsének a magyarsághoz való csatlakozása között nincs-e okozati összefüggés? A levediai fémművéség normann rétegének bizonyossága szerint a Kievbe vezető fő útvonal, a Don-Donec-út a levediai korszaknak legalább is jó részében (második felében) a magyarság kezén volt. Lehetetlen tehát, hogy Verchne-Saltovo is ne jutott volna a magyarság birtokába. Az irodalmi források semmit sem szólnak erről az eseményről, mint Verchne-Saltovóról sem. Valószínű, hogy a változás észrevétlenül, a kazár hatalom gyengülésével párhuzamosan ment végbe. Ha csak részben is helytállók Marquart fejtegetései Árpád megválasztásának körülményeit illetően,¹ úgy arra lehetne következtetni, hogy 862. körül Verchne-Saltovo és a Donec-medence már (régóta?) a magyarság érdekeit szolgálja.

4. Az a körülmény, hogy Verchne-Saltovónak anyagi kultúrájából az eddigi adatok szerint a kialakult levediai fémművéség produktumai hiányzanak, összefüggésben lehet a kazár kultúra hanyatlásával, amely Marquart szerint 840. körül kezdődik.² Mivel ezzel párhuzamosan halad a magyarság gazdasági megerősödése, a két jelenség között okozati összefüggés tételezhető fel. A magyarság részén a normann-arab érdekkörbe való kapcsolódás, kazár részen a bizánci birodalom háttérbe szorulása Kelet gazdasági életében — ami szükségképen a Bizánc felé orientálódott

¹ Streifzüge, 35. és 52. sk. 1.

² Streifzüge, 162. l.

kazár birodalom hanyatlását vonta maga után: — ezek az egymással szemben álló körülmények.

Bár a kontinuitást Verchne-Saltovóban nem tudjuk kimutatni, mégis az egész kazár régiséganyagnak a levediai fémművesség emlékeivel való egybevetése világosan tanuskodik *bizonyos fokú* kontinuitás mellett. Az egész anyagot ennek bizonyítására itt nem sorakoztathatom fel, hanem csak az összehasonlítás végeredményét közlöm néhány példával illusztrálva. A fejlődésben három fázist lehet megkülönböztetni:

1. A kazár korszakot, melyben a magyarságot archaeológiai alapon még nem lehet elkülöníteni. Ebben a magyarság anyagi kultúrája olyanféle viszonyban állott a kazár birodaloméval, mint később a kabaroké a levediai magyarságéval. Ez a korszak a 830. körüli időig számítható. Ebből a korszakból aránylag nagyszámú emléket ismerünk, legnagyobb része Verchne-Saltovóról származik.

2. Az átmeneti időben a kazár fémművesség produktumai még nagy mennyiségben vannak használatban mind a kazárok, mind a magyarok és egyéb steppei népek körében, melyek a kazár birodalom kötelékébe tartoztak. De ebben a korszakban a magyarság fölülkerekedve, a fontosabb kereskedelmi utak és központok birtokában az arab birodalomból kereskedelmi úton nyert ezüstöt maga kezdi a központok műhelyeibe feldolgoztatni. Úgy ebben, mint a megelőző korszakban különböző irányokba exportálják a fémművességi készítményeket. Erre az átmeneti korra jellemzők a nagy redikori kincsleletnek (permi korm. cserdyni ker.) steppei eredetű ezüst övdíszítményei, melyek között szerepelnek jellegzetes kazár veretformák, de már a levediai fémművességnek is jellemző vonásaival.¹ A sírleletek között idetartozik a vorobjevói lelet (voronezsi korm. bogucsari ker.). Ez utóbbi az egyetlen hiteles *sírlelet* Oroszországban, mely mint a honfoglaló magyarság egyik törzsétől származó, magában a Konstantinos Porphyrogenetos által Levedia-nak nevezett hazában, a kiköltözködés előtti időből ismeretes.² A kazár elemek itt még egész intenzíven élnek, de a lelet egyes darabjai tisztára honfoglaló magyar jellegűek. A temetés ritusa is a honfoglalókra jellemző, ami a lelet etnikumának kérdésében is sokat mond.³

¹ Századok, 1933. 274. l.

² Pósta B.: Régészeti tanulmányok az orosz földön. Budapest—Leipzig, 1905. 194. sk. l.

³ Kazár készítmény a szablya, vereteivel együtt (Pósta, i. m.)

3. A 889. előtti évtizedekben (mondjuk 862. után) nagy tömegprodukció állapítható meg, mely elsősorban a magyarság igényeit szolgálja. Ennek a fémművességnek fellendülése és a gazdaság elkülönülése és gazdasági, valamint katonai elhatalmasodása a legszorosabb okozati összefüggésben van egymással.¹ A megélenkülő kereskedelem különböző irányokban, főleg a főbb útvonalakon, és pedig az északi Kaukázusban, a Dnepr-úton északnyugati Oroszországban és Svédországban, a Volga—Káma-úton a volgai Bolgáriában és Permiában elterjeszti ezeket a készítményeket és valósággal divatossá teszi őket. Magyarországra ennek a tömegproduciónak anyaga jutott el a honfoglalókkal, mégpedig olyan nagy mennyiségben, amekkorát véleményem szerint sem a készülés helyén, sem Kelet-Európának más helyein soha sem fogunk találni. Az egész magyarországi emléanyag tehát ebbe a korszakba tartozik. A kazár reminiszcenciák utánjárással megállapíthatók ugyan, de olyan kazár nyomokat, mint amilyenek a vorobjevói leletben fordulnak elő, itt hiába keresünk. (A hencidai temető tárgyalásánál erről még lesz szó.) Ebbe a korszakba tartozik Oroszország területéről a kievi nagy lelet, — erről alább a benepusztai lelettel és a tarsolylemezek körével kapcsolatban részletesebben is megemlékezem, — keleten pedig a tankejevcai lelet (kazáni korm. spasski ker.).²

46. kép 3—6, 7—8; 47. kép 2—7) s ebben a leletben a legrégebb készítmények közé tartozik. A „kazár levélmotívum“ háromféle verettípuson fordul elő: 46. kép 11; 12—13; 14—19. A magyarországi honfoglaló magyar anyagban mind a szablya, mind pedig ez a három veretforma idegen volna. Ellenben honfoglaláskori formák közé sorolhatók az ékszerek között a gyűrű (46. kép 21), a csat (46. kép 9), a kabátgomb (46. kép 20), a vastárgyak között a lapos, levélalakú nyílcsúcsok (46. kép 1—2; 48. kép 6—8), a zabla (48. kép 2), a kengyel (48. kép 1) és a tegez alkatrészei (48. kép 4—5). A leletnek a második csoportba való sorozását támogatja Póstának megállapítása, hogy ez a kengyel és zabla a magyar honfoglaláskori anyagban a legkorábbi formák közé tartozik (205. sk. 1.).

¹ Századok, 1933. 269. l.

² A tankejevcai lelet egyetlen publikációja: Ocsot IAK, 1904. 134. sk. 1. 252—3. kép. Az Ocsot szűkszavú jelentéséből is kiténik, hogy a temetés ritusa azonos a honfoglalókéval (lőcsontok, díszítmények, zabla, kengyel, szablya stb. sírbatétele). A tankejevcai sír az ezüst és vastárgyak ezen együttesével és a temetés ritusával akár a kenézlői (Szabolcs m.) sírok között is előfordulhatott volna. Az Arch. Értesítő 1931. 78. sk. 1.-on közlöm a kenézlői sírmezőnek általam feltárt 25 sírját, fényképekben feltüntetve a temetés ritusát is. Hogy csak ennél a sírmezőnél maradjak, a tankejevcai sírlelet párja gyanánt említhetem a 29. számú sírt (u. o. 55—58. kép), sőt az oldalvasas zabla párjai is előfordulnak ebben a magyarországi honfoglaláskori temetőben: u. o. 66. és 86. képek.

2. *A hencidai temető.*

Az idei év tavaszán a biharmegyei Hencidán 26 sírból álló, tehát kisebb honfoglaláskori magyar temetőt tártam fel. Az előkerült régiségek érdekes fényt vetnek a levediai viszonyokra, azért a hazai honfoglaláskori *temetők* példája gyanánt ezt fogom ismertetni.

A temető jellege arra mutat, hogy itt a vezérek korabeli, vagy az első királyok alatti temetkezéssel állunk szemben. A temetés ritusa azonban még az oroszországi szokásokat követi. Négy sírban a halotti tor maradványa gyanánt a lókoponyát és a lólábak alsó részét tették be a sírba; emellett ezekben, valamint a többi sírban a fegyverek, használati tárgyak, díszítmények és ékszerek lépten-nyomon előfordultak. A gazdag leletanyagban a magyarországi helyi elemeknek, melyeket már Hampel élesen elkülönített a megelőző hazából elhozott készlettől, nyomát sem találjuk. Bár valószínű, hogy a használati tárgyak részben, vagy egészben Magyarországon készültek, ezeknél is a megelőző hazában kialakult formákat követték.

Történeti szempontból a következő sírokat kell kiemelni (csak a főbb vonásokat említve): 1. sír; fiatal nő vázával. A diadém ezüst díszítményei a kialakult levediai fémművességre jellemzők; a hozzájuk tartozó két nagy áttört korong (griffalakkkal) a verchne-saltovói hasonló nagyságú, technikai kivitelű és stílusú korongokra vezethető vissza. Ezeknél tehát a verchne-saltovói kazár fémművesség gyakorlata él tovább. — 5. sír; mongol fajú nő váza, lábainál lókoponya és lólábcsontok; az alsó lábszárakra téve pedig az ezüstözött és aranyozott díszítményekkel gazdagon kivert kantár a zablával, mely utóbbi darab páratlanul áll a középkor archaeológiájában. E csikózabla oldalkarikájával S-alakú oldalpálca (végein állatfejekkel) van kombinálva. Ősi, Dneprvidéki szkita hagyományok élnek itt egész frissen, mint azt már egyéb levediai készítményeknél is módomban volt megállapítani. Az előzményeket a kievi kormányzóság területén találjuk meg. A már említett redikori leletnek kazár típusú veretein is hellenisztikus-szkita művészeti motívum: „szkita emberpár“ fordul elő díszítő motívum gyanánt. Itt most jellegzetes szkita állatmotívumokkal díszített csikózablát látunk aranyozott és ezüstözött kantárdíszítményekkel, melyeknek származását a kazár fémművéségen át Belső-Ázsiába, a minuszinszki lovasnomád kultura fémművességére¹ tudjuk visszavezetni. Amikor ősi szkita

¹ Századok, 1933. 257. sk. 1.

motívumoknak több ízben való alkalmazását állapíthattuk meg a levediai fémművességben és ezek a motívumok hozzávetőlegesen lokalizálhatók, akkor joggal kell ősi fémműveségi központokra gondolnunk, mert csak ezek őrizhették meg a hagyományokat oly hosszú időn keresztül. A magyarok csakis ezek révén juthattak ilyen készítményekhez. A kézművesek pedig valószínűen kazárok, vagy más belsejásiai türkök, illetőleg az araboknál iskolázott más kézművesek, vagy arabok voltak. E csikózáblához tartozó kantár díszítményei a teljesen kialakult levediai fémművesség összes jellemző vonásait magukon viselik s csak halvány kazár reminiscenciákat tükröznek vissza. Ilyen kantárdíszítések (a hencidai csikózábla nélkül) egyébként gyakoriak a hazai honfoglaló sírleletekben és a levediai fémművességnek egészen különleges rétegét alkotják. E réteg kialakulását az ősmagyar fémművesség fejlődésének az első fejezetben előadott hármas felosztása szerint kell elképzelnünk.¹ Mint később, a tarsolylemezek vizsgálatánál látni fogjuk, történeti szempontból fontos, hogy a kialakulás helyszíne Levedianak nyugati, a kievi normann-szláv állammal érintkező részei.

A hencidai temető antropológiai anyagának feldolgozását és annak alábbi eredményeit Bartucz Lajosnak köszönhetem. Sajnos csak nyolc felnőtt egyéntől lehetett használható csontvázanyagot megmenteni. Ez azonban annál érdekesebb képet nyújt a hencidai temető népéről. A populáció erősen kevert. A 6., 9., 16. és 26. sírok emberanyagán uralkodók a „nordicus“ vonások, az 5. és 18. számú síroké a mongol fajhoz tartozik. A többi különböző vonásokat mutat, kiemelkednek belőle a dinári típushoz hasonló egyének (3. és 10. sírok). „Ha most azt vizsgáljuk, hogy a hencidai koponyák az eddig ismert honfoglaláskori leletekkel milyen kapcsolatban állanak, arra a meglepő tapasztalatra jutunk, hogy noha az egyes típusok szórványosan különböző honfoglaláskori temetőkben előfordulnak, mint populáció azonban az eddig ismert csoportok egyikével sem azonosítható. S míg az eddig ismert honfoglaláskori temetőkben az úgynevezett kaukázusi-mongoloid típus volt az uralkodó, addig az itt egyáltalán elő sem fordul, a keletbaltinak is csak

¹ Nagy Gézának fantasztikus magyarázata e díszítmények („rozetták“) kialakulásáról ezzel magától összeomlik: Arch. Értesítő, 1906. 413. l. Még a kialakulás helyszínének meghatározása is helytelen; a „Volga—Bolgár területtel szomszédos Nagy-Magyarország“ról szó sem lehet (l. még: Arch. Ért. 1931. 74. l.).

halvány nyomai észlelhetők. Viszont a hencidai honfoglalókban egyfelől a nordicus, másfelől a mongol jelleg sokkal nagyobb arányú, mint az eddigi honfoglaláskori temetők bármelyikében. A hencidai emberanyag tehát mint populáció az eddig ismert honfoglaló csoportoktól eltérő s azt igazolja, hogy a honfoglaló magyaroknál törzsek szerint nagy antropológiai különbségek voltak. Ebben az antropológiai anyagban föltűnő a „nordicus“ vonások erős jelenléte. A régiséganyagban csupán egy vasfokost lehetne a normann körből származtatni, amely még hozzá „nordicus“ jellegű csontváznak volt melléklete (a 9. sírból). Mivel azonban a „nordicus“ vonások itt még más fajjal is keverednek, köztük a mongollal is, az északi elemeknek a magyarság körében való hosszabb, több generáción át tartó együttélésére kell következtetnünk. Ez a folyamat még Levediában indult meg. Bár a normann elemeknek különböző irányokból való beszivárgása a mai Magyarországra tovább tartott még a X—XII. századokban is, a jelen esetben valószínűleg még a Levediában beolvadt normann elemekről van szó.

Az 5. számú gazdag női sír koponyája mongol. Úgy látszik, keveredéstől ez a koponya sem mentes, de az uralkodó ázsiai vonások első pillanatra szembeötlenek. Már a kenézlői sírmezőn is megfigyeltem, hogy női sírokban lókoponya és lólábcsonatok fordultak elő.¹ A gazdag lószerszám női sírban első pillanatra meglepő. A belsőázsiai kirgizeknél azonban még a mult század közepe táján is a nőknek lószerszámai gazdagabban voltak díszítve, mint a férfiakéi, az altájiaknál pedig a nőknek ugyanoly díszes lószerszámaik voltak, mint a férfiaknak.² Ez a szokás és az antropológiai adatok tehát Belső-Ázsiába vezetnek bennünket. Valószínű, hogy a lócsontokkal való temetés ritusa is ebből a belső-ázsiai forrásból származott át Oroszországba és a magyarság körébe.

3. A benepusztai lelet.

Az előkelőbbek sírjai gyakran nem temetőben, hanem egészen egyedül fordulnak elő. Hasonló a helyzet Oroszországban is. Ennek példája gyanánt álljon itt a pestmegyei Benepusztán (Kecskemét mellett) 1834. nyarán előkerült nagy sírlelet, mely a benne előforduló normann és steppei

¹ 26., 35., 38., 44., 47., és 49., sz. sírokban : Arch. Ért. 1931. 104. l.

² Radloff, W. : Aus Sibirien, 2. kiad., Leipzig, 1893. 290. l. 440. l. Ez adatra gróf Zichy István volt szíves figyelmemet felhívni.

(levediai) készítmények különlegességével még ma is a legjelentősebb honfoglalás kori sírleletek közé tartozik. Mivel az első publikáció¹ adatait később nem vizsgálták meg komolyan, a leletről teljes képünk nincs, sőt hamis színben tűnt fel, s ugyanígy rendkívüli jelentőségéről — különösen a normann-magyar kapcsolatokat illetően — a külföldi szakirodalom sem szerezhetett tudomást. A feltárásnál szakértő nem lévén jelen, a temetési rítusra csak a lelet-tárgyak és Jankowich közlése alapján következtethetünk.

Ma már csak a nagyszámú, különböző alakú ezüstdíszítmény (jelenleg 121 db), a Berengáriuś-érmek egyrésze (körülbelül 30—40 darabból 11) és az emberi koponya van meg a Magyar Nemzeti Múzeumban. A múzeumi leltár említ két kengyelvasat, egy vasablát és négy nyílcsúcsot.² Hampel ezeket már nem közli,³ nyilván a rozsdától időközben tönkrementek. A temetés rítusának képét kiegészíti egy kétélű normann vaskard, melynek leírása szerencsére Jankowichtól fennmaradt. Fontos körülmény, hogy előfordultak lócsontok is; Jankowich közléséből úgy látszik, mintha teljes lócsontváz lett volna. Azt hiszem azonban, hogy ezt csak ő rekonstruálta így, abból indulva ki, hogy a zablát a felfedező a ló szájában találták. Jankowich ugyanabba a hibába esett, mint a legtöbb későbbi orosz és magyar publikáló, akik ott is teljes lócsontvázzról, sőt élve eltemetett és összekötözött lovakról beszéltek, ahol kétségtelenül beigazolódott, hogy csak a szokásos lókoponya és lólábcsontok szerepeltek. Erre a honfoglalóknál szokásos temetési rítusra jellemző, hogy a zabla a sírba betett lókoponya szájába volt téve. Tehát az egész leletegyüttes arra mutat, hogy itt is a Dél-Oroszországban uralkodó temetési rítus nyert alkalmazást, mely a honfoglalók révén került át Magyarországra. Nem lehet meglepő, hogy a normann kard ott volt a sírban a nevezetes normann ezüst-szíjvég (1. kép) mellett. Ennek a ténynek a jelentőségét a már említett kievi sírlelet vizsgálatánál alább fogjuk látni. Kár, hogy a külföldi archaeológia ezt a nagyértékű adatot nem ismerte, mert akkor az oroszországi idevágó emlékek csoportját, a steppei készítményeket is másképen ítélte volna meg.

Mielőtt a benepusztai lelet történeti jelentőségének vizsgálatára térnék, a következő fejezet miatt is ki kell

¹ Századok, 1933. 252. I. I. megj.

² Lelt. sz. 9—1846. h.

³ Hampel, J.: Alterthümer d. frühen Mittelalters, Braunschweig, 1905. III. 341—2. t.

emelnem két darabot, az ezüstsíjvéget és az emberi koponyát. A síjvég (1. kép) tömör öntvény, anyaga finom ezüst, a felület a legnagyobb része aranyozott. Az egyik oldalt erősen stilizált griffalak, a másikat akanthus-inda díszíti. A régészeti irodalom szerint ezt a két motívumot a darab készítője az avar fémművességéből kölcsönözte: ott fordulnak elő nagy számmal síjvégek, melyeknek egyik oldalát griffalak, másikat növényi inda díszíti. Egyébként a darab normann kézi munka. Erre vall a síjvégi alakja (rövidsége, oldalainak párhuzamossága, végének lekerekítése), a síj megerősítésének technikája (a szegfejek alatt kis ezüst lemezke), a nielló (sötét keverék-massza berakása) a fejen, combokon, leveleken és a kereten (utóbbi erősen kopott), végül a stilizálás jellege. Az egész lelet időviszonyainak szempontjából fontos, hogy a darab, különösen alsó vége, erősen kopott s azon az oldalon, ahol a síj hozzá volt szegezve, a megerősítő szerkezet erősen megrongálódott; a megmaradt szegkek fejei szintén erősen kopottak. Tekintettel arra, hogy a síjvég nem használati tárgy, hanem díszítmény, az ilyen mérvű kopási nyomok hosszas viselésre mutatnak; ez a darab tehát a sírbakerülés előtt több, vagy sok évtizeddel korábban készült. A koponya — Bartucz Lajos anthropológiai vizsgálata szerint — az úgynevezett „kaukázusi mongoloid“ típushoz tartozik. Jankowich meghatározását, mely szerint „eredeti példája a IX. században napkeletről beköltözött nemzetünk testi alkotványának“,¹ a későbbi vizsgálatok tehát igazolták. Fontos reánk nézve, hogy a koponya 60 év körüli férfitől származik.

A benepusztai lelet kiváló példája a kétféle datálás szükségességének.² Az a körülmény, hogy a sírban lelt 30—40, érem között csupán Berengárius-érmek fordultak elő, arra vall, hogy a sír a X. század harmadik évtizedében, vagy nem sokkal azután ásatott meg.³ Miután pedig a koponya 60 év körüli emberre mutat, nyilvánvaló, hogy a Benepusztán eltemetett előkelő harcos a honfoglalással beköltözött magyarok közé tartozott, aki életének egy részét még Levediában, vagy

¹ Magyar Tudós Társaság Évkönyve. II. 1834—36, 284. l.

² Századok, 1933. 264. l.

³ Egészen érthetetlen Hampel datálása: „... welcher (der Grabfund) nach den beiliegenden Berengariusmünzen (840 bis 915) zu urtheilen, frühestens in den ersten Jahrzehnten des XI. Jahrhunderts unter die Erde kam...“ A XI. század megjelölésénél hajlandó volnék sajtóhibára is gondolni, ha a táblázati összeállításban a lelet nem a XI. századi sírleletek között szerepelne; Hampel, J.: Alterthümer d. frühen Mittelalters, Braunschweig, 1905. I. 850. l.

annak környékén töltötte el. Az erősen kopott normann szíjvég, valószínűen a normann karddal együtt szintén keletről származik. Semmi sem szól e megállapítás ellen, sőt az analógiák ezt csak megerősítik.

Legközelebbi analógia a híres kievi sírlelet,¹ amelyet, sajnos, szintén nem szakértő tárt fel s így a temetés ritusára ennél is csak következtetni lehet. Nemcsak lócsontokat találtak, hanem a lelettárgyak együttese is több közös vonást mutat a benepusztaiéval. Itt is előfordulnak a steppei (leve-diai) ezüstdíszítmények és egy normann kard, melynek markolata a honfoglaló magyarok tarsolylemezeinek stílusában van díszítve (9. kép). A kievi leletet arab dirhemek kísérik még, melyek mind a X. század elejéről származnak. A benepusztai lelet anthropológiai adata arra figyelmeztet, hogy a kievi sír esetében is számolnunk kell az eltemetett harcos steppei (magyar?) eredetével,² annál is inkább, mert a kievi kormányzóság vaszilkovi, kanevi és csekkaszki kerületeiben és a szomszédos poltavai kormányzóság zalotonoshai, perejaszlávi és romnyi kerületeiben a magyarországi honfoglaló-sírokéhoz hasonló temetési ritusnak sok emléke van s e sírok anthropológiai anyaga a benepusztai koponya jellemző bélyegeit mutatja. Az orosz publikáció szerint e sírok steppei népektől, közelebről „turk vagy ugrofinn törzsektől, besenyőktől, kunoktól, vagy ugroktól“ származnak.³ A benepusztai lelet nem volna szokatlan a kievi kormányzóság területén; ha ott került volna elő — a Berengárius-érmek helyett, mondjuk, egykorú arab dirhemekkel — ez esetben az anthropológiai anyag hiányában alig kerülhette volna el, hogy a svédek normannak, az oroszok pedig szlávnak ne tartsák. Ez esetben a normann szíjvég és normann kard lett volna irányadó.

A kievi sírban eltemetett harcos normann származását Arne a mellékletek között előforduló zsetonok és játékkocka miatt tartja valószínűnek. Hasonlók fordultak elő Björkön is (a Maelarokban), lovassírban. A nemzetiség meghatározása azonban még a magyarországi síroknál sem tekinthető biztosnak, ha a temetési ritust és az anthropológiai anyagot nem

¹ Coll. Khanenko, Kiev, V. 1902. pl. XX.

² Grot, K. Ja.: Moravia i Madjary, Szentpétervár, 1881. 234., 260. sk. l. Ha Askold és Dir magyar származtatását vissza is kell utasítanunk (265. l.), mégis számolnunk kell azzal, hogy Kievben megfordultak, sőt talán éltek is magyarok. Kiev város területén feltárt rokonsírokról: Ocsot IAK, 1911. 57. sk. l. 92—93. képek (a 100. sk. képek anyaga nem e temetőhelyről származik).

³ Coll. Khanenko, Kiev, IV. 1901. 12. sk. l.

ismerjük. A kievi sírban lelt normann kard markolatborítása miatt is alig bizonyíthat a normann származás mellett. A normann kardokat a magyarok és más népek korán átvették s a X. századi arab érmek is arra mutatnak, hogy a sír kora a benepusztainak nagyjából megfelel. Az ezüst díszítmények készítése pedig a levediai fémművesség fejlődésének harmadik fokozatába tartozik, éppen úgy, mint a benepusztai lelet ezüst díszítményei. A két leletben nemcsak a normann tárgyak, hanem a steppei ezüst készítmények is közös származásúak. Ezeknek és a rokon leleteknek jellegzetes vonását a harmadik fejlődési fokozatba tartozó steppei és a Dnepr vidéken (a kievi normann-szláv állam területén) otthonossá vált normann kultúrelemek sajátos keveredése adja meg. Ez az archaeológiai jelenség a levediai magyarság története szempontjából nagyon jelentős. Ha a kievi sír valóban nem normann vitéz tetemét rejtette magában, akkor csak a Levedia szférájába tartozó (vagy tartozott) és a kievi állam területén megtelepedett steppei népelemek egyik előkelőségéről lehet szó, aki kétségtelenül nem egymagában, hanem a leletek tanúsága szerint egész jelentékeny népréteggel együtt — mint a levediai normann-magyar kapcsolatok intenzitásának egyik tanubizonysága — a Dnepr vidékén visszamaradt.

4. *A tarsolylemezek köre.*

A bőrtarsoly, amely alakra olyan, mint a hajdú-tarsoly, de annál kisebb, tűzcsiholóvas és -kő tartására szolgált. A nagy utakat lóháton megtevő („kalandozó“) lovasnomád magyarok a tűzszerszámokra nagy gondot fordítottak; tarsolyuk is, melyben ezeket hordták, gondos munka, melyet nemcsak belül béleltek — a bőr nyirkosságától védeni akarván a kényes tűzszerszámokat — hanem sokszor kívül is gazdagon mintázott ezüstlemezzel díszítettek; zárószerezettel látták azt el és hosszabb, keskeny szíjon függesztve az övön hordták.¹ A tarsolylemezeknek, ezeknek a feltűnő steppeművészeti készítményeknek most nem művészettörténeti helyzetét, hanem elsősorban keletkezésük körülményeit vizsgáljuk, készítésük színhelyét keressük, hogy így a történetírás számára értékesíteni próbáljuk azokat.

¹ A kenézlii honfoglaláskori temető 28. sz. sírjában vászonnal bélelt bőrtarsolyban találtam a tűzszerszámokat: Arch. Értesítő, 1931. 80. l. 52. kép (= a sír fényképe), 54. kép (= a bőrtarsoly: 12, vászonbélése a rátapadt tűzcsiholóvassal: 11, a tűzcsiholó kő: 10, borító lemeze: 2).

A tarsolylemezek kivétel nélkül vékony bádogból készültek, melyet a tartósság kedvéért erősebb alapra szegeztek fel. A honfoglalók sírleleteiben különféle vastárgyakkal, öntött díszítményekkel, arany, ezüst és bronz ékszerekkel együttesen fordulnak elő, de technikai kivitelükkel kiválnak a többi tárgy sorából. A bádogtechnika azonban máshol is alkalmazást nyert: szabványok markolatának, keresztvasának és a szablyahüvelynek borításánál és különösen süvegdísz és lószerszámdísz gyanánt alkalmazott nagy, kerek, vagy levélalakú lemezeknél.¹ A tarsolylemezek körén mindezen készítmények összességét értjük. Történeti jelentőségük keresésénél az egész anyagot vesszük tekintetbe a környezettel együtt, amelyben előfordultak. A tarsolylemezek művészetének hatása átterjed néha az öntött díszítményekre is. A bemélyített vonások alkalmazását, amelyről alább lesz szó, látjuk a tarcali lelet tömör ezüst palmettáin, a szolnok—strázasahalmi lelet övdíszítményein és a kenézlői 42. sz. sírlelet tömör, ezüst szíjvégén.² A minuszinszki rokon díszítmények elbarokkosodását, amelyről a belsőázsiai összefüggések ismertetésénél szóltam,³ bizonyos mértékig szintén a tarsolylemez-művészet hatásának lehet tulajdonítani.

Következő lelőhelyekről ismeretes tarsolylemezek:

1. Szolyva (Bereg m.). 2. Galgóc (Nyitra m.).⁴ 3. Tarcal

¹ Anarcs (Szabolcs m.): Hampel, *Alterthümer*, II. 622 (leírása téves). — Dunaszekcső (Tolna m.): *Arch. Ért.* 1906. 80. l. Hampel J.: Újabb tanulmányok a honfoglalási kor emlékeiről, Budapest, 1907. 113. l. — Tiszanagyrev (Szolnok m.): Hampel, J.: *Alterthümer*, III. 407. — Solt (Pest m.): Hampel: Újabb tanulmányok, 27. tábla, 137. sk. l. — Győr: Hampel: *Alterthümer*, III. 372. A. 2. — Nagyteremia (Torontál m.): Hampel: *Alterthümer*, III. 387, 19—20, 21—22. — Szeged-Bojárhalom: Hampel, *Alterthümer*, III. 392, 7, 15. — Kiskunhalas: Hampel, *Alterthümer*, III. 427, E. 1—2. — A tarsolylemezek művészete csontfaragásban is fennmaradt: Pusztaszentimre (Pest m.) és Jászdózsa (Szolnok m.): Hampel: *Alterthümer*, III. 433 és 413. — Kenézlő (Szabolcs m.): *Arch. Ért.* 1931. 90. l. 70. kép. — Nagy levélalakú csüngődíszek: Pilin (Nógrád m.), Batta (Fehér m.) és Gégeny (Szabolcs m.): Hampel, *Alterthümer*, I. 767. l. — L. még a beregszászi nagy lelet kúpalakú díszítményét: Hampel, *Alterthümer*, III. 416. C.

² Hampel: *Alterthümer*, III. 404, 1—2, 4—5. *Arch. Értesítő*, 1931. 91. l. 73. kép.

³ *Századok*, 1933. 257. l.

⁴ Lehoczky, T.: A szolyvai hún-sír, *Arch. Ért.* III. 1870. 201. sk. l. adatai helyesbítésre szorulnak, azonkívül az 1896. körüli időben keveredett a lelethez egy avarkori vaskard: Hampel; *Alterthümer*, III. 400, 2. Utóbbi darab többször okozott zavart a későbbi kutatóknál, legutóbb: Tóth Z.: „Attilas Schwert“, Budapest, 1930. 42. l. Sok bajt okozott, hogy Lehoczky a tarsolylemez süvegdísznek tar-

1

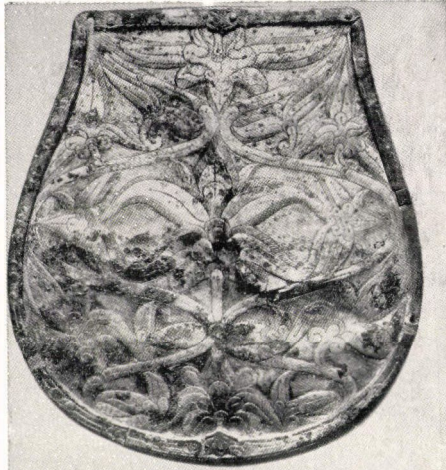
1/a

1—1/a. Ezüst szíjvég (normann készítmény) a benepusztai leletből; M. Nemzeti Múzeum. Nagyított kép.

2

2. Ezüst szíjvég a várbyi kincsleletből (Svédország); Állami Történelmi Múzeum (Stockholm). Természetes nagyság.

3. Tarcaf
(Zemplén m.)

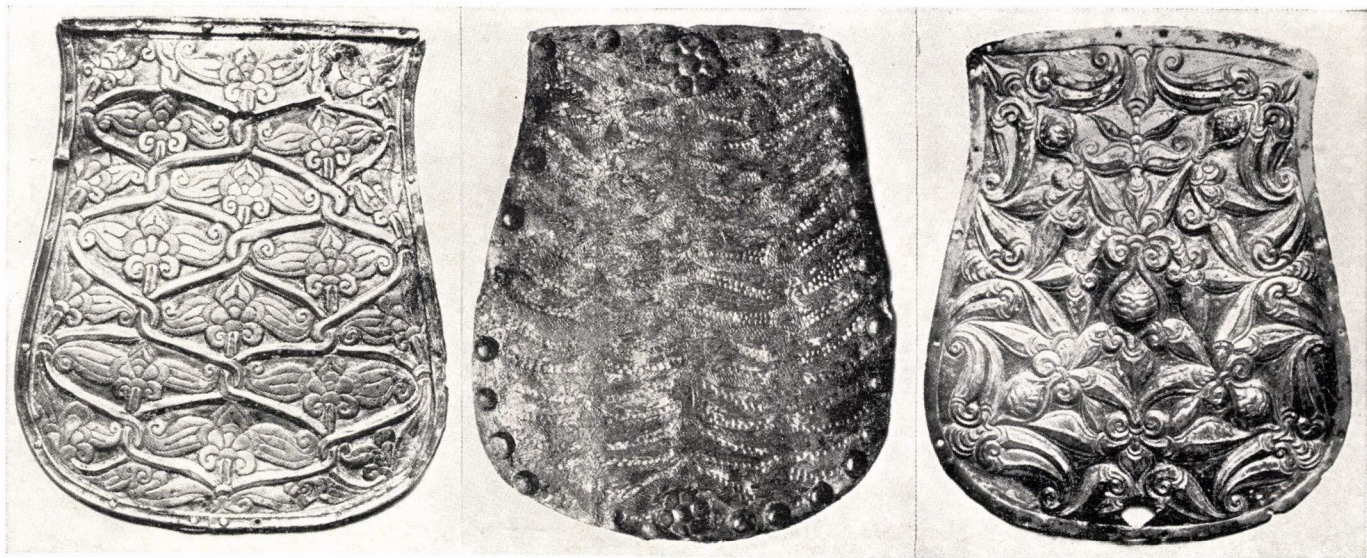

4. Bezdél
(Szabolcs m.)

5. Szolyva
(Bereg m.)

Tarsolyemezek.
M. Nemzeti Múzeum. Erősen kicsinyített képek.

6.

7.

8.

Tarsolylemezek. 6. Galgóc (Nyitra m.) 7. Bodrogvécs (Zemplén m.) 8. Szolnok—Strázsahalom. 6. és 8. Magyar Nemzeti Múzeum. 7. Sátoraljaújhelyi vármegyei gyűjtemény. Erősen kicsinyített képek.

9. A kievi sírlelet kardja. Ukrán Történeti Múzeum. (Kiev.)

10—11. A csernigovi lelet kürtjei. Állami Történeti Múzeum. (Moszkva.)

Erősen kicsinyített képek.

(Zemplén m.).¹ 4. Bezdéd (Szabolcs m.).² 5. Bodrogvécs (Zemplén m.).³ 6. Kecskemét-Fehéregyháza (Pest m.).⁴ 7. Szolnok-Strázsaalom (Szolnok m.).⁵ 8—10. Kenézlő (Szabolcs m.).⁶ 11—12. Eperjeske (Szabolcs m.).⁷ 13. Geszteréd (Szabolcs m.).⁸

A tarsolylemezek mintázatát kézi munkával állítják elő. A mély, határozott vonalakat apró pontoknak, vagy vonal-káknak sűrű, egymás melletti beütögetésével nyerik; ez a perzsa és később az arab ezüstművességnek jellemző technikai fogása.⁹ Az uralkodó perzsa motívumok mellett e technika megjelenése nem lehet meglepő, a kettő úgy összetartozik, mint test és lélek. A domborítást rendszeren a háttérnek hátrakalapálásával érik el. Jellemző erre a művészetre, hogy a háttér rendszeren aranyozott, a mintázat pedig az ezüstnek eredeti színében marad. A bezdédi tarsolynál a lemez — az arany utánzására — aranyozott vörösréz (4. kép). Mindez ellentétben áll a belsőázsiai öntési technikával és annak stílusával. Tarsolylemezeink nyersanyaga, az ezüst, gazdag iráni ornamentikája, a jellegzetes palmetta-motívumok és a főbb technikai fogások tehát az arab birodalom felől származnak. Behatóbb vizsgálatnál azonban meggyőződünk, hogy a készülés helyszínére ez még nem döntő.

totta s hogy ezt bizonyítsa, a tarsolylemezt a koponyára helyezte, holott az csak a koponya közelében feküdt. E hamis adatból később a honfoglalók süveg-viseletére messzemenő következtetéseket vontak le. A leletbe kevert kard (arany keresztvassal) minden valószínűség szerint azonos a pusztatóti lelet kardjával, mely a múzeumi leltárban 275—1871. 30. sz. alatt szerepel. A teljes lócsontvázról szóló közlés megbízhatatlan. — A galgóci leletről: Arch. Ért. I. 1869. 105. l. A lelethez idővel itt is hozzákeverték idegen darabokat, melyek a külföldi archaeológia előtt is máig, mint idetartozók szerepelnek: Hampel, Alterthümer, III. 337, 3—4. L. még: Pulszky F.: A magyar pogány sírleletek, Budapest, 1891. 13. sk. l. A „lócsontváz“ itt sem lehetett teljes.

¹ Jósa A.: A tarcali sírleletről, Arch. Ért. 1895. 75. sk. l. A tarsolylemezt Jósa is süvegdisznek tartotta. Az egész lelet publikációja (nem egész pontos adatokkal): Hampel: Alterthümer, III. 403—5. t. A „teljes lócsontváz“ Jósa fikciója.

² Arch. Ért. 1931. 49. sk. o.

³ Leletkörülmények ismeretlenek. Hampel: Alterthümer, II. 458. sk. l.

⁴ Leletkörülmények ismeretlenek. Arch. Ért. 1912. 327. sk. l.

⁵ Jelentés a Magyar Nemzeti Múzeum 1912. évi állapotáról. Budapest, 1913. 39. l.

⁶ Arch. Ért. 1914. 319. sk. l.

⁷ Arch. Ért. 1920—22. 42. sk. l.

⁸ Arch. Ért. 1928. 228. sk. l.

⁹ Smirnov, Ja. I.: Vosztocsnoje Szerebro, Szentpétervár, 1909. XXII. 49; XXX. 58 stb.

Arne volt az első, aki a Dnepr vidékének emlékeit és ezzel együtt a „Nagy Károly-kardot“ a tarsolylemezek körével (a tarcali tarsolylemezzel!) kapcsolatba hozta.¹ Azóta többször említették ezt (legutóbb W. Born), de a probléma taglalásába nem bocsátkoztak. A bezdédi 8. számú sírlelet tarsolyával kapcsolatban szoltam bővebben a normann kapcsolatokról. Az ott mondottakat — néhány pótlással és részletkérdések korrigálásával — kell most a tarsolylemezek körére kiszélesítenem. Ennek az erősen keleties körnek zártsága mellett a normann befolyás lehetőségének feltételezése első pillanatra merésznek tűnhet fel. Azonban, mint minden egészséges művészeti kör, ez is több komponensből tevődött össze, zártsága tehát ebben az értelemben csak látszólagos; ez inkább az erős, egyéni stílusra vonatkozik, mely a különböző összetevők fölött uralkodik. Ez az egyéni stílus a maga frissességével és keleties pompájával annyira szembetűnő, hogy minden más komponens szinte eltörlődött mellette. A stílus perzsa eredete mindig vitán felül volt. Ebben a formájában már az arab művészetet képviseli, annak északnyugati ága, mely nyugatra (Magyarországra) kerülve elszakadt a keleti forrástól és itt (nyomtalanul?) eltűnt.

Az egységes stílus dacára is vannak a tarsolylemezek között bizonyos különbségek, melyek különböző mesterekre, vagy műhelyekre utalnak. Ezen az úton jutunk el a készítési hely meghatározásához. Egy csoportot alkotnak: a kievi kard (9. kép), a csernigovi kisebbik kürt verete (11. kép), a szolyvai tarsolylemez (5. kép) és a várbyi szíjvég (2. kép). A technikai kivitel rokonságától eltekintve, ezeknek a különböző alakú tárgyaknak közös vonása a mintarészletek középső mezejének satírozása. A satírozás nem mereven keresztezi a mezőt, hanem mindegyik esetben elasztikusan követi a formák hajlását. Az így satírozott mező két oldalán futó síma, keskeny mező inkább a belső rész szegélyezésének látszik. Ez jellemző vonása az északi germán állat-, illetőleg szalagornamentikának, míg az ír ornamentikában, Oroszország vagy Magyarország más, egykorú emlékcsoportjaiban ismeretlen jelenség. A csernigovi nagyobbik kürt veretén nemcsak ez a jellegzetes kontúrvonal, hanem más északi germán vonások is jelentkeznek a normann befolyás jeléül. A figurális díszítmény a fadarab átátétele fémbe: a figurák erősen kiemelkedő, de sík fölületeket alkotnak, melyeknek diszi-

¹ La Suède et l'Orient, 125. sk. 1.

tése a fafaragás stílusát őrizte meg (10. kép : állatok combjának díszítése !). Északi vonás itt az erős szalagosító tendencia, az állatalakok testének geometrikus keresztjeződése a kontúrvonalon belül is, ugyanaz a madáralak szárnyainál stb.¹ A felsorolt emlékek bonyolult összefüggéseinek részletes ismertetésére itt nincs terünk s így csak a végeredményt állapítjuk meg : a várbyi szíjvég északra, a szolyvai tarsolylemez nyugatra került, a kievi kard markolatának borítása és a csernigovi kürtök lemezei a készülés vidékén megmaradt emlékei ugyanannak a fémművességi gyakorlatnak ; a normann művesség hatása közvetlenül vagy közvetve észlelhető valamennyin, egyikén erősebben, másikon egész gyengén ; az egész csoport együttesen tanulságos ; bármelyiket kiszakítva az együttesből, az összefüggések képe zavarossá válna.

A többi tarsolylemezt vizsgálva, mindenekelőtt feltűnik, hogy a bezdédi tarsolylemez állatfiguráinak technikai kivitele és stílusa a csernigovi nagyobbik kürt borításán látható állatalakokéval egyezik, mégpedig annyira, hogy indokolt a közös műhely feltételezése.² A bezdédi tarsolynál azonban ismét normann nyomokra bukkanunk : a függesztő szíj négyzetalakú díszítménye és a zárószíj alsó díszítménye, a kis szíjvég, normann niellós munka. A technikai nyomokon tovább haladva, a nyersanyag megválasztásában is találunk olyan különlegességet, amely a többi tarsolylemezt is ide kapcsolja : a *vörösréz* alkalmazását. Ebből az egyébként ritkán alkalmazott nyersanyagból készült a bezdédi lemez, a tarcali, szolnok-strázsahalmi, bodrogvécsi és kecskemétfehéregyházai tarsolylemezek hátsó erősítő lemeze, a Nagy Károly-kard pengéjébe berakott hosszú csík,³ melyen a bezdédi

¹ Born, W. : Das Tiergeflecht in der nordrussischen Buchmalerei, Seminarium Kondakovianum, V. Prága, 1932. 81. l.

² A bezdédi lemez egyik állatalakja „hippokampus“, másik „oroszlángriff“. Az összefüggés a legapróbb technikai részletekig, megvan : az oroszlángriff dereka satírozott, a satírozás „csipkézett“ ; a lábak tartása és a mozdulatok mindkét állatalaknál ugyanazok ; a szárnyak és a hippokampus farktollai csipkézettek, a hippokampus teste pikkelyes mintával borított ; a kontúrvonal nyomai itt is megvannak és pedig az oroszlángriff hasán és a hippokampus lábain alul.

³ Tóth Z. : „Attilas Schwert“, Bp., 1930. Ez a munka, úgy látszik, nem az eredeti darab vizsgálatán, hanem inkább az archaeológiai és filológiai irodalmon alapszik. Eredményeivel szemben Arch. Értesítő 1931. 68. l.-on kifejtett álláspontomat továbbra is fenntartom s ebben megerősít Fr. Hančar is : Mitt. d. Anthr. Ges. in Wien, 1933. 43. sk. l. L. még : K. Blauensteiner bírálatát a Praehist. Zeitschriftben, Berlin, XXIII. 1932. 3—4. füzetben.

tarsolylemez állatfiguráinak művészete szerepel teljesen megegyező technikai kivitelben és végül a tarsolylemezek köréhez tartozó, főntebb felsorolt készítmények közül több darab, vagy azok hátsó, erősítő lemeze. A vörösréznek alkalmazásából egy zárt fémművészeti kör létezésére következtethetünk. Bizonyára nem egy műhely gyártotta az összes tarsolylemezeket és a rokon készítményeket, de e műhelyek között szoros kapcsolat állott fenn. Ha a különböző mintájú és stílusú tarsolylemezeket alaposan szemügyre vesszük, ezek között is találunk olyan közös technikai és más részleteket, melyek ezeket a látszólag egymástól távolesó darabokat szorosán összekapcsolják. Annál jelentősebb, hogy a kievi kard, a csernigovi kisebbik kürt, a szolvai tarsolylemez és a várbyi szíjvég mind a technikai kivitel és motívum, mind pedig a stílus tekintetében egy csoportba tartozik. Az adatok ugyanis együttesen a kievi állam területére, vagy annak a levediai részek felé eső vidékére mutatnak.

Az Azovi-tenger vidékének ősi fémművészete szintén érezteti hatását a tarsolylemezek művészetében. A csernigovi nagyobbik kürt szélén szívalakú díszítmények applikációja a szilágysomlyói aranycsészéken keresztül¹ a szkita-időig vezethető vissza. A lemezborítás technikája, amelyről főntebb volt szó, szintén innen származik. Emellett más, jelentéktelennek látszó technikai részletekben nyilvánul meg az, hogy a Maeotis-vidék ősi fémművészete tovább él: a kannelírozott szalag alkalmazása (5. és 6. kép) a lemez szélén és a „kalászmintát”² kiadó drótfonat a beregszászi lelet egyik ezüstdíszítményén³ a szilágysomlyói két kincslelet és rokonemlékek fémművészeti stílusában, továbbá a hún fémművészetben ismert jelenségek.⁴ A kő vagy üveg berakása a kecskemétfehéregyházai lemeznél⁵ ugyancsak ide számítható. Végül egyes művészeti motívumoknál is lehet e terület hatásával számolnunk. Például, mindenestre a déloroszországi kereszténység köréből származik a bezdédi tarsolylemez (4. kép) közepén látható kereszt⁶ és talán az állatmotívumok is.

¹ Ezek az Azovi-tenger vidékén készültek; Fettich N.: A szilágysomlyói második kincs, *Archaeologia Hungarica*, VIII. Budapest, 1932. 65. l. XXVIII—XXXII. t.

² Hampel: *Alterthümer*, III. 416. C.

³ Alföldi A.: Leletek a hún korszakból, *Archaeologia Hungarica*, Budapest, 1932. 24. sk. l.

⁴ *Arch. Értesítő*, 1912. 327. l.

⁵ *Arch. Értesítő*, 1931. 66. l. Moshin, V. A.: *Eparchia Gothias v. Chazarij v VIII-m vjekje, Trudy IV. sjezda russk. akad. organiz. za gran. I. Belgrad, 1929. 149. sk. l. Zvjerjev, S. E.: Sljedy christianstva na Donu v domongol. period. Trudy X. arch. sjezda v Rige, 323. sk. l.*

A Maeotis-vidéki hagyományok közvetítői kétségtelenül a kazárok voltak.

A legerősebb, legfeltűnőbb komponens természetesen az arab művészet volt. Az arab birodalommal való intenzív kereskedelem, melyről az első közleményben volt szó, egymagában elegendő magyarázat erre. Az iráni ezüstnek és vele a tarsolylemezek művészetének nagy föllendülése a Volga—Don—Donec—Kiev kereskedelmi útvonal forgalmával van összefüggésben. Ez útvonalon egymástól messze eső vidékek kereskedői, sőt népelemei is utaztak. A keleti népelemek a kievi állam területére ezen az útvonalon át szivárogtak be. Az út egyik végcélja, a keletiek szemében, a kievi állam volt. Ez magyarázza meg a magyarok beszivárgását is, amiről föntebb volt szó.¹

A tarsolylemezek készítési helyének meghatározásában és a honfoglaló magyarokhoz való kapcsolásában nem csekély jelentősége van annak a negatív ténynek, hogy ezek a jellegzetes díszítésű tarsolylemezek e korból sem Oroszország területén, sem más népeknél egy példányban sem található meg. A levediai területek keleti részein inkább az öntéses övdíszítmények szerepelnek. Az összes pozitív és negatív körülmények mérlegelésével megállapítható tehát, hogy a tarsolylemezek és a hozzájuk tartozó fémművességi készítmények elsősorban a levediai magyarság számára készültek. A jellegzetes steppei tárgyi formák, különösen az ezüstművészet tárgytípusai, a magyarság körében olyan fejlődési fokot érnek el, amely csak erre a kultúrkörre jellemző. A tárgytípusok, melyek a tarsolylemezekkel együttesen (egy sírban) lépnek fel, éppoly jellemzők a honfoglalókra, mint a palmettás díszítésű tarsolylemezek. Ezek és kísérő leleteik szorosan összetartoznak, szerves egésszet alkotnak, amelyhez hozzátartozik a magyarságnak valószínűleg belsőázsiai türk forrásból származó temetési ritusa és anthropológiai maradványa is. A Dnepr, Donec, Don és Volga vidékek rokon-síreleteinek eddigi, meglehetősen hiányos ismerete alapján is látjuk már, hogy a honfoglaló magyarság végső kifejlődésének színhelye a kievi normann-szláv állam keleti határaihoz kapcsolódott és hogy anyagi kultúrájának hatalmas föllendülésében az akkori világ gazdasági életének legfontosabb tényezői vettek részt. A tarsolylemezek köre az európai régi művészetnek legkiválóbb, egyúttal legkülönösebb

¹ E terület jelentőségéről úgy az írott, mint az archaeológiai források alapján szép képet ad Tolstoj—Kondakov : Russkija drevnosti, Szentpétervár, 1897. V. köt. 1—14. l.

teljesítményei közé tartozik; „nemzetközi“ művészetnek legkevésbé sem lehet ezt tartani, mint azt egyesek kellő ismeretek hiányában elképzelik. Ez a felfogás különben onnan származott, hogy egyrészt a magyarság oroszországi történetét figyelmen kívül hagyva, ezen emlékcsoportnak akár a kazárokhoz, vagy bolgárokhoz, akár más közelebbi, vagy távolabbi népekhez való kapcsolása — a főntebbiek után érthető okokból — nehézségbe ütközött; másrészt a fegyveröv díszítményeiből, melyek a levediai magyarság körében és szomszédos helyeken nagy mennyiségben készültek, a főbb kereskedelmi útvonalak mentén tekintélyes mennyiséget exportáltak olyan népekhez, melyekről bizonyos, hogy e cikkek gyártásában vagy semmi, vagy csak igen kevés szerepük volt. Az akkori intenzív kereskedelem közkedvelté („divattá“) tette a fegyveröverteteknek a honfoglaló magyaroknál uralkodó formáit északi és keleti Európában, ennél fogva ezek a magyarság területein kívül azokon a helyeken található nagyobb mennyiségben, amelyek az akkori kereskedelemnek forrásvidékei voltak: Svédországban, a volgai Bolgáriában, Permiában stb.

A tarsolylemezek készülésének idejét tehát a magyar honfoglalást közvetlenül megelőző rövid korszakra és az utána következő pár évtizedre tehetjük; helye pedig a kievi állam területe, esetleg a Levediával érintkező részek és Levedia nyugati részei. Arne csatlakozik N. P. Kondakov véleményéhez, aki a csernigovi kürtöt Kievebe vándorolt arab kézműves munkájának tartja.¹ Ezt mi is elfogadhatjuk, de azzal a hozzátétellel, hogy a tarsolylemezek körére ezt a feltevést nem lehet minden további nélkül alkalmazni. Nagyon valószínű, hogy a bezdédi tarsolylemez és a „Nagy Károly-kard“ pengéjének vörösréz berakása ugyanott készült, ahol a csernigovi nagyobbik kürt borítása. A szolyvai lemezt ugyanebbe a körbe kell helyeznünk. A többi tarsolylemez is ebben a szférában készült: a vörösrézbádóg alkalmazása erős bizonyíték erre vonatkozólag. Viszont azt mégsem lehet feltételezni, hogy egy olyan hatalmas, gazdaságilag, katonailag és politikailag megszervezett lovasnomád törzsszövetség körében, mint amilyen a IX. század végi magyarság volt, ne éltek volna arab, vagy kazár ötvösök. A Maeotis-vidéki hagyományok itteni továbbélését ily irányban talán fel lehet használni bizonyítéknak, bár a kievi állam fémművességének is módjában volt közvetlenül és közvetve átvenni ezeket a

¹ Arne : La Suède et l'Orient, 125. l.

hagyományokat. Pozitív bizonyítéknak tekinthető a német-óvári öntőminta, mely arab dirhem és két más díszítmény készítésére szolgált. Az arab felirat El Mutadhid billah kalifa idejéből való (H. 279—289 = Kr. u. 892—902).¹ Annyit tehát legalább is látunk ebből, hogy a vezérek korabeli magyarság körében éltek ötvösök. Joggal tételezhetjük fel, hogy már a levediai fellendülés idején is így volt.

A hely meghatározásánál tekintetbe vettem azt a körülményt is, hogy a normann kultúra expanziója nem állt meg a Dnepr vidékénél, hanem tovább haladt az a fő kereskedelmi útvonalakon a Kaspi-tenger különböző országaiba és még az arab birodalom centrumaiban is éreztette hatását. Az arab íróknál olvassuk, hogy a normannok árucikkei között szerepelt a normann kard is. Nyilván egyéb normann-készítmények is kerültek nagy számmal exportra, olyanformán, ahogya normann kardokat a magyarság körébe más normann gyártmányok is elkísérték. Még a jövő feladata megvizsgálni azt, hogy a normann korszakbeli arab ezüsttalakon és azoknak északi, barbár utánezatain milyen mértékben lehet a normann befolyás nyomait megállapítani. A Smirnov-féle Vosztocsnoje Szerebro atlaszmű 155. számú csészéjének közepén hátrafelé nyilazó lovast látunk; a 157. számú csésze lovasának lába kengyelben van; a 156. számú csésze lovasán páncélt és csúcsos sisakot találunk; az előbbi kettő steppei lovasnomád vonásra mutat, az utóbbi pedig normann öltözetre, amely erősen különbözik az egykorú arab, perzsa és lovasnomád viselettől. Ezt az ábrázolást a kettős fonat veszi körül, amelyet normann emlékeken és a tarsolylemezek körében jól ismerünk. A normann csúcsos sisakot megtaláljuk keleti lelőhelyen is: Istjackija jurty.²

A redikori lelet szíjvége és csatja, a várbyi szíjvég és más leletek világosan tanuskodnak arról, hogy a fémműveségi központok működését a megrendelők — távoli megrendelők is, akiknek területére a készítményeket exportálják

¹ Hampel: Újabb tanulmányok, 116. tábla, 266. sk. 1. Irodalom ugyanitt.

² Heikel, A.: *Antiquités de la Sibirie occ.*, Helsingfors, 1894. XVII. t. 1. — A tarsolylemezek készítését azonban e körülmények miatt még nem kell keleten keresni, annak ellenére sem, hogy az övdíszítmények egy széles rétegének készítési helyét Levedia keletbeli helyeire helyezem, sőt az arab birodalom nagyobb, északi központjaiban is keresem. — T. J. Arne talált újabban a samarkandi múzeumban öntőmintákat: *Skandinavische Holzkammergräber aus der Wikingerzeit in der Ukraine*, *Acta Archaeologica*, II. 289. sk. 1. Sajnos, ezekből csak egy darabnak alakját közli: 21. kép a 288. l-on.

— erősen befolyásolták. Hogy a tarsolylemezek körében a keleti tendencia, az arab komponens domináló, annak az a magyarázata, hogy e tárgyak a magyarság számára készültek. Nem is várható, hogy akár normann sirokban, vagy más népek emlékei között akkora mennyiségben kerüljenek napvilágra tarsolylemezek és rokonkészítmények, mint amekkorában a levediai magyarságnak nyugatra, a mai Magyarországra került előkelőbb törzseinél találhatóak azok.

E fejezet anyaga, kiegészítve az előző fejezetek eredményével, nagyjelentőségű történeti tényt tesz előttünk világossá, azt, hogy a honfoglaló magyarság már a levediai korszak utolsó évtizedeiben erősen nyugat felé orientálódott volt. A legelőkelőbb elemek, melyek számára a tarsolylemezek is készültek, ekkor már a kievi normann-szláv állam közelében éltek. A nyugat felé tartó tendencia az archaeológiai anyagban világosan mutatkozik. Ezzel kapcsolatban fölmerül a besenyő „támadás” kérdése, melyről Konstantinos Porph. szól.¹ A honfoglalókkal megjelenő anyagi kultúra, melynek sokszáz tárgyi emléke maradt ránk, az anyagi jólét magas fokán álló, hatalmas, harcos-nomád népre vall. Ha csak ezt nézzük és eltekintünk a honfoglalók nagyszabású ténykedéseitől, melyekről az irodalmi források szólnak, nyilvánvaló, hogy megvert seregről szó sem lehet, hanem egy nagy törzsszövetkezésnek (népnek) egész kocsi- és állatállományával együtt való tervszerű áttelepítéséről, melyet a jól szervezett haderő kísért. A nyugati tendencia miatt a levediai keleti részek lassanként elveszítették a magyarság nagyobb része számára jelentőségüket. Ha volt is ellenállás, az nem a nyugat felé törekvő törzsektől, hanem disszidens magyar töredékektől indulhatott ki. A besenyő akciói a korábbiakban részletesen ismertetett földrajzi körülmények miatt csakis a Volga-könyöknél kezdődhetett. A Don-könyök, a Don és Donec melletti téli szállások és a főbb kereskedelmi utak nagyobb küzdelem nélkül jutottak birtokukba. Nagyobb magyar töredéknek Permia területére való fölhúzódása archaeológiai alapon ezekkel az eseményekkel hozható kapcsolatba. Amint a tarsolylemezek köre a magyarság nagyobb részének nyugat felé irányuló törekvését tükrözi vissza, úgy a Permiával kapcsolatos rokon régészeti anyag egész más tendenciát mutat: a tarsolylemezek művészete csaknem teljesen hiányzik belőle, a normann fémművesség hatása is minimális, bár a Magyarországra került résszel való egykorú-

¹ De adm. imp. 40.

ság kétségtelen. Ez a különbözőség arra mutat, hogy a keleti részeken élő magyarság a korszak vége felé, amikor a nyugatibb törzsek nyugat felé orientálódván, hatalmas föllendülésben vannak és a tarsolylemezek ezüstművességét fölvirágoztatják, mindinkább elkülönülő életet él, mintha nem is tudná, hogy mi készül a kievi állam felé eső részeken és a besenyők megindulásakor olyan tervszerűséggel, mint a nagyobbik rész is tette, a Volga—Káma-útvonalon északra vonul e kereskedelmi út északi végcélja felé, Permia területére. Kétségtelen, hogy ez a magyar töredék már évtizedek óta a Volga—Káma-út érdekkörébe tartozott s emiatt választotta az elköltözködésnek ezt az útirányát. Permia gazdasági életének aláhanyatlása magyarázza meg, hogy ennek a magyarságnak területein olyanféle föllendülésnek a nyomait, mint amilyenre nyugaton a tarsolylemezek köre mutat, hiába keressük. A levediai területeken keresztül folyó intenzív kereskedelem a különböző irányokba vezető kereskedelmi utakat megismertették a magyarsággal. Ha az orosz krónika és Anonymus nem írta volna meg a magyarok útját, akkor is nyugodtan állíthatnók, hogy a kiköltözködés csak a nagy kereskedelmi utak mentén mehetett végbe. Kétszáz évvel korábban a bolgárok Dél-Oroszországban szétválva, hasonlóképen tettek.

A magyarországi sírleletekben előforduló, X. század elején vert arab érmek sokat mondók e körülményekre vonatkozóan. Mindenekelőtt ezek is tanúsítják, hogy a besenyő területekkel a gazdasági (és egyéb?) kapcsolatok továbbra is fennmaradtak, sőt még erősödtek is. Tehát messzemenő, súlyos következményeket a népek helyváltoztatása a gazdasági kapcsolatok terén nem vonhatott maga után. Semmi sem szól az ellen sem, hogy a tarsolylemezek körének művészete a kievi állam egyes részeiben továbbra is élt még egy darabig és készítményeit az arab dirhemekkel együtt a nyugatra költözött magyarokhoz exportálta. Ebben a normannokon kívül arab kereskedők játszhatták a főszerepet. A normann befolyás archaeológiai alapon még a következő századokban is kimutatható.¹

5. *A levediai magyarság anyagi kultúrája.*

Az anyagi és szellemi kultúra kérdéseinek az archaeológiai forrásanyag alapján történő tisztázása és szabatos

¹ Paulsen, P. : Magyarországi viking leletek, Archaeologia Hungarica, XII. Budapest.

megfogalmazása még a jövő feladata. Ezért mi is kénytelenek vagyunk az anyagi kultúra áttekintésénél maradni, sőt még e tekintetben is egy egészen vázlatos áttekintéssel megelégedni. A régészeti anyagban túlnyomóan a fémművesség emlékei vannak képviselve, ami annak forrásértékét nagyban emeli. A fémművesség ugyanis a történeti nomád népek életében hasonlíthatatlanul nagyobb szerepet játszott, mint akár a délibb, városlakó, vagy északibb, primitívebb népeknél. Feladatunk az anyagi kultúra tárgyainak meghatározásánál kettős: a megmaradt emlékeket rendeznünk kell és azokból az idők folyamán elpusztult anyagra kell következtetnünk. Az emlékek alábbi csoportosításánál, lehetőleg mellőzve a részletes felsorolást, a főbb típusok ismertetésére szorítkozom.

A fegyverek között az első helyet a kard foglalja el. Ennek kétféle típusa ismeretes: a könnyű, lovassági görbekard, az úgynevezett *szablya* és a kétélű, egyenes *kard*, a későbbi pallos elődje. A kétféle fegyvernem között lényeges alaki különbség van, ami a használat módjában és ennek következtében a harci taktikában is lényeges különbözőségekre vezet.

A szablya keskeny pengéje enyhén görbülő, egyélű; alsó harmada kétélűvé szélesedő, hogy szúrásra is fokozottabb mértékben alkalmas legyen. A pengén vércsatorna is van. A honfoglalók körében uralkodó szablyatípus jellemző vonása az, hogy markolata előrehajlik, ami a lóhátról való használatot jobban elősegíti. Keresztvasának két vége lefelé hajló (rendszerint egy-egy gombban végződő), ez megkönnyíti használatát.¹ Ez a fegyver jellegzetes steppei lovasnomád találmány, kifejlődése a steppei népek harcmodorával van összefüggésben. Erről legutóbb Tóth Zoltán írt nagyobb tanulmányt,² melynek eredményei ellentétben állanak megállapításaimmal. Mivel a kardok szerepének történeti jelentőségét is vizsgáljuk és mivel Tóth könyve e tekintetben a legrészletesebb tanulmány, kissé bővebben kell vele foglalkoznunk. Az imént leírt szablyatípuson kívül a honfoglaló magyar sírleletekben előfordulnak olyan szablyák is, melyek egyik vagy másik részletben kevésbé fejlett formát mutatnak. Tóth ez alapon három részre osztja őket és az itt leírt legfejlettebb formát Magyarországon kialakultnak tekinti, hogy ezzel az úgynevezett „Nagy Károly-kardnak“ (jelleg-

¹ Néhány példa: Hampel, J.: *Alterthümer*, I. 474—488. képek.

² „*Attilas Schwert*“, Budapest, 1930.

zetes honfoglaláskori szablyának!) a honfoglaló magyarsághoz és Magyarország földjéhez való kapcsolását alátámaszsa. Mint Hampel, ő is azon az állásponton van, hogy az oroszországi rokon szablyák régiebbek, bár Hampel Magyarország területén nem lát lényeges továbbfejlődést és úgy gondolja, hogy az általa felállított két csoport még a kazár symmachia idejére vezethető vissza. Tóth szerint a szablya alsó harmadának kétélűvé szélesedése általában a nyugati, nehezebb kard hatása. A „Nagy Károly-kard“-nak a tarsolylemezek körével való szoros, belső kapcsolata, amiről előbb szóltunk, már egymagában ellene mond a magyarországi származtatásnak és inkább keletre, legalább is a kievi állam területére, vagy a szomszédos levediai területekre mutat. Azonkívül a szablya végének kétélűvé szélesedése már korábban és pedig az ázsiai steppék lovasnomád népeinek körében megindult. Az avar szablyák között is találunk ilyeneket,¹ a későbbi, oroszországi szablyák között pedig egyesek a teljesen kialakult honfoglaláskori típust képviselik.² A kétélűvé szélesedő szablyatípus a verchne-saltovói kazár emlékek között szintén előfordul.³ A tipológiai vizsgálat tehát arra mutat, hogy a honfoglaló magyarok legfejlettebb szablyái a levediai korszakban, valószínűen ennek utolsó periódusában már megvoltak. De művészettörténeti úton is erre az eredményre jutunk. A tarcali lelet szablyája, amint az eredeti darab megvizsgálása alkalmával megállapítottam, végefelé kétélű.⁴ A markolatot és a hüvely egyes részeit a tarsolylemezeknek teljesen kifejezett ornamentikája borítja,⁵ ugyanabban a stílusban, mint amelyet a lelet tarsolylemézén láttunk (3. kép). E tarsolyleméz készítési helye gyanánt a kievi államot, illetőleg annak környékét határoztuk meg. Képzeltető-e, hogy a szablya, melyet ugyanaz a kéz díszített, amelytől a tarsolyleméz díszítése származik, más helyen készülhetett? Hasonló ornamentika borította a „Nagy Károly kard“ párját, mely újabban a szabolcsmezei Geszteréden került napvilágra.⁶ A honfoglaló

¹ Rhé Gy. és Fettich N.: Jutas und Öskü, Skythika, 4. Prága, 1931. 42. l. 21. kép.

² Tankejevkról: Ocsot IAK, 1904. 135. l. (szövegben említve). Čechowitzról és Kobanról: Hampel i. m. 491—493. képek.

³ Arch. Értesítő, 1931. 69. l. 43. kép.

⁴ Ezt Hampel ábrája, i. m. II. köt. 596. lapon jól feltünteti, bár a szöveg nem mondja.

⁵ Hampel i. m. III. 403, 2—5.

⁶ Arch. Értesítő, 1928. 228. sk. l., 110. kép 1, 2—5 és 111. kép 2—5.

magyar szablyák tanulmányozása tehát ugyanarra az eredményre vezet, amit a megelőző fejezetek anyagából nyertünk: a honfoglaló magyarság katonai szervezkedésének közvetlen emlékei ezek, melyek a honfoglalást megelőző nagy gazdasági s vele együtt katonai föllendülés idejére, a levediai korszak második felére vezetnek vissza, mint a tarsolylemezek egész köre és a honfoglaló magyarság anyagi kultúrájának legtöbb emléke is.

A benepusztai leletben előforduló normann kard, mely a kieviben talált normann kard (9. kép) tanúsága szerint is még a levediai időkből való, föltűnő jelenség a lovasnomád magyarság körében. Ennek történeti jelentőségével még nem foglalkoztak behatóan, csak legutóbb érintette ismét a kérdést Paulsen, a magyarországi késői viking emlékeket ismeretve. A szablyák mellett a normann kardok száma aránylag föltűnően nagy. Magyarország területén a honfoglalást megelőző időktől kezdődően a X. és XI. századokon át állandóan divatosak. Az általam ismert példányok következők: 1. Blatnica (Turóc m.), a honfoglalást megelőző időből;¹ 2. Benepusztá (Pest m.);² 3. Öcsöd (Békés m.);³ 4. Ecséd (Heves m.);⁴ 5. Székesfehérvár—Demkóhegy;⁵ 6. Deés vidéke;⁶ 7. Budapest;⁷ 8. Vác—Csörög;⁸ 9—11. Székesfehérvár—Rádiótelep (három darab);⁹ 12. Beszterec (Szabolcs m.)¹⁰ 13. Szob—Vendelin (Hont m.);¹¹ 14. Salamon (Ung m.);¹² 15. Kecskemét;¹³ 16. Az Ernst-gyűjtemény őriz egyet.¹⁴ A nyugat- és északeurópai harcmodor e sajátos fegyverének ily nagymérvű fellépése a pogány magyarság körében arra vall, hogy a kievi állammal való érintkezések már a levediai kor-

¹ Hampel i. m. III. 322. Paulsen meghatározása: *Archaeologia Hungarica*, XII. Budapest, 1933. 9. l. téves.

² A Magyar Tudós Társaság Évkönyvei II. (1832—34), 285. l. Lásd itt a 3. fejezetet.

³ Hampel i. m. I. Fig. 464; Pósta, Régészeti Tanulmányok az orosz földön, Budapest, 1905. 6. rajz 4.

⁴ Hampel, J.: Újabb Tanulmányok, Budapest, 1907. 163. sk. 1. 53. tábla.

⁵ Hampel: Újabb Tanulmányok. 200. l. 83. tábla.

⁶ Normann kard keresztvasa ezüst berakással: Hampel: Újabb Tan. 222. l.

⁷ Paulsen, P.: Magyarországi viking leletek, *Arch. Hungarica*, XII. 1933. 35. sk. 1. IX. tábla 1.

⁸ Paulsen i. m. 35. sk. 1. XI. tábla.

⁹ Publikálatlanok, a székesfehérvári múzeumban.

¹⁰ Paulsen i. m. 35. sk. 1. XII. tábla 1.

¹¹ Publikálatlan, a Magyar Nemzeti Múzeumban, lelt. sz. 63-1929 l.

¹² Hampel: *Alterthümer*, III. 440. A.

¹³ Hampel i. m. III. 421. A.

¹⁴ Jelenleg a Magyar Nemzeti Múzeumban. Publikálatlan.

szakban mélyebb kultúrhatások befogadására vezettek s ezek ismét a magyarság katonai szervezetébe újabb, nem steppei elemek felvételét eredményezték. Hogy mily nagy jelentősége volt e korban e fegyvernem kétféleségének, azt a Nestor-krónika sokat idézett helye mutatja a legjobban; eszerint a kazárok Kievet megsarcolva, egy-egy szablyát követelnek minden háztól, de azok kardot adnak.¹

Nyílcsúcsok nagy számban fordulnak elő a pogány magyar sírleletekben. Jellemző formájuk a levélalak,² de más (kétágú, vágónyíl, stb.) formák is ismeretesek. A három szárnyúak, melyek az avar korra annyira jellemzők, ismeretlenek. A *lándzsavégek* primitív formájúak.³ Figyelemreméltó, hogy a történelmi sírleletben normann lándzsavég fordult elő.⁴ Úgy látszik a *harci fokosok* vizsgálata is fog még a normann kultúrkörrel eddig nem ismert összefüggéseket feltárni. Az idevágó anyag egy része még publikálatlan. Bár a *kengyelek* különböző típusúak, mégis igen jellemzők a korra, úgyhogy a korábbi és későbbi kengyelektől jól megkülönböztethetők. Hampel fejlődési összeállításához⁵ lényeges új adatokat nem tehetünk, csupán azt kell kiemelnünk, hogy az aránytalanul karcsú és fönn erősen csúcsba menő kengyelek a normann kultúrkörből származnak.⁶ A sárospataki ref. kollégium őriz egy ilyen kengyelpárt, mely állítólag a város környékén került elő csikózáblával és egy aranyozott bronz (vörösréz?) normann szíjvéggel együttesen.⁷ A *zablák* az ú. n. csikózáblák körébe tartoznak. Szerkezetük a lehető legegyszerűbb.⁸ Hampel összeállítását két új változattal kell kiegészítenem: a kenézlői temető 47. sírjában olyan csikózábla került elő, melynek középső része öt darab, egymásba fonódó láncszemből áll.⁹ A hencidai 5. sírban lelt zabla pedig a szkita-kori csikózáblák késői utánezata.

Az *íj* ugyanúgy csontlemezekkel volt megerősítve, mint a hún és avar íjjak.¹⁰ Alakja nem volt annyira hajlott, mint az

¹ Arne, T. J.: Einige Schwert-Ortbänder, Opuscula arch. O. Montelio LXX-o dicata, Stockholm, 1913. 375. sk. 1.

² Hampel i. m. I. 382—418.

³ Hampel i. m. I. 181. sk. 1.

⁴ Hampel i. m. I. 448. Paulsen i. m. 8. sk. 1.

⁵ Hampel i. m. I. 232. sk. 1.

⁶ Ilyenek Hampelnél i. m. I. 533—536. képek.

⁷ Leleghelye közelebből ismeretlen. Publikálatlan.

⁸ Hampel i. m. 243. sk. 1.

⁹ Arch. Ért. 1931. 84. kép.

¹⁰ Werner, J.: Bogenfragmente aus Carnuntum und von der unteren Wolga, Eurasia Septentrionalis Antiqua, VII. Helsinki, 1932. 33. sk. 1. Alföldi A.: Leletek a hún korszakból, Arch. Hungarica, IX.

avaré. Az ijjhoz hozzátartozik a tok, melyben hordva védték az esőtől. A nagy csontlemezpárokat,¹ melyek rendeltetése eddig ismeretlen volt, az ijjtegez zárószerkezetének tekintem. Keletebbről, Ukrajnából ismeretes hasonló, Shestoviczyből, kamrasírból² és az Altáj hegység vidékéről, Kudyrge, 9. sírből.³ Az ijjtegez egykorú ábrázolásaiival e csontlemezpárok alakja, nagysága, felerősítési módja, kopottsága stb. jól összeegyeztethető.⁴ E meghatározás alapján ezt a fontos lovasnomád fegyvert, mint egyéb lovasnomád fölszereléseket is, Belső-Ázsiába lehet visszavezetni. A honfoglaló magyarok nyíltegezt gróf Zichy István határozta meg, rámutatva egyúttal annak belsőázsiai kapcsolataira is.⁵

A *nyereg váza* rendszeren fából készült, ezért nem maradt fenn a sírokban : de hogy ezt is eltemették a harcossal, azt a nyeret felerősítő heveder nagy vascsatja bizonyítja. A kenéz-lői 28. sírban találtam vasvázás nyeret, melynek faalkatrészeiből (nyárfa) is maradtak fenn nagyobb töredékek.⁶ A legfőtűnőbb lovasnomád fölszerelési tárgy a *fegyveröv*, a hozzátartozó tarsollyal. A fegyveröv díszes fémvereteinek garnitúrája belsőázsiai ősi forrásokból származik, amint arról már volt szó. A *női ékszerek* : *fülbevalók, karperecek, gyűrű, gyöngyök* stb., továbbá a *kerámia, köszőrűkő, kés, tűzcsiholóvas* és egyéb eszközök ismertetését Hampel összefoglaló munkájára hivatkozva mellőzöm. csupán néhány újabb adatot említek meg. A *női cipő* néha apró bronzgombokkal volt kiverve.⁷ A női és férfisírokban egyaránt gyakoriak a bronzból öntött *kabátgombok*,⁸ amiből nyilvánvaló, hogy a

Budapest, 1932. 17. sk. I. Sebestyén K.: Rejtélyes csontok népvándorláskori sírokban. Dolgozatok, VI. Szeged, 1930. 178. sk. I. U. az : „A sagittis Hungarorum“. . . Dolgozatok, VIII. Szeged, 1932. 167. sk. I.

¹ Pusztaszentimréről és Jászdózsáról : Hampel i. m. III. 433, 1—2 és 413, C, 1—2. Kenézlőről, 11. sírből : Arch. Ért. 1914. 316. I. XXV. kép, 318. I. ; ugyaninnen, 39. sírből : Arch. Ért. 1931. 90. I. 70. kép I—2.

² Arne, T. J. : Skandinavische Holzkammergräber aus der Wikingerzeit in der Ukraine, Acta Archaeologica, II. Kopenhága, 1931. 293. sk. I. 62 a—b. képek.

³ S. Rudenko és A. Gluchov : Mogilnik Kudyrge na Altaje, Materialy po Etnogr. III. 2. Leningrad, 1927. 48—49. I.

⁴ Materialy po Ethnogr. III. 2. 51. I. 18. kép. Smirnov, Ja. I. : Vostocnoje Serebro, Szentpétervár, 1909. LVIII. Appelgren-Kivalo, Hj. : Alt-Altäische Kunstdenkmäler, Helsingfors, 1931. 93. kép.

⁵ Gróf Zichy Isván : A honfoglaláskori tegez és keleti kapcsolatai. Turán, 1917. 152. sk. I.

⁶ Arch. Ért. 1931. 80. sk. I. 52. kép.

⁷ Arch. Ért. 1931. 87. I. 65. kép, 14.

⁸ Női sírből : Arch. Ért. 1931. 90. I. 71. kép ; férfisírből : u. o. 82. I. 55. kép 46—49.

nők és férfiak elől, középen gombolható kabátot hordtak. A népvándorláskor keleti nomádnépeinek viselete ez, melynek ábrázolásait a turfáni falfestményeken találjuk.

A honfoglalóktól ránk maradt nagy és változatos anyag látszólag szűk keretek közé tartozik, a személyi fölszerelések (fegyverek, eszközök) és díszítések (ékszerek) területeit öleli föl. Sírleletektől talán nem is várhatnánk egyebet. A jellegzetes pusztai lovasnomád népeknél, mint amilyen a levediai magyarság is, éppen ezek a tárgyak voltak a fontosak. Ez az anyag nemcsak a későbbi korszakok sírjainak aránylagos szegénységét, de a korábbi steppenépek sírleleteit tekintve is rendkívül gazdag. Történeti szempontból való értékesítésénél mindenekelőtt a tárgyak rendeltetésének meghatározása az első feladat. E téren még sok tennivaló van hátra, bár az utóbbi évek kutatásai több kérdést tisztáztak. Az anthropológiai maradványoknak a régiséganyaggal való egybevetése egyes néprétegeknek elkülönítését, illetőleg azok egymáshoz való viszonyának meghatározását teszi lehetővé. Ugyanezen az alapon meglepő képet nyerünk a nők szociális helyzetéről. Az előkelőbb nők sírjaiban ugyanúgy előfordulnak a kengyelek, zabla, kantár stb., mint az előkelő harcosokéban. Föltűnő emellett, hogy teljesen hiányzik az orsógomb, amelyet más történeti nomád népeknél a legelőkelőbb asszonyok sírjaiban is rendszerint megtalálunk.

Az anyagi kultúra emlékeinek ez az együttese, összehasonlítva az avarok, kazárok, húnok és más történeti steppenépek emlékcsoportjaival, több tanulságot nyújt. Mindenekelőtt megállapítható, hogy a lényegében többé-kevésbé hasonló gazdasági rendszer következtében az alapvonások mindegyiknél rokonok. Ugyanazoknak a használati tárgyaknak, eszközöknek és fegyvereknek alakja egy-egy újabb gazdasági — katonai és politikai — szervezetenél többé-kevésbé eltérő, a későbbinél rendszerint fejlettebb. A levediai magyarság anyagi kultúrája a korábbi steppenépekéhez viszonyítva külön fejlődési fokot képvisel. De más különbségek is vannak. A későbbi alakulatoknál bizonyos tárgytípusok elmaradnak, viszont újak lépnek föl, melyek azelőtt ismeretlenek voltak. Ezek a gazdasági viszonyok és a kereskedelmi kapcsolatok megváltozásának következményei. A levediai magyarság anyagi kultúrája erre vonatkozólag valóságos iskolapélda. Az új hazában a gazdasági viszonyok megváltozásával ez a kultúra nem tud tovább fejlődni és maradványai szinte minden mélyebb utóhatás nélkül vándorolnak a temetések alkalmával a földbe.

Fettich Nándor.

A nagyszombati csata.

1704 december 26.

II. közlemény.

3. A csata lefolyása.¹

December 26-án reggel tehát mindkét ellenfél pontosan tájékozva volt egymás haderejéről, helyzetéről s mindkettőnek ideje, alkalmá és helye volt ahhoz, hogy seregét előre megfontolt terv alapján csoportosítsa a harchoz. Meglepetésektől most már nem kellett egyiknek sem tartani s a harcot az akkori szokásos — mondhatnám : szabványos —

¹ A csatát Thaly Kálmán nem csupán az erről szóló külön könyvében írja le részletesen, hanem a *Bercsényi-család* III. kötetének XXII. fejezetében és Bottyán János életrajzának 45. és következő oldalain. Bottyán életrajzát 1865-ben, a csata monografiáját 1869-ben s a Bercsényi-család életrajzának e részét 1892-ben írta. A három leírás csak nagy vonásokban egyezik egymással, de annál több az eltérés a részletekben és az eseményekhez fűzött következtetésekben. Valamennyi leírásnak a legnagyobb hibája az, hogy a helyzetek megítélésénél Thaly a csatát, úgy látszik, térkép és körző alapos használata és kellő forráskritika nélkül írta le. A stratégia és taktikai fogalmakat figyelmen kívül hagyja, vagy összekeveri, s az egészet nem katonai, vagy mondjuk hadtörténeti szemmel nézte, és ha későbbi leírásaiban valamit másképen állít, mint az előzőkben, nem tartja szükségesnek azt helyesbiteni. Így tehát a csata lefolyásáról a felületes olvasónak más és más lehet a benyomása, ha csak az egyiket vagy a másikat olvasta. Néhány szembeszökő példa : Bottyán életrajzában azt mondja, hogy Bottyán ezredével a csatában résztvett („a balszárnyon harcolának Bottyán“, stb.), későbbi leírásában már Bottyánról nem beszél, ami természetes is, mert Bottyán tábornok ekkora Csallóközben volt. Heister hadtestéről azt állítja (Bercsényi család, III. k. 298. l.), hogy az Fehéregyházáról Gerencsér felé közeledett, azután áttakarodott a Parna gerencséri hídján, vagyis e szerint a hadtest Fehéregyházáról délkelet felé, a Parna jobb partján ment Gerencsérre. A csata leírásánál azonban ezzel már nem törődve, a hadtestet ott állítja fel a kőmalom közelében, ahol az valóban harcolt. A Gerencsér felé való menetel a Parna jobb partján semmiképen sem érthető. Olyan messzire délre Heister serege nem juthatott, hiszen tudjuk, hogy 26-án reggel már úgy állította fel hadtestét a kőmalom előtt, hogy a Parna patakra támaszkodott hátával. Már csak azért sem mehetett a jobb parton Gerencsér felé, mert akkor éppen kitér Rákóczi elől s hogy a Parna-patakon nem a gerencséri, hanem a Fehéregyháza előtti hídon, a kőmalom közelében kelt át,

keretek között kezdhetette meg az a küzdőfél, amelyik a csatarend felállításával előbb elkészült. A nagyszombati csata tehát egy „bataille rangée“ tipikus példája volt. Ezt a körülményt külön hangsúlyozni kívánom, mert a kuruc hadjárat történetében nagyon ritkán ismétlődött meg ez az eset, és akkor is csak kisebb kötelékekkel.

Az a hely, amelyet Rákócziék a másnapi küzdelem színteréül választottak, átlag 3 km széles és 6—7 km hosszú lapos dombhát volt, tehát olyan nagy terület, amely 20—20.000 ember összecsapására az akkor szokásos zártrendű alakulatokban teljesen elegendő volt. A téli fagyott földön minden fegyvernem akadálytalanul mozoghatott. A csatátér mintegy 6—7 km-es sávjának keleti szegélyét a Nagyszombat város alatt folyó Tirnava-patak, maga a város, amely e patak völgyében egy alacsony dombon feküdt, végül a várost északról szegélyező, ma már eltűnt tó alkotta. Nyugati szegélyén a Parna-patak erdős bozótos völgye feküdt, amely Kolinovits szerint abban az időben mocsaras

azt összes többi forrásaink (Kolinovits, Bél Mátyás) egybehangzóan állítják. Az említett két vázlatrajzot, amelyet a fejedelem Forgáchnak és Károlynak küldött a csata után, Thaly kétségtelen hiteleségének mondja. Ez igaz, ami a kuruc hadrendet illetve, a császári hadrendben azonban több téves vagy legalább is zavaros adatot találunk, amelynek oka nagyon természetes, hiszen azokat Rákóczi főhadiszállása a csata után, valószínűen a császári foglyok vagy sebesültek vallomásai alapján állította össze. Hogy ez az összeállítás nem pontos, annak bizonyítéka nemcsak több olyan ezrednév, amely a császári sereg hadrendjében sohasem fordult elő, hanem az is, hogy éppen az a két zászlóalj, a Wobeser-ezred zászlóaljai, amelyek a csatában a legtöbbet szenvedtek, ebben a táblázatban ilyen néven nem találhatók. Thaly, a kuruc lovasság felállításánál és küzdelménél, a többször idézett egykorú vázlatok alapján mindig 17 lovasezredről beszél, holott csak 15 van ott feltüntetve. Itt mutatok rá Thalynak arra a többször előforduló tévedésére is, hogy a „stratégia“, azaz seregvezetés és a „taktika“, azaz csapatvezetés fogalmait sokszor tévesen alkalmazza és összekeveri. E csata leírásánál például erről szóló külön munkájában (49. és 51. l.), a kuruc jobbszárny harcba sodródását, mint nagy stratégiai hibát és: „a fensőbb stratégia szempontjából való nagy szerencsétlenséget“ tünteti fel, holott ehhez a stratégiának semmi köze. Csata közben a harcvonal egy-egy csoportja, csakis harcászati, taktikai hibát követhet el. E csata körül stratégiai kérdés volt az, hogy Heister elérje Lipótvárat a kurucokkal való találkozás nélkül, vagy hogy sikerül-e Rákóczinak öt feltartóztatni s ezalatt Bötttyán seregével a Csallóközön keresztül Pozsonyt és Bécsset veszélyeztetni. Amikor a csata megkezdődik, annak keretén belül, már csak a taktikának van szava. A csata eredményétől függenek azután újból a további stratégiai lépések, elgondolások, amihez visszat a taktikának már nincs köze. Utalok Pauler Gyula kritikájára Thaly e munkájáról (Századok, 1870. évf., 245. l.), aki Thaly több történetírói tévedését már akkor megállapította.

mederben folyt. E két patak között elterülő dombhát átlag 5—6 méterrel volt magasabb mint a két völgy. A terepviszonyok ezen a lapos mezőn mindkét félre azonosak s egyaránt kedvezők voltak. Nagyszombat városa nem volt a szó szoros értelmében vett vár, vagy erődítmény, csupán árok nélküli, kisebb tornyokkal ellátott kőfallal volt körükerítve. A városnak egy — 1745-ből származó látképén tisztán látni, úgy e falakat, mint a város északi oldalán levő tavat.¹ A városban mindössze 200 főnyi hontmegyei hajdú tanyázott, Duló Ádám ezredes parancsnoksága alatt. Ennek a kis csapatnak a csatában semmi szerepe nem volt.

Rákóczit igen feszélyezte az a körülmény, hogy a várost, a környező terepet, főleg pedig a csatatér felé vezető mély utakat nem ismerte. De az az érzése volt, hogy egy város, amely völgyben fekszik s előtte patak folyik, nem alkalmas nagyobb sereg kibontakozására. Ezért ezt számításából ki akarta küszöbölni és a város falai előtt akart felvonulni, úgyhogy a Tirnava-patak seregének háta mögé kerüljön. Bercsényi és többen mások, akik, mint Rákóczi lemondó iróniával megjegyzi: „azt hitték, hogy többet tudnak nálam“, azt tanácsolták, hogy a várost rakják meg gyalogsággal és Rákóczi serege többi részével vonuljon fel a várost keletről szegélyező dombokra. Az adott helyzetben valóban érthetetlen és fölösleges terv és tanács volt ez. Egy támadásra készülő sereget minden ok nélkül megakadályozni abban, hogy a támadásra legelőnyösebb kiindulási helyzetben csoportosuljon és visszarendelni azt egy városba és a mögé, védelmi állásba, mikor még senki sem tudja, hogy az ellenség mit fog csinálni, — olyan taktikai hiba, amelyet joggal ítélnünk el. Rákóczi nem akart engedni s felvetette azt a kérdést, hogy mi történik akkor, ha Heister ebben az esetben Nagyszombatot kikerülve, a kurucok háta mögött egyenesen Lipótvár felé nyomul? Bercsényiék erre azt felelték, hogy ha valóban ezt tenné Heister, akkor sem érheti el bántatlanul Lipótvárat, mert a kuruc lovasság gyorsabb, tehát megelőzheti őt. Rákóczi viszont ezzel szemben azt a helyes megjegyzést tette, hogy a mindenképen elkerülhetetlen csatát ebben az esetben nem a már most kiszemelt kedvező helyen, hanem sokkal alkalmatlanabb térszínen, a Vág és a Dudvág mocsarai közé szorítva kellene elfogadniok, ahol a lovasságnak nem

¹ Zelliger Alajos: Pantheon Tyrnaviense (Nagyszombat, 1931.) Bibliografiai munka, előszava előtt mutatja be ezt az egykorú képet.

lenne mozgási szabadsága. Ha tehát a kuruc sereget Rákóczi a Nagyszombat fölötti dombokon védelmi állásba kényszeríti, akkor ezzel már el is dőlt a csata sorsa, mert a reguláris császári sereg támadásának, főképp pedig sokkal erősebb és pontosabb ágyútüzének, ellenállni nem lesznek képesek. Ezzel a nyomós érveléssel sikerült azután Rákóczinak elhallgatni tábornokait. Parancsot adott arra, hogy az időközben a városba érkezett kuruc sereg hagyja el azt és fejlődjön ki a Tirnava-pataktól nyugatra fekvő mezőkön. A fejedelem a jobbszárny vezetését Bercsényire, a balszárnyét Esterházy Antal tábornokra bízta. A jobbszárny csapatai a város északi kijáratánál, a balszárnyé pedig a déli kijáratnál kezdődő mély úton mentek a délelőtti órákban a kijelölt helyre. Rákóczi vegyes érzelmekkel nézte csapatai elvonulását. Két tábornokának távoztával nem maradt környezetében szakavatott magasabbrangú tanácsadó, s a sereg alvezéreiben sem volt nagy bizalma, mert azt tapasztalta, hogy azok sem harcedzett, ügyes vezetők. Emlékirataiban írja,¹ hogy: „a gyalogságnál igen kevés okos tisztem volt, a csapatokat az úgynevezett falu kolomposai („les Coqs de Village“) vezették. Csak személyes jelenlétemmel tudtam megakadályozni azt, hogy a prédavágyó katonaság be ne törje a város kapuit“.

December 26-án délelőtt, mialatt Rákóczi serege Nagyszombattól nyugatra elhelyezkedett, nem egészen úgy, ahogyan azt Rákóczi szerette volna, Heister szintén elindította hadtestét éjjeli táborhelyéről. Hogy miért nem várta be Heister Rákóczi támadását ebben a hevenyészve megerősített állásban, arra magyarázatot nem találtam. Talán a falu és erdő közelsége miatt nem tartotta ezt a terepszakaszt védekezésre alkalmasnak. Ezredeit a Kőmalom és Gerencsér között, a Parna előtt állította fel arccal Nagyszombat felé, körülbelül ugyanolyan szabványos alakzatban, amilyenben Savoyai Eugen seregei a XVIII. század első felében nagy csaták előtt felállni szoktak. Szabályos, hosszúkás négyszögben, az első vonalban lovas és gyalogos zászlóaljok, illetőleg századok állottak keverve. A vonal közepén volt a tüzérség zöme s a szárnyakon a többi ágyú. A második vonalban ugyancsak lovas- és gyalogoscapatok állottak s a két vonal között, a balszárny egy részén — lovasság oltalma alatt — a sereg társzekerei. A két főharcvonal szárnyain mindkét oldalon két-két gyalogos és két-két

¹ V. k. 191. l.

lovasosztag zárta be a szabályos négyszöget s a második harcvonala háta mögött állott 10 lovasszázad, mint tartalék. Az egész hadtest a csata alatt 4 brigadéra tagozódott, amelyeket Viard, de Vent, Wachtendonk és Dillherr ezredek vezettek.¹

Ismerve az akkori csapatfelállítási módokat és Heister seregének létszámát, arra az eredményre jutottam, hogy a császári hadtest harcvonalaának szélessége körülbelül 2000 méter lehetett, azaz a hadtest egy olyan 2 km széles vonalon állott fel, amelynek balszárnya a kőmalomtól körülbelül 100—200 lépésnyire keletre s jobbszárnya a gerencséri Parna-hídtól néhány száz lépésnyire északra volt. A felállítással Heister a déli órákban készült el, körülbelül egyidőben Rákóczi seregének kibontakozásával, amely ekkor már a Tirnava-patak előtt a dombhátra felhágva, egészen különös s a fejedelem utasításainak meg nem felelő csoportosításban helyezkedett el.

Hogy Rákóczi milyen csatarend szerint csoportosította seregét még a farkashidai táborban, illetőleg, hogy milyen csatarendben akarta a csatát megkezdeni, tehát, hogy hány és milyen tagozódású harcvonalba kellett volna Bercsényi és Esterházy, — Nagyszombatból a csatamezőre felvonuló, — szárnyainak elhelyezkedni, annak sajnos ma már semmi írásbeli nyoma nincsen, mert az egykorú rajzok csupán azt a helyzetet mutatják, amelyben a kuruc hadsereg a csatára kifejlődött és nem azt, amelyben a fejedelem utasítása szerint kifejlődni kellett volna.

Mivel a csatában a fejedelem és Bercsényi, szóval a felkelés két feje személyesen részt vett, annak lefolyásáról harcjelentések nem készültek. Legrészletesebben Rákóczi emlékiratai írják le a csatát, de ő sem közli azt, hogy seregét hogy akarta csoportosítani. Valószínűnek tartom, hogy Rákóczi a Heisteréhez hasonló, több vonalú csatarendet akart alkotni, amire az a körülmény is vall, hogy a sereg közepe, a gyalogság — amely közvetlenül a fejedelem szeme előtt, Fierville D'Herissy Károly lovag, francia ezredes parancsa alatt állott fel a csatára — 3 vonalban tagozódott. Minden bizonnyal ugyanígy, több vonalban kellett volna a szárnyaknak is elhelyezkedni, mert Rákóczi emlékiratában kifogásolja és közvetve annak a helytelen felállításnak is tulajdonítja a csatavesztést, hogy a balszárnyon Esterházy nem követte az ő utasításait és csak

¹ Dillherr idézett leírása.

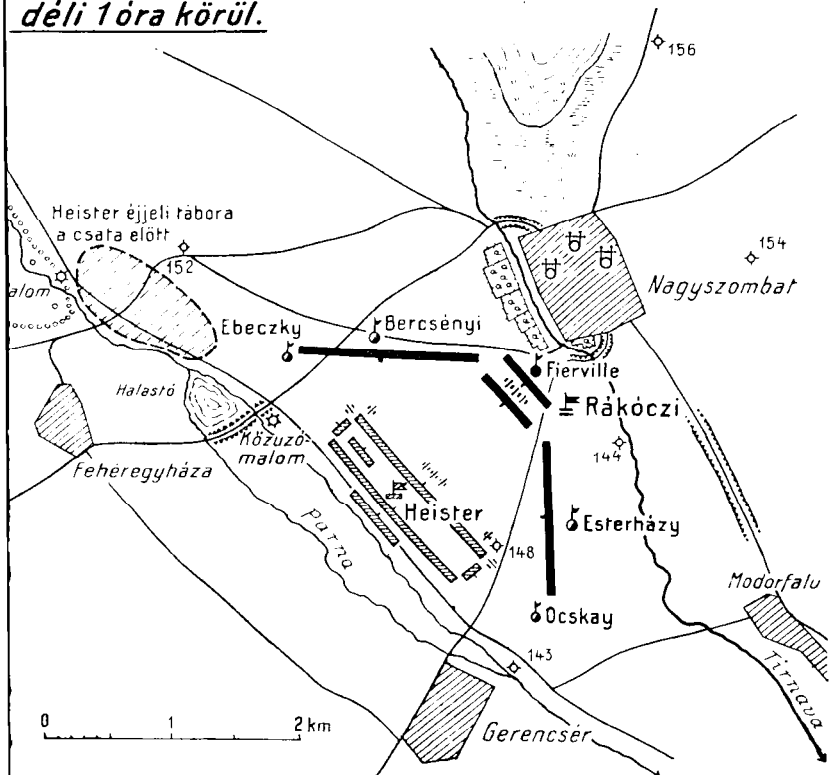
egyetlenegy vonalban állította fel seregét. Bercsényinél, ezt nem kifogásolja a fejedelem, bár ő is elkövette ugyan-csak ezt a hibát.¹

Hogy Bercsényi, Esterházyhoz hasonlóan csak egy vonalas csatarendet alkotott, annak csak az lehet a magyará-

Helyzet a csata kezdete előtt

2.vázlat.

déli 1 óra körül.

¹ Thaly szerint (Nagyszombati harc, 50. l.) „Bercsényi tudta, mit cselekszik, mert az ő lovasszárnyának feladata volt az arra felé terjeszkedő ellenséges hadoszlop feltartóztatása eleibe vágással és oldaltámadással.“ Thaly ebben is téved, mert a csatarendet, mint tudjuk, Rákóczi már az előző napon beszélt meg alvezéréivel. Heister balszárnyának látszólagos elvonulását pedig csak a csata kezdetekor és meglepetésszerűen vette észre Bercsényi. Vagyis semmiképpen sem lehetett tekintettel már lovasszárnyának előre meghatározott felállításánál egy olyan ellenséges mozdulatra, amely csak később és váratlanul következett be.

zata, hogy a városból kibontakozva s maga előtt látva az ellenséget, nem akart egy, hosszabb ideig tartó több vonalú csoportosítást végrehajtani, hanem a gyorsabban kifejlődő, egyszerű vonalat választotta.

Közvetlenül a város lábánál folyó Tirnava-pataktól nyugatra, szóval a falakon kívül levő kertek és csűrök közelében, szabálytalan félkör alakban — Bél Mátyás szerint „corniculantis lunae specie“ azaz félhold alakú karéjban, — állottak fel a kurucok.¹ Középen állott Rákóczi gyalogsága két harcvonalban, közöttük 6 ágyúja. Ez volt a derékhad. Az első vonal balszárnyán állott itt Scharudi német zsoldos zászlóaljja, mellette Nyárády András csallóközi serege, középen a miskolci hajdúság, Bercsényi palotás ezrede, Farkas és Sréter hajdúezredei, jobbszárnyán pedig Bremer német gyalogsága és a francia gránátos zászlóalj. Az ágyúk mögött a második sorban állottak Esze Tamás, Bokros Pál ezredei és mint legerősebb tartalék, a fejedelem udvari palotás ezrede. E derékhadhoz csatlakozott *jobbról* Bercsényi lovassága egy hosszú vonalban, még pedig a lovaskarabélyosok, Géczy Gábor huszárezrede, néhány vármegyei ezred, Deák Ferenc, Illosvay Imre és a szárny legszélén Ebeczky István huszárezredei. Scharudi német zászlóaljától *balra* fejlődött ki Esterházy lovascsoportja, még pedig az ő ezrede, azután a jászok huszár- és dragonyos századai, Balogh István, Goda István, Buday István, Andrassy György és a szárny legszélén Ocskay huszárezredei. Ocskay és Ebeczky ugyanis 26-án délelőtt, amikor látták a kuruc sereg felvonulását, elrugaszkodtak Heistertől és még a harc kezdete előtt, a legközelebb fekvő kuruc szárnyakhoz csatlakoztak.

Amikor Rákóczi parancsot adott seregének felvonulására, maga is elindult, hogy a gyalogság elhelyezkedését megfigyelje. A várost meg akarta kerülni, hogy kíséretével meg ne zavarja és fel ne tartóztassa az ezredek mozgását. Vágtatás közben egy mély útba került, amikor déli 1 óra tájban erős köd ereszkedett alá és azután oly hóvihar keletkezett, hogy a fejedelem kísérete teljesen elvesztette tájékozódását. Visszafordultak, s arra az útra értek, amelyen előttük, a Fierville vezette gyalogság ereszkedett a síkságra.

Még útban volt Rákóczi, amikor az első kuruc ágyúk eldördültek. Nem kétséges, hogy a harcot a kurucok kezdték.

¹ Bél M. : II. k. 64. l. Ugyanígy Kolinovits id. krónikája, 53. l.

A Wienerisches Diarium, amely pedig minden csata után a legfőbb császári vezér Bécsbe küldött jelentését, ez esetben tehát Heisterét, majdnem szószerint közli, határozottan kijelenti, hogy Heister alig készült el seregének felállításával: „so habe der Feind dieselbe schon attaquiert“.¹ A harcot úgylátszik a fejedelem parancsának bevárása nélkül, Fierville kezdte meg ezzel a tüzérségi tűzzel. Heister tüzérsége azonnal viszonzta a kurucok ágyútűzét s ennek a nagy detonációval járó tüzérpárbajnak megvolt Rákóczi szerint az a haszna, hogy az ágyúdörgés szétoszlatta a tájra boruló ködöt, így hát tisztán lehetett Heister csatavonalait látni. Rákóczi azonnal ágyúhoz vágatott, hogy közvetlen közelből figyelje és vezesse a harcot. Eleinte túlközel volt a tűzvonalhoz, tehát állandóan életveszélyben forgott. Helyét, környezetének rábeszélésére, csak akkor volt hajlandó elhagyni, amikor egy ágyúgolyó közvetlenül mellette becsapódva, leszakította egyik szolgájának lábát. Kissé hátrább ment tehát arra a dombra, amely a város északkeleti sarkán volt és a csata további mozzanatait, innen, közvetlenül az udvari lovas karabélyosok közeléből nézte.²

Heister a tüzérpárbaj alatt megdöbbenve látta, hogy a kurucok arcvonala mennyivel hosszabb az övénel. Azt, hogy a két hosszú kuruc lovasszárny csak *egy-egy* harcvonalból áll, a hóvihár és köd miatt nem figyelhette meg. Eszébe juthatott a felévvvel ezelőtti koroncói csatája, ahol a kurucok vonalaikkal teljesen körülzárták hadtestét.³ Ezt az átkarolást kikerülendő, balszárnyán álló csapatainak megparancsolta, hogy balra húzódva induljanak el északnyugati irányba és a kuruc jobbszárny várható átkaroló mozdulata elől térjenek ki. Ezt a mozdulatot Bercsényi észrevette s azt hitte, hogy Heister a csatát elkerüli és egész seregével a Parna-patak mentén akar a csatától eltávozni. Egyik hadsegédét, Norwall gróf lotharingiai származású dragonyosezredest, — aki a francia tisztekkel együtt jött Rákóczi seregéhez — a fejedelemhez küldte azzal a jelentéssel és azt javasolta, hogy hagyják a császáriakat nyugodtan elvonulni. Rákóczi, aki magasabban levő láláspontjáról talán jobban láthatta az egész helyzetet s tapasztalhatta a tüzerharc alatt, hogy Heister szívósan

¹ Wienerisches Diarium, 1704. 148. sz.

² Thaly K.: Nagyszombati harc, 41. l.-jén közli ezt az epizódot, Kazy (Hist. Univ. Tyrnov, 169. l.) alapján.

³ Wienerisches Diarium, 1704. id. helyen. „Der Feind die Schlachtordnung in die Mitte zu nehmen gedacht.“

védekeznek, érthetetlennek találta Bercsényi javaslatát. Nem is hitte azt, hogy Heister a csataterőről északnyugati irányban akar eltávozni, mert ha, ami valószínű, Lipótvár felé folytatja útját, egész biztosan megakad a Nagyszombatot északról szegélyező tó és a patak ottani mocsaras medre miatt. Azt is megérthetjük, hogy Rákóczi bosszantotta, hogy Bercsényi újból változtatni akar az ő tervein, hiszen a csatára való felvonulás s annak kezdete sem egészen úgy történt, ahogy azt ő mint fővezér elképzelte és akarta. Norwall fejtegetéseire tehát indulatosan válaszolt és azt üzenve Bercsényinek, hogy nem azért jöttek ide, hogy „mogyorót patogtassanak“ („nous n'étions pas venus pour croquer des noisettes“).¹ Ne tétovázzon tehát tovább, hanem rohanja meg azonnal Heister balra terjeszkedő szárnyát.

Ezalatt azonban Heister balszélső osztagai már túl haladtak azon a ponton, ahol Bercsényi jobbszárnya volt, úgy, hogy a kuruc tábornok parancsára ellene induló Ebeczky István huszárezredének, félkanyarodást kellett végrehajtani jobbra, hogy azokat utólérje. Bercsényi úgylátszik nem adott szabatos parancsot a keze alatt levő egész arcvonalanak, illetve nem tájékoztatta a többi ezredparancsnokot arról, hogy csak Ebeczky ezredét rendelte ki Heister balszárnyának feltartóztatására. Az Ebeczkynek adott parancs után Bercsényi a derékhad felé vágatott, hogy — mint Rákóczi írja — a gyalogságot harcba indítsa. Ez fölösleges volt, mert hiszen a derékhad nem állott Bercsényi parancsa alatt. Annak, hogy ez a tábornok, a csata e fázisában legfontosabb seregszámotnak — a jobb szárny lovasságnak — vezetését kihagyta csúszni kezéből, hamarosan megvolt a káros következménye. Ebeczky rohamjelet fúvatott s huszáraival elindult. A vele szomszédos huszárezredek, Deák Ferenc, János Deák, Illosvay és a többiek, amelyek Bercsényitől más parancsot nem kaptak, átvették a jelet s amikor Ebeczky rohamra indult, az egész jobbszárny lovassága, az udvari karabélyosok kivételével, parancs nélkül utána vágatott. Ezzel megszakad az összeköttetés a jobbszárny lovassága és a derékhad gyalogsága között, amely ekkor már szintén harcba lépett. (1. mozzanat.)

Ebeczky lendületes rohamát siker koronázta. A németek beszüntették balra húzódásukat és Heister hadtestének balszárnyán véres verekedés kezdődött. A Hasslingen,

¹ Rákóczi : Mémoires, V. k. 193. 1.

Virmond, De Vent gyalogos-, illetve gránátos-ezredek, a Schlik, Darmstadt és Montecuccoli lovasezredek a mindent elseprő kuruc rohamnak sokáig nem állhattak ellent. Heister balszárnya felbomlott s a kuruc lovasság a két császári vonal között álló társzekerekre rontott s azokat fosztogatni kezdte.

Ez a majdnem minden kuruc csatában ismétlődő és meg nem akadályozható fegyelmetlenség volt az oka annak, hogy a hátraszorított német ezredek a küzdelem színhelyétől kis távolságra azután újból gyülekezni kezdtek.

Körülbelül Ebeczky rohamával egyidőben, a kuruc sereg *balszárnya*, Esterházy lovasserege is rohamra lendült. Hogy kapott-e erre parancsot a fejedelemtől vagy sem, azt nem tudom. Tény az, hogy ez a lovashadoszlop, élén Ocskayval, szintén rohamot fúvatott és megtámadta Heister jobbszárnyát. Itt is elkeseredett viaskodás folyt, Ocskay, Andrassy, Buday, Goda, Balogh ezredei és a Bagni, Virmond, Neuburg, Wobeser gyalogos-, Cusani, La Tour, Bayreuth, La Vigne és Fels lovasezredek között, amelyben mindvégig a kurucok voltak a támadók. Ocskayék elnémították Heisternek a serege jobbszárnyán tüzelő ágyúit, a harc vonal ezen a részén tehát már csak lovasság és gyalogság harcolt egymással. E kuruc támadás legnagyobb erővel a Wobeser ezredet érte, úgyhogy annak két zászlóalja majdnem teljesen megsemmisült.¹

Az első délutáni órákban, akkor, amikor a lovasküzdelem mindkét szárnyon a leghevesebben tombolt, megindult Fierville vezetésével a derékhad gyalogsága is Heister központja felé.² (2. mozzanat.)

A kuruc sereg legjobban fegyelmezett hadai, az első harc vonalban levő néhány kitűnő hajdúezred, a francia gránátosok, a fejedelem és Bercsényi udvari hadai, zárt rendben, sűrű sorokban nyomultak elő. Heister tüzérségi tüze ellen nagyon egyszerű módon védekeztek. Az ágyúk elsütése és újbóli megtöltése között, az akkori primitív eszközökkel, mindig bizonyos idő mult el s a távolság a támadó kurucok s a császári ágyútelep között alig volt

¹ Bél Mátyás i. h.

² Thaly szerint Bercsényi parancsára. — Azt hiszem, csak egyéni következtetése ez, mert sehol sem találtam nyomát annak, hogy Bercsényi vezette volna a derékhad harcát, sőt helytelen volt tőle az, mint fentebb kifejtettem, hogy eredeti helyéről, a jobbszárnyról távozott. Inkább Hengelmüllernek adok igazat, aki Rákócziról írott műve 164. oldalán Fiervillenek tulajdonítja a gyalogság harcbavetésének érdemét.

6—700 méter, úgyhogy a támadók pontosan látták a tüzelés előkészületeit. A lomha ágyúkkal azonfelül még pontosan célozni sem lehetett, otromba golyóik — kisebb távolságokon — rendszeren tullóttek a célon. A kurucok tehát a császári ágyúpark minden lövéssorozata előtt hasravágódtak s így — mint Kolinovits írja — jóformán veszteség nélkül érték el a puskatúz és a szuronyroham határát. A csata előtti éjjel csikorgó hidege miatt a kuruc gyalogság köpenybe burkolózott. Most, a támadás hevében ezek a szűrgubák akadályozták az előrerohanókat. Földre dobálva tehát a köpenyt és nehezebb felszerelési tárgyaikat, oly erővel zúdult a kuruc hajdúság Heister arcvonalának közepére, hogy a védekező Stahremberg- és Trisler- gyalogezredeket, a Fels-, La Vigne-, Túrheim- és Montecuccoli lovasezredeket a legnagyobb rendetlenségbe hozták, s az ágyúkat kezelő legénység jórészét felkoncolták. E harccsoportban különösen a miskolci hajdúság verekedett vitézül, mert ez nemcsak mindkét császári harcvonalon vágta magát keresztül, hanem egészen az utolsó vonalban felállított tartalékcsoportig küzdte magát elő. Ott elkeseredett harcot vívott a Heister seregében beosztott, egyedüli labanc-magyar csapatokkal, Babochay és Simonyi századaival,¹ sőt a miskolci hajdúság azok háta mögött még a Parna-patakon is átkelt.

A véres harc első felében tehát a kurucok támadókedve, vitézsége és erélyes nekilendülése meghozta gyümölcsét. Délután 3 óra tájban a Parna- és Tirnava-patakok közötti térszínen a két tekintélyes sereg most már minden hadrendi kötelék nélkül verekedett egymással. A kurucok, kivéve a jobbszárnyon, ahol, mint emlékszünk Bercsényi lovassága az első győzelem teljessétele és kiaknázása helyett, fosztogatni kezdett, mindenütt fölényben voltak. A gyalogság a dombháton a csatatér közepén, a kuruc balszárny pedig Gerencsér közelében a Parna-patak füzesiben vívott elkeseredett kézitusát. Ember-ember hátán gomolygott, az ezredkötelékek felbomlottak, de a harc vezetése, irányítása és ezzel az elért sikerek kimélyítésének céltudatos végrehajtása, már nem volt sem Rákóczi, sem alvezérei hatalmában. A reguláris seregek fegyelmével nem bíró hadak tulajdonsága, hogy bátran nekirontanak az ellenségnek, de a harcban felbomlott egységeket azután tovább irányítani nehéz, sőt majdnem lehetetlen feladat. Ezt azon-

¹ Babochay később neves kuruc brigadéros lett. Simonyiról pontosabb adatokat nem találtam. A miskolci ezred hősiességét Rákóczi emlékirataiban külön is kiemeli.

ban Heister a nagy zűrzavarban nem vehette észre. Csak azt látta, hogy csapatai szétszórva vercednek és sehol sem képesek a kurucokat visszaverni. „Nem messze vala a német sereg az utolsó veszedelemtől,“ írja a Petteő-Spangár krónika¹ s Heisternek is ez lehetett az érzése, mert seregének kavargását látva, már visszavonulásra gondolt,² annál is inkább, mert maga is életveszélyben forgott.

Amikor a miskolci hajdúk a császári első harcvonalat áttörték, megközelítették azt a helyet, ahonnan Heister a csatát vezette. Egy miskolci hajdú felismerte a tábornagyot s közvetlen közelből rásütötte puskáját. Heister félrekapta a fejét, a golyó a füle mellett elsüvített. Erre a hatalmas természetű kuruc karddal rohant rá, a tábornagra mért halálos csapást azonban elhárította hadsegéde, gróf Czobor Márk azzal, hogy pisztolyával szívenlőtte a miskolci vitézt.³

A csata első részében a kurucok diadalmaskodtak s meggyőződésem szerint a csatát is megnyerhették volna, ha két olyan esemény nem játszik közre, amely azután végleg elfordította a hadiszerencsét Rákóczi oldaláról. Ez a két esemény Heister lovasellentámadása és a Scharudi

¹ Spangár András: Magyar Krónika. Kassa 1738. 75. l. (Petteő krónikájának folytatása).

² Bél Mátyás i. m. 65. l. „Proinde pedem referre statuit, jamque receptui propemodum canebat.“

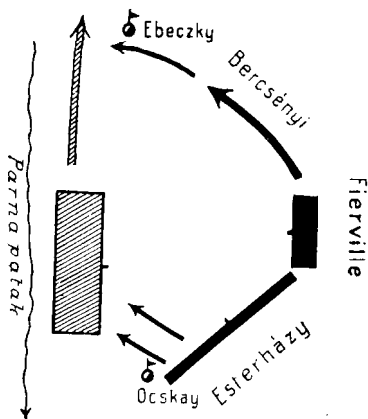
³ Heister halálveszedelmét ő maga beszélte el a csata után Nyagyszombatban a jezsuiták ebédlőjében, úgy látszik, ez elbeszélés alapján írják le azt egyformán Spangár, Kolinovits és Bél is, idézett helyeken. Hogy a csata eddig a császári seregre katasztrofális irányban folyt, annak indirekt bizonyítékát láthatjuk a bécsi egykorú hivatalos jelentésben is, a Wienerisches Diarium idézett helyén. Heisternek sok harcjelentését olvastam, s ismerem leírási módját s tapasztaltam ismételtlen, hogy azokat az eseményeket, amelyek a császári seregre a harc közben kudarcosak vagy szégyenteljesek, alig szokta említeni, ha pedig egy olyan, végeredményében győzedelmes csatáról számol be, amelynek eleje a császári seregre kritikus volt, ezeken az eseményeken átsiklik. Ez a magyarázata annak, hogy a nagyszombati csatáról, amely pedig Rákóczi és Heister eddigi hadjáratának legnagyobb jelentőségű, legnépesebb és leghévesebb küzdelme volt, szinte lakonikus rövidséggel számol be. Az előzmények hosszabb elmondása után négy-öt sorban beszél csupán a kurucok első támadásáról, amelynek szerinte csak az volt az eredménye, „dass der Feind anfänglich gleich bey der Infanterie, welche meistens in Recruten bestanden, eingebrochen und einige Unordnung verursachet“. (Wienerisches Diarium, i. h.) Az ágyúk elnémitása, a harcvonalt között álló társzekerek szákmányolása, a Wobeser-ezred tönkrevérese s az egész császári sereg kötelékének szétszakítása mindenesetre több és súlyosabb harccselekmény volt, mint néhány újoncosztag felkavarása, mint azt Heister feltünteti.

Harcmozzanatok, (vázlatosan).

1. mozzanat.

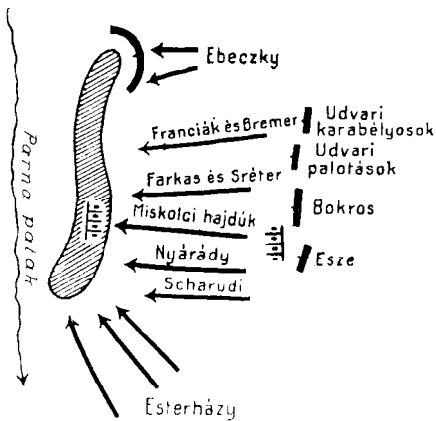
A kuruc tovasság támadása.

MARKÓ ÁRPÁD.

2. mozzanat.

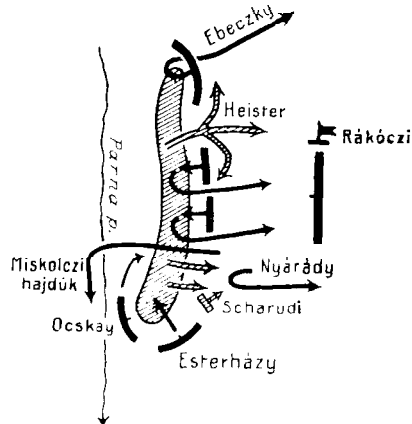
Általános kuruc támadás.

3.vázlat.

3. mozzanat.

Scharudi átpártolása,
Heister ellentámadása.

zászlóalj hitszegő átpártolása volt. (3. mozzanat.) Nézetem szerint e két esemény közül először a lovasellentámadás indult meg s ennek logikus következménye lehetett a Scharudi zászlóalj árulása.¹

Heister tábornagy eddigi harcaiból ismerte a kuruc seregnek azt a gyengéjét, hogy oldal- és hátbatámadások iránt rendkívül érzékeny és hogy a csata hevében nem törődik azzal, hogy a harc közben megszakadt arcvonalaiban támadt hézagokat újból betöltse. A tábornagy éppen úgy, mint a koroncói csatában, itt is megpillantott egy hézagot a lovasság és gyalogság között, amelyet ellentámadásra alkalmas pontnak vélt. A Fels-dragonyosezred élére állt s annak két osztályát személyesen vezette rohamra e hézag felé. Úgy, mint Koroncónál, itt is akadálytalanul vágatott azon keresztül a kurucok hátába. A Cusani- és Neuburgvértesezredek követték őt. Ezek azután részben balfelé fordulva, Bercsényi lovasszárnyát göngyölítették fel, részben pedig a gyalogság háta mögött feltűnve, annak leküzdé-

¹ Thaly különböző leírásaiban éppen ezt a két legfontosabb jelenetet annyiféleképen írja le és önmagának annyiszor ellentmond, hogy következtetéseit és leírásainak ezt a részét nem tudom elfogadni. (Nagyszombati harc, 47., 51. és 54. l.) Egyik művében azt írja, hogy a Scharudi-zászlóalj akkor tűzött ki fehér zászlót és fordult a kurucok ellen, amikor az ellenséghez közeledett. Néhány oldallal tovább leírja, hogy a kuruc jobbszárnyak (Ebeczkyék) a gyalogságtól való elszakadása folytán támadt hézagba, Heister két lovasosztállyal bevágatott s ezzel elvágta a kuruc lovasságot a gyalogságtól és a csatát eldöntötte. A Scharudi átpártolása folytán bekövetkezett helyzet renbehozására pedig ide más csapatokat rendelt. (Bercsényi-család, III. k. 302. l.) Másik munkájában pedig anélkül, hogy előbbi művében hangoztatott állításait újból elbírálná vagy helyesbítené, úgy írja le az eseményt, hogy a Scharudi árulása folytán előállott nagy hézagba (tehát nem, mint előbb mondta, Ebeczkyék eltávolodása folytán keletkezett hézagba) rontott Heister, a Fels-dragonyosezred élén s ezzel döntötte el a csatát. A Fels-dragonyosezred a Thaly által is hitelesnek elismert egykorú vázlat szerint pontosan a kuruc lovas és gyalogos jobbszárny belső csatlakozási pontjával szemben állott. A Scharudi-zászlóalj ellenben a kuruc gyalogos balszárnyon, tehát az előbbi ponttól 800—1000 lépésnyire volt. Teljesen elképzelhetetlen, hogy a Fels-dragonyosezred, csata közben, amikor a két ellenséges haderő már összezapott és rendetlenül gomolygott régi arcvonalaik között, ezen a tömegen keresztül ferde irányban vágasson egy olyan hézag felé, amelyet éppen a kavargó harc miatt nem is láthatott. Annál természetesebb azonban az, hogy ez a lovasáttámadás közvetlenül a szeme előtt támadt hézag felé irányult, vagyis abba a hézagba, a mely a kuruc lovasság és gyalogság jobbszárnya között támadt. Szükségesnek tartottam erre a körülményre részletesebben kitérni, mert ez megerősíti azt a feltevésemet, hogy a csata sorsdöntő utolsó félórájának eseményei, minden valószínűség szerint, a következőképen zajlottak le.

séhez és az ágyúk elnémításához fogtak. Így azután teljessé tették és kiszélesítették a gyalogság és a lovasság közötti hézagot, s ezzel a kuruc harc vonal jobbszárnyán és közepén a csatát a császáriak javára eldöntötték.¹

Rákóczi gyalogsága ezáltal válságos helyzetbe került. Annak jobbszárnyán a francia gránátoszászlóalj és Fierville ezredes közvetlen befolyása alatt, azzal szoros kapcsolatban, a Bremer német zászlóalj küzdött. Ez a zsoldoscsapat talán éppen a franciák hősi védekezése miatt, nem merete az átpártolásra kedvező pillanatot kihasználni, s a csata végéig megmaradt a kuruc sereg kötelékében. A gyalogság balszárnyán levő Scharudi-zászlóalj azonban Heister lovas-támadásának sikerét látva, fehér zászlót tűzött fel, előnyomulásában megállt s jobbra fordulva tüzelni kezdett a szomszédságában előretörő Nyárády zászlóaljra. Ennek a — Kolinovits szerint — 500 főből álló csapatnak hitszegő magatartása végkép eldöntötte a csata sorsát. Nyárády csapata roham közben ilyen váratlan oldaltüzet kapva megtorpant s rövid ingadozás után hanyat-homlok kezdett menekülni a harc vonalból. Scharudi pedig zászlóaljával a császári ezredek közé vegyülve visszafordult s most már azokkal együtt harcolt a kurucok ellen.

A kuruc gyalogság arc vonala ezután végzetesen összemolott. Heister ellentámadását feltartóztatni nem lehetett. A Scharudi- és Nyárády- zászlóaljak kiesése folytán a kuruc gyalogság balszárnya és Esterházy lovassága között is olyan nagy hézag tátongott, amelyet betömni már nem lehetett.

Scharudi árulásának okát régi forrásaink egybehangzóan abban találják, hogy Rákóczi mellőzte őt, mert Nyitra megvétele után nem őt bízta meg a vár parancsnokságával. Lehet, hogy ez is hozzájárult szándékának végrehajtásához, de az is bizonyos, hogy zászlóalja a csatát megelőző felvonulás közben vívott ütközetekben sem bizonyult teljesen megbízhatónak s legénységéből már akkor is szökdöstek vissza a császáriakhoz.²

¹ A Wienerisches Diarium idézett helyén határozottan állítja, hogy Heister: „die Rebellische Cavallerie von der Infanterie abgescnitten“. Ezzel is meg van cáfolva Thalynak az az állítása, hogy Heister rohama a Scharudi-zászlóalj által okozott hézag felé irányult.

² Bercsényi ez időbeli leveleiben (Archivum Rákóczianum, IV. k.) többször olvasunk híreket a németek átpártolásáról. Scharudi átpártolt csapatait, Kolinovits szerint, Heister büntetésből, hogy Rákóczinál szolgáltak, megtizedeltette. Scharudit őrizet alatt tartotta. Később császári kegyelem folytán ugyan szabaddábra került és mint

Csupán a kuruc hadállás balszárnya, Esterházy lovasága s főleg pedig Ocskay, Andrásy, Balogh huszárezredei folytatták ekkor még — számításom szerint délután 3 és 4 óra között — a küzdelmet. Ezek az ezredek — mint hallottuk — győzedelmesen törtek kezdettől fogva előre és mint a fejedelem emlékirataiban maga is elismeri, vitézségükkel csodákat műveltek. De győzelmüket ők sem használták ki. Áttörve az ellenség harcvonalait, ők is a társzerek fosztogatásához fogtak.

Rákóczi akkor, amikor Heister ellentámadása és Scharudinak azt nyomon követő átpártolása történt, a Heister támadási irányában fekvő kis magaslatról, az udvari lovas-karabélyosered vonala előtt, aggódva figyelte az eseményeket. Amikor Heister betörését észrevette, megparancsolta karabélyosainak, hogy kövessék őt, maga pedig vágatni kezdett Heister felé a harcvonalnak arra a részére, ahol a császári ellentámadás legveszélyesebb pontján a kuruc ezredek már bomladozni kezdtek. Környezete azonban megakadályozta a fejedelmet abban, hogy kockára tegye életét. Vay Ádám udvari marsall még a csata előtt titokban megparancsolta néhány, Rákóczi közvetlen környezetéhez tartozó udvari nemesnek, hogy semmiképen sem engedjék a fejedelmet a csata forgatagába. Mindnyájan jól ismerték Rákóczit és tudták, hogy a fejedelem, ha a helyzet megkívánja, nem fogja kímélni életét sem, hogy katonáinak példát mutasson. Pedig az ő személyének veszte, vagy császári fogságba jutása egyúttal a nemzeti felkelés bukását is jelenthette volna. Abban a pillanatban tehát, amikor Rákóczi az ellenség felé kezdett vágatni, az udvari nemesek rögtön körülfogták, két oldalról megragadván lovának kantárát, megállították és mint a fejedelem emlékirataiban szemrehányóan kifejezi: „mint egy foglyot“ hurcolták el. Ennek láttára a lovas-karabélyos ezred, amely Ordódy György parancsa alatt a fejedelem után akart már vágatni, szintén mozdulatlan maradt.

Rákóczit hű kísérei csupán a harc forgatagából vették ki, azután megálltak vele kissé hátrább, egy olyan ponton, ahonnan a csatateret még láthatta.

Végzetlenül kép tárult a fejedelem szemei elé. Rákóczinak az volt a meggyőződése, hogy udvari karabélyosaival fel tudta volna még tartóztatni a felbomlást. Minthogy

zászlótartót a bajor hadszíntérre küldték, de onnan is hamarosan elbocsátották és mindenkitől megvetve tengette életét, 1730-ban történt haláláig.

a pillanat, amelyben a bajt jóvá lehetett volna tenni, mint írja, már elmúlt, parancsot adott seregének az általános visszavonulásra, mert az, „teljes felbomlásának oly képét nyújtotta, amelynél szánalmasabbat képzelni sem lehet”.¹ Udvari karabélyosaival megállt a dombtetőn, hogy a futókat maga köré gyűjtse. Bercsényi csatlakozott hozzá. Sikerült nekik a város felé özönlő lovas- és gyalogostömegek egyrészét feltartóztatni. A város falai előtt néhány ezredet újból harcvonalba állítottak, hogy Heister esetleges előnyomulását, ha lehet, feltartsák, azután pedig a sereg körülöttük gyülekező roncsaival, a késő esti órákban Szered felé vonultak el a csatatérről. E veszített csatával Lipótvár sorsa is eldőlt. Rákóczi parancsot küldött La Mothehoz, hogy ha Heister a vár felé közeledik, hagyja abba annak ostromát s vonuljon vissza Nyitra várába.

December 26-án este még nem lehetett Rákóczinak tiszta képe arról, hogy mennyi volt seregének vesztesége s hogy az elszéledtek közül hányan fognak újból csatlakozni hozzá. Az, amitől tartott, hogy Heister üldözni fogja, nem vált valóra. A tábornagy valószínűen maga sem volt tisztában győzelmének horderejével, vagy talán nem is tartotta ezt a kezdetben oly kudarcos verekedést győzelemnek. Nem követte Rákóczit, hanem seregét a város falai alatt rendezte, azután gyalogsága élén bevonult Nagyszombatba, lovasságát pedig szétosztva, a környékbeli falvakban szállásolta el. Rákóczi lovassága — mint írja — csekély veszteséget szenvedett. Ez a seregrész tehát a következő napokban lassanként gyülekezett. A csata súlyosabb részét végigküzdött gyalogság azonban annyira szanaszét szóródott, hogy egyes osztagok csak nagy kerülők után, napok múlva találták meg újból a fejedelem táborát. A hajdúezredek az általános visszavonulási jel megadásakor, már Heister hadtestének utolsó vonalán is átküzdötték volt magukat. Ha innen Nagyszombat felé akarnak visszavonulni, akkor újból csak a császári seregrészekre kellett volna utat vágniuk Nagyszombat felé. A legtöbb hajdúezred tehát nem teljesítette szószerint a visszavonulási parancsot, hanem a beálló esti szürkületben, amikor a küzdelem már az egész vonalon elült, különböző irányokban hagyta el a csatateret. Egy részük, közöttük Bremer német zsoldos zászlóaljja, a fehéregyházai erdőben töltötte az éjjelt. Ez a német zászlóalj azután, másnap 27-én, elvált

¹ V. k. 195. l. : „... une dérouté générale, la plus pitoyable qu'on puisse s'imaginer“.

a kurucoktól és Heisterhez csatlakozott. Más hajdúezredek a Fehérhegyek és a Kiskárpátok felé mentek és csoportonként gyülekeztek Szomolány alatt. A miskolci hajdúezred volt az egyedüli gyalogsapat, amely a Parna-patakon átgázolva, nagy kerülővel, még az nap este csatlakozott Rákóczi táborához.

A felbomlás utolsó perceiben Ocskay a balszárnyon még egyszer megpróbálta a futókat visszafordítani és az ellenségre vinni, de nem sok eredménnyel. Viaskodás közben elszakadva ezredétől s a Heister tartalékát képező Simonyi és Babochay labancezredek felé vágatott, abban a hitben, hogy ezek is kurucok, mivel magyar szabású ruhájuk volt. Utolsó percben észbekapva, kis csapatával keresztülvágta magát rajtuk, báró Pongrác Gáspár ezredes segítségével, aki valahol a Vág völgyén portyázva a csata reggelén jól hallható ágyúdörgésre, a hang után vágatott s akkor ért a csatamezőre, amikor Ocskayt a labancok már nagyon szorongatták. Ocskay Pongráccal egyesülve azután összeszedte a Vág völgyében kóborló kurucokat és december 30-án Radosnyáról jelentette a fejedelemnek, hogy közeledik táborához.¹

Ebben a nagy csatában csodálatosképen egyik félnek sem volt olyan nagy vesztesége, mint amennyi ily, több óráig tartó kézitusában természetes lenne. Különösen feltűnő a kurucok csekély vesztesége. Mindössze 180 kuruc — főleg gyalogos hajdú és francia gránátos — halott maradt a csataterén, amint azt a következő napokon az eltemetést végző nagyszombati szerzetesek ismételten megállapították.² Csupán egyetlenegy kuruc tiszt esett el, s az sem tartozott voltaképpen a csatára felfejlődött sereghez. Duló Ádám, a nagyszombati gyenge őrség parancsnoka ugyanis, az ágyútűz hallattára felugrott ebédlőasztalától s azzal a kiáltással: „majd hozok egynéhány német parókát“ kinyargalt a városból. Alig ért a kertek közé, amikor egy puskagolyó leterítette.³ Elesésének hírére a várórség szó nélkül kivonult a városból és a visszavonuló csapatokhoz csatlakozott, mire a lakosság békés szándékának jeléül a város tornyára kitűzte a fehér zászlót. A sebesültekről és hadifoglyokról pontos adataink nincsenek.⁴

¹ Levelét közli Thaly K.: Nagyszombati harc. 56. l.

² Petteő—Spangár: Krónika, 75. l.

³ Bél Mátyás: i. m. II. k. 67. l.

⁴ A bécsi források, Wienerisches Diarium, Theatrum Europeum nagyon túloznak, amikor több ezerről beszélnek. Bél Mátyás és Koli-

A legközelebb járhat a valósághoz Sipeki Mihály pozsonyi alispán kijelentése, aki közel három hét múlva a csata után, — tehát amikor már tisztább képe lehetett — azt mondja, hogy 400 embernél több nem lehet a kurucok vesztesége. Érzékenyen sujtotta azonban Rákóczit legkitűnőbb katonai tanácsadójának, Fierville lovagnak elveszte, aki hősies küzdelem után a császáriak hadifogságába került.

Igen nagy volt Rákóczi vesztesége anyagiakban. Összes ágyúi a csatatéren maradtak, társzekereinek ellenben csak kis része, mert a többit szerencsére Galgócon hagyta. A lipótvári ostromágyúk közül 6 nehezet és 7 mozsarat, — lőporral és bombákkal együtt — szintén nem tudtak már elszállítani. Ezek is Heister kezébe jutottak.

A császáriak veszteségéről is elég pontos adataink vannak. A Wienerisches Diarium 10 tisztt, 370 közlegény halotról, 6 tisztt és 250 közlegény sebesültről, tehát összesen 636 főről beszél.¹

Lord Stepney bécsi angol követ pedig a császáriak veszteségét 5—600 főre becsüli. A sebesült tisztek között volt báró Wachtendonk alezredes, a Deutschmeister-ezred parancsnoka, aki ez évben már egyszer, Szomolánynál is, sebet kapott.²

Ha az egyszerűség kedvéért mindkét küzdőfél létszámát kerekén 20.000—20.000 főben, a kuruc veszteség maximumát 400, a császáriakét 600 főben állapítjuk meg, akkor százalékban kifejezve a kurucok vesztesége 2%, a császáriaké 3%-ra tehető. Ez a számarány kuruc csaták után szokatlan, mert pánikszerű felbomlással végződő csaták után a menekülő ellenfél vesztesége lényegesen nagyobb szokott lenni, mint

novits már óvatosabban, csak azt jegyzi meg, hogy a veszteség mindkét részről nagyon egyforma lehetett. Heister a következő napokban állítólag a Nagyszombat városában sebesülten visszamaradt kurucok közül néhány százat felkoncoltatott, hogy saját sebesültjeinek adjon helyet a kórházakban.

¹ Kolinovits 500 halotról tud, Esterházy Ferenc császári ezredes szerint sokkal több német veszett, mint magyar. Egy 600 főből álló csoportból — szerinte — alig maradt 30 életben. Ez lehetett talán a Wobeser-zászlóalj.

² A bécsi Kriegsarchivban az 1705. évi Hofkriegsrat-Protokollban csupán egy feljegyzés olvasható január elejéről, amely említést tesz arról, hogy Heister seregének megerősítését kérte s ezzel kapcsolatban felterjesztette az elesettek és elveszettek névjegyzékét. (Másként: Hadilevéltár, világháború előtti alosztály, kuruc iratok, 1704. december.) A névjegyzék, sajnos, már elkallódott.

a győztesé.¹ Ennek az a magyarázata, hogy a csatatérről menekülő kuruc osztagokat a császáriak nem üldözték.

4. Események a csata után.

Nagyszombat városa vegyes érzelmekkel fogadta Heister seregének bevonulását. A lakosság, félve a németek bosszújától, templomokba, kolostorokba menekült. A császári katonaság szokásához híven prédáláshoz kezdett és felgyújtotta a város szélén levő csűröket. Amikor azután Heister a városba ért, véget vetett a garázdálkodásnak, mire a papoknak sikerült a lakosságot házaikba való visszatérésre bírni.² Heister a szemináriumokat, iskolákat kórházakká alakította át s a kuruc sebesülteket onnan kihajtva irgalmatlanul felkoncoltatta.³ A nagyszámú sereg alig fért a kisváros falai közé, minden házba két-három század volt beszállásolva, sőt még az egyházi férfiak házait sem kímélték. A zsúfolt elszállásolást nyomon követték a betegségek, járványok, amelyek főképp a császári katonaság soraiban pusztítottak. A több hétig tartó megszállás alatt a lakosság magtárai, pincéi teljesen kiürültek.

A fejedelem a csata napját követő éjjelt Bercsényivel együtt Semptén töltötte. Látva azt, hogy Heister nem üldözi őket, most már pontosabb utasításokat adhattak ki a csapatok további magatartására. A lovasság számára gyülekező helyül a Vág vonalát, közelebbről Szeredet és Vágselyét jelölték ki. A gyalogságot Kistapolcsány felé irányították, az udvari hadakat és a távolabbi környékről összegyűjtendő felkelőket pedig Léva várába, ahol nagyobb élelmikészletek voltak. Még az éjjel haditanácsot tartottak Semptén, amely után pátenseket küldtek az északnyugati megyék nemességének, hogy gyűljenek báró Petröczy István tábornok táborába. Azután gyorsfutárokat küldtek Bottyánhoz, — aki abban az időben Pest tájékán táborozott, — és Károlyi Sándorhoz Nagykárolyba, — azzal a parancsal, hogy egész seregükkel jöjjenek a Vághoz. Másnap, december 27-én Rákóczi elindult Léva felé. Bercsényi Vágselyén,

¹ A koroncói csatában a kurucok vesztesége 11, a császáriaké 28% volt. A trencsényi csatában a kurucoké 20·7, a császáriaké 23% volt.

² Kolinovits id. krónikája 54—55. l. Thaly: Nagyszombati harc, 62—63. l.-okon közli Kazy egykorú leírását.

³ Bercsényi jelentése Rákóczinak, egy szemtanu — környékbeli plébános — elbeszélése alapján. Archivum Rákóczianum, I. sorozat, IV. k. 245. l.

Esterházy Antal pedig Deák Ferenc ezredével a semte—szeredi hídfőnél maradt. Mindezekből az intézkedésekből kitűnik, hogy Rákóczi — igen célszerűen — három ellenállási vonalra gondolt. Az elsőt a Vág, a másodikat a Nyitra, a harmadikat pedig a Garam mentén képzelte el. Pillanatnyilag az első vonal védelme volt a legfontosabb s ezért is maradt Bercsényi egész lovasságával ezen a vidéken. Heister a Vágon át kétfelől nyomulhatott elő; Lipótvár vagy Szered felől. Lipótvár a nagyszombati vereség után már kicsúszott a kurucok kezéből, ezért a szeredi hídfő védelme volt a legsürgősebb feladat. Hogy a marsall szándékáról híreket kapjon, Bercsényi szokott energiájával űzte portyázóit a császári lovasság elé és összeköttetést tartott a fejedelem főserégétől elszakadt és a Kiskárpátokban Szomolány alatt gyülekező kuruc csapatokkal.

Heister, szokásához híven, igen óvatosan nyomult elő. Seregének egy része Lipótvár felé menőben, helyreállította a La Mothetól szétrombolt Dudvág hidat Karkócnál, azután bevonult a várba. A tábornagy seregének zömével a csata után két napot pihent s csak 29-én indította el azt két oszlopban a Vág felé. Az északi oszlop Lipótvárba élelmiszert vitt, a déli pedig megtámadta a szeredi kuruc hídfőt. Deáknak Bercsényi azt a parancsot adta, hogy ha Heister túlerővel jön, próbálja őt egyideig feltartani, bontsa el a szeredi hidat és azután vonuljon vissza.¹ Deák a parancsot nem teljesítette úgy, ahogy kellett volna. Összepuskázott ugyan Heister csapatával, de már nem volt ideje az egész hidat lerombolni, hanem csak 3—4 lépés hosszúságban dobatott le néhány gerendát és deszkát a vízbe s azután kelet felé vonult, Bercsényi kíméletlenül lehorodta öreg ezredesét,² azután sietett a csorbát kiköszörölni. Ebeczky István parancsa alatt a Vág felé küldött a Tardoskedd körül már összegyülekezett hadakból néhány ezredet, hogy legalább addig igyekezzenek Heistert feltartani, amíg Bottyán megérkezik. Úgy látszik, Ebeczky ügyesen tudta megtéveszteni Heistert seregének nagysága felől, vagy pedig a császári tábornagy, a háta mögött Szomolány körül gyülekező kurucoktól is félt, tény az, hogy december 30-án a Vág mögött megállt, s visszavonult Nagyszombat környékére.

Bottyán ezen a napon Érsekújvárról Tardoskeddre érkezett, Bercsényi ott átadta neki a Vágmenti csapatok

¹ Archivum Rákóczianum, IV. k. 247. l.

² Archivum Rákóczianum 257. s. kk. l.

parancsnokságát, maga pedig Lévára sietett a fejedelem után. A félszemű, harcedzett tábornok szokott serénységével hamar beleilleszkedett a helyzetbe. Nem sokat tévózott. A Bercsényi táborában összegyűlt, mintegy 3000 főnyi kurucssággal megerősödve, átkelt az újonnan helyreállított szeredi hídon, Nagyszombatot kikerülve, magához vette a szomolányi kuruc csoportot, azután mit sem törődve a császári sereggel, Heister háta mögött Morvaország felé nyomult.¹

Bár Heister nagyszombati csatáját bensejében, őszintén, nem könyvelhette el nagy győzelemnek, kifelé mégis azzá kürtölte. Hogy ennek külsőleg is kifejezést adjon, a csata utáni első jelentései után, néhány nap múlva öccsét, Hannibal tábornokot küldte fényes kísérettel, a fogoly Fierville-lel és a többi kuruc fogollyal s 30 záskmányolt zászlóval Bécsbe, hogy ezzel az ünnepélyes felvonulással is nagyobbsítsák a csatanyerés hírét.²

Heister Hannibal 1705 január 1-én vonult a város kapujától kezdve folytonos zeneszó mellett, a nép ujjongása közben a Burg felé, ahol őt Lipót császár ünnepélyesen fogadta. Fierville ezredet nyitott kocsiban 2 óra hosszat hagyták vesztegelni a Burg udvarán, hogy a bécsi közönség megbámulhassa.

De a bécsi ünnepség ujjongó hangjai közé már alig néhány óra múlva egy nagyon is disszonáns akkord vegyült. A morva határszélről menekült emberek rettegve hozták Bottyán előtörésének hírét. Az udvari haditanács ezután jogosan kezdett kételkedni a nagyszombati diadal valódiságában. Valóban nem lehetett diadalnak minősíteni egy olyan csatát, amely után néhány nap múlva, a tönkrevert ellenség, a győző háta mögött bántatlanul tud szabadon operálni. Ez nemcsak annak a bizonyítéka, hogy a legyőzött ellenség kezdeményező és vállalkozó szelleme nem szenvedett csorbát, hanem annak is, hogy a széjjelvert sereg csak kis veszteséget szenvedhetett és hamarosan rendbeszedte magát. A Heister ellenes bécsi körök most már komolyan emlegették Heister elmozdításának szükségességét, úgylátszik nyíltan is, mert lord Stepney angol követ 1705 január 24-én már leplezetlenül tudatta kormányával, hogy Heister győ-

¹ U. o. 260. s. kk. 1.

² Lord Stepney jelentése, Archivum Rákócziánium, II. sorozat, I. k. 613. l. és Kolinovits krónikája. — Fiervillet egy évi fogság után, 1705 dec. 20-án cserélték ki a kuruc fogságba esett báró. Salzer császári ezreddel (Wienerisches Diarium, 1705. 249. sz.).

zelme dacára kénytelen volt visszavonulni s egyáltalában nem alkalmas erre a parancsnokságra.¹ A higgadt bécsi hivatalos körök hangulatát, a császári sereg eredménytelen erőlködését, a magyar felkelés ilyen eszközökkel való leverésének lehetetlenségét, végül a fővezér iránti bizalmatlanságot legjobban Thiell udvari haditanácsosnak ez a mondata jellemzi: „Ich bedaure all’ die armen Leute, die man solchergestalt in Ungarn zusammenführt, um sie fruchtlos sterben und verderben zu lassen“.²

A hadihelyzet 1704. esztendő végén a Felvidéken a következő volt. A *kuruc* sereg zöme Érsekújvárra támaszkodva, a Garam, Zsitva és Nyitra között gyülekezett. Rákóczi és Bercsényi Lévány voltak. Bottyán a felvidéki sereg többi részével — majdnem kizárólag lovassággal — a morva határszélen portyázott. A *császári* sereg ellenben tétlenül vesztegelt Nagyszombat környékén s csupán kisebb járőrharcokat vívott Bottyán portyázóival.

Bár nem tartozik szorosan a hadműveleti események közé, de itt kell megemlékezni egy olyan, a nagyszombati harc következményeivel kapcsolatos, sajnos nem nagyon dícséretreméltó eseményről, amelyet császári források természetesen erősen kiszínezve adnak elő. A Privigyén átvonuló császári foglyok lemészárlását értem, amely tettükkel a kurucok fölösleges módon ártottak hírnevüknek.

Eperjes kapitulációja után az ottani őrség szabadon vonulhatott Ausztria felé. Ez a csapat december utolsó napjaiban érkezett Bajmócon át Privigyére. Ekkor értesült Rákóczi arról, hogy Heister a nagyszombati kórházakban ápolt sebesült kurucokat az utcára kihajtatta s ott legyilkoltatta. Bár a fejedelem vallásos és humánus érzésétől minden kegyetlenkedés és erőszak távolállott, valószínűleg környezetének rábeszélésére mégis megengedte azt, hogy Bossányi János kuruc ezredes, visszatorként a körülbelül 300 főből álló császári csapatot parancsnokával, báró Scherffenberg kapitánnyal együtt felkoncolja. A privigyei piarista-rendház krónikája részletesen leírja ezt a gyászos eseményt. Bossányi a császári foglyokat, akik a kapitulációs egyezség szerint fegyvereiket megtartották, Újév napján kihajtotta a Privigye előtti mezőkre, ott fegyvereiket elszedte. A véd-

¹ Archivum Rákóczianum, II. sorozat, II. k. 4. l. : „He is not capable of such a command“. Heister elmozdítása azonban csak 1705 áprilisában következett be, akkor lépett helyébe Herbeville gróf tábornagy.

² Bécsi Kriegsarchiv, Feldakten Ungarn, 1704—11—5.

telen foglyokat azután az odagyűjtött környékbeli parasztok fejszékkal, vasvillákkal s dorongjaikkal agyonverték, lemészárolták. Az említett krónika szerint a kurucok kegyetlenkedése azért történt, mert Rákóczi és Bercsényi nagyszombati vereségük felett érzett tehetetlen dühökben így akartak elégtételt venni Heisteren. Ez a megvilágítás természetesen helytelen, valószínűbb az előbb említett magyarázat, vagyis a nagyszombati sebesültek lemészárlása miatt támadt elkeseredés.¹

5. Eredmények. Mérlegelések.

A nagyszombati csata eredményeit vagy — a győző fél szemszögéből nézve — eredménytelenségét, könnyű áttekinteni. A csatát, azaz magát a harcot, küzdelmet, Heister nyerte meg, mert annak végén a kurucok futottak el a csatatérről és otthagytva ágyúikat, zászlóikat, azok császári birtokba kerültek. *Stratégiai* nyereségről, vagyis a győzelem távolabb kiható gyümölcseiről, azonban nem beszélhetünk. Heister egyedüli pozitív eredménye az volt, hogy Lipótvár a kurucok ostroma alól felszabadult. Mint másodrendű, vagy kisebb jelentőségű eredményt nevezhetjük meg Nagyszombat behódolását és azt, hogy a császári seregek most már módjában állott a vágvölgyi erősségeket, főleg Trencsént újból megsegíteni, élelmezni. De ennek az eredménynek nagy volt az ára. A császári sereg e harcban sokkal többet vesztett embereken, mint Rákóczi serege. Tapasztalta azt is, hogy a kurucok igen bátran támadnak és szívósan tudnak verekedni. Heister a kurucokat a csatamezőről elűzte ugyan, de Rákóczi seregét nem semmisítette meg. Látszólagos győzelmének csak néhány napig örvendhetett, mert Bottyánnak az a vakmerő elhatározása, hogy merészen Heister háta mögé kerülve, és a főszeregtől elsza-

¹ Annales domus Prividiensis Scholarum Piarum 1705. évi feljegyzéseiből : „... Rakoczius et Bercziny in furias acti, cum aliter de caesarianis vindicare nequirent, dederunt ordines Joanni Bossányi Nagyugróczensi contra praesidium Eperjesiense caesarianum, adtunc Prividiae commorans, qui assumptis auxiliariis copiis ex rebellibus ad Tyrnaviam fuis, ex rusticis baculis, securibus et furcis armatis, sub specie boni dictum praesidium sive praesidiarios Prividia usque ad prata Novakiensia adduxit, ibique ipsa die circumcisionis circa horam secundam pomeridianam crudelissime trucidari curavit (enorme audire est) ex quo loco rusticitas cum securibus, manibus ac vestibus sanguine humano tinctis, cum exultatione circa horam tertiam pomeridianam Prividiam rediit.“ (Dr. Friedreich Endre kegyesrendi tanár úr szíves közlése.)

kadt szomolányvidéki kuruc csapatrészt magához véve, újból Ausztria felé nyomul elő, azt bizonyította, hogy a kuruc sereg támadókedvét csorbítatlanul megőrizte. Vert seregnél ez lehetetlen. Heisternek ez a győzelme is, mint általában a kuruc felkelés legtöbb, — a császáriaknak kedvezően végződő ütközete, — csakis elszigetelt, nagyobb stratégiai eredmény nélküli győzelem volt és újból szemléltetően bebizonyította azt, hogy a kuruc felkelést tisztán fegyveres erővel legyőzni nem lehet. Még annyit sem ért el Heister győzelmével, hogy Rákóczi seregének Léva felé való visszavonulását megakadályozza, vagy pedig eléje kerülve a kuruc sereget visszavonulás közben feltartóztassa, szétszórja vagy lefegyverezze. Seregét a csata viszont annyira kimerítette, hogy csak kétnapi pihenő után indult Rákóczi után. Ez az idő pedig elég ahhoz, hogy egy visszavonuló sereg magát, úgy a hogy, rendbeszedje és azon a szakaszon várja üldözőit, ahol az a védelem szempontjából a legalkalmasabb. Ez így is történt. Láttuk, hogy Rákóczinak a csata után úgy stratégiailag, mint taktikailag szabad keze maradt. Magasabbrendű stratégiai tervezgetéseiről ugyan nincs adatunk (kivéve Bottyán ügyesen megindult raidjét a morva határszél ellen), de nagy taktikai eredmény az, hogy Rákóczi seregének ideje és alkalmat volt a kiszemelt, alkalmas ellenállási vonalakat (Vág, Nyitra, Garam) zavartalanul megszállni. Bercsényi ezirányú intézkedéseit teljes siker koronázta. Bizonyítja ezt nemcsak az a körülmény, hogy Heister az első ellenállási vonalon talált gyenge ellenállás után (Deák Ferenc sikertelen hídrombolása) a Vágon túl már is megtorpant, sőt a következő gyenge ellenállási kísérletre (Ebeczky előtörése), újból Nagyszombatba vonult vissza, hanem az is, hogy Bottyán előretöréséről nem tudott idejekorán értesülést szerezni, s azt nem is volt módjában megakadályozni. Egy, harcászati szempontból győzedelmes csatának ennyi negatív eredménye után megértjük, hogy a bécsi udvari haditanács tapasztalt és józanul ítélő tagjai nem sok eredményt fűztek Heister további működéséhez és elmozdítását szorgalmazták.

Vizsgáljuk végül röviden mindkét fővezér intézkedéseit és magatartását a csata alatt.

Rákóczi nehezebb helyzetben volt, mint Heister, mert tapasztalatlanságának érzetében mások tanácsára szorult s engedékeny, előzékeny egyéniségénél fogva még azokat a szándékait sem tudta végrehajtani, amelyeknek helyességéről pedig megvolt győződve. (A csatatér megközelítése

a csata előtti éjjel, a sereg felállítása). Csupán egy alkalommal lépett ki e tekintetben a harc alatt rezerváltságából, akkor, amikor Norwall grófot indulatos parancssal küldte vissza a tétovázó Bercsényihez. A kuruc sereg érezte fejedelmének jelenlétét. Ez tagadhatatlan, s azt hiszem nem utolsó sorban ennek is tulajdoníthatjuk azt, hogy valamennyi csapat, de különösen a közvetlenül a fejedelem színe előtt harcoló gyalogság, vitézül verekedett. De éppen úgy, mint ahogy a csata nem teljesen az ő intenciója szerint kezdődött, Rákóczi harc közben sem tudta fővezéri gondolatait kellően érvényesíteni és a küzdelem egyes fázisaira befolyást gyakorolni. A három kuruc seregrész, azaz a két lovasszárny és a gyalogos derékhad, mindegyik parancsnokának első intézkedése szerint lépett ugyan harcba, de azután már úgyszólván minden ezred felsőbb vezetés nélkül, önállóan harcolt. A tartalék (a palotások, Esze Tamás, Bokros Pál ezredei) harcba vetésére Rákóczi csak akkor gondolt, amikor Heister ellentámadása már közvetlenül érezhetővé vált. Ahhoz, hogy ez a tartalék Heistert megállítsa, az adott helyzetben már kevés remény volt, mert ez oly közel állott a küzdő harcvonaltól mögött, hogy kifejlődésre sem hely, sem idő nem nyílt. A kuruc sereg már felbomló része, a tömegpánik meg nem akadályozható hatása alatt, ezt a tartalékot is okvetlenül magával rántotta volna, még akkor is, ha támad. Hogy a fejedelem példás bátorsággal és önfeláldozással vetette személyét a latba a csata legveszélyesebb percében, ez kétségtől tiszteltreméltó és férfias jelleméhez illő elhatározás volt, de a helyzetet ez sem lett volna képes már helyrebillenteni. A visszazúduló tömeg feltétlenül magával ragadta volna őt, amint ez, 3 és $\frac{1}{2}$ év múlva, a trencsényi csatában, hasonló helyzetben megtörtént. Vay Ádám udvari marsall féltő gondoskodását tehát csak helyeselnünk kell.

Bercsényinek és Esterháznak az az intézkedése, hogy lovas harcvonaltukat csupán *egy* csatasorban állították fel — mint azt a csata leírásakor kifejtettem — szerencsétlen volt. Több harcsorban, védelemre felkészült és bőséges tüzérséggel rendelkező, reguláris császári sereg ellen, egy ilyen hajlékony vonallal eredményt nem lehet elérni. Az ilyen mozgékony, bármilyen vitéz, lovas harcvonalt csupán hajlékony vesszőhöz hasonlítható, amellyel suhintani, talán ütni is lehet, de az semmiképen sem változhatik a csata alatt olyan merev, kemény doronggá, amely már nem csak ütni, de rombolni is képes. Egyvonalú lovassereg vitézül

nekilendülhet s rendetlenséget okozhat a nála szorosabb kötelékekben harcoló ellenfél soraiban, de azt sohasem lesz képes teljesen megsemmisíteni. Ebeczky és szomszédos ezredei a kurucok jobbszárnyán hátraszorították a császáriak első vonalait, de már Heister ellentámadásának nem tudtak ellenállani. A balszárnyon Ocskayék győzedelmesen aprították Heister lovasait, de nem volt elég erejük ahhoz, hogy azokat a Parna-patakon át kergessék s a gomolygó harc végén nekik kellett a harctérről elmenekülni.

Említettük, hogy nem ismerjük Rákóczi eredeti haditervét. Valószínű azonban, hogy Heisteréhez hasonló, az abban az időben általánosan szokásos, többvonalú négy- szögű tagozódásban akarta a csatát arcvonalban vívni. Ez pedig az adott esetben, nyílt mezőn nem lett volna célszerű. Kizárólag arcvonalból való, egyenes támadás, a hadtörténet tanúságai szerint sohasem eredményezhet olyan tiszta győzelmet, mint egy, arcban lekötéssel és halogató harccal kezdődő, átkaroló támadás. A nagyszombati csatamezőn, a térszín kedvező fekvése, a város közelsége miatt, amelynek körletén belül észrevétlenül lehetett volna csapatrészeket ide-oda tolni, megvolt a lehetősége annak, hogy Rákóczi Epaminondas leucitrai ferde arcvonalát vagy pedig Hannibal örökérvényű cannaei csoportosítását és támadási módját utánozva vezesse seregét harcba. A helyzetet tisztán látta. Heister egész serege szeme előtt fejlődött harcra, a császári marsallnak rejtett tartalékai sehol sem voltak. Ha Rákóczi Nagyszombat felől csak kisebb erőkkel támadja s lovasaival Gerencsér falu háta mögül oldalba vagy hátba támadja a császári hadtestet, akkor a nagyszombati csata másképen végződik. Hogy ezt Rákóczi elmulasztotta, annak magyarázata csakis a harcászatban való járatlansága lehetett; ennek tulajdoníthatjuk azt, hogy a fejedelem ezeket — az általa bizonyára ismert — hadtörténeti példákat nem tudta a gyakorlatba átültetni.

Az ez év júniusában vívott koroncói csatában a kuruc sereg vezetése minden vonatkozásban mintaszerű volt. A csatát ott a csapatok fegyelmetlensége és tanulatlansága miatt kellett elvesztenie. A nagyszombati csatában mindezeknek az ellenkezőjét látjuk. Fegyelmetlenségek ugyan itt is voltak (általános fosztogatás, még a csata alatt), de a csapatok minden dícséretet megérdemlő vitézséggel küzdötte. Ebben a csatában a vezetés mondott csődöt, a csata szomorú befejezését a felső és alsó vezetés terhére kell rónunk. Hogy Heister ellentámadása és Scharudi zászlóaljának

árulása adta meg az utolsó lökést a kuruc sereg felbomlásához, az tagadhatatlan, és hogy Nyárády ezrede, a váratlanul, eddigi fegyvertársaitól kapott oldalú hatása alatt megfutamodott, az természetes. Ezért sem Nyárádyra, sem hajdúira nem dobhatunk követ. Mögöttük állott azonban érintetlenül Esze Tamás ezrede. Ez a csapat, ha jól vezetik és fegyelmezetten azonnal előretör, Nyárády visszaözoñlő hajdúit felvehetette és a Scharudi átpártolása által okozott rést betömhetette volna. A csatavesztést azonban ezzel sem lehetett volna már megakadályozni, mert amikor Heister lovasellentámadása a kuruc harcsoport háta mögött kezdett érvényesülni, a sereg felbomlása feltartóztatatlanná vált.

Heister harcevezetéséről nincs sok mondanivalónk. Hadtestét az akkor szokásos módon állította fel a csataterén. Támadni — mint tudjuk — nem akart s a csoportosítás, amelyben a Parna-patak — mint hátsó védővonal — előtt a támadást várta, az adott helyzetben célszerű volt. Thalynek azt az állítását,¹ hogy Heister: „semmiképen sem menthető hibát követett el azáltal, hogy poggyászszekereit *egész táborán végig* oly botorul állította fel, hogy emiatt a hátulsó harc vonal nem tudott kellőképen működni“, nem fogadhatjuk el. Először is azért, mert ez a poggyászszekérvonal, mint a Thaly által is hitelesnek elismert egykorú rajzból is kitűnik, nem az egész táboron vonult végig, hanem csupán a balszárny mögött, a harc vonalnak legfeljebb egy kis, negyedrészen. Másrészt pedig azért sem, mert a császári hadseregnek, abban az időben ez volt a sok csatában bevált és Savoyai Eugen által mindig követett csoportosítása. Ilyen alakzatban harcba szállott császári sereg sokszor győzött. Sőt közelebből véve a példát, Heister poggyászszekerei a koroncói csatában ugyanazon a helyen voltak, mint itt, anélkül, hogy megakadályozták volna a hátulsó vonal kibontakozását.

A felállításban tehát Heister nem követett el hibát s a csatavezetésben sem, mert ezredeit a küzdelem alatt feszesen tartotta kezében. Az ellentámadást pedig, épúgy mint Koroncónál, itt is kellő pillanatban, helyes harcászati érzékkel választott helyen s személyes bátorsággal vezette. Jellemének gyűlöletes, sötét oldalaitól eltekintve, tagadhatatlan, hogy Heister csaták közben élesszemű, gyors elhatározású csapatvezér volt, de a csata eredményeit

¹ Nagyszombati harc, 72. l.

kimélyíteni, kihasználni nem tudta. E csata után is elkövette a kurucok szerencséjére azt a hibát, hogy nem üldözte Rákóczi seregét, s nem igyekezett annak tevékenységét a csatát követő napokban megzavarni.

Bercsényi hamar felismerte a vereség okát és azt, hogy Heister nem serege fölényének köszönheti a győzelmet. A csata után egy galgócvidéki nemes kérdésére, hogy voltaképen mi történt, azt válaszolta: „Percussimus Germanos, sed tandem nostra confusio nos percussit“.¹ A fejedelemhez 27-én Vágselyéről intézett jelentésében is azt mondja: „Nagyságod ne busuljon, mert igenis bizonyos az: az németet mi vertük meg, — minket az confusio...“ bizony, becsületet eleget vallottunk ezen a kár mellett: mert én hitemre, soha töröktül ilyen kemény harcztot némettel nem láttam, soha — hitemre — ily kemény harczon nem voltam...“ „Necessitas, non virtus fecit ipsos victores...“²

Rákóczinak a csata után nem volt ilyen tiszta képe arról, hogy Heister minek köszönheti a győzelmet. Később azután már világosan látta a vereség okát, de a csata tragikus fordulataira és gyászos befejezésére oly élénken emlékezett vissza, hogy sok év múlva, mikor emlékiratainak ezt a részét írta, még mindig csak a szemei előtt lefolyt felbomlásról és annak siralmas közvetlen következményeiről ír. Hogy a csata után a kurucok helyzete előnyösebb maradt, mint Heisteré, és hogy a hadviselésben olyan döntő kezdeményezés lehetősége továbbra is Rákóczi kezében maradt, szóval, hogy a csata mégsem volt annyira katasztrófális, mint amilyennek látszott — erről emlékiratában nem tesz említést.

Megértjük, hogy a fejedelem első, valóságos nagy csatájának kavargó eseményei, a neki szokatlan hatalmas tüzerpárbajt követő viharos összecsapás, amikor szeme láttára közel 40.000 ember verekedett egymással, csikorgó hidegben, kitörölhetetlen nyomot hagytak lelkében. Rákóczi mindig igen szigorúan kritizálta tábornokait és csapatait. Következétesen megfigyelhetjük írásaiban, hogy sokszor túlzott pesszimizmussal, legtöbbször jogosan, de mindenkor hűvös tárgyilagossággal ítéli meg hadserege magatartását. Ezért is jellemzi a nagyszombati harc eseményeit ezekkel a szavakkal: „...a csatát megnyertük volna,

¹ Dillherr id. feljegyzései, 1704.

² Archivum Rákóczianum, IV. k. 242—4. l.

ha a tábornok (nem világos, hogy Bercsényit vagy Esterházyt érti-e?) és a tisztek, erejüket a több helyen áttört, első vonalra vetették volna. De mihelyt az ellenség vonalán rést ütöttek, már senki sem gondolt másra, mint a társzekerek fosztogatására. E fegyelmetlenségnek az altisztek is okai voltak, akik kötelességeiket nem ismerték, és sem tapasztalatuk, sem tekintélyük nem volt, hogy katonáikat zárt rendben együtt tarthatták volna.“ E kétségkívül nagyon találó megjegyzéseit lemondó önkritikával így fejezi be: „Cette première Bataille m'apprit, que pas un de nous n'entendoit la Tactique.“ (Megtanultam ebből az első csatából, hogy egyikünk sem tanulta meg a harcászat szabályait.)¹

A nagyszombati csata hadtörténeti szempontból is rendkívül tanulságos. Egyike volt azoknak a ritkán előforduló eseteknek, amikor a csatát megnyerő fél voltaképen semmit se nyert győzelmével, a vesztes fél ellenben aránylag kis veszteséggel továbbra is biztosította hadászatiilag kedvező helyzetét.

Markó Árpád.

¹ Mémoires, V. k. 198. l.

A VII. nemzetközi történettudományi kongresszus.

(Varsó, 1933.)

A tudomány művelőinek kétségtelenül legnagyobb szervezetét a történettudósok hozták létre. W. G. Leland, az amerikai tudományos élet megszervezőinek egyik legjelesebbje és H. Koht oslói professzor érdeme, hogy a különböző nemzetek történettudósai ma egymással intézményesen is szerves kapcsolatba jutottak. A kezdeményezésükre alakult „*Comité International des Sciences Historiques*” mint állandó szerv gondoskodik arról, hogy a nemzeti kereteket túlhaladó történeti kérdések, valamint a történettudomány általános fejlődése, nemzetközileg rendszeres vizsgálat tárgyává tétessenek s az eredményeket ötvenként összeülő nagygyűlés keretében közösen megvitassák.¹ E hatalmas szervezet legutóbbi seregszemléje augusztus 21—28 között Varsóban játszódott le, a hivatalos jegyzék² szerint 950 tag benevezése mellett.

Az intézmény és a nagygyűlés szervezetére ki nem térve, jelen beszámoló csupán arra szorítkozik, hogy a bemutatott tudományos munkák alapján³ nagy vonalakban kirajzolja a

¹ A Comité szervezetére vonatkozólag I.: Statuts du Comité international des Sciences historiques, Paris, é. n.; Le Comité international des Sciences historiques, son activité, ses congrès, son organisation, ses collaborateurs, Washington, 1932; s a Bulletin of the international Committee of Historical Sciences első számait. A bizottságnak a varsói kongresszuson öt évre megválasztott új vezetősége a következő: H. Temperley (Cambridge) elnök; B. Dembinski (Poznan) és K. Brandi (Göttingen) alelnökök; M. Lhéritier (Paris) főtítkárs; H. Nabholz (Zürich) kincstáros; ülnökök: R. P. Delehaye (Bruxelles), A. Domanovszky (Budapest), L. Nicolau d'Olwer (Barcelona) és V. Ussani (Roma); a vezetőség (Bureau) tanácsosai: H. Koht (Oslo) és W. G. Leland (Washington); a titkárság adjunktusa: T. Baráth (Budapest—Paris.)

² Liste des membres, Warszawa, 1933.

³ A kongresszus tárgyalási anyaga az alábbi kötetekben jelent meg: Bulletin of the international Committee of Historical Sciences 18., 19. és 20. számaiban; Résumé des Communications présentées au Congrès de Varsovie, 1933., I—II.; a lengyel munkák, híven a hagyományhoz, külön jelentek meg, *in extenso*, La Pologne au VIIe Congrès etc. . . . I—II—(III.); O. Halecki: La Pologne de 963 à 1914., Paris, 1933.; B. Dembinski—O. Halecki—M. Handelsman: L'Historiographie polonaise du XIXe et du XXe siècles; J. Siemiński: Guide des Archives de Pologne, Varsovie, 1933.

történettudomány jelenlegi áramlatait.¹ Ebbeli szándékunk eredménye a valóságot fogja tükrözhetni, mert a nagygyűlés szervezőbizottsága semmiféle irányítást vagy megszorítást nem alkalmazott, ami a valóságos tudományos helyzet torzított képéhez vezethetett volna. A program² tehát minden ízében a fennálló hullámzások tükröképe.

A bruxellesi (1923) és oslói (1928) seregszemlékre visszapillantva, látjuk, hogy a világháború által régi vágányaiból kikökkentett és felbolygatott *történeti intellektus* új elhelyezkedése immár véglegesen megtörtént. A nagy elméleti viták zaja elült, csak itt-ott hallik egy-egy utómorajlás, főleg a ritmusban kissé késlekedő Közép-, vagy ha úgy tetszik, Kelet-Európa történeti zónáiban. Újra az anyagra feszül a tekintet, az anyag formálásának korszaka köszöntött be, a leszűrődött elvek, kialakult új szemlélet alapján. Összehasonlítva a háború előtti történetírással a mait, utóbbinak minden ízében érezhető a megváltozott helyzet hatása: a mai történeti intellektus szoros kapcsolatban áll a céhen kívüli intellektus minden ágazatával, annak hűségese pályatársa. Lássuk, hogyan?

A mai történetírás új, külső vonásai között mindenekelőtt feltűnik *az erős hajlam az új- és legújabbkor tárgyalására*. Németország, Oroszország, Franciaország, Lengyelország... valamennyi ország történetírása, még a legkisebbé is, ebben az irányban halad. Nem mintha a többi korokat tudatosan elhanyagolnák, vagy azok vizsgálatát másodrendűnek nyilvánítanák, hanem — úgy látszik — a történetírók, már öntudatlanul is, arra a homályos problémára óhajtanak világosságot deríteni: hogy jött létre a mai kor és a sajátos mai kultúra.

Mának a multhoz képest legszembetűnőbb különbsége kétségtelenül a politikai szervezetben állott elő. A mában élő történetész tehát ösztönszerűen hajlik politikai jellegű tárgyak felé, vevén a politika szót a legszélesebb történeti értelmezésben. Való igaz, a varsói nagygyűlésen *a politikai történelem nagy újjászületését* ünnepeztük.

É külső eltolódás jelentőségét azonban csak akkor fogjuk fel egész valóságában, ha a történeti intellektus mélyében végbe ment módosulásokat is ismerjük. Mert sem a módszer, sem a szemléletmód nem a régi, háború előtti többé, hanem a megváltozott s az utolsó öt-hat év folyamán öntudatosodott alakjában jelenik meg. Módszertani szempontból több területen is észlelhető e módosulás. Így mindenekelőtt az állapítható meg, hogy rendkívül ritka volt valamely nagyobb jelentőségű problémának oly szűk keretben szemléltetése, mint pl. a tisztán nemzeti keret. Nem arról van szó, hogy az egyes kérdés-összefüggéseket *általános* európai keretbe állítsák be, kiindulva az európai kultúra egysé-

¹ Állításaim természetesen nem csupán a kongresszus anyagának ismeretén nyugszanak; az csak az alkalomszülte bizonyíték.

² Programme des travaux du Congrès, Varsovie, 1933.

gének doktrínájából, s mintegy körítik a problémát általános európai eszmékkal. Ez a forma is már jóval a háború előtt volt divatos, — nálunk is, Hajnik korától. Hanem inkább arról van szó, hogy az összehasonlító történelem alapján keresik azt az egységet, amelynek „Grundinhaltja“ — hogy a megfelelő német műszót használjam — azonos. Ezt a törekvést a legtöbb előadás tükrözte. Elméleti síkon két külön cikk is vonatkozik rá.¹ Módszertanilag új vonásként állapíthatjuk meg tehát: *egyrészt a szemléleti sík roppant kiszélesülését, másrészt a történetírói perspektíva megizmosodását.*

Már ezzel a ténnyel kapcsolatban is az új problémák zöme vetődött fel, melyeknek módszertani kihatása vitathatatlan. Mert, ha ily széles síkra támaszkodik a szemlélet, vajjon minő értelmezést kell adni a politikai, avagy egyáltalán a határfogalomnak?² Milyen megvilágításba kerülnek a nemzetközi érintkezések?³ Nem szólva arról, hogy a segédeszközöknek új csoportosítása és a munka központi irányítása is szükségessé válik.⁴

¹ J. Bidlo: Was ist osteuropäische Geschichte? Résumés, II. 197. l. „Den Grundinhalt der osteuropäischen Geschichte formuliert der Verfasser auf folgende Weise: . . . ein dauerhaftes und intensives Bestreben, die christlich-osteuropäische Kultur. . . dadurch zu erhalten, dass die alle Einflüsse und Strömungen, die ihre Reinheit bedrohen, abwendet und ablehnt. Das ist des ‚perpétuel devenir‘ oder ‚continuité dans les faits historiques‘, wie man es sich mit J. R. de Salis ausdrücken kann . . .“ Megjegyezzük, hogy e kérdés alkalmával óriási vita fejlődött ki, melynek során említést tettek néhány korábbi cikkről is. (Ezeket l. La Pologne au Ve Congrès . . . és La Pologne au VIe Congrès . . . kötetekben, azonkívül a Bulletin du Centre International de Synthèse, Section de synthèse historique, juin 1926. s egyéb helyeken.) Megjegyzendő, hogy e fogalmak: Közép-Európa, Kelet-Európa, mint történelmi terminusok, vita alatt állnak. Nyugat-Európán sem Németországot, sem Ausztriát nem szokták érteni, elsősorban csak Franciaországot, Angliát, Belgiumot és Hollandiát. A másik elméleti cikk P. N. Savickijtól: La conception eurasiatique de l'histoire russe, Résumés, II., 210. l. Ez új koncepciónak nagy jelentősége van történeten kívüli szempontból is, mert azáltal, hogy az orosz történelem súlypontját Ázsiába helyezik át, egyúttár egy bizonyos új külpolitikai orientáció hangsúlyozása is.

² Ezt egy teljesen új tartalommal megtöltődött történettudományi ág, a történeti földrajz vizsgálja. Egy-két vonatkozó cikk: J. M. Tourneur-Aumont: Variations anciennes et modernes de l'idée de frontière, Résumés, II. 255. l.; P. O. de Törne: L'évolution de la notion de frontière, les recherches en Finlande, Bulletin, No. 20., 555. l.; J. Ancel: L'évolution de la notion de frontière, u. o., 538. l.

³ G. Zeller erre egy új történettudományi ágat óhajt létesíteni, külön módszerrel stb. Pour une histoire des relations internationales, Résumés, I., 23. l.

⁴ C. Bloch: Idée d'une collaboration internationale des Centres de documentation d'histoire moderne et contemporaine, Résumés, I., 27. l.; L. Cahen: Proposition tendant à établir le bilan quinquennal des travaux historiques, Résumés, I., 27 l.; H. Tronchon: Pour des relevés bibliographiques réguliers des publications en langues

Másik, szintén igen figyelemreméltó vonás: az „adalékok” közlési mód teljes elhagyása. Csak történeti egységeket adnak, kidolgozott kerek egészeket.¹ *A szintetikus törekvés tudományunknak kétségtelenül egyik legismertetőbb korjegyé.*²

Az egyes eszmék történelmére külön hangsúly esik. A nagy történetalkotó erők, melyek fogalmával minden historikus dolgozik, jól vagy rosszul, mint pl. az auctoritas, libertas, respublica, natio fogalmak, esetenként új megvizsgálás alá kerültek.³ A fogalmi készlet minél erősebb öntudatosítása szinte elengedhetetlen feltétel ma minden történetírónál, aki korszerű munkát akar végezni. De vizsgálat alá kerültek fogalmi készletünk egyéb csoportjai is, mint a jogföldrajz, az imperializmus, a szintézis stb.⁴ Általában: *a fogalmi készlet nagy revíziója* (történelmi értékelése, nem pedig valaminő morális értékelés) *napirendre került.*

Mindeme vonásokat hosszabban, részletesen és önállóan is kellene tárgyalni, a mi elméletben túlságosan is szegény irodalmunkban. Célunkhoz híven azonban jelenleg csak a beszámolásra szorítkozunk. E fonalat követve, jutunk el a szempontunkból egyik legfontosabb mozzanathoz. Arra a mélyreható változásra gondolok ugyanis, mely a történelem szemlélete tekintetében bekövetkezett. Ranke óta, tudjuk, a történetnek azt a szemléleti síkját szokták vizsgálni, amelyre vonatkozó kérdés így hangzik: „Wie ist es eigentlich geschehen?” Ez az erősen kifejlesztett s Dilthey által elmélyített szemléletsík elsősorban a lelki tényezőkkal számol s hajlandó azt mondani, hogy a történelem nem egyéb, mint a lélek története. Ma ehhez a kérdéshez egy másik is hozzájárult: a *pourquoi?* — a „*warum* ist es eigentlich so geschehen?” De még ezen túl is — és itt a história már bölcséleti régiókba emelkedik — keresik az ismétlődő, állandó jellegű

slaves, baltiques, finno-ougriennes et orientales, concernant les relations littéraires internationales, Résumé, II., 133. l.; Ch. Diehl: Les problèmes actuels de l'histoire byzantine, Résumé, I., 83. l.

¹ Két szép példát idézek: A. de Divéky: La constitution du Royaume de Jérusalem et les institutions hongroises et polonaises, Résumé, II., 436. l.; és H. Koht: Vereinigte Königreiche des späteren Mittelalters, I. 119. l.

² Hol van azonban a történeti „egység” határa? Itt kapcsolódik be az örökké időszerű periódizálás kérdése.

³ K. Mayer: Geschichtliche Voraussetzungen des modernen Nationalstaates. Résumé, II. 269. l.; N. Iorga: Origine et développement de l'idée nationale etc. . . u. o.; Willmann—Grabowska: L'idée de l'État dans l'Inde ancienne, La Pologne, I., 123. l.; S. Kutrzeba: Les principes de l'autorité et de la liberté dans l'histoire des États de l'Europe etc. . . La Pologne, II., 339. l.; A. Soloviev: Corona Regni, développement de l'idée de l'État dans les monarchies slaves du Moyen-Age, Résumé, I., 311. l. stb.

⁴ E. von Kuenssberg: Rechtsgeographie, Résumé, I., 303. l.; E. Brandenburg: Begriff und Geschichte des Imperialismus, Résumé, I., 225. l.; H. Berr: Synthèse, Résumé, II. 178. l. stb.

történeti konfigurációkat, megalkotván így tudományunknak a reális filozófiai aspektusát, — a *történetbölcséletet*.

A modern történetírásnak főleg e két utóbbi aspektusa az, amely Nyugaton a történelmet, a pozitivizmustól kelteződik szakadás után, ismét szerves kapcsolatba hozta egyrészt a nagy tömeggel, másrészt folyton megújuló életenergiájával, a filozófiával.

Mélyebb elemzés után tehát azt mondhatnók, hogy a *történelem keretei, szaktudományunk alapkategóriái azok, amelyek újólag nyernek megfogalmazást és hosszasan tanulmányozott forrongás után ismét megállapodni készülnek.*

*

Egy pillantás a nagygyűlés határozataira és óhajaira még jobban meggyőz bennünket az imént rajzolt áramlatok létezéséről. A történetírás történelmének megírására felállított bizottság (Commission pour l'Histoire de l'Historiographie) gondolata teljesen beléillik a jelenleg elért helyzetbe. Az elméleti viták után ugyanis valóban elérkezett az ideje annak, hogy a további okulás céljából megírjuk a történelem gondolatának eddigi gyönyörű pályafutását. Ugyanígy kell felfogni, tehát az új történetírói szellemben, a nemzetközi érintkezések (Histoire des Relations internationales) vizsgálatára vonatkozó javaslatot, vagy a másikat, mely az új és legújabb kor történelmének keretén belül az egyszerre több nemzetet érdeklő anyag összegyűjtésére és feldolgozására szervezett együttműködést óhajt létrehozni. E kérdések annyira előtérben vannak, hogy az egyik bizottság már szükségét érzi a gazdasági tényezők történeti szerepe nyomatókos hangsúlyozásának s azt kívánja, hogy ezen a téren minden ország mélyítse el kutatásait és fokozza a feldolgozások számát. Az új áramlat — jelzőit tekintve — talán a legtisztábban jut kifejezésre az alábbi óhajban: „Készítsük el a kézikönyvek *összehasonlító, tárgyilagos és szintetikus* feldolgozását, hogy ezáltal *lássuk az egyes országok történetiszemléletét* s azokat közös haladás érdekében egymással *szembesítsük.* (Lhéritier.)¹

Az új szellem bélyegzőjével ellátott mindezen óhajok és határozatok azt bizonyítják — ismételtethjük —, hogy a *történet-tudomány területén nem kevesebbről van szó, mint az egész régi koncepciónak átépítéséről, híven alkalmazkodva az új módszerekkel megpillantott valóság méreteihez.*

Tévedés lenne azonban mindebből arra következtetni, hogy a történetírás régibb, jólbevált ágai is divatjukat múlták volna. Ez nagy baklövés lenne, hiszen ilyesmiről nincs szó. Jelen sorok írója csak hangsúlyozni óhajtotta az új gondolatokat, megvilágítani tudományunk legfrissebb munkamezejét, megtartva mindamelllett a tisztéből folyó legteltesebb tárgyilagosságot. Mert

¹ Az idézett határozatok és javaslatok a kongresszus jegyzőkönyveiből vétettek, melyek a Bulletin of the International Committee legközelebbi számában megjelennek.

hiszen valóban él a régibb korok iránti rokonszenv, virágoznak a segédtudományok, s a historia antiqua iránt a nagygyűlés is élénk érdeklődést mutatott. Gondoljunk csak arra a nemzetközi bizottságra, amely a liturgikus szövegek kiadását tűzte ki céljául, avagy arra a szintén új bizottságra, amelyik a numizmatikát dhajtja tanulmányozni, avagy az Európa középkori városainak inventáriumát elkészítő tudós csoportra.

Befejezésül szenteljünk néhány sort egy másik kérdésnek is: a nemzeti érzékenységből fakadó kisebb-nagyobb történettudományi vonatkozásoknak. Ezek — a rend szerint — a saját irodalom védelmében jutnak kifejezésre. G. Luzzato olasz gazdaságtörténész rámutat¹ például azokra az okokra, amelyek külföldön oly benyomást keltettek, mintha az olasz gazdaságtörténet teljesen elhanyagoltatnék és csak idegenek, nevezetesen német tudósok művelnék. E hiedelem — írja Luzzato — csak részben indokolható a történeti termékek jellegével, melyek sok esetben valóban túlságosan is töredékesek, hiányával minden szélesebb érdeklődést keltő tartalomnak. Inkább talál az a magyarázat, amely a főmozzanatokat a körülményekben véli fellelhetni, elsősorban a szervezetlenségben. Az olasz gazdaságtörténeti cikkeket ugyanis apró-cseprő szemlékben, helyi vagy vidéki tudományos közületek füzeteiben jelennek meg, olyan orgánumban, melyeknek jelentősebb olvasóközönségük egyáltalán nincs, külföldön pedig legnagyobbbrészt ismeretlenek és hozzáférhetetlenek.

C. Petranu kolozsvári tanár a helyreigazítást nem egészen így értelmezi. Rövid lélekzetű cikkében² szükségesnek tartja az egész eddigi kutatás tárgyilagosságát kétségbevonni s kijelenteni, hogy azok „nemzeti elfogultságban szenvedtek, miáltal különösképen a románok rövidültek meg“. Ezt az állítólagos megrövidülést aztán igyekeznek alaposan helyreigazítani, kiutalványozván a kultúralkotás oroszánrészét az „óslakosságnak“. Kijelenti, hogy a művészetek területén „az erdélyi magyarok jórészt csak megrendelői voltak“ s hogy „a faanyagból építkezés a román-ságnak ősidők óta jellemző vonása, tőle erednek az összes fatemplomok is“. Éppen úgy, mintha se székely kapu, se székely fatemplom nem is léteznék e világon.

Úgyes elrajzolást végez a belgrádi A. Soloviev,³ aki a *corona regni*-vel kifejezett szuverénitást úgy tünteti fel, mint *szláv állameszmét*, mely aragón, francia és magyar közvetítéssel jutott hozzájuk, a lengyelekhez és csehekhez. Ezzel szemben mi szerényen megelégszünk fogalmazványainkban azzal a beállítással, hogy Közép-Európában egy „sui generis“ alkotmánytípus alakult ki. Mi kevésbbé gondolunk arra, hogy szükséges volna

¹ Italiani e stranieri negli studi di storia economica dell'Italia, Résumé, II., 55. l.

² Der Anteil der drei Nationen Siebenbürgens an der Ausgestaltung seines Kunstcharakters, Résumé, II. 156. l.

³ Corona regni, développement de l'idée de l'État dans les monarchies slaves du Moyen-Age, Résumé, I., 311. l.

kultúránk kisugárzásáról beszélnünk s históriánkat külön ebből a szempontból is megírni, idegen nyelven. Pedig, mint az eddigi kísérletek mutatják, az eredmények meglepő kedvezőek.¹ Úgy vélem, mindezen bővebben kellene gondolkodnunk, hiszen a nagy nemzetek is fontosnak tartják hatásuk külön vizsgálatát és feldolgozását.² Mi, magyarok, sokat kaptunk Nyugattól, de legalább ugyanannyit adtunk fiatal szomszédainknak.

Hogy mi válik majd valóra a fennebb vázolt nagy lendülettel induló új történelmi gondolatból, azt majd öt év múlva láthatjuk meg, a VIII. nemzetközi történettudományi kongresszuson, 1938-ban. A nagy megtiszteltetés ezúttal Zürich városát fogja érni, annak földjén lesz az új seregszemle.³

Baráth Tibor. (Páris.)

¹ Al. Eckhardt : Méthodes et problèmes de la littérature comparée dans l'Europe centrale, Bulletin of the International Committee, No. 14, 89. l.

² P. Mérimée : L'influence française en Espagne au XVIIIe siècle, Résumé, II., 120. l. ; P. Hazard : L'influence française en Italie au XVIIIe siècle, Résumé, II., 121. l. ; B. Munteano : L'influence française en Roumanie au XVIIIe siècle, Résumé, II., 126. l. — B. Mendl : Les grandes découvertes et l'argent de Bohême, Résumé, II., 287. l.

³ Mint e rövid összefoglalásból is kiderül, az új irányokat elsősorban a francia és német kultúrterület termelte ki. Ezt az ütemet követi a jobbára a pragmatizmus filozófiai légkörében mozgó angol-amerikai és a Croce-Gentile szellemi bélyegét viselő idealisztikus olasz történetírás is. A hivatkozott mintákat azonban mégsem ez utóbbiaknál találtuk.

Történeti irodalom.

Galla Ferenc : A clunyi reform hatása Magyarországon. (A Szent István Akadémia történelmi-, jog- és társadalomtudományi osztályainak felolvasásai. 2. köt., 4. sz.). Pécs, 1931. 8°, 148 l.

Ha van mozgalom, melyet megillet az európaiság és nemzetekfelettség jelzője, akkor a clunyi reformirányzat kétségkívül ezek közé tartozik. Ha van magyar történeti téma, mely felteleezi az európai jelenségek széleskörű ismeretét, akkor e mozgalom magyarországi hullámainak vizsgálatát kell elsősorban ilyennek minősítenünk.

Ennek az ízig-vérig világtörténeti tárgynak kidolgozására vállalkozott G., mégpedig oly módon, mely elárulja, hogy munkája sajátos feladataival bizonyos tekintetben tisztában volt. Művének hatalmas jegyzet-apparátusában az a módszertani felismerés tükröződik, hogy a magyar kereszténység clunyi elemeit csak magának az európai mozgalomnak részletes ismerete alapján tudjuk feltárni. Éppen ezért nem elégedett meg a tisztán magyar vonatkozású forrásanyag felhasználásával, hanem a magyar jelenségek megfelelőit az egész idevágó európai anyagon nyomozta végig. Ennek a beható forrástanulmányozásnak köszönhetjük egyrészt a magyar érdekű anyag szinte maradéktalan kiaknázását, másrészt pedig sok oly részlet-vonás eredetének agnoszkálását is, melynek előfeltétele az egész matéria átvizsgálása volt. A világtörténelmi beállítást azonban G., sajnos, nem mindenütt érvényesítette. Munkája során állást kellett foglalnia a reformirányzathoz elválaszthatatlanul tapadó oly kérdésekkel szemben, melyek már nem egyedül a reformmozgalomnak, de egyben az általános egyháztörténetnek, sőt az egész európai közösség multjának problémái is. Az a jobbra kánonjogi, publicisztikai és hagiografikus irodalom, melyre ő épít, egyáltalán nem alkalmas azoknak az összefüggéseknek feltárására és helyes megítélésére, melyekkel pedig műve célkitűzése folytán szükségképen foglalkoznia kell. Minthogy pedig abszolút forrásszerű megalapozást ily nagy távlatú témának sohasem lehet adni, akkor járt volna el helyesen, ha az idevágó modern történetirodalom útmutatására bízza magát. Szűkkörű, de nagyméretű forrásanyagának lehetőségeit túlbecsülve, művében az irodalom, sajnos, teljesen alárendelt szerepet játszik. Nehány leginkább részletkérdésekkel foglalkozó régebbi munka mellett csupán *E. Sackur* alapvető kétkötetes művét ismeri, mely anyaggazdagsága miatt még ma is haszonnal

forgatható, de egészében már meghaladott álláspontot képvisel amellett az újabb irodalom mellett, melyet G. teljes mértékben figyelmen kívül hagy.

Különösen érezhető a modern irodalom elhanyagolása a „clunyi irányzat keletkezése és fejlődése” című első fejezeten. Magára a mozgalom X. századi kezdeteire hiányoznak itt mindenképp *A. Hessel* tanulmányának (Odo von Cluny und das französische Kulturproblem im früheren Mittelalter. HZ 128 (1923) 1 kk. eredményei és igen kevésbé plasztikus beállítást nyer a clunytól az előző szerzetesi reformmozgalmakkal, így első-sorban a két Szent Benedekével való összefüggése, melyet *H. von Schaubert* kiváló összefoglalásának (Geschichte der christlichen Kirche im Frühmittelalter. Tübingen, 1921) ismeretében Galla bizonyára megfelelően ki tudott volna domborítani. De nem-csupán a régivel való összefüggés világos ábrázolását nélkülözzük a bevezető fejezetben, hanem a mozgalomban jelentkező új tartalmak megfelelő felismerését is.

G. Sackurt követi abban a nézetében, hogy a reformirányzat „kezdettől fogva megtartotta szigorúan természetfeletti színezetét s minden politikai és nemzetiségi vonatkozástól mentesen iparkodott megvalósítani törekvéseit” (29), s mint ilyen állítja szembe a nagykárolyi renováció politikai célú programjával. Az újabb vizsgálódások alapján tisztán látjuk ezzel szemben azt, hogy itt mindkét esetben politikummal és transzcendenciával egyaránt számolni kell, azaz egyik sem „természetfelettibb” a másiknál. Ha G. olvasta volna *A. Brackmann* szép cikkét (Die politische Wirkung der kluniazensischen Bewegung. HZ 139 (1928) 34 kk), aligha tette volna magáévá Sackur meghaladott és ellentmondásokkal teli véleményét. Brackmann az úgynevezett „Kaiserpolitik” kérdésével kapcsolatban meggyőzően mutat rá arra, hogy a clunyi reformirányzat kezdettől fogva, elméleti és gyakorlati megnyilatkozásaiban egyaránt politikát is képviselt. *Odo* apát *Collationes-e*, mely Galla figyelmét úgy látom elkerülte, éppenúgy mint *Odilo* barátjának, fleury-i *Abbonak* *Collectio Canonum-a* és *Apologeticus-a* (mindkettő Migne lat. 139) a világgal való viszonyában az egyházi hatalom fensőbb-ségének elvi alapján áll. A clunyi apátok spanyol kapcsolatai sem szorítottak egyedül kolostorok szervezésére: Navarra és Castilia fejedelmeinek politikai tanácsadói voltak, Aragon az ő tevékenységük kapcsán lett pápai hűbér és mozgalomuk egyik oldalhajtásaként született meg az úgynevezett marseillei egyházi állam theokratikus képződménye. A clunyi irányzatban tehát in nucleo kezdettől megvolt az egyház világhatalmának erősen politikai jellegű gondolata és követelménye. A további fejlődést mármint sajátos kettősség jellemzi. Az elméleti programtól és az óvatos megvalósítási kísérletektől egyenes út visz VII. Gergelyhez és a gregorianizmushoz. Másrészt azonban ugyanez a clunyi szellem hívja életre az Ottók és száliak egyházpártoló buzgalmát, kelti fel bennük a vágyat, hogy a reformeszmék

diadalán a maguk vallásosan felfogott minisztériumában munkálkodjanak. Így III. Henrik és VII. Gergely annyira ellentétes törekvései végeredményben ugyanannak a clunyi gondolatnak gyermekei.

Sackur nézetének átvétele G. részéről annál kevésbé érthető, mivel néhány sorral alább egészséges érzékkel maga is a clunyi reform és a gregorianizmus összefüggését hangoztatja. De alaposan téved akkor, midőn azt állítja, hogy „a clunyi elgondolás a legtökéletesebb összhangot hirdeti az egyházi és világi hatalom között“ (29) és ennek igazolására általánosságban VII. Gergely leveleire hivatkozik. Ha az investitúra harc korát, egyébként nagyon helyesen, bevette tárgyalásába, akkor meg kellett volna szereznie azokat az ismereteket, melyek nélkül ebben a komplikált kérdésben helyes ítéletet mondani alig lehet. Az újabb történetirodalmat azonban egyáltalán nem ismeri, sőt a régebbi alapvető művek közül még *A. Hauck* kissé „protestáns” színezetű de nélkülözhetetlen feldolgozásának használatát is elmulasztotta. Éppenígy figyelmen kívül hagyja G. a nagy reformpápa iránt teljes megértéssel és elismeréssel viseltető modern német és francia irodalmat: *E. Caspar* szép cikkét (Gregor VII. in seinen Briefen. HZ 130 (1924) 1 kk.), *A. Fliche*-nek főleg az egyházi reformot tárgyaló munkáját (La réforme Grégorienne. I—II. 1924/25), *W. Wühr*-nek különösen az államelmélet szempontjából fontos vizsgálódásait (Studien zu Gregor VII. Kirchenreform und Weltpolitik. Freising. 1930) és *K. Hampe* mesteri jellemzését (Deutsche Kaisergeschichte Leipzig, 1923⁵ és Propyläen Weltgeschichte III. 384 kk., az előbbi a régi irodalmat illetőleg is tájékoztat). Ezeknek a szükséges irodalmi ismereteknek a hiányában G. műve idevágó részeiben egész természetesen az elietettség és megalapozatlanság tüneteit árulja el. Így túlságos szenvedélyességgel foglal állást IV. Henrikkel és párthíveivel szemben; egyszerűen rágalomnak minősíti azt az állítást, mintha VII. Gergely világhatalomra törekedett volna, vagy hogy a királyi jogok rovására akart tényleges hatalmat szerezni a birodalomban (98, 104).

Brackmann eredményeit ismertetve rámutattam az előbb arra, hogy a clunyi reform kezdettől fogva egy politikai gondolat, az egyház felsőbbiségének jegyében állott. VII. Gergely ezt az elvi alapot szélesítette ki híres 27 pontjában világi hatalmat igénylő kánonjogi és politikai rendszerré. Ha a vitás értelmezésű 2. (Quod solus romanus pontifex iure dicatur universalis) és 8. pontot (Quod solus possit uti imperialibus insigniis) figyelmen kívül is hagyjuk, a többi annál világosabban beszél. A 12. (Quod illi liceat imperatores deponere) és a 27. (Quod a fidelitate iniquorum subiectos potest absolvere) pont oly jogokat igényel az egyház feje számára, melyek bajosan egyeztethetők össze a két hatalom „legtökéletesebb összhangjával.” De Gergely 1081 március 15-én Hermann metzi püspökhöz írott levelében (Reg. Gregor. VIII 21, Caspar II 544 kk.) nyíltan be is ismeri világhatalmi törekvéseit: itane dignitas (sc. regia) a secularibus etiam Deum ignorantibus inventa non subiicietur ei dignitati, quam omnipotentis Dei providentia ad honorem suum

invenit, mundoque misericorditer trubuit ? (id. h. 552). A továbbiakban pedig egyenesen kétségbevonja a világi hatalom isteni eredetének téziséit: quis nesciat reges et duces ab iis habuisse principium, qui deum ignorantes superbia, rapinis, perfidia, homicidiis, postremo universis penes sceleribus mundi principe, diabolo videlicet agitante super pares, scilicet homines dominari caeca cupidine et intollerabili presumptione affectaverunt.

Midőn G. ezeket a tényeket kétségbevonja, rehabilitálni akarja VII. Gergelyt oly vádak alól, melyekkel szemben ő igazán nem szorul védelemre. Aki az egyházi hatalom felsőbbtségét vallotta a világgal szemben, annak szükségképen ehhez a felfogáshoz kellett eljutnia. VII. Gergely nem elégedhetett meg egyszerűen az egyház felszabeditásának következményével, mégpedig azért nem, mert az adott erőviszonyok között azt békés úton elérni semmiképen sem lehetett. Ezért nagyot téved akkor is, midőn éles határvonalat akar húzni az investitúra-kérdés a világhatalom igénylése között. Mióta a germán törzsek sokfélesége fölél Nagy Károly birodalmat emelt, ennek a birodalomnak mindenkor problémája a partikularizmus leküzdése volt. Az Ottók és a száliak, köztük különösen III. Henrik az egységet az egyház hathatós támogatásával iparkodtak biztosítani. Ennek a törekvésnek következménye volt a főpapság bekapcsolódása az államkormányzásba és az úgynevezett Reichskirchengut kialakulása. Minthogy az egyes főpapi székek tulajdonosai beiktatásuk után nyomban hatalmas politikai befolyáshoz és nagy-kiterjedésű birtokok katonai és gazdasági erőforrásaihoz jutottak, a királyok számára egyáltalán nem lehetett közömbös az, hogy ki nyeri el azokat a stallumokat, melyeknek hatalmi hátterét a központi hatalom támogatására éppen ők teremtették meg. Göröcsös ragaszkodásokat a Ring und Stab investitúrához és az adománybirtokkal együttjáró hűbéreskűhöz így a birodalom belső szerkezete indokolja. Ha tehát valaki, mint VII. Gergely meg akarta szabadítani az egyházat a világi hatalom gyámkodó befolyásától, azzal a birodalom fennálló rendjét támadta meg. Ha pedig valaki, mint IV. Henrik szíven viselte a birodalom eszméjét és méltóságát, úgy szükségképen szembe kellett fordulnia azzal a pápával, aki lemondást követelt tőle az investitúráról és a főpapi székek betöltését mindenáron magának követelte. Az elméleti megnyilatkozásoknál is jobban mutatja VII. Gergely világhatalmi ambícióit politikája, főleg pedig annak Canossát követő korszaka. A pápa mindenképen fölébe akar kerülni már nem is IV. Henriknek, hanem a birodalomnak, hűbéresévé akarja azt tenni, éppen ezért nem áll sem Henrik, sem pedig az ellenkirály pártjára, hanem mint döntőbíró kíván közöttük igazságot tenni. Az investitúra-harc tehát igenis a világhatalomért folyó küzdelem volt, az egyházi és világi hatalomnak mindkét részről érthető indoklású összecsapása. Ezt nem látja G. és ezért tekinti az egész Henrik-párti németországi és lombardiai klérust úgy, mintha azok oly mai egyházi személyek volnának, akik egyszerre csak szembeszállanak a pápai obediencia végleg begyökerezett elvével. Elfelejtí azonban, hogy ennek az elvnek először és érdemlegesen hosszú idő után csak VII. Gergely és közvetlen elődei iparkodtak érvényt szerezni. Gergely reformjának elméleti alapjai a patrisztikában és a kánonjogban kétségkívül adva voltak, mégis ellenfelei mögött az egész közvetlen múlt tanúsága sorakozott, azé a korszaké, mely Nagy Károly óta ténylegesen nem az egyházi és világi hatalom feladatainak elkülönítése, hanem bonyolódott együttműködése jegyében fejlődött és a

Gelasius-féle hagyományos alapelven nyugodott: duo sunt, quibus mundus hic principaliter regitur, pontificum auctoritas et regalis potestas. A hagyományoknak és érdekeknek ez a mindkét fél részéről nagyon is érthető védelme teszi az invesztitúra-harcot igazán nagyvonalú, de egyben mélyen tragikus történeti megnyilatkozássá, melyet a történetírónak megérteni kell, nem pedig elkésett pamflet-tistaként egyik vagy másik fél mellé odaállani.

A másik oldalon tehát nem elvetemült szakadárok, nem vallástalan zsarnokok, hanem hivatásuktól ugyancsak áthatott hívő keresztények állottak, akik ugyanúgy kötelességet vélték teljesíteni, akárcsak VII. Gergely. G. nagyon leegyszerűsíti a tényleges folyamatot akkor, midőn mélyen hallgat a pápa reformpárti ellenzékéről és azokról a lépéseikről, melyeket az ő túlradó fanatizmusából csak megérteni és magyarázni, nempedig védeni lehet. A szentéletű. *Dumiani Péter*, aki tudvalevőleg a feltétlenül reformbarát délitáliai szerzetesség aszketikus irányát képviselte a bibornoki kollégiumban, „szent sátánnak” nevezte Hildebrandot, bizonyítékául annak, hogy voltak egyéniségének és programjának oly vonásai, melyek még eszméinek feltétlen híveit is elidegenítették tőle. Mint minden igazi nagy világtörténeti szereplőben, úgy Gergelyben is volt valami végzettség: tudatos programján túl mozgásba hozott oly erőket, melyek később az ő életműve ellen fordultak. Ilyen volt a szimoniákus és nős papokkal szemben a laikus tömegek forradalmasítása, mely elsőnek ütött rést az egyházi rend tekintélyén. A későbbi laikus mozgalmakra gondolva nem szabad elfelejtenünk, hogy az egyház legbelsőbb problémái a *pataria* és a *hirsau barátok* agitációja révén kerültek először az utcára. Ez a szerep ugyanúgy hozzátartozik VII. Gergely életművéhez, akárcsak egyházfegyelmező tevékenysége. A tudatos akarásnak és az öntudatlan sorsszerűségnek kettősége együttesen teszi őt azzá, aminek *Ranke* nevezi: vielleicht die grösste Erscheinung der Kirchengeschichte, die es je gegeben hat.

A kérdés modern világtörténeti irodalmában való járhatlanság természetesen visszahat a szerzőnek tisztán magyar vonatkozású állásfoglalásaira, ha azok egyoldalúságát egymagában nem is magyarázhatja meg teljesen. G.-é is egyike azoknak a „szellem-történeti” munkáknak, melyek sajnálatos módon nem számolnak a jelenségek összefüggésével, a történelem életszerűségével.

A kereszténység a X—XI. századi nyugateurópai közösséget illetően a clunyi irányzat jellegzetes hangszerelésében nyilatkozott meg. Amint maga a kereszténység több hittételek rendszerénél, több kultikus megnyilatkozásoknál, vagy egy bizonyos „Frömmigkeitsstyl”-nél, úgy a clunyi irányzat sem korlátozható egyedül ezekre a jelenségekre. A kereszténység és annak clunyi formája egyetemes érvényű értékrendszer alapján áll, melyet a valóság egészével szemben iparkodik érvényesíteni. Az eszmék átalakító hatásával kapcsolatban így beszélhetünk clunyi egyházról, de beszélnünk kell ugyanakkor clunyi államról és társadalomról is, mint egyazon értékrendszer vetületeiről. Ilyen totalitás a nyugateurópai mozgalom, de ugyanilyen a magyar is. Európaiságát éppen az bizonyítja, hogy az élet egészével szemben állást foglal, abban megnyilatkozik. Amint nyugaton ez a szellem merész ívben emelkedik egészen a gregorianizmusig, ugyanilyen pályát fut meg minálunk is Szent István korától Kálmánig.

Clunyi beállítottságú volt mindenekelőtt a magyar egyház, mint erre legelőször Hóman (Magyar Történet I.) és most nagyobb részletességgel G. rámutattak. A magyar egyház a clunyi irány első ügynevezett monachális korszakának szellemében kapott szervezetet Szent István korában. Az episzkopális szervezet élére mindenütt függetleneségek lehető fenntartásának szempontja érvényesül. Ennek a szerzetesi eredetű főpapságnak nevelő munkája formálja a következő papi generációk lelkületét és teszi ezáltal lehetővé, hogy a clunyi szellem az egész XI. század folyamán érvényesülhessen a külső hatásoktól függetlenül is. A magyar klérusnak ez az erendő beállítottsága magyarázza azt a hajlékonyságot, mellyel a magyar egyház a reformirányzat fordulatait mindig pontosan követi. Mikor a XI. század közepétől fogva a pápaság és a reformirányzat már nem csupán elméletileg, de taktikailag is egymásratalálnak, midőn IX. Leo személyében reformpápa foglalja el az apostolok trónját és innen iparkodik a szerzetesi eredetű reformmozgalom szellemében az egyház lelki és fegyelmi egységének követelményét elsősorban az episzkopális szervezettel szemben érvényesíteni, a magyar egyház az elsők közé tartozik, mely ezeket a törekvéseket honorálja. Midőn pedig VII. Gergely és II. Orbán a végső fogalmazást adják meg ezeknek az eszméknek, ugyancsak a magyar főpapság az, mely ezeket az irányelveket személyes magatartásában (I. különösen Nehemiás esztergomi érsek és VII. Gergely kapcsolatát: Reg. Gregor. IV 25, id. h. 339 kk.) és az alsópapságot illető zsinati törvényhozásában érvényesíteni iparkodik.

A clunyi irányzat államszemlélete mint igen fontos tényező alakítja a XI. századi magyar királyság belső fejlődését is. A kezdeteket illetőleg nem az a fontos, hogy a szentistváni „bírvények nem szorítkoznak pusztán a földi jólét és a békés társadalmi együttélés előmozdítására,” vagy az, hogy azokat „általában mély vallásosság lengi át” (61), hanem éppen ellenkezőleg a vallási értékrendszer behatolása a legegyszerűbb gyakorlati intézkedésekbe. *Balogh József*-nek a folyóirat lapjain megjelent szép tanulmánya (A magyar királyság megalapításának világpolitikai háttere, LXVI (1932) 152. kk.), a magyar állam megszületésének körülményeit sikerrel helyezte el a századfordulónak III. Ottó által kialakított világpolitikai összefüggéseiben. Az ő megállapításai azonban nem változtathatnak azon a tényen, hogy a szentistváni monarchia eszmei tartalmában nem a nagykarolyi *nostrum-vestrum* alapján álló otthóniánus uralom-elméletnek, hanem az egyházi hatalom felsőbbbségét valló tiszta clunyi felfogásnak tükröződése. Pontifices, carissime fili — olvassuk az Intelmek 3. fejezetében — sint tibi seniores (Závodszyk 135). A királlyal szemben a püspök tehát *senior*, azaz idősebb, tekintélyesebb. Ez az álláspont teljes megfordítottja annak, mely még a karolingkorban is általános volt. A frank püspökök által Lajos királynak 878-ban tett hűségeskü szövegében (MG Capit. II 365) ezt olvassuk: *fidelis et adiutor ero, sicut episcopus recte seniori suo debitor est.* (ennek a hűbérisséggel való összefüggésére l. H. von Schubert id. m. 565) Ha most ezt az ellentétet látva arra gondolunk, hogy a clunyi irány kezdetétől fogva az egyház felsőbbbségét vallotta, akkor már fel is fedtük a magyar felfogás szellemi hátterét. Állandóan visszatérő gondolata továbbá az Intelmeknek a földi és mennyei királyság, a földi és égi korona párhuzamba állítása, melyek között az uralkodó erényei és jócselekedetei teremtik meg az összefüggést. Az Institutio

morumnak ez a gondolata a koronázási liturgia ismeretére megy vissza: coronet te Dominus corona gloriae atque iustitiae, honore et opere fortitudinis, ut per officium nostrae benedictionis cum fide recta et multiplici bonorum operum fructu ad coronam pervenias regni perpetui . . . confirmet te in spe regni coelestis . . . te ad coelestis paradisi haereditatem perducatur (MG Capit. II 461). A koronázási liturgiának ezekben a szavaiban, mint általában a királyavatás egész intézményében az idoneitásgondolat és ezen keresztül az egyház fölénye domborodik ki (v. ö. erre F. Kern alapvető műve, Gottesgnadentum und Widerstandsrecht (1914) mellett különösen E. Eichmann fejtegetéseit, Königs- und Bischofsweiche. SB. bayr. Akad. 1928.) Ha mármost az Intelmek következő mondatában azt olvassuk, hogy sine illis enim nec constituuntur reges, nec principantur, Odilo apát pedig Istvánhoz intézett levelében azt kéri Istentől, hogy a király a mennyei házában is uralkodhassék (Galla 63), akkor világos lesz előttünk a koronázási liturgia felfogásának a clunyi irányattal és az Intelmekkel való összefüggése.

A szentistváni alapvetés válik azután a századvégi állapotok mintájává. Az idoneitásgondolat és a vérségi jog nagy ellentéte Szent László korában oldódik fel, hogy egy oly államfelfogásnak adjon helyet, melyet keresztény tradicionalizmusnak nevezhetünk. A trónon oly király ül, aki VII. Gergely szavai szerint önmagában egyesíti tam in moribus normam iustitiae, quam lineam nobilitatis in sanguine (levele Lászlóhoz 1079 március 20-án. Reg. Gregor. VI 29, id. h. 441). Ő avatattja szentté a királyság nagy magvetőjét és igazolja ezáltal nemcsak az első király életművét, de egyúttal az eredetileg pogány eredetű vérségi tekintélyvel is. Ennek a keresztény tradicionalizmusnak kifejezője többek között a Szent László-kori Gesta Ungarorum, mely előadásában összhangba igyekszik hozni az idoneitásgondolatot a vérségi joggal, kibékíti a szent királyt a Vazulfiakkal. A királyság szervezetének Kálmán által végrehajtott nagyszabású újjáalkotásában együttesen érvényesül ez a keresztény tradicionalizmus és a gregorianizmus világrámlata.

De nemcsak a belső politikai fejlődés áll a clunyi eszmék befolyása alatt, hanem az investitúra harc közvetítésével ezek az eszmék teremtik meg közvetve a magyar királyság hatalmi pozícióját is. G. szemelláthatólag nem tud mit kezdeni VII. Gergely magyar vonatkozású leveleivel, holott azok az ő politikai rendszerének és terveinek felettébb fontos megnyilatkozásai. Ő Gézában és Lászlóban elsősorban keresztényi érényekkel ékes, az egyház iránt feltétlen hódolatot mutató férfiakat lát és támogatásukkal az alkalmasságelvet akarja érvényesíteni. Salamon uralmát szerinte *divinum iudicium* akadályozza, mert ugyanúgy méltatlannak bizonyult az uralkodásra akárcsak sógora, a német király, akit nemrégiben fosztott meg királyi címétől. Hogy mennyire összhangban állott Salamon bukása a gregoriánus elvekkel, arról G. könnyen meggyőződhetett volna, ha csak egy kissé áttanulmányozza az investitúra-harc publicisztikáját, főleg lautenbachi *Manegold*, ad Gebehardum című vitairatát (MG libelli de lite I), ahol IV. Henrik letétele jogosságának igazolására felsorakoznak a XI. századi magyar trónviszályok, különösen Salamon és a hercegek küzdelmének tanulságai is (id. h. 364). Így Gergely magyar vonatkozású levelei és a kér-

désnek gregoriánus megítélése végeredményben a dictatus papae fentebb idézett 12. és 27. pontjaira megy vissza, melyek ismét a clunyi elvekben gyökereznek. Az investitúra-harc részleteit nem ismerve, G. nem veszi észre a pápa és a magyar király összeköttetéseinek reálpolitikai oldalát sem. Az 1077 május 31-én kelt levél (Reg. Gregor. IV 25, id. h. 339—40) tanúsága szerint Gergely a hozzá feltétlenül hű magyar főpapságon keresztül gyakorolt befolyást a magyar királyra, aki nem sokkal utóbb nyílt szövetségre lépett IV. Henrik németországi ellenfeivel. 1079 május 25-i levelében már nyíltan felszólítja Lászlót az országába menekült bajor felkelők támogatására (VI 29, id. h. 441). E levél értékeléséhez tudnunk szükséges, hogy Gergely a canossai jelenettől egészen 1080-ig szinte kínos objektivitással tartotta magát távol az ellenkirályság ügyétől, hogy ezáltal pártokfelettségét bizonyíthassa és döntőbírói szereplését lehetővé tegye. De látnia kellett ezekben az években már azt is, hogy döntőbíráskodásról csak addig lehet szó, amíg az ellenkirályság fennáll, mert anélkül Henrik végleg erőre kap. A közelebbi és távolabbi érdekeknek azt az ellentétét iparkodott azután a magyar király és a német ellenzék szövetsége révén legalább részben feloldani. Ha VII. Gergely és általában a clunyi irányzatnak a magyar történetre gyakorolt hatását akarjuk feltárni, nem szabad elfeledkeznünk arról, hogy a keleteurópai német hegemonia tervszerű aláásása tette lehetővé Kálmán terjeszkedő politikáját, sőt közvetve a magyar királyság későközépkori hatalmi állását is.

Végül beszélni kellene a clunyi reform magyar kutatójának az eszmék és a társadalom egymáshoz való viszonyáról. Történetíróink mindaddig nem tették beható vizsgálat tárgyává a szent-istváni és a későbbi törvények társadalmi terminológiájának eredetét. Annyi azonban ma is bizonyosnak látszik, hogy a *miles*, *liber*, *hospes*, *senior* stb. kifejezések közvetlenül a karolingkori elnevezésekre mennek vissza, ez a karoling terminológiai pedig nálunk is megtartotta távolabbi eredetének sajátos értéktartalmát. Az említett terminusok legnagyobb részéről ugyanis játszva ki lehetne mutatni a biblikus eredetet és a mélyükön rejtőző ministeriumfogalmat. Az a szemlélet tehát, mely az eredetileg fölülrétegezett szerkezetű magyar társadalmat ezekben a kategóriákban csoportosította, mint gyakorlati magatartás pedig ilyenekbe tagolta, végső gyökerében keresztény jellegű és hivatású, nevelői habitusú.

A fejlődésnek ez a jelenségcsoportok szerinti vázlatos áttekintése azt mutatja, hogy a clunyi reform magyarországi hatásának felkutatása sokkal bonyolultabb feladat, mint az, amelyet G. meg akart oldani. Éppen ezért bármilyen örömmel üdvözljük is az ő eredményeit, a mű címében kifejezett feladat megoldását a jövőtől kell várnunk.

Ennek az eljövendő történetírónak azonban több olyan dologra is ügyelnie kell, melyeket G. munkamétódusában még

nem méltatott kellő figyelemre. Mindenekelőtt a forrásanyag kiválasztására és rendszeres összegyűjtésére. Például VII. Gergely leveleit nemhogy nem Caspar, de nem is Jaffé, hanem Migne kiadásában idézi, ami már több mint egyszerű szépséghiba. Elavult kiadványok használata és az a néhány elnézés, melyre előbb rámutattam, a bírálóban azt a gyanut kelti, hogy G. még azokat a segédeszközöket sem vette igénybe, melyeket a középkori forrásbibliográfia mai elhanyagolt állapotában a kutató rendelkezésére tud bocsátani. A forrásanyag rendszertelen felkutatása egy esetben súlyosan meg is bosszulta magát. A munka egyik fejezete a reformeszmék XII. századi sorsával és ezzel kapcsolatban a főpapi székek betöltésének magyarországi gyakorlatával foglalkozik, anélkül, hogy felhasználná III. Sándornak azokat az újabban felfedezett magyar vonatkozású leveleit, melyeket az Ung. Jb. 1926. évfolyamában *W. Holtzmann* közölt és amelyek a főkegyuri jog régi történetének ma már nélkülözhetetlen forrásai.

Nem látom tisztán G. könyvének és a Magyar Történet első kötetének egymáshoz való viszonyát sem. *Hóman Bálint* jegyzetei között hivatkozik G. F.-nek ilytárgyú sajtórákész doktori értekezésére, G. viszont nem a Magyar Történet 1928-ban megjelent első kötetét, hanem szerzőjének egyetemi előadásait idézi. Ha meggondoljuk, hogy az ő tanulmánya 1931-ben jelent meg, akkor még kevésbbé tudjuk ezt a furcsa idézőmódot megmagyarázni.

Mutasd meg jegyzeteidet és megmondom, ki vagy: ha a kritikában ez a nem is jogosulatlan szempont érvényesülne, akkor erről a végeredményben hasznos és becsületes munkáról igen súlyos ítéletet kellene mondanunk. G. jegyzetei iskola-példái annak, hogy hogyan nem szabad idézni. A lapszámok feltüntetésének következményével nem szimpatizál, a művek megjelenési éveit pedig véletlenségből sem közli.

A bírálótól semmi sem áll távolabb, mint hogy G. munkájának részértékét, a végzett munka becsületességét és bizonyosmértékű nagyvonalúságát kétségbevonja. Ha mégis az árnyoldalakat hangsúlyozta erősebben, azt csak azért tette, mert meggyőződése szerint több módszertani kultúrával, több átéléssel és főleg nagyobb munkafegyelemmel közel teljesértékű teljesítményt nyújthatott volna. Történetírásunknak pedig erre van szüksége.

Deér József (Szeged).

Johannis Lemovicensis (abbatis de Zire 1208—1218) opera omnia.

Auctore dr. Constantino Horváth. (I—III., Zirci könyvek II—IV.) Veszprém, Egyházmegyei könyvnyomda, 1932. 8°. XXIV + 88* + 197; 15* + 578; 19* + 298. l.

H. a magyar ciszterciák történetének szorgalmas és szép sikerrel működő kutatója a zirci apátság 750 év előtt történt alapításának emlékére kiadta a III. Béla által alapított kolostor első ismert apátjának összes műveit. H. fedezte fel elsőlül Johannes Lemovicensisnek a zirci apátsággal való kapcsolatát, megállá-

pítván, hogy 1208—1218 között mint apát működött ott. Sajnos ennek a francia származású apátnak a műveiben semmi magyar vonatkozást sem találunk. Életéről is általában véve csak nagyon keveset tudunk. H. szerint, mielőtt zirci apát lett, 1206/07-ben Clairvauxi prior volt. Újabb támpontot nyújt életére vonatkozóan azután az, hogy egyik művét Theobald navarrai királynak (1234—1253) ajánlotta. Azt azonban, hogy Johannes 1239 körül, Theobaldnak egy keresztes hadjárata alkalmából írta volna ezt a művét, nem látom bebizonyítottnak. Az első mondat ugyanis, melyre H. hivatkozik, kétségtelenül Istenre és nem a királyra vonatkozik, a potestates aereas debellari kifejezés pedig csak annyit jelent: az ördöggel harcolni (v. ö. a búzaszentelő áldás formulájával: aereas conteras potestates). Johannes Lemovicensis leveleiből értesülünk egy Clairvauxból Ourscampon át Párisba való útjáról is. H. Johannes Lemovicensis Limoges-i Jánosnak fordítja, szerinte tehát a név Limoges francia várossal kapcsolatos; természetesen ezután a „de Launha“ névvel nem tud mit kezdeni. Talán mégis helyesebb lenne nevét Launayi vagy Limousini Jánosban határozni meg; erre számos analógiát lehetne felhozni és a kifejezések: „Johannes dictus“ vagy „vocatus Lemovicensis“, valamint az a körülmény, hogy a XIV. században egy biborosi pártot jelöltek meg a Lemovicenses névvel, mindenestre emellett szólnak. Életére vonatkozólag az 1246/47 évet tartom az utolsó, némileg igazolható dátumnak.

Ez a cisztercita sajátosságos, kor- és rendtársai átlagán felül emelkedő egyéniség. Elsősorban teológus és ideális szerzetes, de nem nagy tudós. Ifjabb kortársának, Aquinói Tamásnak mélységéből, a két doctor universalis: Alexander de Hales és Albertus Magnus tudós nagyvonalúságából és sokoldalúságából semmit sem találunk meg benne, az általa megénekelte rendtársának, Clairvauxi Bernátnak, vagy fiatalabb kortársának Bonaventurának misztikus bensőségéből pedig csak keveset. Azonban alakja éppen ezért érdekes s nagy vesztesége lett volna a XIII. század szellemtörténetének, ha H. nem ajándékozott volna meg bennünket művei kiadásával. Johannes olyan mestere a nyelvnek, mint csak kevesen kortársai közül. Egy olyan korban, melyben a tartalom lassacskán háttérbe szorítja magát a nyelvet, megvan benne a képesség új szavakat alkotni, meglepő fordulatok, vagy az összetett szavak egyik részének megváltoztatása révén új gondolatokat találni és ezeket újból és újból megvilágítani; olyan adomány ez, melyet minden bizonnyal délfrancia származásának köszönhet. Egy aszketikus írónál, ami Johannes első-sorban törekedett lenni, igen nagy előny ez, mert ezáltal rendkívül sok nézőpontot kap elmékedéseire. Ugyanakkor azonban írásaiban a nyelv formális szépségeinek a túlságos előtérbe nyomulása, sajnos, a mélyebb tartalom rovására van; ez Johannesnek, aki közvetlenül a scholasztika fénykorát megelőzően élt, a gyenge oldala. Elég sok filozófiai terminust ismer ugyan és nyilván ismeri az éppen akkor új életre kelt Aristoteles logikai és fizikai munkáit

is, sehol sem találjuk azonban nála az átvett gondolatok elmélyítését vagy kifejtését. Nyelvének kellemes hangzású a ritmusa, a rimes prózára számtalan példát találunk nála, szinte azt lehetne mondani, hogy a rimes próza a középkorban benne érte el legmagasabb pontját; gondolatvezetése azonban gyakran gyenge és nem elég logikus. Nagyon sok minden abból, amit mond, csak játék a szavakkal s szép nyelvezete ritkán párosul értékes tartalommal. A tudománytörténet majdnem ugyanolyan jogosan mellőzheti őt, mint a misztika története; annál jobban érdekli azonban alakja az aszkézis és mindenekelőtt a szépirodalom történetét.

Ennek megfelel műveinek olvasottsága is: csupán egy munkája örvendett nagyobb elterjedtségnek, a kormányzás tanának 20 levélben adott érdekes vázlata, Fáraó álmának és egyiptomi József álommagyarzatának novellisztikus elbeszélése keretében.

H. kiadása Johannes Lemovicensis műveinek első gyűjteményes kiadása, sőt ha az előbb említett *Morale somnium Pharaonis* egy rossz régebbi kiadásától eltekintünk, műveinek egyáltalában első kiadása. A „*De dictamine et de dictatorio syllogismorum*“ című munka útmutatás levelek és beszédek megszerkesztéséhez. Ez a mű sokkal jobban kiemeli a formális nyelvi szempontokat, mint bármelyik, a korabeli számos *Artes dictandi* közül s hangsúlyozza a világos, egyszerű felépítés szükségességét; tárgyalása szemléltető és könnyen érthető. Keletkezése idejét a példákban említett uralkodók nevei alapján vélem meghatározhatni: a pápa Ince, a római császár „H.“, a francia király „L.“. Ez a három adat csak két évre vonatkozólag vág össze, tudniillik, Henrik Raspe uralkodásának idejére (1246—47): ugyanis ekkor a pápa IV. Ince, a francia király pedig IX. Lajos.

Johannes Lemovicensis legérdekesebb műve kétségtelenül a Fáraó álmáról szóló 20 levél. Ez a munka szentírás helyeknek és a XIII. században általában — nem pedig csupán a pápai kancelláriában — dívott oklevélstílus formuláinak csaknem megszakítatlan sorozata. Johannesnek itt alkalma nyílik arra, hogy navarrai Theobaldnak egész tudását bemutassa és mintegy „fejedelem-tükröt“ tartson elébe. A bibliai nyelv használata oly nagymérvű e munkában, hogy egyidőben, amikor az előszót és az ajánlást nem ismerték, az exegéták pseudobiblikus iratnak tartották. Johannesnek ez a „fejedelem-tükre“ nem egyedülálló; röviddel előtte keletkeztek Viterbói Gottfried *Speculum regum*-a, melyet Kézai Simon is használt, és Geraldus Cantimpratis *Instructio principum*-a, vele egyidőben Beauvaisi Vince IX. Lajoshoz intézett *De eruditione filiorum regalium*-a és Tournayi Guilbert *Eruditio regum et principum*-a, röviddel utána Peraudi Vilmos *Regimen principum*-a s Aquinói Tamás és Luccai Ptolemeus *Eruditio principum*ai. Johannes műve nem a legmélyebb és legtudósabb ezek között, — művészi forma és szép nyelvezet szempontjából azonban föltétlenül az első helyen áll. Ebből a munkából olvasott később a nagy nyugati schisma elején Langensteini Henrik néhány fejezetet a lomha Vencel király fejére. (Mittelungen d. öst. Inst. f. Gesch.forsch. Ergänzungsband 7. 450. l.).

A kolostori élet kérdéseivel Johannesnek több munkája is foglalkozik. Közülök a kolostori hallgatásról szóló, „De silentio religionis“ című a legtudósabb és exegetikai szempontból ez jóval túlszárnyalja az átlagirodalmat. Nagyon művészi felépítésű a 15 fejezetre oszló *Elucidarium religionis*, mely a rendi élet kézikönyvének mondható. E mű egyes fejezetei meghatározott elv szerint ismét alcímekre tagolódnak: az első és utolsó 7 disztinkcióból, a 2—7. és 9—14. fejezetek 9—9 disztinkcióból, a nyolcadik tehát a középső fejezet pedig 10 alcimból áll, — úgyhogy e beosztás művészi palindrómot ad. Figyelemreméltó a három traktátus: *De mysterio iniquitatis*, *De visitatione* és *De electione* is, melyek majdnem kizárólag meghatározott szempontok szerint összeválogatott bibliai idézetekből állanak és prédikációciklusokhoz nyújtanak témákat, az utolsó kettő vizitáció, illetve választás alkalmára. Az exegetákat bizonyára érdekli, hogy Johannes használja Ezdrás 3. könyvét és a *Krónikák II.* könyvének egy folytatását is. Egészen bizonyos, hogy Johannes itt konkordancia segítségével dolgozott, miután azonban Hugo de St. Cher, a *Pater Concordantiarum*, konkordanciáját csak 1230-ban fejezte be a párisi Jakab-kolostorban, Johannes e munkája ennél szükség-szerűen később keletkezett.

A 118. zsoltár 176 versével, mely a héber összövegben 22, 8—8 versből álló részre oszlik, mely 8—8 vers viszont mindig a 22 betűs alfabetum ugyanazon betűjével kezdődik, egészen napjainkig aszketikus magyarázatok keletkezésére adott okot (v. ö. J. Schmitt: *Psalm 118. Freiburg i. Br., 1901.*). A keresztény ókorban Ambrosius, a középkor elején Alkuin magyarázta. Nem csoda hogy a formalisztikus, számokkal és szavakkal szívesen játszó Johannes Lemovicensis csatlakozott hozzájuk. Így keletkezett legterjedelmesebb, aránylag jól sikerült munkája. Játékos modorának példájaként megemlítjük, hogy a 22 oktonáriust tárgyaló 11 fejezetét a *mittere* szó összetételeivel igyekszik egymással kapcsolatba hozni: *praemissa*, *submissa*, *commissa*, *immissa*, *transmissa*, *dimissa*, *intromissa*, *intermissa*, *promissa*, *admissa*, *emissa*.

Johannesnek öt levele is fennmaradt, egyesek közülök ugyan, sajnos, csak kivonatban. Ezeket a leveleket egy Párizsban tanuló — 1244/5-ben keletkezett Párizsban a rendnek Szent Bernát-Kollégiuma — Tamás nevű rendtársához intézte. Nem hiányzik belőlük a melegség, kedélyesség sem: a 3. levéllel küldi Tamásnak a kért csizmákat, de a levélben „papi csizmákat“, intelmeket is életútjára. Az 5. levél némi elhidegülésről tanuskodik kettejük között, aminek az volt oka, hogy a kotnyeles Tamás a káptalanban egyízben kihívóan viselkedett. Johannes a bűnöst nevének egy csinos analógiájával utasítja rendre: amint a mássalhangzóra végződő Thomas név a latin deklinációban egyszerre vokális végződésűvé válik, úgy változott át Tamás is a sok „muta consonans“ szerzetes egyikéből vokális ordítózóvá. Ez a hasonlat Johannes Lemovicensisre nagyon jellemző!

Apátunk a költészettel is megpróbálkozott. Legterjedelme-

sebb ilyenmű munkája egy himnusz a Kereszthez, mely 100 — és nem mint H. mondja, 101 — disztichonból áll. A disztichonok kétszótagú, a cezura előtt rímelő, ú. n. leoninus hexameterek és pentameterekből állanak, — komplikált versmérték, melyet Johannes meglehetősen hibátlanul alkalmaz. A költeményt egy bizonyos Péternek ajánlja — H. ezt, ügylátszik, nem vette észre — lásd erre vonatkozólag a 99., helyesebben a 98. disztichont: *Ecclesiae petra, Petre parve . . .*; (a 26., ill. 25. disztichonban: *merum* olvasandó *metum* helyett). Ez a Péter talán az ismert Petrus Cantor lehetne — ebben az esetben a költemény Johannes ifjúkori művei közé tartozna. Ezenkívül írt Johannes egy költeményt a keresztrefeszítés jelenetére is, mely 40 ú. n. *Stabat-Mater*-strófából áll (112. lap 5. vs. *fauce* helyett *faucem*, 17. vs. *loci* helyett *locis*, 26. vs. *Philon* helyett *Phison*, a 113. lapon 5. vs. *operando* helyett *operans*, a 114. lapon 22. vs. *surgat* helyett *re-vagy exsurgat*, 24. vs.: *Qui te spem non habuit*, 28. vs.: *humani* helyett *humani fati* olvasandó). A *Salve sancta parens* és az *Alleluia Mirabile* című kisebb költemények, H. megállapításával ellentétben, egy speciális középlatin versmérték szerint épülnek fel. Itt csak az utóbbi költeményen kívánom ezt bemutatni, mely a következőképen hangzik:

(4 szótag)	(5 szótag)	(8 szótag)	(7 szótag)	(4 szótag)
Al-le-lu-ja.		Mi-ra-bi-le my-ste-ri-um		de-cla-ra-tur.
	↓	Ma-ri-e mi-ni-ste-ri-um	↓	
	↓	per Mar-the ma-gi-ste-ri-um	↓	re-se-ra-tur.
Nam Chri-sti ca- put, quod il-la	cor-po-ra-li-ter	ho-no-ra-vit	per nar-dum	
Ho-dje i-sta	spi-ri-ta-li-ter	ho-no-rat	per Ber-nar-dum.	

Magyarázatképen megjegyezzük, hogy itt az Úrnak Mária általi megkenésére céloz; Máriát, mint ismeretes, a középkorban Márta és Lázár nővérével azonosították, Márta pedig az egyházi vita activa típusa. Az egész költemény valószínűleg az Alleluianak egy liturgikus szövegből való tropációja Szent Bernát tiszteletére. Szent Bernát himnusza az ambrosiusi versmértéken épül fel, ennek ismertetőjele a 8 strófa, melyek mindegyike négy nyolcszótagú verssorból áll; a strófák kétszótagú, a — b — a — b séma szerinti rímelése a középkor fénykorában dívott. E versmérték alapján az utolsó strófában *Deum* helyett *Dominum* olvasandó. A 7 hexameter, melyek szerintem — ellentétben H.-tal — thebai Mauritius dicséretét éneklik (hiszen ennek légiója meg is említettik), mind az -one szótaggal végződnek; a 7. versben tehát *familiae*, *ne* helyett *famulo*, *ne* olvasandó. A *Versus de sacramento* kezdetének a következőképen kell hangzania: *Versus de sacramento missae. In celebraturis servabitur haec via iuris.*

H. e munkáknak több mint 1200 oldalra rugó kiadásával elismerésreméltó munkát végzett. Az első kötet bevezetésében először Zirc történetét, azután pedig Johannes rövid életrajzát adja magyar, francia és német nyelven. Ez életrajz adatai a követ-

kező fejezetben nyernek igazolást, hol Johannes életét alapos vizsgálatnak veti alá, nagy tudományos apparátussal bizonyítja be Bakony és Zirc azonosságát s Johannes forrásait és egyéniségét vázolja. Ezután Johannes műveinek kéziratairól számol be és helyesbítéseket közöl a saját kiadásához, valamint a Morale somnium Pharaonis régi edíciójának variánsaihoz (69*. l., a bécsi Nationalbibliothek 526. számú kódexe, — H. mindig Archivum Statusról beszél — a XIV. s nem a XIII. századból való). Johannes munkáinak kritikai áttekintése után következnek azután maguk e művek, mindegyik előtt rövid bevezetéssel. A kiadás módja ellen, sajnos, van egynéhány kifogásunk. H. mindig csak egy kéziratot vesz figyelembe és a szöveget a szavak mai írásmódja szerint közli; ez az eljárás ma már elavult. A Johannes által explicit megemlített bibliai helyek összeállításától eltekintve, melyet H. befejezőül ad, hiányzik az idézetek megjelölése is. Az ortografiát illetőleg H., sajnos, nem követi szigorúan vezérelvét: így mendatiit ír mendacii helyett (I. 71.), háromszor is *efficatia-t* *efficacia* helyett (I. 16.), *castrimargia-t* *gastrimargia* helyett (I. 78.), *Henichis* *Henicha-t* *ennychis* *ennycha* helyett (III. 10.), *ceditur-t* *caeditur* helyett (III. 27.), *ethra-t* *aethra* helyett (III. 111. 11.). Ez a módszer lehetetlenné teszi pl. azt, hogy Johannesünk latinsága grammatikájának az ortografiájáról szóló fejezetét megszerkeszthessük. A középkori héber nyelv kutatója pl. nagy hállára van lekötelve H. iránt, hogy, ha akarata ellenére is, de legalább közli a héber betűk hibásan megadott neveit, melyeket aztán a II. köt. 15.* lapján helyesbit. Ezek a hibák jelentősek a *textus receptus* párizsi keletkezésének kérdését illetőleg, továbbá arra vonatkozólag, hogy Johannes a Harding István-féle *cisztercita* szöveget követi-e stb. Mindezekre a kérdésekre Johannes művei kéziratának újabb megvizsgálása nélkül nem tudunk válaszolni. Az explicit-bibliaidézetek gyűjteménye és a görög és héber szavak magyarázata a kiadás végén minden bizonnyal igen hasznos, — mi van azonban pl. a *Morale somnium* még számosabb kifejezetten meg nem jelölt bibliai idézetével, mi a 2. levél (III. 94.) liturgikus-bibliai bevezetésével, ami föltétlenül hozzátartozik ez irat megértéséhez? Az új ismeretek mily tömegét jelentené a kiadást használó számára a nem-bibliai eredetű idézetek és források meghatározása, pl. az a megállapítás, hogy a Tullius idézetek nagyrésze a *pseudocicerói* retorika *Ad Herennium*-ból való! Itt felsorolok néhány verifikált idézetet: I, 5: Cicero de officiis I, 22; I, 29: u. a. 3, 64; I, 66: Varro sent. 64, nem pedig Seneca, mint Johannes mondja. Meg nem nevezett források: I, 78, 9/10: Gergely, *regula pastoralis* I, 1; I, 82, 21/22: Ágoston *confessiones* I, 1; II/III: az említett Remigius ennek *Interpretatio nominum*-ja, amely Beda művei között nyomtatott ki, amire vonatkozólag Johannes tanúsága, mely megerősíti egyes könyvtárkatalogusok adatait, igen fontos. III, 50, alulról 12/13 egy templomi imát tartalmaz; a *Morale somnium* egy helyen a husvét szombati *exsultet*-et használja fel. H. kérésének, hogy „alia

benevolus lector facile ipse corriget“ is eleget kívánunk tenni. I, 3, 9 : imitant helyett intrant olvasandó ; I, 21, 29 : Jona helyett Jonathan ; I, 29, 18 : dignus helyett indignus ; I, 32, 13 : sed ideo helyett secundum illud ; III, 80, alulról 6 : Ennica helyett ethnica ; III, 98, 1 : hycina helyett hircina ; III, 98, 11 : praelatus 1, potius helyett praelatus vel socius ; III, 101, 1 : mutam novissimam mutis ceteris se praeferre olvasandó.

Ezek az apróságok persze nem csökkentik a fáradságos munkáért H.-nak kijáró elismerést. Annak dacára, hogy Johannes műveiben semmi magyar vonatkozás sincs, mégis vállalkozott irodalmi hagyatékának kiadására s ezzel nem annyira Magyarország irodalomtörténetének, mint inkább a ciszterci-rendnek és a nyugateurópai szellemtörténetnek tett nagy szolgálatot. Ezt az érdemet még másoknak is sok alkalma lenne megszerezni. Így pl. a Pray-kódex tartalmazza Konstanzi Bernold Micrologusát ; aki ezt a munkát összes kéziratának figyelembevételével kiadná, nagy szolgálatot tenne a nyugateurópai liturgiátörténeti kutatásnak s emellett érdemeket szerezne Magyarország egyik legértékesebb történeti emlékének tudományos feldolgozása körül is.

Heilig Konrád (Bécs).

Házi Jenő : Sopron szabad királyi város története. Sopron, 1925—1931. I. rész, 4. k. 8°. L + 430 l., 5. k. XLVI + 430 l., 6. k. XL + 425 l., 7. k. XXXVIII + 465 l. ; II. rész, 1. k. XX + 479 l., 2. k. XII + 492 l.

1552-ben a német nyelvtömb nyugati határáról levelet intézett V. Károlyhoz a középkori birodalom egyik legnagyobb városa, Strassburg. Polgárai védelmet kértek az őket elnyeléssel fenyegető francia veszedelemmel szemben. A császár segítségével — irták — városuk „az egész Rajna folyam erős bástyájává válnék“ ; ha most megmenekülnek, készek vagyonukat, sőt életüket a szent birodalom szolgálatában feláldozni. A szent birodalom azonban mit sem akart tudni a „Wille zum Reich“ e túlságosan korai megnyilatkozásáról.¹ Csaknem ugyanebben az időben az egységes német nyelvterület legkeletibb pontján, Magyarország egyik legnagyobb városában, Sopronban a polgárság a pozsonyi országgyűlésre küldött követeinek érdekes megbízást adott. Mohács évének kínos bizonytalanságában e város is kénytelen volt a kétszínűség politikáját folytatni, ami a jobbára magyar vidék lakosságának körében csakhamar némi ellenérzést s kisebb-nagyobb gazdasági megtorlások alkalmazását váltotta ki. Az utóbbiak kellemetlenek voltak Sopronnak ; de a határszéli magyar város németajkú polgárságának legjobban az érzelmi elhidegülés fájt. Ez az, amit oly jellemzően emelnek ki a követeiknek adott utasításokban, meghagyván, hogy panaszozzák el Mária királynénak : „közvetlen magyar szomszédaink becsületünkben sértenek meg bennünket a német katonák miatt,

¹ Propyläen-Weltgeschichte, IV. k., 304. l.

kiket városunkba — csupán csak Felsőged parancsának engedelmeskedve — bocsátottunk be.“ (VII. k. 231. l.)

A sors véletlen játéka folytán 400 évvel később az a város, amely oly korán megragadó jelét adta a birodalomhoz való hűségének, attól erőszakkal elszakított, a másik pedig, amely soha sem érzett semmi közösséget és tartósan soha sem volt a feudális territoriumokra bomlott Németországgal kapcsolatban, a Magyarország testéből való kiszakadás problémája elé állított. Sopronban azonban megelevenedett a valóban történeti, magyar öntudat s hitvallást tett a magyar állameszme mellett. Hogy e hitvallás nem pillanatnyi fellángolás eredménye volt, hanem évszázados hagyományok szükségszerű következménye, azt az a kötet sor bizonyítja legjobban, amelynek kiadását alig valamivel a bizonytalanság napjai után határozta el Sopron közönsége s amelynek még be nem mutatott részére szeretnők a figyelmet felhívni.

H. oklevéltárának ezek a kötetei az 1390-től 1541-ig terjedő időre hoznak okleveleket, leveleket, számadásokat, közgyűlési jegyzőkönyveket, polgárkönyvi feljegyzéseket és egyéb iratokat. A hat kötet óriási terjedelmű anyagának még futólagos bemutatását sem kísérelhetjük meg. Csupán benyomásokról adhatunk számot, melyek bennünk tanulmányozásuk közben ébredtek.

Below a városi alkotmánytörténetben három eseménycsoportot különböztet meg.¹ Az első a város alkotmányi, jogi helyzetének inkább kifelé való rendeződésére vonatkozik. A fejlődés e korban a városnak a territorium uraitól való fokozatos függetlenülése irányában halad. A rákövetkező időt az alkotmány belső kiépítése köti le, ami számtalan más ellentét mellett rendszerint a patríciusok és az iparosság ellentétét robbantja ki. A harmadik korszak jellegét e két társadalomelem küzdelme adja meg; bármelyik fél győzelmével végződik is a hatalomért való viaskodás, ez a legtöbb esetben nyomokat hagy a város alkotmányán. A küzdelmek után beálló nyugalmi idő, rendszerint a XVI. század végén, a városok politikai jelentősége csökkenésének korát vezeti be. Ha a Below által — elsősorban a német birodalmi városokra — felállított skémát tartva szemünk előtt, kezdjük a Házi-köteteket tanulmányozni, mintegy maguktól válnak ki az oklevelek közül egyesek, melyek — úgy látszik — Below tételét Sopronra nézve is igazolják.

Így Mátyás 1464-i aranybullás oklevele, amely a város korábbi privilégiumai közül a legfontosabbakat sorra véve, azokat újra megerősíti. (V. k. 107. l.) Elsősorban a városnak a megyei bíraskodás alól való függetlenségét; még a XIII. század végén nyerte el Sopron a szabad bíróválasztási jogot s a „causae tam maiores, quam minores“-ben való ítélkezés kiváltságát. A vámmentesség és a telepek szabad befogadása mellett nagyobb

¹ Vom Mittelalter zur Neuzeit. Leipzig, 1924. 51. l.

jelentősége van a budai és a székesfehérvári jog használatának, melyet I. Károly engedélyezett. Most mindezt, valamint a kereskedelem terén az ország első városaival egyenlőképp élvezett kiváltságos helyzetüket biztosító rendelkezéseket a legünnepélyesebb formában foglalja össze Mátyás. Ez az aranybullás privilégium és a következő évben kiadott két oklevél, melyek egyike két országos vásár tartását (V. k. 155. l.), másika a vörös pecsétviasz használatát engedélyezi Sopronnak (ugyanott 181. l.), mintegy határpontját jelzi annak a fejlődésnek, mely Magyarország városai által elért jogi és gazdasági függetlenségnek körülbelül a legmagasabb fokáig vezet. A XV. század második felére tehát Sopron kifelé egészen zárt, a hazai viszonyokhoz képest független egységként, városként áll előttünk. A XIII. századtól a XV. századig terjedő időszak a Below-féle első városalkotmánytörténeti kornak felel meg. E korszak végétől (pontosan 1455 május 13-tól) maradtak fenn Sopronban közgyűlési jegyzőkönyvek. (II. k. 173—284. l.) Az oklevéltárnak talán ezek a legértékesebb részei. Kisebbségű jelentőségű intézkedések hosszú sora a legszélesebb körű érdeklődésre tarthat számot. Alig van kutatási ág, mely bennük becses adatokat ne találna. Jelentőségük, természetesen, elsősorban a város történetének szempontjából nagy. Lapjain tükröződik az a sokszínű élet, mely a, határszéli fekvésénél fogva, fejlődésében annyi különleges körülmény által befolyásolt város falai közt folyt le. A középkori város joga és alkotmánya az időnként felmerült szükséghez állandóan alkalmazkodva jött létre. Sopron jogának és alkotmányának a korábbi évszázadokban kikristályosodott kereteit a mindennapi élet szabályozásra váró kérdéseiben hozott döntéseivel fokozatosan töltötte ki a városi tanács. Jegyzőkönyvei azok a források, amelyek alapján a városi alkotmány belső kiépítését, tehát a Below-féle második korszaknak történetét követhetjük nyomon. Sopron város kormányzata a polgárságnak meglehetősen szűk körére, a belvárosiakra korlátozódott. H. számításai szerint a XV. század első harmadában Sopronnak mintegy 3500 lakosa volt s a belvárosra ebből körülbelül 550 lélek esett.¹ Az utóbbiak váltakozva viselték a legfőbb tisztségeket s a tanács tagjai is elsősorban ők voltak. E patriciátus és a többi polgárok közt azonban aligha állhattak fenn óriási vagyoni különbségek. Kereskedelmük — amely nyugaton leginkább járult hatalmas városi arisztokrácia kialakulásához — jobbára a maguk termelte bor kivitelére szorított. Állat- és gabonaexportjuk borkivitelüknél jelentéktelenebb volt. Az iparos lakosság szegényebb részének és az — úgy látszik — elég tekintélyes számú földművelőrétegnek anyagi

¹ Tájékoztatásul említjük meg, hogy a középkorban, Németországban kb. 50 város volt, melynek lakói száma 2000 fölé emelkedett. Köln volt a legnagyobb 30.000 lakossal. Sopronnak kb. Lipcse felelt meg. Egyébként a középkor legnagyobb városai Itáliában voltak: Firenze már a XIV. században elérte a 100.000-es számot. Propyläen-Weltg. IV. k. 344. l.

jóléte, s következőleg politikai súlya sem lépte át azokat a kéréteket, melyeken túl a patriciátus elsőbbségét tartósan tudta volna veszélyeztetni. Azoknak a nagy küzdelmeknek, melyek nyugaton igen sok városban a hatalmi viszonyok eltolódására, sőt a városi alkotmány megváltoztatására (céhrendszeren felépülő alkotmány) vezettek, itt nem sok nyomára akadunk. 1426-ból maradt ugyan ránk egy terjedelmesebb bejegyzés a városi könyvben (I. k. 164. l.), mely arról tanuskodik, hogy belső ellentétéktől Sopron sem maradt ment, sőt, hogy a szegényebb polgárság elégedetlensége odáig fokozódott, hogy a maguk köréből új tanácsot választottak. De a király beavatkozására a rend hamarosan helyreállt s úgy látszik, a lázongás semmi mélyrehatóbb változást nem vont maga után. Más természetű belső villongások azonban felmerültek még néha. Kivált a zsidóknak a XVI. század elején történt kiüldözése és a lutheranizmus terjedése az, amely nagyobb izgalomban tartotta Sopron polgárságát.

Sopron a legelsőik egyike volt, hol Luther tanításai hívekre találtak. Különösen érdekes emlék erre vonatkozólag az a jegyzőkönyv, amelyet 1524-ben vettek fel a király által elrendelt vizsgálaton. (VII. k. 115. l.) A zsidókkal szemben állandóan parázslott az ellenszenv a soproniakban. Jellemző a tanács egyik határozata, amely megtiltja, hogy a városi fürdőben a zsidók együtt fürdőjenek a polgárokkal. (II. k. 195. l.) A lutheranizmus terjedésével egy időben aztán végleg kiüldözik a zsidókat Sopronból. Nehéz volna megállapítani, hogy a két esemény közt valami összefüggés volt, azonban nem lehetetlen, hogy a korabeli adatokkal való beható foglalkozásból leszűrődő korszellemismeret fedez majd fel szálakat, melyek a zsidóüldözés és a némileg nemzetibb irányt jelentő, lutheri tanok terjedésének közös eredője felé vezetnek. Maga a jegyzőkönyv is nyújthat erre némi támasztópontot (i. m. 117. l.).

Ezek a belső küzdelmek azok, amelyek, bár halványan, kiszínezik annak a kornak körvonalait, mely Below alkotmánytörténeti összeállításában mint a zárókorszak szerepel. Természetesen a fentebbi szkéma alapján felsorolt néhány adat még életelen váz számba sem mehet azon kép mellett, melyet a bőséges anyag alapján Sopron fejlődéséről rajzolhatunk magunknak. A kiadvány igen nagy részét foglalják le azok az oklevelek, amelyek a városnak az országhoz és Ausztriához való viszonyát világítják meg. Ezeknek részletes elemzése van hivatva felderíteni, hogy Sopron életét miként befolyásolta az a körülmény, hogy két, különböző jogrendszeren felépülő territorium határán feküdt.

H. az egyes kötetek előszavában pontosan számbavette azokat az eseményeket, amelyek Sopront időről-időre az országos politika homlokterébe állították. (Kivált az elzalogosítással kapcsolatos változásokat kísérelte figyelemmel.) Ezeket most elismételni teljesen felesleges. Egy csomó, érdekesség számba

menő adat felsorolását szintén mellőzhetjük. Kettőre azonban talán nem árt a figyelmet itt is felhívunk. Az egyik az, hogy legelső ismert virágénekünk Gugelweit János soproni városi jegyző kezeírásában a XV. századi városi könyv fedőlapján maradt fenn. (I. k. 140. l.); a másik egy oklevél hátlapjára odavetett jegyzet, mely arról tanuskodik, hogy a korábbi századok is ismerték a zavaros időknek az árak rohamos emelkedésére gyakorolt hatását. (VI. k. 334. l.)

H. érdemeit, melyeket nagy felkészültséget és kitartó szorgalmat igénylő munkásságával szerzett, néhány sor keretében méltatnunk nem lehet. Nem hagyhatjuk azonban említés nélkül, hogy a forrásközlés fáradságos munkáján felül pontos indexeivel, kisebb tanulmányoknak számító exkurzusaival és az utolsó két kötethez csatolt kis szójegyzékével mindent megtett, hogy oklevéltárát használhatóvá tegye.

Az igazán mintaszerű kiadvánnyal szemben szinte kicsinyeségnek tetszhetik, ha néhány, valóban elenyésző szépséghibáját feljegyezzük. Fogalmazásában jó volna, ha kerülne az idegen, főleg németes szavakat és szókötéseket (így: betart, letilt, arra lesz fordítva, tanácskozás lesz tartva, stb. . . .). Kivált, ha sűrűbben fordulnak elő egymás mellett, igen bántóan hangzanak. Egyik-másik regista nem egészen pontos. Sajtóhibáktól, természetesen, ilyen monumentális munka nem lehet ment. A legtöbbjét H. ki is javította, de egypár még mindig maradt, bár néha nehéz eldönteni az eredeti szöveg ismerete nélkül, hogy valóban sajtóhibáról van-e szó?

Ezek a jelentéktelen észrevételek a legkevésbé sem lépnek fel a kritika szándékával. A „Házi“ már fogalomná vált s akik egy-egy újabb kötetét kezükbe veszik, csak a legnagyobb hálával gondolhatnak arra az önzetlen, alapos és igen nagyértékű munkára, mely az eddigi kilenc kötet megjelenését lehetővé tette. Az első lépést e tisztán tudományos cél felé egy politikai testület tette meg. Tiszteletreméltó példaadása, az áldozatkészségben való hűsége követésre kötelez. H. eddigi munkássága biztosíték arra, hogy ez a politikai térről jövő ösztönzés az ő objektív, igazságkereső egyéniségén keresztül mindinkább háttérbe szorul és teljesen alárendelődik a tudományos célnak. Élet és tudomány kapcsolatának egyetlen helyes módja ez! Az életből jövő hatások csak úgy frissítik fel a tudományt, ennek meg-megismétlődő újjászületésére csak úgy vezetnek, ha megmaradnak ösztönzéseknek. Vajha Sopron városa és H. együttes buzgalmának, közös áldozatkészségének eredménye a magyar történeti irodalom renaissance-ára vezetne!

Kring Miklós. (Bécs.)

Gr. Széchenyi István: **Hitel.** A Taglatat és a Hitellel foglalkozó kisebb iratok. Szerkesztette és bevezetéssel ellátta ifj. Iványi-Grünwald Béla. (Gr. Széchenyi István összes munkái. II. k. Kiadja a Magyar Történelmi Társulat.) Budapest, 1930. 8°, 737 l.

A XIX. században a nemzeti közvélemény az idealizált Kossuthi

gondolatvilággal érzett rokonságot, míg a legnagyobb magyar szellemvilága inkább az általa alapított Tudományos Akadémia falai közt talált szeretetteljes gondozásra. A nagy ellenfél árnyéka elhomályosította Széchenyi alakját s azok a kevesek, kik közé Eötvös is tartozott, Széchenyi megbírlását a jövőre bízták, „mely korunk előítéletei, érdekei s szenvedélyének határán kívül állva a küzdelmekről, melyeken mi keresztül mentünk, majdan ki fogja mondani igazságos ítéletét azon férfiúról, kit míg élt, még ellenei is a küzdelem legszenvedélyesebb pillanatában a legnagyobb magyarnak neveztek.“¹ A közvélemény ilyen atmoszférájának nyomása alól a tudós is nagy erőfeszítések árán vonhatja ki magát. Néhány kiváló történetírónk az esszéíró Kemény nyomán finom érzékkel, a metodika minden eszközét igénybevéve, mégis valódi történeti megértéssel közeledett Széchenyi alakja felé, a jövő számára egyengetve a szintézis útját. Jött a világháború, hatvanhét keretei széthullottak és a trianoni katasztrófa a nemes gróf alakját közvetlen közelségbe hozta; esetlegességtől független értékeit először Szekfü Gyula tárta elénk.

A Széchenyi-kutatók, eltekintve most a XIX. század világnézeti irányától, mely a Hitelt „a magyar liberalizmus bibliájának nevezte“, a pozitivistá módszer munkamódszát alkalmazták műveinek magyarázatanál. Midőn a szerző szellemi és lelki alkotának irracionális elemeibe kellene az összkép érdekében behatolniok, tagadják a géniusz szárnyalását és Lombroso s Mantegazza munkáira hivatkoznak. A szintézistől valószínű félelem riasztja a kutatót s amikor Széchenyi rendszerét akarja bemutatni, nem meri azt maga összeállítani, mert attól fél, hogy az inkább saját rendszere lesz, mint Széchenyié. Ezért összekeresi eszméinek „főkategóriáit“, melyet gondolatainak átértése után szerkeszt meg. Az egyes, általa megállapított kategóriákba a gondolatokat külön kiírja és azokat „az illető műnek eredeti lapszámára való pontos hivatkozással“ állítja a maga helyére. Így lesz a Hitel „töredékek halmaza“. A munka, mely organikus egységet alkot, mesterségesen szétdaraboltatott, viszont a „rendszer“ bőséges „közbeszúrt“ részletekkel gyarapodott s a kutató az olvasókkal együtt úgy járt, „mint Sicília némely kies völgyein a kopók, melyek a virágoknak illatja miatt a vad nyomát el szokták veszteni“. (Kemény.) A rendszerből Széchenyi-antológia lett ilyen vezérszavakkal: „A világegyetem és harmóniája“, „Az Isten örök törvényei“, „Élet és halál“, „A bitortolt hírnév“, „Mindent a maga helyén és idején“.² A szerző egyéniségének és gondolatainak összefüggését ez a módszer nem volt képes felfogni s a lángelme nagyságával nem tudott mit kezdeni. A polgári józanság úgy tekinti az ilyen szellemet, mint amely már a patológia határán jár, tépelődéseit és lelki fájdalmait „az agyhártya táplálásában beállt zavarnak“ véli. De a nagy egyéniség nyomasztó

¹ Akadémiai emlékbeszéd 1860 okt. 13.

² Gaal Jenő: Gróf Széchenyi István nemzeti politikája. Bp. 1902.

súlya még így is probléma maradt és a megoldásban a Carlylei herosz kultusz romantikus moralizáló törekvéseit igyekeznek egye-
síteni a 90-es években divatozó patopszichológiai iránnyal.

I.-G. kutató elődeinek módszertani tévedésein okulva, igazi történeti érzékkel a Hitelt és szerzőjét korának anyagi és szellemi áramlatába állította, de ezen adottságokon túl az egyéniség mindent felolvastó tüzét sem feledte. Világosan látta, hogy a Hitellel foglalkozó irodalom a munkát „saját korától elvonatkoztatva s gazdaságpolitikáját a gazdasági háttér felderítése nélkül vizsgálta.” A kutatók előtt a kiegyezés utáni hivatalos Magyarország célkitűzései: a polgári osztály megteremtése, ipar és kereskedelem fejlesztésére irányuló törvényhozási intézkedések a mezőgazdaság nemzetpolitikai jelentőségét elhomályosították. Ezt a kormányzati programot, ipar és kereskedelem pártolását keresték többek közt a Hittel soraiban, holott Széchenyi agrárjellegű gazdaságpolitikát sürgetett s amikor a kereskedésről szól, még akkor sem az árkereskedelmet, hanem a mezőgazdasági terményértékesítés állapotát jelöli meg ezzel. I.-G. a Hittel eddig senkitől fel nem ismert gazdaságtörténeti háttérét felfejtve, Széchenyi egész gondolatvilágát, értékrendszerét mély pszichológiai tudással építi fel előttünk.

A napoleoni háborúk mezőgazdasági fellendülése nálunk is mezőgazdasági konjunktúrát hozott, a hadsereg, a bécsi piac szükséglete, a szövetségesek vásárlásai magas gabonaárakat idéztek elő. A még így is gyakori ingadozások magyarázatánál I.-G. bizonyos szempontokat követett, de eredményeit némileg módosította Belitzky János (A magyar gabonakivitel története 1860-ig. 1932.) munkája, amely kormányintézkedések, szubszidióanalízis gabonaszállítás és kinstári vásárlások áralakító szerepét is figyelembe veszi. Az inflációs korszakot természetesen defláció követte, amely általános mezőgazdasági hitelkriszissé mélyült. A mezőgazdasági termények konjunktúrája egész Európában hosszú időre megszűnt. Gazdáink eladósodtak, az értékesítési lehetőségek, a rossz utak, közlekedési eszközök, az odesszai búza minden árat letörő áradata, a külföld magas beviteli vámjai teljesen kilátástalanná tették a küzdelmet. Az árzuhanás magyarázatánál, véleményünk szerint, nemcsak a magas vámok szerepelnek, hanem valutavédelmi és szociális szempontok is. Ismeretes ez időből a monarchia pénzügyi politikája, amely az ár alakulására döntő hatással volt. Ez történt Angliában is, ahol a font az infláció alatt értékének harminc százalékát veszítette el. A híres Bullion Report súlyos adókkal terhelte a termelő és fogyasztó rétegeket és az adóban befolyt pénz egyrészt megsemmisítve, a forgalomban maradtak a névértékét emelte. A bankjegyek volumenének csökkenését a termények árzuhanása követte, úgy, hogy a bérlők termésüket felgyújtották és Angliát csak a kivándorlás, meg a szénkivitel fellendülése mentette meg a parasztforradalomtól. A védvamos politikának társadalmi háttere a parlamentek összetételében nyilvánult meg, hol a nagybirtokos

osztály képviselői a mezőgazdaság védelmére fogtak össze. Amikor a parlament összetétele Angliában és Franciaországban megváltozott, a szabadkereskedelem elve rést ütött a vámsorompókon és bizonyos mezőgazdasági konjunktúra vált érezhetővé.

Nálunk e mezőgazdasági krízis mindazon látnis problémákat felszínre hozta, melyek mélyreható változásoknak lettek előidézői. A termelés főbb problémái a jobbágy-földesúri viszonyt, az állattenyésztés a közlegelők kérdését és mindezek a hitel kérdését vetették felszínre.

A magyar földbirtokososztály nagy lelki átalakuláson ment keresztül a konjunktúra idején. A birtokszerző jogásztípust kapitalisztikus ízü számoló-vállalkozó szellem tölti meg, de az igazi termelő munka nagy akadályá magánjogunkban és a termelő faji sajátágaiban van. Széchenyi olyan gazdatípust óhajt, aki a világgazdaság minden jelenségére felfigyel. Állattenyésztésünk összezsugorodását a limitáció idézte elő. Igen helyesen állapítja meg I.-G., hogy Széchenyi a limitáció eltörlésével nem a szabad forgalom elvének megvalósításáért harcolt, hanem a mezőgazdasági élet szükségletéből kiindulva jutott erre az állásfoglalásra. Hasonló gondolat vezette a céhek ellen is. Az állattenyésztéssel ismét a közlegelők felosztásának kérdése függött össze szorosan. Mindez a jobbágy-földesúri kérdéshez vezetett. A jövedelmező állattenyésztés, az allodiális földek növelése — már a XVIII. században meginduló „regulációs politika” — bizonytalanná tette a jobbágy helyzetét, aki értékét vesztett gabonát termelt olyan földön, ahol a földesúr jól jövedelmező állattenyésztést üzhetett volna.

A hitelről szóló fejezetet 1927-ben megjelent dolgozata alapján (Széchenyi magánhitelügyi koncepciójának szellemi és gazdasági előzményei és következményei a rendi Magyarországon 1790—1848) fejti ki. Itt is rámutat azokra az élményi elemekre, a mágnások botrányba fúló jelzalogműveleteire, melyek Széchenyi véleményét kialakították, a hitel agrár jellegére és a hitelforrások átalakulására, hogy azután összefoglalja Széchenyi terményértékesítő programját, amely a belső és külső piac megteremtéséhez fűződik. Az első csak hazai fogyasztó réteg kialakításával jöhet létre, ami az általános jóléttel és a paraszt sorsának előbbrevitelével függ össze. Az osztrák piac kérdésében, ellentétben a nemesség jogi érvelésével s messze előtt tartva a monarchia súlyos anyagi helyzetét, a méltányosság álláspontjára helyezkedik. A többi külföldre irányuló export megindítására társadalmi munkát sürget, szemben a lassú és évtizedekig húzódo kormányintézkedésekkel.

Bevezetése második részében szerzőnk egységes értékrendszert pillant meg a Hitelben. Vizsgálja a nagy idealista kultúraáramlat, valamint az utilitarista gondolat Széchenyire gyakorolt hatását. Megállapítja, hogy nem Bentham-reminiscenciákról van szó, hanem gondolatsorok egyenes átvételéről, mint például, a haladás racionális gondolata, a benthami dialektika; viszont ezzel szemben az organikus államszemléletnek is híve volt, amely

Staël bárónő közvetítésével jutott el hozzá. A kettő közötti ellentétet optimizmusa, valamint vallási és társadalmi erénye hidalta át. Értékközpontja a keresztény perfekcionizmus talajába eresztette a gyökerét, amelyre — ezt vallotta — az Igazság és Hűség eszmé. nyeinek itt, e földi életben való megvalósításával törekedhetünk. Széchenyi a szó legmélyebb értelmében vett etikai gény, csodálatos éleslátással pillantotta meg azokat az eszközöket, melyekkel az ideálok világa felé emelkedhetünk. Gazdaságpolitikai célkitűzéseit a nemzetiség alá rendeli; ez az ő fogalmazásában morális energia s mint ilyen, a transcendens felé vezető út egyik állomása. Nacionalista célkitűzésének elméleti alapja az organikus államszemlélethez kapcsolódik, amely szerint a nemzeti szellem életerő, alakítható és kiterjeszthető. Kortársaival szemben éppen azért foglalt a reformpolitika mellett állást. A nemzeti szellem átalakítását az önismeretnek kell megelőznie. Itt a faji hibákra mutat rá, melyek megváltoztatását társadalmi eszközöktől várja.

A szülői ház vallásos és nemzeti légkörében alakult ki Széchenyinek az a meggyőződése, hogy a nacionalizmus az élet nagy, ideális értéke. A magyarság sorsa feletti tépelődései a legsötétebb gondolatokat ébresztik lelkében s feszültsége angol olvasmányainak hatására enyhül némileg. A huszas években nagy lelki átalakuláson megy keresztül, mely ideális szerelmében megújuló vallásos lendületében nyilatkozott meg. Az imádott lény az idealizmus eszményeinek hordozója, az erény edénye, akitől a törvény választotta el. Az eszmények és a törvény ennek hatására új tartalmat nyernek lelkében. Mindezen megállapításokat a Naplónak időközben megjelent III. kötete még jobban megerősíti. Vallásos érzése Albach Szaniszló hatására szociális tartalommal feltöltött meg s a keresztény perfekcionizmus lelkében élő ideálját is a XIX. század elején feltűnő irány csak megszilárdította. Végül, Viszota Gyula kutatásai nyomán, I.-G. összefoglalja a Hitel megírásának és megjelenésének történetét, valamint a Hitel könyvészetét, vázolván a jelen kiadásnál érvényesülő szempontokat. Foglalkozik az előzményekkel és a mű visszhangjával. Széchenyi közvetlen elődeit a nyelvújítóknak látja, akik előkészítették a nemzetiség érdekében a politikai eszközök igénybevételét. Érdekes világot vet a magyar szellemi élet mozgalmas fejezetére, melyet a patriotizmus és nacionalizmus harcának nevez. A patrioták, Berzeviczyvel az élükön, az anyagi boldogság biztosításában látják az igazi hazafiságot, velük szemben Kazinczy az ideális értékért, nemzetiségért harcol. A Hitel a gazdaságpolitikát ez ideális értéknek rendeli alá, s ez a felfogása már a kortársak előtt sem maradt rejtve. Guzmics Izidor lapjában, a Vallási és Egyházi Tárban közölt kivonatokat belőle.

A legmélyebb ellenvetést viszont a Taglatat jelentette, amely eddig mint a Hitel klasszikus ellentéte szerepelt. I.-G. e mű szerzőjének egész lelki struktúráját, gondolatvilágát vizsgálat alá veszi s megállapítja, hogy a nagy anyagi válságból kikerülő

réteg felfogását tükrözi vissza, amely természetesen károsnak tartja az átalakulást, benne a magyarság romlását is látva. Fejtegetéseiben is ez a lelkiület vezet, de amikor arról szól, hogy a paraszt földjét megválthatja, mondanivalói alaposság tekintetében túlhaladják a Hitelt.

I.-G. tartalmas és mélyenjáró fejtegetései a Széchenyi-kutatás Kemény Zsigmond által kijelölt útján Péterfy, Angyal, Viszota, Mályusz és Szekfü eredményeit s a szellemi mozgalmak történetét felölelő nemzetközi irodalom megállapításait értékesítve, méltán illeszkedik újabbkori történetírásunk kíváló alkotásai közé.

Üngár László. (Pécs).

Hegedüs Lóránt: Gróf Széchenyi István regénye és éjszakája. Budapest. 1832. Athenaeum. 8° 326 l. + 15 melléklet.

Gróf Széchenyi István regénye és éjszakája bizonyítékai. Közteszi: Hegedüs Lóránt. Budapest, 1932. Magyar Történelmi Társulat. 8° 31 l.

H. könyve regény és történelmi életrajz egyszersmind. „Fantasztikus káprázat, mely egyben igaz és való” — mondja, a szerző. Ezt a vegyes formájú műfajt a külföldi irodalomban „történelmi belletrisztikának” nevezik. A szaktudósok büszke lenézése van ez elnevezésben kifejezve, de a nagyközönséget ez a lenézés nem zavarja, sőt Emil Ludwig és Maurois életrajzi könyveit igen sokan olvassák az eredetiben csakúgy, mint fordításokban. H. a külföldön népszerűvé lett műfajt meg akarja honosítani irodalmunkban.

Ez a műfaj ugyanis igen illik tehetségéhez. A hivatásos hírlapíró, a némely tekintetben Jókaira emlékeztető regényíró leírásainak szemlélhetősége és elbeszéléseinek élénksége által fel bírja kelteni az olvasó érdeklődését hőse életének története iránt. A mellett politikai tapasztalatai, sokoldalú tudományos képzettsége és alaposságra törekvő szelleme biztosítékok arra nézve, hogy egy Széchenyiről írt életrajzhoz komoly készséggel fog s amennyiben vegyes műfajának sajtósági megengedik, a fantasztikus külszín alatt is komolyan tusakodik a Széchenyi-problémák bonyodalmaival.

Különösen az a probléma érdekli, hogy mikép magyarázható meg az átalakulás, mely által a harmincas évek liberális Széchenyijéből a 40-es évek konzervatív Széchenyije lett. Szerinte az 1629-ben nemesített Széchenyiek apjának parasztszármazása teszi érthetővé a nagy reformerben a történelmi kegyelet fogyatékoságát, a földfelszabadító gerjedelmet, az újítás vágyát. Igaz — folytatja a szerző —, hogy a XVII-ik század eleje óta, az eredeti faj, a nemesített paraszt faja lassan elhalványul öt vagy hat nemzedéken át vegyülve arisztokraták vérével, de Széchenyi Istvánban feltámad az ősparaszt, a többi vérséggel észbontó küzdelemben. Mindez igen regényes és szép! Egy pszichológiai álom, melyet kár volna a kritika hideg levegőjében eloszlatni. Nem ismerjük Széchenyi-Szabó Márton uramat, kinek gyermekei nemességét

kaptak. Lehetséges, hogy valóban lázadásra hajló, visszaélést nem tűró, heves vérű, a konzervatív paraszt típusától teljesen elütő földmívelő volt, talán dédunokája Dózsa György valamelyik hívének. Lehetetlenség nincs e feltevésben. Még arra is gondolhatnánk, hogy Széchenyinek némely arisztokrata kortársa, akik a radikálizmusban őt túl is szárnyalták, szintén mint ősparasztok utódjai, ösztönszerűen küzdöttek arisztokrata nevelésük hagyományai ellen. Regénybe illő álmok! De ha a történeti valóság talaján keressük a kulcsot a harmincas évek Széchenyijének lelkéhez, elmellőzhetjük az ősparasztot. A kornak eszmeáramlatai, az irodalmi hatások, a külföldön szerzett tapasztalatok eléggé érthetővé teszik Széchenyi újítási vágyát, amint azt különben H. is előadja.

Mert ő nem tiszta fantasztikumot ír, csak fantasztikus szálakkal tarkítja a valóság szövetét.

A Hitel keletkezését így magyarázza: „egy óriási lélek-lendület fellobban . . . s egyszerre dobja fel a világba az áldozatos szerelem égi vágyát s az ősparaszt óhatatlan földfelszabadító gerjedelmét, akkor születik meg . . . a Hitel . . .” Ezt a kissé exaltált nyelven kifejezett megállapítást ne utasítsuk egészen a fantázia birodalmába. Az ősparasztot újra kihagyhatjuk, de a Crescence iránt érzett „áldozatos szerelem” bizonyára fokozta Széchenyi nemes ambícióit. Boldognak érezte magát, ha imádottjának tiszteletét kivívta írói tehetségével vagy tevékenységével. De azért a Hitelt megírta volna akkor is, ha Crescentet soha sem látja. „Áldozatos szerelmé” hevében a valódinál nagyobb hatást tulajdonít Crescencek pályájának irányítására. Crescence helyeslése vígasztalta, erőt adott neki kétségeiben. E buzdítás nélkül terhesebb lett volna munkája, de azért vállalta volna a terhet, mert a munkára a hivatás szózata, a minden földi szerelemnél erősebb érzés kényszere hajtotta. Nagyon természetes, hogy H.-t rendkívül érdekli Széchenyi szerelme. Ez igazán regényes érzés, olyan ábrándos, olyan heves és hű, hogy költő ritkán talált ki szebbet. Regényes életrajzban nagyon is a helyén van e szenvedély kiszínezése. De a szerzőnek az a felfogása, hogy Széchenyi pályájának fordulata 1841 körül szerelmének kihülésével kapcsolatos, nem igazolható a történetből, noha talán regényesnek mondható.

Az a szakadék, mely a régi Széchenyit elválasztja a Kelet Népe szerzőjétől, nem is olyan mély, mint némely kortársa hitte. Széchenyi radikális volt kezdetben gróf Desseffy Józsefhez mérve, azonban Wesselényihez hasonlítva, már a harmincas években is konzervatívnak látszott. De amikor bevonult a magyar politikába az európai radikálizmus követelő szelleme s egyesült a régi magyar dacoskodó ellenzékiességgel, Széchenyiben a fiatal korában lappangó konzervatív érzések elhatalmasodtak. Hogy azután Döblingben a konzervatív mágnás nem úgy beszél többé a kormányról és a királyról, mint ahogy ő felsége hű ellenzékiéhez illenék, azt a vérlázító kivégzések és az alkotmány elkobzása miatt érzett elkeseredése magyarázza meg.

Különben az életrajz Széchenyi pályájának minden fordulatával és lelki életének legfőbb mozzanataival könnyed formában, de igen beható tanulmányok alapján foglalkozik. Jellemző vonásokat jegyez fel a régi Széchenyiekről és jól írja meg az *Élő vázlat* című fejezetet, mely kimutatja a hasonlóságot Széchenyi Ferenc és fia közt. Az egyik vázlat, a másik a kialakult kép. H. észreveszi a Nouvelle Héloïse leveleinek rokonságát az ifjú Széchenyi szerelmes leveleivel és hatásosan írja le a kirándulást az Aetna kráteréhez, ahol a természet csodáinak szemlélete a testileg fáradhatatlan vándort a kínzó önismeretre és hivatásának fájdalmas keresésére ösztönzi. Gróf Thürheim Lulu naplói s más források alapján képet ad H. arról az internacionális eredetű s könnyűvérű arisztokratikus társadalomról, melynek Széchenyi is tagja volt. E körben az ifjú s hő vére gerjedelmeinek könnyen engedő kapitány bűnbe esik, legalább így képzei. A Karolina nevével kapcsolatos énléken tünteti fel szerző a „nagy líra” című fejezetben. A Metternich címűben adomákat beszél el, de ezek Metternich és Széchenyi viszonyára világot vetnek. Igen mulatságosan csoportosítja írónk Széchenyi tréfáit a dunai gőzhajón utazó nagypipájú, hatalmasan köpködő búsmagyardról és ugyan e fejezetben erélyesen utasítja vissza Grünwaldnak azt a felfogását, hogy Széchenyi idegenszere fiatalágától kezdve degenerált volt.

Találón jellemzi Széchenyi első feltűnését e szavakkal: „Abban különbözik a magyar történet minden politikusától, hogy amivel először magára irányítja népe figyelmét, az nem lángoló beszéd, nem megragadó írás, hanem tett, több annál: áldozat.” Elmés fordulat a régi vármegye jellemzésül: a „gravamenes vályogsáncot védő vármegye”. Széchenyi demokrata elveit, elégtelenségét a régi rendi világgal, műveiből vett idézetekkel énléken tünteti fel szerző a „nagy líra” című fejezetben. A Metternich címűben adomákat beszél el, de ezek Metternich és Széchenyi viszonyára világot vetnek. Igen mulatságosan csoportosítja írónk Széchenyi tréfáit a dunai gőzhajón utazó nagypipájú, hatalmasan köpködő búsmagyardról és ugyan e fejezetben erélyesen utasítja vissza Grünwaldnak azt a felfogását, hogy Széchenyi idegenszere fiatalágától kezdve degenerált volt.

Dicséernünk kell a szerzőnek azt a megfigyelését, hogy Széchenyiben haladó korával „mindinkább előrenyomúl lényegének arisztokratikus éle.” Némi kritikával kell azonban fogadnunk H.-nek azt a gondolatát, hogy Széchenyi a *Kelet Népében* nem annyira Kossuthot, mint inkább önmagát támadja. Ez furcsaságnak látszik első pillanatra, de ez a különös állítás nem alaptalan. Széchenyi valóban önmagát is ostorozza, midőn élesen bírálja a képzetet és gerjedelmek politikáját. Ilyen volt az ő ifjúsága is, nem korlátozta akkor eszével indulatait; ezért bárkinél jobban tudta, hogy minő örvényekbe sodor egyeseket és nemzeteket az impressziók után igazodó cselekvés. De azért a Kelet Népe és folytatásai nem csupán önbírálatok, hanem hatalmas diatribák Kossuth ellen, akiben az ő politikai modorának — mondhatnók politikája lényegének — legveszedelmesebb ellenségét látta. És így Széchenyi tulajdonképp nem önmagát ostorozta polémiáiban, hanem azt a szellemi erőt, mely az ő politikáját, vagyis életének értékét

a megsemmisítéssel fenyegette. Különben a Kossuth-Széchenyi-polémia fejtegetéseiben H. az ősparasztot egyidőre elfelejti s éles szemmel veszi észre, hogy minő különbséget tesz Széchenyi „osztályöntudatában“ Wesselényi és Kossuth közt, noha mind a ketten a politikában egyaránt ellenfelei. De Wesselényit mégis jobban kíméli, mint Kossuthot. Ha nem csalódom, ezt H. figyelte meg legelőször. A védegyelet körül dúlt harcban H. föltétlen elismeréssel Széchenyit igazolja és méltán figyelmezteti az olvasót arra, hogy Széchenyi e polémiákban kérleli Deákot, lépjen oly magyar párt élére, aminő még soha sem volt a Habsburgok trónralépte óta, mert az ily nem ellenzéki s mégis alkotmányos párt alakítására senkiben sincsenek meg oly bő mértékben a megfelelő tulajdonok, mint Deákban. Valóban, e degenerált idegrendszerű, vagy az újabb meghatározás szerint schizotomiás Széchenyinek félelmetesen biztos volt az emberismerete és előrelátása. Úgy látszik, hogy bizonyos szellemi betegségek elterjedése az államférfiak közt nagy szerencse volna a nemzetekre nézve.

Egyik legkitűnőbb lapja H. könyvének Beöthy Ákosról szól, arról az íróról, aki a gyászos emlékü véderóvita politikai szenvedélyei hangulatában ítéli el Széchenyit. H. távol akar maradni a 48-as, vagy 67-es szemponttól, amikor Széchenyi életét írja, neki szívbeli vágya az, hogy ez életrajzban „egy halhatatlan szív történetét“ írja meg. Valóban csodálatos melegséggel ragaszkodott ez a szív nemzete sorsához. Ez a szeretet gyűjtötte fel elméjében azt a világhosszúságot, melynek fényénél folyékonyan olvashatta nemzete sorsának könyvét. Bevált jóslataival H. érdekesen foglalkozik.

Ide vonatkozó fejtegetéseiből kiemeljük azt az alig ismeretes tényt, hogy Széchenyi a nagy szatírában és naplójában megjósolja a világháborúnak és katasztrófáknak lényeges mozzanatait. Ausztria világháború felé megy — így állítja össze H. Széchenyi aggódó jövőbelátását — mihelyt a Balkánon a keleti kérdés megérkezik, mert az orosz bosszút fog állani rajta . . . a krimi háború miatt . . . A német? „A német diplomácia olyan, mint a vak elefánt, mert a németben nincs meg azon certain je ne sais quoi, mely más nemzetek szupremáciáját türhetővé teszi.“ Ezért a németet egyszerre fogják megtámadni a francia és a muszka. Magyarországot öt részre fogják szakítani: „a derék szomszédok és szövetségeseik a szétugrott omladékból egy-egy darabocskát fognak felszedni, mint például a Vajvodinát a hős szerbek.“ Lengyelország felszabadul. Trieszt az olaszoké lesz és „Cenket elveszik az osztrákok.“ Hozzá tehetne volna még H., hogy Széchenyi a nagy szatírában inti a kormányt, féljen a csehektől, „tettetős és eltitkoló szívós tehetségük miatt“. (Károlyi Árpád kiadása, II. k. 269. l.)

És ezt az ihletett prófétát pályája utolsó szakaszában nemzete már nem akarta követni. Nincs abban senmmi csodálatos, hogy a meg nem értett jós elméje megzavarodik le nem írható fájdalommal.

mában. Inkább az a csodálatos, hogy a döblingi éveket még Széchenyi tisztelői is olyan rideg racionalizmussal magyarázzák. Sajnáljuk, hogy H. is hozzájuk csatlakozik. Ma már egészen kétségtelen — egyebek között Viszota újabb adataiból is —, hogy a döblingi remete 1848 szeptemberétől haláláig elmezavarban szenvedett. Betegségének fejleményei szerint állapota változott a több, mint 11 évi időszakban, de alapjában véve mindig olyan volt ez az állapot, mint a rögeszmétől kínzott betegeké szokott lenni. Az ilyen állapot nem zárja ki a legcsodálatosabb intellektuális munkásságot sem. Azonban mégis különös volna szellemileg ép embernek nevezni azt, aki 11 éven át az örültek házába zárkózik, noha egy fényes palotában kényelmesen élhetne családjá és nemzete tiszteletétől környezve. H. azt hiszi — ha jól értettük fejtegetéseit —, hogy Széchenyit szép szerével, vagy erőszakkal családjá kivitethette volna Döblingből. Mi azt hisszük, hogy nem volt földi hatalom, mely Széchenyit élve vitethette volna ki Döblingből. Már 1859 október 22-én, tehát jóval a házkutatás előtt mondotta Széchenyi környezetének, hogy „élve én innen ki nem megyek“. (Károlyi, I. k., 399. l.) Nem is mehetett ki, hiszen vezekelt Döblingben képzelt bűneiért. A „phantasia genieje“ volt, mint azt már 1907-ben bátorkodtam mondani. (Kultúra és Tudomány. Tanulmányok. 151. l.) s mint újabban Schaffer tanár úr tőlem függetlenül megállapítja ugyanezt, pszichiatriai elmékedések kapcsán. (Magyar Szemle, 1933. Augusztus.) Így tehát a pszichiatriai módszer ugyanazt az eredményt érte el, mint a tisztán morális és lélektani motívumokkal dolgozó. De ez a phantasia genie veszedelmes adomány. Széchenyivel fantáziája elhitette a szörnyű bűnt és vallási érzése reászabta vezeklésül azt a fogadalmat, hogy élve ne hagyja el Döblinget. Öngyilkosságát is ez a fogadalom siettette — nem okozta, mert öngyilkos lett volna előbb-utóbb, a házkutatás nélkül is. E házkutatás azonban szörnyen nyugtalanította, nem is a nagy szatíra miatt. Már március 9-én, mikor még nem tudta, hogy a nagy szatírárt lefoglalták Kiss Mártonnál, a bölcs szárnál, ezt írja naplójába: „Felöltözve aludtam a „Sorgenstul“-ban. *Végem közelget.* A végtelenségig fognak bosszantani a hamis székenből, hogy ostobaságot követek el.“ A közlő végé tehát nem az elkobzott iratok tartalmával kapcsolatos, hanem azzal az aggodalommal, hogy ki fogják hurczolni a refugium peccatorumból. Minő hálás téma ez egy regényes életrajz írójának, kivált, ha még hozzáveszi azt a tokaji bort, melyet az öngyilkosságra elszánt döblingi remete Lord Loftusnak küldött, közvetlenül halála előtt, hogy ez adománnyal is kegyeibe ajánlja a lordnak a magyarság ügyét.

Meg kell még emlékeznünk a kritikai bibliográfiáról is, melyet H. könyveinek függelékéül tett közzé külön fejezetben. Ez a füzet igen becses. Mutatja, hogy H. milyen alaposan dolgozott, mindent elolvasott, amit Széchenyi írt s amit róla írtak és megjegyzései az egyes kérdésekről — bármit gondoljunk róluk —, figyelemre méltók és érdeklődést ébresztők. Valóban, H. szeretettel írta köny-

vét és mint tapasztalatból mondhatjuk, megszeretteti hősét oly olvasóval is, aki nem olvasott semmit Széchenyiről, amióta az iskolát elhagyta. Ezért szívesen aláírjuk azt, amit H. Széchenyijéről Túri Béla mondott (Nemzeti Újság, 1933. márc. 12.): „végre itt a nagy Széchenyiről egy könyv, melyet a nagyközönség mohón olvashat és végül magába szív valamit ennek a csodálatos magyar géniusznek és embertüneteménynek, Széchenyi Istvánnak nagyságából.“

Angyal Dávid (Bécs).

Szemle.

Kampis Antal: A középkori magyar faszobrászat történetének vázlatja 1450-ig. Budapest, 1932. 8°, 67 l., 9 képpel. Mióta Divald Kornél kezéből kihullott a toll, a magyar faszobrászat hatalmas, változatos és rendkívül érdekes birodalma újabb kutatókra vár. A feladatok, melyek e téren a mai generációra hárulnak, kétirányúak. Folytatni kell Divald eredményes munkáját, az emlékanyag rendszeres feltárását, ha a lehetőségek a leginkább tekintetbe jövő országrészek elszakítása miatt erősen meg is csökkentek, másrészt a modern műtörténet eszközeivel revízió alá kell venni az eddig ismertetett emlékeket, összeállítani fejlődéstörténeti sorukat, átrostálni őket kvalitás szempontjából, rámutatni külföldi és belföldi kapcsolataikra. Divald a nyersanyagot szedte össze és publikálta, nem törődött annak pontos meghatározásával, az ő munkájának el nem múlt érdeme nem a feldolgozás, hanem a felkutatás és megmentés. Nem véletlen, hogy két főműve, Szepes megye művészeti emlékeivel és a szárnyasoltárokkal foglalkozó könyvei topografikus beosztásúak. Nagy örömmünkre szolgálhat, hogy a munka e téren nem maradt abba s az első fecske, mely e tárgykör egén megjelent, közeli tavaszt ígér. K. könyve ugyan egyelőre csak a faszobrászat legkorábbi emlékeivel foglalkozik, de az eddig irottakból is kitetszik, hogy a továbbiak anyagát is összehordta s a feldolgozás tovább haladhat a maga útján. Terjedelme bevezető fejezete a művészet és a gazdaságtörténet szoros kapcsolataival foglalkozik, ahol a határmenti városokat — melyek a faszobrászat szempontjából leginkább jönnek számba — s azoknak fejlődését a gazdasági kedvezményekből s az autonóm polgári szervezetekből vezeti le. Ezeknek a városoknak művészete német hatás alatt virágzott, míg az ország belsejében levő városok a falaik között élő kisebb-nagyobb főpapi vagy főúri udvarok nyomása folytán nem oly öntudatosan polgáriak s művészetük inkább olaszos, mint németes. K. gondolata egyelőre csak hipotetikus értékű, de máris sok nyomós érv támogatja, így elsősorban főuraink határozott vonzódása az olasz művészethez, vagy az ország központibb fekvésű városainak a megmaradt emlékekből ítélhető olaszos stílusa. Nem szabad azonban elfeledni, hogy éppen ezeknek a városoknak szárnyasoltár-sorozata, mely a középkori festészet és faszobrászat hordozója volt, nyom nélkül megsemmisült. Ettől eltekintve K. elmélete sokkal történetibb szellemű és hihetőbb, mint Divaldé, ki utolsó műveiben a Felvidék valamennyi jelentős alkotását Budáról származtatta.

A korai magyar faszobrászat emlékei meglehetősen gyérek. Román ízlésű alkotás mindössze egyetlen egy található közötté, a pozsonymegyei Máriavölgy kegymadonnája, melyet eddig gótikus alkotásnak tartottak, de K.-nak kétségtelenül sikerült beigazolni, hogy 1260 körül készült. Ezzel szemben az esztergomi Keresztény

Múzeum gyönyörű Magdolna-szobráról, mely eddig mint faplasztikánk korban legelső emléke szerepelt, K. bizonyítja, hogy német munka és a kölni Schnütgen-gyűjteményből került Simor primás birtokába. A XIV. század alkotásai közül eddig hat ismeretes, a mateóci feszület, a szlatvini, boldogasszonyi, kassai, toporci és nagyóri Madonna. K. valamennyit beható stilkritikai vizsgálódás tárgyává teszi, melynek eredményei között legérdekesebb az, hogy erős szilviai kapcsolatokat sikerül kimutatnia, főképp a szlatvini Madonna esetében. A XV. század első felének emlékei közül a héthársi Pietát, a toporci szép Madonnát és a podolini Katalin-szobrot mutatja be a szerző, mint előfutárait a mindenfelé meginduló hatalmas termelésnek. Németországhoz vagy Ausztriához képest ez az emléktanyag számával nem tűnik ki, itthon pedig nem nyújt módot iskolák szerinti tagozásra, mint a későbbi emlékek. K. könyve azonban nemcsak mint a továbbiak bevezetője érdemel figyelmet, hanem önmagában is jelentékeny. Divald alig negyedrészt ismerte a felsorolt emlékeknek s ezeknek időbeli beosztása is hiányzott. K. első munkájában éleszemű és tárgyilagos műtörténetírónak bizonyult, aki ezen a megkezdett úton haladva még igen sok érdekes és értékes emlékekkel és adattal bővítheti ki ismereteinket.

Genthon István.

Rezik János: Az 1687. évben felállított eperjesi vérpád, vagy az eperjesi vérfürdő. (Theatrum Eperjense anno 1687 erectum seu laniena Eperjensis) latinul és magyarul. Sajtó alá rendezték és fordították Gömör János és Pogány Gusztáv. (A szlovenszkoí ág. hitv. ev. egyház történeti emlékei. I. k.) Liptovský Sv. Mikuláš. A „Tranoscius“ kiadásában. 1931. 8° 150 l. Két év előtt Gömör János, az eperjesi ev. kollégium főgimnáziumának ny. igazgatója a szinyei róm. kath. templom előcsarnokában megtalálta az 1687-iki vértörvényszék egyes áldozatainak hamvait, melyeket exhumálás után imponzáns ünnepélyességgel az eperjesi ev. templomban helyeztek örök nyugalomra. (Részletesen beszámol erről Gömör J.: Karaffa áldozatainak nyugvóhelyét hol keressük? „Ev. Könyvtár“ első füzet, Eperjes 1930. Hozzászolt e kérdéshez Frenyó L.: Kiket temettünk el Karaffa áldozatai közül Eperjesen? c. cikkében.) Az eperjesi vértanukról azóta ismételtelen olvashattunk kisebb-nagyobb cikkeket a szlovenszkoí lapokban, különösen az ottani „Evangelikus Lap“-ban. Az érdeklődés indította Gömöryt és Pogányt, hogy közrebocsássák R.-nek emlékiratszerű latin feljegyzéseit, melyeket egyúttal a művelt közönségre való tekintettel, magyar fordításban is közöltek. A műnek több variánsa van; Gömöryék a kiadás és fordítás alapjául az eredeti Rezik-féle fogalmazványt vették, amely a Magyar Nemzeti Múzeum birtokában van. A Fábry Gergely-féle kéziratmásolat, mely 1753-ból származik és még néhány variáns jelenleg az eperjesi ev. kollégium könyvtárában van. A Fábry-másolat pótlásait a kiadók a függelékben szintén közlik. Megjegyzendő, hogy a Magazin für Geschichte, Statistik und Staatsrecht der Öst. Monarchie 1808-i évfolyamában (Göttingen) megjelent német fordítás a Fábry-másolat alapján készült. A kiadók nagy figyelemmel voltak a kollégium könyvtárán kívül feltalálható egyéb kéziratmásolatokra is és jegyzetben közlik is az egyes eltéréseket. Csak a Grabbach-féle kéziratra nem voltak tekintettel, amely a R.-féle kéziratnak nem másolata, hanem önálló átdolgozása és több lényeges eltérést tüntet fel tartalom és szöveg szempontjából egyaránt. Míg ugyanis a R.-féle kézirat, úgy látszik, beolvastja munkájába valamelyik császári tisztnak, aki az események szemtanuja lehetett, feljegyzéseit és így a lutheranizmus-

ról több helyen kárhóztatólag szól, addig a Grabbach-féle kézirat már teljesen elhagyja ezeket az evangélikusokra nézve sértő kitételeket és egyébiránt is kerekdedebben, művésziesebben és szebb latinsággal írja meg az eperjesi napok történetét. A R.-féle kézirat szerzője katolikus érzelmű és azonfelül több helyen németnek, császárpártinak vallja magát, aki Thököly felkelését egyenesen elítéli. A kézirat német fordítójának is feltűnt már az a nagy világnézeti ellentét, mely R., az eperjesi kollégium tanára és a szöveg tartalma között fennáll; ezt azzal magyarázta, hogy a szerző alakoskodik és császárpárti német tiszt (officialis) szájába adja az események elbeszélését, hogy egyfelől a külföld előtt az atrocitások leírásának hitelességét fokozza, másfelől újabb üldöztetés elől kivonja magát, hiszen Eperjesről ev. hite miatt már száműzték és szerzőségének bevallása esetén a császár bosszúja ismét feje felett lebeghet. Gömörly és Pogány a Somorján megjelent Evangélikus Lap 1932. évi 18. számában megírt „Tájékoztató“-ban is erre az álláspontra helyezkedtek. Részünkről ezt a kérdést még nem tartjuk teljesen lezártnak. A Nemzeti Múzeum kéziratáról, melynek alapján a szóbanforgó kiadás készült, kétségtelenül bebizonyult, hogy az R. saját kézírása, amennyiben teljesen azonos R.-nek Thorn lengyelországi város levéltárában őrzött s e város tanácsához 1705 január 19-én intézett búcsúlevelének kézírásával. E búcsúlevelet Frenyó Lajos újabban hasonlóan az eperjesi ev. kollégiumi főgimnázium 1931. évi értesítőjében közzétette. Megvan azonban annak a lehetősége, hogy a Nemzeti Múzeum birtokában levő kézirat, mint azt Gömörlyék, a sok förlésre és javításra való tekintettel szintén vallják, tényleg csak fogalmazvány volt, amelybe egyelőre a katolikus és idegen császárpárti tiszt kézírata szöveg szerint bekerült, de mely utóbb az eretnekséget emlegető részek elhagyásával tökéletesebb átdolgozáson ment keresztül akár R., akár Grabbach részéről. További kutatások feladata volna végleg tisztázni a R. és Officialis, valamint a Grabbach-féle kéziratoknak egymáshoz való viszonyát, a bécsi bajor követ Münchenben őrzött jelentéseinek, valamint a Hevenessy-gyűjtemény idevonatkozó darabjainak közlésével pedig a munka forrásértékét megállapítani. Tehetnék néhány észrevételt a szövegközlés és fordítás szempontjából, de ezek kevésbé jelentős kifogások s nem ronthatják le azt az örömet, melyet az elsődrendű egyháztörténelmi kútfő megjelenése okoz. Kívánatos lett volna a szövegközlés előtt egy részletesebb bevezető rész közlése, amelyben R. élete és műveinek ismertetése, valamint a Laniena-ra vonatkozó máris felvetett tudományos irodalmi problémák kritikai tisztázást nyertek volna. Az utóbb a szlovenszkoí Evangélikus Lapban megjelent kis Tájékoztató-t is szívesebben láttuk volna a munka élén. Reményünk van arra, hogy a kiadók és fordítók, kik máris derekas munkát végeztek, folytatják megkezdett munkájukat és meglepik legközelebb a tudományos világot R. Gymnasiológiájának kiadásával.

Bruckner Győző (Miskolc).

Woyciehowsky József: Sipos Pál élete és matematikai munkássága. (Közlemények a debreceni Tudománygyűjtemen matematikai szemináriumából. Kiadja Dávid Lajos. VI. füzet.) Budapest, 1932. 8° 124 l. A magyar tudománytörténet érdemes munkával szaporodott. „Sipos Pál az első magyar matematikus, akinek kora színvonalán álló, eredeti értekezését ismerjük. Dolgozatát a berlini tudományos akadémia adta ki 1795-ben és aranyéremmel jutalmazta.” Emellett Kant és Fichte egyik első követője volt hazánkban s verseit is nagyra becsülte Kazinczy, kinek baráti köréhez tartozott, papi szónoklatai

pedig különösen híressé tették. Egyik legragyogóbb példánya a XVIII—XIX. századforduló protestáns pap-tanár tudósainak, egyike azoknak, kik a maguk magas európai színvonalukkal el-feledtetik korukbeli közműveltségünk visszamaradottságát. Sipos elsősorban matematikus volt s mint ilyen, a legkiválóbbak sorában foglalhat helyet előkelő külföldi kritikák szerint is. W. könyve főként matematikai munkásságát tárgyalja. Műveit részletesen ismerteti s igen jól tette, hogy a bőséges német kivonatban is terjedelmes helyet foglal el ez az ismertetés. Az életrajzi adatokat nagy szorgalommal, utánajárással gyűjtötte össze és részletesen tárja elő. A szellemi kép, mind Siposé, mind koráé, már fogyatékosabb és nem a modern esz-közökkel rajzolt, de a munkát csak dicséret illeti meg a magyar tudománytörténelmi adatközlések sorában, melynek bővülését nem szorgalmazhatjuk eléggé.

Joó Tibor (Szeged.)

Közi-Horváth József: Alexovics Vazul, a legnagyobb pálos szónok. Győr, 1930. Szerző kiadása. 8° 56 l. A kutatás csak legújabbban fordult a magyar hitszónoklat e kiváló alakja felé s ennek oka az, hogy a liberális történelemszemlélet lenézte a felvilágosodás apostolainak, Kazinczynak, Verseghynek szellemi ellenfeleit. Pedig ez a görög-keleti szerbből jött pálos szerzetes a legérdekesebb alakja a katolikus egyház szellemi visszahatásának. Egész lelkét, tudományát, hite szolgálatába állította s mint minden kor hitszónokain, az ő művén keresztül is érezni lehet a kor szellemi lüktetését. Nem utolsó sorban érdekes és értékes jóízű, eleven magyar stílusa: érezhető, hogy a néphez beszélő hitszónok közvetlen hatásra törekedett. Hevességét talán szerb származása magyarázza. A francia felvilágosodás magyar szellemi hatásáról írott könyvemben rámutattam Alexovics irodalmi és történelmi fontosságára. (Szerző figyelmét úgy látszik elkerülte a Klebelsberg-Emlékkönyvben néhány pótlólag közölt adatom, 528. l.) K.-H. összeállítja életrajzát, (melyben meglehetősen hiányok mutatkoznak) és ismerteti műveit, eszméit, harcait. Érdekes adata, hogy Alexovics is, mint mások, Pécsről indultak ki, ahol úgy látszik, e korban a hitvédelemnek erős központja alakult ki. A bölcseletet Pápan sajátította el, a teológiát azonban Pécsen tanulta. Itt Virág Benedek is tanítványa volt. A szerző Alexovics gondolatainak, műveinek analizisénél nem végzett önálló munkát, de jeles érdeme, hogy személyi adatait összeszedte és ha nem is kritikái, de legalább is egy-séges képet nyújtott a magyar Pantheonból kifejtett íróról, kinek munkásságát Császár Elemér, a Verseghy-életrajz írója, még Verseghy iránti gyűlöletre és irigységre vezeti vissza, holott nyilvánvaló, hogy Alexovics az orthodoxiának éppoly meggyőződéses híve volt, mint Verseghy a felvilágosodásnak.

Eckhardt Sándor.

Vándor Gyula: Olaszország és a magyar romantika. Pécs, 1933. 8°, 105 l. V. szerencsés gondolattal a közvetlen hatásokon túl az olaszokról formált magyar köztudat változásait mutatja be, részletesen kiterjeszkedve a fényes mult, az opera, a művészetek, a szenvedélyek, az olasz táj és az olasz jellem szinte a legutolsó időkig állandósult sablonjainak romantikus kialakulására. A nyilatkozatok, benyomások, ítéletek tömegének érdekes tanulsága: a nemzetek egymásról alkotott képe végtelenül elnagyolt és végtelenül szívos. Jellemző például, hogy az olaszokban csak antikvitásértéket becslő kortárs magyarság a Risorgimento jelentőségét képtelen volt meg látni, csak 1848 sorsközössége hozott itt változást. A romantikára annyira jellegzetes délnosztalgia a mi realisabb íróinkra is hatott,

útirajzok, regényrészletek hódolnak a klasszikus tájaknak. És ha az olasz lélekkel idegenül is állanak szemben (elbeszéléseikben az olasz alakok többnyire kalandorok), a természet, művészet, kultúra varázsa, majd a szabadságésszme egyengeti az ellentéteket és a század második felében őszinte együttérzéssel kerül a két nemzet közelebb egymáshoz.

Halász Gábor.

Thim József: A magyarországi 1848—49-iki szerb felkelés története. (Magyarország újabbkori történetének forrásai.) Budapest, 1930. Kiadja a Magyar Történelmi Társulat. 8° XV+686 l. Th. érdemlős életének nagy részét a magyarországi szerbek történetének felkutatására szánta és ebben a tárgykörben hézagpótló művekkel gazdagította tudományos irodalmunkat. Munkássága a román kérdés specialistája, Jancsó Benedek működéséhez hasonlítható, legújabb forrásgyűjteménye pedig méltóan csatlakozik a Magyar Történelmi Társulatnak a nemzetiségi kérdés fejlődéséről kiadott eddigi kötetéhez, Szekfű, Miskolczy és Steier publikációihoz. A jelen munkája 434 darab okmányt közöl, amelyek részben ugyan már nyomtatásban megjelentek, de nem igen voltak hozzáférhetőek és így új kiadásuk hasznos és megokolt. Az okmányok egyébként — egynek kivételével — 1848-ból valók és pedig az 1848. március 15-től augusztus 31-ig terjedő időszakból. Tudomásunk szerint még egy kötetnek kiadása van tervbe véve, amelyben az itt feldolgozott hat hónapi anyaggal szemben tizenkét hónapi anyag fog állni. Az anyag további hónapokban érhető okokból megcsappan, de a szerbeknek akkor is igen fontos tárgyalásaik voltak egyrészt a bécsi kormánytól, másrészt pedig a magyar kormányzattal. Legyen elég ezen a helyen csupán azon forrásokra rámutatnunk, melyek szerint egyes magyar csapatparancsnokoknak is voltak a szerbekkel közvetlen tárgyalásaik, de volt például az 1849 nyarán Belgrádon átutazó Andrassy Gyula grófnak, volt Perczel tábornoknak és lehetek másoknak is. A belgrádi török parancsnoksággal igen élénk volt az érintkezés. A megjelent kötetben közölt okmányok a bécsi, budapesti és zágrábi közlevéltárak, a délvidéki (karlócai és újvidéki), a belgrádi levéltárak anyagából valók. A kötet anyaga vonatkozik: a délmagyarországi, horvát-szlavonországi, boszniai és dalmáciai, budapesti és bécsi szerb mozgalmakra, melyeknek összefüggését Th. a kiadandó előszóban fogja majd összefoglalni. Igen helyesen használta fel a belgrádi osztrák konzulátus levéltárát, mert az akkori konzul — Mayerhofer — maga vezényelt szerb csapatokat magyar területen. Th. feltárni törekszik Obrenovics Milánnak látszólag mellékes, de a valóságban fontos felkínálkozását, hogy a magyar kormánynak segíteni fog. Megemlítem, hogy a szerző figyelmét talán elkerülte egy június 22-éről származó fontosabb okirat, melyet Esterházy Pál herceg külügyminiszter Innsbruckból Batthyány Lajos gróf miniszterelnökhöz intézett és amely a Magyar Nemzeti Múzeum levéltárában (Vörös Antal-gyűjtemény 867. szám.) található. Egyébként a közölt gazdag forrásanyag a kormányok és hatóságok egész sorának magatartására vet fényt Bécsben és Budapesten, Zágrábban és Újvidéken, a bánáti határőrvidéken és Szerbiában. Tudományos értéke az 1848—49-iki események szempontjából elsőrendű fontosságú, de jelentős a magyar érdekek szempontjából is, mert sok olyan adatot találunk benne, amelyek kétségtelenné teszik, hogy a szerb-magyar ellentét külső beavatkozás eredménye volt. Az 1848. márciusi pesti és újvidéki szerb követelések, tehát azok, amelyeket a szerbek maguk állítottak, még nem voltak ellentétben a magyar állam érdekeivel.

De az volt Jelacsi horvát bán és Bán Mátyás szerbiai ügynök tevékenysége, mert azok közül az első a szerb mozgalmat a horvát mozgalommal egyesítve az udvari érdekek szolgálatába igyekezett állítani, míg a másik a horvát mozgalom bevonásával Szerbiát próbálta megerősíteni és az osztrákokra éppen úgy, mint a magyarokra nézve veszedelmessé tenni. A titokban üzött lázítási mozgalom már 1848. áprilisban meghozta gyümölcsét, mert a Karlócán összeült szerb nemzeti kongresszus május 13-án a Vojvodina felállítását határozta el és annak részére Baranyát, a Bácskát és a Bánátot igényelte (105. sz.). A határozat, amelynek meghozatalában a bécsi udvar híveinek és a szerbiai küldötteknek egyformán részük volt, világosan mutatta, hogy az eredmény külső beavatkozásnak volt köszönhető (110. sz.). A beavatkozás szálai a források szerint Bécsben, Zágrábban és Belgrádban futottak össze (131. sz.), honnan a mozgalom vezetői egyébként fegyveres támogatást is kértek (139. sz.). A magyar kormány a karlócai határozatok elutasítása (180. sz.) után a többségben levő nem-szerb lakosság védelmére szorítkozott, míg vele szemben az osztrák és szerb hatóságok a szerbiai fegyveres erővel kerestek együttműködést. Nagy várakozással tekintünk ez okmánykiadás után a szerző tollából a délvidéki mozgalom egyetemes történetének egybeállítására, melyhez hosszú évtizedeken keresztül annyi értékes adalékkal szolgált. Nagy fáradsággal és szaktudással megalkotott munkájával így is mintaszerű útmutatást adott és nagy hiányát pótolta történetírásunknak. A legnagyobb elismerés méltán illeti meg.

Horváth Jenő.

Pozdeň Károly: Leiningen-Westerburg Károly gróf, 1848/49-i honvédtábornok életrajza. Balassagyarmat. A szerző kiadása. 1932. 8° 98 l. Mivel Magyarország kormányzója gróf Leiningen tábornok nevét adta a balassagyarmati 6. sz. kerékpáros-zászlóaljnak, szükségessé vált Leiningen életrajzának megírása, főként a zászlóalj tisztis- és altisztikara számára. P. százados vállalkozott arra a nem éppen könnyű feladatra, hogy könnyen érthetően, de a művelt közönség szellemi színvonalához is alkalmazkodva, megírja a vértanúhálalt halt tábornok életének történetét. Az emelkedethangú könyvecske általában véve jól sikerült. Rendeltetésének megfelelően, nem lett belőle tudományos munka s így szakszerű hadtörténelmi tanulmány se. A Leiningen-család történetét vázoló fejezet után, a tábornok szabadságharc előtti katonáskodásának, majd 1848/49-i szereplésének rövid leírása következik, egy-egy fontosabb hadiesemény keretében, a rációkkal vívott délvidéki harcoktól a világosi fegyverletételig. Nagyobb hibát nem találunk a könyvecskében, amely — főként a zászlóalj keretén belül — jó szolgálatot tehet, mint a hazafias nevelés egyik segédeszköze.

Gyalóky Jenő.

Lelkes István: A magyar-francia barátság aranykora. 1879—1889. Fejezet a magyar liberalizmus történetéből. Budapest, 1932. Sárkány-Nyomda Részvénytársaság. 8° 322 l. A mult és jelen ellentéteire hívja fel figyelmünket, amikor napjaink politikai adottságai között a magyar-francia barátság aranykorának történetét ígéri könyve címlapján. Mme Adam, a francia revanche-gondolat nagy hirdetője életének és irodalmi, politikai szerepének tanulmányozásából indul ki. Munkája itt úttörő, mert hasonló áttekintő alapos-sággal maguk a franciák sem foglalkoztak még ennek az irónőnek az értékelésével. Számunkra itt az a fontos, amit Mme Adam magyar vonatkozásairól ír. A nagy revanche és a sedani vereség után ráeszmélt arra, hogy a politikailag megerősödött Magyarország meg-

nyerőse jelentősen keresztezné a németek hatalmi törekvéseit. Arra törekedett tehát, hogy a franciákkal rokonszenvező függetlenségi pártiakat a hivatalos Magyarország németbarát politikájának gyengítésére bírja és egyben otthon maga köré gyűjtötte szalonjában és folyóiratában azokat a liberális francia írókat és politikusokat, akikkel súlyt adhatott a magyar-francia barátságnak. E barátság szembetűnő megnyilatkoztatására az 1879-iki szegedi árvíz után nyílt alkalom. A jótékonyág, amelyre az egész magyarság meghatottsággal gondolt, még egyelőre leplezte, hacsak félsikerrel is, a politikát. Magyarország is jótékonyági ünnepélyvel felel, amikor egy francia hajó elsüllyedésével gyászbaborult tengerészcsaládokat kellett megsegíteni. Az Arrogante-ünnepélyről az itt járt franciák azzal a benyomással távoznak 1879-ben, hogy a monarchia külpolitikája sem tudja megakadályozni a francia-magyar testvériséget. Megváltozott hangulat kíséri az Írók és Művészek Társaságának 1883-i párisi kirándulását. Magyarázkodásokkal indul el a 142 tagú küldöttség, amelyet azonban Páris a magyar rokonszeny hírnökeként fogad. A német sajtó támadásai folytán fokozódik az út politikai jelentősége. De míg Páris és a francia sajtó tüntet a vendéglátás nagyszerűségével, a hazai sajtó magatartása nyilvánvalóvá teszi, hogy a hivatalos Magyarország távollétében szőtt barátsági szálak nem jelentenek sokat. Az is kiviláglik, hogy a nagy francia barátság csak a magyar liberális töredéknek szól. Mégis e kirándulás hatása alatt jön el Mme Adam Magyarországra, hogy megírja a *La Patrie Hongroise* című könyvét. A nagy ünnepeltetésről, bár egyoldalú volt, a francia író nő azzal a benyomással tér vissza, hogy az a Hármas Szövetség bomlását jelenti. Elismervén, hogy „Mme Adamnál nagyobb megértéssel és megbecsüléssel francia író nem közeledett a magyar néphez”, részletesen taglalja a *La Patrie Hongroise*-t és rámutat azokra a hamis általánosításokra, amelyekbe Mme Adam egyoldalú liberális barátkozásai folytán esik. Erdeméül könyveli el, hogy Magyarország ezen a könyvön keresztül lép be a francia köztudatba mint civilizált ország. A könyv kedvezőtlen fogadtatása mégis Mme Adam magyar orientációjának végét jelenti, úgyhogy a magyar-francia liberális barátkozás legnagyobb eseményének, a Lesseps vezetésével 1885-ben Magyarországra jött 35 tagú francia küldöttség ünnepeltetésének már nem tulajdonít jelentőséget és nemsokára magyarellenes tervekét sző. Az 1885-i francia látogatás szélsőségekre csapó barátkozásaival is részletesen foglalkozik a szerző. Ebben az időben már sikerrel dolgozik Párisban a szláv és román propaganda, Pesten pedig arról írnak egyes lapok, hogy nemzetileg rokonszenvezhetünk Franciaországgal, de államilag maradjunk csak a németek oldalán. Az agyonünnepeltetés lázában a franciák nem tudnak tisztán látni és a közönsnek hitt német ellenszeny alapján egyelőre erősödik bennük a politikai közeledés reménye. A szerző azon a véleményen van, hogy „a francia és magyar liberálisok barátkozása sohasem fonódott volna oly szorosra, ha a német néptől való félelem, az iránta érzett gyűlölet nem közelítette volna egymáshoz a két nemzet képviselőit”. Ez részben igaz, de ily mereven mégsem mernők mondani. A tény az, hogy a franciák egyedüli rüggója a németek gyöngítése volt és ebben egységesek voltak, míg a magyarság sohasem fordult úgy a németek ellen (német nálunk sokszor csak osztrákokat jelentett), hogy az irántuk táplált ellenszeny megmagyarázható Lessepsék ünnepeltetését. A magyarság rokonszenve önzetlenebb volt és minden mellétekintet nélkül is szólt a francia géniusz-nak, amelynek varázsa tagadhatatlanul megvolt nálunk. Maga az a

tény, hogy Mme Adam a magyarság ellen fordult, amikor pedig nálunk a francia-barát körökben semmi sem változott, — hiszen az 1889-ben a 850 tagú magyar társaság azért is ment Párisba, hogy a megingott francia rokonszenvet erősítse, — mutatja, mennyire más indokok vezették a franciákat magyar barátságukban. Ez az 1889-i kirándulás így „a francia-magyar barátság aranykorának” utolsó fellobbanása volt. Tájékoztatót kapunk könyvében e kapcsolatok irodalmi kihatásairól is. Ezek azonban jelentéktelen próbálkozások voltak, irodalmunk a francia nagyközönség előtt ezután is ismeretlen föld maradt. Hazánk divatos lett egy időre, de szellemi téren kézzelfogható eredménye nem volt a politikai hátsó gondolatokkal szervezett tüntetéseknek. Mindezek után pedig megállapítja a szerző és ebben osztjuk nézetét, hogy „a szertelen barátkozás bizonyos mértékben mindkét részről önámításon alapult, a benne résztvevők hazájuk képviselőinek tekintették magukat, holott csak honfitársaik egy-egy kis töredékét képviselték.” Mindenesetre jellemző körülmény, hogy ezt a keveset is „a magyar-francia barátság aranykorának” kell nevezni. Bizonyára egyéb jelentős történelmi kapcsolatainkra is gondol, amikor a mai helyzetre célozva azt mondja: „És mégis a régi vonzalom tüzét csak hamu takarja el, jöhet kedvező szél és újra lobban a szunnyadó parázs”. Elismerést parancsol az a minden részletre kiterjedő gond és alaposág, amellyel L. a kérdést feldolgozta. Felkutatta tárgykörének minden vonatkozását sajtóban, irodalomban, művészetben. Ez megnövelte munkája terjedelmét, sokszor kevésbé fontosaknak látszó részletekkel is, de mindenesetre hívebb tette a rajzolt képet. Szükséges volt, hogy végre összefoglaló munkát kapjunk a sokszor csak kiszakított részeiben ismert és legtöbbször túlértékelt rokonszenvtüntetésekről. Kereshetnénk a munka felépítésében összefogóbb szempontokat, egységesebb szerkezetet. Eleinte Mme Adam monografiájának néznők és az az érzésünk, mintha kezdetben ennek is indult volna. Azonban éppen Mme Adamnak a tárgyalt évtizedeken át vitt szerepével fogja össze a magyar-francia liberális barátkozásnak epizódokból összetevődő történetét. A szerző könnyedén kezeli a tollat, könyve kellemes olvasmány. A mű végén közölt névmutató hasznos szolgálatot tesz azoknak, akik e kor történetéhez forrásmunkának fogják használni.

Bariska Mihály.

Thewrewk-Pallaghy Attila : Az egyedüljáró. (Ifjabb Andrassy Gyula gróf.) Budapest, 1932. 8°, 29 l. Az eleven tollal megírt cikk eredetileg felolvasásnak készült az Országos Andrassy Emlékbizottság számára. Ez magyarázza kegyeletes hangját és minden kritikai érdeségtől való tartózkodását. Tartalmilag meglepően sokat nyújt; Andrassy életének főbb mozzanatain kívül megismerjük belőle egyéniségének fejlődését, a kül- és belpolitika alapvető kérdéseire vonatkozó felfogását, sőt nagy vonásokban tudományos és publicisztikai működését is. A tárgy természetéből és a megfelelő távlat hiányából következik, hogy a tárgyilagos értékelés helyét legtöbbször a hős feltétlen igazának bizonyítását célzó igyekvés foglalja el. Megjegyezzük hogy az ilyenféle szubjektív kitételek: ... „sokat töprengtem”, „kialakult felfogásom és meggyőződéseim szerint”, „nem tudok szabadulni attól a gyötrő gondolattól”, „távol álljon tőlem” stb., nagyon kirínak egy komolygényű történelmi tanulmány előadásából. Amit a szerző Andrassy politikai sikertelenségének és a megyei szolgálat hiányának összefüggéséről mond, aligha lehet helytálló, mert például Apponyi Albert, Szilágyi Dezső, Wekerle Sándor vagy Wlas-

sics Gyula szintén nem a megyeházból indultak el politikai pályájukra és még sem lehetett rájuk bizonyítani, hogy ez a körülmény a legkisebb mértékben is feszélyezte volna érvényesülésüket. A 6. 1., 9. jegyzetében érthetetlen elírásból Wertheimer helyett Kónyi Manó szerepel idősebb Andrásy életírójaként.

Balanyi György.

Kovács Andor : Vázlatok a kecskeméti jogakadémia történetéhez. (Kl. a Kecskeméten működő egyetemes református jogakadémia százéves fennállása alkalmával kiadott „Almanach“-ból.) Kecskemét. év n. 8° 77 l. A szerzőt, ki jelenleg a debreceni egyetem jogi karának tanára, személyes kapcsolatok bírták tanulmánya megírására. A főiskolát, amelynek professzora, majd igazgatója volt, igazgatósága idején a megszüntetés veszélye fenyegette. Ez terelte figyelmét az iskola multjára, melynek adatgyűjtését azonban Kecskemétről távozása miatt teljességre nem vihette. Az ünnepi alkalomból kiadott tanulmány tehát csak egy tervbe vett nagyobb mű vázlatát vagy inkább vázát adja, hiszen magáról a jogi oktatásról, főként annak szelleméről, irányáról nagyon kevés felvilágosítást nyerünk s így a jogakadémia kulturumkájáról vázlatos kép is alig bontakozik ki. Műve hiányainak K. maga is tudatában van. Ezt nemcsak azzal jelzi, hogy megelégszik a szerény „Vázlatok“ címmel, hanem határozott szavakkal is rájuk mutat; az intézet jóakaróinak felsorolása — amit azonban mi nem tartunk éppen fontosnak, — az akadémiai igazgató tevékenységének, a tanárok életpályájának, irodalmi működésüknek tárgyalása volna szerinte a részletes monografia tárgya. A hiányok ily objektív felismerése, az előtanulmányok, a hagyományok és iskolai szellem ismerete K.-t a jogakadémia teljes történetének megírására kiválóan képesítik. Jóllehet a szerzőt a fent vázolt különleges okok indították az iskolatörténettel való foglalkozásra, művét példaadónak tekinthetjük; mindenkit meggyőzhet ugyanis, hogy jogi oktatásunk történetét elsősorban jogászainknak kell megírniok. A történelmi tudományok módszerének elsajátítása azonban, melynek hiánya jelen műben is itt-ott előütközik, nélkülözhetetlen feltétel.

Varga Zoltán. (Debrecen.)

Schilling Rogér: Dunakömlöd és Némekér telepítés- és népiségtörténete. Budapest, 1932. 8° 179 l., 3 melléklettel. Örömmel hívjuk fel az érdeklődők figyelmét erre a munkára, amely hivatva van mintául szolgálni mindazok számára, akik a magyarországi német telepítések történetével kívánnak foglalkozni. Szülőfaluja telepítésének történetét dolgozta fel a szerző, amit a könyv elolvasása után akkor is megtudtunk volna, ha az előszóban nem is tett volna említést róla, mert csak szülőfalujáról, a saját és játszótársai őseiről írhat valaki olyan szeretettel és ragaszkodással, mint amelyet e könyvnek úgyszólván minden lapján érezni lehet, — mégis a könyvben nyoma sincs semmi elfogultságnak, semmi hibásan értelmezett lokálpatriotizmusnak. Teljes tárgyilagossággal és felkészültséggel végzett becsületes munka fekszik előttünk. Mint a magyarországi német telepítések történetének kutatói általában, Sch. is nyelvészeti szempontokból indult ki, csakhamar rá kellett azonban jönnie, hogy tisztán nyelvészeti alapon nagyon merész dolog volna a telepések származáshelyét megállapítani. Irott forrásokhoz fordult tehát. Abban a szerencsés helyzetben volt, hogy úgy Kömlöd, mint a szomszédságában fekvő Kér (mindkettő Tolna megyében) a tanulmányi alapnak voltak birtokai, a kincstár telepítette mind a két községet s így a telepítés aktái az Országos Levéltárban voltak megtalálhatók. Pontról-pontra nyomon tudta követni Sch. az 1785 tavaszán kezdett telepítés minden

egyres mozzanatát, a telepítés helyének előkészítésétől kezdve egészen a telepítés teljes befejezéséig, oly kimerítő részletességgel, amilyenre az eddigi telepítéstörténeti kutatások során még nem akadt példa. A vonatkozó iratok alapján nemcsak a telepések származási helyét sikerült teljes biztonsággal meghatározni, hanem bőséges felvilágosítást nyújtottak azok a település összes feltételeire is. Ez a körülmény különös jelentőséget kölcsönzött ennek az egészen helyi jellegű dolgozatnak, mert hiszen tudjuk, hogy az összes kincstári telepítéseket egységes utasítások szerint bonyolították le s körülbelül ugyanazon szabályok szerint zajlottak le a magánbirtokokon történt telepítések is. Így ezt a tanulmányt — mint azt bizonyos önérettel maga a szerző is megállapítja — tipikus telepítéstörténetnek lehet tekinteni. Éppen ezért sajnálatosnak tartjuk azonban, hogy a szerző nem foglalkozott részletesebben a telepések németországi toborzásával, illetőleg a kiküldött telepítési ágensek munkájával is.

A munka eredményei között talán legértékesebb az a megállapítás, amire már mi is ismételten rámutattunk, hogy a német telepések nem egy helyről származtak, hanem a birodalom legkülönbözőbb pontjairól szedték össze őket. Arról tehát, hogy az egyes magyarországi német telepítéseket zárt tömegeknek tekintsük s nyelvjárási alapon következtessünk származási helyükre, vagy kultúrájukra, szó sem lehet; Sch. megállapításai szerint a kömlödi telepések között származási helyük különbözőségére s eltérő faji tulajdonságokra visszavezethető olyan éles ellentét uralkodott, hogy az hosszú évtizedekig szinte házassági akadályt képezett közöttük. A könyv első része „A telepések külső története“ címmel a tulajdonképeni telepítéssel foglalkozik, míg második, nagyobbik fele „A telepések belső története“ cím alatt a kömlödi és kéri németek gazdasági, jogi, népesedési, társadalmi, kulturális stb. viszonyaival foglalkozik, röviden azzal, amit „A magyar történetírás új útjai“ s utána a címlapon szerző maga is, magyarul „népiségtörténet“ néven foglal össze. A munkának ez utóbbi részén már inkább meglátszik, hogy töretlen utakon jár a szerző. Nagy kár, hogy kutatásai közben nem foglalkozott behatóbban Kömlöd és Kér környékének a telepítés előtti és utáni demográfiai viszonyaival; azt hisszük, sok érdekes megállapítást tehetett volna, ha ennek a két német nyelvszigetnek a népiségtörténetét nem elkülönítve tanulmányozza, hanem vizsgálat alá vette volna azokat a hatásokat is, amelyeket a környező őslakossággal egymásra kölcsönösen gyakoroltak. Itt-ott adódnak kisebb botlások a munkában, — az csinál hibát, aki dolgozik — egészben véve azonban a magyar történetirodalom határozott nyereségeként könyvelhetjük el.

Pleidell Ambrus.

Levéltáraink forrásanyagáról a **Magyar Minerva** VI. kötete (I—II. rész. Budapest, 1932. 80, 976 l.) értékes tájékoztatót adott a történetkutató kezébe. A kiadvány általános gyakorlati jelentőségére folyóiratunk az I. rész megjelenésekor már reámutatott (1932. 109.), most tehát, mikor a II. résszel a munka befejezetten áll előttünk, csak a levéltári tájékoztatóról, a kiadványnak a történetírást elsősorban érdekelő szerencsés újításáról óhajtunk szólni. Az újítás jelentőségének lemerésénél figyelembe kell vennünk, hogy a magyar levéltárügyben hasonló jellegű kísérlet félszázaddal ezelőtt történt, mikor Pauler Gyula az 1876. évi átszervezés előtt fennállott muncipiumok (megyék, kerületek, székek, sz. kir. városok, kiváltságolt és taksás helységek) levéltáraitól azokat fenntartóitól jelentéseket gyűjtött össze. Ez a hivatalos adatgyűjtés a levéltárak állami védel-

mének előkészítő lépése volt, a mozgalom azonban nem jutott tovább. Az összegyűjtött jelentések alapján Pauler, a történetírói kutató munka támogatására, kizárólag a megyei levéltárakról a Századok hasábjain (1881. 402.) rövid összefoglaló leírást tett közzé s ez az adatgyűjtés, kiegészítve a Történelmi Társulat vidéki levéltári kirándulásairól készített beszámolók adataival, volt az alapja az 1885. évi történelmi kongresszusra Thallóczy Lajos által összeállított levéltárnévsornak is (Századok, 1885.). A szűkszavú s nem éppen a kutatás gyakorlati szempontjait szolgáló leírások azonban tartós figyelmet nem keltettek. Több népszerűsítésre tett szert az erdélyi Zimmermann Ferenc munkája (Über Archive in Ungarn, 1891), noha néhány, főleg hozzá közeleső erdélyi levéltár kivételével, melyekről kimerítőbb tájékoztatást közölt, a többiekre ő is elsősorban a Pauler-Thallóczy-adatgyűjtésből merített s így azok a hiányok, melyek a fenti jelentésgyűjtemény gyöngéi voltak, átkerültek az ő munkájába is. Példa erre a Pauler-akció során Debrecen város által beküldött jelentés, mely a város levéltárának legrégebb s egyúttal egyetlen középkori irataként egy 1437-ből származó oklevelet jelölt meg. Holott valójában a városnak 442 középkori oklevele van (eredeti 94, átírat s másolat 348). Az eltérés magyarázata az, hogy a polgármester a jelentésben hallgatott az akkor még külön őrzött „magán-“ vagy „titkos“ levéltárról. A hiányos adatot Thallóczy és Zimmermann is átvette s nem ez volt az egyetlen hiba, mely a vállalkozások megbízhatóságának rovására a jelentésekből tovább vándorolt. A megbízható levéltár-kalauz hiányát a magyar történetkutatás munkaterületén annál fájdalmasabban kellett érezni, mivel a levéltárügy mult századi nagy mozgalma, az inventarizáció nálunk nagyobb érdeklődést nem keltett. A nyugati és északi államokban e mozgalom kapcsán a különféle levéltárak anyagáról egységes rendszerben a leltár-kötetek ezreit adták a kutatók kezébe s Németországban ez a munka még ma is lankadatlanul folyik, jóllehet, az inventarizáció az újkori nagytömegű anyagnál már megoldhatatlan kérdéssel találta szemben magát. Nálunk a nyugati inventarizációs lendület idejében, a mult század második felében szintén nagy tömegben kerültek napvilágra a levéltárak emlékei, de ezek a közlések — eltekintve azoktól a kisebbszámú esetektől, mikor egy-egy kérdés teljes anyaga látott napvilágot — ötletszerűen fölhalált és összefűzött adatokat öntött a kutató elé, nem egyszer még a levéltár megjelölése nélkül is. Az ilyen közlő munka nem tájékoztat magának az egész levéltári anyagnak terjedelméről és tartalmáról, az újabb kutatót tehát, aki nem tudja, hogy elődje mit és milyen szempontok szerint válogatott ki, nem mentesítik a levéltár átbúvárlásától. A régóta érzett hiányt kívánta betölteni a Magyar Minerva szerkesztője, Pasteiner Iván azzal, hogy a nyilvánított és ismertetett intézmények közé fölvette a levéltárakat is. A szakszerű adatgyűjtés gondos és fáradságos munkájában Kossányi Béla támogatta, kinek munkáját csak vidéki levéltáraink elhanyagolt viszonyainak s a hasonló törekvésekkel találkozó részvétlenségnek ismeretében méltányolhatjuk kellőleg. Az országos és központi jellegű hatóság levéltárak és gyűjtemények (Orsz. Levéltár, M. Nemzeti Múzeum Levéltára, Hadi Levéltár, Országgyűlés Levéltára, Egyetemi Levéltár) mellett hiánytalan sorozatot alkotnak a Csonkaország törvényhatósági (22 vármegyei és 11 városi) és hiteleshelyi (9 káp-talani és 2 konventi) levéltárainak ismertetései s ezeken kívül még 33 különféle megyei, városi és községi, 58 katolikus egyházi (ebből 41 szerzetesi), 34 protestáns egyházi és iskolai és 3 különféle testületi

levéltárról közöl a Minerva tájékoztató leírást. Különösen örömmel üdvözölhetjük a nagyszámú, eddig alig ismert egyházi levéltár bekapcsolását. Az ismertetésekből tájékoztatást nyerhetünk az egyes levéltárak kialakulására, összefüggő tartalmi sorozataira, gyűjteményeire, letéteire, a legrégebbi ügyirat vagy oklevél keltére s arra, hogy az iratokhoz vannak-e iktató és egyéb irattári segédkönyvek s hogy a levéltár a közhasználat rendelkezésére áll-e; a kutatónak tehát a rövid ismertetések is hasznos gyakorlati útbaigazítást nyújtanak. A meghatározott elvi keretek között is kitűnnek szabatoságukkal — csak példaként kiemelve — a Kecskemét város és Sopron vármegye levéltárainról közreadott ismertetések. A jövőben, a Minerva további kiadásaiban már nem fog nagyobb nehézséggel jární közhatalósági és egyházi levéltáraink ismertetéseit újabb és újabb pótlásokkal minél teljesebbé tenni. Az első vállalkozás gyakorlati tudományos eredményei s a köztudatban is gyökeret verő népszerűsége után a jövőben az adatgyűjtő bizonyára a levéltárfenntartók és kezelők részéről is teljes megértést és támogatást fog tapasztalni. Előbb-utóbb gondolni lehet a magán- (egyesületi, társulati, családi stb.) levéltárak bevonására is úgy, hogy a Minervában végül az ország teljes levéltárkatasztere foglalna helyet. Megnyugtató lenne, ha ez a munka továbbra is a szerkesztő Pasteiner s az adatgyűjtő Kossányi kezeiben volna letéve, akik talán arra is módot találnának, hogy a bővülő levéltár-kataszter a Minerva keretében önálló egységben, vagy legalább is külön csoportosításban jelenjen meg, ami a magyar történetkutató mindennapos kézikönyvévé válандó kataszter áttekintését és kezelését véleményünk szerint elősegítené.

Szabó István.

Az országgyűlés könyvtárának katalógusa. I. Közjog és közigazgatási jog 1866—1928. Dr. Panka Károly és dr. Trócsányi György közreműködésével szerk. dr. Nagy Miklós. Budapest, 1929. 8° LXIV. 517 l. — **II. Közgazdasági és pénzügyi irodalom.** Dr. Trócsányi György és dr. Spóner Ferenc közreműködésével szerk. dr. Nagy Miklós. Budapest, 1932. 8° LXXVI. 1335 l. Szegényes bibliográfiai irodalmunkban nagy úrt van hivatva pótolni ez a katalógus. Támogatni fogja a parlamenti könyvtár kutatóin kívül általában tudósainkat, mert a minuciózus gonddal megtervezett szakelrendezésben föllelhető címek megadják a tárgyi katalógust, mégpedig éppen a legmodernebb irodalomról, amely szegényesebben dotált többi könyvtárunkból jobbra hiányzik. Az igen szép történelmi anyag ugyan csak egy későbbi kötetben kerül feldolgozásra, azonban a jog-, gazdaság- és pénzügytörténetet már a megjelent kötetek tartalmazzák. Erre a beosztásra is vonatkozik a szerkesztő könyvtárigazgató mentegetőzése, hogy t. i. „egyesek talán fönn fognak akadni azon, hogy közgazdasági szakban fognak találni“ olyan műveket, amelyek más szakokba inkább illenének. Kákán csomót kereső nálunk is akad, a mentegetőzés tehát nem mondható teljesen fölöslegesnek, az aggodalmaskodással szemben azonban mi a kutatók főkövetelményét hangoztatjuk: legyenek meg a legszükségesebb modern munkák és legyenek ezek a katalógus alapján megtalálhatók. A parlamenti könyvtár állományáról csak elismeréssel lehet nyilatkoznunk, a katalógusban pedig a szakbeosztáson fölül a betűrendes mutató garantálja a könyvek föllelhetőségét, így a kutató főkövetelménye teljesítve van. A bibliográfust, ha a szakbeosztásban esetleg tévedésre bukkán, egyrészt az a régi igazság fegyverzi le, hogy alig van könyv, amelyet teljes joggal ne követelhetne magának két-három rokonszak, másrészt az a meggondolás, hogy a parlamenti könyvtár

és ennek megfelelően a katalógus is határozott célt szolgál. Ezt a feladatát a könyvtárvezetőség elejétől kezdve annyira komolyan vette, hogy pl. a tekintélyes számban beérkező szépirodalmi műveket más gyűjteményeknek engedte át megőrzésre; emiatt a könyvtár első nagyobb gyarapodásából, a Ghyczy-gyűjteményből az anyagnak alig fele jutott a parlament könyvállományába. Azóta a vásárlás, a külföldi parlamentekkel gondosan ápoltt csereviszony és az 1922 óta élvezett köteles példány-beszolgáltatás mind szakirányban fejleszti a könyvtárt, amely már évekkel ezelőtt a legnagyobb 12 hazai és 6 fővárosi könyvtár közé emelkedett. Történetét szerető büszkeséggel és alaposan írta meg az I. kötet bevezetésében N., ugyanitt adja a katalógus-készítés elveit. Kicsinyeseknek tűnhetnek ezek az elvek, amint sokszor kicsinyes, vagy mondjuk helyesebb szóval: aprólékos a könyvtárrendezés munkája, de enélkül az aprólékos munka nélkül hinárba vész minden kutató. Ez a tudat adjon erőt a megkezdett munka folytatására, többi könyvtáraink katalógusának kiadására és szolgáljon figyelmeztetésül arra, hogy a szintén aprólékos munkával készült „Petrik” folytatásának hiánya a magyar tudományos kutatást állandóan feszélyezi.

Török Pál.

Balanyi György: Montecorvinoi János. (Kl. a Történeti Szemle 1930. évf.-ből) 8° 32 l. Az egyház feudális hagyományaival ellentétben álló szerzetesrendek, a ferencesek és a domonkosok vitték be a keresztény középkor tudatába a népi pasztoráció és a közvetlen hittérítő tevékenység gondolatát. Ennek a gondolatnak gyorsan fellángolt eszménye készítette 1250 és 1350 között az említett két rend tagjait a közeli és távoli Kelet országaiba. A szépen indult akció azonban munkásságának tökéletes önfeláldozása dacára sem ért el döntő sikert, egyrészt mert a politikai és a közlekedési viszonyok bizonytalansága minden tekintetben lehetetlenné tette ezeknek a távoli katolikus egyházaknak a pápasággal való kapcsolatát, másrészt a két rendnek belső viszonyai is csakhamar meggátolták a misszionáriusok kellő utánpótlását. De még így, a végső siker nélkül is, a keleti missziók heroikus küzdelmekkel teli története egyike a keresztény középkor legszebb lapjainak. Méltán fordult tehát újabban a katolikus egyháztörténetírás érdeklődése ezen missziós törekvések felé. B. értekezése, amely alapos forráskritikán épül fel, a kínai franciskánus missziók megteremtőjével foglalkozik. A délitáliai származású franciskánus, Montecorvinoi János, kb. 1279 óta működött a közeli keleti missziókban. 1289-ben pedig IV. Miklós pápától a kínai hitelezésre nyert megbízást. Ide 1294-ben érkezett meg, s az uralkodók jóindulatú semlegessége mellett folytatta tevékenységét 1328-ban bekövetkezett haláláig. Az általa alapított virágzó misszióknak egyrészt az európai misszionáriusok utánpótlásának lehetőségének, másrészt az 1368-ban trónralépett új dinasztia vallási türelmetlensége vetett véget.

Tóth László.

Genzsch, Hans A. : Die Anlage der ältesten Sammlung von Briefen Enea Silvio Piccolominis. (Mitteilungen des österreichischen Instituts für Geschichtsforschung. XLVI. (1932.) 372—464. 1.) A tanulmány magyar vonatkozásaitól függetlenül módszertanilag is érdekes. Aeneas Silvius leveleit tartalmazó legrégibb levélgyűjtemény (München. clm. 12,725.) keletkezését, jellegét deríti ki írásvizsgálat alapján. Kilenc kéznek a munkáját ismeri fel a kéziratban. Ezek közül a legtöbbet szerepel Ludwig Scheiternernek, a császári kancellária egyik jegyzőjének kezeiről, aki Aeneas Silvius megbízásából és vele szoros együttműködésben állította össze a gyűjte-

ményt. A többi kéz munkája kiegészítő jellegű. A szerző Scheitler írásában két fokot különböztet meg a nagy „j” betű (J) kétféle írásformája, mint ő nevezi „fejlődése” alapján. Ezt a fejlődést kimutatja a gyűjteménynek tíz levélcsoportján, mindegyikben „a” és „b” fokot állapít meg. Kideríti, hogy a két írásmód közötti cezura 1444 nyárutója és kora ősze közé esik. A kézirat, megállapítása szerint, 1443 október elejétől 1446 november tájáig keletkezett. A levélcsoportok összeállításánál elsősorban irodalmi szempontok jöttek figyelembe, hiszen Piccolomini is azért bízta meg a levélgyűjtemény elkészítésével Scheitert, mert végre sikerült megfelelő érdeklődést találni a kancelláriában. De érvényesültek a levélcsoportok kiválasztásánál politikai-történeti megfontolások (például „magyar ügyek”), regisztráló megszokás és a véletlen is. Külön érdeme a szerzőnek, hogy Wolkannak hatvan hibás datálását, köztük nyolc magyartárgyú levélét (Wolkan XXVI., XXIX., Hédervári Lőrinc nádorhoz. LXXIII., LXXVIII. V. László király magyar párhíveihez. XCIII., Széchy Dénes esztergomi érsekhez. C., Thallóczy Máté szlavon bánhoz és Hédervári Lőrinc nádorhoz. CIII., egy magyar mágnáshoz, végül I. l. 45. sz. Cesarini levele E. S. Piccolominihez Budáról keltezve) és öt magyar vonatkozású levélnek (59., 186., XXIV., XXVIII., XXXVIII.) keltezését kijavítja. G. függelékben kiadja a Scheitler-féle gyűjtemény néhány Wolkan által figyelembe nem vett darabját, köztük ismét egy magyar vonatkozást (461—2. l.). Bár a dolgozat kissé nehezen tekinthető át, alapossága és eredményei folytán nagy figyelmet érdemel.

Kardos Tibor.

Quellen und Studien zur Geschichte der helvetischen Kirche.

I. Johann Stumpf: *Chronica vom Leben und Wirken des Ulrich Zwingli*. Zweite, stark erweiterte Auflage mit vier Tafeln. 1932. 8° 222 l. — II. Bernhard Sprüngli: *Beschreibung der Kappelerkriege*. Auf Grund des 1532 verfassten Originals erstmals herausgegeben von dr. Leo Weisz. Reformierte Bücherstube Zürich, 1932. 8° 64 l. Zürichben élő tudós hazánkfia, W. — aki technikusai alapképzettsége és foglalkozási köre mellett kitünően képzett, fáradhatatlan és szerencséskezű történetkutató is és mint ilyen, nagy szolgálatokat tesz a zürichi gazdag könyv- és levéltárakban bújárgató honfitársainak — hosszú évek óta kutatja a zürichi reformáció történetének még mindig nagy mennyiségben kiadatlan forrásanyagát s kritikái közzé és feldolgozó munkássága már számos új adattal, színnel, megállapítással gazdagította, illetőleg helyesbítette a svájci szövetség akkori nagy egyházi és politikai válságának képét, amellyel pedig az ottani történetírás eddig is igen behatóan és szorgalmasan foglalkozott. Az ő munkálkodásának gyümölcse ez a két becses kiadvány is, amelyekkel egy történettudományi szempontból sokatígérő vállalat indul meg, a szakszerűség teljes komolyságával, de szélesebb körök érdeklődésére is számítva. Az első kötet a Zwingli életéről és működéséről fennmaradt legelső részletes krónikaszerű feljegyzést tartalmazza. Volt egy időszak, amikor ennek a följegyzésnek a pusztá léte is kiesett a svájci történetkutatás tudatából, pedig akkor is ott volt a zürichi Zentralbibliothek nagybecsű kéziratkötetei között, mint a Brennwald—Bluntschli—Stumpf-féle krónikas triumvirátus híres és a régebbi svájci történetíróktól bőven kiharántott művének egyik legjelentősebb alkatrésze. A magyar reformáció történetével is többszörösen kapcsolatos Bullinger Henriknek, Zwingli zürichi utódjának és reformátóri műve ottani betetőzőjének 1562-i zürichi reformáció-történetét tekintette eddig általában úgy a történetírás, mint

Zwingli életének és működésének legelső részletes és hiteles rajzát. Holott a valóság az, hogy Bullinger ezt a Stumpf-féle, harminc esztendővel azelőtt keletkezett, tehát legközvetlenebb kortársi hitelű krónikát használta föl a maga művében száz százalékgig — ebből és más egykorú följegyzésekből csak kompilálva a magáét, amit különben őszintén be is ismer — s erősen apologétikus célzatának megfelelően ennek az anyagát gyúrta át és színezte ki, nehől túlságos szabadsággal. Stumpf eredeti dolgozatának kiadása éppen ezért már régi adóssága volt az egyébként gazdag és sokoldalú Zwingli-kutatásnak s ez a kiadvány ezt az adósságot mintaszerűen rója le. W. az eredeti régi svájci németiségében adja a fontos forrásszöveget, amely az eseményeknek egybeünnen is ellenőrizhető pontos és színezetlen előadásával s a krónikásnak Zwingli iránti teljes elismerése és halála mellett is minden „legendaképzési“ hajlam előnyös hiányával tűnik ki, a maga keresetlen, de erővel és léttel teljes egyszerűsége által pedig még mint írásmű is élvezetesen, néha monumentálisan hat. A kiadó bevezetése alapos forráskritikai tanulmány, jegyzetei — amelyek e második kiadás számára nagyban megbővített — a szakirodalomban való rendkívüli tájékozottságról tanuskodnak, a tovább kutatni akaróknak megbízható kalauzul szolgálnak, sőt a nem tudományos szempontból érdeklődők szükségleteit külön is figyelembe véve, Zwingli életének és irodalmi működésének olyan adatait is elég részletesen föl sorolják, a főszöveg megvilágosítására, amelyek a szakember számára tulajdonképpen már fölöslegesek. De a svájci ember, a maga fejlett történeti tudatával, az ilyen munkák iránt, úgy látszik akkor is érdeklődik, ha *nem* szakhistorikus vagy teológus és ha vallásfelekezeti nem is a krónika hőisének és írójának a táborába tartozik. A két kappeli „háború“ leírása — melyek közül tulajdonképpen csak a második járt vérontással s lett a zürichi állam és reformációja számára kicsi híján végzetessé — szintén közvetlen kortársnak a műve, szintén megbízható, részletes, színezés nélküli munka és szintén sokáig az volt a sorsa, ami az előbbinek : Bullinger teljes mértékben fölhasználta s elsőbrendű forrásértékét homálybaállította. A mindeddig kéziratban volt eredeti szöveg pontos kiadása tehát itt sem várható tovább magára s W. ezt is ugyanolyan gonddal, tudással és szeretettel végezte el, mint az előbbit. A magyar egyháztörténeti irodalom — ahol, egy sajátságos „aggszokás“ következtében, még mindig fel-felbukkannak olyan, egyébként becses forráskiadványok, amelyek a bevezetéssel és a jegyzetekkel járó tudományos kötelességeket vagy a lehető legfelszínesebben intézik el, vagy egyáltalában tudomásul sem veszik — jól tenné, ha különös figyelmet fordítana a publikálási módszer és forma tekintetében is ezekre a kiadványokra, amelyek pedig nem is céhbéli „egyháztörténész“ kezéből kerültek ki.

Révész Imre (Debrecen).

Scheel, Helmuth : Die Sendung des polnischen Gesandten von Stadnicki an die Pforte (1733—1737). (Mitteilungen des Seminars für Orientalische Sprachen zu Berlin, 1932., XXXV., Abteilung II, 177—194 l.) Török palaeographiai dolgozat, mert S. a tanulmány központjává tett levelet facsimilében, a német fordítás mellett török szöveggel közli, de maga az ügy, Stadnicki szereplése is érdekes. Ez, 1730 óta mint II. Ágost lengyel király rezidense tartózkodván Konstantinápolyban, az uralkodója halálát követő lengyelországi párt harcok alatt a francia párt jelöltjét, Leszczyński-t szolgálta. Összeköttetésbe került a francia követtel (Villeneuve) és Rákóczi-val, akik mindketten támogatták őt az osztrák és orosz kormányok jelöltjével,

a későbbi III. Ágosttal szemben. Feladata az lett volna, hogy a portát jelöltjének elismerésére bírja. A porta azonban mindaddig, míg a királykérdést maguk a lengyelek nem tisztázták, nem akart állást foglalni, amikor pedig Stadnicki is III. Ágosthoz pártolt át, addigi politikáját mintegy igazoltnak látva, még inkább kitartott semlegessége mellett. A dolgozat egyben adalék az újabban sokat emlegetett magyar renegát, Ibrahim mütefferika, az első török nyomda felállítója életéhez is; egy latinnyelvű levelét, melyet a lengyel rezidenshez intézett, S. — a levél őrhelyének megjelölése nélkül, (magánértésteése szerint: Staatsarchiv, Dresden, loc. 3553. vol. II.) — facsimilében közli.

Fekete Lajos.

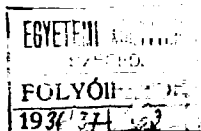
Borghetti, Giuseppe: L'ambasciatrice di Cavour. Prof. Maglione editore. Milano, 1930. 4° 191. + XXV. 1. Nem módszeres történeti munka, hanem E. Ludwig modorában regényes élénkséggel megírt könyv. A cím szerint Cavour unokahúga, Nicchia volna a mű főhőse, a valóságban azonban Cavour áll a központban és Nicchia szerepe csak epizódjellegű. Cavourt azonban nagyon jól megismerhetjük ebből a regényes rajzból, mert B. érdekesítően festi egész lelki fejlődését. Látjuk, miként alakul át a fegyelmet nem tűró, szélsőséges liberális eszmékért lelkesülő ifjú Párizsban komoly politikussá, kinek állandó célja Ausztria izolálása és a szövetség létrehozása Napoleon és Piemont között. Közvetítőül felhasználja Nicchiát, Castiglione grófnét. Mesteri kézzel festi B. az eszes, hazafias és szép nő küzdelmét az ellenséges császárnéval és az ingadozó jellemű Napoleonnal. Nem kevésbé érdekes Cavour hullámzó lelki indulatainak rajza, a francia és osztrák udvar leírása. Általában a történeti események leírásával kevés újat nyújt a munka, de annál jobban megragad bennünket a személyek, helyzetek és a forrongó olasz társadalom rajza.

Miskolezy István.

Válasz Erdélyi László „Észrevételeire.” Elveimmel ellenkezik, hogy elhangzott bírálatokkal vitába bocsátkozzam, mivel azonban Erdélyi részéről már értek támadások, kénytelen vagyok néhány megjegyzést tenni észrevételeire. Aki hasonló kérdéssel foglalkozott, tapasztalnia kellett, hogy intézmények átvételére ritka esetben talál az ember megdönthetetlen bizonyítékokat. Éppen ezért már a bevezetésben kifejeztem, hogy nem tartom magam fellebbezhetetlen fórumnak. Tanulmányomban többször hangsúlyozom, hogy egyes intézményeknél csak a gondolat az átvétel, a fejlődés a magyar viszonyoknak megfelelően ment végbe, másutt viszont a nápolyi viszonyok csak lökést adtak a csirájában meglévő magyar intézmény fejlődésének. Amiket Erdélyi 1—5. pontjaiban felsorol, azokról sohasem állítottam, hogy Anjou-királyaink nálunk megvalósították volna, az aranyforintot firenzei származásúnak mondom, a 7-ik pontban pedig ugyanazon a véleményen vagyok, mint Erdélyi. Az „idevetődő” néhány nápolyit nem lehet lebecsülni. A Drugetek Nápolyban zászlósurak és az udvarnál előkelő szerepet visznek. Károly Róbert és Nagy Lajos is értékelték működésüket és három Druget viselte uralkodásuk alatt a nádori méltóságot. Ez nem véletlen dolga, hanem — miként tanulmányomban kifejtettem — a király a féktelen oligarchák leverése után felhasználta őket, mint Demeter mester munkatársait, reformjai keresztülvitelében. Magyar származású nádor esetleg kerékkötő lett volna. Csak ennyit kívántam válaszolni, teljes egészségükben fenntartva fejtegetéseimet, míg azokat komoly érvekkel nem sikerül megdönteni.

Miskolezy István.

Kiadásért felelős: Dr. Domanovszky Sándor.

	Lap		Lap
<i>Woyciechowsky J.</i> : Sipos Pál élete. (<i>Jó T.</i>)	467	<i>Magyar Minerva</i> . VI. k. (<i>Szabó I.</i>)	474
<i>Közi-Horváth J.</i> : Alexovics Vazul, a legnagyobb pálos szónok. (<i>Eckhardt S.</i>)	468	<i>Nagy M.</i> : Az országgyűlés könyvtárának katalógusa. I—II. (<i>Török P.</i>)	476
<i>Vándor Gy.</i> : Olaszország és a magyar romantika. (<i>Halász G.</i>)	468	<i>Balanyi Gy.</i> : Montercorvinoi János. (<i>Tóth L.</i>)	477
<i>Thim J.</i> : A magyarországi 1848—49-i szerb felkelés. (<i>Horváth J.</i>)	469	<i>Genzsch, H. A.</i> : Die Anlage d. ältesten Sammlung v. Briefen Enea Silvio Piccolominis. (<i>Kardos T.</i>)	477
<i>Pozder K.</i> : Leiningen-Westerburg Károly gróf. (<i>Gyalóka J.</i>)	470	<i>Weisz, L.</i> : Quellen u. Studien zur Geschichte d. helv. Kirche. (<i>Révész I.</i>)	478
<i>Lelkes I.</i> : A magyar-francia barátság aranykora. (<i>Bariska M.</i>)	470	<i>Scheel, H.</i> : Die Sendung des polnischen Gesandten v. Stadnicki (<i>Fekete L.</i>)	479
<i>Theurewk-Pallaghy A.</i> : Az egyedüljáró. (<i>Balanyi Gy.</i>)	472	<i>Borghetti, G.</i> : L'ambasciatrice di Cavour. (<i>Miskolczy I.</i>) ..	480
<i>Kováts A.</i> : A kecskeméti jogakadémia történetéhez. (<i>Varga Z.</i>)	473	<i>Miskolczy I.</i> : Válasz Erdélyi László „Észrevételeire“ ..	480
<i>Schilling R.</i> : Dunakömlőd és Németkér története. (<i>Pleidell A.</i>)	473		

KARÁCSONYRA JELENIK MEG:

A MAGYARSÁG NÉPRAJZA

E munka megjelenésével új korszaka kezdődik el a magyar népi értékek igazi gondozásának. Záloga egyszersemind jövő életünknek, mert csak népies kincseink megbecsülésével menthetjük meg azt az erőt, ami alapját képezte multunknak és rendíthetetlen támaszunk lesz a jövőben.

A munka négy hatalmas kötetből áll. Az első kötet már karácsonyra megjelenik. — Több ezer illusztrációval. — Ára 80 pengő. — Megrendelhető kedvező részletfizetésre is.

KIR. MAGY. EGYETEMI NYOMDA
BUDAPEST VIII, MÚZEUM-KÖRÚT 6. (GÓLYAVÁR)

KÁROLYI ÁRPÁD EMLÉKKÖNYV

Történetíróink doyenjének nyolcvanadik születésnapja alkalmából Társulatunk elnöke nyújtotta át ezt az Emlékkönyvet, amely Szekfü Gyula tollából méltatást közöl a tudós jubilánsról és azonkívül 35 különböző értékes történeti tanulmányt tartalmaz.

Az 590 lap terjedelmű Emlékkönyvet, amelynek bolti ára 20 P, Társulatunk tagjai a Társulat titkári hivatalában 12 P kedvezményes áron szerezhetik meg.

ELŐFIZETÉSI FELHÍVÁS.

Sok olvasónk és könyvtár birtokában megvannak a
FELLNER—KRETSCHMAYR-féle

DIE ÖSTERREICHISCHE ZENTRALVERWALTUNG

című nagy mű első kötetei. Mint értesülünk, 1934 február havában megjelenik F. WALTER szerkesztésében a sorozat VI. kötete (II. rész, 3. kötet), amely Mária Terézia uralkodása második felének (1760—1780) okmányait tartalmazza. Az 500 oldalt meghaladó terjedelmű kötet, amelynek bolti ára 50 schilling lesz, előfizetés útján 40 schillingért szerezhető meg.

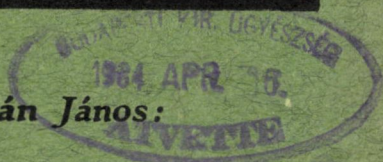
Ez az összeg pengőértékben is befizethető a kiadónak, (Ad. HOLZHAUSENS NACHFOLGER, Wien, VII. Kandlgasse 19—21.) a m. kir. postatakarékpénztárnál levő 13,281. számú csekkszámlájára.

1874

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

A VÁLASZTMÁNY MEGBIZÁSÁBÓL SZERKESZTI
DOMANOVSKY SÁNDOR, HAJNAL ISTVÁN
ÉS MÁLYOSZ ELEMÉR

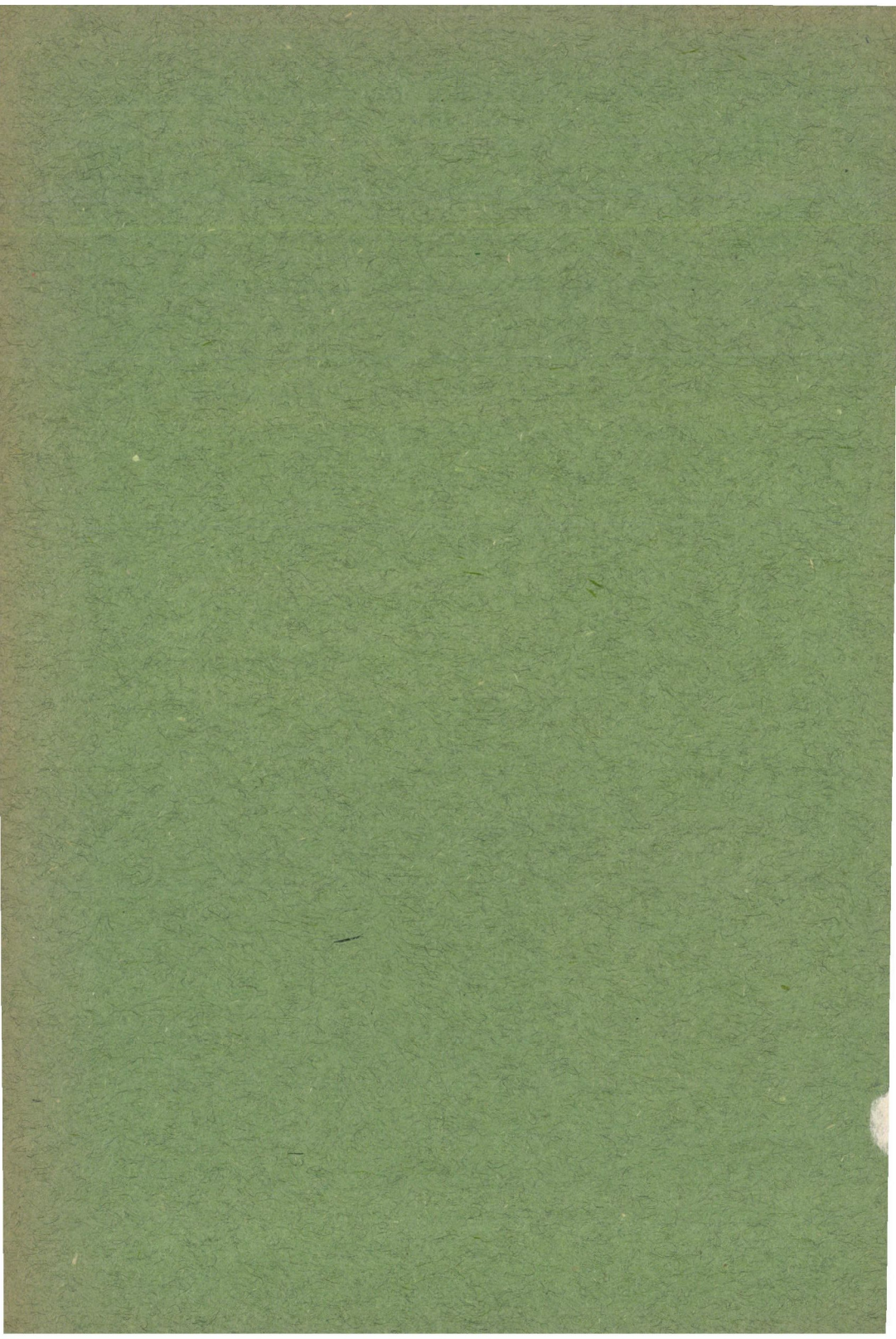

Bakács István János:

A sómonopólium Magyarországon III. Károlykorában

Különlenyomat a Századok 1933. évi Pótfüzetéből

A „gladius divinitus ordinatus“.

(Megjegyzések a német koronázási formula keltéhez.)

Az az értelmezés, melyet a német koronázási szertartás így definiált kardjelvényének „Attila's Schwert“ című dolgozatomban adtam, s hosszas töprengés után adni kénytelen voltam, első pillantásra és első hallásra bizonyonnan fantasztikusnak hangzik. Magam tudom ezt legjobban; tisztán emlékszem arra a képzethangulatra, mi idevágó kutatásaim kezdő stádiumában kísért. Bartoniek Emma a Századok 1931. évfolyamában (168—176. l.) megjelent ismertetése a természetes szkepszisnek nyomatékosan kifejezést is ad. A kardjelvény szerinte — s így értette eddig mindenki, eleinte magam is — a püspökök áldása folytán válik „divinitus ordinatus“-szá.

Különböző középkori szövegekből vett jegyzeteim tereltek eleinte csak kíváncsiságomat, majd teljes igyekezetemet a „divinitus“ határozószó értelmének pontosabb megfigyelése felé. Ezek a helyek t. i. *kivétel nélkül* olyan jelentést visszahangoztak, mi a fenti, kézenfekvőnek látszó magyarázattal sehogyan sem fért meg. Eléggé hosszú ideig foglalkoztatott ez a kérdés. Idézeteim száma lassan majd százra nőtt, de a most már körülírt célkitűzéssel gyűjtött anyag sem akart más értelmezést engedni. A „divinitus“ szó minden egyes esetben közvetlen, tevékeny isteni beavatkozásra vallott, úgyhogy végül is meg kellett ezt a sokszoros és beszédes tanúságot szívlelnem s elfogadnom, hogy a formulakészítő, a német koronázási szertartás kardjelvényét az istenség által ordinátnak, tehát isteni származásúnak tartotta. (Bartoniek Emma isteni rendeltetéséről beszél, mintha a divinitus jelző volna s nem adverbium). Valamennyi idézetem közlésének lehetővé tételét e helytt igazán nem kívánhatom; valóságos merénylet volna a folyóirat szokásos terjedelme ellen, s a kételyt talán mégsem tudnám maradék nélkül eloszlalni. Bizonyára többet jelent, ha az „auctoritas prudentum“-hoz folyamodom s ismertetőmet, de egyúttal *valamennyi historikusunkat* is felkérem, hívják fel figyelmemet olyan javaközépkori forrás-helyekre, melyek a divinitus-kifejezés prózaibb, a formula-

szöveggel kapcsolatban általában elfogadott, nem szigorúan transzcendens jelentését megengedhetővé teszik. Az én megfigyelésem és tapasztalatom szerint : *divinitus* = *a Deo*.¹

Látva a Bécsben őrzött ú. n. Nagy Károly-szablya, a *de facto* használt német kardjelvény külsejét s konstatálva a darab honfoglaláskori magyar eredetét, természetesen még nagyobbra nőtt az érdeklődésem a *divinitus ordinatio* igazi tartalma iránt. Azonnal megvillant tudatomban a Hersfeldi Lambert említette, német földre került Attila-kard emléke. Az „Isten kardja“-é, a világalom szimbolumáé. Hová illett volna jobban, mint a császári méltóságra középkori gyakorlat szerint egyedül hivatott német király kezébe? Mikor fogalmazták a formulát, illetve a belefoglalt kardallokúciót? Ez volt az első és legfontosabb kérdés.

A német formula szövege reánk maradt és évszázadokon át használt formájában Georg Waitz véleménye szerint a X. század végéről való.² Felesleges talán hangsúlyoznom, mennyi tételődésembe került, míg ezt a nagyszúlyú megállapítást kétellyel mérészeltem illetni. Ennél csak egy valamit kell nyomatékosabban kiemelnem, hogy t. i. a szkepszis éppen nem a kardjelvény magyar eredete miatt támadt fel bennem. Ezt a tényt következtetésem köréből egyelőre kizárva állásfoglalásom szigorúan a birodalmi lándzsa éppen ezidőbeli elsőségéből következett. Maga Waitz is elismerte, hogy a legalább is II. Henrik trónfoglalása idején (ki a hatalmat „*cum dominica hasta*“ vette át) a lándzsa a formulászöveg kardjelvényének helyébe lépett.³ Amint ez kétségtelen is mindenki előtt, ki a források kérdőjelnélküli készsége tekinteti irányadónak. Hogy a német formulának a koronázás és felkenés tenné a lényegét, pusztá belemagyarozás s a később kialakult tényállás visszavetítése a formula ifjúkorába. A szöveg egyházi kézből származó fogalmazvány lévén, magától értetődik, hogy a koronát kiemelni iparkodik. Olyan

¹ Éppen úgy, mint a francia „*divinement*“ eredetileg *par Dieu*, *par la puissance*, *par la volonté de Dieu*-t jelent. Larousse : *Grand dictionnaire universel*. VI. 973. lap. A jelentés nb. egészen kijegecesedtetten öröklődött át már az ókorból. V. ö. a Nagy Konstantinusra vonatkozó „*divinitus promissa victoria*“-t (Paneg. latini ed. W. Baehrens p. 291. paneg. XII. 33.) s számos más forráshelyet, melyet Alföldi András egyetemi tanár úr szivességének köszönök. Ezeket helyszüke miatt ugyancsak nem idézhetem. V. ö. még Forcellini *Lexikon-át* (1858—1879). II. 768. l. s mindenekelőtt a *Thesaurus Lingvae Latinae* V. k. 1617—1618. l. felsorakoztatott példákat.

² *Die Formeln der deutschen Königs- und der römischen Kaiser-Krönung*. Göttingen, 1872. 29. l.

³ Waitz—Seeliger : *Deutsche Verfassungsgeschichte* VI. 297. l.

szigorúan egyházi aktusnak pedig, mint a felkenés, egyenesen királykreáló jelleget tulajdonít. Egyidejűen lerontja azonban az „Unguo te in regem etc.“ szavak döntő értelmét az örökösödési jog ékesszavú hangsúlyozásával s a koronát végeredményben mégis csak jelvénynek, szimbolumnak tekintve, a hatalomadás lényeges tartalmát a kardövezéshez fűzi: *Postea ab episcopis insem accipiat et cum ense totum sibi regnum fideliter ad regendum sciat esse commendatum.*¹

Waitz a tényállást mindenestre logikusan látta, mikor a II. Henrik-féle hatalombaiktató lándzsaátruházást a formula kardátadással összeférhetetlennek tartotta. Az ordószöveg szavait elvégre nem lehet súlytalanoknak tekintenünk, a fogalmazás idejére nézve bizonyára nem. Vagy a lándzsa ruházza át a főhatalmat, vagy a formula kardja. A kettő egyidőben semmiképen sem. A szöveget kismizmizni próbálni olyanféle hipotézissel, hogy a formula egyházi szer-tartást ad, a lándzsa ellenben világi jelvény, lehet igen kényelmes eljárás, Diemantól Bartoniekig jó néhányszor tettek is kísérletet vele, de a konstruált szemfedő alól kicsendül az egykorú forrás elnyomottan is félreérthetetlen tanúsága. A két rendszer nem lehet egyidejű s elméletlenek a kutató szemében csak addig van jogosultsága, míg a tényeket magyarázza, vagy a forrásvakuumokat áthidalja. Hiteles kútfő ellenében semmit sem tehet. Ám foglalkozunk ezzel a kérdéssel egy kicsit részletesebben.

A *cum dominica hasta* történt német hatalomátadásra nézve olyan kiáltó adatot, mint Thangmaré a Vita Bernwardiban, igaz, többet nem ismerek. Annál sűrűbben derül azonban

¹ Waitz i. m. 40. l. Ezután következik maga az allokúció. *Accipe gladium per manus episcoporum etc.*, melyet Bartoniek Eichmann nyomán (Die sog. römische Königskrönungformel. Historisches Jahrbuch, 1925. 534. l.) a 21. számú augsburgi kodexből idéz. Ebben a szövegezésben, a Waitz felhasználta ugyancsak augsburgi eredetű müncheni kodexen kívül az egyetlenben a sok közül, *de manu* áll *per manus* helyett. Ami esetleg alkalmas lehet a püspöki átadás jogforrásvoltának halvány aláhúzására, míg a *per manus* talán egy árnyalattal jobban érezteti a közvetítő jelleget. A kéziratok abszolút többsége mindenestre az utóbbi mellett dönt. A 21. sz. augsburgi kézirat s a Waitz-féle müncheni kodex (Cm. 3909) képviselte szövegpár, ami a tulajdonképpeni formula részlet, amugy is esonkább változatot reprezentál. Mindkettő kihagyja pl. a kardátadást megelőző *Deus Dei Filius* imát. Eichmann bizonyára csak azért támaszkodott éppen erre, mert valamennyi közül ehhez adott a legkönnyebben hozzáférni. Maga hangsúlyozza, hogy nem ediciós szöveget ad (u. o. 527. l.) s a különbség ugyan nem tartozik a kérdés lényegéhez, de mégis szokásosabb és helyesebb Waitz kiadása mellett maradni s azt idézni.

ki ugyancsak egykorú forrásokból, hogy az utolsó száz s az első frank császárok országok feletti hatalmat lándzsa alakjában adtak vagy vettek át, ez volt szemükben a szuverénitás külső jele, mi döntő és világos a posteriori bizonyíték a birodalmi lándzsa elsőségének nem éppen az 1002-ik évre korlátozott volta mellett. A Thangmar-feljegyzete tényállásnak bizonyára voltak előzményei és későbbi fejlődésfázisai is, melyeket különben nagyrészt önmagukban is ismerünk.

Hogy a lándzsajelvény az első magyar királyok kezében is német hatás alatt jelenik meg, egészen kétségtelen, valamint az is, hogy a 973-i quedinburgi követjárás után kialakult német-magyar kapcsolatok fetűnően szoros voltak történetírásunk elismerte és kifejtette ugyan, de aligha húzta alá kellő erővel.¹ Messze ragadna a tárgytól, ha erre részletesen kitérnénk, de nem lehet eléggé hangsúlyoznunk, mennyire rokon utakon jár és alakul a német s a fiatal magyar udvar természetrajza ebben az időben, mennyire nem üres szó a Szent István-féle „antiquos ac modernos imitantes augustos“ megállapítás.² Ebből pedig világosan következik, hogy

¹ Balogh József nagyértékű korábbi dolgozatai (v. ö. Századok 1932. 156. l. I jegyz.) s legutóbbi összefoglalásában (u. o. 152—168. l.) kétségkívül bátor és új utakat jár. Az egész milieuból, különösen pedig Thietmar alább is idézett tudósításából azt olvassa ki, hogy „tervszerűen és kegyelemből“ III. Ottó emelte királlyá s „erős közvetítéssel“ ő kormányozza Magyarországot. (u. o. 164. l.) „A magyar királyság ez attributumok és szimbolumok“ (t. i. a koronázás) erején összefonódott III. Ottó birodalmával és a Róma-eszmével. (167—8. l.) S hogy Szent István a „pápa kezéből“ de „a császár rendeletére“ nyerte el a koronát. (166. l.) De bár kiindulásul megemlíti, hogy a császár a *német* birodalmat akarta — elődeinél tudatosabban — világbirodalomná tágítani (155. l.) s hangsúlyozza, hogy tragikuma elsősorban korai halálában rejlett (157. l.), még ő sem emeli ki eléggé, hogy a magyarságra egyelőre alig veszedelmes, mert nemzetekfeletti, Róma-koncepció mennyire az ifjú császár személyéhez volt kötve s az alatta külföldre plántált intézmények azonnal mennyire német színezetet ölthettek egy más szellemen gondolkozó utód korában és kezében. Ime II. Konrád ellen Szent Istvának már fegyvert kellett fognia. Nyers fogalmazásban azt mondhatnók, hogy a keresztény és függetlenségét megőrizni képes magyar királyság aránylag nyugodt berendezhetése Szent István örökletes hatalmán és ellentmondást nem tűrő egyéniségén kívül mindenkélt III. Ottó személyes adottságának köszönhető. A zökkenők, az új rendnek a német elemektől való megtisztítása, rengeteg vér árán, csak Szent István halála után következett el, már szerencsére olyan időben, mikorra az Augsburg előtti egészen féktelen keleti nemzedék kihalt. A szoros német kapcsolatok legnyomatékosabb hangsúlyozása mindenesetre elemi tartozásunk a történeti igazsággal szemben.

² Erre és némely következőkre nézve v. ö. Károlyi Emlékkönyv. 536—45. l.

a német koronázó szertartásokból meglehetősen bizonyossággal lehet következtetni a hazaiakra és viszont, s hogy ezt a szempontot a következőkre nézve mindaddig, míg a parallel fejlődés meg nem szakad, jól emlékezetben kell tartanunk.

Teljesen egyet kell tehát értenem Bartoniekkal Szent István koronázási szertartása német mintájának feltételezésében és elismerésében. Csak abban térünk azután el, annál merevebben, egymástól, hogy ő az ú. n. német formula átvételét vallja, magam pedig nem hihetvén a szöveg akkora elkészült voltában csak általában az 1000 körüli német szertartástípusról mernék beszélni. Ezt a típust a VIII. századbeli angolszász ú. n. Egbert-formula útmutatásában véltem megadottnak, lévén ez az egyetlen korai kánon, mely a szent lándzsával összefér s az egyedüli, mely a német szöveggel, egész alkatában igazán közeli rokonságot mutat; tehát miután nem egy más jel is mellette szól, logikusan tekinthető a későbbi birodalmi ordó közvetlen anteaktájának. A lándzsa hangsúlyozása, mondjuk, hogy az én fixa ideám, de a szövegrokonságot már igazán nem én állapítottam meg, ez nem kisebb kutatónak tűnt fel, mint a szövegértelmezés terén rendkívüli érdemeket szerzett és alapvető munkát végzett Schreuer tanár,¹ csak nem vagyok persze hajlandó két évszázadot átugorva, az angolszász rokonság gyökerét Alcuinig s Rabanus Maurusig vinni vissza, mint Bartoniek teszi. Ezek a korai hatások magyarázhatják a 869-iki ófrank ordó némely egberti imáit, esetleg a X. századbeli ú. n. Ratold-formula sűrű angolszász hegeit,² de nem a német szövegezés alkati és szövegrokonságát. Miért nem leljük fel Egbertet a Nagy Ottó koronázásáról reánk maradt Widukind-féle szertartásban? Ez valamivel mégis közelebb áll Alcuin korához. Erre következett azonban az a Waitz-említett nagy angolszász papi emigráció, mely Edith királyné kíséretében a dánok dúlásai elől menekülve, Németországot éppen Nagy Ottó idejében lepte volt el; ugyanakkor, mikor felmerül a szent lándzsa. Egy egész egyházi nemzedék mégis csak valószínűbben ültethette át a Szigetország formuláriját,³ mint egy-egy bármilyen nagynevű egyéniség, s miért volna ezeknek a kezdő karolingkori szereplőknek igazi hatása, éppen csak két évszázad múltán

¹ Die rechtlichen Grundgedanken der französischen Königskrönung. Weimar, 1911. 10. l.

² V. ö. Waitz, i. m. 20. l.

³ Pilgrin püspök, a pápához intézett jelentése szerint, Magyarországra küldött térítőit olyan utasításokkal látta el, „quemadmodum in gestis Anglorum didici“. Endlicher: Monumenta Arpadiana 132. l. V. ö. Pauler: A m. nemzet története szt. Istvánig. 104—5. l.

jelentkező? Mindezek feltevések, de kétségkívül nagy valószínűségkülönbséggel. S a Nagy Ottó korabeli átvétel lehetőségjellege is erősen eltolódik a valóság felé, ha Egbert szövegét s a németet egymás mellé tesszük. Ekkor egyszerre kiderül, hogy a német szövegezőnek az ivreai formula mellett, Egbert utasítását fogalmazó munkájának egész tartama alatt kezeügyében kellett tartania. A két szöveg rokonsága s a rokonság egyedülálló volta t. i. már kétségtelen tény.

Ugyancsak tény a magyar krónikában szóserint idézett *Esto dominus fratrum tuorum-részlet*, a Jákob-áldás, kapcsán¹ (minek jelentése Béla herceget annyira felháborította), hogy Salamon koronázása, jóllehet kétségkívül német hatás alatt, de angolszász ordo szerint történt; amiből azt hiszem, joggal következtettem az ú. n. német formulának a német gyakorlattól még ekkor, a század derekán is idegen voltára. Ezeket a szavakat t. i. a német szövegező *Prospice-imája* nem tartalmazza; tehát a német formulából nem voltak átvethetők. Az angolszász jelleget ilyenformán Bartoniek is kénytelen elismerni, de az átvételt, úgy látszik, valami véletlennek tulajdonítja, mert ebből, szerinte, nem következik a német formula el nem készült volta.

„Hiszen — folytatja — Szent István koronázásán bizonyára szintén német mintát követtek s itt akklamáció is volt, már pedig Egbertben ez *nincs*. Van ellenben a német-római típusban. Ha tehát a németet követő magyar gyakorlatból akarnánk visszakövetkeztetni a német mintára, akkor Szent Istvánnak 1000-ben történt koronázása a német-római típusra mutatna!“

A felkiáltó jelet nem én tettem a mondat végére, de bizvást én is tehettem volna. Itt t. i. már adatbéli elsiklásra kell reámutatnom. Nem beszélve arról, hogy az akklamáció tényét az uralombaiktatás annyira magától értetődő kísérőjének kell tartanunk, hogy ez alapon semmiképen sem mernénk valamely formula ekkor vagy akkor használt voltára következtetni, az amúgyis erőtlen érv egészen megsemmisül, ha megállapítjuk, hogy az Egbert-ordónak bizony éppen úgy van akklamációs előírása, mint a németnek.² Ismertetöm

¹ M. Florianus: *Fontes domesticci*. II. 163. l.

² *Et dicat omnis populus tribus vicibus cum episcopis et presbyteris: Vivat rex N. in sempiternum. Tunc confirmabitur cum benedictione omnis populus et osculandum principem in sempiternum dicit. Amen. Amen. Amen.* (A jumiègesi kodexben az utóbbi mondat helyett: *Et veniet omnis populus ad osculandum principem sempiternum etc. áll.*) Martène: *De antiquis ecclesiae ritibus*. II. 599. l.

tehát egészen légüres térbe téved, ha ezen a címen akarja Szent István koronázását s a német formulát összekapcsolni. Ettől ugyancsak élhetek volna akkor az Egbert-szöveggel is. Lássuk, nem lehet-e az utóbbit több valószínűséggel gyanúba fognunk ?

Szent István koronázásáról, sajnos, olyan keveset tudunk, hogy az akkori szertartást valamelyik ismert ordóval aszociálni nagyon nehéz és kényes feladat. De némileg megkönnyebbül, ha sikerül az egykorú német gyakorlatról valamennyire tiszta képet szereznünk. Ezen a fokon vissza kell tehát idéznünk, amit az 1002-iki német hatalomátadásról hallhatunk, mely, mint hangsúlyoztuk, a szent lándzsa képében történt. Ac deinde — folytatja Thangmar és idézi Bartoniek — rite omnibus peractis cum maximo tripudio universorum . . . illum . . . unxerunt.¹ Világos, mondják a lándzsaordó ellen berzenkedő kutatók, hogy itt két aktusról, egy világról (lándzsaátadás) s egy egyháziról (felkenés) van szó s csak ez utóbbi nyert helyet az egyházi eredetű német formulában, mely tehát a lándzsa kétségtelen szerepe ellenére is lehet ilyenformán III. Ottó korából eredő. Íme, a magyar koronázásnak is vannak és pedig igen nevezetes részei : a kardvágás, az aransarkantyús vitézek felavatása, sőt maga a koronázási eskü is, melyeknek semmi nyomuk a magyar koronázás egyházi szertartásait szabályozó XV. századi, sem pedig a XVI. századtól irányadó, Pontificale Romanum-béli formulákban (Bartoniek). Ez mind igaz és vitathatatlan.

De e szertartásrészletek egyike sem állítja, s nem is állíthatja önmagáról, hogy a hatalomátadás ténye benne összpontosulna, amint erősíti azt Thangmar a szent lándzsáról. Mindezek a formulának, hogy úgy mondjam kapcsolt részei, melyek végrehajtása, legalább is eredetileg, nem királykreáló jellegű. Még a koronázási eskü sem ilyen. S világos, hogy a szöveg, különösen miután a szertartásrend a Pontificale Romanum-ba is felvételt nyert, petrifikálódott és önmagukban igen fontos részletek is csak a formulán kívül helyeződhetek el. A középkori magyar királyt nem a letett eskü avatta keresztény uralkodóvá, hanem a végrehajtott s a formulában szabályozott koronázási szertartás. Az ő kezében a korona vagy a lándzsa képviselte a lényegét, a X—XI. századi német uralkodó birtokában pedig bizonyosan a lándzsa. Hogyan képzelhető, hogy éppen ez a jelvény ne lenne benne a formulában, sőt, hogy az előírás ugyanakkor

¹ MG. SS. IV. 775. 1.

a „divinitus ordinatus“ karddal kísérelné meg a „totum regnum“ átruházását? Thangmar deinde-je éppen nem szükséges, hogy két elkülönített aktust válasszon el egymástól, a szöveg a végrehajtó tényezők között sem tesz semmi megkülönböztetést. Néhány sorral alább Kunigunda királyné paderborni koronázása leírásakor ugyancsak kettős cselekményről „corona et benedictio“-ról hallunk, de ugyan kinek volna kedve a koronázás és benedikcióra vonatkozóan külön formulárét tételezni fel? Amint az áldás a felkenés fogalmi és szigorúan egyházi természetű párja, úgy felel meg viszonylag a királyné megkoronázása a szent lándzsa férje által történt birtokbavételének, mely utóbbi mellett meg lehetett említeni, hogy a szertartáson egyéb is történt (rite omnibus peractis), de mindenesetre éreztetni kellett, hogy a lándzsa a lényeg, az uralom teljessége. Mit adhatott volna ezután egy külön egyházi szertartás az uralkodónak? Tulajdonképpen semmit. Ennyire szűkre szorítani a XI. századbéli német egyház szerepét pedig mégsem lehet. A fungáló mainzi érsek mindenekelőtt egyházfejedelem, s ha már kétségtelen volt, hogy a regia potestas-t, az eredetileg világi jelentésű lándzsával kell átadnia, neki s az egész német egyházi rendnek azon kellett lenni, hogy a tulajdonképpeni egyházi aktus, a felkenés, szükségszerű kiegészítője legyen a hatalomátruházó ünnepségnek. Ami annyit jelent, hogy lándzsaátadást és felkenést egybe kellett foglalniok, hogy egy és ugyanazon formulaszövegnek kellett irányítóul szolgálni mindkét cselekmény végrehajtását illetően.

Szóról-szóra úgy, mint a Widukind-leírta 936-i aacheni szertartáson tapasztaljuk, mely szintén nem volt egészen egységes szellemű. A világi és egyházi réteg világosan meg volt még benne különböztethető, anélkül, természetesen, hogy a forrásírónak csak eszébe is jutott volna kettős aktusról beszélni. Az egyházi felkenés ez esetben az insigniasorozat átadását cezúraszerűen megszakította. I. Ottó fejét csak azután érte a szentelt olaj, miután a világi jelvényeket: a kardot, palástot, armillákat, jogart és botot átvette volt. S legvégül illesztették már felkent homlokára a koronát. Ez igazán két szertartás, egy világi s egy egyházi eredetű kontaminációja, minek kiütöző voltán az egyház, amint megfelelő hatalomra tett szert, tüstént segített is. A német formulában már első helyre került a felkenés s az egyelőre záróaktusnak maradt koronázással karöltve — mint már Schre. er kiemelte¹ — egységes cselekménnyé kovácsolta

¹ Die rechtlichen Grundgedanken. 105. l.

a szertartást. A később fogalmazott ordókban pedig, melyek kizárólagos egyházi diktandóra készültek (ilyenek az összes kései császárordók), a korona ismét a felkenés tőszomszédságába nyomult s feltétele az aktus lényegét tulajdonképen be is fejezte. A világi eredetű jelvények már inkább csak reminiscenciák minőségében sorakoztak fel a szigorúan egyházi felkenés és koronázás után. Erre az időre nézve csakugyan már a német formuláról is állítható, hogy a két utóbbi tette a lényegét; ez az a fokozat, mikorra a tényállás, az egyház diadala, előtt a szóhasználat is meghajolt. A kései közepkortól, mint az egyház mindig, a köznyelv is koronázásnak hívta az egész ünnepies eljárást. Ám, ha az egyházi elem felülkerekedése hosszú fejlődés eredménye volt is, s a formulákon belül különböző időkben más és más volt a viszonylagos szerepe, csak a kezdet kezdetére nézve lehet feltenni, hogy megelégedett volna valaminő, a világi hatalomátadástól elkülönített s annak egyúttal teljesen alárendelt közreműködéssel. Erre a X. századtól nincsen példa, egészen félreérthetetlen a korábbi időkben is ritkán. Egyetlen kivétel volna a szent lándzsa uralmi korszaka, fenn kell tehát tartanom, hogy az elégséges okság elvének szellemében jártam el, mikor ezeket az évtizedeket a tényállást minden tekintetben fedni hivatott Egbert-formulával társítottam.

Az egyház szerepe a királyavatásban, az uralom áthárításában, az erőviszonyok alakulása szerint különböző időkben más és más méretű. Pippin hatalmát nem az egyháznak köszönhette, de idoneitása elismerését igen. Az egyház leszámolt a reális viszonyokkal, s tekintélyével fémjelezte azokat. Nagy Károly már örökölte a trónt, Róma a császári koronával a címet adta meg a valóságban viselt hatalomhoz. Nem állítható azonban, hogy ezzel az alakulással ízig-veérig meg volt elégedve. Kegyes Lajos uralomalépéséhez az egyháznak tulajdonképen annyi köze volt, hogy az ünnepélyes aktus az aacheni dómban folyt le, de az új császár Nagy Károly rendeletére maga teszi fejére a koronát, és pedig pusztá elismeréseül annak, hogy atyja ez alkalommal elmondott intelmeit megszívelte volt. „Ob recordationem omnium praeceptorum.“¹ Róma azonban résen állott s a pápa utóbb Lajost még egyszer megkoronázta. Nem kétséges, hogy ez a lépés nem volt hatalomkreáló, de az egyház megindult vele azon az úton, mely a szigorúan egyházi hatalomátadó rendszer felé vezetett. A IX. század a frank birodalom

¹ Theganus: Vita Hludowici imperatoris. MG. SS. II. 591. l.

praxisára nézve a fluktuáció kora. Kegyes Lajos detronizálása, majd visszahelyezése alkalmával már a főpapság igen nevezetes szerepet vitt. Nemcsak tudomásul vett és helyeselt, hanem az események alakításában is érvényesítette befolyását. Kopasz Károly pedig 848-ban egyenesen elismerte a felkenés jogforrás-jellegét.¹ Az uralkodóházak siettek támaszt keresni az egyház tekintélyében egyrészt a bizonytalan hűségű alattvalóktól, másrészt az idoneitás elvének, ennek az egyház kezében a legitimitásra nézve oly veszedelmes eszköznek kihasználásától való féltükben. A Meroving-monarchia örökletes volt, elvben a Karoling is az. Utódát és pedig, úgy látszik, elsősorban kardinvestitúra alakjában, de az egyháztól eredetileg mindenestre független aktussal, az előd szokta volt kijelölni. Ezt csak követte, általában minden huzavona nélkül, az egyházi felkenés és koronázás. Ám az egyház őrizte és alkalmilag használta is az idoneitás, a Karolingok uralmát szentesítő, tehát szemükben már megtagadhatatlan, fegyverét, nem egy ellenkirályt részesítve felkenésben. Azaz az örökösödést csak fenntartással ismerte el s csak esetről-esetre tartott ki mellette. Lassanként gondoskodott egyúttal — az új helyzet erre nagyon is megadta a módot — államjogi szerepe súlyának felfokozásáról, közbenjárása elvi megalapozásáról s mindinkább bevonva azokat az egyházi szertartásba, reátette kezét az uralom világi eredetű jelvényeire is; egyelőre, bár hallgatólagosan, még azok elsőbbségét is elismerve. Az egységes hatalomátadás, az egységes formularé a multhoz viszonyítva, máris az egyház diadalát jelentette, hiszen tulajdonképpen nem volt egyéb, mint az idoneitás szempontjának megállapított alkalmazása.

Az általános sémát, vagy inkább példát, a formulák hazája az angol-szász birodalom szolgáltatta, hol Egbert érsek előírása szerint a még egészen régies összeállítású insignia-sorozatot egyháziak és világiak közösen adták át az új uralkodónak *egységes* szertartás keretében.² A lényeges

¹ A qua consecratione vel regni sublimitate subplantari vel proici a nullo debueram saltem sine audientia et iudicio episcoporum, quorum ministerio in regem sum consecratus, . . . qui throni Dei sunt dicti, in quibus Deus sedet et per quos sua decernit iudicia . . . mondja az ünnepélyes uralkodói nyilatkozat. Schreuer i. m. 78. l.

² Hic omnes pontifices cum principibus dant ei sceptrum in manu (Martène i. m. 597. l.) Bizonyára ugyanígy — közösen — nyújtották át a botot is. Hic datur baculum (sic!) in manu sua. Ezek tulajdonképpen világi jelvények s eredetileg a harmadik is az, a sisak t. i. De itt már világosan koronát helyettesít, azért egyedül a püspökök

az utóbbi. Ez az, ami hosszúéletűvé vált. Az Egbert-ordó már kizár minden külön világi jelvényátadást, de a kor fejlődésrendje szerint, mikorra elvben a frank birodalom gyakorlata is erre az útra lépett, a szertartásból maga a világi elem kiszorult, mi azonban a világi szimbólumok fontosabb voltát — ismételjük — még huzamosabb időn át nem érintette. A nem-egyházi eredetű darabok befogadására, vagy inkább birtokbavételére, úgy látszik, egyenesen a Szentszék adta meg a jelt. A 843-i longobard királykoronázáson kardövezésről olvassunk; maga a pápa szolgáltatta ki ezt a legjellegzetesebben világi jelvényt, melyet különben Róma éppen nem favorizált. A mindenekelőtt tőle függő császárordókban pl. csak a XII. században bukkant fel a német formula visszfenyegében. S ha a kardot időben legutoljára is,¹ a X. század formula-szövegei már az insigneák egész körét magukba olvastották, egyházi és világi eredetűeket egyaránt. A közös nevezőre hozás különböző módokon történhetett. Láttuk a kontamináltság világos hegeit a Widukind-szertartásban, s a nyomok elsimítását a német formula készítője részéről. De egy valami egészen bizonyos. A X. század óta nem képzeltető külön világi s külön egyházi hatalombaiktatás. Ha Bacon interpretatio naturae-ja a történettudományban egyáltalában alkalmazható, pedig nincs historikus, ki tudatosan vagy önkénytelenül ne élne vele, nem akadhat olyan sem, ki a fentieket végiggondolva, kitartana a szent lándzsa világi átadása s az egyház-kezelte német formula egyidejű exisztálása mellett. Hübéri investitúrák egy-egy világi jelvény alakjában természetesen ezután is gyakoriak, de ezeknek semmi közük a szuverén fejedelmi hatalom átörökítéséhez. Történelemek bár uralkodói jelvények megküldésével kapcsolatban, még az utódlásra vonatkozó fejedelmi akaratnyilvánítások joghatálya is teljesen elváltozik. A nagybeteg VI. Lajos gyűrűje pl. semmivel sem járult VII. Lajos királykarakteréhez,² holott

kezelik. Hic omnes pontifices sumant galeum et ponant super caput ipsius. U. o. 598. l. Korona és sisak egészen kései, XIV. századbeli, összetartozására rendkívül érdekes magyar (Anjou) hatás alatti adatot, illetve esetet ismertetett legújabbban Marjan Morelowski: Korona i Helm. Wilno, 1931. 1—82. l.

¹ Ethelred és Ratold X. századbeli ordoiban megelőzi a koronázást, míg a többi jelvény követi. Tehát egy kész sorozat elé illesztődött „offenbar als spätere Zutat“, mint Schreuer írja i. m. 116. l.

² Kivételt jelentene IV. Henrik utolsó kard- és gyűrűküldeménye fiához, mert V. Henrik ennek átvételétől számítja az annus regni-t. De ezt nyomban követte a császár halála s a frank dinasztiában általános szokás volt a koronázás meghatározta annus ordinationis mellett, az uralkodási éveket az előd elköltözésétől keltezni.

Hebegő Lajost annak idején a Richildis-átadta insigniák de facto beiktatták az uralomba. Azóta a hatalomátadás külső formái meggyökeresedtek és megmerevedtek. Lényeges változások nélkül éltek tovább akkor is, mikorra az örökös monarchia teljes diadala következtében tulajdonképpen az egész koronázási szertartás ünneppé vált, mint pl. Franciaországban. S továbbra is a régi egyházi allokúciók hangzanak el, az ú. n. német formula marad használatos a birodalomban is, bár a Hohenstaufok kihalta után a világi elem lassan ismét részt kér a hatalomátadásból, sőt a választófejedelemek világi többsége következtében annak oroszlánrészét is kiszajátítja. A változásnak magától értetődően jelentkeztek a vetületei egyes újabb keletű eljárásokban, de ezek sohasem állottak egészen a maguk lábára, s még ha más helytt zajlottak is le, rendre csatlakoztak az egyházi szertartásrendhez, azt csak kiegészítették, s világi jelvényekkel a régieket meg nem tetézve, önmagukban nem lettek hatalomkreáló jellegűek.¹

Ennyiben lehetne összefoglalni az ordók kialakulásának vázlatos történetét.

Megfontolandó továbbá, hogy nem minden forrás Widukind, nem mindegyik közöl pontos allokúciókat. Az írók jórészeről nem tehető fel, hogy bepillantást nyertek az egykorú formula szövegébe. Azaz igen sok esetben egészen helytelen volna, a szigorúan körülírt személytelen formulaszövegeket pusztán a krónikások sokszor egyéni beszámolói alapján hitelesíteni. A milieuban rejlő érv legalább ilyen fontos és nyomós, ha nem fontosabb. Az előbb tárgyalt esetben pl. pusztán és egyedül Thangmar előadása alapján aligha lehetne a lándzsa-jelvény mindent lenyűgöző voltára következtetni, pedig világosan állítja. Hát még mondatszerkesztéséből (ac deinde etc.) magára a formulára, önálló világi aktusra. Hová jutnánk, ha pl. III. Frigyes koronázási szertartását az általában igen jól értesült Eberhart Windecke szövegéből akarnánk meghatározni. „Do bracht man dem Konige ein buch und lass im fur was er sweren solt ; und er swur den geistlichen fursten uf daz ewangelium und den weltlichen uf das swert, das keiser Karle vom himmel kam, solichs zu

Az eltérés tehát csak látszólagos s ad hoc legfeljebb annyit mond, hogy V. Henrik atyja kidöltével elismerte a korábbi detronizáció jogtalan voltát.

¹ V. ö. Schreuer, i. m. 139—141. l. A világi választók, illetve követeik segédkezéséről az intronizációnál u. o. 148. l. Franciaországban a Chevalier-kiadta 1274 körüli ordó juttat a világi főuraknak némileg az Egbert-előírásra emlékeztető szerepet. U. o. 178. l.

halten.“¹ Ebből igazán megosztott, egyházi és világi, hatalom-átadásra s kettős esküre lehetne és kellene következtetnünk. Késő középkori aktusról lévén szerencsére szó, melynek lefolyását nem egy forrásból ismerjük, nem kétséges, hogy Windecke előadása tévesen szubjektív. Egységes hatalomátadás volt, egy eskü s egyetlen szertartás, melynek kánonja az ú. n. német ordó.

Az Egbert-formula, igaz, nem beszél egyenesen lándzsáról, viszont az egyetlen szövegezés, mely a szent lándzsával mégis megfér. Sisak (korona) mellett t. i. jogart és bakuluszt ad az uralkodó kezébe, mely utóbbit nemcsak a középkori kép-, érem- és pecsétanyag szokta sűrűn felcserélni a lándzsával, de a lehetséges azonosításra még formulás bizonyítékunk is van. Az aquitaniai hercegformula t. i. megfelelő rubrikájában határozottan lándzsát ír elő, a hozzátartozó allokúcióban azonban a német formulából kölcsönzött bakuluszátadó szótartot mondhatja el a konzekrátorral. Teljes jogunk van tehát feltenni, hogy ilyesféle áthárítás a német szertartáson is megeshetett, vagyis a lándzsa e néven nem említése, az Egbert-ordó birodalmi alkalmaztatásának nem lehetett akadály. Éppen úgy, mint a sisakja sem zárta ki a koronázást.² Azt azután, hogy mennyiben használtam fel ezzel az összevetéssel a német ordó elleni bizonyításnál a német ordót, mint ismertetőm állítja, sajnos, nem tudnám megmondani, mert ezt az ellenérvet, megvallom, egyáltalában nem voltam képes megérteni. Ő a XI. század első felében oly sűrűn szereplő magyar lándzsajelvénynek szem melláthatóan nem tulajdonít különösebb jelentőséget. „E lándzsák kétségtelenül a magyar királyokkal szemben támasztott német hűbéri igényekkel függenek össze. Péter esetében legalább is ez teljesen bizonyos.“ Mondjuk tehát, hogy Péter azért ruházta át a Magyarország feletti főhatalmat „cum lancea deaurata“ III. Henrikre, hogy hatalmas pártfogójának formailag is kedvében járjon. Nem valószínű, de meglehet. Miért volt azonban az „insigne regis“ Ménfőnél is éppen a lándzsa? Talán Aba király is a németek kedve szerint fegyverkezett fel, hogy vereség esetén egy nekik megfelelő uralkodói jelvényt kobozhassanak el tőle? Ez már több, mint nem való-

¹ Altmann kiadása 469. l.

² Alföldi szerint, mint azt 1933 január 6-án a Budapesti Philológiai Társaság országos értekezletén „Konstantinus monogrammos sisakjától Szent István koronájáig“ c. előadásában kifejtette, a szent korona felső része is egy kb. a VII. századra kialakult sisaktípust reprezentál. Szt. István palástján a király tudvalevően lándzsát tart a kezében.

színű, de még mindig ellene lehetne vetni, hogy maga az adat német forrásból való. Igazán nem lehet ellenben német szugesztiót tennünk fel VII. Gergely Salamonhoz intézett nevezetes korholó levelére nézve, melyben „lanceam coronamque“-t ír,¹ a lándzsát teszi még 1074-ben is a korona elé, amint bajosan véletlen, hogy az Esto Dominus-fohász is az Egbert-formulának éppen a (bakulus)-lándzsaátadó szózatában fordul elő. Eszerint még Salamon koronázásakor is szerephez jutott volna a lándzsa, ez utóbbinak az átadása hívta volna fel Béla herceget a szöveg jelentése felőli érdeklődésre és semmiesetre sem öveztek az új király oldalára a kardot, a német formulának ezt az elengedhetetlen kellékét. A nevezetes várkonyi jelenet ezt a jelvényt a királysággal szemben még szigorúan a dukátussal társítja, s talán nem tévedek, ha azt hiszem, hogy ez a felfogás a krónika idevágó részletének egyetlen komoly hitelességi jegye. Ám döntő is egyúttal.

Mindezek ellenére is vissza kell azonban térnünk Szent István koronázásához, ehhez a fentebb olyan kényesnek jelzett problémához. A magyar gyakorlatra nézve mindenestre ez a szertartás a kérdés nervus probandi-ja, és minősíthető hazai forrással, sajnos, mindössze eggyel rendelkezünk, a Nagyobb Legendával. Meggyőződésem azonban, hogy mindazoknak, akik az ott közölt néhány sorhoz tökéletes elfogulatlansággal közelednek, lehetőleg mindent elfeledve, amit a szövegről eddig írtak, mindazoknak sikerülni is fog valami újat kiolvasni belőle. Ezerszer átrágott kútfőkkel szemben azt hiszem, éppen arra a kritikai adottságra van szükség, melyet ismertetőm — az ő szempontjából talán helyesen — hiperhermeneutikának nevezett.

Előrebocsátom, hogy Adémar de Chabannes-nak a magyar királylándzsát illető tudósításától a hitelesség lényegét nem tudnám egészen megtagadni. Az idevágó jelentés ugyan a legrészletesebb, az irodalomban C-nek nevezett, Adémar-változatból származik, melyről már Waitz kimutatta, hogy 1159 utáni interpolatio;² Jules Lair idevágó érdemes művének³ megjelenése óta azonban azt is tudjuk, hogy a rövidebb, alapfogalmazványnak tekintett, A.-kézirát sem különb, ha régibb átírás is valamivel. Adémar eredeti művét tehát mindeddig nem ismerjük s minden egyes adatának

¹ Fejér, I. 421. l.

² A független szövegrészeket kiadta a MG. SS. IV. 106—148. l. A teljes munka Chavanon-nál: Collection de textes pour servir à l'étude et à l'enseignement de l'histoire. XX. k. Paris, 1897.

³ Études critiques sur divers textes des Xe et XIe siècles. Historia d'Adémar de Chabennes Paris, 1899.

külön vizsgálattal kell utánajárnunk. A jelen esetben éppen ezért nem ellenérv, hogy a lándzsaküldésről csak egy 1159 után összerótt kompiláció emlékezik meg, sőt az elfogadhatást illetően kedvezőbb helyzetben vagyunk, mintha az adat a XI. századbeli részletekkel is dicsekvő A.-példányból származnék. A XI. században tudákoskodó toldást lehetne gyanítanunk, mert ekkor a német lándzsa még valóságos uralmi jelvény. A XII. században ellenben pusztá kegytárgy; az interpolátor tehát nem támaszkodhatott a saját kora tudatára, mely a szent lándzsában ereklyét, a lándzsajelvényben általában pedig már csak provinciális invesztitúra-eszközt látott. Sőt a korábbi átírásra sem, hiszen az A.-kódex a magyar lándzsát nem említi. Kétségtől Adémár előttünk ismeretlen eredeti szövege volt előtte, egy, a lándzsát illető *egykorú* tudósítással.

Tekintve most már az akkori európai helyzetet s összehelyezve a szász és magyar dinasztíának Quedlinburg után kialakult viszonyát a fentemlített Adémár-részlettel, a következő két tételt kell feltétlenül elfogadnunk:

1. Szent István nem lehetett a császár ellenére királynak, s hamis úton járnak, kik a Szentszékhez fordulás aktusában a császári udvarnak mintegy megkerülését óhajtják látni.

2. A császár a magyar uralkodót lándzsaküldés alakjában ismerte el.¹

Nem tudott-e vajjon az utóbbiról valamit a két emberöltővel későbbi, de mindenesetre még 1083 előtti,² tehát a lándzsajelvényt még értékelni képes korban élt legendaíró? Könnyebb eligazodás kedvéért nem árt, ha a néhány idevágó sorát, bármennyire közismert is, szóról-szóra idézem, „Benedictionis apostolice literis allatis, presulibus cum clero:

¹ Adémár C. kézírata nb. még kétségtől Gézáról beszél, ki Szent István első vértanu ünnepén kereszteltetvén István nevet nyert, Szent István pedig a nevet már atyjától vette. A névadás okán tehát nem kellene a passaii térítők egyházának védőszentjére gondolnunk s a keresztnevet a dátum hozta volna magával. A szöveg mindenesetre kusza, Primwartot összezavarja Querfurti Brunoval (v. ö. Pauler: A magyar nemzet története Szent Istvánig. 148. jegyzet a 189—190. l.-n). A lándzsát pedig átírja XII. századbeli külsőre. Regnum ei liberrime habere permisit, dans ei licentiam ferre lanceam sacram (?) ubique, sicut ipsi imperatori mos est et reliquias ex clavis Domini et lancea S. Mauritii ei concessit im propria lancea. Chavanon i. m. 153. l. V. ö. Hofmeister: Die heilige Lanze ein Abzeichen des alten Reichs 71—2. l. Ez kétségtől már a mai, Bécsben őrzött, lándzsa képe, az Üdvözítő, IV. Henrik császársága idején, tehát 1084 után, beleillesztett szögrelíkiájával.

² V. ö. Varju Elemér: Legendae Sancti Regis Stephani. 84—89. l.

comitibus cum populo laudes congruas acclamantibus, dilectus Deo Stephanus rex appellatur et unctione crismali perunctus diademate regalis dignitatis feliciter coronatur. Post acceptum (autem) imperialis excellentie signum, qualis vite vir et discretionis fuit, cum episcopis et primatibus Ungarie statutum a se decretum manifestum facit.“¹

A probléma rendkívül egyszerűen alakul, ha csak az első mondatot nézzük. Apostoli áldást hozó bulla, akklamáció, felkenés és koronázás. De mit jelent a diadema regalis dignitatis és a signum imperialis excellentie között kétségkívül fennálló, sőt erőteljesen jelentkező ellentét, mi már Hartvik püspöknek feltűnt. Ő, mint eljárása bizonyítja, a szöveget fenti formában — tegyük hozzá mindjárt, hogy teljes joggal — gyanús jelentésűnek tartotta. Kétségkívül úgy vélte, hogy a két fogalom jelentése azonos, mindkettő a koronára vonatkozik, az imperialis jelzőt éppen ezért regalisra javította s tárgyi kiegészítésül a literis és allatis közé beszúrta a „cum corona et cruce simul“ szavakat.² Így azután szigorúan pápai eredetű koronázási szertartás képe állott elő, logikus és egyseges, csak az a hibája, hogy a Nagyobb Legenda valamennyi kéziratának tanuságával ellenkező. Azok mindegyikében világosan ott van az imperialis jelző, s ha a signumnak a diademával való azonosságát Hartvik nyomán fenntartani kívánjuk, úgy a koronát valószínűbben az imperialis excellentia küldeményének kellene tartanunk, mi a kor diapasonjával egészen jól megférne, s mit az egykorú Thietmar, sajnos, ugyancsak homályos és szűkszavú tudósítása is megengedne, ha nem is követelne együtt.³ Ennyire azonban érett megfontolás után nem mehetünk. Egyrészt a császár általában csak hercegséget szokott volt adományozni⁴ s ha Magyarországgal rokonsági alapon, mondjuk, kivételt tett volna, ezt a század második felében élő VII. Gergely pontifikátusát megért legendaíró bizonyosan megpróbálta volna magyarázni, esetleg kimenteni s nem mondotta volna el ilyen lapidáris stílusban, egy-két nagyon is értelmezésre szoruló odavetett szóval. Nem közömbös, sőt egyenesen feltűnő továbbá, hogy valamennyi kézirat új mondatba helyezi az imperialis jelzőt, s a nagyobbik hányad az autem szó be-

¹ U. o. 9. l.

² M. Florianus I. 18. l.

⁴ Imperatoris autem predicti gratia et hortatu gener Heinrici, ducis Bawariorum, Waic in regno suimet episcopales cathedras faciens, coronam et benedictionem accepit. MG. SS. III. 784. l.

⁴ V. ö. Hóman—Szekfű: Magyar történet. I. 198. l.

illesztésével, mintha kimondottan hangsúlyozná, hogy a *signum* alatt nem is a koronát érti, hanem valami mást.

Mi lehetett a „*signum imperialis excellentie*“ a XI. századbeli ember szemében? Ismerve a körülményeket, azt hiszem, eléggé könnyű a válasz. Csakis a lándzsa! Ez a császári fenség egykorú jele. S ha a lándzsaküldés tényét egyáltalában elfogadtuk, nehéz a legendaszöveg ilyen értelmezésétől elzárkóznunk. Nem akarok azonban, legalább egyelőre, ebben a rendkívül fontos, de mégis részletkérdésben végleges véleményt formálni. Hivatottabb kutatók kritikája talán másképp magyarázhatja a szöveget. Az eddig közzétett fejtegetések azonban bizonyos, hogy nem megnyugtatók. Középkori író, akár magyar, akár idegen származású, semmiképen sem nevezhette a koronát császári jelvénynek.¹ Az egyetemes császárság s a partikuláris monarchiák lényege közötti különbség minden egyházi előtt tisztán állott. Még jóval később is, a XI. században feltétlenül.

Bármint legyen, a valamivel későbbi elbeszélő források szava s a korszak egész tendenciája mindenesetre amellettszól, hogy a nyugati gypű mindkét felére nézve, egyaránt a lándzsát tartjuk az uralom mérvadó jelvényének, legalább a század második feléig. Letűnésének német körülményeit dolgozatomban részletesen ismertettem, ideát pedig, úgy látszik már előbb történtek a német udvarból vett uralmi jelvénynek nem kedvező eltolódások. A Vazul-ág trónrajutása, a Bizáncból nyert korona, a Szentszék melletti állásfoglalás, mindenekelőtt pedig a közfelfogás lényeges átalakulása VII. Gergely fellépése nyomán bizonyára nem kedvezett a régi minta fenntartásának. Ezek az évtizedek a világtörténet egyik legerőteljesebb fordulatainak voltak szemtanúi. Új szemlélet keletkezett, új szellem, mely nemcsak a jövőt, de — mint a mi témánk körében Hartvik legendaszövegén látjuk — lehetőleg a multat is a maga arculatára igyekezett alakítani. Ami a kutatót természetesen a szokásosnál is nyomatékosabban kötelezi az általánosítás és visszavetítés elkerülésére. A század első fele és a vége két külön világ, s ha a harc nem is dőlt el véglegesen, bizonyos, hogy az uralkodói jelvények között ezentúl a Szentszék propagálta koronát illik első helyen keresnünk.

Ennek az alakulásnak kell tulajdonítanunk a Salamon

¹ V. ö. Pauler: A Hartvik-legendáról. Századok, 1892. 280. l. Varju i. m. 92. l.

koronázásán még érintetlenül szereplő angol,¹ a lándzsával megférő szertartási rend leszorulását itthon s Németországban. Az ú. n. német formula már erősen egyházi szellemű, a felkenést és koronázást nyomatékosan hangsúlyozó. Hogy a lényegét mégis a kardnak tulajdonítja, hogy ezt a jelvényt kell a szent lándzsa jogutódjának tekinteni, annak — nem tudom, sikerült-e ezt dolgozatomban eléggé erőteljesen éreztetnem, — jórészt tárgyi oka lehetett. Az a honfoglalás-kori pompás magyar szablya, melyet Nagy Károly nevéhez fűzöttek, legalább is a XII. századtól kezdve bizonyíthatóan egybeforrottnak találunk a formula allokúciójával.

A XI. század első felében a kardjelvény a magyar felfogástól még mindenestre idegen,² a némettől talán azt

¹ Acsády nb. még III. Béla állítólagos koronázási esküjét is — bár nem nevezi meg — az Egbert-formula hármas praeceptumával azonosítja. A magyar birodalom története. I. 226. l.

² Nem tarthatom hitelesnek Szent István krónikánkbeli kardövezését sem, a Koppánnyal vívott sorsdöntő harc küszöbén. (Florianus II. 139. l.) Wilhelm Erben lelkiismeretes lajstroma IV. Henrik előtt, tehát a lándzsa uralmi korszakára vonatkozóan egyetlen igazolt fejedelmi kardszertartásról sem tud. Zeitschrift für historische Waffenkunde. VIII. 108. l. A hazai forrásokban királyi kardjelvényre vonatkozó adatot első ízben Kálmán korára nézve találtam Alberich törvénybevezetésében. „Non enim sine causa rex gladium portat, dei enim minister est, vindex in iram eius, qui malum agit, nam principis non sunt timori boni operis, sed mali.“ Závodszy: A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok. 183. l. Külföldi s a hazai ügyekben bevallottan nem egészen járatos íróktól származván nb. még ezeket a szavakat sem tarthatom perdöntőknek. (A püspökök megáldotta kardot tudvalevően még II. Géza is csak a lajtamenti csata előtt kapta, 1146-ban, tehát jóval koronázása után. M. Florianus II. 217. l. Ottonis Freisingensis Gesta Friderici imp. I. 32. MG. SS. XX. 369. l. Viszont ez az aktus kétségkívül lovaggáavatási szertartás volt. V. ö. Károlyi Emlékkönyv. 545. l.) Nagyon fontosnak látom ellenben, hogy a meghatározás teljesen egybevág Hersfeldi Lambertnek az Attilakardról adott definíciójával: gladius ipse vindex irae Dei sive flagellum Dei a barbaris quoque diceretur. MG. SS. V. 185. l.; s hogy a XII. századbeli császárordók is ezt parafrázzozták, adván a kardot — curam intelligens imperii totius in gladio — ad vindictam malefactorum laudem vero bonorum. Azt hiszem világos, hogy a bosszú kardját, melyet Benzo is a császár kezében tud, (MG. SS. XI. 608.) valami esemény tette európaszerte emlegetté. Megjegyzendő, hogy Jordanes, ki a kardmonda történeti alapját fenntartotta, a fegyver eme jellegéről nem tud. MG. Auctores antiquissimi V. 1. 105—6. l. A vindex-felfogás tehát a XI. század szülőltje. Első említés Hersfeldi Lambert mellett Mainhard bibornok egy IV. Henrik 1065-i kardövezését visszaidézó levelében, mely szerint a király akkor „vindex malefactorum omnium“—má vált. Meyer von Knonau: Jahrbücher des deutschen Reiches unter Heinrich IV. und Heinrich V. l. 400. l.

mondhatnók, még inkább. Wipo ú. n. Tetralogus-ának egy látszólag sokat mondó részletét,¹ éppen ezért jóval a Hartvik-legenda hitelességi nívója alá kell szállítanunk, ki kell t. i. iktatnunk a ponderabilis adatok sorából. Szabad-e azonban egykorúnak ismert forrást, mert a milieuel nem egyezik, ilyen szigorúan kezelnünk? Nem vetheti-e szemünkre a betűhöz ragaszkodó és csak azt felfogó kritika, hogy megengedhetetlen áldozatokat követelünk egy „elmélet“ kedvéért, azaz ugyanazt tesszük, mit fentebb magunk illetünk gáncsoló szóval.

Éppen ezért a Tetralogus 247. és 248. hexaméterét illető megjegyzéseinket azzal a hangsúlyozott kijelentéssel kezdjük, hogy Wipo hitelességét általában semmi szín alatt sem akarjuk kétségbevonni. Nem járunk Pflugk—Harttung nyomán, csak a Tetralogusról ejtünk szót s bizonyításunkat magunk vetnők el, ha csak a milieure vagy kezdettől fogva arra is támaszkodnék, ha nem szolgáltatna elegendő támadó fegyvert kezünkbe maga a szövegrész, melyet a következőkben közlünk:

Hunc imitare peto, pie rex Heinrice, Tonantem,
 Qui miserans parcit, parcendo crimina punit.
 Sic utrumque bonum doceat regnare patronum,
 Per quem Lex feriat, quo Legem Gratia sanet.
 Hoc, venerande, tibi praedixerit *ordo sacrandi*,
 Cum praesul gladium femoris vertigine cingit.²

A Tetralogus, mint ismeretes, egy magát a költőt, a Múzsát, a Törvényt s a Kegyelmet szerepeltető tanköltemény, melynek eredetijét 1041 karácsonyán nyujtotta át Wipo Strassburgban III. Henrik királynak. De azonos-e ezzel az eredetivel az az írásmű, mit Canisius³ s az ő nyomán Basnage,⁴ majd Pertz és Bresslau⁵ kiadott? Az átadás körülményeit Wipo főművéből a Vita (Bresslau szerint Gesta)

¹ V. ö. Gerhart Ladner: Attilas Schwert. Sonderabdruck aus den Mitteilungen des Österreichischen Instituts für Geschichtsforschung. 44. (1930.) 71.

² MG. SS. XI. 252. 1.

³ A *Lectiones antiquae* megfelelő kötetét nem sikerült kézhez kapnom. Helyette mindig az ott közölt szöveggel azonos, legfeljebb itt-ott értelem szerint korrigált, Pertz-kiadást idézem a *Monumenta XI.* kötetéből.

⁴ Fenti sorok a *Thesaurus Monumentorum (Antwerpiae, 1725)* III. 168. 1. Ez a kiadás is Canisius lenyomata.

⁵ *Gesta Chuonradi II. ceteraque quae supersunt opera. In usum scolarum.* Hannover, 1878. 63. 1.

Chuonradi imperatoris-ból ismerjük, hol szerző a II. Konrád felkenését követő fejezetben, miután elősorolta az új király legbefolyásosabb tanácsadóit, így folytatja: Super hos omnes dilecta regis coniunx Gisela prudentia et consilio viguit. Cui pater erat Herimannus dux Alamannie; mater eius Kerbirga, filia Chuonradi regis de Burgundia fuit. Cuius, parentes de Caroli Magni stirpe processerant. Unde quidam de nostris in libello quem Tetralogum nominavit et postea regi Heinrico tertio, cum natalem domini in Argentina civitate celebraret, presentavit, inter alios *duos* versus edidit hoc modo:

Quando post decimam numeratur linea quarta
De Carolo Magno procedit Gisela prudens.¹

A Tetralogusnak ezt a két sorát tehát maga az író hitelesíti egy kétségkívül a költemény megírása után kelt visszaemlékezésében, úgy hogy némi meglepődés fog el, mikor a Canisius-féle szövegben helyettük a következő *három* hexamétert olvashatjuk:

Gisela de Caroli procedens sanguine Magni
Nam si post decimam numeretur linea quarta
Post Carolum Magnum nascetur nobilis ipsa.²

Világos eszerint, hogy a Canisius-kiadta szöveg egy átalakított, úgy látszik, megbővített változatot képvisel, mely Wipo eredeti conceptusával semmiesetre sem egybevágó. De pontosabb vonatkozásokat közöttük, sajnos, nincsen módunkban megállapítani, mert az egyedül ismeretes kézirat éppen az volt, melyet Canisius közreadott; ám azóta ez is elkallódott. S ha távol is van tőlünk, hogy Canisius megbízhatóságát kétségbevonjuk, már módszer kedvéért sem tekinthetünk egy eredetijéből kétségkívül kivetköztetett szöveget irányadónak. És pedig egyetlen részében sem, hiszen nem tudhatjuk, hol és mit változtatott el az átíró, különösen olyan részletekben, melyek az ő kora felfogásának és meggyőződésének meg nem feleltek. A Canisius-kodex előkerülése legalább az átírás idejére nézve adna valamelyes terminus ante quem-et, mi a kritikának némi támaszul szolgálhatna. De ez mindeddig nem történt meg,³ s most már kevés a remény, hogy a kutatás

¹ MG. SS. XI. 261. 1.

² U. ó. 250. 1.

³ Canisius codicem unicum Augustanum nactus exscripsit, nec tamen desiderium eius iterum evolvendi amovit, quam nonnullis in locis textus medela egeat, quam tamen aliquoties ipse Canisius adhi-

csak ezt a minimális alapot is megszerezhesse, még kevesebb, hogy eddigelé teljesen ismeretlen változat, vagy változatok birtokába jutva, az egyedül célravezető összehasonlító módszert alkalmazni képes legyen.

-Azonban, — mondhatja a szkepszis —, a bizonyíthatóan átalakított, fent közölt szövegrész csak alaki elváltozást mutat, lényegbelit nem. Hátha emellett helytálló lehet a XI. század első felében használt karddó híre. Az ellenvetés bizonyára nem volna exakt, de lehetséges, hogy nyomán még a pártatlan olvasó tudatában is egy remivel végződött ütközet képe alakulna ki. Azért egy lépéssel tovább kell mennünk, magát a szertartásrendre vonatkozó részletet véve pontosabb megfigyelés alá. S ekkor kiderül, hogy ez a tudósítás önmagával ellenkezik, önmagát rontja le.

Mert mire is emlékezteti az uralkodót, mit ír elő ez a bizonyos „ordo sacrandi“, mikor a kardot(?) az oldalára övezték. Utánozza azt : qui miserans parcit, parcendo crimina punit! Szóval az irgalom gondolatát, a Gratia szempontját a Lex ridegségével szemben, a bűnbocsánat elvét a király jövődó bírói szerepében. Egészen világos t. i., hogy a fejedelmi ítélkezés szelleméről van szó, s nem valami áhítatos, de tettekben nem nyilatkozó szentimentalizmusról. A következő sorok bőven kifejtik a középkori talio egész rendszerét, s azzal szemben az Üdvözítő tanítását. Nolo peccantis mortem, nec gaudeo poena ; majd ...Peccatum pereat, peccator vivere discat.¹

Van-e mindebből valami a német formula kardallokúciójában vagy akár az egész ordószövegben? Semmi, amit a keresztény irgalom parancsszavával aequivalenssé lehetne tenni. A jogar és a bot, tehát a kiváltképen bírói jelvények, átadásakor elhangzott ugyan az „errantibus viam pandere, lapsis manum porrigere“-inteleme, de ez, ismételjük, nem a kardszózatban fordul elő s még mindig nem fedi a misericordia lényegét, legfeljebb közeledik hozzá. Vagy inkább emlékeztet rá. Egészen pontosan ismeri és regisztrálja t. i. az elvet, kétségkívül korábbi időben, Widukind, bár bizonyos megszorítással, elsősorban a papság, majd az özvegyek és árvák javára érvényesítve. „His signis monitus paterna castigatione subjectos corripas primumque Dei ministris, viduis ac pupillis manum misericordiae porrigas,“ — kívánja az ő bot- és jogarallokúciója. Erre gondolt volna Wipo?

buit. Dolemus igitur librum hodie latere — írja Pertz Monumenta-beli kiadása bevezetésében. SS. XI. 244. l.

¹ U. o. 253. l.

Miért asszociálja akkor a misericordiát a kardátadással? S miért nem emeli ki az egyház, az özvegyek és árvák részese-
dési elsőbbségét, amit a német ordó kardszózata de facto
elismer, csak persze, nem a misericordiával kapcsolatban.
Bajosan hihető továbbá, hogy Wipo az udvari káplán, az
egykorú szertartások kétségkívül alapos ismerője, ki ezen-
felül II. Konrád koronázásának lefolyását eléggé részletes
leírásban örökítette át az utókorra s ez alkalommal kardot
egyáltalában nem említ, egy akkorra kétségkívül elavult
ordó eszmevilágát igyekezzék ura lelkére kötni. Merjük hinni,
hogy a Widukind-ordó irányadó maradt a XI. század első
felében is? Ekkor ismét előáll a szent lándzsa beiktatásának
végzetes nehézsége. Widukindnál, mint hangsúlyoztuk, még
egészen friss a világi és egyházi jelvénytársulat egymás mellé
illesztésének nyoma és forradása. S a világi komponensbe
elvből nyugodtan bele lehetett volna illeszteni a lándzsát,
de miért emelik ki akkor a források mindig éppen ezt, holott
a Widukind-formula a kardot szolgáltatja ki „omni potestate
totius imperii Francorum“? ¹ Nehézségek, melyek bizvást
arra indíthatnának, hogy az egészet nyílt kérdésnek hagy-
juk; mit joggal is tehetnénk, hiszen bizonyításunk tulajdon-
képpen célja nem volt több, mint az ú. n. német ordó, pontos-
sabban a belefoglalt kardallokúció, IV. Henrik korabeli
eredetének tisztázása. De azért vessünk egy pillantást — ezzel
az előbbieket után tartozunk is — arra a bizonyos Egbert-
formulára, mely már többszörösen alkalmasnak bizonyult
a lándzsa-képviselte időhözag kitöltésére. Hátha most is
segítségünkre lehet.

Íme, ez a sokat emlegetett angolszász ordó kereken, az
egyház, az özvegyek és árvák kiemelése nélkül, s egyik jel-
vényhez sem fűzötten előírja, hogy a király „in omnibus
judiciis aequitatem et misericordiam praecipiat, ut per hoc
nobis indulgeat misericordiam suam clemens et misericors
Deus“.² S talán nem kevésbé érdekes, hogy — legalább is
a Schreuer-egybegyűjtötte eléggé részletes anyagból — a
középkor szűkebb értelemben vett egyházi szövegei közül
is egyedül az Egbert-pontifikale püspöki pásztorbot-formu-
lája dicsekedhetik ezzel az irgalomhangsúlyozó tendenciával,³
mindegyik más csak méltányos jutalomról és igazságos bün-

¹ MG. SS. III. 437. 1.

² Martène i. m. 599. 1.

³ Accipe baculum pastoralis officii et sis in corrigendis viciis
saeviens, in ira iudicium sine ira tenens, cum iratus fueris miseri-
cordiae reminiscens. Idézve Schreuernél, i. m. 113. 1.

tetésről beszél. Ismeretes, milyen viszonyban állanak egymással a középkor királyavató és püspökszentelő előírásai; az Egbert-pontifikale kiválása és egyedülállása tehát nagyon is jellegzetes tény. Az az ordo sacrandi, melyről a Tetralogus eredeti szövegezése nyilatkozik, Widukind mellett és inkább mint Widukinddal, az Egbert-formula szellemével és szövegével rokon. Vagy inkább azonos. De semmiesetre sem lehet nervus probandi-ja a német formula 1041-i exisztálásának. A két egymástól idegen összetevő közül pedig, ha Widukindot elejtettük, kétségkívül a kard a későbbi, legalább is XII. századbeli, szövédmény. Ellen esetben a szövegező a német formulából, annak a gondolat- és szókincséből támogatta volna meg állítását. Az eredeti szerző, Wipo, ezt nem tette, nem is tehetette, azon egyszerű okból, mert az ú. n. német formula még nem állott rendelkezésére.

Felhozhatnánk nb. egy sokkal frappánsabbnak látszó érvet is és sok fejtörésbe került, míg végül is az előbbit tettük első helyre. A kritikus Wipo-észrevétel t. i. igen is támaszkodhatnék a német formula egy bizonyos változatára. S ez a kapcsolat minden további nélkül, egy csapásra eldöntené a részlet XII. századbeli eredetét. A német szertartás legrégibb képviselői nem tartalmazznak királyi professziót, a XII. századnak nem is a lelegejéről származó 139. számú kölni kodexben bukkan fel először az utóbb az ú. n. arlesi csoport jellegzetességévé lett s a német ordóból hamarosan kiszorult fogadalomszöveg. „Profiteor et promitto coram Deo et angelis ejus amodo et deinceps legem et justitiam pacemque sanctae Dei ecclesiae populoque michi subjecto pro posse ac nosse facere et conservare, salvo condigno misericordiae (Dei) respectu, sicut cum consilio fidelium nostrorum melius invenire poterimus.“¹ Azonnal megállapítható, hogy közelebbi rokonságot, mint eme szöveg és a Tetralogus szavai között fennáll, kívánni is alig lehet. S míg az Egbert-formulával való egybevetés kapcsán csak a kardot kellett későbbi hozzátoldásnak tartanunk, ez a párhuzam az egész részletet a XII. századba utalná, mi jóval egyszerűbb s kézenfekvőbb, tehát önmagában könnyebben feltehető alakulás volna. Ámde Barbarossa professziós formulája, mint tudjuk, már más tartalmú volt,² viszont egyenesen XII. századbeli német formulás kodex is akad, mely a professziót még nem

¹ Waitz i. m. 43—4. l.

² MG. Legum sectio IV. l. 192. l.

ismeri.¹ Tehát ez a fogalomváltozat a szűkebb értelemben vett német gyakorlattól meglehetősen idegen, miért is inkább a hosszabbéletű Egbert-viszonylat mellett foglalnánk állást, annál is inkább, mert egyrészt a Köln 139. kodex professziója az egyház elsőbbségi igényét mégis kiemeli, mit a Tetralogus nem tesz, s az Egbert-féle hármas praeceptum fentidézett utolsó pontja ugyancsak nem,² másrészt a formulaszövegek kritikájának igen kényes és bonyolult milieujében a singularis adatok kétségkívül aggodalomkeltők. A királyordó a Waitz-felsorakoztatta valamennyi kodexben császárformula és királynéavatási előírás társaságában jelenik meg; egyetlen kivétel éppen a Köln 139. kézirat. Ez a különállás, könnyen lehet, hogy a szöveg, illetve a professzió, nem hivatalosan elfogadott voltára utal. Aki azonban ennek ellenére is ezt a kapcsolatot óhajtja elfogadni, mindenesetre bizonyos előnyre tett szert. Tudniillik a Canisius-féle Tetralogus-szö-

¹ V. ö. Eichmann megjegyzését a XII. század elejéről származó 603. számú wolfenbütteli kéziratról. Die sog. römische Königskrönungsformel. Hist. Jahrbuch 540—541. l.

² Aribo mainzi érsek II. Konrád koronázásán tartott beszédének éppen Wipo szövegezésében reánk maradt zárórésze is, mintha az Egbert-féle hármas praeceptum sémáját követné.

Egbert (Martène 599. l.):

1. Ut ecclesia Dei et omnis populus christianus veram pacem servant in omni tempore.

2. Ut rapacitates et omnes iniquitates omnibus gradibus interdicat.

3. Ut in omnibus judiciis aequitatem et misericordiam praecipiat, ut per hoc nobis indulgeat misericordiam suam clemens et misericors Deus.

A sermo (MG. SS. XI. 260. l.):

1. Ut facias iudicium et iustitiam ac pacem patriae.

2. Ut sis defensor ecclesiarum et clericorum, tutor viduarum et orphanorum.

3. Et nunc, domne rex, omnis sancta ecclesia nobiscum rogat gratiam tuam pro his, qui contra te hactenus deliquerunt oramus ut illis dimittas pro caritate Dei ; quatenus ipse tibi eadem vicem pro universis delictis tuis dignetur rependere.

Látnivaló, hogy szinte keveset mondunk, ha azt állítjuk, hogy a két intélemtörvény rokonából fakadt. Mert csak formai különbség, hogy a sermo második pontjának talán inkább Egbert elseje felel meg s hogy az utóbbi általánosabb hangzású „populus christianus“-a helyett Aribo az özevgyek és árvák ügyét hangsúlyozta. Az utóbbi kötelezettségnek a frank, majd német gyakorlatra nézve jellegzetes voltát hirdető forrásokot összeállítottam volt dolgozatomban 187—188 lapjain. Nb. ha Egbert első két pontját összegezve vetjük egybe, a sermo két megfelelőjével, körülbelül teljes gondolatgybevágóságot találunk. A német formula parafrázisát Schreuer (Hist. Vierteljahrsschrift XIV. 329—366. l.) ez esetben egészen szerencsétlenül és erőszakoltan próbálta véleményem szerint megállapítani. V. ö. erre nézve a dolgozatomban 139. lapjának 2. jegyzetében idézett párhuzamosságokat.

veget eléggé pontosan körülhatárolt időből, a XII. század első feléből származó átdolgozásnak minősítheti.

Az egész idevágó korú forrásanyagban, úgy látom, ez a tarthatatlan Wipo-részlet képviseli az egyetlen, első pillantásra súlyosnak, sőt döntőnek látszó ellenérvet, mert ami a formulafenntartó kódexek korának pusztán külső íráskritika alapján történő meghatározását illeti, bizony be kell ismernünk, hogy stabilis eredmények eléréséhez ez a módszer egyelőre aligha segít. Waitz hatalmas szelleme mázsás súllyal nehezedik még a leghivatottabb kutatók tudatára is, ugyanakkor, mikor a véleményük felől megkérdezett bel- és külföldi szaktekintélyek között egyetlenegy sem akadt, ki a Waitz által a X. század végére keltezett s annyira kiemelt 141. számú kölni kéziratot külseje alapján a XI. század alkonyánál régibbnek ítélte volna. Több, mint háromszetendős kutatómunkám egész ideje alatt állandóan ennek a senki által jobban nem tisztelt nagy egyéniségnek az irodalmi hagyatékába ütköztem. Láttam, hogy mindenki az ő nyomán jár, az ordómeghatározásokat illető munkájának érdemes, bár hozzá bajosan hasonlítható örököse, E. Eichmann is. Azért minden igyekezetemet a Waitz elleni érvelés és adatgyűjtésre fordítottam, mindig az ő argumentumai lebegtek a szemem előtt, követőit az ő sorain keresztül figyeltem s ami a célt illeti, azt hiszem, általában nem is cselekedtem helytelenül. Eichmannal szemben is megelégedtem pl. Quellensammlungjában adott eredményeinek áttanulmányozásával, miután egyedül ebből is megállapíthattam, hogy a Waitz megszabta keretéből, ami a lényegét illeti, kilépni nem hajlandó. Ez esetben azonban mégis kivételt kellett volna tennem, — ezt Bartoniek kétségkívül jogosan állapítja meg —, s a római formula eredetéről írott dolgozatát mindenestre bele kellett volna foglalnom vizsgálódásom körébe. A római formula német származására más úton nélküle is rájöttem, de bizonyára idéznem kellett volna azt a tanulmányt, mely az íráskritika mellett a felkenés külsőségei alakulásának szempontját is segítségül hívja s íme — ha csak részletkérdésben is — azonnal letér a waitzi alapról. Tehát elvi igazolást szolgáltatott volna a magam eminenter tárgyi módszere mellett. Másrészt műve — ezt az önző szempontot csak most látom, de az igazság kiderítése szempontjából nem tarthatom közömbösnek —, a szerző szándéka ellenére, néhány igen jó érvet adott volna kezembe, saját állásfoglalásom alátámasztása mellett. Ezt a fogyatkozást a következőkben megkísérlem némileg helyreütni.

Hogy a német édestestvérenek, az ú. n. római formulának egyik pillérje, a Warmund ivreai püspök III. Ottó-kori pontifikáléjában található királyordó, a szövegek ismerői előtt nem szorul bizonyításra. Waitz a kettőt könnyebb áttekintés kedvéért egybe is foglalta, s úgy adta ki sokat idézett alapvető művében; állítva egyúttal, hogy Ivrea X. századi eredete a rómainak nevezett szövegezés korát is meghatározza, lévén az előbbi az utóbbinak kivonata. Ezt az eredeteztetést nem fogadhattam el, s gondolom, sikerült is a szövegek részletes elemzése során kimutatnom, hogy a római formula, éppen ellenkezőleg, Ivrea kibővítése a német gyakorlatra jellemző hosszúéletű allokúciókkal, s két Ivreában még ismeretlen fejedelmi jelvényvel, a gyűrű és jogarral, melyek egyike (a gyűrű) német környezetben bizonyíthatóan csak a XI. század második felében bukkan fel. Két diametriálishan ellentétes származtatás áll itt egymással szemben, s bár eredményével nem érthettem egyet, el kell természetesen ismernem, hogy Waitz választása önmagában éppen olyan lehetséges volt, mint az enyém. Több kisebbhorderejű s dolgozatomban bőven kifejtett érv mellett mindössze, vagy főleg, a gyűrű szerepeltetése s a jelvénycsoportok és a hozzájuk fűzött allokúciók kurtitást kizáró alkata és elrendezése döntött végül is ellene. Harmadik lehetőségre Waitz nem gondolt, gondolt ellenben Bartoniek Emma. Elfogadja, hogy az ivreai ordó nem lehet a római kivonata, de egy merész fordulattal egyszersmind kijelenti, hogy a két szöveg között felesleges időbeli egymásutánt keresni. „Amikor kész a rubrika-ordó (Ivrea), akkor kész már a szövegordó (római formula) is.“ Az egyik szöveggönyv csak a rubrikákat tartalmazta, ezekhez másikból olvasták hozzá a megfelelő allokúciókat. „Mert általános jelenség egészen a XIII. századig az egyházi szertartáskönyvek minden fajtájában az, hogy külön-külön lép fel egyazon szertartásnak egyidőben keletkezett, de különnemű része: a rubrikák és a szöveg.“ S miután részletesen felvilágosított az egyházi szöveggönyvek különböző fajtáiról és szerepéről, végül egy XIII. századbéli francia rubrika-ordóra hivatkozik, melyből kétséget kizáróan kiderül, hogy imái külön ordinariusban keresendők. Vajjon el van-e ezzel az ivreai és római formula sorsa és viszonya intézve?

Bartoniek az ordók leszármazásának és alkalmaztatásának igen bonyolult kérdésterületein annak idején kétségkívül érdemes munkát végzett, de a szövegek architektúráját — mint látszik — mégsem gondolta és élte át ízig-vérig.

Különben észre kellett volna vennie, hogy a két nevezetes ordó, bár alkatában azonos, rubrikáiban lényegesen elüt egymástól. A kérdés eldöntését tehát a fenti, nem is minden tekintetben helytálló általánosítással még csak megkísérelni sem lehet, mert a kettős szertartáskönyv, a külön rubrika-, s a külön szövegordó használata ez esetben feltételezhetetlen, hiányozván az eljárás *conditio sine qua non*-ja, az ivreai rubrikák tárgyi egybevágása, a római formula allokúcióival. Honnan sejthette volna a bizonyára igen kiváló papi képzettségű s a szertartásokban kétségkívül járatos — de mégsem mágus vagy csillagjós — ordinátor, hogy Ivrea kargyűrűket s palástot átadni rendelő rubrikája kapcsán gyűrűallokúciót kell elmondania, a bakulusz átnyújtása után pedig, bár a másik szövegekönyv, illetve a római formula jogart is említ, egyedül a bakuluszról beszélnie. A római formula ezt a nehézséget röviden és logikusan eliminálja. A gyűrűszózat előtt a rubrikába is belefoglalja a gyűrűt, s a helyzet egyszerre tisztává válik, de csak abban az esetben, ha az utóbbi szöveget Ivrea későbbi megbővítésének tekintjük. Waitz az eshetőségek számát, mikor vagy bővítésről, vagy kivonatólásról beszél, teljesen kimerítette; a Bartoniekélele parallel szöveghasználat itt önmagában lehetetlen.

Maguk a reánkmaradt kodexek szolgáltatják bizonytalan és tapogatózó felépítésük tagadhatatlan voltával, hogy az a többlet, mit a római formula Ivreával szemben magáénak mondhat, Ivrea elkészülte után keletkezett s a két összetevő csak az ú. n. német formulában olvadt végül is szervesen egymásba. Az ú. n. római típus — mint Eichmann határozottan kiemelte, — távolról sem egységes, s késeibb képviselőinek megállapodottabb rendszere is, úgy látszik, a közben elkészült és jóval pontosabb, használatra készebb utmutatást adó német ordó szemmeltartásának köszönhető.¹ Némelyik római típusú szöveg még teljes és félreérthetetlen nyersségben mutatja, mennyire idegen eredetileg egymástól az ivreai ordó s az azt római formulává egészítő szövegkomplexum, mit egy Werminghoff-felfedezte párisi kéziratban,² utólag beillesztve, tehát önállóan is megtaláltam. Egy Eichmann ismerette mainz—milanói kézirat közli mindenekelőtt az ivreai szöveget, az ottani insigniákat — kard, armillák, palást, bot és korona —, minden alakítás nélkül, eredeti sorrendben. Egyetlen változás, a német szertartás kiszolgáltatónak —

¹ Historisches Jahrbuch 1925. 553. l.

² Zur Handschriftlichen Überlieferung von Krönungsordnungen. Neues Archiv für ältere deutsche Geschichte XVI. 32—3. l.

unus archiepiscopus, alius archiepiscopus és episcopus metropolitanus — szerepeltetése, Ivrea szerényebb papi milieujével — unus episcoporum, alius episcopus és episcopus sedis illius — szemben, mi kétségkívül azt jelenti, hogy német földön Ivrea átvétele után, de még a tulajdonképeni német formula kiforrása előtt, azonnal a három érsek — Mainz, Köln, Trier — funkciójára gondoltak, mint az természetes is.¹ Úgy, hogy ez nem tekinthető szövegátalakításnak, akár érintetlen ivreai formuláról beszélhetnénk. Ezt a teljesen önálló részt követi azután egy önmagában teljesen használhatatlan kiegészítés — a Werminghoff-féle párisi kodex előbb említett, de az Omnipotens-prefatióval megtoldott s a koronának kedvező aktusrendet előíró hozadéka —, anélkül, hogy kísérlet történt volna a gyűrü- és a jogarnak, illetve a hozzájuk fűzött allokucióknak az ivreai előzményszöveggel való egyeztetésére. „Die Präfation Omnipotens aeterne Deus Creator omnium, das Salbungsgebet Deus Dei Filius, die Formeln zur Übergabe der Krone, des Scepters, des Ringes, des Schwertes und für die Tronsetzung sind am Schlusse unter der Rubrik ordo qualiter rex ordinari debet *nachträglich* zusammengestellt.“² Tehát, még az Ivreából hiányzó imák is későbbi képletek, mit Waitz kiadása is éreztet, de nem fogadtat el ilyen kényszerítő világossággal. Íme annak a Bartoniek-féle *másik* szerkönyvnek a tartalma egyesült az ivreai formulával. Könnyebbség kedvéért most már együtt van a római formula egész szövege, de az a bizonyos három érsek ugyan csak törhette volna a fejét, hogyan avassa fel eme mainzi pontifikále alapján az új királyt? Végigmenjen-e előbb az ivreai formulán, vagy próbálja, de hogyan próbálja, a toldalék, Ivreában nem szereplő tárgyakra is vonatkozó s emellett az ottanítól elütő sorrendbe szedett beszédeit is értékesíteni. Kusza és tapogatódzó kísérlet ez a változat a római formula megteremtésére. Már rendelkezésre állott valamennyi részszöveg, a két különböző eredetű komponens, de ez a kompilátor még nem tudott velük mit kezdeni. Kétségkívül sejtette, hogy Ivreához ez a többlet csatolandó, azonban az út még nem volt tört csapás, a római formula még bizonyosan nem volt általánosan ismert. Megelégedett tehát a két időben egymásután keletkezett pillér, az önálló alapformula s az önmagában értéktelen többlet, egyszerű egymasmellé-helyezésével. S ha ennyire átlátszó példát többet nem is

¹ V. ö. Eichmann, i. m. 538. l.

² U. o. 539. l.

ismerek, nem egy más római formulás kézirat is hasonló átmeneti légkörről tanuskodik.

Egy montecassinói pontifikále¹ (Barb. lat. 631.) például csak azért nem korrektebb bizonyság, mert (kései volta következtében) már egész alkatában a Szentszék propagálta aktusrendet (korona, jogar, gyűrű, kard) érvényesíti. Eichmann a XI—XII. század fordulójára teszi; holott valószínű, hogy a jellegzetes, a két bázis felismerését némileg megnehezítő jelvényrangsor következtében bizvást néhány évtizeddel későbből keltezendő. Ebből az avató praefatio is hiányzik, tehát maradéktalanul pontos kontaminációja az ivreai ordó s a Werminghoff-kodex liturgikus anyagának, de átvéve az utóbbi allokúcióit, nemcsak ebben a függelékben alakította át a cselekmény menetét, mint az előbb tárgyalt mainz—milanói kézirat, hanem az újabb (pápai) típusú aktusrendbe beleerőszakolta a tulajdonképeni alapot, az egész ivreai formulát is. A két komponens ilyen módon egybenövesztette s utolsó helyre téve a beszéd kíséretében átadott darabok közül a kardot, a pótlásban nem említett, tehát allokúciókkal nem társított jelvényeket, az armillákat, palástot és botot, minden megjegyzés nélkül a sorozat legvégére biggyesztette. Mintegy aláhúzta ezzel ezeknek az Ivreában még egészen egyenrangú fejedelmi ékeknek csökevény-jellegét. Más két kodex (Bamberg Msc. lit. 59. a XI. század végéről s Wolfenbüttel 4099 a XI—XII. századból)² viszont a karddal egyesíti a három, átadó szózat nélkül maradt jelvényt s azután hozza a koronát és az Ivreában nem szereplő jogart és gyűrűt. Egy jelvényanyagában is egészen új többlétről van tehát szó, mely Ivreával több rendbeli kísérlet után talán még egészen rövid idő alatt forrott csak össze s hozta létre a római formulát, illetve azt a variánst, melyet a római formula leginkább megállapodott, ú. n. főcsoportja reprezentál.³

¹ Eichmann i. m. 539. l.

² U. o. 540. l.

³ Nagyon érdekesnek tartom megemlíteni, hogy a római-német formula, jogar és bakulus-szózata a Ratold-Ethelred csoport bakulus-allokúciójával azonos (Martène II. 608. l.); eredetileg tehát kétségkívül szintén bakulus-allokúció volt. Az ivreai rubrika mellé azonban a Werminghoff-féle kiegészítés nemcsak ezt a beszédet rendelte, hanem a bakulust egyúttal a jogarral is egybefűzte. S miután az új szöveg a sceptrumot tette első helyre, a beszéd lassan ehhez nőtt hozzá, a bakulustól elvált s az utóbbi a palást és armillák eljelentéktelenedett, szózat nélkül maradt, sorsára jutva, ide-oda kerengett az erjedő kísérletszövegekben. Mintha az Egbert bakulusa alatt rejtőzni sejtett lándzsajelvény pályája elevenednék meg előttünk!

Mikor keletkezett ez a nevezetes pótlás, a német szer-tartásrend szükségszerű előzménye? Nyilvánvaló, hogy ez az időpont fogja megszabni a vitatott szövegek terminus post-quem-jét. Annyi első pillantásra bizonyos, hogy minden-etre Ivrea után, hiszen az utóbbi kiegészítése kedvéért készült. Tehát máris a XI. században vagyunk, miután a Warmund-pontifikále vitathatatlanul III. Ottó legutolsó éveiből való. Számos apróbb figyelmeztetőjel mellett, melyekre nem óhajtok bővebben reámutatni, hiszen dolgozatomban mindezt részletesen megtárgyaltam, Salamon egberti alapon történt koronázószertartása s IV. Henrik 1065-i kardövezé-sének a német kardallokúcióval még össze nem férő körül-ményei voltak azok a döntő tényezők, melyek az ivreai formula s a Werminghoff-féle többlet egybeolvadási idejét a század második felére rögzítik. A tulajdonképeni liturgikus anyag természetesen lényegesen régiebb. Pl. a nevezetes Prospice-imát, mit még a római formula sem tartalmaz s csak a németnek vált szabványos alkotórészévé, már egy állítólag IX. századbeli kodexben fellelte Germain Morin.¹ Ugyanígy régiebbek azok a Waitz-publikálta fohászok,² melyek szintén beleolvadtak a német koronázó-szertartásba. De Salamon felavatása még kizárja a Prospice-imát, a formula végleges egybeállítására csak ezután történt meg. Átvétel a négy átadó-beszéd közül a jogarra vonatkozó, IV. Henrik korabeli ellen-ben a gyűrű, továbbá a nevezetes kardallokúció s — mint ennek kapcsán joggal következtethetjük — az utóbbihoz felépítésben tökéletesen hasonló, majdnem kétségtelenül ugyanattól a szerzőtől fogalmazott, koronázó-szózat.

Körülbelül egy évszázad tehát, mi a Waitz-féle kelte-zéstől elválaszt. Nagy idő, s én teljesen megértem mindazokat, kik megütődnek, egy szerény eszközökkel dolgozó s még csak nem is külföldi kutató fantáziáján és bátorságán. De kérдем, tehet-e valamit a szövegek tartalmi s a jelvények tárgyi bizonyossága ellenében a liturgikus kodexeket pusztá írás-kritikával keltezni akaró becselőigyekezetet, mit különben, mint azonnal látni fogjuk, a legkritikusabb ponton maga Eichmann is elejtett. Hiszen itt még csak nem is a jóval könnyebben ellenőrizhető s általában erőteljesebb változá-soknak alávetett okleveles anyagról van szó. A kételkedők mindenesetre alig tehetnek okosabbat, mint ha gondosan végigolvassák Eichmann kétségkívül nagyértékű s lelki-ismeretes dolgozatát az ú. n. római formuláról, a Historisches

¹ Revue Benedictine. XXIX. 1912. 168. s köv. l.

² I. m. 90—2. l.

Jahrbuch ezt tartalmazó évfolyamát, úgy hiszem, gondolkodóba esve fogják félretenni. Néhány jellegzetes tünetre magam is felhívhatom a figyelmüket.

Eichmann korhatározásának summáját következő mondata foglalja össze: „Wegen der Bezugnahme auf die künftige zu erlangende Kaiserwürde kann D. (t. i. a német formula) erst nach 962 redigiert worden sein,¹ muss aber, *da sie bereits in Handschriften aus der Zeit Ottos III. auftritt*, bei dessen Krönung (983 zu Aachen) bestanden haben.“ A római formulát illetően, jóllehet ezt a németnél ő is idősebbnek tartja, nincs ilyen érve, mert legrégebbi kéziratai egytől-egyig a XI. századból valók. Puszta kombináció alapján kénytelen feltenni „dass R. im Jahre 911 und 936 in einer älteren, bisher *nicht bekannten* (!) kürzeren Redaktion vorgelegen hat.“ Ezeket az egészen korai dátumokat azonban egyedül a német szöveg X. századbéli keltezése magyarázza. Ez a részlet nála is egészen hipotetikus hangú, s a testvérformula keltezésének megdőltevel ugyancsak elveszti jelentését. S miután a valóban meglévő római típusú kéziratok meghatározása ellen, lévén az óvatos és elég tágas intervallumokat engedő, kifogást magunk sem tehetünk, minden vizsgálódást a német szer-tartásrendet fenntartó kodexekre fordíthatunk. Az egész elmélet ezeken sarkallik, ezekkel áll vagy bukik.

III. Ottó-korabeli kodexet Eichmann lajstroma hármát említ 1. A 451. számú montecassinói pontifikálét, mely mainzi eredetű, vagy legalább is mainzi bázis alapján készült. 2. A római Vallicellana ezzel azonos tartalmú D. 5. kodexét, mely azonban — Eichmann is úgy tudja — már a XI. században íródott.² s végül 3. a wolfenbütteli 603-as jelzetű kéziratot mely tudomása szerint ansbachi eredetű. Egyéb III. Ottó korabeli adata nincs, a szöveg többi megőrzője legalább is XI. századi, jórészt pedig még későbbi időkből való.

Miután sohasem a XI. századot hangsúlyozza, hanem mindig III. Ottó korát, eleve fel lehet nb. tennünk, hogy nem egyedül az íráskritika vezeti. Tapasztalt s a kéziratok anyagot olyan terjedelemben ismerő kutatónál, mint ő, ez különben nem is képzelhető másképp. Eichmann bizonyára legalább oly jól tudja, mint bárki más, hogy egy-egy egészen felkutatott és pontosan rögzített írástípus kivételével, kodex-írás bajosan szorítható olyan rövid időhözagba, mint amilyen

¹ Ez Waitz terminus post quemje is i. m. 29. l. s kétségkívül vitathatatlan.

² V. ö. Franz: Die kirchlichen Benedictionen des Mittelalters. II. 289. l.

983 és 1002 között letelt. Közvetlen vezetősugara, ezt egy jegyzetben érezteti is, egy kétségkívül III. Ottó korában szerzett rövid himnusz, mely a három kodex mindegyikében megvan. „Gaudeat omnis homo, quia regnat tertius Otto.“ Az a kérdés, lehet-e a másolni szerető középkorban az ilyet korhatározónak tekinteni?

Eichmann szerint úgy látszik, igen, szerintem késtelen, hogy nem. Már a hármas tanúság egyikében is, a Vallicellana-kodexben, csak utólagos átvételről lehet szó. Ezt hallgatólagosan Eichmann is elismeri, mikor a XI. századi kelteztést elfogadja. De nem kell messzire mennünk, eggyel továbblapozva,¹ ugyancsak az ő munkájából kiemelhetünk egy páratlanul jellemző példát is, minél kívánva sem kívánhatunk jobbat, ha a bizonyításnak ezt a módját helyes világitásba akarjuk állítani. A német ordó fenntartóinak Eichmann-féle felsorolásában hetedikül a bécsi Hofbibliotek egy Passauból eredő kodexe szerepel, mint a szöveg mondja, a XII—XIII. századból. Az időmeghatározás eléggé tág, de annyit mindenesetre kimond, hogy a XI. század legelejéről a darab nem származhatik. S mit találunk ebben az aránylag kései kéziratban, mint az a megfelelő jegyzetből félreérthetetlenül kiderül. 1002 körül keletkezett dicséreteket, II. Szilveszter pápa és II. Henrik királyra vonatkozólag. Ilyenkor azt szokás mondani, hogy ehhez nem kell kommentár. S csakugyan, a középkor másoló hajlandóságának, kötött formájú feljegyzéseket illetően, úgy látszik, nem volt határa. Ez esetben legfeljebb az feltűnő, hogy tapasztalat szerint, a laudes amennyiben formulás szövegekben találtak helyet, az idő függvényeiképen igen lényeges elváltozásoknak szoktak alávetettek lenni. Itt, úgy látszik, ordó-köteléken kívül állottak, s így a másoló változtatás nélkül átvette a szövegüket.² Lévén a szerkönyvek gyakorlati célokra szántak, egyedül az ő különleges igényüknek megfelelő tartalmuk, az imák s a liturgiával kapcsolatos tárgyak lehetnek reájuk nézve korhatározók. Az imák, kórusok stb. esetleg kiszorulnak, újabbaknak adnak helyet, a megfelelő tárgyak másokkal pótlódnak. Ezeket és hasonlókat az egyházi szövegek azonnal regisztrálják, mert hiszen a kultusz rendje változott el, tehát önmagukat tagadnák meg, ha ezt nem nyugtáznák. A kötött-formájú történeti tartalmú feljegyzések ellenben minden egyes alkalommal külön kritikára szorulnak. S mint látjuk

¹ 526 l.

² In der Handschrift folgen fol. 183 unmittelbar Laudes aus der Zeit um 1002 — írja Eichmann. U. o.

a kétségkívül III. Ottó idejében szerzett himnusz, hic et nunc éppen nem jelenti a kódexek azonoskorú voltát. Az egyházi s mindenekelőtt tárgyi tartalom mellett egyedül az írás az, mi támpontokat nyújthat, de mint ezt — korhatározásai első pillantásra pongyolának látszó latitudóival — a legtöbb esetben maga Eichmann is így érzi, csak nagyobb időközökre vonatkozólag. Íme, az általa, a himnusz miatt, X. századra datált wolfenbütteli kéziratot, az ottani írástípusok, a speciális helyi alakulás kétségkívül alaposabb ismerője, Heinemann, kit a III. Ottó uralmára való célzás nem befolyásolt, világosan a XI. századba teszi.¹ Egyedül a montecassinoi 451-es kézirat az, melyre nézve szemtanutól eredő, Eichmannétól eltérő, keltezési kísérletet az általam ismert irodalomtól felhozni nem tudok. De a másik kettő elestével s a passauai kézirat rendkívül sokatmondó elvi tanuságával egybevetve, egyedül a betűtípusok alapján — hiszen a himnusz mellett csakis ezekről lehet szó —, alighanem bajosan fog akadni hozzáértő, ki ezt az egyetlen s ugyancsak újabb kritikára szoruló kodexet ítéletre jögcsultnak tekintené.

Eredmény: a német formula X. századbéli eredetét semmiféle helytálló érv sem támogatja, a kritika nemcsak hogy nem ismer olyan tünetet, ami a Waitz—Eichmann-keltezés fenntartását szükségszerűen megkívánná, de a szövegmegőrző kódexek zömének már a külseje is valamivel későbbi időkre vall.

S ezen a fokon egyszerre megelevenülnek azok az összefüggések, melyekre dolgozatomban részletesen reámutattam. A német szertartás éppen úgy mint előbb az angol, diadalmasan járja be Európa országait. Teljes vagy részleges átvétele a legtöbb helytt megfigyelhető. De csak a XII. századtól. A császárordókon is csak ebben, az impérium hatalmi igényeire már közepesen kedvező korszakban jelentkezik a reflexe. A fejedelmi kardövezés, a formula eredeti lényege, a Karolingok korában eléggé gyakori (eredetileg tisztán világi természetű) jelenség, de a X. századtól körülbelül a szent lándzsa feltűnésétől kezdve, mint ezt W. Erben (egy előbbi jegyzetünkben már említett) beható kutatásai meglepő világossággal kimutatták, teljesen kimegy a divatból, hogy a XI. század végén (most már szigorúan egyházi kézben) ismét felújuljon s ettől fogva uralkodjék — hozzátehetjük — a német formula virágzásával párhuzamosan. Az első fecske pedig éppen IV. Henrik 1065-i, már említett,

¹ Die Handschriften der Bibl. zu Wolfenbüttel 375—6. 1. Idézi Diemand: Das Zeremoniell der Kaiserkrönungen. 146. 1.

nagykorúsítási szertartása volt a német ordó kardszózatának egyik összetevőjével rokon áldás kíséretében. Az ezután következő évtizedek a szöveg, különösképen a kardallokúció kialakulásának esztendei.¹ A XII. század elején a rejtélyes tartalmú átadási szózat bizonyíthatóan készen állott, megértését pedig talán megkönnyíti a vele egy tőből fakadt, azonos alkatú, de áttekinthetőbb koronázási beszéd analizise. Ez úgy kezdődik mint a kardallokúció, hogy tudniillik az uralkodó a koronát, bár méltatlan, de püspöki kezekből veszi, s ugyanúgy egy gondolatkeltő kettősségre utal, hangsúlyozva azonban előbb, — s ez viszont nevezetes különbség, — hogy a korona jelvény, a szentség glóriájának s a hősiesség művének jelvénye stb., mely a királyt az egyháziak szerepé-

¹ Eichmann ezt a döntőjelentésű szózatot a Karoling-korba vetíti vissza, t. i. a XIII—XIV. századbéli Cod. Vat. 2114-ben fenntartott s a kéziratral egykorú császárordót Karolingische Kaiserkrönungsordnung-nak tartja és írja. Ennek a felfogásnak a Quellensammlung-ból (I. 58. l.) való konstatálása okozta, hogy a fentiekben sokat idézett dolgozatának átbúvárlását annak idején — ismétlem, hogy helytelenül — nem éreztem feltétlenül szükségnek. Amit Waitz a csak Martène kiadásából ismeretes, tehát kéziratossá bázisával mire sem kötelező Ordo Gemundensis kapcsán, székepszisét erősen hangsúlyozva, lehetségesnek tartott, hogy t. i. a Benedictio ad ordinandum imperatorem secundum occidentales császárordótípus Karoling-eredetű, azt Eichmann, magát a vatikáni kézirat kései voltától éppenséggel nem zavartatva, dogmatikus aggálytalansággal hirdeti. Ezen az úton természetesen nem követhettem. S nem fogadhatom el az ú. n. arlesi csoport szerinte legrégebbi tagjának egy valencei formulának (Ottobon. lat. 256) a korai eredeztetését sem, bár ez az ordó közvetlenül nem érdekel, t. i. az ettől a csoporttól általában idegen kardszózatot nem tartalmazza. Kézirata XII—XIII. századbéli s az ebben a minőségben csak 1179 óta szereplő Rheimst koronázóvárosnak tudja. Általában megjegyzendőnek tartom, hogy a felkenés külsőségeinek szemmel tartása, az a módszer, melyet Eichmann a külső íráskritikán kívül egyedül alkalmaz, korhatározó reagensképpen csak szigorúan egy és ugyanazon milieuban vezethet helytálló eredményekhez. Bizonyossága lehet pl. a római formula időbeli elsőbbségének a némettel szemben, de éppen mert a püspökszentelés formaszerűségeit utánozza, aligha adhat felvilágosításokat különböző rítusokat követő országok ordónak időviszonyait illetően. Csak annyi bizonyos, hogy a püspökszentelés külsőségei a királyordóknak előtte szoktak jární. Utóbbiak esetleg csak hosszú idők múltán követik és veszik át az előbbieket. Egbert püspökavató formulája pl. más felkenést kíván, mint az ugyanabban a pontifikáléban fenntartott királyordó. Egyenesen zavarossá válik a helyzet, mikor valamely területi rítus a szomszédságba átszivárog. Német földön pl. még ha elfogadnók is a formula X. századbéli eredetét, csak ekkorra volna megállapítható a kézfelkenés, az ú. n. gallikán rítus gyökeretvérese. Hazájában viszont már a IX. századra elévült (!), az ó-frank ordók már nem alkalmazzák. Hogyan keltezné Eichmann ezeket a 869 és 877-i szövegeket, ha az évszámuk története-

Nem sokkal azután, hogy a nagy bizánci birodalom utolsó nagy uralkodója, Mánuel császár 1180 őszén lehúnyta szemét, megélénkült a Duna vonala és a magyar-bizánci határ vidéke, ahol immár több mint egy évtized óta béke és nyugalom honolt. A császár halálának hírére III. Béla megszállta Dalmáciát, majd, amikor 1182 tavaszán a hatalom Andronikos kezébe került, megindította hadait Bizánc felé, ahol a zsarnok uralma nemcsak Mánuel családjának biztonságát, hanem a birodalom egyensúlyát is veszélyeztette.

Mindezekről és a következő évek eseményeiről aránylag nagyon hiányos tudósítások maradtak ránk. Az Árpádkori magyar elbeszélő források, mint ismeretes, II. Géza halálától kezdve csak sovány feljegyzéseket adnak a magyar királyokról s így III. Béla bizánci kapcsolatairól sem szólnak. Mindössze Kézai krónikájában maradt meg az a homályos mondat: „... regnavit Bela Grecus, quem Becha et Gregor apud Grecorum imperatorem diutius tenuerunt“, amelyben Domonovszky az elveszett ősforrás szavait sejtí.¹ A bizánciak közül a Mánuel halála utáni eseményekről Niketas Akominatos műve tájékoztat legrészletesebben s tudósításait kiegészítik Eustathiosnak Thessalonike elfoglalására vonatkozó műve, néhány bizánci beszéd, költemény és theológiai mű elszórt adatai, továbbá a nyugati források feljegyzései, amelyek azonban a magyar-bizánci kapcsolatokra csak elvétve vetnek egy-egy fénysugarat. A források hiányos voltának következménye, hogy a fent jelzett események lefolyása és azok motívumai még nincsenek teljesen tisztázva.² Hóman

¹ Kézai Simon mester krónikája, Bp. 1906. 114, 138; K. Grot: *Изъ истории Угрии и славянства въ XII вѣкѣ*, Varšava, 1889. 403 l. 2. j. arra figyelmeztet, hogy ugyanez megtalálható Dandulonál is: X. I. 3. = Muratori SS. XII. 298. — Egy ide vonatkozó 1178. évi gyanús oklevélről l. Szentpétery: *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke* 129. sz.

² L. ezekről az eseményekről Pauler Gy.: *A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt* I.² 326—8.; Deér J.: *A magyar törzsszövetség és patrimonialis királyság külpolitikája*, Kaposvár, 1928. 155—6.

Bálint, aki III. Béla beavatkozása mögött mélyebb okokat lát, azt írja: „A görögök azt beszélték, hogy Béla a császári trónra vágyva indított hadat, de az események megcáfolták a híresztelést.”¹ A források tudósításainak gondos összevetése és a körülmények mérlegelése azonban arra az eredményre vezet, hogy e híresztelésnek mégis volt alapja. A Mánuel halálát követő zavaros események következtében egy időre valóban felesillant III. Béla előtt annak a lehetőség, hogy Mánuel nagy koncepciója, a görög-magyar únió gondolata valóra váljék. Meg is tett mindent, hogy az adott helyzetben e tervet megvalósítsa, de a bekövetkező események meghiúsították törekvéseit.

Béla herceg fiatalon, alig 13—14 éves korában került Bizáncba. Miután Mánuel császár korábbi fegyveres kísérletei a Magyarország feletti uralomért kudarcot vallottak, 1163 őszén Georgios Palaiologost követségbe küldte a magyar udvarba. A tárgyalások eredményeként létrejött a meg egyezés, amelynek értelmében Mánuel felajánlotta Béla hercegnek leánya, Mária kezét s ezzel a bizánci trón örökösévé tette, viszont a magyar udvar átengedte neki Béla atyai örökségét, a horvát-dalmát hercegséget. A bizánci követség a császári udvarba vitte Bélát, ahol az Alexios nevet vette fel és despotés-i rangot kapott.² Nemsokkal utóbb nagy ünnepségek közepette ment végbe Konstantinápolyban a Blachernai templomában Béla-Alexiosnak és jegyesének Máriának a bizánci birodalom trónörököséivé való proklamálása.³ Béla, aki természetesen Bizáncban áttért a görög egyházba, az 1166. évi konstantinápolyi zsinaton mint a császár veje vett részt.⁴ Az 1164—67. évi hadjáratokat Mánuel már Béla herceg nevében, az ő érdekeinek védelmezése címén vívta III. István ellen, aki a megegyezés ellenére újra fegyverhez nyúlt.⁵

Mánuel akkor, amidőn Béla herceget udvarába hívta s örökösévé tette, nem politikai játékszerűl tekintette őt, hanem benne valóban azt a személyt látta, aki a sok sikertelen kísérlet után politikája vezérlő motívumát, a régi római világbirodalom visszaállítását a görög-magyar únió

¹ Hóman(—Szekfű): Magyar történet I. 416.

² Kinnamos, ed. Bonn. 215.; v. ö. F. Chalandon: Les Comnènes II. Jean II Comnène (1118—1143) et Manuel I Comnène (1143—1180), Paris, 1912. 475—6.

³ Niketas Akominatos, ed. Bonn. 147, 179.

⁴ Migne: PG. 140. c. 252 C.

⁵ Kinnamos 217—8; Akominatos 167.

által egykor legalább részben meg fogja valósítani. Szeme előtt tehát a görög-magyar únió reális terve lebegett.¹ A fiatal magyar herceg, aki csaknem tíz évet töltött a görög udvarban, jó ideig abban a gondolatban nőtt fel, hogy egykor a római és magyar birodalom uralkodója lesz. 1169-ben azonban váratlan esemény következett be. Mánuelnek fia született, aminek következtében felbontotta Béla és leánya jegyeségét, fiát tette örökösévé és Béla herceget felesége mostoha-nővérevel, Chatillon Anna hercegnővel házасította össze. Béla ettől fogva csak kaisar-i rangot visel.² 1172-ben Mánuel bizánci szokás szerint társuralkodóvá emeli fiát, aki szintén Alexios nevet nyert. Ugyanez év tavaszán meghalt III. István s a magyar követek eljöttek Béláért, aki visszatért hazájába s elfoglalta a magyar trónt. Távozása előtt azonban Kinnamos szavai szerint „esküvel kinyilatkoztatta, hogy a császár és a rómaiak mindenkori érdekeit szem előtt fogja tartani“.³

III. Béla mint magyar uralkodó esküjéhez híven a bizánci birodalommal a legszorosabb baráti kapcsolatokat tartotta fenn. Tudjuk, hogy egykori jótevőjét, Mánuel császárt fegyveresen is segítette. Amikor 1176 szeptember 17-én Mánuel a szerencsétlen myriokephaloni ütközetet vívja a szeldsukok ellen, seregében ott találjuk a magyar segédhadakat is, amelyek vitézül harcolnak.⁴

1180 szeptember 24-én meghalt Mánuel császár s a következő években Bizánc egyik legkritikusabb korszakát élte át.⁵ A trónt a gyermek Alexios örökölte, akinek gyámja az özvegy császárné volt, de mellette még egy tizenkét tagból

¹ Mánuel magyar politikáját új megvilágításba helyezi Hóman i. m. 383.

² Kinnamos 287.; Akominatos 220—221.

³ Kinnamos 286—7.; Akominatos 220—221.; v. ö. még Eustathios egyik beszédének szavait, W. Regel: *Fontes rerum byzantinarum* I. Petropoli 1892. 40.

⁴ Kinnamos 299. A myriokephaloni csatában „Ompudinus tunc Banus et Leustachius Voyvoda“ vezérlete alatt harcoló Lob és Thomas hőstetteiről egy magyar királyi oklevél is tanuskodik, Wenzel G.: *Codex diplomaticus Arpadianus* VI. (Pest 1867) 486—7.; v. ö. Szentpétery: *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke* 592. sz.

⁵ L. e korról F. Uspenskij: *Царь Алекс ѣ II и Андроникъ Комнени*, *Журналъ Министерства На одноа Просвѣщенія* 212 (1880) Nov. 95—130., 214 (1881) Mart. 52—85.; F. Cognasso: *Partiti politici e lotte dinastiche in Bisanzio alla morte di Manuele Comneno*, *Memorie della R. Accademia delle scienze di Torino. Serie seconda*, t. LXII. (Torino 1912). *Scienze morali, storiche e filologiche* 213—317. — A bizánci események előadásában ez utóbbit követem.

álló régenstanács is állott. Csakhamar feltűnt azonban Andronikos is, Mánuel unokatestvére, aki már életében is sok bajt okozott neki. Tudjuk, hogy mint Nis és Barancs dukas-a 1154-ben II. Géza támogatásával akarta megdönteni Mánuel uralmát.¹ Amikor Mánuel halálos ágyán feküdt, Andronikos is megjelent s neki és fiának hűségesküt tett. Mánuel halála után azonban ő is beleavatkozott a kitérő pártviszályokba. Az özvegy császárné és mostohaleánya Mária, Béla egykori jegyese közt, aki akkor már Renier de Montferrat felesége volt, csakhamar feszült viszony állt be, ami oda vezetett, hogy Mánuel leánya és veje 1181 elején összeesküvést szőtt azzal a céllal, hogy az özvegy császárné kegyencét, Alexios Komnenost, aki úgyszólván az egész régenstanács hatalmát egyesítette kezében, eltegyék láb alól. Ebben az összeesküvésben, amely nem járt sikerrel, részt vett Andronikos két fia és leánya is, míg maga Andronikos Sinopéból figyelte a fejleményeket. Amikor látta, hogy a két párt között küzdelemre kerül a dolog, 1182 tavaszán sereget gyűjt, megjelenik Konstantinápoly falai alatt és a kis Alexios érdekei megvédésének ürügye alatt követeli az özvegy császárné és kegyence letételét. A fővárosban erre kitér a forradalom s véres küzdelmek után a régensség megbukik. Andronikos csapatai partraszállnak s ő maga ünnepélyesen bevonul a városba, ahol felkeresi Mánuelnek a Pantokrator-monostorban levő koporsóját és — Niketas szavai szerint — szörnyű bosszút esküszik az elhúnyt családjá ellen.² 1182 május 16-án ünnepélyesen megkoronáztatja ugyan a kis II. Alexioszt s neki hűséget esküszik, de csakhamar őrizet alá véteti a gyermeket és anyját, majd még 1182 folyamán kivégezteti Mánuel leányát és férjét.³ Ezután gyorsan követik egymást az események. Andronikos ellen összeesküvés létesül, amelynek felfedezése után bosszút áll az arisztokrácia tagjain s az özvegy császárnén. Először kiűzeti a palotából, majd valószínűleg még 1182 végén kivégezteti.⁴ Az arisztokrácia felkelésének elfojtása után Andronikos 1183 szept-

¹ Kinnamos 124., 126. ; Akominatos 133. Andronikos barancsi kormányosságára vonatkozik Georgios Tornikesnek a cod. Vindobonensis phil gr. 321 (s. XIII.) 13r—14r-n ráánk maradt kiadatlan beszéde. — Andronikos életéről l. Ch. Diehl : Figures byzantines II. Paris 1927⁸. 86—133.

² Akominatos 332—3.

³ Ez utóbbi esemény pontos dátumát nem ismerjük. Cognasso i. m. 261. l. szerint Renier de Montferrat 1182 augusztus 8-án még életben volt. Felesége kevéssel előtte halt meg.

⁴ A pontos dátumot itt sem ismerjük, l. Cognasso 364. l.

temberében a latinellenes nemzeti pártra támaszkodva császárrá proklamáltatja magát. A koronázás alkalmával megesküszik, hogy a kis Alexiost, aki uralkodótársa volt, védeni fogja, de kevéssel utóbb megfojtatja.¹ Ilyen módon Andronikos a bizánci birodalom egyeduralkodója lett.

Röviden áttekintettük a Mánuel halálát követő évek eseményeit s most lássuk, milyen álláspontot foglalt el ezekkel szemben III. Béla, akit Mánuel megesketett, hogy a bizánciak mindenkori érdekeit szemmel fogja tartani.

Tudjuk, hogy közvetlenül Mánuel halála után III. Béla megszállta Dalmáciát, melyről annak idején, amidőn Mánuel udvarába hívta és örökösévé tette, lemondott. Hogy erre vonatkozólag volt-e valamilyen megegyezése Mánuellel, nem tudjuk, de a történetek után teljes joggal tehetné, hiszen az egykori magyar hódítás a magyar koronát illetve Mánuel örökségéből. A bizánci eseményeket szemmel tartotta, de egyelőre nem volt oka rá, hogy azokba beavatkozzék. Mánuel akarata értelmében a kis II. Alexios lett a császár s az özvegy császárné gyámsága látszólag biztosította a dolgok zavartalan menetét. Amikor azonban 1182 májusában Andronikos kezébe került a hatalom, III. Béla még a vérengzések megkezdése előtt felismerte a veszélyt, amely nemcsak Mánuel családját, hanem a bizánci birodalmat is fenyegette. Andronikos megbízhatatlan egyéniségét jól ismerte, hiszen ő maga is megismerhette lázadó természetét, amidőn bizánci trónörökösé váló proklamálása alkalmából egyedül Andronikos szegült ellene Mánuel akaratának.² Nem maradhatott tehát tétlen esküje értelmében sem. A szerbekkel szövetkezve megindította hadait nyilván azzal a céllal, hogy a trónbitorlót leverje és a kis Alexiost és az özvegy császárnét megszabadítsa veszedelmes ellenségétől. Hogy III. Bélának ekkor még nem hódítás volt a célja, hanem csupán a bizánci trón biztosítása az özvegy császárné, illetve fia számára, azt legjobban bizonyítja az a tény, hogy a harcot Andronikos ellen egyenesen Mária császárné tudtával, sőt annak kérésére indította meg. Andronikos ugyanis a császárnét éppen ama vád alapján végeztette ki, hogy Magyarország királyával titkos összeköttetésben állt s őt támadásra ösztönözte.³ III. Béla seregei

¹ F. Dölger: Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches II. 90. I. szerint Alexios halála október táján történt.

² Akominatos 179—180.

³ Akominatos 347. Eustathios is említi (ed. Bonn. 416.), hogy a bizánciak többek között a magyar királyhoz is folyamodtak segítségért Andronikos ellen.

a Bizánc felé vezető úton nyomultak előre. Elfoglalták Belgrádot, Barancsot és Nist,¹ majd amikor 1183-ban Andronikos trónrajutásának és Alexios kivégeztetésének hírére a dunai fronton védekező bizánci hadsereg ellenállása meggyöngült, a király személyes vezetésével Szófiát is bevették s így jelentékeny görög területet foglaltak el.² III. Béla előnyomulása azonban nem tudta megakadályozni, sőt talán siettette a konstantinápolyi eseményeket. Mánuel családját nem tudta megmenteni Andronikos bosszújától, de a bizánci birodalmat sem engedhette át a trónbitorló prédájául s ez utóbbi érdekében folytatta küzdelmeit Andronikos uralmának megdöntése céljából. A császárné és a trónörökös kivégzése után Mánuel egykori koncepciójának szellemében most már a trónt illetőleg saját személye lépett előtérbe. Célja elérésére egy váratlan esemény új lehetőségeket tárt eléje: 1184-ben meghalt a felesége³ s ő mekkérte Mánuel egyetlen élő nőtestvérének, Theodorának a kezét.

Theodoros Balsamon zsinati kommentárjaiban ránk maradt egy szövegrészlet, amely arról tudósít, hogy a

¹ Akominatos 347., 359; Chronicon Magni Presbiteri, MGH. SS. XVII. 511; Continuatio Zwetlensis altera, MGH. SS. IX. 542; Ansberti Historia de expeditione Friderici imperatoris, Fontes Rerum Austriacarum SS. V. 22—23; v. ö. Jirecek; Geschichte der Serben I. Gotha 1911. 265. III. Béla hadjárata cíloz Michael Akominatos Angelos Izsákhhoz 1186-ben írt dicsőtő beszédében: Μιχαήλ Ἀκομινάτου τοῦ Χωυιάτου τὰ σωζόμενα, ed. Sp. Lampros I. (Athén 1879.) 226. l. Az itt előforduló „szárazföldön csúszó sárkány“ a magyar királyra vonatkozik.

² Ez utóbbit a X. századi Ivan Rilski-nek Evtimij tirnovói patriarcha által frott életrajzából tudjuk, amely szerint Andronikos görög császár uralkodása alatt a magyar csapatok királyukkal együtt egészen Sardikeig nyomultak előre s onnan magukkal vitték Ivan Rilski relikviáit, melyeket a király Esztergomban helyeztetett el. A rendkívül fontos szöveget legújabbban J. Ivanov adta ki: България старина изъ Македония, Sofia, 1931². 381. Ebből világosan kitűnik, hogy Béla maga vezette hadait és hogy Sardike (Szófia) elfoglalása már Andronikos uralma idejére esett. Az idézett Continuatio Zwetlensis egyébként az 1182. és 1183. évekhez fűzve két magyar hadjáratról szól. Sardike bevételét Akominatos egy helye (359.) alapján 1183 végére kell tennünk. Egy másik helyéből (363.) az tűnik ki, hogy 1184 tavaszán Andronikos a dunai frontról Kis-Azsiába vona át csapatait, amiből arra következtethetünk, hogy Béla támadásaiiban és előnyomulásában némi szünet állott be. Talán erre az időre esett felesége halála.

³ III. Béla felesége halálának pontos dátumát nem ismerjük. L. Városov Gy.: Antiochiai Anna magyar királyné származása és családi viszonyai, Századok 20 (1886) 867—885.; Wertner M.: Az Árpádok családi története, Nagy-Becskerek 1892. 358—66. és Forster Gy.: III. Béla magyar király emlékezete, (Pauler Gy.) Bp. 1900. 33. l.

konstantinápolyi synodos nem engedte meg, hogy Theodora Komnene, aki Andronikos Lapardas felesége volt és akit a tyrannus erőszakkal apácává nyíratott, szerzetesi öltözetét világival cserélje fel és feleségül menjen Magyarország királyához (τῷ κράλη Οὐγγρίας), noha az erősen óhajtotta.¹ Minthogy Theodoros Balsamon gyűjteménye 1191/3 táján készült,² a tudósítás csak az ezt megelőző korra vonatkozhatik. Ezt bizonyítja az Andronikos Lapardas név is, amely egy Mánuel korában nagy szerepet játszó bizánci hadvezér neve.³ Lapardas 1167-ben részt vett Mánuel magyarországi hadjáratában, majd a myriokephaloni ütközetben. 1182-ben Andronikos megbízásából a felkelő Ioannes Komnenos Batatzes ellen harcolt, majd Alexios Branasszal együtt vezére lett annak a hadseregnek, amely III. Béla támadó csapatai ellen a Duna vonalán küzdött. Amikor azonban megtudta II. Alexios kivégzésének és Andronikos trónra léptének hírért, elhagyta seregét s Kis-Ázsiába menekült, hogy maga is a felkelőkhöz csatlakozzon, de Andronikos elfogatta, megvakíttatta és monostorba záratta, ahol rövid idő múlva meghalt.⁴ A továbbiakról Theodoros Balsamon szövege tájékoztat. Feleségét Theodora Komnene-t, a zsarnok monostorba záratta. De ki volt ez a Theodora Komnene? Régebben általános nézet volt, hogy Lapardas felesége Mánuel császárnak egyik unokahuga lehetett,⁵ legújabbban azonban V. Laurent behozta, hogy e Theodora Komnene II. Ioannes Komnenos császárnak a leánya, vagyis

¹ A görög szöveget kiadta Ralles-Potles: Σύνταγμα τῶν θείων καὶ ἱερῶν κανόνων III. Athén 1853. 28. l., továbbá Migne: PG. 137. c. 1132.: Τὴν μέντοι Κομνηνὴν κυρὰν Θεοδώραν, τὴν χρηματίσασαν σύμβιον τοῦ Λαπαρδά ἐκείνου κυροῦ Ἀνδρονίκου, ἀποκαρίσασαν κατὰ βίαν τοῦ τυράννου, ἢ ἐν Κωνσταντινουπόλει σύνοδος οὐ παρεχώρησε μετασηματισθῆναι καὶ συζυγῆναι τῷ κράλη Οὐγγρίας, ἐκθύμως τοῦτο ζητήσαντι, διὰ τὸ μετὰ θάνατον τοῦ ἀνδρὸς αὐτῆς στοιχῆσαι τῇ ἀποκάρσει, κἀν κατὰ βίαν ἐγένετο, καὶ ἐν κοινοβιακῇ διάγειν μονῆ. Ugyanez a szöveg néhány lényegtelen stilisztikai változtatással megtalálható még Migne: PG. 119. c. 821-en is.

² Krumbacher: Geschichte der byzantinischen Literatur, München 1897³. 607. l.; Ἐλευθερουδάκη Ἐγκυκλοπαιδικὸν Λεξικόν. II. 886.

³ A rá vonatkozó adatokat legújabbban V. Laurent állította össze: Légendes sigillographiques et familles byzantines XI. Sceau d'Andronic Lapardas sébaste, Échos d'Orient 31 (1932) 338—44.; v. ö. Ἑλληνικά 6 (1933) 85—86.

⁴ Akominatos 361., v. ö. Cognasso i. m. 269—70. l.

⁵ Így Wertner i. m. 356., aki már ismerte a fenti szöveget, továbbá Cognasso i. m. 237., 269—70. és Un imperatore bizantino della decadenza: Isacco II Angelo, Bessarione, anno XIX. vol. XXI (1915) 35.

Mánuelnek nővére volt.¹ Ez a tény egészen más színben tünteti fel III. Béla e házassági tervét, mint eddig gondolták² és annak különös jelentőséget ad. Theodora, Mánuel Anemas és Andronikos Lapardas özvegye, ebben az időben már nem volt fiatal. Minthogy anyja, Eirene császárné, Szent László leánya 1134-ben halt meg,³ Theodora 1184-ben már legalább is az 50-es években járt, tehát III. Bélánál, aki akkor körülbelül 35 éves lehetett, jóval idősebb volt. E házasság politikai céljai tehát nyilvánvalóak. Amikor III. Béla értesült róla, hogy Mánuel leánya, veje, majd felesége és fia egymásután estek áldozatul a trónbitorló Andronikos bosszújának, akit sem ő, sem Bizánc nem tekinthetett legitim uralkodónak és aki a legrettenetesebb zsarnoki uralmat honosította meg, bizonyára felelevenedtek lelkében a feledhetetlen gyermekkori emlékek: Mánuel egykori tervei, a görög-magyar perszonális únió gondolata, amely az adott helyzetben a római birodalom érdekeivel is találkozott. A magyar király, aki Bizáncban nevelkedett, jól tudta, hogy a XII. századi Bizáncban a dinasztikus gondolat olyan mély gyökeret vert, hogy arra nyugodtan és jogosan támaszkodhatik. Az is ismeretes volt előtte, hogy a bizánci felfogás olyan esetben, amikor férfiutód nem volt, a dinasztia legidősebb női tagjával

¹ Laurent utal egy ismeretlen szerzőtől származó költeményre, melyet Sp. Lampros adott ki: Νέος Ἑλληνομύμων 8 (1911) 177. Ebben Theodoráról van szó, akinek nagyatyja Alexios császár, atyja Ioannes császár, testvére Mánuel, férje pedig Andronikos Lapardas volt. Ebből minden kétséget kizáró módon kitűnik Theodora származása. Ugyancsak Laurent utal egy Theodoros Prodromos neve alatt ismert másik költeményre (E. Miller: *Annuaire de l'Association pour l'encouragement des études grecques en France* 17 (1883) 55—56.), amely szerint azonban az ugyancsak Alexiostól és Ioannestól származó Theodora férjeként Mánuel Anemas szerepel, amiből az következik, hogy Theodorának Andronikos Lapardas már a második férje volt. Laurent bizonyítékait kiegészíthetjük még kettővel. Egy Mánuel Philes neve alatt kiadott, de ugyancsak Theodoros Prodromosnak tulajdonított költemény (E. Miller: *Manuelis Philae carmina* II. Parisii 1857. 356—65.) szintén császári vőnek nevezi az elhunyt Manuel Anemast. Végül magam a cod. Venetus-Marc. XI 22 fol. 47r—49r-n találtam egy még kiadatlan költeményt, melynek felirata ugyanezt bizonyítja: ἐπιτύμβιος αἶνος ἁμοῦ καὶ θρήνος εἰς τὸν πανευτυχέστατον γαμβρὸν τοῦ αἰοίδιμου βασιλέως καὶ αὐτοκράτορος ῥωμαίων ἰωάννου τοῦ πορφυρογενήτου κυρὸν μαουὴλ τὸν ἀνεμάν: — v. ö. S. D. Papadimitriou: *Θεοδῶρ Ἰπροδρῶμῆ*, Odessa 1905. 352—5. 1.

² L. Wertner id. h. 356. és Cognasso: Isacco Angelo, id. h. 35.

³ Moravesik Gy.: Szent László leánya és a bizánci Pantokrator-monostor (A Konstantinápolyi Magyar Tudományos Intézet Közleményei 7—8.) Budapest—Konstantinápoly, 1923. 10. 1.

való házasságot legitim jogalpnak tekintette az uralkodásra.¹ Mánuel családjának legidősebb és egyben egyetlen élő nő tagja az említett Theodora volt, akít második férje halála után a zsarnok monostorba kényszerített. III. Béla őt kérte meg 1184 végén, vagy 1185 elején feleségül, összeköttetésbe lépven az Andronikos ellenes latin párttal, amely akkor már a norman veszély hatása alatt egyre nagyobb befolyásra jutott s amelynek képviselői között a magyar királynak, a hajdani Alexios despotának bizonyára sok személyes híve is volt.² Ha e házasság létrejön és Béla és párthívei uralomra jutnak, Bizánc a magyar király személyében újra legitim uralkodót kapott volna és Mánuel régi álma, a görög-magyar unió is megvalósulhatott volna. A házasságnak azonban volt egy komoly akadálya, az, hogy Theodora, ha az erőszak hatása alatt is, de felvette az apácai fátylat. Hogy e nehézségek elhárítása végett Béla milyen lépéseket tett Basileios Kamateros patriarchánál, aki később maga is az Andronikos ellenes párthoz csatlakozott,³ azt nem tudjuk. De abból a tényből, hogy Basileios Kamaterost Angelos Izsák később éppen ama vád alapján fosztotta meg patriarchai méltóságától, hogy ő az Andronikos által monostorba kényszerített előkelő nőknek a világi életbe való visszatérést megengedte,⁴ arra következtethetünk, hogy a patriarcha a magyar király kérése elől sem zárkózott el, sőt ahhoz segédkezet nyújtott. A házasság és vele együtt a magyar királynak a bizánci trónra emelése tehát minden jel szerint elő volt készítve. Bélának megvolt a maga pártja és seregei Sardikiében készen álltak a bevonulásra. Ekkor azonban váratlan fordulat történt Bizáncban. A normannok támadásának hírére, akik 1185 augusztus 24-én Thessalonikét is elfoglalták, a főváros népe Andronikos ellen fordult és szeptember 12-én váratlanul Angelos Izsákot emelte a trónra, amit rövidesen követett Andronikos elfogatása és kivégzése. Ez az esemény, amely rövid néhány nap alatt játszódott le, megghiúsította III. Béla terveit. Ezekután érthető a synodos állásfoglalása. Minthogy a házassági terv mögött rejlő célok Bizáncban ismeretek

¹ E. Kornemann(—G. Ostrogorsky): Doppelprinzipat und Reichsteilung im Imperium Romanum, Leipzig—Teubner 1930. 168; v. ö. F. Dölger, Byzantinische Zeitschrift 33 (1933) 137.

² Nem lehetetlen, hogy III. Béla Theodora férjével, Andronikos Lapardasszal már korábban összeköttetésben állott. Ez megmagyarázná azt, hogy Lapardas mért hagyta ott olyan hirtelen a dunai frontot és csatlakozott a felkelőkhöz.

³ Cognasso: Partiti politici, etc. id. h. 312., 315.

⁴ Akominatos 530; Cognasso; Isacco Angelo id. h. 35—36.

voltak, nem csodálkozhatunk, hogy a synodos döntése, amely már Angelos Izsák megkoronázása után történt, nem volt kedvező. A synodos nem oldotta fel Theodorát fogadalma alól azzal az indokolással, hogy bár erőszakkal történt, férje halála után lett apáca és koinobion-rendszerű monostorban él.¹

III. Béla kísérlete tehát, amelynek célját Mánuelnek tett esküjével összhangzásban a görög-magyar unió megvalósításában kell látnunk, sikertelen maradt. Ez után másfelé orientálódott s 1186-ban feleségül vette Capet Margitot, VII. Lajos francia király leányát, II. Henrik angol király idősebb fiának özvegyét. A bizánci birodalommal azonban továbbra is barátságos, sőt szövetséges viszonyban maradt. Az új császár, Angelos Izsák feleségül vette leányát² s Béla hozományaként visszaadta mindazokat a görög területeket, melyeket Andronikos ellen harcolva elfoglalt és megszállva tartott.³ A bizánci császár viszont biztosította Magyarország számára Dalmácia birtokát. A két uralkodó szövetségére elsősorban a bizánci birodalomnak volt szüksége, mert még 1185-ben kitört a bulgár szabadságharc, utóbb a szerbek is megmozdultak, 1189-ben pedig a III. kereszties hadjárat csapatai vonultak át Magyarországon Konstantinápoly felé. III. Béla mindezen események közepette szorosan együttműködött vejjével. A keresztiesek átvonulása alkalmával szemmel tartotta a bizánci birodalom érdekeit s közvetítő szerepe által nagy szolgálatokat tett vejjének. 1190-ben a szerbiai hadjárat után Angelos Izsák felkereste apósát a Száva partján, nyilván, hogy további együttműködésük részleteit megbeszéljék.⁴ 1195-ben létrejött a megegyezés a két uralkodó között a bolgárok elleni közös akcióra vonatkozólag.⁵ Ez azonban már nem valósult meg, mert Izsák

¹ L. Theodoros Balsamon idézett szavait. Hogy Theodora ügye milyen nagyjelentőségű volt, azt bizonyítja az is, hogy a synodos külön foglalkozott vele.

² Akominatos 481; Ansbert id. h. 24. L. még Niketas Akominatos ez alkalomra írt lakodalmi költeményét és beszédét. Az elsőt újabban kiadta Moravesik Gy.: Egyetemes Philologiai Közlöny 47 (1923) 79—86., a másodikat E. Miller: *Recueil des historiens des croisades, Historiens grecs* II. Paris 1881. 615—9.

³ G. Fejér: *Codex diplomaticus Hungariae* II. (Budae 1829) 437; A. Theiner: *Monumenta Slavorum meridionalium historiam spectantia* I. (Romae 1863) 36.

⁴ Akominatos 569. L. erről még Niketas Akominatos egyik beszédét, kiadta Miller, id. h. 737—741. A szerb hadjárat és e találkozás chronológiájára vonatkozólag v. ö. Dölger: *Regesten* No. 1605.

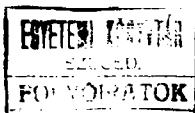
⁵ Akominatos 588.

még azon év tavaszán bátyja összeesküvésének áldozata lett, a következő évben pedig Béla király is meghalt.

A második bolgár császárság megalakulása és Szerbia hatalmának növekedése elszigetelte Magyarországot Bizánctól. 1204-ben a negyedik kereszties hadjárat folyamán nem magyar csapatok, hanem a nyugati keresztiesek vonultak be Konstantinápolyba. III. Béla fia, II. Endre 1217/18-ban az V. kereszties hadjáratban kapcsolatban, amikor Laskaris Máriát fia jegyeseként hozta magával, még egy sikertelen kísérletet tett arra, hogy a konstantinápolyi, akkor már latin császárság trónjára magyar uralkodó kerüljön. Törekvésében Mánuel és III. Béla úniós gondolatának utolsó felcsillanását látjuk.

Kiadásért felelős: Moravcsik Gyula.

20.381. — Királyi Magyar Egyetemi Nyomda. Budapest VIII, Múzeum-körút 6.

1908
1968/

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI
TÁRSULAT KÖZLÖNYE

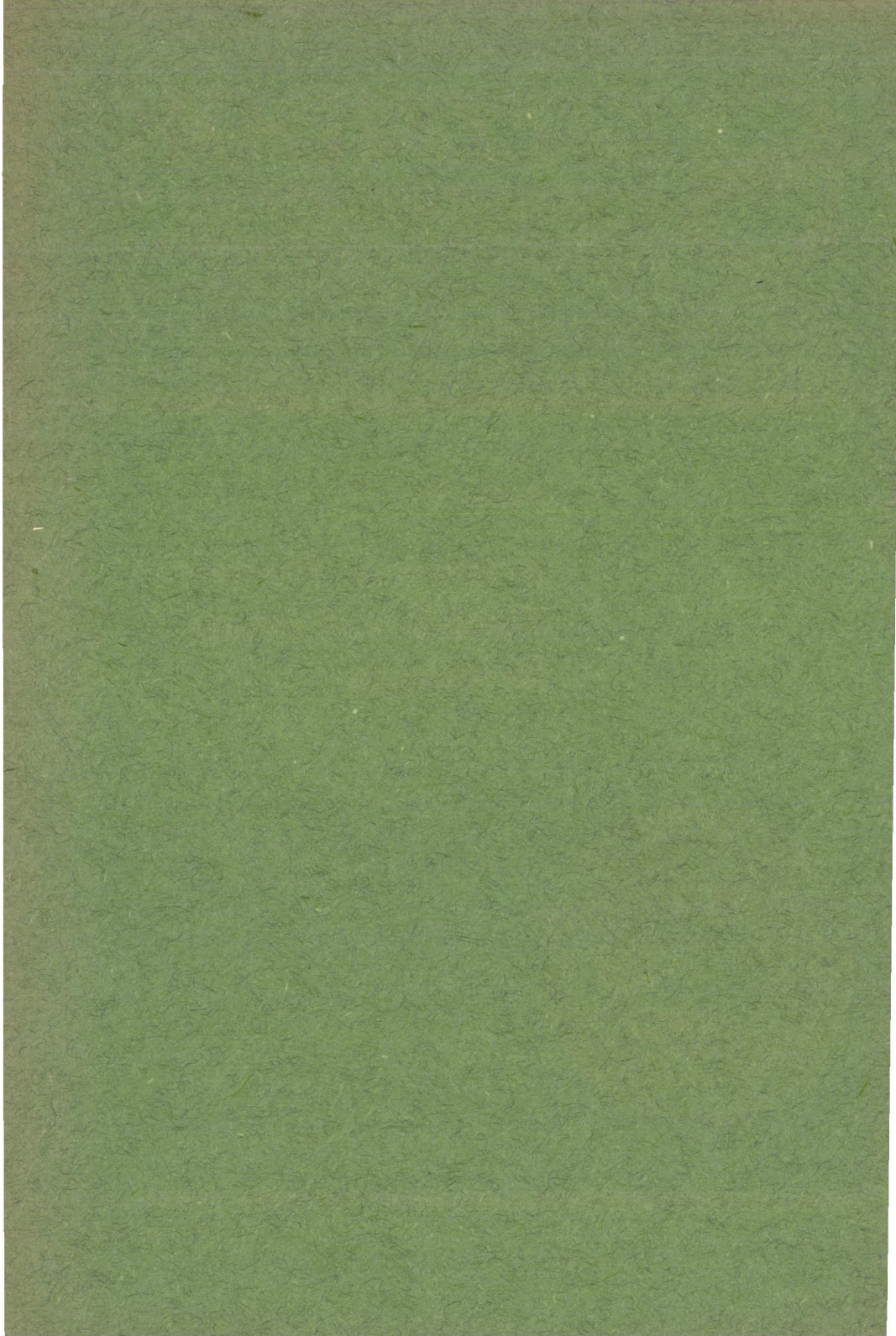
AVÁLASZTMÁNY MEGBIZÁSÁBÓL SZERKESZTI
DOMANOVSKY SÁNDOR, HAJNAL ISTVÁN
ÉS MÁLYKISZ ELEMÉR

Botár Imre:

Forgách Ferenc
Emlékiratainak
kritikája

Különlenyomat a Századok 1933. évi Pótfüzetéből

Forgách Ferenc váradi püspök, majd később erdélyi kancellár műve¹ csak a XVIII. században jelent meg először nyomtatásban, de kéziratban addig is ismerős volt. Adatai, nézetei, jellemzései, mint a XVI. század egyik kiváló humanistájáé, a magyar Tacitusé, beszivárogtak jóformán minden munkába, amely a XVI. század második felének magyar történetéről szól. A kritika ugyan korán megszólalt; egy-egy adatát megtámadták, jellemzéseit túlsötétnek tartották s bár újabban is többen² foglalkoztak személyével és művével, annak helyes értékelése mindeddig nem történt meg.

Kritikánk kiindulópontja az, hogy Forgách könyve emlékirat s ezért nem várható tőle a történettudomány mai felfogása szerint tárgyilagosság. Ha az író t belehelyezzük a kor emberei közé s úgy tekintjük, mint az akkori politikai életnek egyik tényezőjét, akinek politikai céljai voltak, aki pártember volt — akkor jöhetünk végre tisztába vele. A XVI. században a humanista történetírók többnyire megbízásból írtak és mindig határozott céljuk volt: a közvéleménynek valamely kormány (vagy fejedelem) érdekében való publicisztikai felvilágosítása, befolyásolása. Ez állításunk bizonyítására vegyük szemügyre elsősorban azokat az írókat, akikről biztosan tudjuk, hogy Forgách ismerte és használta őket.

¹ Forgách Ferenc magyar históriája 1540—1572. Kiadta Toldy Ferenc. Budapest, Akadémia 1866.

² Sörös Pongrác foglalkozott Forgách Ferenc életével és művével a Századok 1896. és 1897. évfolyamában. Később kibővítette tanulmányát a Pannonhalmi Évkönyv 1912/13. évfolyamában. Forgách életére becses, de műve megítélésében hiányzik nála minden összehasonlítás az egykorú történetirodalommal. Madzsar Imre: Adatok Forgách F. kortörténelmének kritikájához, Nagybánya, 1901. c. értekezésében Forgách külföldi forrásaiból néhányat bemutat (Sleidan, Ulloa, Serres), Biró Vencel: Forgách F. mint történetíró, Kolozsvár, 1908 c. tanulmányában főképen Tinódival veti össze. Bártfai Szabó László két tanulmányának, u. m. Ghymeszi Forgách F. élete (Magyar Történeti Életrajzok, Bpest, 1904.), továbbá Gh. Forgách F. évkönyvei, tekintettel művelődéstörténeti adataira, Budapest, 1904., adatai használhatók, de a kellő kritikai szempont belőlük is hiányzik.

I. A leghíresebb humanisták közül való a német Sleidanus.¹ A német protestáns választófejedelmek megbízásából írta művét, azzal a célzattal, hogy az ő schmalkaldeni szövetségüket a császárral szemben igazolja. Sleidanus személye háttérbe szorul, memoárszerű részei nincsenek könyvének s látszólag objektív. De csak látszólag. Elfogultsága ugyanis a tények kiválasztásában nyilvánul meg. Az ő művészete a jó ügyvédéhez hasonlóan, abban mutatkozik, hogy mindig csak a tényeket sorolja fel, de ezeket úgy választja ki s úgy csoportosítja, hogy bár egyenkint megtámadhatatlanok, egészükben mégis tendenciózus képet szolgáltatnak. Műve azért volt becsült sokáig, mert megbízói felhatalmazták oly akták közlésére, amelyeket a nyilvánosság máskülönbben nem ismert volna meg s csak a XIX. században a levéltárak megnyitásával lettek eredetijükben hozzáférhetőek. Viszont sok mindenről hallgatott, sok aktát nem közölt, olyanokat, amelyek az ő és megbízói tendenciájának nem feleltek meg. Ma a műnek, mint aktapublikációnak a bece már megszűnt, ma csak akkor volna értékes Sleidanus, ha más is volna benne: tudósítás Németország és az egyház akkori állapotáról, továbbá, ha tárgyalná az eszmék fejlődését, a népies mozgalmak okait, irányát stb. Ilyen dolgokkal azonban a XVI. század történetírása nem foglalkozott, mert ezekről aktái sem szóltak.²

Forgách az olasz Jovius művét (*Historiarum sui temporis libri*, 1550) is ismerte, mint Sörös megállapította.³ Jovius volt az első jelentékeny historikus, aki belátta, hogy a közönséget egyes országok történeténél jobban érdeklik az egész világ újdonságai, nevezetesebb eseményei. Ezért kortörténeti művében nemcsak a keresztény Európára terjeszkedett ki, hanem a törökökre és az észak-afrikai kalóz-államra is. Abban Jovius sem tért el a többi humanista történetírótól, hogy célja volt művével a közvéleményt befolyásolni meg-

¹ Műve: *Commentarii de statu religionis et rei publicae Carolo quinto Caesare*, 1555. Strassburg.

² Ilyen értelemben bírálják Sleidanust újabban: M. Ritter: *Studien über die Entwicklung der Geschichtswissenschaft*. (Hist. Zeitschrift 1912 (109. k.) 284. l.). — E. Fueter: *Geschichte der neueren Historiographie*, München u. Berlin, 1911. 200. l. — Franz Schnabel: *Deutschlands geschichtliche Quellen und Darstellungen*, Leipzig, 1931. 272. l. mondja: Die Objektivität Sleidans ist nichts als eine aus der Natur des Humanisten und der Methode des Diplomaten sich ergebende Selbstbeherrschung. Seine Tendenz zeigt sich mehr durch die Auswahl, die er trifft.

³ Forgách F. kortörténelmének pécsi kézírata. Pannonthalmi évkönyv 1913/14.

bízója, esetleg megbízói érdekében. Sőt e tekintetben még rosszabb volt másoknál. Maga dicsekszik, hogy kétféle tolla van: arany azok számára, akik fizettek, vas azok számára, akik nem fizettek. Rómából, lakóhelyéről leveleket irkált műve megjelenése előtt egyes kiváló emberekhez s kilátásba helyezte, hogy nem fog róluk kedvezően megemlékezni, ha illően nem segíeyezik vállalatát. Ez eljárásáért E. Fueter Joviust a mai revolverzsurnalisztákhoz hasonlítja.¹

Forgách műve megszerkesztésére Jovius mindenesetre hatással volt. Tőle vette azt a gondolatot, hogy a Commen-tariiban nemcsak hazai, hanem külföldi eseményekről is tudósítson. Egyebekben kevés jót tanulhatott tőle; különben is államférfiúi iskolázottságánál fogva politikai érzéke jóval fejlettebb volt, mint Joviusé.

Forgách forrásai közé tartoznak még: az olasz Pietro Bizzari műve (*Cypricum bellum inter Venetum et Selymum*, 1573) a török eseményekre vonatkozólag. Róla azt állapítja meg a modern kritika, hogy nyilvánvalóan gyorsan összeállított műve valódi példája az újságírói iskolának, amelyet Jovius alapított s ő folytatott.² A franciaországi eseményeket Forgách Serresből vette, aki viszont megelégedett azzal, hogy más, híresebb francia történetírók (mint pl. du Haillan) munkáit népszerűsítette.³

Műve első felében Forgách legfőbb forrása Tinódi volt, akit, mint Bíró Vencelnek már idézett tanulmányából kitétnik, nagyon kihasznál; itt-ott változtatja csak meg, egyébként sokszor szóról-szóra fordítja vagy kivonatolja. Tinóditól a módszerre vonatkozólag alig tanulhatott valamit;

¹ I. m. 53. l. — Fr. Schnabel pedig azt mondja (i. m. 246. l.), hogy elég az arany és vastollról való megjegyzését tudni, hogy forrásértékével tisztában legyünk. Már kortársa, Brutus is megbízhatatlannak tartotta Joviust (*Brutus, Magyar Historiája*, Bpest, 1863. II. 194.). Sulica Szilárd: *Adalékok Jovius magyar vonatkozásainak forrásaihoz*. Bpest, 1907. c. művében ellenben Jovius jólétesült-ségét védelmezi s különösen levelei alapján elfogulatlanságát próbálja bizonyítani. De hiába, Jovius nézetei nem helytállók mai felfogásunk szerint. Csak egy példát hozok fel. Jovius elmondja (*Sulica* i. m. 56. l.), hogy Antigonos király, aki félszemű volt, három festővel festette le magát. Az első hüen festette le, a másik megkerülte a kérdést, fiatalkorában festette le a királyt, mikor még ép volt a szeme (ez tehát hízelgő volt). A harmadik profilban festette le a királyt s így félszeme nem látszott. Jovius nem az első festőt dicséri, hanem a harmadikat s szerinte így kell tennie a történetírónak is. Vagyis a tények elhallgatása megengedhető eljárás.

² Fueter i. m. 122. l.

³ Fueter i. m. 143. l.

hiszen Tinódi tudvalevőleg inkább csak haditudósító, az események egyszerű krónikása. Sok nyersanyagot talál nála s ezt alaposan kihasználja, nem nagyon buzgólkodik, hogy más forrásokkal kiegészítse értesüléseit. Azonban e nagy kihasználás ellenére elfelejti legalább egyszer megemlíteni, hogy mindezt Tinódiból veszi. Ez az eljárása is csak századának szokásaival magyarázható és menthető.

E futólagos forrásszemléből annyi máris kitűnik, hogy Forgách nem nagyon válogatta meg, hogy milyen forrásokat követ és másol le. Merített bőven, alaposabb kritika nélkül, mindazokból a művekből, amelyek korára vonatkoztak. Műve 522 lapra terjed az akadémiai kiadásban. Ebből idegen kútfők nyomán írt 165 lapot, Tinódi alapján 74 lapot, összesen tehát 239 lapon mások műveiből kompilált. Mindössze 283 lap, művének felénél nem sokkal nagyobb része nyugszik önálló kutatásain és személyes tapasztalatain. Művének elsősorban ez a része, továbbá Tinódin tett változtatásai szolgálhatnak alapul Forgách pártállásának, felfogásának, módszerének megítélésénél.

II. Forgách megírandó kortörténeti művére meghízást Báthory Istvántól, Erdély új fejedelmétől kapott,¹ valószínűleg 1572-ben. Ettől kezdve dolgozott munkáján egészen 1576-ig. Ebben az évben már nagy beteg volt, Olaszországban tartózkodott s 1577 januárban meg is halt. Kétségtelen, hogy Forgách előbb is érdeklődött kora eseményei iránt, volt némi anyaggyűjteménye, de művét ez években írta vagy esetleg meglevő részét ekkor átdolgozta. Az egész művet, ahogy most van, egységes felfogás jellemzi, egy időszak és egy politikai irányzat bélyegét viseli magán.

Ismeretes, hogy Forgách életének egy nagy csalódása után lett az erdélyi fejedelmek hívévé. Előbb 12 évet a Habsburg-királyok szolgálatában töltött. Ferdinánd uralkodása alatt fényes karriérnek nézett elébe: királyi titkári és alkancellári tisztségben tartózkodott az uralkodó mellett. Tagja volt a királyi tanácsnak, résztvett diplomáciai kiküldetésekben. Örvendett a király kegyeinek, elsősorban az ő hű szolgálatai jutalmazásául kapta meg a Forgách-család a bárói rangot. Ferdinánd váradi püspökké is kinevezte, s mivel Várad az erdélyi fejedelem, János Zsigmond birtokában volt, más egyházi javadalmakkal kárpótolta; először a

¹ Báthory levelét a velencei dogehoz 1577-ből B. Szabó L. : Forgách F. évkönyvei, 196. lapján közli kivonatolva.

pornói apátságot, majd a pozsonyi prépostságot adományozta neki.

Ferdinánd halálával azonban végeszakad szépen induló pályájának. Ő, aki tehetségénél fogva jogosult aspiránsnak volt tekinthető az esztergomi érseki székre is, Miksa alatt még egy javadalmas püspökséggel se tudja felcserélni az értéktelen váradit! Ugyanis Miksa a megürült győri püspökséget nem neki adta, hanem az olasz Delfinónak, politikai okokból. Forgách e mellőzést nem tudta megbocsátani Miksának,¹ aki alatt egyébként is háttérbe szorult. Így érlelődött meg benne a gondolat, hogy otthagyja a Habsburgok udvarát. Nem csoda, hogy keserű bírāja lett kortársainak s a neofita buzgóságával lett nemzeti pártivá, kárhóztatójává mindennek, amit a németek műveltek. Az ő egyéni meggyőződése a német uralomról akkor szilárdult meg, amikor személyes sérelem érte a német uralkodó részéről.

Erdélyben egyébként őt s az abban az időben átpártoló többi magyar urakat szívesen fogadták. Forgách itt is helyet kapott a királyi tanácsban, sőt fényes adományt nyert II. Jánostól, a „választott magyar király“-tól. Mindjárt átpártolása után, 1569. év elején az egykori kolozsmonostori apátság birtokaiból hat falut kapott, ami a velencei követ becslése szerint 6000 tallért jövedelmezett évenként. Ez a jóviszony II. János király és Forgách között fennmaradt mindaddig, amíg közös erővel dolgoztak Miksa ellen, támogatván a felsőmagyarországi Dobó—Balassa-féle összeesküvést. Mikor azonban az összeesküvés nem sikerült és Szelim szultán is intette Jánost, hogy ne szegje meg a békekötést és ne hallgasson a magyarországi „szökevényekre“, János politikája megváltozott. Békes Gáspár közreműködésével megkísérelte Miksával állandó békét kötni.

Forgách aggódva figyelte János király politikájának ezt a fordulatát. Hiszen ő akkor, midőn Miksát elhagyta, vele végleg leszámolt, tőle már nem várhatott semmit. E politikai fordulat után Erdélyben sem érezte jól magát. De egyelőre, háttérbe szorulva, a várakozás álláspontjára helyezkedett, csak figyelte az eseményeket. A fejedelem nagy beteg volt, nem lehetett tudni, mikor hal meg s nyílik meg a tér a németellenes párt előtt. S csakugyan, bár Békes létrehozta Miksával a békét, az ú. n. speieri egyezséget, II. János halálával nem volt már Békesnek ereje, hogy azt elfogadtassa. Békes háttérbe szorult s a török támogatásával újjá-

¹ Ezt kifejező levelét, Batthyány Ferenchez, közli Takáts S.: Zrínyi Kata. Budapesti Szemle 155. k. 853. 1.

éledt a szökevényeknek János uralkodása utolsó évében elnémult csoportja, az új fejedelem, Báthory István körül tömörülve. Forgách urat többé nem cserél, még hátralévő éveiben hűségesen kitart Báthory mellett. Mikor történeti munkáját írja, akkor mint Báthory kancellárja, az ő megbízásából gyűjti az adatokat művéhez s igazolni akarja benne közösen folytatott politikájuknak helyességét. A Báthory-vagy nemzetipárt szemüvegén át nézi az eseményeket, Báthory politikai célkitűzésének megfelelően ítéli meg a személyeket.

Báthory Istvánnak a belpolitikában a legtöbb gondot éveken át Békes Gáspár és pártja okozott. Forgách kancellársága idején állandóan Békes, valamint pártfogója, Miksa elleni hangulat uralkodott Báthory udvarában s e felfogás hagyott nyomot Forgách munkáján, amely ez években keletkezett. Békes Miksa udvarából biztatásban, erős erkölcsi támogatásban részesült, mert Bécsben félték az erős Erdélytől, félték Báthorytól. Hiába tett Báthory titokban hűségesküt Miksának, Bécsben nem akarták, hogy az ő állása megszilárduljon s esetleg a magyar ügyekbe avatkozzék.

Báthory s kancellárja, Forgách, ezek tudatában legfontosabb feladatuknak tartották Békesnek és pártjának megsemmisítését. Az első mérkőzés 1573-ban folyt le köztük, amikor is Békes kénytelen volt Fogarasból Báthory csapatai elől elmenekülni s így ez a fontos vár Báthory kezébe került. Fennmaradt Forgách tudósítása ez eseményről: „Fogarast harmad- vagy negyednapig törték nyolc faltörő öreg ágyúkkal, mire megadták, minden ostrom nélkül.“¹ Azonban Békes továbbra is sok gondot okozott még Báthorynak és híveinek; Békesnek ugyanis jelentékeny pártja volt nemcsak az urak, hanem a székelyek között is. A székelyek elégedetlenek voltak már János Zsigmond alatt s azóta is, mert sérelmeiket nem orvosolták s így könnyen fel lehetett őket lázítani a fejedelem ellen. Báthorynak így folyton résen kellett lennie s még egyszer meg kellett mérkőznie Békessel. Ez 1575 nyarán következett be, a kerelőszentpáli csatában; tudvalevőleg itt azután véglegesen sikerült legyőznie Békest és párthíveit. Forgách alig 2—3 hónappal Békes leveretése után végleg elhagyja Erdélyt, betegsége miatt még 1575 őszen Olaszországba távozik, ahonnan többé nem tér vissza. De elhagyta Erdélyt nemsokára Forgách után a lengyel királlyá választott Báthory is. Békes hívei lassankint megbékültek Báthoryval, sikerei láttára. Maga Békes is beállt

¹ Levele Dudithhoz. Századok, 1880. 756. l.

Báthory szolgálatába Lengyelországban és legbizalmasabb embere, tanácsadója lett. Forgách a két vezérférfi kibékülését már nem érte meg. Akkor halt meg, amikor Békes 1577 januárban elindult Lengyelországba Báthoryhoz. Ezért műve a Báthory-párt előbbi hangulatát, a Békes-elleni izzó gyűlöletet őrizte meg s az engesztelhetetlenség, a lekicsinylés hangján szól Békesről.

Forgách jól ismerte Báthory külpolitikai terveit is s azok megvalósításában tevékeny részt vett: mint kancellár, mint külföldi követ s mint — író. Lengyelországban a Jagellók kihaltával a királyválasztáson a Habsburg-párttal szemben Valois Henrik, francia királyfi győzött. Báthory szövetkezni akart Henrikkel, hogy mindketten nagyobb erővel léphessenek fel Miksa törekvéseivel szemben. A diplomáciai küldetést Forgách vállalta 1573 végén s 1574 elején meg is érkezett Krakóba. Azonban a tervezett szövetséget nem hozhatta létre, mert, mint írja, az országot felfordult állapotban találta: „A lengyelek úgy vadnak most is, mint az ebek: ki németpárt s ki francuspárt most is. . .“¹ Pedig Báthory Forgách által nagyszerű eszmét vetett fel Krakóban, a velencei követ jelentése szerint.² Lengyel- és Franciaországgal törökellenes szövetséget akart létesíteni s e célból javasolta, hogy a lengyelek béküljenek ki az orosz cárral. De Henrik, Forgách már idézett levele szerint, „igen ifjú legény“ volt e nagyszabású tervhez; inkább a lengyel szenátusra hallgatott: „az törökkel ez a király az frigyét meg nem bontja, hanem Moszkvára nagyon nagyon igyekezeti, kire az lengyelek is inkább propendeálnak.“

Henrik pár hónapi uralma után az új királyválasztási harc elején Báthory jelöltsége azonnal szóbajött Miksáé és másoké mellett. Forgách természetesen Báthory jelöltsége mellett dolgozott.³ A magyarországi szomorú eredményű uralkodásukkal agitáltak a Báthory és Piast-párti lengyelek a Habsburgok ellen. Ez tűnik ki a fennmaradt lengyel röpiratokból.⁴ „Mint igazta le az osztrák ház a magyar nemesiséget? Honfit hivatalokra nem alkalmaznak, mindenütt német és német van s ha valaki a szabadság mellett szót emel, tömlöcbe vetik. Az osztrák ház irtózatossal adóztatással sújtja országait. Elmondhatnák majd a lengyelek is: szabadok vol-

¹ B. Szabó L. Forgách élete (Magy. Tört. Életrajzok) 220. l.

² Szádeczky L.: Báthory István lengyel királlyá választása. Budapest, 1887. 158. l.

³ Kitéűnik ez Dudith leveléből, Szádeczky i. m. 178. l.

⁴ Szádeczky i. m. 146. l.

tunk és rabszolgákká lettünk.“ Csodálatosan megegyezik ezzel, amit Forgách mond művében a választásról.¹ „A lengyelek szemére hányták (Miksának) Magyarország bajait, pusztulását és hogy idegeneket hozott be az ország birtokába. Leginkább emiatt nem is nyerte el a lengyel trónt.“ Midőn lengyel királlyá lett Báthory, megpróbálta a már Valois Henrik idejében felvetett tervét megvalósítani. Első lépésnek az orosz megfélemlítését tartotta, mert az oroszokkal hátában nem tudta volna rávenni a lengyelt, hogy a török ellen Magyarország felszabadítására az ő vezetésével elinduljon. Meg is mérkőzött az oroszokkal sikeresen; bár a lengyelek jobban szerették volna, ha nem köt velük békét győzelme után, hanem véglegesen leveri őket.² De Báthory előtt mindig nagy célja lebegett: a török hatalom megtörése s csak hirtelen halála akadályozta meg terveit megvalósításában.

Báthory politikájának ismeretében érthetjük csak meg Forgách művét. Az se nem német, se nem törökpartí; Forgáchnak Mátyás az ideálja, a nemzeti király.³ Mintha ezt mondaná ezzel: Próbáljuk felújítani Mátyás korát az ő méltó utóda, Báthory segítségével. Egyelőre ragaszkodni kell a törökre támaszkodó erdélyi fejedelemséghez, mert az lehet a magva a kijegecesedő magyar birodalomnak. Szerinte hibás politikát folytatott, aki Erdélyt német befolyás alá akarta juttatni. Erdély legyen mindaddig a török védelme alatt álló magyar fejedelemség, amíg lengyel segítséggel fel tudja szabadítani magát.

Műve tehát a XVI. század hetvenes éveiben Erdélyben uralkodó nemzeti pártnak álláspontját képviseli, amikor nagy reményeket fűztek a lengyel királysághoz. Nem csodálhatjuk ezt, hiszen még a német Rueber, a kassai kapitány is azt hiszi: hogyha a császár nyakára nőni engedi Báthoryt, rövid időn el fogja veszteni Magyarország többi részét is.⁴

Hogy Forgách a török uralmat valójában nem szereti, bizonyítja egész munkája. A németek hadviselésében is csalódott az egész nemzettel együtt, különösen Zrínyi feláldozása Szigetvárnál keltett megbotránkozást — mikor Miksa németjeivel Győrnél tétlenkedett. Tudták a magyar urak, látták azt, amit Tinódi megírt:

Jobb vitéz magyarnál bizon nem volna,
Sem török, némöt, olasz jobb nem volna . . .

¹ Forgách i. m. 512. l.

² H. Grappin: Histoire de la Pologne (1922), 99. l.

³ Forgách i. m. 424. l.

⁴ Szádeczky i. m. 235. l.

De mit tegyenek, ha mind a török, mind a német császár hatalmasabb a magyarnál. Ki kell velük egyezni, szolgálni őket; a fő az, hogy az ország „megmaradjon“. Pedig nehéz volt olyan nemzetnek belenyugodni az alárendeltségbe, amelyik még nemrégiben Európa első nemzetei közé számított. Michiel, Velence bécsi követe, írja ez időben a magyarokról: Hazájuk egykor oly ország volt, amely a franciával versenyzett a keresztény népek között az első helyért; most pedig nyomorult, hitvány provinciává süllyedt. Elmondhatják a magyarok is: fuimus Troes, fuit Ilion...¹

A jobbakként, mint Forgách is, szerették volna az ország régi nagyságát helyreállítva látni. E régi nagyság tudatában ők nem feltétlen hívei sem a török, sem a német orientációnak. Egy magyar király alatt is elérhetni vélik az ország integritásának visszaállítását — csak megfelelő szövetséges kell, amilyen pl. Lengyelország.

III. Térjünk most már át Forgách művének tüzetesebb vizsgálatára.

Műve elején foglalkozik Erdélynek 1551-ben a németeknek történt átadásával s különösen Martinuzzi szerepével. Azt mondja erről egyik írónk, aki egyébként alaposan feldolgozta Forgách művét: Forgách Martinuzzi jellemzésében Tinódit követi.² Valóban követi Tinódit, de nem Martinuzzi jellemzésében, hanem az események elbeszélésében. Abban egyetértenek, hogy a barátot mindketten árulónak tartják. Az eltérés ott kezdődik, hogy miért tartja az egyik hűtlennek Martinuzzit s miért a másik. Tinódi helyesnek találja, hogy Fráter György átadta Erdélyt Ferdinándnak. Csak azért fordul ellene, mert Lippa alól a barát Ulumán béget szabadon bocsátotta.

Sőt titkon császárnak (t. i. a szultánnak) levelet írta,
Hitit, szolgálatját ő néki ajánlá,
És az királ fiát (János Zsigmondot) meg helyébe hozná,
Jó Magyarországot meg ő néki ajánlá.³

Ezt megtudván Castaldo és Ferdinánd, elvégezzék, hogy :

Jobb az egy embörnek megholta, elveszte,
Hogysen egy országnak, sok népnek elveszte,

¹ Károlyi Á.: A Dobó—Balassa összeesküvés, Budapest, 1879. 8. l.

² B. Szabó L.: Forgách F. évkönyvei, 103. l.

³ Tinódi, Erdélyi história, 1377. sor. (Régi magyar költők tára III. k.)

Bűnét ez föld színén lerakja, megfizesse.

Nagy eszes emberből mely bolond támada,
Mindkét fejedelmet mely igen hordozá,
Véli csélecsapságát hogy egyik sem tudná,
Ki miatt végre lőn néki szörnyű halála.¹

Tinódival szemben Forgách azért hibáztatja Martinuzzit, mert Izabellával nem fért meg : Míg a gyámok és a királynő egyetértésben éltek, boldogultak : csakhamar egy embernek gonosz és telhetetlen nagyravágyásából eredő hűtlensége úgy magát, mint az országot veszélybe döntötte.² Csalfa és bűnös eljárással a barát alkudozni kezd Ferdinánddal, az összes későbbi bajoknak ez lett az oka s kezdete.³ Forgách tehát egészen más szemmel ítéli meg Martinuzzit, mert míg Tinódi német párti, ő, mikor művét írja, erdélyi felfogást követ, amint annak a korabeli erdélyi írók is kifejezést adtak. Borsos Sebestyén művében⁴ ugyanis ezt olvassuk az 1556. évről : Petrovics Péter behozá Podoliából a János király fiát, akit Fráter György baráti álnoksággal kibeszéltet vala. Kovacsóczy Farkas pedig „Erdélyország kormányzásáról“ c. iratában (1584-ben) így ír Martinuzziról : Hatalmát arra használta fel, hogy a királynét és fiát az országból kiüldözze s Erdélyt a németeknek elárulja.⁵

Nemcsak Martinuzziról, hanem Ferdinánd öt éves erdélyi uralmáról is mindenütt elítélőleg nyilatkozik Forgách. „Báthory András, Castaldo, Dobó, Kendi, Bornemissza püspök mindnyájan azt vélték, hogy a gazdag tartományak nem védői, hanem rablói. A katonaságot szanaszét a falvakban kóborolva, minden rend és fegyelem nélkül tartották : az élelmiszert ingyen elvették, ha nem adták önként.“ „Ha Ferdinánd zsoldot küldött, abból kevés katonának juttattak a vezérek, mert a gyors vagyonszerzésben egyetértettek. Ez is egyik ok volt, hogy az erdélyiek a kegyetlen uralomtól megundorodva, igyekeztek megszabadulni tőle.“⁶

„Ferdinándnak régtől fogva megszokott, látszat kedvéért használt szavait, mint hiábavalókat, mindnyájan

¹ U. o. 1361. sor.

² Forgách i. m. 3. l.

³ Forgách i. m. 10. l.

⁴ Mikó I.: Erdélyi történeti adatok. Kolozsvár, 1856. I. 17. l.

⁵ Szádeczky : Kovacsóczy Farkas (Magy. Tört. Életr.) Budapest, 1891. 42. l.

⁶ Forgách i. m. 112. l.

(t. i. a magyarok) megvetették.“¹ Ugyanis Ferdinánd azt ígérte, hogy személyesen vesz részt a török elleni hadjáratban, 1552-ben, — de ebben már senki sem hitt, mert Forgách szerint „a mohácsi vész óta vezér nélkül voltunk a török zsákmánya“.

Elképzelhetetlen, hogy így írt volna Forgách az esetben, ha még a Habsburgok híve lett volna; hiszen 1556-ban még Ferdinánd pártján harcolt az erdélyiek ellen, az ő megbízásából, fivére, Simon Nagyvárad megtartásáért. Azóta azonban ő is „megundorodott“ uralmuktól, mint az erdélyiek.

Még világosabban kitűnik Forgách pártállása és történetírói módszere Heraklides Jakab, moldvai trónkövetelő ügyének tárgyalásánál. E kérdésben ugyanis ellenőrizhetjük Forgách Emlékirataiban közölt elbeszélését az ugyancsak tőle származó Deliberatióval. Ebben az 1561-ben Ferdinánd részére készített javaslatában Moldva elfoglalását Heraklides által csak első mozzanatnak tartja a megindítandó keleti háborúban, ami után következne Erdély megtámadása és megszerzése Ferdinánd részére. Hogy ez volt az igazi terv, ezt akarták akkor ő, a váradi püspök s Zay Ferenc, a kassai kapitány elérni, nemcsak Forgách Deliberatiója tanúsítja, hanem Balassa Menyhértnek és Báthory Miklósnak ez alkalommal történt elpártolása is. E tervről így ír Forgách Deliberatiójában:² „Ha a despota (Heraklides) bátorságot, gyorsaságot fejt ki, előbb, mint sem reménylenők, megszerzi Erdélyt, leveri a semmit sem sejtő, hadsereg nélkül szűkülökdő János Zsigmondot. A készületlen, tanácstalan János Zsigmond számára nem marad más hátra, mint a futás, Erdély pedig veszély nélkül visszakerül Magyarországhoz. Megszűnik 35 év viszályakodása (1526—1561); ha Erdélyt visszaszerezték, a magyar részek is Ferdinándhoz pártolnak.“ Természetesen Heraklides, meg segítőitársait, meg kell jutalmazni e nagy szolgálatért. Ez is ki van dolgozva javaslatában. A moldvai vajda megkapná az erdélyi vajdaságot, azonfelül Kendi János és Antal, továbbá Bebek Ferenc javait örökösödési joggal. A lengyel Laszki Albertnek, Heraklides főtámogatójának szánta a somlyói Báthoryak összes javait. Azoknak a Báthoryaknak birtokait javasolja ekkor elkoboztatni, akiknek rokonságára később büszke, azét a Báthory Istvánét, akinek politikáját egykor követni fogja.

¹ Forgách i. m. 31. l.

² Forgách i. m. 542. s köv. l.

Mit ír Forgách mindezekről Emlékiratában? Nemcsak Erdély elfoglalásának tervéről nincsen benne egy szó sem, hanem igazi diplomáciai furfanggal adja elő azt is, hogy miért és hogyan ajánlja Heraklides megsegítését moldvai vállalatában. Ennyit mond a moldvai tervről: A dolog nem olyan nehezen kivihető, sem pedig nem kerül oly sokba; valamelyes pénzösszeggel segítsék Heraklides, a dolog a keresztény ügynek hasznára lehet. Nem indítanak háborút (t. i. Ferdinánd és Magyarország), de nem lehet eléggé óvakodni, hogy a határoknál bizonyos betörések ne történjenek a szomszéd tartományokba, úgy, ahogy Szulejmán katonái is szokták tenni.¹ Még hozzát teszi: Nem kell elhanyagolni a régi jogot ezekhez a tartományokhoz. — Több semmi sincs erről a műben. Ahogy ezt a kérdést vizsgálja, Sleidanus tanítványára ismerünk Forgáchban. Elhallgatja az ő egykori tervét (Deliberatio) teljesen, mert mikor munkáját írta, már Erdély önállósága, nem pedig megszüntetése mellett volt. Az egész ügyet nem hallgathatta el, mert Heraklides dolga éveken át foglalkoztatta Felső-Magyarországot, Heraklides magyar csapatokkal foglalta el Moldvát. Forgách, némely bírálója szerint, hiteles és megbízható, mert megemlékezik erről az eseményről is. Ez azonban még nem bizonyíték pártatlansága mellett. Éppen abból ítélni lehet meg pártállását, hogy mit mond el s mit hallgat el. Lehet, hogy csakugyan ilyenféle beszédet mondott ő a királyi tanácsban Heraklides pártolása ügyében. De mikor mint történetíró emlékezik meg egy elmult háborúról, ki kellett volna egészítenie beszédét, részletesen kellett volna szólnia a megsegítés igazi okairól s nem megelégedni az igazságot eltakaró, diplomatikus beszéd közlésével. Mivel azonban a Deliberatio okfejtése homlokgyenest ellenkezett későbbi nézetével, nem akarta azt nyilvánosságra hozni és annak tartalmát elhallgatta művében.

Tisztán erdélyi felfogással emlékezik meg mindenütt Ferdinánd királyságáról. Pl. „Forgách Zsigmond (szerzőnk atya) . . . résztvett János király megválasztásában, amelyben minden rend egyetértett. Kevéssel utóbb Báthory István nádor és néhányan mások Ferdinándot hozták be, az országot felosztották, a dunai részek Ferdinándé maradtak. Így Ferdinánd hatalma alá jutván Forgách Zsigmond birtokai, magánéletet élt alatta becsületesen . . .”² Szóval csak behozták Ferdinándot néhányan, Forgách Zsigmond csak

¹ Forgách i. m. 221. l.

² Forgách i. m. 250. l. Továbbá az 520. l.-on: Ferdinánd Magyarország egy részét pártoskodó emberek által magának megszerezte.

kényszerűségből hódolt meg neki s magánéletet élt, holott valójában Ferdinánd kincstárnoka volt 1548-ig.

Ferdinánd jellemzésében nagy ellentét mutatkozik a történeti művében adott s a felette, a Szent István-templomban tartott emlékbeszéd jellemzése között, amely ugyancsak tőle származik. Az Oratio funebrisben 16 nyomtatott oldalon magasztalja Ferdinánd erényeit,¹ amivel szemben igazán szegényes az a jellemzés, amelyet az Emlékiratokban róla ad. Tulajdonkép két mondat az egész — a gyászbeszéd 16 oldalából ennyi maradt meg, de ez is milyen! „Dicséretreméltó egyéb erényeire nézve, de a katonáskodást, a királyok egyedüli ékességét, nem gyakorolta személyesen s hadiszerecséje se volt. Terveit igyekszik megvalósítani, de tanácsosai véleményére kelleténél többet adott s erre vihetők vissza a rossz határozatok.”² Milyen más hang ez, mint a beszédben! Csak Ferdinánd magánéletét tartja példásnak, minden más képességét tagadásba veszi, így a legfontosabbakat is: katonai és államférfiúi tulajdonait. Az Oratio funebris túloz Ferdinánd erényeinek dicsőítésében, az Emlékirat viszont kétségtelenül szigorú.

Ha így végez Ferdinánddal, aki pedig neki kegyes jótevője volt, nem csodálkozhatunk azon, ha mindenütt hibákat talál Miksa uralkodásában és tanácsosaiban. Miksa, tudjuk, megsértette önértetében, mást nevezvén ki a győri püspöki székre. Emiatti elkeseredését már idézett levelén kívül tanusítja az a jellemzés, amelyet Delfinóról, szerencsés vetélytársáról, továbbá Oláh Miklós esztergomi érsekről — az ő első patrónusáról — adott.³ Egy renaissance-kori egyéniség féltelenségével ítél Delfinóról, a volt pápai nunciusról, elnevezvén őt gonosznak, bűnösnek, bujának, szodomitá, szentségtörő árulónak. A magyar törvények értelmében csakugyan nem lehetett kinevezni Delfinót győri püspökké, aminthogy az 1569. évi országgyűlés tiltakozása után neki, mint idegennek, távoznia kellett a püspöki székből és Magyarországról. De hogy mégsem lehetett az a minden bűnben leledző, gonosz ember, aminek Forgách haragjában elnevezi, tanusítja az a körülmény, hogy Rómába távozott, ahol XIII. Gergely pápa adományozásából mint bíboros élt haláláig (1583).⁴

¹ Forgách akad. kiadás függeléke 523. s köv. l.

² Forgách i. m. 272. l.

³ Forgách i. m. 301., 254. l.

⁴ B. Szabó László: Ghymesi Forgách Ferenc 96. l. L. Pastor: Geschichte der Pápste, VII. k. Freiburg. 1920. c. művéből kjtűnik,

Sok igazság van abban is, amit Oláh Miklósról ír: Mindenki sérelmesnek találta, hogy minden magas méltóság ezé volt, hogy méltatlanul sok ember méltóságát elfoglalta.¹ De azért, hozzávéve, hogy általában semmi jót sem mond róla, itt is kirí a leplezetlen gyűlölet.

Magának Miksának jellemzésére csak a következőket idézem művéből: Midőn nyilvánosan és magánúton figyelemzették az esküre, amelyet választásakor tett, így szólt: Gyakran szememre hánnyák az esküt; de meglátjátok, hogy fel fogom menteni magamat az eskü alól. Azt is szokta mondani, hogy csak a dicséretreméltó törvényekre esküdött; s csak azok dicséretreméltók, amelyek előtte olyanoknak látszanak s nem azok, amelyek a népnek tetszenek, továbbá, amelyek régiségüknél fogva a királyok előtt mindig szentek és sérthetetlenek voltak.² Nem tudjuk eldönteni, hogy hitelesen-e Forgáchnak ez a tudósítása, mert más források Miksa ilyen nyilatkozatairól nem szólnak.

Ellenben Forgách művének az a része, amely a Dobó—Balassa-féle összeesküvésről szól, más források alapján ellenőrizhető s így megítélhetjük Forgách módszerét. Forgách az összeesküvést egyszerűen ignorálja s az ügyet úgy tünteti fel, mint az udvartól s a magyar kamarától közösen kigondolt ürügyet arra, hogy a Perényi-féle javakra áhítozó Dobó Istvánt el lehessen tenni láb alól.³ Károlyi Árpád Velence bécsi követe, továbbá a portai követek jelentései alapján megállapította Forgách tagadásával szemben, hogy az összeesküvés, ha csak kezdetleges alakban is, de létezett.⁴ Sőt azt is bebizonyította, hogy az összeesküvésben Forgáchnak magának is része volt. Forgách szerepét ez ügyben két levél említi. Az egyik egy ismeretlennek, valószínűleg Trautsohnnak, Miksa udvarmesterének Forgáchhoz 1570-ben intézett levele. Trautsohn ebben emlékezteti Forgáchot Ferdinánd kegyeire s megemlíti, hogy oly levelek vannak ő felsége kezében Forgáchtól, amelyekben ő többeknek a királytól való elpártolást javasolja s veszélyes bujtogató gyanánt mutatja be magát.⁵

hogy Delfino mint pápai nuncius rendkívül fontos közvetítő volt a tridenti zsinat idejében a pápa és a bécsi udvar között (268—69. l.). Már Ferdinándnak kedvelt embere volt, IV. Piustól a zsinat befejeztével megkapta a bibornoki méltóságot (570. l.) érdemes szolgálati elismerésül.

¹ Forgách i. m. 254. l.

² Forgách i. m. 375. l.

³ Forgách i. m. 417. l.

⁴ Károlyi Á.: A Dobó—Balassa-féle összeesküvés, 17—18. l.

⁵ Károlyi i. m. 112. l.

A másik irat, amely Forgách részességét ez ügyben elárulja, magának Miksa királynak leirata 1572-ben Rudolf és Ernő főhercegekhez, Dobó és társai ügyében. Ebben a leiratban a király hivatkozik, mint fontos bizonyítékra az összeesküvés ügyében, a kezei közt levő két magyarnyelvű levélre, amelyek közül az egyiket Forgách, a másikat Gyulaffy László írta. Kéri a főhercegeket, hogy ezeket is olvassák fel a magyar tanácsosok s más urak előtt, de azután származtassák azokat a többi iratokkal együtt hozzá.¹ Ezért jogosan mondja Károlyi Árpád: „Aki oly epésen, ridegen, kíméletlenül ír mások felől, ne hallgassa el saját működését sem; vázolja néhány erőteljes vonással a conspirationak a körülményekből folyó szükségét; de ne adjon egy elvitázhatatlan ténynek oly gyűlöletes színt, mely az ő tollához s férfias jelleméhez nem illik“.² Valóban Forgách eljárása lehet politikushoz és diplomatához illő, de történetíróhoz nem méltó.

Az eddigiekből világosan kitűnt, hogy a Habsburgkirályokat nem kedveli. Még hátra van, hogy erdélyi pártiságáról szóljunk. Nem pártolja feltétlenül az erdélyi fejedelmek politikáját; ha a Habsburgokhoz közelednek, akkor meg éppen elítéli azt. Izabellát védelmébe veszi Fráter Györggyel szemben. Többször hangoztatja a méltatlanságokat, amelyeket Izabellának el kellett szenvednie a baráttól s végre bele kellett nyugodnia Erdély átadásába,³ meg kellett hajolnia a sors és az erőszak előtt. Rokonszenvvvel tárgyalja Izabellának és fiának Lengyelországból való visszatérését.⁴ Nem helyesli azonban Izabella későbbi külpolitikáját. Különösen neki rózza fel, amiért a II. Henrik francia királlyal Báthory Kristóf útján kezdett szövetségi tárgyalások nem vezettek eredményre.⁵ Nyilvánvaló, hogy ennek a szövetségnek fontosságát azért hangsúlyozza, mert később maga is tárgyalta Báthory István megbízásából a francia-lengyel szövetség ügyében.

Izabellát megbírálja morális szempontból is. Némely kritikusát megtéveszti Forgách moralizáló hajlama s abban, hogy senkinek egyéniségét nem kíméli, jellembeli fogyatkozásait elmondja, objektivitásnak jelét látják. De ez az eljárása nem döntő pártállására nézve. Ő általában pesszimista kortársaival szemben. Legjellemzőbb felfogására nézve, amit

¹ Károlyi i. m. 118. l.

² Károlyi i. m. 56. l.

³ Forgách i. m. 13. l.

⁴ Forgách i. m. 149. l.

⁵ Forgách i. m. 164. l.

Bona lengyel királynéval, Izabella anyjával kapcsolatban ír : „Ha ilyenek és hozzá hasonlók kormányozzák a keresztény országokat — mit mondhatnánk ugyanis jobbat a franciákról, spanyolokról, németekről, angolokról — csodálkozunk-e, ha a hatalmas Isten a föld uralmát az ellenségnek (t. i. a töröknek) adta?“¹ Tehát elégedetlen az egész keresztény világ erkölcsi állapotával, nemcsak Magyarországéval. Erkölcsi szempontból hibát talál mindenütt, minden országban, mindenik párton — ez egészen más dolog, mint politikai pártállása. Ő, mint az udvarban élő főúr, ismerte vagy ismerni vélte megfigyeléseiből s a pletykákból a királyok, főpapok, főurak magánéletének gyengéit is s megörökítette az utókor számára.

Forgách egyik bírálója² pártatlansága jelének mondja, hogy bár János Zsigmond jötevője volt, befogadta országába és fényesen megjutalmazta, mégis feltárta művében hibáit. E felfogás cáfolatául szolgál először az a körülmény, hogy Ferdinánd ugyancsak jötevője volt s mint láttuk, attól is megtagadott művében minden katonai és államférfiúi képességet — mert műve írásakor már más párton volt. Éppen így következik János Zsigmond sötét jellemzése Forgách pártállásából. Mikor ő művét írta, két, egymással mereven szembenálló, egymást gyűlölő párt állt fenn Erdélyben : a Békes Gáspár és Báthory István pártja. János Zsigmond Békest pártolta utolsó éveiben, Forgách már akkor s később is Báthory híve volt. Élet-halálharc volt ez, nemcsak afféle udvari ármánykodás, intrika. Forgách existenciája, esetleg élete is kockán forgott a másik párt győzelme esetén. Nem csoda, hogy Forgách valósággal izzó gyűlölettel beszél Békesről,³ akárcsak annak idején Delfinóról. S mint akkor Delfino pártolása miatt nem tudott Miksának megbocsátani, most Békes politikájának pártolása miatt János Zsigmondtól teljesen elhidegült. A róla adott sötét jellemzésnek⁴ ellene mondanak a tények, amelyeket ő maga is közöl művében. Pl. több ízben elismeri és dicséri János hadiérdemeit,⁵ diplomáciai sikereiről is megemlékezik, mikor János Zsigmond Szolimán táborában jár, ezt mondja róla : Senkit sem fogadott a szultán nagyobb nyájassággal és tisztelettel⁶ ... Általában

¹ Forgách i. m. 179. l.

² B. Szabó L.: Ghimesi Forgách F. évkönyvei, 176. l.

³ Forgách i. m. 460. l. „Minden halandó köziül a leggonoszabb, kegyetlenségre s minden gazságra hajlamos...”

⁴ Forgách i. m. 459—463. l.

⁵ Forgách i. m. 277, 279, 369, 370. l.

⁶ I. m. 317. l.

művében azokról a kortársairól nyilatkozik kedvezően, akiknek politikai szereplése nem keresztelte Forgách útjait. Mecsey István és Thury György vitéz katonák voltak, de a királyi tanácsban s az országgyűlésen nem igen szerepeltek, róluk szokatlanul melegen emlékezik meg a különben szigorú történetíró.¹ Ellenben jellemző Forgáchra, ahogyan Zrínyi Miklósról, a szigetvári hősről megemlékezik. Zrínyi mint horvát bán, az országnak egyik vezető politikusa volt, akivel Forgáchnak személyes természetű összetűzése volt az 1563-i pozsonyi országgyűlésen. Ezért még világhírű hőstette után sem engesztelődik ki irányában és szokásos epés megjegyzéseit róla se hallgatja el. Csakhogy a Zrínyire szórt vádpontjai közül sok az alaptalan, éppúgy, mint az idáig tárgyalt többi politikusról felhozottak közül is.²

Fontosnak tartom még megemlíteni azok számára, akik a belső bizonyítékokkal nem elégszenek meg, Sörös Pongrác megállapításait a műnek azon kézirati példányáról, amely Forgáchnak tulajdona volt. Sörös értekezéséből kiderül, hogy Forgách már kész művét is még egyszer átjavította, átdolgozta s ez az átdolgozott mű került később kiadásra. Tehát egységes felfogás húzódik végig rajta az átdolgozás után. „Gyakori Forgáchnál az a csekély, de fontos változtatás — mondja Sörös³ — hogy a mieink helyett a császáriak, a mi seregünk helyett a császári sereg lesz“. Nyilvánvaló ebből, hogy ezzel a javítással megtagadta a közösséget a Habsburg-házzal s azzal való szembenállását akarta kifejezni.

¹ 71. és 520. l.

² Kimutatta Barabás S.: Zrínyi M. életére vonatkozó okiratok. Budapest, 1898, I. k. X. s köv. l.

³ Sörös P.: Forgách kortörténelmének pécsi kézírata. Pannoni halmi évkönyv 1913/14. évf. 125—135. l.

2678

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI
TÁRSULAT KÖZLÖNYE

A VÁLASZTMÁNY MEGBIZÁSÁBÓL SZERKESZTI
DOMANOVSKY SÁNDOR, HAJNAL ISTVÁN
ÉS MÁLYKISZ ELEMÉR

Haraszti Emil:

Barokk zene és
kuruc nóta

Különlenyomat a Századok 1933. évi Pótfüzetéből

Barokk zene és kuruc nóta.¹

I.

Zenei stíluskísérletek Magyarországon. — A török hatás. — A kurucvilág. — A romantikusok : Thaly és Káldy. — A cigánykérdés : Hubay és Bartók. — Történeti népdal és parasztdal. — Barokk udvari zene és népzene.

A XVII. század eseményeinek viharával, époszi méreteivel a magyar zenét is megtermékenyítette. A történelem dinamizmusa végre kilendítette a magyar dallamot hosszas dermedtségéből. Ez a kor a magyar zene történetének leg-

¹ A tehénhús nótáról szóló fejezeteket felolvastam a Történelmi Társulat 1931. évi novemberi miskolci vándorgyűlésén. Dolgozatom megírásánál szíves tanácsaikkal hálára köteleztek André Pirro, a Sorbonne professzora; Charles van der Borren, a brüsszeli egyetem tanára; dr. Czobor Alfréd főlevéltáros (Nemzeti Múzeum) és Markó Árpád alezredek (Hadi Levéltár). — Német zenetörténészek megkísérelték a Wölflinn-féle öt fogalompár alkalmazásával a művészettörténet felosztását alkalmazni a zenetörténetre is (Sachs, C.: Barockmusik. Jahrbuch der Musikbibliothek Peters. Leipzig, 1919. — Haas, R.: Musik des Barocks. Potsdam, 1928.), oly módon, hogy a barokkot kiterjesztették a XV. sz.-tól a XVIII. sz. végéig. Az angol, francia, olasz művészettörténetírás e felosztást nem fogadta el, mégkevésbé a zenetörténet. Legújabbán Andrea del Corte turini professzor mutatta ki gyilkos dialektikával Curt Sachs és társai érvelésének tarthatatlanságát, alapvető tévedéseit (Il Barocco e la Musica. Mélanges de Musicologie offerts à M. Lionel de la Laurencie. Paris, 1933). Dolgozatomban a *barokk* kifejezést kizáróan művelődéstörténeti vonatkozásban alkalmazom a zenére. a XVII. század kollektív megjelölésére, az udvari, arisztokratikus művészetre. Nem használhatom a barokk elnevezést a Benedetto Croce értelmezésében, mely a romantikussal egyértelmű, mert XIV. Lajos akadémikus művészetéről szólók, az art classique-ról, az olasz barokk poláris ellentétéről. A francia nyelv különben a *barokk* szót *bizar* jelentéssel használja, csak néhány év óta nevezik baroque-nak a style jésuite-ot, melyből Németországban az ellenreformáció jelképe lett. Dolgozatom tehát a legkevésbé sem kíván a német tudományban lábrakapott barokk divatnak hódolni, mely eredménytelenül próbálkozott meg XIV. Lajos idejében barokk irányok nyomozásával (F. Schür: Barock, Klassizismus und Rokoko in der französischen Literatur. Eine prinzipielle Stilbetrachtung. Leipzig, 1928).

kevésbé egységes és legnehezebben áttekinthető időszaka. Gazdag sokfelé elágazó irányokban, a magyar egyszólamú dallam és a külföldi többszólamúság kacérkodásának, a népmelódia és a nyugati technika futó találkozásának emléktöredékeiben, faji megnyilatkozások félbemaradt kísérleteiben, külföldi stílustörekvések visszaverődésében és keveredésében, főképp erős keleti couleur locale-ban, török-cigány hatásban.

Az előző századok folyamán a nyugati zenei áramlatok gyors egymásutánban érkeztek hozzánk. A jocularok és regősök trouvère zenéjével egyidejűen jelentkezik az idegen hittérítők által importált gregorián ének, Mátyás kórusa a franko-flamand polifóniának hódol, János Zsigmond és a Báthoriak olasz kultúrájában homloktérbe lép a madrigalizmus és a lantzene. Az idegen hatások nem tudják magukat kiélni, nem tudnak szerves kapcsolatba kerülni a magyar dallal, a külföldi formák nem telnek meg nemzeti tartalommal. A háborús földrengések, belső villongások, politikai megrázkódások nyomán Magyarország a hadak útja, melyen Európa népei tolonganak. A nemzet művészi öntudatra ébredésének folyamata minduntalan megszakad. Az új külföldi impulzus elsodorja a régit, hogy az új is csakhamar elődje sorsára jusson.

A XVII. században első ízben mélyül el Kelet és Nyugat zenei érintkezése magyar földön. A gregorián ének és protestáns korál magyarosodása és kölcsönhatása intenzívebbé válik. Az Iszlám kultúrája a magyar művelődésre erősen rányomja bélyegét. A XVI. és XVII. század török cigányai élesztik újra a magyar zene szunnyadó keleti jellegét, melyet a kereszténység letörölt. Fokozatosan folytatódik a török-cigány elemek felszívódása a magyar zenébe. Ez a processzus már az előző évszázadban a törökgyűlölő Tinódi *Cronica*-jával kezdődött meg. Senki sem vetette fel még ezt a problémát, csak nyugati hatásokat nyomoztak Tinódinál, pedig az országot előzőnlő török-cigányoknak és énekeseknek, akik a nesiben és gazelen kívül, hangszerkísérettel epikus dalokat, hősi éneket is előadtak, recitáló, parlandó stílusa (*uzun hava*) nemcsak eszmei, de zenei tartalomban is befolyással volt a magyar énekmondó stílus kialakulására.¹

¹ Lichtenstein Henrik császári követ jelentésének esztergomi időzéséről szóló passzusát l. Hans Lawenclaw: *Neue Chronica Türkischer Nation von Türcken selbs beschrieben* Francfurt am Mayn, bey Andres, 1595. A munka 118 és 119 lap között közöl egy rendkívül érdekes metszetet, mely énekes és zenész török cigányokat

A virginál zene Angliából a XVI. században, Erzsébet királynő uralkodása idején, végigárad a kontinensen. Hullámvérése magyar földre is elhatol. Miniatúrjeiben jelentkezik

ábrázol. (Hiányzik az Apponyi könyvtár példányából, a bécsi Nationalbibliothek példányának metszetét reprodukáltam: La musique hongroise c. munkámban, Paris, 1933. 41. l.) A 118. l.-on olvassuk a címet: Beschreibung eines Türkischen Spectaculs. Erstlich giengen vorher // durch ein grosse mennig dess Volcks // so von aller Orten zusammen gelauffen // drey Zingani oder Zigeuner // welche von etlichen für Egyptier // von andern für Arabier gehalten werden // auff Türkisch bekleidet. Der Mittler unter diesen dreyen schlug auff einer Lauten // so etwas grösser // dann gewöhnliche Lauten: die andern beyde spielten ein jeder auff seiner kleinen Geigen // so ein scharpffen vnlieblichen Thon gaben // und mit einer Barbarischen Stim sangen sie dareyn // was von den Osmanischen Sultanen verricht. Und thaten in diesem Gesang sie alle gar ordentlich nacheinander erzehlen vnd rühmen // sampt ihren Ritterlichen thaten // biss auff den gegenwertigen Sultan Murat den dritten. — Adam Wennerich von Crailsheim, mikor leírja látogatását Ali budai basánál, 1616 májusában, (Ein gantz new / Reysebuch auss / bis gen Constantinopel / Das ist / Beschreibung der Legation und Reyse / welche von dem Röm. Kays. auch zu / Hungarn und Böhemb / etc. . . . So Anno 1616 angefangen / vnd Anno 1618 glücklich / verzicht vnd völlig / abgelegt worden MDCXII) szintén megemlékezik a török énekes és zenész cigányokról: . . . erzeugten sich etliche Zigeuner mit ihren Geigen vnd anderen Saitenspielen, welche eben sowol fein höflich / more barbarico auffgemacht / vnd darein durch einander / von der Türkischen Kayser begangenen rühmlichen Thaten / unlieblich / schreyent gesungen / so nachmals mit etwas Geltgestillt worden. (14 l.) — Ismerjük a XVII. században Magyarországon járt Edward Brown angol orvos útleírását (A Brief Account of some Travels in Hungaria London 1673.), melyet kivonatossan magyarra fordított Szamota István. Nem ismerik azonban nálunk Brown rajzait, csak könyve mellékleteit. Előbbieket a British Museum kézirattára (Add. 5234) őrzi. Köztük találtam egy rajzot, (42. sz.) mely *kimcsek* játzó budai török cigányt ábrázol, aki Amurat szultán dicsőségét énekli. A *kimcsek*, melyet Augustus Hughes-Hughes tévesen magyar hangszernek nevez (Catalogue of the Manuscript Music in the British Museum. Vol. II. London, 1908) a mohamedánoknál igen kedvelt vonós hangszer. Hangszekrénye eperfából, kezdetlegesebb alakjában kókuszhéjból készült, hártáival vonják be, két-három húrja lószórból. Egyiptomban, az araboknál különösen népszerű (kemangeh). Már Villoteau említi (Description historique, technique et littéraire des instruments de musique des Orientaux fejezet a Description de l'Égypte. Paris 1809. II. kötetében pl. E. fig. 4.). Fétis behatóan foglalkozik vele (Histoire Générale de la Musique. Tome II. Paris 1869. 136. l.) A brüsszeli hangszermúzeum példányát leírja Mahillon (Catalogue descriptif et analytique du Musée Instrumental du Conservatoire Royal de Musique de Bruxelles. Tome I. Gand, 1893). A *kimcsek* az arab-perzsa hatás bizonyossága a törököknél. Kétségtől meg, hogy a legrégibb adat, melyet a török hatásra a magyar zenében, a hangszeres gyakor-

a magyar népdal a XVII. században. Ekkor már az erdélyi és felvidéki kastélyok rezidenciális zenéje a barokk hatást tükrözi. Az urbanizmus fejlődésével a városok zenei élete is

latban találtam, Mátyás király idejéből való. 1492 november 6-án vonult be Metz városába „Maximilian, roy des Romains, filz à l'empereur Frederich“. A több kéziratból összeállított metzi krónika (Les Chroniques de la ville de Metz recueillies, mises en ordre et publiées pour la première fois par J. F. Huguenin de Metz. Metz, 1838.) többek közt a következőket mondja Miksa császár étkezéséről: Et à tous ses repas, tant au disner comme au soupper, y avoit dix que trompettes que clairons qui trompoient et businoient: et avec ce, y avoit deux grosses timballes de fin cuivre, en manière d'une chaudière, lesquelles estoient couvertes de grosses peaulx d'asnes et tenoient environ dix chaudrons d'yawe; et estoient ces timballes sur ung cheval d'ung coustel et d'autre, comme deux benaïstres: sur lequel cheval y avoit ung homme, assis au milieu, qui avec gros baton les frappoit et tambourroit, et se accorderoit avec icelles trompettes, à la mode de Turquie et de Honguerie, qui estoit chose merveilleuse, et triumpante à oyr. (586. l. E passzus eredeti szövegével zenetörténész nem foglalkozott. Akik idézik, mint H. J. Moser: Paul Hoffhaimer, ein Lied und Orgelmeister des deutschen Humanismus. Berlin, 1929, 136. l. kivétel nélkül A. W. Strobel — H. Engelhardt: Vaterländische Geschichte des Elsasses, III. k. Strassburg, 1843. 467 l. csonka és összevont német fordítását veszik alapul, mely éppen a reánk nézve lényegeset, a lovas üstdobot hagyja el.) Hogy a metzi krónikában említett zenészek azelőtt valóban Mátyás szolgálatában állottak, bizonyítja Jean Molinet krónikája, melyben olvassuk az 1485. évről, hogyan készült Miksa atyjához, Frigyeshez, Németországba... Il fit chercher et choisir les plus experimentés musiciens (énekesek és zenészek)... et aultres qui par avant estoient au service du roi de Hongrie... (Buchon: Collection des Chroniques Nationales. Vol. 43—47. Chroniques de Jean Molinet. Tome III. Paris, 1828. 5. l.) A lovas üstdob praxis Törökországból került Magyarországra. A törökök a tevére akasztották az üstdobot (*kios*), a törököktől mi átvettük e szokást, de még egy évszázaddal a hódoltság előtt. A metzi krónikás észreveszi a török magyar kapcsolatot a lovas üstdob játékmódjában és zenekari szerepében. A budai vár termeiben lóháton játszott üstdobról nincs tudomásunk, de ismerjük Mátyás üstdobjait, a tympana magna s a tympana parva kezy dobót. (Csánki D.: I. Mátyás udvara. Századok, 1883. 569. l.) A metzi krónika lovasdobosa lóháton teremben (Miksa a püspöki palotában lakott) egyedül álló eset az organografiában. A nyugat és elsősorban a franciák, a lovas üstdobot a XV. sz. derekán magyar különlegességnek tekintették. Benoit de Toul történetíró e századbeli krónikát idézve elmondja, hogy V. László magyar király követséget küldött Nancyba, hogy megkérje VII. Károly leánya, Madeleine kezét. A magyar lovasdobok nagy feltűnést keltettek. „On n'avoit ni mi onques vu des tabourins comme de gros chauderons, qu'ils faisoient porter sur des chevaux (L'origine de la très illustre maison de Lorraine 1705 425. l.). Praetorius, a német organografus azonban már Türkisch Trümlein vagy Päucklein névvel jelöli. (Theatrum Instrumentorum. Wolfenbüttel, 1519. XXX. l.), de sem tevét, sem lovat nem említ.

erőre kap. A városi muzsikusból és cigányokból kialakul a polgárság hangszeregyüttese.

A XVII. században Thököly Imre és II. Rákóczi Ferenc küzdelme ihletője a népköltészetnek, a kuruc nótának, melyben a magyar néplelék teljes pompában borul virágba. A kuruc nóta bánatos busongását, tragikus feljajdulását, mélységes humorát, keserű gúnyját, vérforraló, szilaj tombolását nem találjuk a nyugateurópai népek harci zenéjében. A magyar katona és a magyar paraszt lelkének ősi titokzatos erői, misztikus szépségei először tárulnak fel végtelen távlatban. A kuruc nóta, a történeti népdal archaikus ötvözetbe préselt mezei virágaival a mai parasztdal hangulatvilága, leegyszerűsített tematikus anyaga nem mérkőzhetik.

A kuruc világ zenéjének is megvolt a Thaly Kálmánja Káldy Gyula személyében. Közös mind a kettőnél az izzó fanatizmus és szertelen rajongás, a délibábos fantázia, a romantikus hajlam. Amit Riedl Frigyes és Szekfü Gyula Thaly megbízhatóságáról mondanak, teljes egészében áll Káldyra is. Közlései nem hitelesek, sokszor megbízhatatlanok, forrásait nem tudja, vagy nem akarja megnevezni, mégkevésbé pontosan megjelölni. A *Kuruc Dalok* c. kiadása előszavában mondja, hogy „néhányat egy-egy agg színész éneke, másokat öreg cigányok eljátszása után kótáztam le, nagyobb részét azonban egyes szólamra írva találtam s kaptam meg itt-ott.“ Káldy fáradhatatlan agitátor. Igen nagy érdeme, hogy felkelti és ébren tartja az érdeklődést a kuruc zene iránt. De nem történetíró, fogalma sincs adatgyűjtésről, forráskritikáról, módszerről, képelete, temperamentuma folyvást elragadja, akárcsak Thalyt, akinek roppant szorgalma és kitartása hiányzik belőle. Az egykorú, írott kútfők hiánya miatt, az egyre gazdagodó és szinesedő Rákóczi-legenda hatása alatt, Káldy, ahelyett, hogy valamilyen kezdetleges stíluskritikával vizsgálná a kuruc korszak zenei termését, anakronisztikusan modern és romantikus színekkel tarkítja a Thaly-szötte hímes fátyolt. Nem tekinthetjük Káldyt a korabeli szájhagyomány olyan hűséges megörökítőjének sem, amilyen Mátray Gábor, bár nem olyan komolytalan, rap-szódikus fecsegő, mint Ábrányi Kornél, aki folyton össze-zavarja a valóságot a képzelettel.¹ Igen nagy óvatossággal

¹ V. ö. a Történelmi Társulat 1926. április 30-án A magyar zene történeti emlékeinek kiadása c. felolvasásomban (Budapest, 1926.) Káldy és Ábrányi jellemzését. — A Thaly-Káldy-féle módszer jellemző példája az Erdélyi Hajdu-tánc esete. Thaly az Adalékok a Thököly- és Rákóczi-kor irodalomtörténetéhez II. kötetében

kell forgatnunk Káldy kiadványait. Átírásai önkényesek, szabad feldolgozások, a Rákóczi-kor autentikus emlékei közé nemcsak későbbi dalokat vegyített, de minden valószínűség szerint — mint Thaly is — saját műveit is becsempesztte.

Rákóczi szabadságharcának katasztrófája után a nép féltő kegyelettel ápolta, szent hagyományként őrizte — hite szerint — a bujdosók ajkán egykor felcsendült — kuruc dalokat, melyekben nem „kuruc zenészek“, de a nép névtelen muzsikusai sírták el örök fájdalmaikat. A kurucok dalai nem csupán későbbi, írott feljegyzésekben, mint Pálóczi Horváth Ádám *Ötödfélszáz Énekében* (1813) és egyéb melodiáriumokban maradtak fenn,¹ de a cigányzenészek eleven tradícióiban is. A kései feljegyzés természetesen éppen olyan kevésbé lehet hiteles, mint a szájhagyomány vagy a hangszeres tradíció: folyton ingadozik.

A kuruc művészet, zeneileg nem homogén, de érzésvilágát a kuruc harcokból kisugárzó nemzeti energiaforrás egységessé érlelte. Nem tudjuk azonban megállapítani még hozzávetőlegesen sem, mennyi a kuruc zenében a tulajdonképeni kuruc korszak alkotása, mit vett át az előző időből és főként mennyit adott hozzá az utána következő kor. Fel kell kutatnunk, közzétennünk s összehasonlítani a kuruc zene írott forrásait s egybevetnünk az eddigi, túlnyomólag kétes hitelességű publikációkkal. Szembenoznunk a sok nehéz, szinte megoldhatatlan problémával: a dallamok etnikai származásának, összetételének, formálódásának, az idegen hatásoknak kérdésével, a meghamisított és szakszofonba oltott tárogató organografiai eredetével, hangszerföldrajzi elterjedésével, a Rákóczi-induló mitoszával stb. Az élő népzenevel való

(Pest, 1872) közzétette a Nosza hajdu firge varju kezdetű nótát, melynek Erdélyi Hajdu Tánc címet adott. Káldy dallamot keresett hozzá Pálóczi Horváth Ádám gyűjteményében, s a Telekes bocskor gyöngyös kapca melódiáját írta a szöveg alá, mely így a Thaly-féle címmel szerepel (A régibb s újabb magyar táncokról. Budapest, 1896). Ezek után természetesen T. Brediceanu oláh folklorista a prágai népművészeti kongresszuson az önkényesen összeüjtött Erdélyi Hajdu Táncról kijelenti: elle est d'origine transylvaine et nommément sicule mais elle a dans sa mélodie quelque chose aussi de valaque. (Art Populaire. Travaux Artistiques et Scientifiques du I. Congrès International des Arts Populaires. Prague. 1928. Tome II. Paris, 1931. 133. l. Lásd még V. Branisce: Musica si dansuri le romani in veacuvile XV. u. XVII. A. XII Societatea pentru fond de teatru roman Bucurescu 1908), ami annál mulatságosabb, mert a kérdéses dallamon szláv hatás érzik.

¹ L. Horváth János kitűnő összefoglalását: A magyar irodalmi népiesség Faluditól Petőfiig. Budapest, 1927. 92—106. l.

összehasonlítás nem segít, csupán eltérésekre, variánsokra irányíthatja a figyelmet. Az élő szájhagyomány természete szerint állandóan változik, tehát megbízhatatlan. Folytonossága sokszor megszakad s kontinuitását városi vagy egyéb befolyások injekciója állítja helyre. Így ellenőrző történeti kritikára alkalmatlan, ami természetes következménye a két tudomány elütő célkitűzésének és metodikájának.¹

Revízió alá kell vennünk az egész kuruc anyagot s a róla hirdetett felfogást!

A cigánykérdés a Rákóczi-korral vonatkozásban különösen bonyolult és kényes. Tárgyilagos, tiszta megítélését késlelteti a romantikával leplezett konzervativizmus és a folklorral álcázott művészetpolitika. Nemrég a magyar zenei élet két kiválósága, két ellentétes művészi világnézet képviselője szólt hozzá e problémához olyan tájékozatlansággal, melyet csak az alkotó művész szubjektívizmusa tesz érthetővé. A tények objektivitása megvilágítja a két állásfoglalás tévedéseit.

Nincs okleveles bizonyágunk, hogy Rákóczi udvarában cigányzenészek játszottak. A fejedelem Ilosvay Ábrahám palotás kapitányt 1704-ben kinevezte a cigányok fővajdájának.² De cigányzenészekről Rákóczi udvarában egyetlen kútfő sem tud. Mátray Gábor ugyan még Thökoly Imréről írja, hogy „Törökországba menekülvén, híres cigánybandáját is magával vivé”,³ de egyetlen adat sem igazolja, hogy a nikomédiai muzsikuskok cigányok voltak. A „kuruckirály” zenészei között volt egy Cigány György nevű hegedős, kinek neve a kor szokása szerint származását jelzi, de egy cigány még nem banda.⁴ Az *Ungarischer oder Dazianischer Simplissimus* (1683), melyről mindjárt szó esik, beszél Rákóczi korában cigány trombitásokról, de adatait, mint e munkának

¹ Schünemann, G.: Über die Beziehungen der vergleichenden Musikwissenschaft zur Musikgeschichte. Archiv für Musikwissenschaft 1920. — A mai parasztzene visszavetítésével nem rekonstruálhatjuk a középkori magyar zenét, amint a magyarnál kevésbé összetett spanyol vagy orosz dallam genetikai vizsgálata sem lehetséges ily módon. A visszavetítés „az ős magyar pogány zene”, az ázsiai fikció, lehet teremtő művészi irány jelszava, de nem lehet tudományos tétel, mert történetileg nem igazolható s mert a magyar dallam történeti fejlődés eredménye.

² Thaly K.: Adalék a magyar cigányok történetéhez. Történelmi Tár 1880. 607. l.

³ A magyar zene és a magyar cigányok zenéje. (Kubinyi és Vahot: Magyarország és Erdély képekben. Pest, 1853. IV. k.)

⁴ Thaly K.: Késmárki Thökoly Imre Naplói és Leveleskönyvei. Budapest, 1873. (Mon. Hung. Hist. Script. XXIV.) 93—4. l.

egyéb zenei vonatkozásait is, vigyázattal kell fogadnunk.¹ Keresztesi József egykorú naplója feljegyzi, hogy Budán a korona visszahozatala alkalmából rendezett ünnepségen, mikor 1790 június 10-én „az országházából a cathedrale templomba indulának Veni Sancte-ra, . . . a biharvármegyei cigánytrombitások a templomajtóban sok ízben jelesül trombitáltak ezen magyar nótát: Hol lakik kend hugom-asszony? Keresztúrban.“² Cigánytrombitásokat különben a lipcsei *Allgemeine Musikalische Zeitung* erdélyi levelezője is említ 1800-ban, az úrnapi körmenettel kapcsolatban.³

Történetíróink a cigánykérdésben, mint a legtöbb zenei mozzanatban, majd mindig pontatlanul járnak el. Radvánszky Béla báró Apor Péterre hivatkozva⁴ állítja, hogy „őseink a zenét különben is kedvelték, a főemberek akármikor behívták a cigányhegedűseiket és virradatig táncoltak“. Máskor meg így ír: „ha jórészt cigányokból állott a zenekar, akkor több volt a hegedű s kevesebb a cimbalom“. Majd ismét: „szokásban volt étkezés alkalmával a zenészek vagy cigányok játékában is gyönyörködni“.⁵ Radvánszky téved, Apor egyetlen egyszer említ cigányokat: „úgy ittak s úgy jártak egymáshoz, csuklyát vontak az nyakokban, botot az kezekben, feles cigányhegedűsök, dudások az szánban, kiáltásokkal, muzsika szóval, úgy jártak az tartományt“. Réthei Prikkel Marián a magyar tánc történetírója⁶ szerint „gazdagabb főuraink kétféle zenekart tartottak: egy kóta-értő nyugateurópai, (melyben több rézfúvó volt), meg egy cigánybandát s az idegen táncokhoz jobbadán az első játszott“. Réthei Prikkel megfelelkezik a bizonyításról. A magyar rezidenciális zene nyugati mintát követett, a zenészek a magyar nagyurak orkesztereiben képzett muzsikusok; ha talán nem vetekedhettek is híresebb, külföldi udvarokban

¹ . . . Als nun der gnädige Herr Barschak ankam und bey Zeit gar schlechter Taffel hatten sich sein zwey mit führende zigeinesische Trompeter gar tapffer schandlich in Deutschen und Polnischen Stücklein hören lassen etc. (218. l.).

² Krónika Magyarország polgári és egyházi közéletéből a XVIII. század végén. Pest, 1868. 253. l.

³ 1812. XIV. évf. 28. sz. Die Zigeuner und unter durch mancher halbnaekend und barfuss unschikliche Gassenlieder mit ihrem Trompeten blasen etc.

⁴ Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században. Budapest, 1896. III. k. 419., 420., 485. l.

⁵ Metamorphosis Transylvaniae. (Mon. Hung. Hist. Script. XI. k.) 358. l.

⁶ A magyar tánc. Budapest, 1924. 229. l.

megfordult zenészekkel. A tábori muzsikusoktól szintén megköveteltek udvari szolgálatot, ezek csakúgy tanult zenészek, legalább is a mai katonazenekar színvonalán. Egy XVIII. századbeli, hitelt érdemlő osztrák forrás, mely a magyar cigányzenéről sok becses adatot őrzött meg, említi Barna Mihályt, — akiről mindjárt szó lesz, — gróf Csáky Imre bíbornok livrébe öltöztetett kamarazenekarának vezetőjét, 1737-ből. A másik három udvari zenész (Kontraviolinist, Harpffenist und Bassettel) nem volt cigány. Ugyanott olvasuk, hogy Barna egy Radvánszky-lakodalmon „unter 12 zigeunerischen Meistern“ vitte el a pálmát.¹ Ezek csak szórványos esetek. A nevesebb cigányvirtuózokat főleg mulatságokon, ahol magyar nótát játszottak, szívesen látták.² Merő képzelődés azonban kétféle zenekarról beszélni; művésziről és cigánybandáról. Viszont valószínű, hogy a kisebb kúriákon megfordult és az irodalmi forrásokban emlegetett zenészek nagyobb része naturalista lehetett, aki a maga módja szerint táncmuzsikát, magyar nótát játszott.

Ezidőszerint tehát semmi adatunk arra, hogy Rákóczi-nak voltak cigányzenészei. Gróf Fáy István, a magyar zenei multnak tiszteletreméltó fanatikusa, akinek a XIX. század első felében abauji birtokán rendezett zenei „akadémiái“ ese-

¹ Kaiserlich Königlich allergnädigst privilegirte Anzeigen aus sämmtlichen kaiserl. königl. Erbländern. V. évf. (1776.) II—III. Stück. Vermischte Nachrichten. Von der Geschichtlichkeit der Zigeuner in der Musik. (Bécs, Fidei Kommiss Bibliothek példánya.) Néhány adatot felhasznált belőle Evva Lajos Cinka Pannáról írt tárcájában (Reform, 1873. május 31.). Málnási Ödön egyik régebbi tárcájában (Régi főúri szórakozások. Budapesti Hírlap 1927. nov. 23.), valamint Gróf Csáky Imre bíbornok élete és kora. Budapest, 1933. c. könyvében a bíboros zenekultúrájáról értékes adatokat közöl, amelyek kiegészítik az Anzeigen idézett tudósítását. A szepesmindszenti családi levéltárban őrzött Projectum itineris tanúsága szerint gróf Csáky Imre utazásain magával vitte nagyszámú, fényes udvartartását, közte két tenoristát, két altistát, zenészeit, Barna primást és fiát, Hrabovszkyt, Schlezacseket és Olczniczkyt (275. l.), akik nem voltak „közkedvelt cigánybanda“ és már származásuk miatt is aligha játszottak magyar zenét. Ezt a kamarazenekart gróf Pálffy Miklós nádor és gróf Eszterházy Ferenc annyira kedvelték, — mint leveleik bizonyítják — hogy boldogok voltak, ha a bíboros névnapra vagy farsangi mulatságra átengedte. (277. l.) A nevezett levéltár adatai „németnek nevezett“ fívőzenekar emlékezetét is őrzik, mely egyházi célokat szolgált a magyarbéli udvarban.

² Bartalus István A magyar palotás zene és a népdalok c. dolgozatában (Osztrák Magyar Monarchia írásban és képen III. k. 369. l.) említi az osztrák forrástól idézett cigányversenyt, de nem tudja, hogy a Radvánszky-kastélyban volt és ott van Barna Mihály képe is.

ményt jelentettek,¹ *A magyar zene gyöngyei* című gyűjteményében írja ugyan, hogy „mikor Rákóczi ifjú nejével bevonult Eperjesre, a híres Barna Mihály, akkori leghíresebb cigányzenész, Cinka Pannának, nagyatyja, udvari muzsikus lett Rákóczi udvarában.“ Fáy állítása valamilyen régi szájhagyomány feljegyzése, mely többször felbukkan Thalynál és Káldynál. Jókai volt az első, aki Cinka Pannát Rákóczi korába helyezte „Szeretve mind a vérpadig“ című regényében. Jókai fantáziája szavára hallgat, mikor Reményi Ede kedvelt dala, a *Repülj fecském* szerzőjének Rákóczit mondja és Jókainál „a hajdúság a tárogató cikornyás zenéje mellett verbunkost jár“ a napoleoni századforduló népszerű táncát. Jókai lehetett a forrása Hubay Jenőnek, mikor azt az állítást kockáztatja meg, hogy „II. Rákóczi Ferenc udvarában egy nő vezette a zenekart : Cinka Panna, ki szintén országos hírnek és közkedveltségnek örvendett.“² Az imént idézett egykorú osztrák forrásból tudjuk, hogy Cinka Panna a XVIII. század elején született és 1772-ben halt meg,³ tehát semmiesetre sem lehetett udvari zenésze, vagy éppen zenekarvezetője (?) a fejedelemnek.

Míg Hubay túlszárnyalja Káldyt is Liszt cigányromantikájának nyomdokait követő állásfoglalásával, Bartók Béla az ellenkező szélsőségbe csap át.⁴ Bartók a sokrétű és egymással szervesen összefüggő magyar dallam organizmusából kiragadott egyetlen réteget, a parasztdalt vizsgálja, melynek kizárólagossága, primitívizmusa, önmagában sem régiséget, sem „fajtisztaságot“ nem bizonyíthat. El akarja vitatni a cigányok félezeréves kapcsolatát a magyar zenével, történeti szerepüket a különböző, de egyforma hatóerejű elemekből összerakódott magyar frázis kiformalásában, kidíszítésében. Bartók, aki nem ismeri Beatrix csepeli lantos cigányait,⁵ II. Lajosnak a kelenföldi lóversenyen muzsikáló cigányait,⁶ a hat-

¹ Ujfalussy Mihály : A Felső Magyar Országi Musika Egyesületnek megismertetése. Tudományos Gyűjtemény. 1831. I. k. és 1832. IV. k.

² Lukács Gy. : A magyar művelődés története. Budapest é. n. Hubay J. : A magyar zeneművészet mai helyzete európai viszonylatban.

³ L. u. o. a chronostichont Cinka Panna életéről, sírfeliratát etc.

⁴ Cigányzene ? Magyar zene ? Etnográfia 1931. — V. ö. : az ugyanezen évi liègei nemzetközi zenetörténeti kongresszus értesítőjében (II. Congrès de la Société International de Musicologie) a kongresszuson tartott előadásomat : La question tzigane-hongroise au point de vue de l'histoire de la musique. Nashdom Abbey 1931.

⁵ Nyáry : A modenai Hyppolit-kódex. Századok, 1874.

⁶ Fraknói : II. Lajos számadáskönyvei. Magy. Tört. Tár (1877) 22. k. (1525 máj. 3.)

vani országgyűlés cigányzenészeit¹ és úgy látszik, nem olvasta sem irodalomtörténetünk, sem történetünk idevonatkozó kút-főit, a következőket mondja : „Lehet, hogy a régi jó időkben, 100—150 évvel ezelőtt, értékesebb volt a városi cigányzenekarok repertoárja, erre vonatkozólag nincs semmi kézzelfogható, adatunk.“ (?) Adatok nem ismerése még nem jelenti nem-létezésüket. Csak kettőt a nagy adattömegeből. Gróf Gvadányi József írja a *Pöstyéni Feredés*-ben (1787) a cigánybandáról :

Egy jó, nagy palackkal bort nékik adattam
Vacsorálni vélek magamat mulattam
Rákóczi Bercsényi nótáit hallgattam
A nagy idait is velek elvonattam.

Nem is kimélték, ők hegedűk hurjait
Régi magyaroknak palotás táncait
Ugy megvonák, hogy hallgatók lábait
Mozdulásra hozták köszvényes inait.

Száznegyven év előtt írja már az *Ephemerides Budenses* latin ujság Károlyi Antal gróf nagykárolyi főispáni installációjáról : *Choris zingarorum veteres nationis cantus resonantibus* (1790 július 20). A budai latin ujság h iradása csak megerősíti az irodalmi források szavahihetőségét. Bizonyos, hogy a Rákóczi-kor zenéjét már a XVIII. század kezdete óta cigányok terjesztették, talán még régebben az ő vonójukon csendült fel a kuruc nóta, semmiképen sem az udvari zenészek hangszerein. A cigány parasztzenész volt, a faluból indult el a város felé, a kuruc nóta is a parasztságból született, könnyen egymásra találtak.

Kutatásaim közben mind erősebbé vált az a meggyőződése, hogy a *kuruc zenével, a történeti népdallal, népművészettel nem volt kapcsolatban Rákóczi idegen, nagyrészt francia kutúrájú udvari élete*. Nincs adatunk arra, hogy a fejedelem ismerte a magyar népdalanyagot. Tudjuk, hogy dudolt német népdalt. Önéletrajzában írja, hogy bécsujhelyi fogságából menekülve részegnek tetette magát s népdalokat énekelte : „*potius cantunculus rauca voce simulata murmurebam, potius cantabam.*“² De a magyar népi dallam alighanem kívül rekedt a fejedelmi udvaron, vagy csak mint kuriózum szerepelt. Rákóczi udvari zenéjének nem volt magyar gyökere,

¹ Engel : *Geschichte des Ungrischen Reichs* etc. művében (Halle, 1798) az egykorú hatvani napló 49. l.

² II. Rákóczi Ferenc fejedelem önéletrajza. Budapest, 1876. 125. l.

éppúgy nem, mint előző uralkodóinkénak. Sorra vesszük a kútfóket, melyekből tételünk nyilvánvaló. A kuruc korszak zenéjében tehát megkülönböztetünk egyidejűen barokk udvari zenét és később kibontakozott népi zenét : kuruc nótát. Volt-e kölcsönhatásuk egymásra? Énekes és hangszeres formában igen, de zenekari praxisban, ami az udvari barokk zene lényege : nem, máig ismert adatainkkal nem bizonyítható.

Rákóczi udvari zenéjének tanulmányozása, mellyel eddig nem foglalkoztak,¹ fontos a magyar zene és a művelődéstörténet szempontjából. A leszűrt eredmények visszahatnak a kuruc zene megítélésére is.

II.

Zenei élet a nyugati fejedelmi udvarokban. — A trombitaművészet nemzetközi praxisa. — Rákóczi és Bercsényi zenészei. — Hadi és udvari zene.

A nyugati fejedelmek, elsősorban XIV. Lajos, udvarának életén keresztül látjuk tisztán Rákóczi zenekultúráját, muzsikusainak szerepét, kötelességeit, társadalmi helyzetét. Németország fantáziátlanul másolja a Napkirály udvarát, Magyarország is igyekszik követni. Történetíróink, kivált Takáts Sándor, sok értékes zenei adatot ástak ki a levéltárakból — nagy kár, hogy utóbbi adósunk maradt az okmánytárral —, anélkül, hogy megkísérelték volna a zenetörténet vagy akárcsak a művelődéstörténet szemszögéből vizsgálni ezeket. Szintetikus összefoglalásban az adatok kilépnek a magyar különlegesség elszigeteltségéből, beleilleszkednek az egyetemes szellemképbe s a magyar és idegen kultúra egymásra hatását bizonyítják.

A francia befolyás a középkori magyar művelődésben sokoldalú s az udvari élet formáiban is teljes intenzitással nyilvánul meg. A számtalan zenei hatás között, mely az Árpádok idején érte Magyarországot francia földről, szembetűnő a befolyás az udvari zenei élet kialakulásában. A magyar királyok udvari trombitásainak, a trumbatores domini regis intézménye a trompette du Roy mintájára keletkezett.² Párisban már a XV. század elején megtaláljuk a trompette de guerre és a trompette du menestrier megkülönböztetést,

¹ Kern Aurél dolgozata: A Rákóczi-kor zenéje (Haraszi Emil: Daliás Idők muzsikája. Budapest, 1915) csak a kuruc nótát vizsgálja.

² Rhodes, E.: Les Trompettes du Roi. Paris, 1909.

mely a hadi és udvari trombitást jelenti. I. Ferenc a francia renaissance uralkodóművésze, újjászervezi udvara zenekultúráját.¹ 1512-ben tizenkettő a trompettes de la Grande Ecurie s ez a szám megmarad a forradalomig. A nagy ünnepeken a Grande bande, másként Vingt cinq violons de la chambre du Roy és az udvari kamarazenekar, a petits violons vagy violons du cabinet mellett részt vettek a bande de la Grande Ecurie katonazenészei is, trombitások, oboások és a trompettes de la maison militaire és a trompettes de Garde du Corps. A *Le Cérémonial François*² pontosan felsorolja a zene szerepét az udvari ünnepeken, lakodalmakon, felvonulásokon stb. Az 1697. évi *L'Etat de la France* az udvari zenészek lajstromát, beosztását és szerepüket.³ A *Comptes des Ecuries* a zenészek pazar formaruhájáról ad felvilágosítást.

Az angolok sem maradnak tétlen. Francis Markham már 1622-ben megemlíti Captain Hindar könyvét a dobolásról (*Book of instruction in drumming*).⁴ VIII. Henrik angol király 1542-ben Sir Thomas Seymour bécsi angol nagykövethoz írt levelében baron of Heidecktól, a Buda körül állomásozó Brandenburgi Joachim-féle sereg egyik vezéréől, magyar dobokat („taborynes of the Hungarians fashion“) kér, melyeken lóháton játszottak.⁵ A hadi jelzések (*The Posture Tune, The Failing of Tune, The Tune for motions*) már szél-tében ismertek.⁶ Rákóczi idejében a zene a fejedelmi udvarok körül koncentráldott. Versailles felé irányult ekkor a nagy

¹ Prunières, H. : *La Musique de la chambre et de l'Ecurie sous le règne de François I. 1516—1547.* Paris, 1911.

² *Le Cérémonial François.* Tome I. contenant les cérémonies observées en France aux Sacres et couronnemens du Roys et Reynes etc. Recueillis par Théodore Godefroy. A Paris 1649. Tome II. . . observées en France aux mariages et Festins : Naissances et Baptêmes : Maioritez de Roys ; Etats généraux et particuliers ; Assemblées des Notables ; Liets de Justice ; Hommages Sermens de Fidelité ; Receptions et entreueues ; Sermes pour l'observation des Traitez ; Processions et Te Deum.

³ I. k. 37—52., 220—235. l.

⁴ *Five Decades of Epistles of Warre by Francis Markham* London, 1622. Epist. 5, *The Argument of Drummes and Phiphes.* 57—60. l. A *British Museum Catalogue of Printed Books* Hewar-Homen kötete (London, 1889) nem ismeri Captain Hindar nevét.

⁵ Gairdner and Brodie : *Letters and Papers Foreign and Domestic of the Reign of Henry VIII.* Vol. XVII. London, 1900. 701. sz. levél.

⁶ Farmer, H. G. : *The Rise and development of Military Music.* London, 1912. — L. még Henry Cart de Lafontaine : *The Kings Music ; a transcripts of records relating to music and musicians 1460—1700.* London, 1909.

udvarok sóvár tekintete és a duodec fejedelmecskék áhítatos csodálata. Rákóczit sok politikai, érzelmi és kulturális momentum vonzott a francia szférába, a zenében is követője XIV. Lajosnak, aki példát adva uralkodó kortársainak, kodifikálta a hadi és udvari zene rendjét.¹ A turini udvarban még a párisi udvari zenekar elnevezését is használják: banda dei violine.²

A XVII. század a trombitaművészet fénykora. Nem csupán a csatatereken harsog és rivalg a trombita. Ércszózata hirdetője az állam nagyságának, jólétének, az uralkodó hatalmának, a barokk hiúságnak. Nemcsak fény, pompa, ragyogás, dicsőség árad csillogó öbléből, mint a renaissance trombitásokosijairól (carri di trombe). XIV. Lajos etatizmusának reprezentatív politikai eszköze, a monarchizmus szimboluma. Seckendorf, a Deutscher Fürstendienst (1656) szerzője írja: „Der Klang der Trompete sollenes und erhabenes (vorzüglich in Freyen) sich ausnimmt, macht ein grosser Herr viel Aufsehen, wenn er ein oder zwey Chöre in prächtiger Livree gekleidete Trompeter und Paukker mit silbernen Instrumenten aufstellen kann, die bey Galla und Freudentagen das menschliche Herz durch ihre hinreisender Musik jedes Affects empfänglich machen. Hat auch ein Fürst eine noch so gute Capelle, Jägerrey, Marstall und andere dergleichen Ministeriales und hält nicht wenigstens ein Chor Trompeter und Paukker, so scheint meines Érachtens an der Volkommenheit seines Hofstaates etwas zu fehlen.“ A trombita Seckendorff fel fogásában lépi át a művészet hatáskörét s egyetemes jelkép. A trombitavirtuózok kora egybeesik a barokk virágzásával. A francia trombitások mindenütt keresettek. Firenzében a század derekán találjuk Bernardino detto il Francese-t, aki nevezetes hegedű- és trombitaoktató mester.³ A francia trombitások híre elhatol a Duna völgyébe is. A magyar rajong a trombitáért, melynek heroikus hangja annyira illik jelleméhez.⁴ A magyar trombitások, mint a lengyelek is, hadirendfokozatot viselnek. A nádorrá választott Werbőczyt szál-

¹ A Recueil d'Edit, Arrêt du Conseil du Roi, Lettres-Patentes, Mémoires et Arrêts de Parlement etc. en faveur des musiciens du Royaume par exprès commandement de sa Majesté Paris 1774-ben megjelent rendeletgyűjtemény tartalmazza a Napkirály zenészeinek szolgálati pragmatikáját, működésüket felkeléskor (lever), étkezéskor (grand couvert) stb.

² Giulio Roberti: La Capella Regia di Torino 1515—1870. Torino, 1880. 27. l.

³ Brenet, M.: La musique militaire. Paris, 1917. 39. l.

⁴ Takáts S.: A régi Magyarország jó kedve. Budapest, 1922. A régi magyar trombitások c. fejezet. Takáts a saposokat is a trom-

lásán Szapolyai trombitásai és dobosai köszöntik zeneszóval.¹ Nádasdy Ferenc tizennégy főtrombitást² tart, Thököly Imre tizenötöt, Apafi Mihály³ tizet.⁴ A trombitaművészet, a trombitások szervezete, a hangszerpraxis mindenütt a francia minta után igazodott. Bethlen Gábor írja (1627 július 20.) Cseffey Lászlónak Gyulafehérvárról „... hanem ha az Isten Franciába viszen benneteket... A francusok között felette jó trombitások vannak, ... egy igen jó trombitást azért hogy szerezzetek, anélkül meg ne jöjjetek, de excellentissimus legyen, csak közönséges jót ne is híjjatok.”⁵ Thököly Imre (1682 február 8.) lelkére köti Nemessányi Bálintnak, hogy francia trombitásokat szerezzon neki.⁶

Egész Európában híres művész II. Ferdinánd, a toscanai nagyherceg muzsikusa, a spoletoi Girolamo Fantini, *trombetta maggiore*, — ahogyan írja — a név hadirendfokozatra mutat. A Mediciek névtelen ódaköltője így kiált fel :

Onde hebbe questi si canori argenti
 Che si odan risonar nel fiero Marte

 Ahi che la fama dit al dono ornollo
 Accio che nel cantar mentre rimbante
 Faccia nel gran Fantini eterni vanti.⁷

bitások közé számítja. — L. még Rajzok a török világból. Budapest, 1915. I. kötetben A török magyar énekesek és muzsikások című fejezetet.

¹ Verancsics Antal összes munkái, Pest, 1857. II. k. 14.

² A főtrombitás a Principal vagy Lehrprinz, akinek növényedéke a Scholar, Lehrjunge, magyar forrásokban inas.

³ Thallóczy L.: Apafi Mihály udvara. Budapest, 1878. 15. l.

⁴ Ismeretes, hogy a magyar főurak gyakran kölcsön kérték egymás zenészeit. Pálffy János Antal gróf a kremsieri egyházfődelemtől, gróf Lichtensteintől kér trombitásokat I. József pozsonyi koronázására (1687). V. ö. Nettel, P.: Die Wiener Tanzkomposition in der zweiten Hälfte des XVII. Jahrhunderts. Studien zur Musikwissenschaft. VIII. füzet. Wien, 1921.

⁵ Szilágyi S.: Bethlen Gábor fejedelem levelezése. Budapest, 1887. 365. lap.

⁶ Adatok a Thököly-féle mozgalmak történetéhez. Történelmi Tár 1899. 450. l.

⁷ Medo per imparare a sonare Di Tromba Tanto Di Guerra Ornanto Musicalmente in Organo, con Tromba Sordina, col Cimbalo, e ogn' altro istrumento. Aggiuntovi molte sonate, come Balletti, Brandi, Capricci, Sarabande, Correnti, Passaggie sonate con la Tromba et Organo insieme, Di Girolamo Fantini da Spoleti Trombetta Maggiore del Sereniss. Gran Duca di Toscana Ferdinando II. In Francfort per Daniel Wuatsch. 1638. Párisi konzervatórium könyvtárának példánya. U. ott az utolsó oldalon: D'Autore incerto In lode di Girolamo Fantini.

Ez a csodálatos művész a kor egyik legnagyobb zenei szenzációja. Mersenne, a század nevezetes organografiai kút-fője Bourdelot orvos római levele alapján feljegyezi, hogy Fantini olyan tisztán fujta a kromatikus hangokat hangszerén, mint a nagy Frescobaldi szólaltatta meg Borghese bíboros orgonáján.¹ A mai német trombitaspecialisták törik fejüket, hogy megfejtsék a rejtélyt, hogyan tudta Fantini előállítani a harmadik oktáva kromatikus hangjait.² Műve a hadi zene legjobb kézikönyve, egyúttal talán az első trombita iskola. A hadi muzsika és az udvari, vagy asztali, mondjuk polgári zene a jelzések kivételével nem sokban különbözött. A hadi zene is táncdarabokból állott. Fantini művének már címében megadja az összefüggést a hadi és polgári zene között, de még inkább tartalmában; csupa táncdarab: Balletto, Sarabanda, Capriccio, Corrente, Branda, utóbbi valószínűleg kardtánc.

A hadi jelzések, melyekről már Machiavelli megemlékezik a háborúról írt munkájában, egyre nagyobb szerephez jutnak. A trombitajeleket Mersenne közli.³ Európa a francia szignálók után igazodott.⁴ A legfontosabbak: *Cavalquet*, ha sereg közeledik az ostromlott városhoz, *Boute selle* (nyergelni), *à cheval* (lóra), *à l'Etendart* (gyülekező), *la Charge* (támadás), *le Guet* (őrségváltás), *la Retraite* (takarodó). Kastner még említ egyet: *la Sourdine*, mely a zajtalan menetelés jeladására szolgált.⁵ Clement Jannequin, a program chanson és hangutánzó stílus zseniális mestere a XVI. században, aki résztvett a marignanoi ütközetben, *La bataille de Mari-gnan* c. művében feldolgozza a kor szignáljait.⁶ Az olasz jelzé-

¹ Mersenne: *Harmonicorum Libri XII. lib. II De instrumentis Harmonicis*. Paris 1637. Propos. 18, 19, 20... se ab Hyeronimo Fantino, totius Italiae excellentissimo Tubicine audivisse quod tonos omnes sua tuba caneret eosque sonis organi Cardinalis Burguesii junxisset quo Hyeronimus Frescobaldi... concinne ludebat.

² Eichborn, H.: *Gir. Fantini ein Virtuos des XVII. Jahrhunderts und seine Trompetenschule*. Monatshefte für Musikgeschichte. XXII. évf. (1890) 7. sz.

³ Mersenne: *Harmonie Universelle*. Paris, 1636. V. livre De instruments à vent. — L. még Kastner: *Manuel de la musique militaire*. Paris, 1848. Batteries et sonneries de l'Armée Française.

⁴ A legnevezetesebb francia szignálgyűjtemény a versaillesi könyvtárban a Philidoré: *Partition de plusieurs marches et batteries de tambours tant françaises qu'étrangères avec les avis de fifres et de hautbois à 3 et 4 parties et plusieurs marches de timballes et de trompettes à cheval avec les avis de caroussel en 1686, les appels et fanfares du trompe pour la chasse*. 1705.

⁵ Kastner i. m.

⁶ Henri Expert: *Les maitres musiciens de la renaissance française* sorozatban.

seket (toccata di guerra) Fantini jegyezte fel, a német Feldstück sorozatot Altenburg.¹ Az oxfordi Christ Church Library őriz egy virginálra írt darabot : *Mr. Birds Battle*, melynek két tétele : *The march of the footmen* és *The bagpipe and the drum* egykorú angol szignálok utánzása.²

Az idézett Etat de France szerint az udvartartás service de musique-je 12 trombitás, 12 hegedűs, kornétások, oboások, harsonások, (saqueboutes) dudások, dobosok, poutoui dudások, kis fuvolások (fifres). A Napkirály idejében találjuk a trompette du plaisir vagy des menus plaisirs elnevezést. Ezek a király közvetlen környezetében szolgáltak, a versaillesi kastély előadásain, a parkban, a tavon fújtak. II. Károly angol királynak ezüst trombitáskara (silver trumpets band of the Life Guards) volt, bandmaster a neves francia Cambert.³ A turini trombitások szintén híresek (trombetti della persona).⁴

Franciaországban az udvari trombitások tisztsége után nagyon törekedtek a bőséges javadalmazás, adómentesség, sokféle kiváltság és kedvezmény miatt. Nemzedékeken keresztül ugyanazon családok tagjai örökölték a trombitás rangot, mely tiszti volt, el is adhatták. A felső Auvergne vidékén valószínű trombitástelepek voltak, mint Zala vagy Pozsony megyében egykor sipos falvak.⁵ Németországban *Reichsprivilegium*-uk volt, mely szigorúan tiltotta, hogy tanult trombitás vagy dobos tanulatlannal, vagy Stadtpfeifferrel együtt működjék. A francia megkülönböztetést itt is megtaláljuk : Hof und Feldtrompeter oder Pauker. Volt városi és tartományi trombitás (Stadt und Landschaftstrompeter). A trombitaművészet „*adelich-ritterlich*.” Két legrégebb német Hauptkameradschaftjuk a drezdai és bécsi. Kalpagjukon strucctollat viselhetnek, mint a lovakok. Tanulónak, hasonlóan a francia gyakorlathoz, csak az vehető fel, „der aus

¹ Versuch einer Anleitung zur heroisch musikalischen Trompeter und Paukerkunst zu mehrerer Aufnahme derselben historisch, theoretisch und praktisch beschrieben und mit Exempeln erläutert von Johann Ernest Altenburg. Halle, 1795. (Bécsi Gesellschaft der Musikfreunde könyvtára.) A szerző, aki kiváló trombitás, fia Johann Kaspar Altenburgnak (1688—1761), a kor egyik legkiválóbb Hoftrompeter-jenek. V. ö. Werner : Johann Ernst Altenburg, der letzte Vertreter der heroischen Trompeter und Paukerkunst. Zeitschrift für Musikwissenschaft. 1933.

² Barclay Squire : Military Sounds and Signals (Grove : Dictionary of Music and Musicians. III. k. London, 1927.

³ Farmer i. m.

⁴ Giulio Roberti i. m. 27. l.

⁵ Rhodes i. m.

einem keuschen reinem Ehebett erzeuget.“ A különböző rangfokokozatok közül nevezetes az *Oberhoftrombeter*, melyből kettő volt az egész római császárságban.¹ A trombitás a kisebb fejedelmi udvarokban egyúttal *Hofcammer* és *Reisefourier*. A következők audienciára kíséri, urának, ha úton van, szállást csinál, ebédnél felügyel a személyzetre, lovas hírvívó. Templomi szolgálatban, Capelleben és Cammermusikban (*musique de chambre du Roy*) is részt vesz. Néhol erdész vagy irnoktiszt-séget is ellát. Kötelessége jelezni, ha a fejedelem ülésbe megy, ünnepségen, lovagjátékon, temetésen zenekíséretet szolgáltatni. Csupa olyan funkció, melyről gyakran megemlékeznek a magyar történelmi kútfők. A trombitás délben és este asztali hívást fúj „Zur Tafel blasen mit schmetternder Zunge nach Art eines Feldstückes“, kiválóbb művészeket megkímélték ettől, hogy ne rontsák ajaktechnikájukat. Étkezés alatt biciniumot vagy triciniumot fújtak. A németek különösen kedvelték a Fanfare-t, „bey allerley Gallatagen“, trombitákra és dobokra. All Intradából, melyet tus követ, „wenn grosse Herrn bey der Tafel zur Gesundheit trinken.“ Rövid fantázia akkordokból és futamokból. A Tafelsonate-ról külön szólnak. A trombitás legfontosabb szerepe a Clarinblasen, Bachnál és Händelnél is gyakran találkozunk vele. A clarinszólam megfelel a discantnak, a kétvonalas oktávában mozgó dallamnak. Nagyon nehéz, sok gyakorlást követelő, magas fekvésű játék, melyhez erős befúvás, jó tüdő, alkalmas fog-sor és ajaktechnika szükséges. Nagy szerepe volt a Prinzipalblasen-nek. Az egész trombitáskórust vezeti a Principal oder Haupttöne-vel. A német trombitás játékmódjában is a franciát követi. A játékmód alapja a manier, mely kétféle. Setzmanier, ez a komponista által előírt és ütembe osztott. A Spielmanier a játész rögtönzi, csak jelek utalnak rá. A dallam barokk ékesítésére szolgál. A német trombitás műsorán csakúgy, mint a francia vagy olasz trombitásén, táncok szerepeltek: Menuet, Polonoise, Angloise, Gavotte, Bourrée stb. A trombita és a trombitairodalom népszerűségét bizonyítja átíratok sokfélesége, kivált a virginál és cembaloirodalomban.

¹ A trombitások jogi helyzetéről: Christianus Bantzland aus Torgau : De buccinatoribus eorumque jure. Jena, 1711. — Johannes Friedrich Scheid : Dissertatio de jure in musicos singularem germanos, Jenae, 1738. — L. még Freiherr von Marschalk : Die Bamberger Hofmusik. Bamberg, 1885. 39. l. Die Aufdingung der Trompeterscholaren bei den Prinzipal oder Lehrprintzen. — Hermann Eichborn : Die Trompete in alter und neuer Zeit. Leipzig, 1881. — Művelődéstörténeti összefoglalás : H. J. Moser : Geschichte der Musik. Berlin, 1920. I. k. 1.

Még Mozart *Notenbuch*­jában is találunk több trombitánótát.¹ Eszterházy Pál nótalistáján is szerepel két trombitánóta.² Altenburg leírja az egyes nemzetbeli trombitások viseletét is. Legfestőibb az angol gárda trombitásainak kosztümje.³

Thököly Imre nagyon szerette a zenét és a táncot, nem sajnálta a költséget ettől a drága passziótól. Idézett zenekari lajstroma huszonkilenc zenészt sorol fel (négy hegedős, egy virginás, egy dudás, két dobos, hat sípos és tizenöt trombitás). Rákóczi muzsikusairól nem őrzünk ilyen tekintélyes listát, azért a fejedelem nem maradt mostohaatyja mögött. Rákóczi is a francia mintát követte, de udvarában a zenei élet eleve­nebb tempót mutatott, mint a német uralkodókéban, hol a francia kópia sablonná merevedett. A nyugati minták ismeretében, a rendelkezésünkre álló hézagos és szórványos adatok alapján is rekonstruálhatjuk a fejedelem udvarának mozgalmas zenei életét. Nem volt izolált jelenség ez a magyar földön, de Rákóczi külföldi összekötései, az udvarában állandóan tartózkodó idegenek, főképp franciák, stílusosabbá, európaiabbá mélyítették a magyarországi zenekultúrát.

A fejedelem és fővezére, gróf Bercsényi Miklós, együttesen tartottak zenészeket. Az iratok,⁴ főképp Körössy György, a fejedelem kincstartójának feljegyzései⁵ elég részletesen tájékoztatnak. Körössy még „Bercsényiné asszonyom muzsikusairól“ is tud. Rákóczinak tábori muzsikusai voltak, Bercsényinek udvari zenészei. Az okmányok csak az udvari zenészek nevét említik, ez a lajstrom így csonka, belőle nem lehet és nem is szabad következtetni az együttes formájára, mely, mint külföldön, változó volt, de lényegében ugyanaz maradt. Különösen vigyáznunk kell az irodalmi források adataira, ha belőlük nemcsak művelődéstörténeti, de technikai következtetéseket, kivált orkesztrális megállapításokat, akarunk levonni. A költőt a szakszerű tudás hiánya és fantáziája el-

¹ Leopold Mozarts *Notenbuch* seinem Sohne Wolfgang Amadeus zu denen siebenten Namenstag (1762). Zur erstmalig veröffentlicht von Hermann Albert. L. a IV. Suite Trompetenstückjét.

² Bubits—Merényi : *Hereg Eszterházy Pál nádor*. Budapest, 1895. 196. l. Énekek, Táncok s Nóták száma az virginán kit tudok verni.

³ A hadi zene történetére adatokat találhatunk még Wasiliewski : *Geschichte der Instrumentalmusik im XVI. Jahrhundert*. Leipzig, 1878 és Henri Lavoix : *Histoire de l'instrumentation*. Paris, 1878. c. művében.

⁴ Archivum Rakocianum VIII. k. 374. és 412. l.

⁵ Thaly : *Különfélék Körössy György feljegyzéseiből*. 1707—1708. Századok, 1888.

sodorja a valóságtól. Íróink élnek is a költői szabadsággal, sem az együttes összetételében, sem mennyiségében nem korlátozzák képzeletüket. A valóságban a magyar hangszer-együttes nem mutatott rendkívüli alakulatot s a nyugati minták után igazodott, improvizált jelleggel, mint külföldön is a kisebb orkeszterek.

Az egykorú francia kútfők bizonyossága szerint a táncmuzsika megszólaltatása elsősorban a hegedűk feladata volt. A kuruc uraknak is hegedűsök húzták a talp alá valót.¹ Guillaume Dumanoir, joueur de violon du Cabinet de sa Majesté mondja, hogy Itáliában, Németországban, Hollandiában és másutt legnagyobb uraságok hegedülnek s nem eshetik multság e csodálatos hangszer nélkül.² A hegedűk (dessus, haute contre, taille, basse, quinte) domináltak, a többi hangszer szerepe csak instrumentális, de nem orkesztrális. Jellemző a koncertáló csoportok szembeállítására.

A tábori zenészek és udvariak, kölcsönösen kiegészítették egymást. Sokszor együtt játszik a két zenésztrupp. Bercsényi szolgálatában hét zenész állott, akik rendszeren Ungváron tanyáztak, de elkísérték gazdájukat Kassára, Murányba, Bajmóásra és máshová.³ Az iratok két ízben szólnak zenészekről. Muzsikások Asztala: Cédrón uram, cimbalmos, Suffay, táncos, Jankó, orgonista, két német. Később részletesebb a feljegyzés: Cédrón Imre karmester, Suffay, Jankó muzsikos, Hans, Michel, Joseph cimbalmos, discantista. A táncost már Szamosközy említi Báthory Zsigmond udvarában (a paduai Babtista Balaran saltator insignis).⁴ A discantista, az énekes, a kor szokása szerint igen kedvelt az udvarokban. Bethlen Gáborról tudjuk, hogy olasz discantistát hozatott.⁵ A Bercsényi is aligha lehetett magyar. Thaly azt hiszi, hogy az énekes magyar vitézi dalokat adott elő.⁶ Magyarországon

¹ Lásd Pierre Trichet kéziratot *Traité des Instruments-jét a párisi Saint Geneviève könyvtárban 1674-ből* (F^o 109 vo) — *Mènetrier: Des Ballets anciens et modernes*. Paris, 1682.

² *Le mariage de la musique avec la danse* (1664). J. Gallay kiadása. Paris 1870.

³ Thaly: A székesi gróf Bercsényi-család. II. k. Budapest, 1887, ismertetve az ungvári vár berendezése és leírása a kamarai bizottság leírása alapján. Thaly említi lantocskákat tokjaikkal (259. l.), L. még III. k. (1892) 197. l.

⁴ Szamosközy István történeti maradványai IV. k. (Mon. Hung. Hist. Script.) Kiadta Szilágyi Sándor. Budapest, 1876. 76. l.

⁵ Szilágyi S.: *Levelek és okiratok Bethlen Gábor utolsó évi történetéhez*. Történeti Tár. 1887.

⁶ Archivum Rakocianum. VI. k. 506. l. — Ugyanott Bercsényi levele.

ekkor még nem volt képzett magyar discantista. Nádasy Ferenc három discantistájáról sem tudjuk, hogy magyarok voltak-e?¹ Thököly udvarában az énekesek asztalánál ültek magyar nevű kántorok, de nem tudjuk, hogy ezek funkciója mire terjedt. Bercsényi énekes az 1710. évi pestis alkalmával pusztult el. „Az átkozott énekesem akkor is bőgött mellettem ; rajta volt a pestis . . . meg is holt másnap,“ írja a fővezér (1710 május 31.). A cimbalmosról sem állíthatjuk feltétlen bizonyossággal, hogy magyar volt. A dulcimer, tympanon, salterio tedesco, Hackbrett, külföldön s keleten is mindenütt divatban volt. Nem speciális magyar hangszer, csupán a cimbalom név fordul elő — eddigi ismereteink szerint — először Magyarországon húros test jelölésére.² XIV. Lajos³ s a német választók egyaránt kedvelték.⁴

Bercsényi megbízta Csajághy János ezredest, szerezzen neki Bécsből oboistákat. „Amely emberem huboistákat hozott volna, azt rajta kapván, úgy értem, hogy felakasztották a nyavalyást, az sípokat a nyakába kötvén,“ jelenti az ezredes (Podhragyról, 1708 május 15.⁵). Az oboát főképp a francia katonaság használta. 1663-ban a francia muskétásoknak már nem voltak trombitásaik, hanem oboistáik. 1665-ben compagnieként három oboás és öt dobos szolgált.⁶ Átható, élés, nazális hangja miatt az oboa jelzésekre jól bevált. Thoinet Arbeau, a XVI. század koreografiai kútfője, éppen hangjuk miatt nem nyilatkozik róluk hízelgően (les hautbois

¹ Takáts: Rajzok a török világból stb.

² Hangutánzás és jelentésváltozás az egyetemes és magyar hangszertörténetben (Budapest, 1926) c. könyvem fejezete a cimbalom történetéről.

³ VII. Recueil de Dances pour l'année 1709 par M. Feuillet, maître de danse. Paris, 1709 című gyűjteménye előszavából: „Premier livre d'airs de danses et de contredanses tant François qu'Anglois avec la Basse. Contenant un très grand nombre de menuets et autres petits airs, propre à jouer sur le violon sur hautbois, sur la Flute à bec et allemande, sur le psaltérium et Timpanum sur le clavessin sur le dessus et basse de viole.“ — Ez az idézet mutatja, hogy a psaltérium és timpanum cimbalomfajok milyen kedveltek voltak a párisi szalonokban.

⁴ Fürstenau, M.: Zur Geschichte der Musik und des Theaters am Hofe der Kurfürsten zu Sachsen. Dresden, 1861. I. k. 192. l. Die Hackbrettierer. Sie spielten nicht sämmtlich das noch jetzt gebräuchlichsten Hackbrett, sondern besetzten gewöhnlich ein Hackbrett ein oder zwei Lauten, eine Spitzharfe oder ein bis zwei Violinen.

⁵ Thaly: A hazai képzőművészetek, műipar, nemzeti viselet, fegyvergyártás és háztartás történetéhez II. Rákóczi Ferenc udvarában és korában. Történelmi Tár. 1882. 570. l.

⁶ Kastner i. m. 110. l.

sont bruyas et criards)¹ éppúgy Praetorius, aki a *Theatrum Instrumentorum* (1619) előszavában Lumpenmusiknak nevezi az oboát. Az oboák egész családja képviselve volt: oboida caccia, hautbois d'amour etc. Innen származik a Hautboisten bande elnevezés a katonazenére, mely még a XIX. sz. elején is divatban volt.

Körössy feljegyzéseiben többször előfordul a síp szó, melyet kútfőink is gyakran használnak. 1707-ben Bossányi Farkas nagyszombati professzor Nemes Varju István hallgatójával logikai disputációt rendez. A munka, mely nyomtatásban is megjelent,² tartalmaz néhány zenei kérdést, köztük sípra vonatkozókat.³ Igen nehéz megállapítani a síp pontos jelentését, a latin kifejezések szintén megbízhatatlanok. Lehet fuvola, kis fuvola, oboa, kornét, krummhorn német síp (schalmei) és török síp. A síp, mint gyűjtő elnevezés, más nyelvekben is használatos. Az angol organografiai kútfők *pipj*-nak nevezik a rézsútos fuvolát és a dudát (bag-pipe) is, de ismerik az *Almain Whistle* (német síp) elnevezést is.⁴ Talán legközelebb járunk az igazsághoz, ha a sípot *kornét* (Zink) értelemben használjuk. (Sípös: fistulator: Stadtpfeifer) Ez a tölcserés fúvókájú fafúvó a legnépszerűbb katonai hangszerek közül való, két főtípusa a *cornetto diritto* s a *c. forto*. Kútfőink ismerik, Bethlen Gábornak is volt kornétása.⁵ Körössy említ solesmesi síposokat (1708 jan. 2.). Csak a Sarthe-megyei, bencés apátságáról híres Solesmesről lehet szó. A vonatkozó irodalom nem tud semmit solesmesi síposokról, mint ahogy például világhírűek a veronai kornétások. Alkalmasint francia, solesmesi születésű kornétásokat kell értenünk. A török síp, melyet szemben a német síppal Körössy és mások is említenek, a tulajdonképeni tárogató, éles, riadó hangú kettős nyelvű síp. Törökök hozták Ázsiából; jól ismerték az arabok (zurna) és a perzsák is (surnay). Az ázsiai népeknél, így az ősmagyaroknál is, népszerű volt. Fáy gróf azt

¹ *Orchésographie*. (1589). Rééditée par Laura Fonta. Paris, 1882. 24. l.

² *Curiosum quare per quia Aristotelicum etc. Tynnaviae 1707*. Szabó Károly: Régi Magyar Könyvtár. II. k. Budapest, 1885. 622. l.

³ Forkel a XVIII. század jeles német zenei bibliografusa már tud róla. (*Allgemeine Litteratur der Musik*. Leipzig, 1792). Két tanulmány c. könyvemben (Budapest, 1924) ismertettem.

⁴ James Knight: *Pallas Armata. Military Essayes*. London, 1783. 214. l.

⁵ Szilágyi S.: Bethlen Gábor fejedelem kiadatlan politikai levelezése. Budapest, 1879. 186. l.

hiszi, hogy „eleink hozták magukkal Ázsiából“, de erre nincs bizonyíték, nálunk a XVI. században a törökök terjesztették el.

A dudával Thökölynél találkozunk, de Rákóczinál nincs említve. Biztosra vehetjük, hogy a lengyel hegedű mellett a Németországban oly kedvelt *polnischer Bock*¹ sem hiányzott a munkácsi várból. A duda Írországból templomi, Angliában már a XIV. században udvari,² Franciaországban hadi és mondain hangszer, hol a legelőkelőbb főnemeselek tanulnak dudálni. Kitűnő dudaiskola is van : Borjon műve.³ Nicolas Chedeville híres dudás, tanítványai között találjuk a dauphinet is, mestere neki ajánlja az *Impromptus de Fontaineblau*-t. A *Galanteries Amusantes* ajánlásából tudjuk meg, hogy a duc d'Aumont a rajnai hadjárat alatt vette az első dudaleckéket. Philidor, Charpentier, a Chedeville-fivérek írnak dudára (Amusements Champêtres, Sonatilles Galantes etc.).⁴ Légzsákját selyemből készítik, dús hímzéssel. Watteau híres képe (La musette) bizonyosága, hogy a duda a grand siècle gáláns világában milyen stílusos hangszer. Rigaud (XVII. század) Gueidan marquist díszöltözetben, dudával festi. A duda külföldön mindenütt divatos, ha magyar fejedelmi udvarokban (Apafi) és főúri házakban megtaláljuk : nyugati hatás bizonyosága. Ezért a duda nem népi jövevény a rezidenciális zenében, nem populáris jellegű muzsikálás képviselője, mint nemrég olvastuk egy dolgozatban.⁵ — A dob nemcsak hangszer, de szimbolum, a dobos nemcsak jó zenész, de sokszor hős is. Manesson Mallet Allain részletelesen szól a dobos kötelességeiről Les Travaux de Mars című munkájában. (Paris, 1684—85.). Dobos András a fejedelem „famosus tympanistá“-ja,⁶ kinek képét a krasznahorkai vár őrzi, ki tudta verni hangszerén a *Jó Urunkra feltámadtunk* indulót. A dobjelzések is nyugatról kerültek hozzánk.

¹ Chybinsky : Instrumenty Muzyczne Ludu Polskiego na Podhalu. Krakow, 1924. — A német udvarokban gyakori volt a Bockmusik. Praetorius négyféle dudát említ : Bock, Schäferpfeiffe, Hümmelchen und Dudey (Theatrum Instrumentorum).

² Grattan Flood : The Story of the Bagpipe. London, 1919. 21—38. l.

³ Traité de la musette avec une nouvelle méthode pour apprendre soy même à jouer de cet instrument facilement et en peu de temps. Lyon, 1672.

⁴ V. ö. Thoinan : Les Hotteterre et les Chedeville. Paris, 1894.

⁵ Szabolcsi Bence : A XVII. század magyar főúri zenéje. Budapest, 1928.

⁶ Thalý : Adalékok a Thököly és Rákóczi-kor irodalomtörténetéhez. Budapest, 1872. II. k.

Mersenne megemlékezik róluk, de hely hiányában nem közli, ha valaki kíváncsi rájuk — írja —, szívesen megmutatja.

Bercsényi a hangszereket külföldről hozatta, 1708-ban Lengyelországba küldött értük. Berthóthy Ferenc generális 1708 jelenti Lőcséről: „Exciád muzsikási számára specificatio szerint való requisitumokat készen lévén kezemnél, hova parancsolja Exciád küldeni.“ Hangszer jegyzékeket is találunk.¹

Rákóczi gyakran kérte kölcsön a fővezér zenészeit. Bercsényi 1698-i (május 14 és 22) leveleiben olvassuk: „Ma veszem alázatossan tegnap, Patakról költ parancsolatját fel-ségednek az muzsikások iránt. Az muzsikások már tegnap elindultak, holnap Patakon lesznek.“² Rákóczi és Bercsényi zenészei — a nagy banda — bálokon, tábori ünnepeken, névnap mulatságokon, templomi alkalmakkor együtt muzsikáltak. Az ónodi országgyűlés templomsátrában Cédron zenés misét adott elő muzikusaival, melyért harminchárom aranyat kapott.³

Rákóczi udvari és hadi zenéjének praxisa teljesen nyugati volt. Láttuk, hogy a hadi zene lényege és a harcászatnak szerves kiegészítő része a szignál. A XVII. században az egyes nemzetek hadi jelzései nem különböztek egymástól annyira, mint ma. Ekkor még többnyire francia mintára a dur hármas hangzatból szőtt variánsok. A francia és olasz hatás még az angoloknál is megérzik. Nincs bizonyosságunk reá, hogy Rákóczi zenészei „kuruc szignálokat“, magyar népi témátöredékeket használtak. Thaly Konstantinápolyban időzése alkalmával, a lakásával szemben lévő kaszárnyában „a török kürtös szignáljait magyaroknak tapasztalta.“ Szerinte ezek a jelzések a török hódoltság alatt a janicsárok soraiban szolgáló magyarok hagyatéka. Le akarta küldeni Káldyt a Balkánra és Kis-Ázsiába a török szignálok tanulmányozására, de Káldy halála miatt a terv abban maradt.⁴ Thaly megint áldozata fantáziájának, a török hadsereg ekkor már régen *frenki*, azaz idegen jelzéseket használt. A legenda, a Rákóczi-induló tematikus anyagát a kuruc jelzések és riadók között keresi (az induló triójának első részében szembetűnő a trombita jel). Bizonyítékok hiányában nem tudjuk valószínűvé tenni ezt a felte-

¹ Thaly: A hazai képzőművészetek stb. Történelmi Tár 1882. 571. l.

² Archivum Rakocianum. VI. k. 188, 191. l.

³ Lásd Körössy id. feljegyzéseit.

⁴ Pártos Bencze: Magyar harci riadók. Vasárnapi Ujság, 1906 április 1.

vést. Rákóczi idegen zenészei, a nála időző idegen katonai missziók mind francia vagy franciából kombinált szignálokat sejtetnek. Ki írta volna Rákóczi serege számára a kuruc riadókat? Ezeket épen úgy nem rögtönözhatték, mint a vezényszavakat. Az a nagyszerű tematikus anyag, melyből a XIX. század elején formába öntötték a Rákóczi-indulót, az egész XVIII. századon keresztül izzott, forrongott és robbant, de aligha lehetett köze a fejedelem riadóihoz.¹ Vokális eredetét inkább kereshetjük a népdalok, kuruc nóták között. A magyar trombitaszignálokat a paraszt sárosok, toronyőrök, cigánytrombitások fújták, sőt a vidéki diákok. Nem Rákóczi idején, de a verbunkos korában, a hét-éves és a napoleoni háborúk alatt éli fénykorát a magyar szignál.

1708 január elsején — „Virratta előtt — írja Beniczky Gáspár — a trombitások, síposok és egyébféle hadi muzsikások szokások szerint az új esztendő tő felségének musikájok által appreciálván; virratta előtt a trombitások az Hadi esztendőt maguk musicája által üdvözölve eő felsége nem sokára felkölt; — A felséges fejedelmet a maga méltóságos nevenapján musikájokkal üdvözölvén trombitások, síposok és regementek musicája.“² A francia királyi trombitások, oboások, kornétások és harsonások együtt fújták az újévi köszöntőt éppen úgy a tavaszi ébresztőt május elsején, vagy a király nevenapján, Szent Lajos ünnepén.³ A hajnali köszöntőről Altenburg is megemlékezik Morgensegen néven és játszására körülményes utasítást ad. Az újévi üdvözlést, melyet Altenburg Neujahrsblasen-nek nevez, Körössy számadásai újévi kántálás címen könyvelik el. A Tafelblasenről is szól Beniczky. „Méltóságos fő generális úr sátorához ebédre nem kevés idő mulva le is ütlenek sok trombita, dob és másféle

¹ Nemrég jelent meg egy hatalmas kötet A. Capri olasz zenetörténész tollából: *Musica e Musicisti D'Europa dal 1800 ad 1930*. Milano 1931, melynek Ungheria fejezetében, (405—425) megdöbentő dolgokat olvasunk Rákóczi zenekulturájáról és a Rákóczi-indulóról: „Rákóczy el il creatore della celeberrissima marcia ungherese. . . Questa marcia fu composta alla vigila della guerra che deveve terminare con la battaglia di Wagram. In essa dava Rákóczy alla rivoluzione magiara la sua marsiglia. . . Tanto lui quanto suo coreligionario Berchenyi nutrivano per la musica una passione che li indusse a mantenere piccole orchestre che si producevano anche in pubbliche occasioni.“ Caprinak sejtelve sincs, mikor élt Rákóczi?

² Thaly: Rákóczi Tár. Bupapest, 1861. I. k. 83., 119., 131. l. Beniczky Gáspár naplója.

³ Rhodes i. m.

musikának zengése között. Ebéd után táncba eredvén stb. (Mensis junius).“

A kivonulásoknál is francia minta lebegett a magyar fejedelmi udvar előtt. A francia királyok már régóta zeneezőval jártak-keltek.¹ XIV. Lajos ha bejött Versaillesből vagy Fontainebleauból Párisba, kocsija előtt négy trompette ordinaire lovagolt.² Mikor 1707 tavaszán Rákóczi bevonult

¹ Christine de Pisan már Böles Károly francia királyról felejegyzi, ha kivonult : les trompètes du roy à trompes d'argent à panonceaux brodés devant aloyent qui pour faire les gens avancer, par foiz trompoyent. (Les livres des fais du Sage Roy Charles. XXXV. fejezet. Buchon kiadás. Choix de Chroniques et Mémoires sur l'histoire de France. Paris, 1841.) A trompoyer szó ekkor még trombitálást jelent, később már trompe-on játszást. A trompe az elefánt megörbített ormányához hasonló keskeny menzurájú kürtszerű hangszer (innen származik neve) rekedtes, de éles hanggal, falkavadászatoknál, a fanfároknál ma is használatos. Mersenne (Harmonie universelle, Paris, 1637. Seconde Partie. Proposition X. 245. l.) „la trompe qui n'a qu'un tour“-nak (egyszer hajlítottnak) nevezi, Praetorius Jägerhorn-nak. Másik kürttípus a Mersenne által „Cor à plusieurs tours“-nak (többszörösen hajlítottnak) nevezett, Praetorius Jägertrommetnek írja. Történeti kútfőink, nyelvemlékeink, irodalmi forrásaink a kürt kifejezést trompe értelemben használják (tubae kyrth tuba trombita Mátyás seregében (Csánki id. műve). A trompe egész Európában kedvelt a XVIII. századig. Az a kürt, melyet egy 1670-ből való tábori szabályzat említ, (Deák Farkas : A bujdosók levéltára. A gróf Teleki-család marosvásárhelyi levéltárából. Budapest, 1883. 234. l.) szintén trompe, mint a Thököly leltárában, (Radvánszky : Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században. Budapest, 1879. 171. sz.) talált „három vadászó kürt, ezöstös“ is. A későbbi vadász kürt (Cor de chasse, Waldhorn) a trompe-nak a trombitához közeledéséből keletkezett francia földön. Az erdei vagy természetes kürt, melyből a kromatikus kürt fejlődött ki, sohasem volt hadi jelző hangszer. — Itt említjük meg, hogy a régi magyar vadászati szignálokról sem vagyunk jobban tájékozva, mint a hadi jelzésekről. Egyetlen dolgozat, egyetlen munka sem érinti ezt a kérdést. (Siklóssy L. : A magyar sport ezer éve c. művében, Budapest, 1927, szót sem veszteget reájuk.) A XVII. században a vadászatban is mindenütt francia divatot követtek, mint a német Jägerpraktikák is bizonyítják. (Kurt Taut : Die Anfänge der Jagdmusik. Leipzig, 1930). Jacques du Fouilloix híres műve La Vénérie (Poitiers, 1561), mely számtalan kiadást és fordítást ért meg, tizennégy, kótára szedett szignált (Comme il faut que les piqueurs sonnent de la trompe . . .) őrzött meg és huszonegy melodikus vadászkiáltást, melyek a szarvasvadászat izgalmas fordulóját jelzik. (Jannequin felhasználta La Chasse c. hangutánzó darabjában.) Thököly és Rákóczi vadászataikon is nyugati stílust követtek, joggal hihetjük, hogy francia szignálok hangzottak a magyar erdőkben. A németek ekkoriban kivált farkas és medvevadászatban egész zenekart mozgósítottak (dob, kürt, trombita, puzon, síp), hogy minél nagyobb lármát csináljanak. (Adeliche Weydwercke. Prag, 1669. Caspar Wussin kiadásában 30. fejezet.)

² Rhodios i. m.

Erdélybe „ő Felsege után két karabélyos bizonyos muzsikásokat¹ kísért“. Konvenciós feljegyzések Rákóczi muzsikusainak gazdagon aranyozott livréejéről is tudósítanak.

Az iratokban szerepel egy Deplume nevű tüzértiszt. Bercsényi egy 1709-i levelében a következőket mondja: „Megmondtam Deplumenak, cum ratificata tabella gyűjjön.“² De sehohsem találunk utalást arra, hogy ez a tüzértiszt egyúttal karmester is volna. Thaly azonban a kamarai levéltárban, a fejedelemhez benyújtott kérvények s az adott fejedelmi rezolúciók 1704-ből való töredék protocullumaiban Deplume Jakab névvel szignált folyamodványra akadt. Deplume, mint az iratból kiderül a fővezér fiának, Lászlónak volt zenemestere.³ Thaly a két Deplume-t minden indokolás nélkül egynek veszi s az Archivum Rakocianum névmutatójában a tüzértisztet azonosítja a zenemesterrel, valószínűin azért, mert a fejedelmi udvarban voltak zeneértő tisztek, mint Adami, aki jól tudott tüzelni is, lantolni is.⁴ Káldy a kivonatban adja Thaly közleményét s hozzáteszi, hogy Deplume „jöhírű zenemester volt a XVII. század végén Kassán.“⁵ Kassa zenetörténetében ezidőszert semmi nyoma Deplumenak.⁶ Káldy egyéb írásaiban nem szól róla

¹ Thaly: A hazai képzőművészetek stb. Történelmi Tár 1882. 563. l.

² Archivum Rakocianum V. k. 509. l.

³ Thaly: Lengyel képiró Magyarországon a kuruc világban és gróf Bercsényi László zenemestere. Századok, 1869. 745. l. 1492. sz. „Deplume Jakab alázatosan instál Ngodnak, mivel noha maga önként jött (Kassáról) az Ngod hűségére, mindazáltal minden javaiból kifosztották s nem tud hová lenni. Ngod azért méltóztassék a gönczi és mislei provisorátust számára conferálni vagy másutt valahol rólla kegyelmesen provideálni. avagy csak arra nézve hogy méltóságos Gróff Bercsényi László urfiat kétféle musicában instruálta, s semmi refuziója nem volt fáradtságának.“ Thaly még a következőket mondja: Kassán, László úrfi, a későbbi francia marsall tartózkodási helyén, az apja jószágait lefoglalt szepesi kamarától, amely a fiatal gróf neveltetési és iskoláztatási költségeit az ungvári uradalom — mint Lászlónak anyai öröke — jövedelméből, Miklós gróf lengyelországi bujdosási ideje alatt fődözte volt vagy legalább fődözni tartozott volna. Sajnos, Deplume kérvényére a fejedelem audiencián adott választ s így nem maradt írott nyoma. V. ö. még: Thaly: Irodalom és műveltség-történeti tanulmányok a Rákóczi-korból. Budapest, 1885. Br. Forster Gyula könyve: Gróf Berchényi László francia marsall (Budapest 1924) nem tud a marsall zenei tanulmányairól, még kevésbbé Deplumeről.

⁴ Archivum Rakocianum. I. k. 156. l.

⁵ Pallas Lexikon.

⁶ Nem ismeri pl. Zomb Ferenc kassai zenetanár sem, Allgemeine Musikalische Zeitung mit besonderer Rücksicht auf den österreichischen Kaiserstaat. 1818 július 4. számban május 3. kassai levél.

s így nem tudjuk, honnan vette adatát. Thaly és Káldy nyomán Márki Sándor, Rákóczi életrajzírója még tovább megy; „lehet — írja —, hogy Bercsényi ekkor visszafogadta karmesternek Jacques Deplume tüzértisztet, aki korábban kétféle muzsikában oktatta fiát, Lászlót, sőt azt is gyanítani lehet, hogy Űrnapján az infulás misén Deplume és Cédrón egyesített zenekara játszott.“¹ Érthetetlen, hogy olyan szolid, tiszteletreméltó történetíró, mint Márki Sándor, kritika nélkül, hiteles történeti tény gyanánt ad elő feltevést, mert a „lehet“ csak a visszafogadásra, nem pedig a tüzértiszt és karmester azonosságára vonatkozik. Márki Sándor hitelt ad Thaly és Káldy adatainak, sőt még meg is tetézi. Márki említi Cédrón francia, olasz és német zenekarát. Mi is azt hisszük, hogy Rákóczi zenészei idegen származásúak — Cédrón neve után francia vagy svájci —, de a források a két németen kívül nem tartalmaznak adatot a zenészek származására. Olasz muzsikust nem ismerek Rákóczi udvarában. Francia tiszték, francia mesteremberek nagy számban fordultak meg a fejedelmi udvarban, Munkácson francia ácsok is dolgoztak,² már Apaffynak is volt két francia órása.³ Ha Rákóczinak nem lettek volna is francia muzsikusai, solesmesi síposai, a párisi kultúrájú francia tiszték mindenesetre magukkal hozták a francia zenét, mely így közvetlenül, nem a német csatornán át jutott el hozzánk.

III.

A francia táncimperializmus. — Thököly és Rákóczi a tánc-történetben. — Idegen táncok a kuruc világban. — Baxaméta, paxaméta, passaméta, paraméta. — A paspüct és a Rajta Kuruc. — Zsidó tánc. — Polepsi és a lengyel változó.

A XVII. század a francia táncművészet fénykora.⁴ A renaissance szertartásos táncművészete, hideg előkelősége

¹ Márki S.: II. Rákóczi Ferenc. II. k. Budapest, 1909. VIII. fejezet, Rákóczi és a művészetek.

² Thaly: A hazai képzőművészetek stb. Történelmi Tár 1882. (1708 ápr. 27).

³ Thallóczy i. m.

⁴ A tánc-történet a legfiatalabb ága a művészettörténetnek. Néhány figyelemreméltó részletdolgozat kivételével a régi forrásokra vagyunk utalva. Az összefoglaló munkák (Desrat: Dictionnaire de la danse historique, théorique, pratique et bibliographique. Paris, 1895. L. Vuiller: La danse à travers les âges. Paris, é. n. R. Charbonnel: La danse. Paris, é. n. H. Soria: Histoire pittoresque de la danse. Paris, 1897. O. Bie: Der Tanz. Berlin, 1906) több-kevesebb ügyességgel megírt népszerű, de megbízhatatlan művek, V. Junk lexikona: Handbuch des Tanzes. Stuttgart, 1930. adatai a leggondosabb ellenőrzésre szorulnak. Komolyabb A. Czervinski kis könyve:

mögött lappangó érzékiség átalakul furor saltationissá, erotikus, barokk táncórületté. A spanyol—olasz tánc¹ hegemoniája megszűnik, helyébe lép a francia tánc, uralmát a Közép-Európát elborító lengyel tánc hullám sem tudja megtörni. A reprezentatív olasz táncok, a pavane és gagliarda helyébe jönnek az elevebb, gyorsabb francia courante, passacaille, sarabande, a vidéki francia táncok, a bourrée auvergnata, a rigaudon provençale, a passepied breton, majd a menuet.² Isaac és André Lorin táncmesterek Angliából áthozzák Párisba a kontratáncot (country dance),³ melynek pasztoral stílusú koreografiáját itt átdolgozzák, az új társastánc gyorsan hódít, sokféle figurájával.⁴ A dauphine, Victoire de Bavière⁵ égisze alatt elárasztja az összes fejedelmi udva-

Geschichte der Tanzkunst. Leipzig, 1862. L. Mastrigli dolgozata: Le danze storiche dei secoli XVI, XVII, XVIII. Róma, 1889. és Böhme kétkötetes monográfiája: Geschichte des Tanzes in Deutschland. Leipzig, 1886. — Igen jó dolgozat R. Lach: Zur Geschichte des Gesellschaftstanzes. Wien, 1911 tanulmánya. — An. Meunier: La danse classique. Paris, 1929, tárgyalja a tánc-tabulatúrákat. — Táncbibliográfiák: G. Oberst 1900-ig terjedő jegyzéke: Englische Orchestersuiten um 1600. Ein Beitrag zur deutschen Instrumentalmusik nebst einer Bibliographie der Tanzliteratur bis 1900. Borna-Leipzig, 1928. Igen hiányos. — Bibliography of Dancing, compiled and Annotated by Cyril W. Beaumont. London, 1929 fontos, az angol dancingmaster irodalomra. — C. Sachs népszerű könyve: Eine Weltgeschichte des Tanzes. Berlin, 1933 szintén ad bibliografiát, de főképp etnografiáit. — Dolgozatom folyamán többször idéztem Réthey Prikkel Marián könyvét a magyar táncról. E munkának legnagyobb értéke izzó fajszeretete és a magyar irodalmi források alapos ismerete s szerzőjének ösztönszerű megérzése egyes problémákkal kapcsolatban. Nem ismeri azonban eléggé a magyar történelem kútfőinek idevágó adatait. Legnagyobb fogyatékosága, hogy sejtelve sincs a tánc-történet és zenetörténet tudományos eredményeiről s járatlansága folyvást súlyos tévedésekbe dönti.

¹ Az ibériai és appennini félsziget politikai kapcsolatai kölcsönös kulturális beszívargást okoztak, mely a koreografiákban is erősen jelentkezett. Spanyol földről került Itáliába a tordiglione, sarabanda, a spagnuolotta, a bassa danzá-k stb. V. ö. Croce, B.: La Spagna nella vita Italiana durante la Rinascimento. Bari, 1922. Ceremonie spagnuole in Italia fejezet.

² H. Aragon: Les danses de la Provence et du Roussillon. Cours d'amour. Danses de la Provence. Danses historiques (XVI—XVIII siècle). Fêtes et danses catalanes. Edition du Coq Catalan, 1922.

³ The English Dancing Master or Plaine and easie Rules for the Dancing of Country Dances, with the Tune to each Dance. London, Printed by Thomas Harper and are to be sold by John Playford. 1651.

⁴ Despréaux J. E.: L'art de la danse. Poème en quatre chants calqué sur l'art poétique de Boileau Despréaux. Paris, 1806.

⁵ Mémoires du Duc de Saint Simon publiés par Chernel et Regnier. Tome XIX. Paris, 1875. 230. l.

rokat.¹ A tánc lelki megnyilatkozás és érzéki kielégülés a barokk embernek, stilizált életforma. A tánctanulásra különös gondot fordítanak.² Mindenki táncol a francia udvarban, legtöbbit maga a király, aki 1666-ban táncakadémiát alapít tizenhárom neves táncmester taggal.³ Labrüyère, a kérelhetetlen moralista erős szavakkal bélyegzi meg a tánc-epidémiát,⁴ melyet szatírikus balletekben is kicsúfoltak, gyakran szerepeltetve Mazarin bíborost. Az udvari bál és az udvari balett még nem különültek el egymástól. A király és a királyné is résztvesznek a balletekben, melyek bállal végződnek. Már az 1664. évi *Etat des Sujets de la danse employés aux fêtes de la cour à Fontainebleau* kimutatása szerint az egész királyi család szerepét a balletekben, ahol csupa klasszikus táncot jártak, melyeket a koreografusok egyre bonyolultabban stilizáltak. A táncművészet nehéz, komplikált tudomány lesz, Feuillet, Pécour, Beauchamps, Dessais a mesterei.⁵ A bált és a balletet Benserade és Lully fogja egymástól elválasztani.⁶ A táncok később egyszerűsödnek, egy részük elavul. Dallamaik is eltűnnek vagy felszívja őket a folklór, így bár deformálva, de a melódiák esetleg fennmaradnak a népi hagyományban. Tánc és zene benső szerves egységben forrtak össze, amíg a barokk derekán meg nem kezdődött a zene önállósulásának küzdelme.

A francia tánc imperializmusát, melynek idejéről Böhme, a német tánc történetírója, elkeseredve mondja : Der Deutsche war das ganze Jahrhundert der Affe der Franzosen,⁷ élesen világítja meg két egykorú német munka. Az egyik, Michael Praetoriusnak, kinek organografiáját már említettük, Terpsichore című gyűjteménye.⁸ Francia táncmesterek és zene

¹ I. à II. Recueil de Nouvelles Contredanses mises en chorégraphie par le Sr. Dezais Maître et compositeur de dance. Paris, 1712. című gyűjtemény cím nélküli bevezetését.

² F. de Lauze : L'Apologie de la danse et la parfaite méthode de l'enseigner tant aux Cavaliers qu'aux Dames. Paris, 1623.

³ Compan : Dictionnaire de danse. Paris, 1887.

⁴ Oeuvres de Labrüyère, par M. G. Servois. Paris, 1865. Tome I. Clefs et Commentaires VI.

⁵ Cahusac : La danse ancienne et moderne ou traité historique de la danse. Tome I—II. La Haye, 1754.

⁶ H. Prunières : Le ballet de cour avant Benserade et Lully. Paris, 1914.

⁷ I. m. I. k. 145. l.

⁸ Terpsichore Musarum Aoniarum Quinta. Darinnen Allerley Frantzösische Däntze und Lieder als 21 Branslen, 13 andere Däntze mint sonderbaren Namen, 162 Couranten, 48 Volten, 37 Balletten, 3 Passameze, 23 Gaillardien und 4 Reprinsen. Mit 4, 5 und 6 Stimmen. Wie derselbige von den Frantzösischen Dantz meistern in Frank-

szervezők Németországban divatos darabjait foglalja magában, melyeket a hercegi „Dantzmeister Anthoine Emeraud ex Gallia“ hozott magával Braunschweigba. A Terpsichore zeneszerzői nagyrészt a francia király szolgálatában állanak. Praetorius műve tánc történetileg és zenetörténetileg egyaránt elsőrendű kútforrás, megőrzi a kiválóbb fejedelmi személyiségek táncait, pontos útbaigazítást ad a dallamok ritmizálására: „Wie diese Täntze müssen tactiret und mensuriret werden.“ A másik forrás Gottfried Taubert lipcei táncmester 1176 oldalra terjedő műve: Rechtschaffener Tantzmeister oder gründliche Erklärung der Frantzösischen Tantzkunst (Leipzig, 1717). Szerzője Frigyes Ágost választó fejedelemnek ajánlotta. Taubert német bőbeszédűséggel és szórásalhasogatással a francia koreográfia mestere, Pécour, két tanítványának, Feuilletnek és Dezaisnak művét¹ ülteti át hazájára nyelvére, táncukat ismerteti és stenokoreográfiai jelzéseiket (táncabulátura) magyarázza, melyekkel a táncmozgást és mozdulatokat papírra vetették. Praetorius és Taubert műveit évszázad választja el egymástól. Ez az időbeli nagy távolság bizonyítja, hogy a francia tánc vonzó ereje az évtizedek múlásával nem csökkent,² sőt csak növekedett, hogy a XVIII. században befolyásának és jelentőségének csúcspontját érje el.

A történelmi kútforrások és irodalmi források, kivált Apor Péter, igen gazdag adathalmazt őriztek meg a magyar tánc-kultúráról. A magyar vérmérsékleténél fogva is intenzívebben élte ki magát a táncban, mint a nyugati szalonok lovagja. Kivált Thököly és Rákóczi korából sok táncról olvashatunk.

Thököly Imre már atyja, gróf Thököly István udvarában korán megismerte a zenés és táncos élet örömeit. István gróf hú emberének, Lipóczi Keczer Ambrusnak naplója³ sok kés-

reich gespielet und vor Fürstlichen Taffeln auch sonst in Convivijs zur Recreation und Ergötzung gantz wohl gebraucht werden können. Wolfenbüttel, 1612. Újra kiadva partitúra alakban G. Oberst által. Gesamtausgabe der Musikalischen Werke von Michael Praetorius. XV. k. 1929.

¹ Chorégraphie ou l'art de décrire la dance par caractères, figures et signes démonstratifs avec lesquels on apprend facilement de soy même toutes sortes de dances par M. Feuillet et Dezais maître de dances. A Paris, MDCCXIII.

² A württembergi udvarban 1670-ben egy alkalommal nagy megütközést keltett, hogy az újonnan szerződötetett zenészek nem tudtak „einen Courant nach französischer Manier perfect aufführen können.“ (Sittard, I.: Zur Geschichte der Musik und des Theaters am Württembergischen Hofe. Stuttgart, 1893. I. k. 59. l.)

³ Lipóczi Keczer Ambrus naplója 1663—1669. (Mon. Hung. Hist. Script. XXXIII.) Közli Tasnádi Nagy Gyula. Budapest, 1894.

márki, árvai, rózsahegy-i mulatozást és táncolást jegyzett fel. Minduntalan olvassuk: „vacsora után is csaknem éjfélig az sok tánczolásban mulatták az üdőt.“ (1666 ápr. 26) de azért „másnap is éjfélnél is tovább táncolának“ sőt harmadnap is „eleget táncolának“. Május 4-ét, az egész napot „tánczozal mulaták.“ Május 30-án is „nagy ital s tánc lón, vacsorát sem evék gróf uram“. Máskor „paraszt köntösbe öltözködven az kisasszonkák... váltig megtáncoltatá őket gróf uram“ (1668 jan. 12),¹ néha „déllyest is tánczal mulattak“ (jan. 15). De mikor elbetegesedik az öreg gróf és már bort sem iszik, „mégis három táncokat jár“ (1669 nov. 30).

Thököly Imrét a muzsika és a tánc sírjáig kíséri. A száműzött fejedelem 1701 szept. 24-én érkezik meg Nicomédiába. „Melly napnak estvén — írja Komáromi János secretárius naplójában² — jó magyar vendégségünk lévén csudálkoztak az magyar muzsikának zengésén, bő borivásokon s tánczolásokon, mind az ablaknak általa alatt kikötött sok hajókon levő törökök s keresztények. Ezen vendégségnek végén asztaltul felkelvén, mint az hattyu halála előtt, rendkívül való kedvét mutatta szegény asszonyunk, a méltóságos Zrinyi Ilona fejedelemasszony. Megvallom — folytatja Komáromi — még ma is fájlalom, melly sokat, melly szívesen hívott szegény ő maga is engemet is, hogy véle tánczoljak, sőt nagyon kényszerített, de minthogy rosszul voltam, el nem mentem, (noha ugyan a táncz nekem már nem kenyerem, mert egész bujdosásomban sem tánczoltam többször egy-szernél, akkor is ő nagyságával reá kényszerítve, mind ketten Ő Nagyságoktul, Lándor Fejérváratt), addig Ő Nagysága külömben is meg nem engedett, hanem bévéve kezemet, hogy jobban lévén, duplában kárpótolom, sőt Isten engedvén az pataki palotában viszem végbe. De már én ezzel adós nem vagyok, mert ő szegény... idehagyá mind Nikomediát s mind Patakvárát és most másféle jó kedvvel örvendez a sz. angyalok és megboldogult lelkek társaságában.“ Majd Bythiniába költözik a fejedelem. A zene mindig hangzik házában. A francia utazók, XIV. Lajos ügynökei meglátogatják, megemlékeznek a muzsikáról és táncról. Paul Lucast,³

¹ Parasztruhában járt tánc külföldön is divatozott főúri körökben. A Theatrum Europaeum 1651 február 16. írja Bécsből: ... wurde durch 80 Cavalliere und 70 vornehme Damen eine vermummte Bauernhochzeit gehalten.

² Magyarországi és erdélyi bujdosó fejedelem Késmárki Thököly Imre secretariusának Komáromi Jánosnak törökországi diáriumja és experientiája. Közli Nagy Iván. Budapest, 1887. 70. l.

³ Moreri: Le Grand Dictionnaire Historique etc. ... Tome VI. Paris, 1759.

aki régiségeket és ritkaságokat gyűjtött keleten, „pour le cabinet de sa Majesté“, s aki egyik útján felkereste Thökölyt, nagyon megigézte a szép Szöllösi Katalinnak,¹ Sz. Zsigmond, a fejedelem majordomusa feleségének tánca. Így ír: . . . „Je fus saluer Madame Catherine, c'est une dame Hongroise toute aimable et d'un visage le plus gracieux qui fut jamais ; elle a outre cela des manières qui enchantent et plusieurs belles qualités qui la mettent audessus des femmes ordinaires, elle danse dans la perfection . . . Après la bonne chère vint le plaisir de la danse ; la belle Hongroise suivant exactement la cadence et le son y parut *dans toutes sortes de mouvemens* avec une adresse et une légerté qui ne lui ôtoient rien de son air majestueux . . .“² Ez érdekes leírásból kiderül, hogy a francia nem találta egyezőnek Katalin asszony táncát a nyugati táncsal. Erre vall a „toutes sortes de mouvemens“ kifejezés is, s az a megjegyzés, hogy a tánc és a zene ritmusa mindig összevágott, ami nyilván nem tűnt volna fel az udvari étellel ismerős Lucasnak, ha nyugati táncot látott volna. Szöllösi Katalin minden valószínűség szerint magyar vagy magyaros koreográfiájú táncsal bájolta el a francia vendéget. Más kérdés, milyen zenére táncolt. Idegen dallamra. Feltevésünk okáról később lesz szó. (Komárominál a muzsika szó hangszert jelent). A. de Motraye, aki Lucas után járt Thökölynél, elbeszéli, hogy a fejedelem asztalánál gyakran vitáztak egy fiatal törökkel vallási kérdésekről és a Korán bortilalmáról. „Ces disputes précédoient ordinairement de quelques heures le souper ou on ne combattait plus qu'avec des rasades et qui étoit souvent suivi de danses comme pour confirmer le proverbe, nemo saltat sobrius.“³ Thököly nótáját, táncát Erdélyben sokáig emlegették. Hermány Dienes József Nagyenyedi síró Heraklitusában olvassuk : Mondá azért szegény énekkal a Tököly Imre tánca nótájára ezt a két strófát. (1758—62).⁴ Thököly Imre nótás, táncos kedvének a Szajna partján is híre ment. Alighanem ennek bizonyossága a *La Marche de Tekeli* című kontra-tánc, mely népszerű volt az udvarnál.⁵

¹ Angyal D. : Késmárky Thököly Imre. Budapest, 1889. 267. l.

² Voyages du Sieur Paul Lucas fait Par Ordre du Roy Dans La Grèce, L'Asie Mineur, La Nicomédie et l'Afrique. Tome I. Paris, 1712. Chapitre VII. Nicomédie et le Prince Tequeli. Portrait de Mademoiselle Catherine Hongroise. 59. l.

³ Voyages du SR. A. de Motraye en Europe, Asie et Afrique. Tome I. la Haye, 1727. 230. l.

⁴ Adatok a régi Erdély kulturtörténetéhez. Közli Kelemen Lajos. Zenei Szemle 1927. IX—X. szám.

⁵ Sr. Dezais a király táncmesterének II. Recueil de nouvelles

Rákóczi és a kuruc főurak éppen annyit vagy még többet táncoltak, mint a labancok. Sajnos leíró koreografiai adatunk táncaik magyarságáról nincs. Lucas elébb idézett elbeszéléséből következtethetünk speciális magyar koreografiára, zenei emlékeink csupán címet adnak, mint a Kájoni kódexben. Ifjabb Tsétsi János, a későbbi híres sárospataki tanár, diákkorabeli krónikájában szigorú puritánizmussal korholja a kuruc vezéreket s magát Rákóczit is mulatozásai és táncuk miatt: Princeps cum senatoribus, senatores cum magnatibus, magnates cum nobilibus, nobiles cum civibus, cives cum militibus totum hunc mensem nativitati domini nostri Jesu Christi destinatum, per multis et detestandis epulationibus, libidinosis commessationibus, *choreis*, computationibus consummunt... cum Deo servire deberent; Diabolo serviunt.¹

A hagyomány nemcsak Rákóczi indulójának, nótájának, de táncának emlékét is megőrizte. A szász Heydendorf feljegyezte önéletrajzában,² hogy Thuri követ a háromszéki országgyűlési bálon gróf Nemes János főkirálybíró bosszantására megparancsolta a zenészeknek — nyilván cigányoknak — „des Rákóczis Leibtanz aufzuspielen, den er dann mit grossen Gefühl getanzt habe, worüber jedermann aufmerksam wurde.“³

Magyarországon az idegen táncok divatjáról már a Mátyás-korabeli jelentésekből tudunk.⁴ A nyugatról egyre újabb táncok jöttek, a tánczene stílusa kezdett nálunk is kialakulni. A magyar földön megfordult idegen muzsikusok is érdeklődéssel figyelték a magyarországi tánczene praxisát. Erre a gyakorlatra jellemző Konrad Hagius holsteini udvari

contredanses (Paris, 1712) c. gyűjteményében találtam, hegedűre írt dallammal.

¹ Ifjabb Tsétsi János Havi Krónikája (Mon. Hung. Hist. Script. XXVII. k.) Budapest, 1875. 337. l.

² Michael Konrad von Heydendorf: Selbstbiografie ed. Rudolf Theil. Archiv für siebenbürgische Landeskunde. XIII. k. (1883) 228. l.

³ A lipcei Allgemeine Musikalische Zeitung-ban (1810 febr. 6.) Fuss János, az ujság magyarországi levelezője is megemlékezik Rákóczi táncáról. „In einigen Districten von Ungarn tanzt noch das Landvolk nach dem Schall der Rákóczy Pfeife, aber es ist ein äusserst rauhes barbarisches Getöne, so wie die Musik eines eigends sogenannten *Ragoczy Tanzes*, selbst ein wildes Gemisch von unordentlich in einander greifenden Tönen ist, das ein anderer unnachahmlich findet.“ A derék budai sváb német muzsikán nevelkedett, füle idegennek érezte, nem tudta megérteni a neki primitív magyar nótát.

⁴ A pfalzi választó követének jelentése Kazinczy Gábor könyvében: Mátyás király kortársainak tanúsága szerint Pest, 1863.

komponista panasza nürnbergi gyűjteményének¹ előszavában² ahol elbeszéli, hogy nemrégiben Ausztriát, Csehországot, Lengyelországot, Poroszországot, Magyarországot stb. beutazta s gyakran hallott a zenészektől pavane-okat és gailarde-okat; csak a basszus és szoprán kidolgozása volt helyes, a középszólamoké azonban „*vitiose*“. Ez a megjegyzés nem kizáróan Magyarországot érinti és állandó, közös, zenei kontaktust feltételező dilletantizmusra, a középszólamokat elhanyagoló naturalista előadásra, hibás kidolgozásra vonatkozik. Ahogyan a derék német mondja, nem lehet minden zenész ellenpontozó és zeneszerző: „nicht alle Musicanten Contrapunctisten und Componisten seyn können.“ Hagius kérésükre a hiányzó vagy téves középszólamokat kijavította.

A Habsburgok udvarában az olasz koreografikus befolyás dominált. II. Rudolf táncmestere, Beccaria, a híres Cesare Negri tanítványa, III. Ferdinándé és I. Lipóté szintén olasz: Santo Ventura.³ Azért a bécsi táncsuitekben a *balletti* és *aria francese* bizonyítja, hogy a császárváros sem zárkózott el Lully és Beauchamps elől.⁴ Magyarországon szintén megtaláljuk az olasz és francia táncokat, utóbbiakat még inkább, mint Bécsben, mert Rákóczi udvarának műveltsége sokkal franciásabb, mint a bécsi udvaré, hol ekkor még a spanyol-olasz befolyás az erősebb.

A kuruc világ idegen táncaival nálunk alig foglalkoztak, megelégedtek neveik felsorolásával. Zenei és egyéb kulturális kapcsolataikkal senki sem törődött, pedig a XVII. század barokk zenéjének a francia táncok adják legjellegzetesebb karakterét.⁵ Ezek a táncnóták nemcsak bálokon szerepeltek,

¹ Intradén, Pavanen, Galliarden, Passamezen, Courant und Ufzüg zu 4, 5 und 6 Stimmen darunter etliche Phantasien und Fugen mit 2 und 3 Stimmen welche von unterschiedenen Autoren theils mit und ohne Text gar neulich komponirt. Nürnberg, 1617.

² Az előszó Rintelenből kelt, 1615 március 3-án. V. ö. G. Becker: Conrad Hagius von Hagen. Monatshefte für Musikgeschichte XIII. (1881) 8. sz.

³ Nettl i. m. Der Tanz am Hofe Leopold I.

⁴ George Muffat stilusa Lulli táncformáit követi. (Auserlesene mit Ernst und Lust gemengte Instrumental Music. Denkmäler der Tonkunst in Österreich. Wien, 1904. XI. 2.). A szemrehányásra, miért propagál francia stílust, mikor Ausztria hadban áll Franciaországgal, így felel a Florilegium előszavában: je m'êles des àirs François à ceux des Allemans et des Italiens, ce n'est pas pour émourvoir une guerre mais plustôt preluder peut être à l'harmonie de tant de nations à l'aymable Paix (1695). A bécsi francia zenekulturát bizonyítja a raudnitzi Lobkovitz-könyvtár rendkívül gazdag egykorú francia anyaga.

⁵ Réthei Prikkel i. m. csak érinti a problémát, úgy koreografiai, mint zenei tárgyalásútól visszahúzódik.

multságokon, de mint érintettük, a hadi zenében szintén, nemcsak külföldön, Magyarországon is. Érdekes példája a *paxaméta* eset, melyet nálunk — még legújabbán is — teljesen félreértettek. Czegei Vass György írja naplójában,¹ hogy 1690-ben Thököly „az Bozzán hadait mind rendelt seregben állítván, az szegény erdélyieket avval biztatva, hogy im szintén érkezik hatvanezer török segítségére és mihelyt érkezik mingyárt harcnak megyen, napestig mind futatván a paxamétát... maga is csak nem sokkal naplemente előtt elmene.“ E passzust Bárczay Oszkár, Apor Péterre hivatkozva, e jegyzettel magyarázza: „A paxaméta kicsi, fából készült, fúvó hangszer, melyet a XV—XVI. században az olaszok használtak. Olasz neve basso à meta.“² Az idézett Apor-szöveg így hangzik: „Trombitáltak is némelykor, de azt úgy futták, mintha egy farkas ordított volna. Paxamétának híre sem vala, mert kivált az, aki tudja, hol Baxafalva, ha mondották volna a Baxaméta nótát, talán azt tudta volna, hogy Baxafalvára kell menni.“ Még világosabb a *Metamorphosis* verses fogalmazása:³

Akkor nem mondották fújj baxamétát
Mert ha mondtad volna, vélték Baxafalvát
Mondod és emlegeted, avagy Bélafalvát,
Trombitán nem fútak éppen semmi más nótát.

Fabó Bertalan, aki dilettáns úgy a zenetörténetben, mint a koreografiában, de a szímatja jó, helyesen veszi észre,⁴ hogy Apor baxamétája és a Vásárhelyi daloskönyv paskamétája (Nosza most nyomjad a pasakamétát, paskamétát),⁵ valamint Enyedi György Gismunda és Giscardus szép-történetében (1574) a passamésa, passaméta (Nyomác háta megé az Passamésát), melyet a Nyelvtörténeti szótár mint hapax legomenon a német *Scharteke*-vel azonosít,⁶ nem más, mint a *passamezzo* deformált neve. Fabó állítását megerősíthetem Hans Neusiedler pozsonyi születésű lantos Ein newgeordnet Künstlich Lautenbuch (1536) című tabu-

¹ Mon. Hung. Hist. Script. XXXV. k. 102. l.

² U. o.

³ Br. Apor Péter verses művei és levelei. 1676—1752. (Mon. Hung. Hist. Script. XXXVI. k.). Kiadta Szádeczky Lajos. 30. l.

⁴ Fabó B.: A magyar népdal zenei fejlődése. Budapest, 1908. 194. l.

⁵ Régi Magyar Könyvtár. XV. k. 146. l.

⁶ Heinrich Arnold új kiadása (Kolozsvár, 1912. 110. l.) a passamésáról ismétli a Nyelvtörténeti Szótár tévedését.

latúrájával, ahol olvasom: Ein Welscher Tanz, Washa mesa: passamezzo.¹ Nemcsak a magyar, de a német nyelv is eltorzította az idegen szavakat. Fabó nem ismerte Czegei Vass György szövegét, ezért írja: „A passamezzó már a kuruc időkben bizony kiveszett.“

Bárczay Oszkár *paxaméta-basso à meta* coniecturája misztifikáció vagy megfejthetetlen tévedés. Nem tudom nyitját találni, hogyan hihette el Bárczay meséjét egy szorgalmas fiatal zeneíró, aki naiv hevülettel fúj bele Bárczay Oszkár titokzatos sípjába.² Így ír: „A tábori zenekar instrumentumai között meg kell még említenünk egy egyelőre még sem eredetében, sem mivoltában nem tisztázott régi fuvó hangszert“ (?), tudniillik a paxamétát. Idézi még Kállai Fényes István debreceni városi nótárius gróf Strassoldo Károly kassai generális hadainak debreceni időzéséről szóló egykorú verséből (1675) Collaldo commendáns vendégségének leírását,³ ahol olvassuk:

Sír kint a szegénység, ott benn vigan laknak,
Nem kérdik hol termett, Paramétát fújnak.

„Amint van trombita nóta — folytatja —, úgy van baxaméta nóta is. A hangszeres kultúrának az a stádiuma ez, mikor az egyes alkalmi hangszereknek egy-két tipikus dallamuk van. Talán a baxamétának is egy-két ilyen tipikus dallama van, s ilyenre vonatkozik a baxamétára való utalás. Apró valóban fúvóhangszerre gondol, mikor a baxamétáról beszél stb.“

Basso à meta nevű sem kis, sem nagy, sem olasz, sem másféle nemzetbeli, sem fa-, sem rézfúvó hangszer sem a XV., sem a XVI. században, sem máskor nem létezett. Nem tud róla egyetlen organografiai kútfő (Bermudo,⁴ Mersenne,⁵ Praetorius,⁶ Virdung,⁷ Bonanni⁸ stb.), de a modern organografusok, így Curt Sachs⁹ sem ismerik. Hasztalan

¹ Denkmaler der Tonkunst in Österreich. XVIII. k. 2. rész.

² Szabolcsi i. m. 47. l.

³ Révész I.: Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező. Debrecen, 1871. II. 581. l.

⁴ Declaracion de los Instrumentos. Ossuna, 1555.

⁵ Traité des Instruments a Harmonie Universelle-ben Paris, 1636.

⁶ Idézett Theatrum Instrumentorum-ja.

⁷ Musica getuscht und ausgezogen. Basel, 1511.

⁸ Gabinetto Armonico pieno d'Istrumento. Roma, 1722.

⁹ Realexicon der Musikinstrumente. Berlin, 1913. — Handbuch der Musik Instrumentenkunde. Leipzig, 1920.

keressük a katonazenetörténeti monografiákban. Nem tud róla a *Vocabulario deggli Accademici della Crusca*, a régi olasz nyelv legteljesebb történeti szótára.¹ Ha léteznék, akkor sem volna köze a paxamétához. A bassnellóra kár volna szót vesztegetnünk. Hagyjuk az organografiát. A „rej-tély“ kulcsát a kor hadi zenéjében kell keresnünk. A Czegei Vass György és Kállai Fényes István műveiben említett paxaméta-paraméta fúvóhangszeren játszott passamezzo.

A hadi muzsika ebben a korban tánczene volt. Már Thoinot Arbeau, az idézett XVI. századbéli koreográfus reámutat a katonai menetelésben a ritmus szerepére. A marsolás (la marche de guerre) és a tánc közös alapja a ritmus. A dobszó realizálja, mellyel a tánc figuráit is betanulják. Más volt a francia dobritmus (nyolc fehér minima, az első négyet egy verővel, az ötödiket két verővel, a többi hármat egy ütésre, újabb leütés nélkül kihangoztatták, a lépéseket kombinálták, hogy kétezeröttszáz dobütésre a katoná egy mérföldet meneteljen), más volt a svájciaké, más a németeké, akik *fifre* nevű kis rézsútos fuvolát (*arigot*) is használtak. A harcok fokozásában a fúvóhangszerek szerepét különösen hangsúlyozza.²

A *passamezzo* igen alkalmas volt hadi célokra. Mellőzzük a *passamezzo* etimológiájának kalandos coniecturáit, csupán megjegyezzük, hogy a *mezzo* kifejezés a menzurális elméletben az *alla brevé*-nek felel meg. Tehát a *passamezzo* gyorsított ritmusu tánc. A dallamot addig ismételték, míg kedvük tartotta, kiaknázva a variációs technika minden lehetőségét. Így a *passamezzót*, mely valósággal osztinató tánc, állandó és díszíthető basszus felett, csakugyan „futathatták nap-estig“. A francia mesterek között fennmaradt a neve a Németországban élt Francisq Caroubelnek, akinek *cornetre* írt *passamezzói* közül többet megőrzött a *Terpsichore*. A 388 sz. darab; „*passamezzo Welcher auf Krumbhörnern oder anderen Instrumenten gespielt wird.*“ E gyűjteményben még két darabra akadunk, melyek már címükben mutatják a tánczene és hadi muzsika kölcsönhatását. Az egyik *gailarde de la guerre*, a másik *volte du tambour*: „ist eine

¹ Nápoly, 1746. Megkérdeztem több hangszertörténészt, így Ernest Closson-t a brüsszeli hangszermúzeum igazgatóját, a hangszertörténet mai legkiválóbb tekintélyét, Ferdinando Luizzi olasz organografust, római egyetemi professzort, akik mind oda nyilatkoztak, hogy basso à meta nevű hangszerről soha sem hallottak.

² Ce bruit de tous les diets instruments... donne coeur, hardiesse et courage d'assailir et se défendre virilement et vigoureusement.

Volte auff Heer Paucken art gemacht.“¹ Ahogyan dobolták a voltát, az élénk ritmusú ugró-forgó merész délfrancia táncot,² melyet Lengyelországban polonizáltak Valois Henrik uralkodása idején, éppen úgy az eleven lüktetésű gaillarde-ot vagy passamezzót fújták a francia, olasz, vagy magyar hadi síposok, trombitások, kornétások. Utóbbi hangszert felette kedvelték. Artusi mondja róla, hogy legjobban hasonlít az emberi hanghoz és a magasságban, erőben is versenyezhet a puzonnal.³ Hogy Strassoldo zenészei is táncnótákat fújtak, tanúsítja Girolamo Fantini tárgyalt műve, mely közli a híresebb olasz származású hadvezérek *tromba di guerra*-ra írt indulóit. Találunk köztük egy Balletto detto il Strassoldo-t is. Apor kétségekívül trombitán fújt passamezzót említ, Czegei Vass György és Kállai Fényes István trombita- vagy cornét-passamezzót jegyez fel. Mind a két adat igen jellemző, megvilágítja a magyarországi hadi zenei praxist, melyről eddig jóformán semmit sem tudtunk, egyben a külföldi kapcsolatok tisztázását is megkönnyíti: az olasz-francia hatások egyik dokumentuma.

A Rákóczi kor irodalmi és történeti forrásaiban nem egyszer fordulnak elő idegen táncnevek. Thaly az *Adalékokban*⁴ a következőket mondja: „Forgách Simon, Rákóczi egyik tábornagyának levelében olvassuk: Vagy tetszik bátyám generális Bercsényi uramnak ex partibus hadakozni, vagy sem: denique ordo est anima rerum: lám ő kegyelmének csak tetszik, hogy az muzsikási az paszpüctet el tudják vonni és az Rajta Kuruc táncot is.“ (Göncz, 1704 aug. 31.) A levélrészlethez Thaly bevezetést és magyarázatot fűz, mely megint csak történet szemléletének romantikájára és módszerének megbízhatatlanságára mutat. A bevezetésben így szól: „Mindenekelőtt ama *Rajta Kuruc* ének említendő, mely alkalmasint csatadal lehetett, őseink harci kiáltása ugyanis sohasem az újabb időkbeli *Előre*, hanem mindig a Rajta-Rajta volt.“ Később így folytatja: „Hogy itt táncnótáról van szó, ne ejtsen bennünket zavarba, hisz tudjuk, hogy a magyar dal egyaránt alkalmas táncra

¹ Terpsichore. Interpretatio oder Erklärung der Frantzösischen Wörter und Namens in nachfolgenden Dantzen.

² Brantome írja: la volte en faisant voller la robbe, monstrois toujours quelque chose d'agréable a la veue... (La vie des Dames Galantes. Paris, 1872. Tome II. 112. l.)

³ Artusi: l'Artusi ovvero delle imperfettioni della moderna musica. Venezia, 1600. 5. l. „Ma notate che questo Instrumento e atto quando ogni altro ad imitare la voce humana.“

⁴ Adalékok a Thököly- és Rákóczi-kor irodalomtörténetéhez. I. k. Pest, 1872. XVII. l.

és énekekre. Forgách levele 1704 közepe táján kelt, tehát a Rajta Kuruc ének a Rákóczi háború első időszakából való. Nagy kár, hogy úgy szövege, mint dallama elveszett, tán méltó párja volna ma a híres Rákóczi indulónak.“ (!) Thalyt lelkesedése ezúttal is ingoványba ragadja. Tévedése mindazokat, akik nem igen törődtek a levél eredeti szövegével — köztük e sorok íróját is —, csak Thaly megállapításával, hamis felfogásra készítette. Ez a *Rajta Kuruc* tánc volna az egyetlen pozitív adat, mely bizonyítaná, hogy a Rákóczi korabeli udvari orkesztrális zenében a kuruc nóta is felhangzott.

A szöveg tüzetesebb vizsgálatából azonban nyilvánvaló a levél ironikus hangja. Forgách gúnyolódik Bercsényi késlekedésén és habozásán. Vagy akar hadakozni Bercsényi, vagy nem. Úgy látszik neki csak az tetszik, ha *paspüctet* muzsikálnak, hallgatja szívesen a biztatást is, hogy *Rajta Kuruc*, de hadba nem száll. Forgách Simon, aki zeneileg művelt — udvartartásában külön asztala volt a muzsikusoknak és trombitásoknak¹ —, zenei kifejezésekkel jellemzi a helyzetet. A *paspüct* az élvezeteknek hódoló kényelmes hadvezért jelenti, a *Rajta Kuruc*, mely kifejezés Forgách alkalmi rögtönzése, nem pedig ilyen indulónak a címe, Bercsényi cunctatorkodó természetét csipkedi, a folytonos ingadozást, ami bosszantja Forgách Simont, a vérbeli katonát. Ez az egyedüli helyes értelme Forgách levelének, mely a Thaly interpretálásához fűzött összes következtetéseket megdönti.²

A *paspüct*, azaz *passepied* ismét XIV. Lajos udvarának tánckultuszát idézi élénk. A XVI. század egyik legismertebb tánca. Bonnet Pliniusig viszi vissza eredetét.³ A táncföldrajz Bretagneban keresi szülőhazáját, ahol néptánc volt. A XVI. század végén jelent meg a francia udvarban párosütemű alakban.⁴ A Napkirály idejében háromnegyedütemű, élénk

¹ Br. Nyári A.: Asztali rendtartás egy kurucvilági főúr udvarában. Századok, 1873. 445. l.

² Szintén átvitt értelmű zenei vonatkozású kifejezést olvasunk e korból Ottlyk György önéletrajzában (Történelmi Naplók 1663—1719. Közli Thaly. Mon. Hung. Hist. Script. XXVIII. k. Budapest, 1875). Longueval árulásával kapcsolatban Ottlyk így ír: „Ezért nagy lárna lón Magyarországon, minden magyar eperjesi táncztul és Karaffa nótájátul tartván. (71. l.)

³ Bonnet-Bourdelot: Histoire de la danse sacrée et profane Paris, 1723.

⁴ IV. Henrik 1697 nov. írja levelében: Je serai le 16 du prochain à Blois sans faillir, bien résolu d'apprendre le passe pied de

menüett, s megtűri a színpópát, melyet a rendes menüett visszautasít.¹ A XVIII. században többnyire nyolcados ütemelőzővel kezdődik, melyre nyolc vagy tizenhat taktusos periódus következik. A dur tételre jön majd a trio minoreban. Emlékét őrzi Madame de Sévigné levele, leányához Madame de Grignanhoz. Rajongással ír Lomaria marquisról, aki csodálatos tökéletességgel, százféle változattal táncolta.² Ismerjük az udvar legnagyobb tánc tekintélyének, Pecournak *passepiedjeit*. Az operairók szívesen alkalmazták (Rameau : Castor és Pollux, Campra : l'Europe Galante), mert ahogyan Noverre írja, Mlle Prevost, a híres táncosnő „le couroit avec élégance“.³ Gondolhatjuk, hogy a *passepied* Versaillesből keresztül vonult egész Európán. Taubert elmondja, milyen népszerű volt Németországban s felsorol egy csomó *passepied-t* ; p. de Prince électoral, p. vieux, p. nouveau, p. Royal, p. de Berlin stb. Legfontosabb forrás a *passepiedre* Bartholomé Ferriol y Boxerans spanyol koreográfus 1745-ben Nápolyban kiadott munkája,⁴ melyet a tánchistorikusok nem ismernek. A rendkívül ritka munka⁵ szerzője, az ajánlás szerint, valószínűleg a szicíliai király táncmestere. Részletes utasítást ad, hogyan kell táncolni a *passepied-t* (De modo que se debe danzar el passepie), felsorolja a *passepied* fajait (p. viejo, p. de Trompas, p. de Male, p. de los Enamorados : a szerelmesek *passepiedje*) stb. Megadja a figurák aprólékos leírását, sőt lerajzolja őket. Végül közli a dallamokat. Ezt

Bretagne. (P. de L'Estoile : Mémoires-Journaux. Tome VII. Paris, 1889. Journal de Henri IV. 109. l.).

¹ Compan i. m.

² Il danse surtout . . . *passepieds* avec sa femme, d'une perfection, d'un agrément qui ne se peut représenter ; point de pas réglés, rien qu'une cadence juste, des fantaisies de figure, tantôt en branles comme les autres, et puis à deux seulement comme les menuets, tantôt se reposant, tantôt ne mettant pas les pieds à terre. Monmerqué : Lettres de Madame de Sévigné. Tome IX. Paris, 1862. 191. sz. levél.

³ J. G. Noverre : Lettre sur la danse et sur les ballets précédées d'une vie de l'auteur par André Levinson. Paris, 1929. VIII. levél, 84. l.

⁴ Reglas utiles Para Los Aficionados a Danzar Prevechoso Divertimiento de Los Que Gvston Tocar Instrumentos Y Polyticas Advertencias A Todo Genero de Personas. Adornando con varias laminas. Dedicado A La S. M. del Rey de la dos Sicilias etc. su Author D. Bartholome Ferriol y Boxeraus, unico Author en este Idioma de todos los diferentes Passos de la Danza Francesa con su Brazeo Correspondiente, Chorographia Amable, Contradanzas etc. Napoles. 1744. Tratado II. Capitulo 2.

⁵ Hiába kerestem olasz és spanyol könyvtárakban. Egyetlen ismert példánya a párisi Nagy Opera könyvtárában. (5443. sz.)

a táncot is Bercsényi táncosa, táncmestere, alkalmasint idegen, honosította vagy tanította meg. A táncmesterek ekkoriban mind zenészek és zeneszerzők, kabátságukból sohasem hiányzott a pochette, a kis hegedű (Tanzmeistergeige).¹ A Rákóczi udvarában megfordult francia tisztek is bizonyára jártak nálunk a versaillesi udvar táncait. Így érthető, hogy Forgách Simon a *passepied*-t emlegeti és nem más táncot.

Bercsényi 1704-i (okt. 7.) levelében feltűnő zenei momentumokat találunk, melyek zenetörténeti és koreografiai jelentőségét még senki sem vizsgálta. „Vagy henyé kerülésért, vagy más úton szeretném s más káron tanítani az hadat az kótához, de ha csak simpliciter vesszük az *tehénhús nótát*, vagy az *tót lejtőt* kótára vesszük, bizony *zsidó tánc* lesz belőle, az kit sem maga nem tud járni, sem más.”² A tehénhús nóta problémáját későbbre hagyjuk, előbb a levél egyéb zenei mozzanatait vizsgáljuk.

A zsidó tánc említése nem a kor divatos olasz-zsidó zenészeire, énekeseire és táncosaira utal, akikre ráragadt az olasz muzikalitás, mímelő és táncos ösztön. Ezek már a XVI. században ismertek, tartózkodási helyük a Gonzágák mantuai udvara,³ (Salomone Rossi) Bethlen Gábor udvarában is jártak.⁴ Bercsényi szavaiból nyilvánvaló, hogy a zsidó tánc kifejezést groteszk értelemben használja. Czegei Vass Györgynél is olvasuk: lakodalom közben volt fegyveres tánc, zsidó tánc és oláh tánc.⁵ A kor művészete ismer ilyen groteszk zsidó táncokat. Hans Neusiedler a már említett pozsonyi lantos másik tabulaturája (Ein neues Lautenbüchlein. 1540.) közöl Der Juden Tantz címmel egy darabot a következő utasítással: „er muss behend geschlagen werden, sunst laut er nit wol.“ Még külön jegyzetet is ad hozzá: „Sie volget der Juden Tantz vund wer in schlagen will, der muss die Lauten anders ziehen.“ Tehát a lantot a zsidó tánchoz át kellett hangolni akárcsak a Nürnbergi Mesterdalnokokban, Beckmesser szerenádjában, s mint a tabulatura modern kiadója, Adolf Kocircz helyesen meg-

¹ Antoine Furetière: Dictionnaire Universel (La Haye. 1727. Tome III.): poche- pochette: petit violon que les Maitres à danser portent dans leur poche quand ils vont montrer en ville.

² Archivum Rakocianum. Hadügy és Belügy. IV. k. 119. l.

³ A. d'Ancona: Origini del Teatro Italiano. Vol. II. Torino, 1891.

⁴ Fontes Rer. Aust. I. Abt. Script. Siebenbürgische Chronik des Schässburger Stadtschreibers Georg Kraus. 1608—1665. Wien, 1862. 56. l.

⁵ I. m. 37. l.

jegyzi, „ein grotesker Dissonanzstück“ lesz belőle.¹ Ghetto-beli zsidójelenetet, genreképet akar ábrázolni ez a tánc,² mely *Gebürdentanz* az imádkozó zsidók mozdulatait parodizálja. Wolfgang Heckel strassburgi lantos tabulaturája (Lautenbuch, 1562) — ugyanaz, melyben az Ein Vngerischer Tantz — szintén tartalmaz egy Juden Tantz című darabot, üres dudakvint kísérettel.³ Az ilyfajta táncdarabok, mint Juden Tantz, Bettler Tantz, der alten Weiber Tantz kedveltek a XVI. és XVII. század instrumentális zenéjében és elődei a *Character-tantz*-nak.⁴ (Az osztrák folklór ismer Judenpolkák-t, Judenwalzer-t stb.)

Bercsényi levelének *simpliciter* kifejezése bizonyossága, hogy írója ismerte a kor tánczene-praxisát, a kolorálás jelentőségét. Neki a téma önmagában, variálás és diminuálás nélkül, nem sokat ér. A kuruc vezér zenekara műsorában és technikájában a nyugati orkeszterek színvonalán állott. Urának zenei műveltsége szintén.

A tót táncot is szerették nagyuraink. Eszterházi Pál herceg nótáinak jegyzékében, melyeket a virginán ki tudott verni, öt lengyel, három oláh és három tót táncról olvasunk.⁵ Apor Péter is így kiált fel: „vonjad az német, francia, tót táncot.“⁶ Sándor István is szól a lejtőről, melyet tót táncnak tart.⁷ Kérdés azonban, hogy valóban oláh, tót vagy magyar dallamra járták ezeket a nemzeti táncokat, vagy nyugati melódiával?

A kuruc világ idegen táncai között a polepsit, a lengyel táncot sokszor említik irodalmi forrásaink. Sieniewska hercegnő bizonyára csak élesztette a fejedelem kedvét a lengyel tánc iránt. Koháry István: Haj ki bánat című rabénekeben (1656) így panaszkodik:⁸

Tehát Munkácsban is
Én fogházamban is

¹ Denkmäler der Tonkunst in Österreich. XVIII. k. 2. rész.

² Kiadta Böhme i. m. II. k. 72. sz.

³ Réthei Prikkel i. m. adatok nélkül, megemlíti a zsidó táncot néhány más táncsal együtt mint mókás játéktáncot.

⁴ V. ö. még: Zoder: Judentänze. Jahrbuch für Volkslied. Forschung. Berlin, 1930.

⁵ Bubits-Merényi i. m. 196. l.

⁶ I. m. 333. l.

⁷ Sokféle. Hetedik darab. Győr, 1861. 66. l. „A lejtőt tót tántznak tartom. Ha nem tsalatom, ugyanazt a táncot járt s mutatta Pozsonban az udvarnak 1572-ben Rudolf koronázatján Balassa Bálint. Nekem úgy tetszik, hogy a lejtő az, ami a tótoknál a kreptsenye.“

⁸ Thaly: Adalékok. I. k. 196. l.

Illik az farsangot
El nem felejtennem.

Látom e farsangban
Senki lengyel táncban
Nincs itten örömben.

Keserű az lejtő....

Eszterházy Pál Palas s Ester kedves tánca versének
Ugrójában, ahol leírja a táncmulatságot, így szól,¹

A polepsit vonják mert az urak hagyják
Rendessen •
Hogy azt járassák kedvessen
Nézzék is egymást édesen.

Már a XVI. századbeli német tabulatúrákban gyakori a Polnischer Dantz, az olaszok is kezdik a Ballo alla Polacca-t, a franciák a Polonaiset járni. A Jagellók alatt a lengyel-magyar kulturális kapcsolatok szorosabbra fűződnek, a lengyel zene kezd beszivárogni (Budán „Polyák Lőrinc“ trombitás fűj).² A lengyel áramlat intenzitása egész Európában fokozódik az elkövetkező évtizedekben. A német zenei kútfők: Telemenn, Mattheson, Marburg stb. behatóan foglalkoznak a lengyel tánc hullámmal, mely a skandináv országokat is hatalmába kerítette.³ Bach sem tudott ellentálni⁴ s nem egyszer erősen ostorozzák. Mattheson a tánc kamarastílusról írva, keserűen panaszkodik; „Die polnische Art des Choraischen Styls hat absonderlich seit einiger Zeit so viel Beyfall gefunden, dass man sich nicht gescheuet, die ernsthaftesten Worte und Sing-Gedichte mit Melodien nach Polnischer Weise (à la polonaise) zu versehen.“⁵ A lengyel chorea-stílus kezdett nálunk is meghonosodni. (Lőcsei tabulatúra könyv).⁶ A proporció praxisnak, mely a páros ütemű dallamokat a Nachdantz-ban páratlan üteműre (proportio

¹ Irodalomtörténeti Közlemények. 1893. 144—5. l.

² Főgel J.: II. Lajos udvartartása. Budapest, 1917.

³ T. Norlind: Die polnischen Tänze ausserhalb Polens. (Report of the Fourth Congress of the International Music Society. London, 1912.)

⁴ Lásd az I. Brandenburgi versenymű Polacca-ját, a francia suitek Polonaise-ét.

⁵ Kern Melodischer Wissenschaft bestehend in den auserlesensten Haupt- und Grund-lehren der musikalischen Setzkunst etc. Hamburg, 1737. 26. l.

⁶ Sztankó B.: A lőcsei tabulatúra könyv choreái. Budapest, 1927. (Zenei Szemle.)

tripla) szétfeszíti, lengyel módja feltétlenül átkerült Magyarországra is. Németországban igen divatos volt a der Teutsche Sprung lengyel változata, Valentin Haussmann szól róla a Venusgarten előszavában.¹ Vallerius Retzelius De tactu musico című művében (Upsala, 1698), meg is magyarozza.² A páros ütemű spondeusból a proportio peritiorum-ban páratlan jambikus ritmus lesz : a mazurka. A proportio plebeiorum trocheus ritmusra változtatja a dallamot : a valcer. Apor kifejezése : a lengyel változó, azt hisszük, a lengyel proporció gyakorlatra vonatkozik.³

IV.

A tehénhúsnóta a magyar és német forrásokban.

Thaly a tehénhús nótát így magyarozza : „Tehénhús nóta az a hallgató vagy palotás nóta, melyet a régi magyarok lakomáinál szoktak húzni és fújni a zenészek, mikor a tehénhúst adták fel az asztalra. Mert minden fogásnak megvolt a maga nótája. Másutt is szól effélett Bercsényi a tehénhús nótáról, t. i. az egyszeri német karmester, hallgatva, ezt jegyezte meg : Es hat kein Takt, klingt aber doch wohl.“ Thaly szokása szerint naiv anakronizmusokkal próbálkozik, mikor hallgató nótákról (XVII. század !) és palotás táncokról beszél ; talán Gvadányi idézett szövege megtévesztette. Tanítványa, Márki túltesz mesterén : „Cédron olasz vagy svájci létre több kedves kurucdalt vagy hallgató palotás nótát szerzett, ha ezek közé nem is tartozik a tehénhús nóta, melyet lakodalmaknál (?) a tehénhús felszolgálásakor szokás játszani.“⁴

A tehénhús nótának még két említését ismerjük irodalmunkban. Mikes Kelemen egy levelét (1723 október 15) így kezdi : „Hol vannak a muzsikások? Fújják el a tehénhús nótát és vonják el a menyasszony táncot.“⁵ Gyöngyösi István Mars és Bacchus egymással való viaskodásáról írt művének 11. strófájában olvassuk :

¹ Denkmäler deutscher Tonkunst. XVI. k. Venusgarten. Darinnen hundert ausserlesene gantz liebliche mehrerntheils Polnische Tántze etc. (1602).

² Lunds Universitets Arsskrift. Studier J svensk folklore av Tobias Norlind. Lund, 1911. 372. l.

³ V. ö. még : Alicja Simon : Polnische Elemente in der deutschen Musik bis zur Zeit der Wiener Klassiker. Zürich, 1916.

⁴ Márki i. m. 156. l.

⁵ Zágoni Mikes Kelemen Törökországi levelei. Kiadta Toldy Ferenc. Pest, 1861.

Híjják a hegedüst edgyütt a dudással,
 Cytharás, cimbalmos, lantos, virginással
 Vonjanak egy nótát tehénhus fogással
 Míg harenak indulok vérengző Marssal.

Cselédim a nótát tudom ha meghallják
 Edgyenként magokat hamar elő híjják
 Az étket elfoghták azonnal ezt tudják
 Külömben elő sem vehetnék oly tunyák.

Musica szót hallván de lásd mely hűséggel
 Ki előbb, ki utóbb futnak serénséggel
 Mindenik forgódik korszokkal s kezekkel,
 Velek vagdalkoznak majd nagy pecsenyékkel.¹

Bercsényi és Mikes tehénhús nótát írnak, Gyöngyössy tehénhús fogással vont nótát. Tehénhúsról szóló dalt kell-e értenünk, vagy a tehénhús felszolgálásakor játszott nótát s ez esetben minden fogásnak meg lett volna a maga nótája?

A barokk világban az étkezés szertartás volt, az életforma integráns része, mint a grand vagy petit lever, a felkelés, coucher (a fekvés) cerimóniája. XIV. Lajos ezt a divatot kiszéle-

¹ Régi Magyar Költők Tára. Gyöngyösi István összes költeményei. Kiadja Badics Ferenc. Budapest, 1914. I. k. A kiadó a virginást hegedősféle zenésznek mondja. Badicsot megtéveszthették Thököly számadáskönyvei, ahol Melioris Martony virginás a hegedősök között szerepel (93. l.), úgyszintén Thököly egyik levele, melyben elbeszéli, hogy egyik hegedüsét virginásostúl elkapták a putnoki s fileki vitézek. (Deák Farkas: Gróf Thököly Imre levelei. Budapest, 1882. 244. l.) A Virgina—virginál a zongora egyik őse. Angliában és Németországban ezen a néven ismerték. Virldung i. m. (1511) már leírja. Kis derékszögű klavizimbalom, hasonló a spinetta tavalához. Etimológiájára több coniectura van. (Virgo: Erzsébetnek, a szűz királynőnek, the Virgin Queen, kedvelt hangszere, virga: docke etc.) V. ö. Jeffrey—Pulwer: A Dictionary of Old English Music und Musical Instruments. London, 1923. Francis W. Galpin: Old English Instruments of Music. London, 1911. Angliában igen népszerű volt. Az uralkodók szinte kivétel nélkül játszottak rajta. VI. Edward három virginal player-t tartott. A magyar zene történetében a virginal irodalomnak jelentős szerep jut. A XVI. században ismerték a virginalt nemcsak az erdélyi fejedelmi udvarban, de a kastélyokban is. Forgách Zsuzsánna már kisleány korában boldogan hallgatta „a félszemű Gyurkát, tulajdonai katonát, aki esténkint vergináját ügyesen vervén szép nótákat énekelt mellette. A katona kezébe adta a csodálatos szerszámot s a kicsi kezeket addig illesztette, míg szabályos fogásokat tettek s a hangszer szépen szólott.“ Deák Farkas: Forgách Zsuzsánna 1582—1632. Budapest, 1885. 12. l. — A XVII. századból fontos emlékeink (Kájoni kódex, Vietorisz kódex, löcsei tabulatúrás könyv stb.) bizonyítják a magyar virginalirodalom fejlettségét.

sítette és elmélyítette (grand couvert). A raffinált gyönyörűségeket kergető század az érzéseket az élvezetek fokozásával és halmozásával akarta elbódítani. Az asztali zene, mely ünnepi légbört teremtett, barokk szimpozion, hangok mámorától körülzsongva. Az erdélyi fejedelmi udvarban s a főúri rezidenciákban kedvelték ezt a nyugati szokást. Az egykorú forrásokban találunk elég adatot. Apor írja, hogy az étket nagy muzikaszóval béhozták.¹ Kőszeghy Pál Bercsényi házassága című költeményében szintén olvasunk az asztali zenéről:

Vacsorához ültenek s vannak nagy vigadván
Trombita harsogást sip sikoltást hallván

kissé lejjebb:

Hol a sok muzsika szép zöngése között
A sip és trombita Ekhóval küzködött
Elvacsorálák amit a szakács jól főzött.²

Két német forrás behatóan tárgyalja a magyar asztali zene praxist. Minthogy mind a kettő ferdit s költött adatokat közöl, sorra vesszük állításait. Az első az 1683-ban Freiburgban megjelent *Ungarische Wahrheitsgeige* című politikai gúnyirat, mellyel már Bartalus István foglalkozott, anélkül, hogy szatirikus túlzásait leszállította volna kellő értékükre.³ A pamflet szerzője Mazek nevű hegedűs, aki állítólag Kassán is járt, az ő leírása nyomán ismerkedünk meg a magyar hegedű sajátságaiival, melyekkel a szerző a politikai viszonyokat állítja párhuzamba. *Jetzt folget die Art oder Manier der Ungarischen gantzen Music* 2. pontjában ezeket olvassuk: „Die

¹ I. m. 383. l.

² Thaly K. kiadása. Budapest, 1894. 49. l.

³ Ungarische / Wahrheits-Geige / Oder / Eigentlicher Entwurf dess Vn / gerlands / wie auch die Beschaffenheit dieser / Nation / sambt allem Verlauff / woraus dieses Ungarische / Ubel geflossen / biss hieher gewachsen / und jetzt in so grosse Flamme ausgeschla / gen. Aus dem Ungarschen in das Teutsche über / setzet. Gedruckt zu Freyburg / Anno 1683. L. Bartalus I. : Újabb adalékok a magyar zene történetéhez. Budapest, 1882. (Ért. a nyelv és széptud. köréből X. k.) Az író Magyarországot minden vonatkozásában mulatságos, exotikus földnek akarja feltüntetni. Több pontban szól a die Ungarischen Geiger-ről, csodálatos koloratúrájukról, gyors játékuokról és Contrapunctjukról. E szatirikus állításokkal szemben utalunk Hagius leírására a magyar zenészek játékaról. Az Ungarische Wahrheitsgeige által említett hegedűs játékmód fantasztikus túlzás, nemeseknélunk, de másutt sem létezett, egyetlen korabeli forrás sem tud róla.

Ungarn haben zu jedem Essen oder Tractament eine besondere Sonata so sie Nota nennen ; Und ist's sonderlich der ersten Essens oder Tractaments die Saurkraut Nota.“ Ugyanitt a szerző még így szól : „Verstehe aus obigem man bringe oder stelle den Ungarn vor was man immer will vor Novellen, so haben sie aus ihrem Privilegius zu jedem Tractament eine besondere Nota das geigen sie so lang bis ein andrer Tractament auffgetragen wird, wie dann bey dem ersten hart und saurer Tractirens ein einiges Nota unveränderlich gebraucht und gespielet wird.“ A másik német forrás, mely a magyar asztali zenéről ír, az *Ungarischer oder Dacianischer Simpli- cissimus*, a háromszáz özvegyasszony táncával kapcsolatban az alábbiakat mondja :¹ „Dess Abends fragte ich bey dem Essen den Spielmann oder Ungarischen Musicanten solte ich sagen der zu jedem Gerücht oder Tractament seine besondere Nota oder Sonata zu spielen wusste, als zum Saur Kraut die Saur Kraut Sonat, zur Ganss. Die Petzina oder Petschienia Sonat zum Bratens und consequenter jede Tracht eine andere Sonat.“

Vajjon egyszerűen csak a gyakorlat folyamán alakult ki ez a szokás vagy állandósulás, hogy minden ételhez mindig egy bizonyos zenedarabot játszottak? Vagy a muzsika és az étel között tárgyi, hangulati kapocs volt? Olyan dalokat muzsikáltak, melyek a felszolgált ételekről szóltak? Tehát Magyarországon étkezés alatt megzenésített menüket játszottak s így a tehénhús nóta a főtt marhahús gasztronómiai ditirambusa volna?

A tehénhús ennek a kornak egyik legízesebb étele. A régi magyar konyha kedvenc fogása, harmincháromféle készítés módját ismerték, majd minden nap szerepelt az ételsoron. Gróf Thurzó Szaniszló Galgóc várában rendezett lakomáin huszonöt nap alatt tizenkilencszer kezdték az ebédet tormás tehénhússal.² Egy 1603 január elseji vacsora consignatio ciborum-án a fogások közül a 9. tehénhúspecsenye, 10. karórépa

¹ Ungarischer Oder Dacianischer Simpli- cissimus Vorstellend Seinen wunderlichen Lebenslauff und Sonderliche Begebenheiten gethaner Räisen nebenst Wahrhaften Beschreibung dess vormals im Flor gestandenen und öfters verunruhigten Ungerlands: So dann Dieser Ungarischen Nation ihrer Sitten Gebräuch, Gewohnheiten und führenden Kriege Sambt des Grafen Tekely Herkommen und biss auf jetzige Zeit verloffenen Lebens lauff. Denckwürdig und lustig zu lesen. Herausgeben von gedachtem Dacianischem Sipliciissimus. Gedruckt im Jahr 1683.

² Régi magyar szakácskönyvek. Közli Br. Radvánszky Béla. Budapest, 1893. 327. l. — U. az : Gróf Thurzó Szaniszló lakomái. Századok, 1893. 200. l.

tehénhússal, 14. tehénhús petrezselyemmel. Ha hitelt adnánk a két német írónak, ez egyetlen vacsora folyamán háromszor játszották volna a tehénhús nótát, ami még a legelszántabb fülű tehénhús amatőrnek is sok. Egyetlen pillantás az asztali zene történetére meggyőzhet, hogy a pecsenye és káposzta szonáta a Mikosch történetek ősei közé tartoznak, melyeket a Magyarország iránt sosem túlságosan jóindulatú, vaskos német humor nem egyszer kitalált.

V.

A XVII. század asztali zenéje. — A Saint Denisi-i krónika. — A renaissance descrizione-i. — Angol, francia és német dohány- és kávédalok.

Az asztali zene eredete belenyúlik a középkorba. Már a Saint Denisi krónikában olvasunk lakodalmi muzsikáról: „Du service ne doit être question, car des viandes possibles à trouver y avait largement et entremetz de trompettes et de clairons etc.”¹ Az *entremets* étkezés alatt játszott zenedarabot jelent. Kastner így magyarázza etimológiáját: „l'entre-deux d'un mets ou service à un autre mets.”² A középkori lakomák alatt színielőadásokkal is gyönyörködtették a vendégeket, később a látványosság elmaradt, de annál nagyobb gondot fordítottak a zenére.

A renaissance idejéről az ú. n. *descrizionek* őrizték meg kimerítően az asztali zene emlékezetét. Annibale Romei ferrarai nemes *Discorsi*-jában (1585) írja: „era preparata un bellissimo concerto di vari instrumenti di musica e di soavissime voci, il qual concerto accompagno anco un pezzo della cena”³ A legkörülményesebb leírások egyike Massimo Trojano udvari zenészé⁴ V. Vilmos bajor herceg és Lotharingiai René müncheni lakodalmáról (1568). Az ételeket dobok és trombiták hangjai között szolgálták fel (a suon di trombe e tabelli uscì della cucina il . . . seruitio). Igen sok ételből állott mindegyik fogás, a fogásokhoz több darabot játszottak

¹ La chronique de Saint Denis. Ed. Paulin Paris. I. k. Paris, 1832.

² I. m. 79. l.

³ Solerti: Ferrara e la corte Estense nella seconda metà del secolo XVI. Citta di Castello, 1900. 234. l.

⁴ Dialoghi di Massimo Troiano: Ne' quali si narrano le cose piu notabile fatte nelle Nozze dello Illustris. et Excell. Principe Gviglielmo VI. Conte Palatino del Reno, de Duca di Bavera e dell' Illustriss. et Excell. Madama Renata di Loreno. Venetia 1567. Olasz és spanyol szöveg együtt. Párisi konzervatórium példánya R. 1129. 60—77. ♪.

(dolceissimi concerti), de élőképeket is személyesítettek. Az első fogáshoz egyebek közt Orlandus Lassus hétszólamú motettjét öt kornett és két trombon, a második fogáshoz Alessandro Striggio hatszólamú madrigálját. A desserthez az egész kórus énekelt (tutta la capelle di uoci insieme). A lakodalmas ünnepek során, később, ebédnél a gyümölcs szervizálásakor (furono portati li frutti) nyolcszólamú művet énekeltek. Máskor vacsorához madona Catarina Vuialert — Messer Adriano Willaert, II. Lajos budai karmesterének leánya — ötszólamú darabját adták elő.¹ (A hetedik seruitio folyamán *tre cocchi alla ungharesca*, e ciascuno era tirato da quatro caualli e tutte caminanano).

Németországban különösen elterjedt az asztali zene és kialakítja a barokk hangszeres formákat, melyek egyre tökéletesbülnek. Nicolaus Ammerbach híres orgonatabulatúrájában (1571) érdekes fametszet asztali zenét ábrázol.² Elöl a zenészek és énekesek kótatartóval, az ételvivők, az udvarnagy vagy szertartásmester, háttérben az uraságok. A lipcsei Auerbach pincében 1525-ből való falfestmény szintén az asztali zenét örökíti meg.³ A német zenészek szerződésbe többnyire belevették a *hofieren* kötelezettségét, a zenész tartozik egyházi szolgálat mellett az ünnepeken és lakomákon is résztvenni.⁴ Német specialitás, illetve kifejezés a trombitás *Tafelsonate*-ja.⁵ Néha a komponisták már a címben kifejezésre juttatják, hogy a mű *Tafelmusik*. Így Telemann (musique

¹ I. m. 124. l. — Van der Straeten nem hiszi, hogy Catherina valóban leánya Adriennek. (La musique aux Pays-bas. VI. k. Bruxelles, 1882. 241. l.).

² Orgel oder Instrument Tabulatur. Ein nützliches Büchlein in welchem nothwendige Erklärung der Orgel oder Instrument Tabulatur, sampt der Application, Auch fröliche deutsche Stücklein vnd Motetetrn etliche mit Coleraturen abgesetzt desgleichen schöne deutsche Tantze, Galliarden Vnd Welsche Passometzen. Leipzig, 1571.

³ Kinkeldey, O.: Orgel und Klavier in der Musik des XVI. Jahrhunderts. Leipzig, 1910.

⁴ Bemerkungen zur Musikgeschichte der Städte Nürnberg und Augsburg in XVI. und zu Anfang des XVII. Jahrhunderts von A. Sandberger. Denkmäler Deutscher Tonkunst. II. 5. k.

⁵ Altenburg: „Die Tafelsonate soll eigentlich ihrer Bestimmung nach, Während der Tafel hoher Herrschaften geblasen werden. Sie besteht gemeinlich aus acht bis neun Stimmen, welche in zwey Chöre abgetheilt sind und wechselsweise mit einander concertiren, wobey ein oder zwey Clarinisten ein Solo blasen, welches die anderen begleiten. Sie zerfällt wie andere Concerte gewöhnlich in drey besondere Abtheilungen deren eine jede ihre eigene Bewegung und ihr verschiedenes Zeitmaas hat.“ (i. m. 111. l.).

de Table)¹ K. G. Reutter (Servizio di Tavola).² Isaak Posch laibachi orgonista művének címében (Musicalische Ehren und Tafelfreudt) ugyancsak bőbeszédűen mondja el, hogy asztali zene számára írta darabjait.³ Ismerjük a XIV. Lajos asztalánál felhangzott muzsikát is. Az udvar legfőbb zenei hatalmasságának, Lullynek egyik fia is írt ilyen zenét.⁴ Lalande szimfoniái, mint címük mutatja: a *Souper du Roy* számára készültek.⁵

Bécsben is hódoltak az asztali zene kedvtelésének. A Theatrum Europaeum 1673-ban Keresztelő Szent János ünnepén a következőket írja: „... wohnte Ihre Kays. Mayestät nebst der Kays. Gemahlin... auff dem schönen grossen Saal... mit einer vortrefflichen Collation tractirt und zugleich mit einer ansehnlichen Taffel Music von 24 violinen bedient wurden.“ Az asztali muzsikusok külföldön és nálunk is emelvényen játszottak, melyet Praetorius Palchet-tonak⁶, Apor muzsikálószeréknek nevez.⁷

Bármilyen asztali zenegyűjteményt nézünk, sehol sem találjuk nyomát, hogy étel és zenedarab között „eszmei vonatkozás“ létezett volna, vagy állandó gyakorlat, össze-

¹ ... partagée en trois productions. Denkmäler Deutscher Tonkunst. I. 61—62. k. Leipzig, 1927.

² Denkmäler der Tonkunst in Österreich. XV. k. 2. r.

³ Musicalische Ehren und Tafelfreudt. Darinnen Allerley Neue Balleten Gagliarden Couranten Intraden und Tántze deutscher Art mit 4 Stimmen und dann auch Paduanen und Gagliarden mit 5 Stimmen wie solche an fürnemer Herrn und Potentaten Tafeln auch auf adelichen Panqueten und Hochzeiten und ander ehrlichen Convivijs Gemusicirt und auf alle Instrumentalischen Seytenspielen u. zur Frölichkeit gebraucht werden mögen. Erster und ander Theil Componirt und allen der edlen Music liebhabern zugefallen in Druck verfertigte Durch Isaac Poschen gewesene Organisten Nun aber aufs neue revidirt und an Tag geben Nürnberg, 1626. Denkmäler der Tonkunst in Österreich. 70. k. 2. r. L. még: Studien zur Musikwissenschaft. XVII. k. Wien, 1930. K. Geiringer: Isaac Posch.

⁴ Concert de Violons et Hautbois donné au Souper du Roy le seize Janvier 1707 par la troupe des petits violons et hautbois de S. M. composé par Monsieur Lully fils surintendant de la musique de chambre du Roi. Párisi Konzervatórium könyvtára. Philidor gyűjtemény XXXVI. k. (táncdarabok, ouverture, sarabande, bourrés etc.).

⁵ Symphonies de M. de la Lande surintendant de la musique de Roy qui se jouient ordinairement au souper du Roy. Copiés par ordre du Comte de Toulouse par Philidor ainée 1703. I—IV. k. Párisi Konzervatórium könyvtára. — L. még: Cucuel: La Pouplinière et la musique de chambre au XVIII siècle. Paris, 1913.

⁶ Syntagmatis Musicae Tomus III. Das II. Capitel. Kritisch revidierte Neudruck von E. Bernoulli. Leipzig, 1916. 91. l.

⁷ I. m. 383. l.

tartozás, konvenció honosult volna meg. Druckenmüller *Musikalisches Tafelconfectje* táncsuite,¹ épen úgy nincs gasztronómiai jellege, mint a későbbi *Augsburger Tafelconfektnek* (1737), ahogyan neve után várnök. Utóbbi délnémet Commersbuch, köznapi, sokszor trivális nyelvezetű dalok gyűjteménye. A *Tracht*-ot couplet, strófa értelemben használja.² (A *Tracht* a XVIII. század végén nálunk is jelentkezik mint „fogás nóta.“) Nagyrészüik tréfás dal, *quodlibetica*, melyet Praetorius így határoz meg: „Ist ein Quodlibet oder Mixtur von allerley Kräutern und Salata de Mistichanza.“³

A zenetörténelem — nem hangsúlyozhatjuk eléggé — nem ismer olyan értelemben fogás nótát, mely ételfogásra vonatkozik. A bordal s a modern Bierwalzer mellett az egyetlen ily természetű műfaj a dohány- és kávédal. Michael East angol madrigalista már a XVII. század elején (1606) énekelte:

O Metaphysical Tobacco
 Fetched as far from Morocco
 They searching fume exhales the rheum⁴

Shakespeare kortársa, Captain Tobias Hume 1605-ben *Ayres* gyűjteményében szintén kiad dohánydalt. Henry Aldrich dohány catchet ír.⁵ Telemann *Singe-, Spiel- und Generalbass-übungen*-jében (1735) is olvassuk:

In allen Lexicis, in allen Wörterbüchern
 Ist doch kein schöner Wort als der Toback.⁶

Éppígy Sperontes *Singende Muse an der Pleisse* (1736): „So lange ich meine Tabackspfeife“.⁷ A kávé a velenceiek a XVI. században hozták Arábiából Európába. A Nouveau Recueil de Chansons Choiesies (La Haye 1660) gyűjteményben már akad egy *Eloge du Caffé* kilenc coupletben. Nicolas Berner *Troisième Livre des Cantates Françaises* (1703) közöl *Le caffé* címmel kantátét, mely kedves témája lesz Bachnak

¹ Musikalisches Tafelconfekt bestehend in 7 Partyen. Halle, 1668.

² Lindner, E. O.: Geschichte des deutschen Liedes im XVIII. Jahrhundert. Herausgegeben von L. Erk. Leipzig, 1871.

³ Praetorius: Syntagmatis Musicae Tomus III. ed. Bernoulli. Leipzig, 1916. 30. l. — Paul Nettl idézi egy XVII. századbeli kézirat Clavierbuchból a Kraut und Rüben fressen meine Buben nótát (Die Bergamaska. Zeitschrift für Musikwissenschaft. 1923).

⁴ Fellowes: The English Madrigal School. XXX. k. M. East: Second set of madrigals. (1606.)

⁵ Lásd az idézett oxfordi katalógust.

⁶ Neuausgabe von Max Seiffert. Berlin, 1921. N° 39—40.

⁷ Denkmäler Deutscher Tonkunst I. 35—36. k. N° 99.

is.¹ Ezek a műfajok azonban nem voltak semmi összefüggésben az asztali zenével. Nem akkor énekelték a dohány madrigálokat, mikor ebéd végén reágyujtottak, sem a kávékantákat, mikor kávéztak.

Az asztali zene még a XVIII. század végén is élt. Reichardt említi még 1793 szept. 29-én Berlinben Friderika porosz hercegnő és a Yorki herceg lakodalmán előadott asztali zenét, mely már a kor divatja szerint csak fúvó nyolcas volt.² A Bécsben lakó magyar és cseh főurak is szerették. Mozart *Don Juan*-ja is hódol a Tafelmusik divatjának.

Speciális magyar asztali zene, amilyenről az idézett két német forrás beszél, meg Thaly és utána néhány naiv követője, nem volt sem nyugaton, sem nálunk. Egyetlen idegen kútfőben sem akadtam nyomára, egyetlen hazai forrás sem beszél káposzta szonátáról és pecsénye szonátáról. A megszénített menü a németek által feltálat magyar különlegességek közé tartozik. A német források szerzői, akik végre is nem történeti munkát, hanem gúnyíratot és szatirikus regényt írtak, amit olvastak a *Tafelsonate*-ről, a *Mixtur von allerley Kräutern*-ről tudva, hogy a magyar szereti a káposztát meg a pecsényét, szándékosan összekotyvasztották. Furcsa azonban, hogy nálunk még újabban is felmelegítik ezt a káposzta zenetudományt és szonátapecsényét,³ anélkül, hogy a két német mellett szavahihető magyar vagy idegen forrásokra történék hivatkozás.

Felmerülhet még a kérdés, vajjon nem magyar dal volt-e a tehénhús nóta? Bercsényi megjegyzése a németről, aki kifogásolta, hogy nincs taktusa, nem kelti azt a gondolatot, hogy e nótának magyar földön keressük eredetét? Talán a magyar rubatot, a magyar temperamentum kiesordulását, mely meglazítja a ritmikai feszességet, érezte meg Bercsényi. Ugyanakkor emlegeti Bercsényi a tót lejtőt is. Nem hihetjük-e, hogy a magyar faji frázis hatolt be a nyugati formákba? Nem ismerünk a tehénhúsról énekelt magyar népdalt. A melodiáriumok sem őrizték meg emlékezetét. Nincs adatunk, hogy Rákóczi és Bercsényi udvari zenészei a tehénhús nótát magyar dalból csinálták. Ahonnan a baxaméta, a paspüet, a minét s a többi tánc jött, ott kell keresnünk Bercsényi tehénhús nótájának eredetét : nyugaton.

¹ V. ö. még : Tobacco and Coffe in Music by Charles van den Borren. The Musical Quarterly. New-York 1932. July.

² Reichardt : Studien für Tonkünstler und Musikfreunde. Eine historisch-kritische Zeitschrift. Berlin, 1793. 6. l.

³ Magyar Zenei Lexikon Budapest, 1930., a tehénhús nóta címszóban.

VI.

A Roscit bollit joyeux. — Ballo és bassa danza. — Rotibolo. — Haute dance és basse dance. — Mária királyné, II. Lajos király özvegyének basse dance gyűjteménye.

A nyugati zenében évszázadokon keresztül tartja magát egy népdal, majd mindig szöveges táncdal. Gyakran külön válnak szöveg és dallam. A melódiára új szöveget alkalmaznak, az eredeti szöveget új dallamra éneklik. Később már az eredeti dalnak csak töredéke, dallamfoszlánya marad meg, vagy a szövegből egy mondat, egyetlen kifejezés, éppen csak egy szó. Így van ez a tehénhús nótával is. Első és mai napig legrégebb nyomaira a XV. században akadunk, mikor fénykorát élte a franko-flamand művészet. A francia királyok és burgundi hercegek udvara zenei központ. A franko-flamand mesterek, köztük Dufay is, a népdaltól, a táncdaltól ihletődnek.

A XV. század derekán élt Avignonban Mossé de Lisbonne nevű kelmefestő zsidó, aki szabad óráiban ének- és zene-tanítással foglalkozott.¹ Ez — mint neve után gondoljuk — a Pireneusi-félszigetről került Délfranciaországba. Az avignoni városi levéltár szerződést őriz, mely szerint Mózes kötelezte magát (1449 nov. 19.), hogy Antoine Girard avignoni tanulót „fideliter et sine dolo et fraude“ megtanítja néhány dalra és táncra, lantra és hárfára, hogy kísérhesse énekét. A tanuló ezért fizet a zsidónak öt forintot. Biztosítéku a zsidó magához veszi a tanuló hárfáját és lantját tokjával együtt, két és fél forint értékben és az összeg fennmaradt részét előre lefizetteti. A szerződés még részletesen stipulál különböző, előre nem látott lehetőségeket, melyekkel most nem foglalkozunk. Fontos, hogy a nóták között, melyekre Mózes megtanítja a tanulót, ott szerepel a *Roscit bollit joyeux*, a vidám tehénhús nóta is.²

A tehénhús kedvelt étele a XIV—XV. századbéli francia konyhának. Elkészítési módjairól már a XIV. század végén

¹ Pansier, P. : Les debuts de théâtre à l'Avignon à la fin du XV. siècle. Annales d'Avignon et du Comitat Venaissen. Paris—Avignon. VI. évf. 1919. I.

² „ . . . dictus judeus promisit et convenit dicto Anthonio ipsum Anthonium docere et instruere ad ludendum de citara sive arpa carmina sive cantinella sequentes : et primo joyeux spoyr. Item sperante, roscit bollit joyeux à contre, la bone volonté que jey, à deux mesures contenant l'aubedance et le pas de bréban.“

írt a *Le Menagier de Paris*.¹ Le Grand Aussy, XVIII. századbeli jezsuita, a francia konyhának maig legtudósabb történetírója megjegyzi, hogy a középkorban a nagyobb ökörhúsdarabokat mielőtt megsütötték, kissé megfőzték, hogy porhanyósabb legyen.² (Ez a magyarázata a bollit szónak.)³ A tehénhús nóta valószínűen a sült vagy főtt marhahús pompás ízét dicsőíthette, lehet azonban, hogy soraiban galantéria rejtőzött. Az avignoni szerződés a tehénhús nóta eddigi legrégebb ismert említése. A renegeteg kiadatlan és feldolgozatlan, kéziratok középkori chanson anyag, ami a francia, belga és más könyvtárakban várja közzétételét, esetleg megőrizhette a *Roscit bollit joyeux* szövegét és dallamát. Legjobb tudomásunk szerint az eddig ismert kéziratokban és publikációkban nem fordul elő.

A *Roscit bollit joyeux* délfraancia szöveges táncdal. A táncos kapcsolat nyilvánvaló a szerződés szövegéből. Az estampiek, virelaisok, rondeaux a vándor trouvèrek és menesterek kedvelt tánenótái. A középkori világi zenében a vokális, instrumentális és táncos összefüggés organikus. Az előadó, a művész, a költő, a zeneszerző — igen sokszor egy személy — kedvére improvizálhatott. Nem következtethetünk teljes bizonyossággal a műfajra, mert az instrumentális kíséret egyéni tetszés dolga volt, még kevésbé lehet kikristályosodott formákat megállapítani.⁴ A középkori francia táncdalok szövevényes és süppedékes problémahalmazáról⁵ még mindig Pierre Aubry nézeteit,⁶ melyeket Theodor Gérold kitűnő dolgozata is magáévá tesz, követhetjük a legnagyobb bizalommal.⁷ A *Roscit bollit joyeux* estampie-nek tűnik fel. Johannes de Grocheus XIV. századbeli elméleti író traktátusa részle-

¹ *Le Ménagier de Paris. Traité de Morale et d'économie domestique composé vers 1393 par un bourgeois parisien.* Publié par la Société des Bibliophiles Français Paris, 1846. Article V.

² *Histoire de la vie privée des Français par Le Grand Aussy.* Nouvelle édition par J. B. B. Roquefort. Paris, 1815. II. k. IV. r. Ragouts, Rotis, Grillade, Friture, Salade. 260. l.

³ *La Curne de Saint Palaye : Dictionnaire historique de l'ancien langage françois.* Niort, 1881. IX. k. a Rosti címszó alatt : J'avois veu trop de rosti et bouilli. Montluc 1502—1577) : Commentaires ou sont décrits tous les combats etc. Paris, 1746. II. k. 391. l.

⁴ Gérold : *La musique au moyen âge.* Paris, 1932.

⁵ Moser : *Stantipes und Ductia. Zeitschrift für Musikwissenschaft.* 1920. — Handschin : *Über Estampie und Sequenz.* U. o. 1929. — Spanke : *Zum Thema „Mittelalterliche Tanzlieder.“* Neuphilologische Mitteilungen. Helsingfors, 1932.

⁶ *Estampides et Danses Royales.* Paris, 1907.

⁷ Gérold : *Les airs de danse.* Lavignac—Laurencie : *Encyclopédie de musique.* II. 2. Paris, 1932.

tesen szól a *stantipes*ről (estampie), melyet szövegnélkülinek (sonus illiteratus) mond.¹ Az irodalmi források ellentmondanak ez általánosításnak. Így a *Leys d'Amor*-ban (XIV. század második fele) olvassuk :

La estoient li menestrel
Et si trestot que cessé orent
Les estampies qu'ils batoient
Cils et celes qui s'esbatoient
Au dancier sans gueres atendre
Commencerent leurs mains à tendre.²

Lehet azonban, hogy *carol* volt. A műfajt abszolút biztossággal nem lehet megállapítani. A szerződésben említett *pas de Brébant*, mellyel mindjárt találkozunk, a saltarelloval vagy gaillarde-val rokon tánc. Vele kezdték a basse dance-ot. A szerződés azonban nem szól basse dance-ról, így ez a feltevés nem valószínű. A jelentékeny tiszteletdíj (öt forint) bizonyítja, hogy a Roscit bollit joyeux-öt koloráló technikával adták elő s a feldolgozás és kidolgozás Lisszaboni Mózes ügyességétől függött. Az élelmes zsidó elleste a nótát az országúton kóborló jongleurtól s jó pénzért megtanította reá a zenekedvelő keresztényt. A Roscit bollit joyeux nóta, melynek érdemes volna utána nyomozni a Pireneusi-félszigeten is, Délfranciaországból terjedt el Itália felé és északra, Flandriába, a dalvándorlás nemzetközi országútján. A táncnóták, ha megújodva is, de tovább éltek életüket. A középkor és renaissance táncai között két táncfaj, táncsoport dominál : a *bassa danza* és a *ballo*. A bassa danza,³ melynek népszerűségét Baldassare Castiglione is említi az *Il Cortigiano*-ban ;⁴ gyűjtő elnevezése többféle táncnak. Közös sajátosságuk kimért szertartásosság. Udvarokban, palazzókban, polgárok házaiban egyaránt táncolták. Főpapok is részt-

¹ Wolf, J. : Die Musiklehre des Johannes Grocheo. Sammelbände der Internationalen Musikgesellschaft. Leipzig, 1899. — Rohloff : Studien zum Musiktraktat des Johannes de Grocheo. Berlin, 1930.

² Gérolid : La musique au moyen âge. Paris, 1932.

³ Jelentős érvek szólnak e tánc spanyol eredete (baxa danza) mellett. (Cotarolo y Mori : Coleccion de Entremeses. Madrid, 1911. — Fairfax Murray londoni gyűjteményéből a La Bassa danza című lombardiai metszet reprodukcióját l. Francesco Malaguzzi Valeri : La corte di Lodovico il Moro. I. k. La vita privata e l'Arte à Milano nella secondo meta del quattrocento. Milano, 1913. 537. l.

⁴ *Il Cortigiano* del Conte Baldassare Castiglione. Annotato d'illustrato da Vittorio Cian. Firenze, 1894. 56. fejezet.

vettek benne. 1562-ben a tridenti zsinat II. Fülöp spanyol király tiszteletére bált adott, melyen Pallavicini bíboros tanúsága szerint a vendég uralkodóval együtt kardinálisok és püspökök is járták.¹ Bár a táncok terjedési térképét még nem tudjuk megrajzolni, kétségtelen, hogy a *bassa danza* Franciaországból ment át Itáliába. Németországban is kedvelték, biztos, hogy Budán szintén ismerték.

Az olasz bassa danzaval szemben a renaissance eleve-nebb ritmusú tánca változó tempókkal a *ballo*. A tehénhús nóta olasz variánsára, a Rotibolo dalra is járták a ballo-t, amely az olasz trattato di ballo-k közlése szerint a mozdulatok és attitüde-ök némajátékszerű változatosságát mutatta. A renaissance egyik leghíresebb koreografusa, Guglielmo Ebreo Pesarese,² a pesarói Vilmos zsidó jegyezte fel sienai kéziratában,³ melynek *Balli di Messer Domenico Piacentino* című fejezetében megtaláljuk a tehénhús nótát is.⁴ Guglielmo a tánc pontos koreografiai leírását is adja.⁵ Ez a leírás azért fontos, mert megegyezik a francia basse danse némely szerkezeti sajátosságával, melyre mindjárt sor kerül. A saltarello, vele kezdték a Rotibolo-t, azonosítható a tánc-traktusok szerint a pas de Brebanttal, ami elevenebb ritmusú, éppúgy, ahogyan kapcsolat van a gaillarde és a tourdion, a francia basse danse figurája között.

A sienai Balli és Balletti jegyzékben feltüntetett táncok majd mindegyike népdalra mutat. Amoroso Belfiore, Cuor

¹ Sforza Pallavicinio: *Istoria del concilio di Trento*. III. k. Milano, 1831. 185. l.

² O. Kinkeldy: *A Jewish Dancing Master of the Renaissance* (Guglielmo Ebreo). Reprinted from the Freidus Memorial Volume. New-York, 1929.

³ Mazzi: *Una sconosciuta compilazione di un libro quattrocentistico di balli*. La Bibliofilia diretta da Leo S. Olschki. Firenze, XVI. 1914.

⁴ Cod. del Sec. XV. Trattato della danza composta da Maestro Guglielmo ed in parte cavato dell' Opera di Maestro Domenico Cavaliere Piacentino.

⁵ Imprima si fa XVI tempi di saltarello, poi l'uomo fa uno squassecto et la donna un altro, et poi l'uomo si parte con uno passo dippio, et poi la donna fa un altro squasetto et l'uomo ne fa un altro, poi la donna si parte con un altro, passo doppio. Et questo che è decto dispora si fa un'altra uolta, poi si pigliano permano et fanno due riprese, l'una in sul sinistro l'altra in sul dritto; poi l'uomo si parte con ij scempij et due doppij, uoltandosi alle riprese, ritornando, con due scempij et due doppij, alla donna; poi si fa due riprese, l'una in sul dritto et l'altra in sul sinistro, et questo si fa un'altra uolta; poi si partano insieme con due scempij et tre doppij con una uolta tonda, con due scempij et una ripresa; poi si fa un'altra ripresa, partendosi con due altri scempij et tre doppij in uolta.

Gentile, Giojoso stb. népdalok fejmotívumai. Találunk még Danza di Rei-t, Principessa-t, amelyek táncosaikra mutatnak. Ez is bizonyítja, milyen régi szokás táncokat kiválóbb személyiségekről elnevezni, ha kedvelték azokat; e szokás nálunk is népszerű volt. (Kájoni kódex.)

A tehénhús nótának második állomása Messer Domenico Piacentino tánca. Hangszeres vagy énekes volt ez a ballo? Ismét igen nehéz erre a kérdésre felelnünk. Mind a két eset lehetséges. Alapjában a hangszeres táncdalok hangszerezen előadott dalok. Thoinot Arbeau az air de danse-t chanson-nak nevezi. A XVI. század híres hangjegymetszőjének, Pierre Attaignant-nak gyűjteményes táncai ötszólamú vokális szerzemények. A középkorban, de a renaissanceban is hangszerek hiányában énekhangra táncoltak. Maniero ballo gyűjteménye például ezt a címet viseli: Balli accomodati per cantar o sonar ogni sorte d'istromenti (1578).

A tehénhús nótát harmadízben a francia basse dance-ok között látjuk felbukkanni. A francia nyelv vonatkozásban a zenével és táncsal a *basse* és *haute* szavaknak sokféle jelentés-tani változatát mutatja. A danse basse és musique basse, danse haute és musique haute egymást kiegészítő terminusok. A danse basse később danse plate vagy danse terre à terre, menetes vagy járó tánc, csendesebb, nyugodtabb muzsikára (musique basse), szemben a danse haute-val vagy danse sauté-vel, az ugró táncsal, melyet a haultz instruments, a lármásabb fúvó hangszerek mellett táncoltak. Az Echecs Amoureux-ban olvassuk:

Et quant ils voulaient danser
et faire grand esbattemens
On sonnoit les haulz instruments
Qui mieux aux danses plaisoient
Pour la grante noise qu'ilz faisoient.¹

La Curne de Saint Palaye² feljegyezi a dance szó alatt „Le menestrel qui cornoit d'une chevrette, cornast la haulte dance.“

A *basse dance*-t a franciák már a XV. században kedvelték. Nicole de la Chesnaye *La Nef de la Santé* című művének

¹ Volmöllers Romanische Forschungen. Erlangen. XV. k. H. Abert kiadása. — Ugyanattól: Die Musikästhetik der Echecs Amoureux. (XIV. század második fele.) Sammelbände der Internationalen Musik Gesellschaft. VI. évf. 1904—1905.

² I. m.

egyik leírásában olvassuk : „Et sur cet preset passaige pourront iouer une basse dance assez briefue.“ A munka 1507-ben jelent meg, de már előbb ismeretes volt. Merész Károly 1477-ben halt meg Nancy előtt. Sátrának egyik főékesége a híres tapisserie de Nancy, mely később a lotharingiai hercegi palotába került. Ez a gobelin a Nef de la Santé egyes jeleneit illusztrálja, melyek között szerepel a basse dance is feliratával.¹ Egyházi dallamokra is járnak, akárcsak Itáliában. IX. Károly kedvelt táncdala a 129. zsoltár melódiája. A francia koreografiai kútfők még az olaszoknál (Cornazano, Guglielmo) is behatóbban tudósítanak a basse dancéről.² Így „Antonius de Arena provincialis de bragardissima villa Soleriis“ provencei és latinizált francia keverék nyelven írt könyve.³

A téhénhús nóta basse danse formája Magyarországot azért is közelről érinti, mert a gyűjtemény, melyben előfordul, Marie de Hongrie-nak, II. Lajos özvegyének, Németalföld kormányzónőjének birtokában is volt. (Ma a burgundi hercegek könyvtárában, a jelenlegi brüsszeli királyi könyvtárban.) A kéziratot, mely Marguerite d'Autriche régensnőnek 1523-i inventáriumában már szerepel, Ernest Closson fejtette meg, írta át és adta ki.⁴ A régensnő halála után unokahuga, Mária örökölte, akinek exlibrisét viseli, tőle II. Fülöphez került a gyűjtemény. Keletkezési időpontját illetően csak kombinációkra vagyunk utalva, bizonyos azonban, hogy a XV. századból származik. Ötvenkilenc táncot tartalmaz, a táncokra különböző koreografikus jeleket használ másfél évszázaddal megelőzve Thoinot Arbeau Orchesographie-ját. A dalokból a címet és az *incipit*-et adja. Dalai kétféle jellegűek : tisztán hangszeres vagy vokális témák, címükben népdalra utalva.

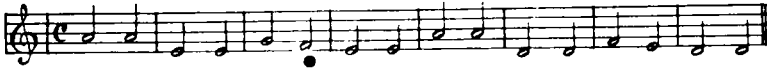
¹ Les anciennes tapisseries historiques ou collection des monumens les plus remarquables de ce genre qui nous soient restés du moyen âge à partir du XI siècle au XVI inclusivement. Texte par Achille Jubinal. Paris, 1838. L. La condamnation des Banquets par Nicolas de la Chesnaye.

² A források, bár hiányosan, csoportosítva Blume, Fr. : Studien zur Vorgeschichte de Orchestersuite im XV. und XVI. Jahrhundert. Leipzig, 1925. 36. l.

³ Ad suos compagnones studentes, qui sont de persona friantes, bassas danzas in gallanti stilo bisognatas etc. 43. l. Qui volet ergo bonas bassas apprendere dansos . . . , Párisi Nemzeti Könyvtár példánya. Lyon, 1533. — Soleriis = Soliès Var megyében.

⁴ Le manuscrit dit des Basses dances de la Bibliothèque de Bourgogne. Introduction et transcription par Ernest Closson. Bruxelles, 1912.

Roti bouilly ioyeux.

Pas de Brebant. (de gaillarde)

Ensemble

Az 58. sz. a Roti bouilly ioyeux. Ez a feljegyzés az egyetlen fennmaradt és ismert dallama a tehénhús nótának. Az a burgundi vagy németalföldi koreografus, aki ezeket a táncokat leírta, tökéletesen ismerhette a kor táncpraxisát, mert egyezik Guglielmoval és Thoinet Arbeau-val. Pas de Brabanttal — melyet az avignoni szerződés is említ — kezdi a táncot. Természetesen mérsékelt tempóban, mint az olasz ballo saltarello-ja, mely — láttuk — szintén pas de Brebant. A kézirat zeneileg tökéletlen hangjegyzírásának problematikus ritmizálása, kolorálása körül nagy vita folyt, mely ma sem ért véget, anélkül, hogy pozitív eredményt jelentene.¹ Mindegyik megfejtésbe belejátszik az átíró szubjektív érzése. Ezek a kérdések túlhaladják dolgozatunk témakörét, csupán a dallamok eredetének kérdését akarjuk most érinteni.

Closson átvizsgálta egy csomó chansonnier, de eredménytelenül. Susato, Attaignant, Phalèse, Ballard gyűjteményei nem nyújtottak semmi útbaigazítást. Closson kérde, vajjon nem a koreografus írta-e ezeket a dallamokat? Néhány zenehistorikus megkísérelte kinyomozni a brüsszeli táncok chanson-eredetét, így W. Gurlitt is.² Van der Borren-nek sikerült kimutatnia a kapcsolatot Dufaynak Portugaler című chansonja és a brüsszeli kézirat La Portingaloise tánca között.³

¹ V. ö. Riemann, H.: Die rhythmische Struktur des Basses dances. Sammelbände der Internationalen Musikgesellschaft. XIV. k. u. o. Closson válasza: La structure rythmique des Basses Dances.

² Gurlitt, W.: Burgundische Chanson und deutsche Liedkunst. Bericht über den Musikwissenschaftlichen Kongress in Basel. Leipzig, 1925.

³ Guillaume Dufay. Bruxelles 1926.

Nemrég Erich Hertzmann kísérletezett figyelemreméltó dolgozatában idevágó kutatásokkal, de ő is csak felvevésekre szorítkozik.¹ Valamennyi eddigi kutatónak elkerülte figyelmét a Roti bouilli joyeux régebbi családfája. Nem ismerik sem Guglielmo Ebreo, sem Lisszaboni Mózes táncait.

A XVI. század folyamán a basse dance divatja múlóban. Kiszorítja a pavane. Koreografiája elpusztul, esetleg a melódia, a népdal megmarad, mint fejmotívum, néha még az sem, csak a cím. Jön a barokk, jön a kontratánc, mely eljut Magyarországra is s elhossa magával a tehénhús nóta címét.

VII.

A tehénhús nóta jelentősége Magyarországon. — Az udvari zene barokk szelleme. — A kuruc zene nemzeti romantika utóterméke.

A barokk táncok is szívesen átveszik a renaissance táncok fejmotívumait. A barokk stílus még jobban ékesít, mint a renaissance, a diminuálás technikája rohamosan halad előre, átcsap a variálásba. A barokk díszíti a dallamot, vagy a régi szövegre új dallamot írt, vagy a csak címül használt szöveg alá írt melódiát ornamentáló művészetével ékesíti.

Milyen lehetett Bercsényi tehénhús nótája? Milyen felvevésekre jogosít a nótának felkutatott családfája, melynek kései, talán utolsó hajtása magyar földre vezet? Nem az a fontos, hogy odakünn esetleg évszázadon át nem találkozunk vele, a címe iránymutatónak fennmaradt. Milyen következtetéseket vonhatunk le belőle Rákóczi korának zenéjére?

Rákóczi kora a kontratánc divatja. Nemcsak a párisi, de a bécsi,² a nápolyi³ és a madridi⁴ udvarban egyaránt járták. Dominique Reverend abbé, XIV. Lajos erdélyi ügyvivője leírásából⁵ látjuk, hogy nálunk is a kontratáncot jár-

¹ Studien zur Basse danse im XV. Jahrhundert mit besonderer Berücksichtigung des Brüsseler Manuskripts. Zeitschrift für Musikwissenschaft. 1927.

² Lady Mary Wortley Montagu 1717-ben írja Bécsből: „The ball always concludes with English Country dances, to the number of thirty or forty couple.“ Letters of the Right Honourable Lady M. W. M. written during her Travels in Europe, Asia und Africa. Berlin, 1781. XX. levél.

³ Trattato del Ballo Nobile di Giambattista Dufort indirizzato All' Eccelenza Delle Signore Dame e De' Signori Cavalieri Napoletani In Napoli. 1728. Della Contradanza fejezet.

⁴ Don Preciso : Elementos de la ciencia contradanzaria. Madrid, 1796.

⁵ Toutes nos danses ne consistent qu'en ce que vous appelez en France les branles ou contredanses etc. Mémoires Historiques

ták, mely később gyűjtő elnevezés lett. (A forradalom után a kontratáncokból alakulnak ki a quadrille figurái.) Külföldön ekkor kezdett kifermődni a táncokból szőtt suite, mely nem egyéb, mint táncsorozat. Így kerülhetett hozzánk a tehénhús nóta, valamelyik idegen zenész hozhatta magával. Cédrón Imre, Deplume Jakab, egy solesmesi sípos vagy táncmester. Nem tudjuk, milyen volt a témája. Naivság volna hinnünk, hogy talán a brüsszeli dallam. A címében benn volt a tehénhús s ez a döntő jelentőségű. Nyugatról jött, ahol e feltűnő című és mai napig egyedülvaló nótának nem tudtam hasonlójára akadni. Alkalmasint ezért játszották nálunk tehénhús felszolgáláskor, anélkül, hogy az eredeti szövegről fogalmuk lett volna. Nincs kielégítő és megnyugtató adatunk, hogy valóban felszolgáláskor, vagy csak akkor, játszották, mert az egyetlen Gyöngyösi, aki ilyesmit mond, élhetett a költői szabadsággal. Német szatírák adatait pedig nem vehetjük hiteles történeti bizonyiságnak.

A Roti bouilly joyeux, a vidám tehénhús nóta Rákóczi udvarának nyugati szellemét bizonyítja. Nem tudjuk, hogy a nagyszámú idegen zenész, aki nálunk tartózkodott, jutott-e érintkezésbe a magyar dallammal? Vitt-e tőlünk hazájába valamilyen zenei emléket? Megfogta-e lelkét a magyar dallam? A kérdésre eddigi ismereteink alapján tagadón kell válaszolnunk. Azok a német Ungarescák (Heckel, Paix, Phalèse) olasz ballók, passamezzok (Picchi), melyeket az idegen tabulatúrák könyvekben találunk, a magyar diákok külföldi peregrinálásai alkalmával kerülhettek ki. A magyar diák viszi ki a magyar nótát nyugatra, mint a lengyel tanuló a lengyel dalt.¹ Rákóczi—Bercsényi idegen muzsikusai meg sem hallották a kuruc nótát, mert nem érintkeztek a néppel. Ez az egyetlen magyarázata, hogy a nálunk élt sok külföldi muzsikus — nem az itt letelepedett németek — után nem maradt semmi magyar zenei emlék, sem külföldön, sem nálunk. Azokról a magyar táncokról, melyekről irodalmi forrásaink beszélnek, nem tudjuk, milyenek voltak. A magyar táncról hiteles koreografiai leírásunk nincs a XVIII. század előtt, csak utazók laikus feljegyzései. Az első szakember, aki megemlékezik róla, egy Londonban élő olasz koreografus, aki alkalmasint

du Comte Bethlen Miklas sur les derniers troubles de la Transylvanie de l'Abbé Reverend. Amsterdam, 1734. Magyarul Toldy István fordításában: Bethlen Miklós emlékiratai (Pest, 1864). Reverend abbé élményeit barátjával, Bethlen Miklóssal beszélteti el.

¹ Chybinski: Polnische Musik und Musikkultur des XVI. Jahrhunderts in ihren Beziehungen zu Deutschland. Sammelbände der Internationalen Musikgesellschaft. XIII. évf.

sohasem járt Magyarországon: Giovanni Andrea Gallini.¹ Az első, aki tánctabulatúrás jelekkel kísérti meg papírra vetni a magyar táncot, C. J. von Feldtenstein német koreografus, részletesen leírja a Hungarischer Tanz-t és tabulatúrába foglalja, de nyugati stenokoreografiával próbálja visszaadni a magyar tánc faji sajátosságait, („die stolze und tändelnde Leidenschaften“.)²

Kik szólaltatták meg azt a tánczenét, melyről írónk megemlékezik? Idegen muzsikások? Hazai naturalista aligha muzsikált oly nagy kultúrájú udvarban, mint a Rákóczié. Az „inasok“, kikről többször megemlékezik az egykorú számadásnaplók, szintén idegen mesterek tanítványai, idegen szellemben nevelkedtek. A mai kor is bizonyíthatja, hogy az ifjú magyar zene milyen sok évtizedes keresés és tapogatódzás után tudott kivergődni az idegen szellem fojtogató öleléséből. Vagy külföldről importálták a hazulról kikerült és idegenben formába öntött magyar dalt? Túlságosan bonyolult hipotézis. A virginán verték a magyar táncot. Ez a dal faluból jött a kastélyba vagy a kastélyból ment ki városon át a faluba. Csupa feltevés, de a magyar zene legtöbb, szinte alapvető kérdésében csak feltevésekre vagyunk utalva.

Ismerjük a virginál irodalom magyar reflexeit, de sejtelnünk sincs a rezidenciális zenekari művészet magyarságáról, melynek hangjegyes emléke nem maradt fenn. Ez a művészet kótába szedve különben is csak canevas, csak indikáció. Az előadásban (*la mise en concert*), mely improvizációs jellegű, akár a cigány kolorálás, elevenedik meg igazán a téma és éli ki életét. Megszólaltatója nemcsak hangszer-virtuóz, de alkotóművész is.³ Hagyomány, élő népzene,

¹ A Treatise on the Art of Dancing. London, 1762. 192. l.

² Erweiterung der Kunst nach der Chorographie zu Tanzen Tanze zu Erfinden, und aufzusetzen; wie auch Anweisung zu verschiedenen National-Tänzen; Als zu Englischen, Deutschen, Schwäbischen, Pohnischen, Hannak—Masur—Kosak und Hungarischen; mit Kupfern; nebst einer Anzahl Englischer Tänze. Braunschweig, 1772. 103. l. Von dem Ungarischen Tanze. Tabula II. — 1771-ből való a Bécsi National Bibliothek kéziratos Hungarischer Tanz-a citerára, némi magyaros jelleggel. A barokk magyarságú koreografia mellett a dallamban is kezd már jelentkezni az etnikum. — (Tabulae codicum manuscriptorum praeter graecos et orientales in bibliotheca Palatina Vindobonensi asservatorum. I. k. Bécs, 1900. 18.319. sz. Incertus. Fundament für die Zittern nebst 135 Stücken und der Anleitung dazu selbe gehörig und regelmässig zu spielen. Anno 1771. N° 54 Hungarischer Tanz.)

³ L. Ecorcheville dolgozatát az állítólagos casseli francia kézirat kiadásában (Vingt suite d'orchestre du XVII siècle français. Berlin—Paris, 1906).

2079

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI
TÁRSULAT KÖZLÖNYE

A VÁLASZTMÁNY MEGBIZÁSÁBÓL SZERKESZTI
DOMANOVSKY SÁNDOR, HAJNAL ISTVÁN
ÉS MÁLYOSZ ELEMÉR

Bakács István János:

A sómonopólium
Magyarországon
III. Károly korában

Különlenyomat a Századok 1933. évi Pótfüzetéből

fantázia és költészet nem pótolhatják az egykorú adatok teljes hiányát. A szász Heydendorff kifejezése „tanzen nach der altungrischen Art“,¹ éppen olyan homályos, mint Zambotti ferrarai naplójában a magyar módra való tánc² vagy a Barbara Crivelli udvarhölgy insbrucki levelében Miksa menyasszonya, Sforza Bianka táncára vonatkozó *ballar ungaresco*³ kifejezés. A hajdu táncot, mely szláv eredetű volt, a legénység járhatta lengyel duda, síp vagy tárogató szóra. (*Csinom Palkó.*) Azt az udvarképes dallamot, melyre a tizenkét éves Eszterházy Pál járta meztelen karddal az 1647-i pozsonyi diéta alkalmával Leopoldina császárné kívánságára, nem ismerjük, csak annyit tudunk, hogy a muzsikások Forgách Ádámé voltak s a hegedüst Hanzlinak hívták, tehát német volt.⁴ Mindezeket a táncokat — mint Réthei Prikkel Marián helyes ösztönnel sejtí, — az udvarbeliek idegen zene mellett járhatták, csak a köznemesség és a paraszt táncolt magyar nótára.⁵ Az oláh tánc, tót tánc nem utalt föltétlenül primitív faji dallamra, esetleg csak népi koreografiára vagy nemzeti viseletre. A tábortűznél egy két magyar naturalista sípos fújt a legénységnek magyar talp alá valót, de bent, a munkácsi vagy az ungvári vár nyugati pompájú termeiben nem hangzott a kuruc nóta. Idegen zenészek idegen muzsikájára mulatoztak ottan. A magyar népdalnak még nem volt elég átütő ereje, hogy a kuruc vezérek köré a nyu-

¹ M. K. von Heidendorff i. m. 218. l. Az 1790. kolozsvári országgyűlésen a Rédey-házban rendezett Landständischer Ball-on mindenké, még a szászok is, magyar táncot jártak. Az altungrischer Art az öreg Gyulai József grófra vonatkozik: „er hatte ein grosses spanisches Rohr in der Hand und seinen Zobelhut darauf und so tanzte er, gleichsam als hinter seinem Fürsten aus Ehrfurcht gegen denselben mit unterdeckten Haupte in einem weit von der Tanz Gesellschaft ihm gelassenem Kreise um seine Dame mit vielen Verbeugungen altväterisch herum.“ Ez a tánc menuet variáns lehetett, mely a Báthoryak vagy Bethlen ideje óta divatozott Erdélyben. A menuetben a bókolás (reverence) nagy szerepet játszik.

² Beatrix útja Nápolyból Ferrarán keresztül vezetett Magyarországra. A kíséretében lévő magyarok Ferrarában magyar táncot jártak. Zambotti így emlékezik meg erről az eseményről, melyet történetíróink nem ismernek: „Invitarono gli Ungari a ballo... lo eseguirono alla lor foggia.“ Frizzi: *Memorie per la storia di Ferrara*. Ferrara, 1848. IV. k. 104. l.

³ Giulio Bertoni: *La Biblioteca Estense e la coltura Ferrarese ai tempi del duce Ercole I. (1471—1505)*. Torino, 1903. 154. l. 1494 január 24. levél a modenai levéltárban: „balla benissimo francese, italiano, tedesco, pur el ballar tedesco e facile: perche sempre e un medesimo andare simile al ungaresco.“ Ez adat is ismeretlen nálunk.

⁴ Bubicz—Merényi i. m. 86. l.

⁵ I. m. 43. l.

gati kultúra és az idegen muzsikusok által vont bástyafalon keresztül törjön. Rákóczi és a kurucnóta találkozása, melyről Thaly annyit mesél,¹ megható legenda, de a tények pozitívítása nem támasztja alá. Rákóczi úgy vélte a magyar nemzeti művelődés ügyét szolgálni, ha idegen művészetet ültet át magyar földbe. A tehénhús nóta is bizonyosság erre. Nem az ő mulasztása, ha az új palánta még nem fogamzott meg a magyar talajban. A magyar táncnóta a verbunkossal vonul be a zenekari művészetbe. A verbunkos stílus felszívja a kuruc dallamokat is.

Rákóczi barokk udvari zenéjének vizsgálata fontos igazságot rejt számunkra, mely talán illúziót rombol, de a történeti tények eredménye, nem pedig romantikus ábrándok ködképe. Mint az egész bujdosó poézis, mint a Rákóczi-kor kuruc költészete, — ahogyan ma ismerjük — a *kuruc zene is alapjában posthumus népművészet*. Hősei és nem alkotói a kurucok. Egykorú, de még inkább későbbi dallamcsírákból, elkövetkező századok nosztalgiájával, az öntudatra ébredő nemzet nacionalizmusának erejével kitermelt, visszavetített és applikált zene, mely Rákócziban érzi a magyar művészi gondolat szimbolumát. Hálás utódok gloriolája a magyar szabadság vértanuinak feje fölé.

¹ Thaly: Adalékok. II. k. Pest, 1872. A Rákóczi-nóta 208—241. l. — L. még az Allgemeiner Musikalische Zeitung 1816. évfolyamában (11. sz.) Rákóczys des Grossfürsten von Siebenbürgen letzter Abschiedslied.

A másfélszázados török hódoltság, a felszabadító háborúk s a nyomban bekövetkezett Rákóczi-felkelés után III. Károly volt az első Habsburg-uralkodónk, aki tényleg egész Magyarország és Erdély urának vallhatta magát. Magyarország bekapcsolódhatott az európai fejlődés útjába s a béke nyugalmas esztendeiben gazdasági és szellemi téren egyaránt pótolhatta visszamaradottságát. III. Károly kora tehát a bécsi udvar magyarországi politikájában nagyjelentőségű. Az intézmények között, amelyeknek szervezetét ekkor kialakítják, gyakorlati jelentőségében egyike a legfontosabbnak: a sóregálénak az egész ország területére kiterjedő hálózata.¹ A sójövedelem az európai államok háztartásában régóta talán a legbiztosabb, legállandóbb jövedelem volt. Nem esetleges, mint az országgyűlések által megajánlott adók; nem is helyhez kötött, mint a koronabirtokok jövedelmei, hanem az egész népességre nehezedő hasznos jog, szinte előkészítője a fogyasztási adók rendszerének. Ezért mindenütt, főként nyugaton, régóta fejlődő szervezetek munkálkodtak e jog kihasználásában. Az ország területét és lakosságát behálózó szervezetek az állami apparátus elmélyülését segítették elő s mivel a só termelésének és értékesítésének egyaránt eszközei voltak, az általános gazdasági életre is fejlesztően hatottak.

A XVIII. század elejéig a sóbányavidékek csak átmenetileg voltak a Habsburgok kezén, egységes szervezetről addig szó sem lehetett, bár a bécsi központi irányítás felé a tendencia már addig is mutatkozott. III. Károly, kora átalános felfogása szerint, a sóregálé jogát magánjognak tekintette s így annak kezelését a bécsi udvari kamarára bízta s a jöve-

¹ Dolgozatunkat a bécsi Hofkammer Archiv (HKA) és az Országos Levéltár (OL) adatainak felhasználásával írtuk. A HKA. többször idézett aktái a következők: Hof.: Hoffinanz sorozat; Hung. Hungarn sorozat; Sieb.: Siebenbürgen sorozat; BMW.: Berg- und Münzwesen sorozat; Anh.: Anhang zum Berg- und Münzwesen; ZP.: Zuana-féle protocollumok a HKA. Bibliothek (Bibl.) megfelelő száma alatt. — Az OL. aktái közül: Ben. Res.: Benignae Resolutiones; Exp. Cam.: Expeditiones Camerales. — CJ.: Corpus Juris.

delmek is oda folytak be. Kivétel csupán Erdély volt, ahonnan a sóregálé jövedelmei a guberniumhoz kerültek s ez közvetítette azután Bécsbe. A gubernium kezében azonban ez a jövedelem csupán átmeneti tétel volt. Csak az 1743. évi március 15-én kelt királyi rendelet utalta át a sóregálé egész szervezetét a magyar kamara hatáskörébe.¹

Az egész országnak sóval való ellátása s a középponti irányítás feladata tehát valamivel több, mint harminc esztendeig a bécsi kamara kezében volt és ezzel nem csupán jelentékeny anyagi, hanem a nemzet testén hálózott adminisztratív eszközökkel is rendelkezett. Célunk tehát azt vizsgálni, hogy miként szervezték meg a sóregálét, miképen működött kihatva a magyar állam jogköréből és hogy milyen jelentőségű szervezet került azután ismét vissza a magyar hatóságok kezelése alá.

1. A sóregálé.

A meggazdagodás egyik jelentős útja a kereskedelmi monopóliumokon vezet át. A középkorban a városok és vidékek meggazdagodhattak, ha olyan terménnyel, ipar- vagy bányacikkkel rendelkeztek — még pedig monopóliumszerűen —, amelynek igen nagy volt a kereslete. A só pedig elsőrangú életszükségleti cikk s így a sóbányákkal vagy tengeri sóval rendelkező vidékek mérhetetlenül meggazdagodtak. Velence is nagyságát egyrészt a tengeri sónak köszönhette.² A korai középkorban az állami jövedelmek az alattvalók természetbeni szolgáltatásain és a királyi uradalmak magánjogi bevételein alapultak. Ezek megszüntével az állam kárpótolni igyekezett magát s iparkodott az eddig magánosok kezén levő gazdasági üzemeket a maga számára biztosítani. Megszerezte a bányák legnagyobb részét s ezekben kizárólagos előjogokat biztosított magának. A régebbi és újabb államgazdálkodás között az átmenetet a regálégazdálkodás jellemezte. Ez az átalakulás Európa különböző országaiban a XV—XVI. században folyt le.³ Az állam már a középkorban megszerezte a nemesfémhányak mellett a sóbányákat s így a regálék között már régóta igen fontos szerepet játszik a só egyedárúságából folyó királyi jövedelem. Magyarorszá-

¹ OL. Ben. Res. 1743. március 15. Ténylegesen 1743. április 1-től kezelte a magyar kamara.

² Sombart, W.: Der moderne Kapitalismus. 6. kiad. München—Leipzig 1924. I. k. 614 skk.

³ Schmoller, G.: Grundriss d. allg. Volkswirtschaftslehre. 2. kiad. München, 1923. I. k. 325 skk. és 317. l.

gon ez a jog csak a XIV. század közepén fejlődött ki teljes egészében.¹ A bő máramarosi, erdélyi és sóvári bányák jelentős jövedelemhez juttatták uralkodóinkat.

A mohácsi vész a magyar sóregálé tekintetében is lényeges változást hozott. A magyar kamara megszervezésével I. Ferdinánd jelentős újítást hozott be az államháztartásban. Azonban ennek az újonnan szervezett kamarának épp a legjelentősebb jövedelmi forrással, a sóbányákkal nem volt módja rendelkeznie. Az ország jelentős sóbányái csak rövid ideig kerültek a Habsburg-uralom alá. Mindenesetre figyelemreméltó, hogy I. Ferdinánd még azon rövid idő alatt is, amíg az erdélyi sóbányák kezében voltak, jelentős befektetéseket eszközölt, a zavaros idők azonban csakhamar arra kényszerítették, hogy a máramarosi sóbányákat is bérbe adja.² A speyeri egyezmény az erdélyi fejedelemségnek biztosította Máramaros vármegyét.³ A magyar sóregálé megszervezéséről ekkor már a sóbányák hiánya miatt sem lehetett szó s az állandó háborúk, a török terjeszkedés meggátolták az egész ország területére kiterjedő szervezet megalakulását. Egyetlen eredmény volt, hogy a sóvári bányákat 1592-ben végleg biztosították a király részére, azonban kezelésüket nem a magyar, hanem a bécsi udvari kamarára bízták.

Az ország sószükségletének fedezéséről tehát nem gondoskodott királyi intézmény. A só a magyar királyságban voltaképen behozatali cikk volt: Erdélyből látták el az országot. A XVII. század végén is még magánosok hozzák be a sót, amit bizonyít Eszterházy Pál nádornak az uralkodóval 1694-ben kötött szerződése is. Eszterháznak az udvarnál mintegy 240.000 forint követelése volt. Ennek fejében Erdélyből háromszázezer sókővet hozhatott Magyarország területére s azt, a szepesi kamara kerületét kivéve, bárhol szabadon árusíthatta.⁴

A török kiűzése, Erdély megszerzése, s II. Apaffy Mihálynak 1702-ben történt lemondása teszik lehetővé, hogy a sóbányák birtokában egységes szervezetet létesíthetnek a sómonopólium biztosítására.⁵ A bekövetkező Rákóczi-felkelés

¹ Paulinyi O.: A sóregálé kialakulása Magyarországon. Századok 1924. 633. l. „... a XIV. század első harmadáig a só nem tartozik a regalitások közé, hanem a föld tartozéka: azzal a mindenkori földesúr szabadon rendelkezik.“

² Hóman—Szekfű: Magyar Történet IV. k. 134. l.

³ Lukinich I.: Erdély területi változásai 1541—1711. Budapest, 1923. 152. l.

⁴ HKA. Hof. 14059. cs. 1719. okt. 26. és Bibl. 648. sz. 32. irat.

⁵ HKA. 15454d. 5. csomó: Specificatio literarum Marmatiam concernentium et in archivo directorali Transylvaniae existentium

ezt újabb évtizedre meggátolta. A háborús időkben a bányák Rákóczi csapatainak kezébe jutottak s az ország nyugati felének sóellátása nagy nehézségbe ütközött. Komáromba például 1704-ben és 1705-ben egy mázsa só sem érkezett s csak a felhalmozott készletnek köszönhették, hogy a sóeladást folytatni lehetett.¹ Az ország egyes helyein már felállított sóhivataloknak pedig a katonaság jelentett nagy megterhelést, mivel készpénzben és sóban nagy mennyiségeket kellett a csapatoknak átadniok.² A sószállítók is felhasználták a zavaros időket s előfordult, hogy a rájuk bízott sóval és az előre felvett fuvardíjjal együtt eltűntek ; a kamara tizenhárom esztendővel később akarja megbüntetni őket, mert ezekre a szatmári béke amnesztiája természetesen nem terjedt ki.³ Ilyen körülmények között nem csodálható, hogy a szatmári békéig terjedő évtizedben a kár mintegy 397.991 sókő volt, kb. 873.273 forint értékben.⁴ Az egész magyar bányaugy rettenetesen elhanyagolt állapotban volt akkor, amikor a szatmári békét megkötötték.

III. Károlyra várt tehát az a feladat, hogy a XVIII. század viszonyainak megfelelően megszervezze a magyar sómonopóliumot. A bécsi udvart természetesen a jövedelmek fokozásának célja vezette. Kétségtelen, hogy ebben a korban Franciaország volt az az ország, amely a sóregáléból a legnagyobb hasznot tudta magának biztosítani. Franciaországban a nép széles rétegei elszegényedésének egyik oka volt az a rendszer, amely nem elégedett meg a só termelési és eladási ára közötti különbséggel, hanem a fogyasztásnak lélekszám szerint való mennyiségét is kötelezően megszabta s ezáltal valóságos fejadót vetett ki a sóregálé alapján.⁵ A bécsi udvar nem követte a francia példát. Az egyénnek szabadságot engedett saját szükségletének megállapításában s a szabad vásár-

26. sz. A kincstár Apaffytól 175.000 forintért vette át 1701-ben a máramarosi sóbányákat.

¹ HKA. Anh. 24. Band. Komárom számadása 1704 és 1705-ből.

² HKA. Anh. 24. Band. Komárom Heister generálisnak az 1703. és 1704. évben 8993½ mázsa sót és 35.734 forintot adott ; Budán 1703 novemberétől 1704 október 18-ig a katonaság 22.860 mázsa sót és 2771 forintot vett át ; u. ott 1704. okt. 20-án kelt irat : 1703-ban a katonaság készpénzben és sóban 190.776 forintot kapott a sóhivataloktól.

³ OL. Ben. Res. 1716. ápr. 24. és Exp. Cam. 1716. máj. Administrationi Scepusiensi 5. 1705-ben a tokaji pénztárnok 229375 mázsa sót és 1797 forint fuvar költséget adott át 172 szepesi szállítóknak, hogy a sót Rózsahegyre vigyék.

⁴ HKA. Anh. 24. Bd. 1704. szept. 30-án kelt irat.

⁵ Lavisse : Histoire de France. Tom. VII. Part. I. 195. 1.

lásra alapította az állam jövedelmét, csupán csak arra ügyelt, hogy a só önköltségi ára az eladási árhoz képest minél alacsonyabb legyen.

Magyarország a sóbányászat tekintetében kétségkívül igen szerencsés helyzetben volt. Ausztria nagy sóbányáiban : Gmundenben, Hallstattban és Ausseeben a főzött sót állították elő s evvel látták el a birodalom nagy részét.¹ Magyarországon csak a Sáros-megyében levő Sóvárótt főztek sót ; Erdélyben Dés, Szék, Kolos, Torda és a máramarosi Rónaszék aknáiban kósót fejtettek. A kósó könnyebben volt szállítható s a máramarosi és erdélyi bányák már ezért is kedvezőbb helyzetben voltak, mivel természetes közlekedési útvonallal : a Tisza és Maros folyókkal rendelkeztek, már pedig a bányauzemek jövedelmezősége nagyon függött attól, vajjon milyen közlekedési útvonallal rendelkeztek.² Magyarország saját bányáiból fedezhette sószükségletét s ennek ellenére azt látjuk, hogy az idegen só az országban nagyon el volt terjedve. Uralkodóink a lengyel sóbehozatal ellen mindig erélyesen léptek fel.³ Rákóczi azonban nem gátolta meg az idegen, a lengyel és a török só behozatalát. Így mintegy jogszokás fejlődött ki ;⁴ a lengyel só volt a magyar sónak legnagyobb versenytársa, amely az ország északi részében — Ung megyétől Túróc megyéig — talált igen jó piacra. Lengyelország szomszédsága s a Felvidék hegyes vidéke, amely a belföldi szállítások elé természetes akadályokat gördített, lehetővé tette a lengyel só becsmepészését. Az osztrák birodalomnak még 1721-ben is évi 200.000—300.000 forint kárt okozott a lengyel só.⁵

Már 1711-ben külön tilalmat adnak ki a lengyel só behozatalára.⁶ Nagy baj volt azonban az, hogy még törvényeink is lehetővé tették a lengyel sónak bizonyos mértékig való behozatalát. Az 1715. évi országgyűlés is biztosítja Árva, Liptó és Turóc megyéknek azt a kiváltságát, hogy saját szükségleteiket lengyelországi sóval fedezhessék, aminek következmé-

¹ Srbik, H. : Studien zur Geschichte des österreichischen SalzweSENS. Innsbruck, 1917. passim.

² Kulischer, J. : Allgemeine Wirtschaftsgeschichte. München—Berlin, 1928—9. II. k. 373. l.

³ CJ. Zsigmond II. decr. 20. és III. decr. 8. pont az idegen só behozatalát tiltja.

⁴ HKA. Anh. 24. Bd. 1704. okt. 20-án kelt irat.

⁵ HKA. Finanzconferenz Prothocoll 1721. 19. ülés okt. 9. l. pont.

⁶ OL. Ben. Res. 1711. jan. 20.

nye, hogy ezzel a joggal Trencsén és Nyitra megyék is éltek.¹ A legfontosabb intézkedés ebben az irányban az volt, hogy Turdossinban egy sólerakóhelyt állítottak fel, amelynek feladata az volt, hogy a lengyel sóátösszevásárolja; a felső vármegyék sóellátása így lengyel sóval történt ugyan, azonban a kincstár hasznát biztosították. Másrészt pedig Tokajból Árva, Liptó és Turóc megyék lakossága kedvezményes áron szerezhetett be sóat. A gyakorlatban eleinte kevés volt az eredmény. A turdossini sóhivatal ekkor Árva megye lengyel sóbehozatalát katonai erővel akarta meggátolni. A megye ez ellen tiltakozott, azonban a kamara kijelentette, hogy a megyére való szelíd nyomás célszerű politika; Árva megye majd követni fogja Turóc és Liptó példáját s szükségleteit helföldön fogja fedezni.² A Lengyelországnak elzálogosított tizenhárom szepesi városba is behozták a lengyel sóat. Kitűnt, hogy a Rákóczi-felkelés előtt erről szintén nem lehetett szó s csak azóta árusítanak Lublón és Iglón a nyílt piacon lengyel sóat.³ 1721-ben ezért Lubomyrski herceget, aki ekkor a városok ura volt, keresik meg, hogy nyújtson segítséget a kamarai tisztviselőknek a lengyel sóbehozatal meggátolásában.⁴

Dunántúlon az osztrák só behozatala volt veszedelmes. A magyar só fuvar költsége ide már magas volt s ezért próbálkoznak az osztrák só behozatalával. Bár II. Mátyás ismétleten eltiltotta ezt,⁵ még száz évvel később is Eszterházy Pál herceg Szarvkőbe osztrák sóat hozott be.⁶ A déli részeken — főként a Stájerországgal határos vidékeken — a török só terjedt el.⁷ Muraközbe és Szlavóniába azonban a tengeri és stájer só behozatala egyaránt szabad volt⁸ s ez ellen csak akkor lépnek fel, amikor a tengeri sóat a Dráván át akarják hozni.⁹ Az újonnan meghódított területeken is iparkodtak az

¹ CJ. 1715. 13. t.-c. 1. §. Trencsén és Nyitra visszaélésére HKA. Anh. 24. Bd. 1702. márc. 22-én kelt irat.

² HKA. 15389. cs. 1722. febr. 25-én kelt irat.

³ OL. Ben. Res. 1721. febr. 15. Prothocolla sessionum consilii 1721. 640. l. jul. 28-i ülés és Exp. Cam. 1721 jul. Adm. Scepusiensi 2.

⁴ OL. Ben. Res. 1721. szept. 24.

⁵ HKA. 15389. cs. Mátyás 1601 jún. 23-án kelt rendelete.

⁶ OL. Ben. Res. 1710. febr. 25.

⁷ HKA. Anh. 24. Bd. 1703. aug. 3-án kelt irat szerint a magyar só mázsája $3\frac{1}{2}$, a töröké $2\frac{1}{2}$ frt volt. Ezenfelül OL. Ben. Res. 1709. jan. 22.

⁸ HKA. Anh. 24. Bd. 1701. nov. 16-ról kelt irat. — OL. Prothocolla sess. consilii 1713. 814. l. nov. 3-i ülés és CJ. 1715. évi 122. t.-c.

⁹ OL. Prothocolla sess. consilii 1723. 580. l. aug. 30-i ülés.

idegen só t kiszorítani s ezért létesítették a bródi sólerakóhelyet, amelyet máramarosi sóval láttak el.¹

A bécsi udvar XVIII. századi gazdasági politikája arra irányult, hogy a monarchia sószükségletét lehetőleg belföldi termeléssel fedezzék. Ekkor szervezik meg Stájerországot arra a nevezetes szerepre, hogy a magyar, a tengeri és az osztrák só között a határvonalat képezze, amelyen egyiknek sem volt szabad áthaladnia.² Magyarországon pedig arra törekedtek, hogy az ország szükségletének fedezésén felül a kivitelre is főként Szilézia felé legyen lehetőség. A magyar sóbányászat és só híres volt, hiszen a világhírű wieliczka-i sóbányák is a magyar munkáskezeknek köszönhették létrejöttüket.³

Az osztrák birodalom nagy kincse, Szilézia nélkülözötte a sóbányákat s ezek felkutatására évszázadok minden fáradozása hiábavaló volt.⁴ Sziléziát lengyel és brandenburgi só mellett osztrák, majd később a magyar, máramarosi és sóvári sóval látták el.⁵ A töröktől felszabadított déli területek is Magyarországból kaptak só t.⁶ A magyar sóbányászat fejlesztését a birodalom egyetemes érdeke kívánta meg s így nem csodálható, hogy III. Károly ezen a téren hoz jelentős újításokat s főként a minden téren való racionalizálást vitte keresztül.

Az ország egész területén szétszórva találjuk a sóraktárakat — lehetőleg közlekedési utak mellett — amelyeknek feladata egész vármegyék sószükségletének ellátása volt. Az ország egyenletes ellátásának feltétele az volt, hogy ne kelljen távolról beszerezni a só t s az ország különböző részein levő sóraktárakat — miként Franciaországban és Ausztriában is⁷ — ezért állították fel.

A sólerakóhelyeken kívül maguknál a sóbányáknál is lehetett só vásárolni. Az erdélyi sóaknáknál a nemesek és jobbágyok egyaránt igen kedvezményes áron elégíthették ki szükségleteiket. Máramarosban ugyanezt találjuk. Meg kell

¹ HKA. Anh. 24. Bd. 1703. aug. 3-án kelt irat.

² Srbik i. m. 212. l.

³ Wutke, O. : Die Versorgung Schlesiens mit Salz während des MA. Zeitschrift d. Vereins für Geschichte und Altertum Schlesiens. 27. Bd. 1893. 278. l.

⁴ Wutke, O. : Die Salzverschliessungsversuche in Schlesien in vorpreussischer Zeit. Zeitschr. des Verein etc. 28. Bd. 1894. 99 skk. l.

⁵ HKA. Hof. 14044. cs. 1718. febr. 17. ezenfelül HKA. 18980. cs. Sziléziának 1715/17. évi sóellátásáról.

⁶ HKA. Hof. 14054. cs. 1719. márc. 9.

⁷ Lavisse : i. m. T. VII. Part. I. 195. l. és Srbik : i. m. 206. l. Ausztriában a sóraktárakat II. Ferdinánd szervezte.

jegyeznünk, hogy a sóbányavidékek lakosságának kedvezményes sóvásárlásra való lehetősége másutt, így Franciaországban is megvolt.¹

Amikor a máramarosi bányák 1702-ben a bécsi kamara kezébe kerültek, Kleinburg kamarai tanácsos vezetésével bizottság szállott ki a bányák átvételére s ez a máramarosi lakosság kiváltságát csorbíthatlanul hagyta meg; hangsúlyozta azonban, hogy mindenki csak a saját szükségletére vásárolhat sót és a továbbadást eltiltották. Minden kiváltság ugyanis a kamara hasznát csökkentette. A máramarosi nemesek kb. nyolc bécsi mázsáért, tehát 448 kilogrammért,² az ú. n. „málha“ sóért 12 krajcárt s egy köből zabot fizettek, a többi lakos pedig mázsánként 15 krajcárt,³ míg az ország többi részén 2—4 frt volt a só mázsája. Már ekkor kimondták, hogy a jogos igényeket évenkénti összeírással fogják megállapítani. Azonban épp a szükségletek megállapításával volt a legtöbb baj. Amikor 1712-ben Paumgartner lett a máramarosi sóbányák prefektusa, összeírásról még szó sem volt. Az ő jelentésében azt olvassuk, hogy a máramarosi lakosság annyi sót vásárol állítólagos saját szükségletére, amennyi három vármegyének is elegendő volna. Az együttélő családok mindegyike külön jelentkezett a sómennyiségért s a kedvezményes sót egyszerűen kicsempészték a vármegye területéről.⁴ A csempésztést nálunk is szigorúan büntették: elkobozták a sót, kocsit, lovat; a vétkesnek többé nem volt joga kedvezményes árú só vásárlásra, azonban a büntetés nem volt oly szigorú, mint Franciaországban, ahol a csempészeket halálra ítélték vagy gályarabságba küldték.⁵ Paumgartner azt javasolta, hogy a jobbágy 2, a jobbágy nélküli nemes 8, a jobbágyos pedig 16 mázsánál többet ne kaphasson.⁶ Érdemének tartja, hogy 1712-ről 1713-ra mintegy 1250 mázsával kevesebb kedvezményes árú sót adott el. Az 1716. évi összeírás értelmében a máramarosi nemesség évenként 3984, a többi lakos pedig 19.262 mázsa kedvezményes árú sót vásárolhatott. Ennek az intézkedésnek volt eredménye, hogy míg 1712-ben a nemesség 6781 mázsát vásárolt, addig 1725-ben csak 4300-at. Ez utóbbi mennyiség meghaladta

¹ Lavisse : i. m. T. VII. Part. I. 196. l. 1. j. A halkonzervgyárak is olcsóbban kapták.

² J. J. Littrow : Vergleichung der vorzüglichen Masse, Gewichte und Münzen . . . Wien, 1832. 55. lap szerint a mázsa : 100 font : 56 kg.

³ HKA. Bibl. 481. sz. Kleinburg-féle comissióról.

⁴ HKA. 15389. cs. 1714. ápr. 14-én kelt irat.

⁵ Lavisse : i. m. T. VII. Part. I. 197. l. és T. VIII. Part. I. 174. l.

⁶ HKA. 15389. cs. 1716. jan. 24-én kelt irat.

ugyan a hivatalosan megállapítottat, azonban a lakosság sokkal kevesebbet vásárolt. 1717—1725 között a máramarosi lakosok 86.527 mázsával kevesebbet vásároltak, mint amennyit az összeírás megengedett nekik.¹ Az összeírásokkal tehát elérték, hogy senki sem vette ismételten igénybe a kedvezményt.

Erdélyben is csak a sóaknáknál lehetett ilyen kedvezményes árú sót vásárolni. Szolnok, Kraszna, Kővár és Ugocsa megyék is élveztek bizonyos fokú kiváltságot.² Sáros megyében a sóvári sóbányákkal kapcsolatban ilyen kiváltságról nem tudunk, csupán arról, hogy a bányákkal kapcsolatos uradalom jobbágycsoportjai régebben minden adótehertől mentesek voltak,³ de ezt a kiváltságukat is elvesztették 1715-ben, ámbar az országgyűlési végzés keresztülvitele meglehetősen nehézségekbe ütközött.⁴ Mivel a kedvezményes árú sóvételt csak Erdélyben és Máramarosban találjuk, következtethetjük, hogy ez erdélyi jogszokáson alapult.

A kamara a sóregálé jövedelmét csak a legszükségesebb esetben engedte megnyirbálni. A régebbi kiváltságokat megszüntette s újakat alig adott. A máramarosmegyei: szigeti, hosszú- és úrmezői, huszti protestáns lelkészek, valamint a szigeti, hosszúmezői és técsői iskolák évenként összesen 7000 sókövet kaptak ajándékba. Ezt az adományt megvonták tőlük annak alapján, hogy Apaffy és felesége, Bornemissza Anna mint protestáns fejedelmek magánjogi alapon támogatták az iskolákat és lelkészeket. Ezer sókövet hagynak meg s ezt is megváltják 83 frt. 20 krajcár értékben.⁵ Megváltják a katolikus egyházat és a szerzetesrendeket megillető sót, kenyeret és fát is. Csak néha kapják ezeket természetben.⁶

¹ U. ott 1714. ápr. 14-én kelt irat. A takarékosagra HKA. 15390. cs. Hofbuchhalterei jelentése 35. l. és Bibl. 481. sz. 23. diarium 85. l.

² HKA. 15389. cs. 1701. jún. 17-én kelt irat és Finanzconferenz Prothocoll 1719. márc. 14-i ülés 6. pont.

³ OL. Exp. Cam. 1715. nov. Aul. Cam. 19.

⁴ CJ. 1715. 96. t.-c. A keresztülviteli nehézségekre: OL. Ben. Res. 1717. dec. 23. A vármegyei tisztviselők neveit is titokban kellett tartani, hogy az elkeseredett lakosságtól biztonságban legyenek.

⁵ HKA. Hung. 14840. cs. 1718. szept. 5. Máramaros megye Apaffytól kérte az adomány megerősítését. Kamara véleményét l. HKA. Hung. 14856. cs. 1720. júl. 5.

⁶ Csak néhány adattal igazoljuk megállapításunkat: HKA. Hof. 14057. 1719. júl. 5. győri karmeliták; Hof. 14064. cs. 1720. máj. 15. pozsonyi klarisszák; Hof. 14047. cs. 1718. máj. 8. pozsonyi ispotályosok; Hof. 14056. cs. 1719. jún. 15. pesti szerviták; OL. Ben.

A bécsi kamarának tehát a sóregálé jogát sikerült biztosítani Magyarországon azáltal, hogy csak belföldi sóval fedezték a szükségleteket, a kiváltságokat megcsorbították s arra törekedtek, hogy minél több fogyasztó járuljon az állam jövedelmeihez a királyi só megvásárlásával. A sóregálé jogának biztosítására szervezték meg a sómonopólium szervezetét.

2. A sóbányászás és sófőzés.

A sótermelésnek különböző formái közül hazánkban csak a kósófejtéssel és a sóvári sófőzéssel találkozunk. A máramarosi és erdélyi sófejtés azonos technikával történt s így elkülönített vizsgálatukat feleslegeseknek tarthatjuk.

A máramarosi és erdélyi sóaknák művelése évezredekre vezethető vissza s tudjuk, hogy a rónaszéki aknát már a rómaiak előtt is művelték.¹ Az aknákat a középkorban természetszerűen magyar munkásokkal műveltették; Máramarosban a munkások sorában az ottani oláhság is helyet nyert. Amikor a kamara a máramarosi sóaknákat átvette, megállapították, hogy azok közül sok rombadólt, vagy a víz öntötte el. Nem mondhatjuk, hogy ennek a pusztulásnak oka valamiképen is a hiányos és rossz erdélyi gazdálkodás lett volna.² 1711-ben három aknáról van tudomásunk, az úgynevezett nagy-, közép- és kisaknáról, a borromaei Szt. Károly aknát 1710-ben kezdték építeni, — de csak később került üzembe — s 1719 július 4-én nyitották meg a Szt. Antal aknát.³ Ennek ellenére 1726-ban csak három, 1737-ben pedig négy akna műveléséről van tudomásunk.⁴ Nyilvánvaló, hogy a bányák legnagyobb veszedelme, a vízelőtörés a XVII. században is előfordult, amiként ez 1719-ben is történt. A XVIII. századi felülvizsgálati jelentésekben sokszor olvashatjuk, hogy milyen nagy gondot kell arra fordítani,

Res. 1712. aug. 25, 1714. márc. 6., 1724. ápr. 22 budai, pozsonyi ferencesek, budai, pesti, esztergomi, fehérvári jezsuiták; Exp. Cam. 1719. szept. Zennegh. 4. budai klarisszák részére juttatott adományokról.

¹ Preissig Ede: Geschichte des Marmaroser Bergbaues. Az Oest. Zeitschrift für Berg- u. Hüttenwesen 1877. évf. 302. l.

² Wenzel G.: Magyarország bányászatának kritikai története. Budapest, 1880. 237. l. Az erdélyi gondatlan gazdálkodásról ír, míg az erdélyi gazdálkodás lelkiismeretességére l. Szekfű Gy.: Bethlen Gábor, Budapest, 1929. 179. l. Bethlen a sóbányákat is helyreállította.

³ OL. U. et C. Fasc. 152. No. 59. — HKA. Hung. 14848. 1719. júl. 5. és aug. 9.

⁴ HKA. 15389. cs. 1726. márc. 14. és 1737. jan. 30-án kelt iratok.

hogy a magasabban fekvő és felhagyott vizesaknákból a víz az alacsonyabban fekvő és művelés alatt álló aknákba ne tóduljon. Ezt csak körültekintő védelmi rendszerrel lehetett elérni, amennyiben levezető csatornákat építettek.¹ Az elővigyázatosság dacára víz alá kerülő aknákat szintén levezetéssel iparkodtak megmenteni.

Másfelől igyekeztek újabb aknákat is nyitni. Az új sóaknáknál meglehetősen fáradságos és költséges munka volt a sóréteggig való lehatolás. Egy-egy öl föld kiásásáért — amely megközelítően 6·82 köbméter volt — 2½ forintot fizettek. A Szt. Antal akna építésénél a négyforintos munkabér is előfordult. Az akna mélysége 90 öl volt s megépítése 320 forintba került. Általában a sóakna mélysége 26—44 öl, tehát 48—82 méter volt.³ A bányaművelés még a XVII. században is a tárnaművelés alapján történt, amennyiben folyósókat építettek, amelyek a művelési helyek alatt voltak. A bányászatban a technikai fejlődés csak a XIX. században következett be, amikor a bányavasutakat, a gőzüzem berendezéseket mindenütt megvalósították.³ Az aknákban a szükséghez képest építették a folyósókat, amelyek magához a sókőhöz nyitottak utat, s egy-egy ilyen folyosó, avagy „vágás“ért 50 krajcárt fizettek.⁴ A magulatorok — külön e célra szervezett tisztviselők — feladata volt a helyes bányaeépítést ellenőrizni s felügyelni, hogy feleslegesen ne építsenek vágásokat, mivel ez ok nélküli kiadás lett volna. Az idősebb bányászok hanyagságból, a fiatalok pedig tudatlanságból készítettek felesleges vágásokat.⁵ Az egyes sóköveket meghatározott nagyságúra kellett vágni, Erdélyben a rendes nagyság egy bécsi mázsa, tehát körülbelül 56 kg volt, míg Máramarosban 1702-ben az egyes sókövek súlyát pontosan 90 fontban (körülbelül 50·5 kg-ban) állapították meg. A bányászoktól már az egy fonttal könnyebb darabokat sem vették át s így azok elővigyázatosságból minél nagyobb darabokat törekedtek vágni. Így azután 130—140 font súlyú darabok is előfordultak. Ez a többlet azonban a kincstárnak érzékeny kárt okozott. Nem minden lerakóhely rendelkezett megfelelő mérlegekkel s a darabszámra átvett

¹ HKA. Hung. 14848. cs. 1719. aug. 9-én kelt irat.

² HKA. Hung. 14857. cs. 1720. máj. 29. A magasabb bért csak addig fizették, amíg a felső, keményebb rétegeken át nem hatoltak. — Bányák mélységére: HKA. 15390. cs. Hofbuchhalterei N. jelű irata. Bibl. 481. sz. Zuana 23. diarium, Instructio 65. pont.

³ Kulischer: i. m. II. 452. l.

⁴ HKA. 15390. cs. Hofbuchhalterei főjelentés 78. skk.

⁵ ZP. 23. Instructio 8. pont.

sóból a szállítók több-kevesebbet elsajátíthattak, az eladásnál — kicsinyben — pedig a kereskedők nyertek, akik szintén darabszám fizettek — egységesen 90 font értéket — s a súlytöbblet tiszta hasznuk volt.¹ 1716-tól kezdve a 75—80 fontos darabokat is átvették a bányászoktól s így a gyakorlatban a máramarosi sóköveknek kisebb súlyuk volt, mint az erdélyieknek.² Később bevezették azt is, hogy a kisebb darabokat is súly szerint fizetve vették át a bányászoktól. A bányászokat ugyanis sókövenként fizették: Máramarosban egy krajcárt, Erdélyben és a máramarosi úgynevezett Vizes-aknában másfél krajcárt adtak.³ Kedvezményes sóként sohasem adtak sóköveket, hanem csupán darabsót és törmeléksót, az úgynevezett „frustra“ és „minutien“ sót. Lóerővel őrölték meg a sóköveket s így állították elő a törmeléksót. Hordókban való szállításra kizárólag törmeléksót használtak fel.⁴

Természetesen az elméletben előírt súlyoknál sokkal kisebb súlyokat találunk a gyakorlatban. A sókövek súlya ingadozott, így 1714-ben Máramarosból Tokajra szállított sókövek súlya átlagosan 87—88 font volt; Szegeden az erdélyi só 1704-ben 83 font és egy mázsá között ingadozott.⁵

Magát a sóvágást és a bányászok munkateljesítményét régi szokás alapján, az úgynevezett iratosokban számították. Egy-egy ilyen iratos 112 kőből állott, azonban csak 100 kő után fizettek a bányászoknak, a többi tizenkettőt ingyen kellett vágniuk.⁶ A rónaszéki aknában 1726-ban naponta 9 vágást készítettek s egy-egy ilyen vágás segítségével napfényre hozott só a különböző aknában 260, 309, 240 sókő volt. Ekként papíron egy esztendőben több mint 631.000 sókövet lehetett volna bányászni, azonban a tényleges termelés jóval kisebb volt.⁷ Tíz esztendővel később, 1735-ben május hónap kivételével a négy aknában összesen 261.744 sókövet bányásztak a 2337 iratosban. Mivel ebben az esztendőben 1178 napszám volt, azt látjuk, hogy egy aknász havonként

¹ HKA. 15389. cs. 29. irat. Paumgartner jelentése 1712. márc. 1-ről.

² Erdélyben általában egy mázsát nyomtak, Máramarosban Zuana 80—90 fontban állapította meg.

³ ZP. 23. Instructio 8. pont.

⁴ Gmundenből Sziléziát mindig a hordókban szállított sóval látták el. Magyarországon a hordókban való szállítás 1719-től fordul elő.

⁵ HKA. 15389. cs. 1715. febr. 14-én kelt irat és Anhang 24 Bd. kimutatása.

⁶ ZP. 23. Instructio 7. pont.

⁷ HKA. 15389. cs. 106. irat 1726. márc. 14.

körülbelül két iratost, tehát 224 követ tudott kifejteni¹. Az előírások megelekedtek azzal, hogy egy-egy bányász évenként 18 iratost fejtessen ki. A rendelkezésünkre álló adatokból kitűnik, hogy a munkateljesítmény jóval nagyobb volt, mivel 1725-ben Rónaszéken 52 aknász több mint 104.000 követ bányászott.² Ezt mindenestre épp azzal érték el, hogy a bányászoknak nem a napszámot, hanem a munkateljesítményt fizették.

Érdekes volna megfigyelni, hogy a sótermelés milyen változásokon ment keresztül az erdélyi fejedelemség ideje alatt. A máramarosi sóaknák is a fejedelem „fiscale bonum“-jához tartoztak,³ csak hogy adataink a gazdálkodásról s főként pedig az eredményekről nincsenek. Kétségtől az erdélyi sóbányákat jobban istáptolták, mivel még a XVIII. században is ott sokkal nagyobb mennyiségeket hoznak napfényre s úgy látszik, a belső berendezkedés, a bányások hozzáértése jobb volt.⁴ Az egykori feljegyzések zavarossága nem engedi meg, hogy a bányajövedelmezőséget megállapítsuk az erdélyi fejedelmi gazdálkodás ideje alatt.⁵ Csupán a XVIII. századi adatokra támaszkodhatunk a fejlődés megrajzolásánál. Mielőtt erre rátérnénk, vessünk egy pillantást a sóvári sófőzésre is.

A sófőzés a bányákból kikerülő sósvíznek elpárolgatásából áll. Itt tehát a munkának jelentősebb része nem a bányában, hanem a párologtatásban történik. Magának a sófőzésnek is különböző formái vannak. Sóvárrott ez úgy történt, hogy a sómasszát hatalmas üstökben főzték, állandó utántöltéssel, mikor azután a megszikkadt és kikristályosodott sóval az üst megtelt, formákba öntötték s kiszárították. Az így kiszárított s formákba öntött só egészen köves lett, mivel azonban a sókristályok összetartó ereje kisebb volt, mint a nagy sókövek kristályainak, a főzött sót csak ládában vagy hordókban lehetett szállítani.⁶ Ausztriában a gmundeni,

¹ U. ott 1737. jan. 30-án kelt irat.

² HKA. Bibl. 481. sz. ZP. 24. : 198.239 követ bányásztak.

³ Approbatae Constitutiones Pars II. Tit. 8.

⁴ Az erdélyi sóaknák termelésére legjobban rámutat Haan erdélyi sópraefektus jelentése (HKA. Sieb. 15480. cs. 1719. ápr. 19.), amikor megállapítja, hogy az aknáknál másfél-két évre elegendő sómennyiség van.

⁵ Szédeczky B. : Bornemissza Anna gazdasági naplói, Budapest, 1911. Máramarosból befolyó jövedelmeknél a sóaknákból és az uradalmakból származót nem lehet elkülöníteni.

⁶ HKA. 15391. cs. Tanukihallgatási jegyzőkönyv 193. l. „seyer süd also gepflagen worden, wan man in der frühe die sulzen in die pfann eingelassen, so hat man so lang bis auf den abend gesotten,

hallstatti és ausseei sófőzés ebben a formában a XIV. századig vezethető vissza. Nálunk a sóvári sófőzés csak a XVI. század alkonyán került a kamara kezébe,¹ s így idegen behatás csak ettől kezdve lehetséges.

Érdekes megállapítanunk, hogy a sófőzés technikája nálunk ugyanazon fejlődési fokokon ment keresztül, mint Ausztriában, csak egy évszázaddal később. Ausztriában régente egész esztendőn keresztül, megszakítás nélkül égett a tűz az üstök alatt, s csak a három sátoros ünnepen, vagy ha az üst javításra szorult, oltották el.² Nálunk a XVIII. század elején erre a rendszerre még emlékeznek. Ekkor már heti üzem volt, vagyis szombat déltől hétfő hajnali három óráig szünetelt a tüzelés. Egy-egy sófőzet előállítására 12 óra hosszat tartott, s így naponta kétszer, reggeli és esti 6 óraker töltötték meg újra az üstöket.³ Sóvárrott az 1710-es években három üst volt használatban, egy nagy és két kisebb. Feigenputz praefektus, aki a szatmári béke után foglalta el hivatalát, 1716-ban szigorú takarékossgot kezdett s egyúttal a termelést is fokozta. A gmundeni sófőzést vette mintául s került minden felesleges kiadást. Ebben az időben naponként körülbelül 120—210 köbméter fára volt szükség, mivel nemcsak az üstök alatt kellett tüzelni, hanem a szárítóházak melegen való tartásáról is gondoskodni kellett.⁴ 1713/15-ben a két kisüstön együttvéve 71, 94, 93 héten keresztül főztek sőt s 1712 júliusától 1716 februárig terjedő időben 34.048 mázsa sót termeltek.⁵ 1716/20 között pedig 181.745 mázsát. A legjelentősebb az volt, hogy míg az előző időszakban egy métermázsa só előállításához 1.543, most 0.63 s 1721/24 között csak 0.6 köbméter fára volt szükség.⁶ Egy mázsa só termelési ára ezáltal 13.05 krajcárról 5.22 krajcára csökkent,

bis sich die völlige salz ausgesotten hat . . . immer zur vass erzeigte salz von den gerist herabgenommen und in trogen oder moltern in die erste fest bey der siederei geweste camer getragt und ausgelührt . . . U. ott Interims Replica 93. l. : Dass frisch gedörnte salz . . . abschicken müssen, auswassen ursach das saltz in den tonnen verstickhet und dadurch rauchendt auch verbittert worden . . . "V. ö. Srbik : i. m. 79. l. „ . . . wurde das Salz von allen Seiten der Pfanne gegen die Pehrstatt zusammengezogen, dann . . . über den Pfannenbord gehoben und . . . in hölzerne Forme gepresst.“

¹ Wenzel : i. m. 224. l.

² Srbik : i. m. 159. l. és HKA. 15391. cs. Tanukihallgatási jegyzőkönyv 425. l.

³ HKA. 15391. cs. Tanukihallgatási jegyzőkönyv 425. és 193. l.

⁴ U. ott 403. l. Naponta 20—30 öl fára volt szükség. Az öl Littrow : i. m. 25. l. szerint 6.82 köbméter.

⁵ HKA. 15391. cs. Interims Replica 49. l.

⁶ U. o. Prothocollum Imputationum Feigenputzianarum 69. l.

a hivatalos önköltségi ár azonban csupán 2 krajcárral mérséklődött s így 18 krajcár lett.¹ Ez a költségcsökkentés Feigenputz praefektus érdeme, aki évenként 16 ezer mázsával többet termelt s a kincstár hasznát évi 40 ezer forinttal növelte.²

A régi rendszernél a hiba az volt, hogyha egyszer eloltották az üstök alatt a tüzet, egyhamar nem gyújtottak alája. Ezt bizonyítja, hogy 1712/16 között 196 hetet dolgozhattak volna s mégis csupán 152 héten keresztül égett tűz az üstök alatt. Feigenputz a rendszeres heti munkát vezette be s az eddiginél nagyobb üstöket alkalmazott. Az állandó termelés-növekedés ellenére is a Finanzconferenz 1721-ben keveselte az eredményt s azt ajánlotta, hogy a brandenburgi rendszert vessék be. Erről közelebbit nem tudunk, de állítólag e rendszer segítségével 50 ezer mázsa sót tudtak volna Sóvárról Sziléziába szállítani.³

Máramarosban is megtaláljuk a többtermelésre való törekvést. 1600—1601-ben, tehát két esztendő alatt 287.432 darab kősót bányásztak, 1702-ben pedig 143.337 darabot 99.070-61 mázsa súlyban, vagyis e század alatt nem emelkedett a sótermelés. De 1712-ben már 191.000 sókővet bányásztak, 1717/22 között pedig az általános magyar sótermelés a következő volt: (Adatok mázsában.)

Év	Máramaros	Erdély	Sóvár	Sóvári (főzött) só %-ban
1717..	190.859·65	473.507·16	33.728·64	4·84
1718..	115.113·40	602.495·75	63.243·32	8·09
1719..	113.178·80	345.460—	30.610·89	6·25
1720..	125.447·78	471.963·75	11.117·75	1·82
1721..	155.543·85	419.358—	51.338·99	8·19
1722..	166.618·75	407.060—	97.287·24	14·5 ⁴

E táblázatból nem kívánjuk azt bizonyítani, hogy milyen egyenesvonalú volt a többtermelés, hanem éppen az ingadozásokra mutatunk reá. Látjuk, hogy Máramaros például 1717-ben, Erdély 1718-ban, Sóvár 1722-ben éri el maximumát. Különböző termelési, szállítási nehézségek voltak ennek az ingadozásnak okai. Egyes nagyobb termelésű esztendők után

¹ U. ott Interims Replica 49. l. Egy. öl 105 $\frac{2}{3}$ krajcárba került.

² U. ott Interims Replica Instructio I. szerint.

³ HKA. Finanzkonferenz Prothocoll 1721. máj. 10-i ülés 8. pont.

⁴ Magyar Gazdaságtörténeti Szemle 1899. 194. skk. l.; HKA. Anh. 24. Bd. Az 1702. évi sóeladás kimutatása. HKA. Hung. 14828. cs. 1717. aug. 9. HKA. 18980. cs. Kimutatás az 1717/21. és az 1722. évi sótermelésről.

hanyatlás következik be. Így történik Erdélyben is, ahol 1744-ben 594.000 sókövet bányásznak — vagyis mázsában körülbelül ugyanannyit — s a következő esztendőekben kevesebbet, csupán 389, 380, 310 ezer sókövet.¹ Sóvárrott az emelkedés szembetűnőbb : 1721/24 között az évi termelés átlaga 68.914 mázsa, szemben a tíz év előtti (1711/14 közötti) 44.668 mázsával. Máramarosban pedig 1725-ben már 225.099 mázsát bányásztak.² A 40-es évektől kezdve még jobban törnek elő a máramarosi bányák s az erdélyiek hanyatlottak, ami az általános racionalizálási folyamatnak eredménye. Nem tekintve, hogy a kolosi akna 1740-ben víz alá került s az évi szükségletet a másik három akna alig tudta fedezni,³ Erdélyben a sókő termelési költsége $4\frac{1}{2}$, Máramarosban $3\frac{1}{2}$ krajcár volt.⁴ Máramarosban a huszas években átlagosan évi 98.580 métermázsát bányásztak, a 30—40-es években 160—168 s 1791-ben pedig 474.538 métermázsát.⁵

Az ország sótermelése hatalmas emelkedést mutat a XVIII. század első felében. 1700-ban még csak 386.713 sókő került eladásra mintegy 330.128 mázsa súlyban,⁶ 1720-ban a törmelék és sóvári sóval együtt 608.529 mázsát termeltek, az 1744-ben termelt 706.950 mázsa bányászott s főzött sóból 492.893 mázsát adtak el, míg a többi szállítás közben elpusztult vagy kivitelre került.⁷ Ennek az emelkedésnek okát a fogyasztás növekedésében kereshetjük. A bécsi kamarának tényleg sikerült a sóregálé jogát biztosítani s így az ország lakosai szükségletüket magyar sóval fedezték. Hogy azonban az eladott sóból mennyi jutott állattetésre, semmiféle adatunk sincs. Az állattetésre felhasznált só — az ország agrár jellegére való tekintettel — kétségtelenül jelentős volt. Így azután nem tudjuk megállapítani, hogy átlag mennyi sót fogyasztott az ország lakossága. 1720-ban, az ország népességét két és félmillióra becsülve, fejenként körülbelül 10 kg sót fogyasztottak.⁸ Franciaországban minden hetedik életévét betöltő lakos 7 kg só vásárlására volt kötelezve (ez volt az úgynevezett „sel de devoir“), azonban állattete-

¹ HKA. 15389. cs. 1744. évi összkimutatás.

² HKA. 15391. cs. Proth. Imputationum Feigenputzianarum 69. l.

³ U. ott 1741. májusában kelt irat.

⁴ U. ott 5. és 6. irat : 1721/22-ből kimutatások.

⁵ Preissig : i. m. 312. l.

⁶ HKA. 15389. cs. 1700. évi kimutatás.

⁷ U. ott 1721. ápr. 22-ről kelt irat és az 1744. évi összkimutatás.

⁸ Hóman—Szekfü : i. m. VI. k. 175. l.

tésre, besózásra külön kellett vásárolni, tehát valószínűleg nálunk kevesebb sót fogyasztottak.¹

A sóbányászat tekintetében az igazi technikai újítások csak a gőzerő behozatala után következnek be. Mindenesetre a sóvári sófőzés fejlesztése jelentős érdeme a bécsi udvarnak. A magyar sónak külföldi piacot törekedtek biztosítani Sziléziában s belföldön az idegen sót kiszorították. Ezek mind jelzik azt, hogy a bécsi udvar valóban komolyan vette feladatát akkor, amidőn az államháztartás egyensúlybáhozása érdekében a sóregálé jogát Magyarországon biztosítani kellett.

3. A sómonopólium igazgatása.

A sómonopólium hatalmas üzemét természetesen csak egységes középponti irányítással, nagy adminisztrációval tudták minden országban lebonyolítani. Kétségtelen, hogy ebben a tekintetben a bécsi — avagy középponti — és a bányáknál és sólerakóhelyeken levő igazgatást külön kell vizsgálnunk s megrajzolnunk azt az organizációt, amely ezt a három szervet egymással összekötötte.

Elsősorban hangsúlyoznunk kell, hogy a bécsi udvari kamara saját kezelésében tartotta a sóregálét s az egész organizációt. Bécsben nem követték a francia példát, amely mindent — sót, kereskedelmet, uradalmakat egyaránt — bérletbe adott s magának csak az ellenőrzés jogát tartotta fenn.²

Amikor a szatmári béke után az egész sóügy a bécsi udvari kamara kezelésébe jutott, ezzel azt fejezték ki, hogy a sóregále intézésébe az uralkodó a magyar rendeknek beleszólást nem enged. Csak így volt lehetséges, hogy Bécsből az egész sóügyet egységes szempontok szerint irányítsák.

A bécsi kamarai tanácsosok 1714-től kezdve együttes ülésre már csak nagyon ritkán ültek össze. III. Károly a kamarai tanácsosokat nyolc bizottságba osztotta be s mindegyik bizottságnak speciális ügyek intézése jutott feladatul. Külön bizottság volt a monarchia pénzügyei, hadi ügyei stb. intézésére s így külön bizottság feladata volt a monarchia sóügyeinek egységesen és megfelelő hozzáértéssel való intézése. Megállapíthatjuk, hogy ennek a bizottságnak egyetlen magyar tagja sem volt s így a magyar sóbányáknak meg-

¹ Taine, H.: A jelenkori Franciaország alakulása. (Ford. Toldy L.) Budapest, Akadémia 1881. I. k. 560. l. és Lavisse: i. m. Tom. VII. Part. I. 195. l.

² Lavisse: i. m. Tom. VIII. Part. I. 173. l.

felelő érdekképviselőjük ott sem volt.¹ A bizottság számára kiadott utasítás hangsúlyozza, hogy a tanácsosoknak mindent el kell követniök a királyi jogból származó jövedelmek fokozására.² A kamarai bizottságok 1717-ben történt átszervezése a sóügyek intézésében nem hozott változást. 1719-ben kifejezetten arra utasítják a tanácsosokat, hogy a magyar sóügyre különös gondot fordítsanak s általában a sóregálét kedvezőbb helyzetbe juttassák.³ Kétségtelenül a magyar sóbányák kedvezőtlen üzletmenete kényszerítette a Finanzconferenzet arra, hogy a birodalmi sóbizottság keretein belül megszervezen egy albizottságot, amelynek feladata a magyarországi sómonopólium eredményesebb igazgatása volt. E bizottság tagjai Dizent v. Felsenthal és Freiherr v. Zuana kamarai tanácsosok voltak.⁴ 1728-tól pedig a magyar sóügy a kamarában állandó referenset kapott.⁵ De mert ez nem magyar volt, a magyar sóregále az osztrák gondolkozásnak és gazdasági politikának teljeseen függvénye lett.

Az udvari kamarának közvetlen és állandó összekötetése volt az egyes magyar sóhivatalokkal. Csak egyes esetekben találunk adatot arra, hogy a magyar kamara is igénybeveszik, amikor megyei, városi szervezeteket, vagy a harmincadhivatalokat — amelyek ekkor is a magyar kamara alá voltak rendelve — kellett igénybevenni a sóregále megvédelmzésére s támogatására.⁶ Minden egyes hivatalnak hetenként kellett beszámoló jelentést küldenie Bécsbe s ezeken kívül a havi, negyed- s egészévi számadások egészítették ki a magyarországi sóügyről alkotott képet. Ezek a jelentések — amennyire a reánkmaradt adatok bizonyítják — a bányászott, elfuvarozott, átvett vagy eladott sóról adnak beszámólót, jelzik, hogy mennyi pénzt vettek be, mennyit

¹ Fellner, T.—Kretschmayr, H.: Die österreichische Zentralverwaltung. I. k. 125. l. A bizottság tagjai: (III. k. 66. l.) Starhemberg, Thavonath, Sauberskirchen, Dizent, Geisslinger, Stäckenfels, Landsteiner és Aigner.

² U. ott III. k. 108. l.

³ HKA. Hof. 14056. cs. 1719. máj. 2.

⁴ HKA. Finanzconferenz Proth. 1720. ápr. 4. 6. pont; Hung. 14853. cs. 1720. ápr. 20.

⁵ Fellner—Kretschmayr: i. m. III. k. 414. l.

⁶ Így történik, amikor a munkácsi és ungvári uradalmi tisztviselőket kell figyelmeztetni, mivel a máramarosi só becsempészését nem gátolták meg. OL. Ben. Res. 1718. okt. 25., Prothocolla sess. consilii 1718. 215. l. nov. 9-i ülés; Exp. Cam. 1718. nov. Adm. Scepusiensi 4., Ben. Res. 1722. aug. 1. Exp. Cam. 1722. aug. Adm. Scepusiensi 5. és 1722. szept. Aul. Cam. 23.

fordítottak a fuvardíjakra, mennyi kár esett szállítás közben.¹ A cél tehát az, hogy Bécsben pontosan lássák, pénzben és sóban mennyivel rendelkeznek a sóhivatalok s a fogyasztás nagyságáról is állandó tudomással bírjanak.

Bécsben a sójövendelmeket a birodalmi jövendelmekkel együttesen kezelték. A számadásokat elküldötték az udvari könyvelőségnek, amely azután szükség esetén a vitás számadásokról szakvéleményt adott.² Az 1715. év január 1-én működését megkezdő Universal Bancalität is szerepet kapott a sóregáléban. A Bancalität az állami bank és a legfőbb állami számvevőszék szerepét töltötte be s minden kamarai tisztviselő, akinek kezén pénzösszegek futottak át, egyszersmind a Bancalität felügyelete alatt állott. Ezért kellett minden esztendőben a sóhivatalnokoknak megfizetniök a Bancalitätnek járó illetéket, az úgynevezett legitimationsarrhát, amely a fizetés nagysága szerint általában három és kettőszáz forint között ingadozott.³ A Bancalitätnek tehát a sóhivatalok számadásait is felül kellett vizsgálnia s a befolyó pénzösszegeket is az ő pénztárába fizették be.⁴ A legnagyobb nehézség az volt, hogy a szükséges kiadásoknál mindenkor ki kellett kérni a Bancalität beleegyezését is, ami hosszadalmas eljárás volt s az érdekelt hivatalok a pénzt csak nagy késedelemmel kapták kézhez. Új tisztviselők kinevezésénél, minden kisebb kiadást is okozó rendelkezésnél az iratokat a Bancalitätnek is megküldötték.⁵ A középponti irányításon felül tehát a Bancalität mintegy ellenőrző szerepet töltött be, éberem őrködve az államháztartás biztonságán.

Az ország sok sóhivatalát és azok ügyeit a távolból csak megfelelő hozzáértéssel lehetett intézni. Ezért már korábban meghonosították, hogy a meghatározott sóhivatalokból beérkező iratokat egy-egy kamarai titkár intézte, aki azután pontosan ismerte a sóhivatal működését s annak irányításá-

¹ ZP. 23. d. Instructio 57. p. Azután : HKA. Hung. 14825. cs. 1717. jan. 10., 14837. cs. 1718. jún. 11., 14858. cs. 1720. szept. 14.

² Így történik a Paumgartner elleni vizsgálatnál : HKA. Hung. 14828. cs. 1717. aug. 9., azután a késedelmes sóhivatalnokok összeállításánál : OL. Ben. Res. 1720. nov. 21.

³ Mensi, F. : Die Finanzen Österreichs 1701—1740. Wien, 1890. 438. l., azután Fellner—Kretschmayr : i. m. I. k. 145. l. az arrha befizetésére : HKA. BMW. 15309. cs. 1716. máj. 11. Az évenkénti fizetésről : OL. Ben. Res. 1717. aug. 1.

⁴ OL. Ben. Res. 1715. máj. 27.

⁵ Az iratok hátlapján a „Videat Hofbuchhalterei“ mellett olvashatjuk a „Videat Bancalität“ jelzést is.

ban megfelelő áttekintéssel rendelkezett.¹ Az egyes sóhivatalok egymás között nem érintkeztek. Ha bárhol szükség volt sóra, a szükséges mennyiséget Bécsből kérték s Bécsből intézkedtek, hogy mikor s mennyi sót indítsanak a bányákból a sólerakóhelyekre. A kamara értesíti a lerakóhelyet arról, hogy a sóbányából mennyi sót fognak számára küldeni. Végeredményképen tehát Bécsben összpontosul minden.² Az egyes sóhivatalok önállótlanására kívánunk a következőkben néhány példával rávilágítani. Erdélyben 1719-ben nagy pestis pusztított s így megtiltották, hogy a sókereskedők Erdélybe menjenek vásárolni s ezek Somló helyett Újlakra mentek. Újlaknak nagyobb sómennyiségre volt szüksége s bár igen közel feküdt a máramarosi sóbányákhoz, a szükségletet Bécsből kérik.³ Amikor 1717-ben a tatár betörés megszüntette Máramaros lakosságát s a sóbányák védelmére kirendelt katonai őrséget⁴ Huszt várába berendelték, a sóaknánál alkalmazott hajdúknak kellett volna a katonák szerekörét átvenni. A máramarosi prefektus még ezt sem merte önállóan elrendelni, hanem Bécsből kért erre engedélyt.⁵

A sótisztviselők megszokták, hogy mindent a Bécsből kapott utasítások szerint tegyenek. A levelezésnek tehát nagy jelentősége volt s azt gyorsan kellett lebonyolítani. Máramarosból a levelek 3—8 hét alatt jutottak Bécsbe az időjárás változásainak megfelelően.

¹ Az egyes aktákon levő aláíráson kívül HKA. Hung. 14825. cs. 1717. jan. 30., amikor a 19 sóhivatal részére hét tisztviselőt jelölnek ki.

² Érdekes, hogy a tiszaujlaki pénztárnok Bécsből kér felvilágosítást, hogy 1717. őszén miért nem szállítottak sót Máramarosból. (HKA. Hung. 14828. cs. 1717. aug. 9-i iratok között.) A Bécsből származó utasításokat nagy számuk miatt nem idézhetjük.

³ Erdélyi pestisre OL. Exp. Cam. 1719. júl. Aul. Cam. 16. és Prothocolla sess. consilii 1719. 319. l. júl. 24-i ülés. Az ujlaki pénztárnok kérése HKA. Hof. 14059. cs. 1719. szept. 27. Az 1740. évi nagy pestisnél hasonlóképpen történt a szállítmányok feltartóztatása. HKA. Hung. 1740. márc. 25.

⁴ A sólerakóhelyeken levő katonai őrségről l. Somlót, ahol három rajvezető és nyolc közember teljesített szolgálatot. (HKA. Hof. 14066. cs. 1720. júl. 1. és Sieb. 15841. cs. 1720. aug. 21.) Szigeten Husztról kiküldött katonai őrség volt, azonban Kukländer főhadnagy, huszti parancsnok a máramarosi sótisztviselőkkel nagyon rossz viszonyban volt. (HKA. Hung. 14836. cs. 1718. máj. 18.) A hajdúk katonai szolgálatát Neffzer praefektus április 20-án kérte (HKA. 14836. cs. 1718. máj. 18.) s csak két hónap múlva jelenti, hogy a kamarai engedélyt megkapta. (HKA. Hung. 14838. cs. 1718. júl. 6.)

⁵ A tatár betörésre : Szekfű Gy. : A száműzött Rákóczi. Budapest, 1913. 87. l. A máramarosi ijedelemre HKA. Hung. 14829 cs. 1717. szept. 2.

Az időről-időre Bécsből kiküldött kamarai biztosok különböző reformokat indítottak meg a kiadott utasítások végtelen soraival. Ezek a biztosok vizsgálják meg a helyszínen a tisztviselők működését s a helyi viszonyoknak megfelelő újításokat kezdeményeztek. A legfontosabbak: a máramarosi aknák átvételével megbízott Kleinburg-féle bizottság 1702-ben, azután Neffzer Wolfgang Konrád rózsahegy adminisztrátor 1712 és 1716. évi máramarosi látogatása s végül a magyar sóügyek legfőbb intézőjének, Zuananak 1725. évi magyarországi körutazása.¹ Ezekon kívül a kisebb vizsgálóbiztosok egész sorát találjuk, hiszen, ha valami baj volt az aknáknál, visszaélés a lerakóhelyeken, azonnal szakértőket küldenek ki.²

Máramarosban az 1716. évi vizsgálat nagy változást hozott, amennyiben Paumgartner praefektust állásától felfüggesztették. A kamarai vizsgálat bebizonyította, hogy hűtlenül kezelte a reábízott értéket s bányászati és szállítási tekintetben alaposan megkárosította a kincstárt.³ Paumgartner Bécsbe ment, ahol megkezdte vádaskodását Neffzer Márton, az új praefektus és az általa behozott intézkedések ellen. Neffzer W. Konrád ugyanis saját öccsét ültette a praefektusi hivatalba s a többi tisztségekre is bizalmi embereit nevezte ki, s amikor az egész államháztartásban a végletekig menő takarékosági intézkedések érvényesültek, ő a fizetéseket felemelte, sőt új állásokat is szervezett.⁴

¹ Kleinburg-féle bizottságra: Preissig: i. m. 312. l. Neffzerre HKA. BMW. 15308. cs. 1715. máj. 8. és 15389. cs. 1716. jan. 16-án kelt irat.

² HKA. Hung. 14848. cs. 1719. aug. 11. Amikor az egyik máramarosi aknát víz öntötte el, Nagybányáról kérnek segítséget, majd Szomolnokról Perger személyében szakértőt küldenek ki: OL. Ben. Res. 1719. aug. 9. és okt. 18. Exp. Cam. 1719. aug. Adm. Scepusiensis 11. — Alkalmoszerű vizsgálat Prezner erdélyi sópraefektusé, aki 1718-ban Bécsből való hazatértében keresi fel Máramarost: HKA. Hung. 14846. cs. 1719. ápr. 2.

³ HKA. Hung. 14830. cs. 1717. okt. 26 és 14832. cs. 1717. dec. 13. A kamarai vizsgálatról és annak eredményéről: HKA. Hung. 14831. cs. 1717. nov. 22, 14838. cs. 1718. júl. 9. és Hof. 14048. cs. 1718. aug. 1. Hung. 14848. cs. 1719. júl. 4. és 14849. cs. 1719. szept. 16.

⁴ A protekciós rendszert bizonyítja, hogy a bányaiüzemnél fontos magulatori állásra Popilt nevezte ki, aki a bányavárosokban mint „gelehrter Musique“ szerepelt. (HKA. Hung. 14854. cs. 1720. máj. 15.) Külön jogügyi igazgatói állást szervezett, noha Schuszbek, a bocskói uradalom udvarbírája az alattvalók nyelvét, a ruthént beszélte, a jobbágyok peres ügyeiben másként nem lehetett ítélkezni. (HKA. Hung. 14828. cs. 1717. aug. 9.) A tisztviselők összfizetését 4325 forintról 6799 forintra emelte. (HKA. Hung. 14846. cs. 1719. ápr. 4.)

Paumgartner ellenőre Máramarosban Edlbeck Rudolf volt, aki ellen Máramarosban Hüppman mérlegmester kezdte az áskálódást,¹ aminek eredménye Edlbeck felfüggesztése volt, ő azonban hivatalát 1718-ban visszanyerte, sőt a máramarosi sóaknát 1722-től 1725-ig teljesen önállóan vezette.² A Neffzer Márton és Edlbeck közötti kölcsönös gyűlölet 1718—1722 között a legáldatlanabb viszonyokat teremtette Máramarosban. A kölcsönös vádak alátámasztására a máramarosi jobbágyok soraiból küldöttséget menesztettek Bécsbe.³ Maga Edlbeck is hangsúlyozta egyik jelentésében, hogy ilyen körülmények között eredményes gazdálkodásról szó sem lehetett.⁴ Ezért volt jelentős Zuának 1725. évi látogatása. Az uralkodó utasítása őt előbb Wieliczkába küldötte, hogy az ott látott módszert meghonosíthassa Magyarországon s lelkére kötötte, hogy kövessen el mindent a magyar sójövedelem emelésére s a máramarosi viszályoknak vessen véget.⁵ Zuana igen lelkiismeretesen végezte a reábízott feladatot, amiről reánkmaradt utazási naplói — „diariumai“ — tesznek tanúságot. Zuana meglátogatta a Felvidék bányáit, megfordult Sóvárrott is, ahol Feigenputz György prefektus ellen indított szigorú vizsgálatot.⁶ Máramarosban Edlbeck Rudolfot felfüggesztette állásától, a tisztségekre megbízható embereket nevezett ki s így biztosította a nyugodt fejlődés lehetőségét.⁷ Az ő

¹ Hüppmannak épenséggel nem volt joga a vádaskodásra, mivel megállapították róla, hogy a pénzkezelés tekintetében megbízhatatlan. (HKA. Hung. 14830. cs. 1717. okt. 26.) Edlbeck ellen emelt vádjaira: HKA. Hung. 14824. cs. 1716. dec. 28., 14826. cs. 1717. márc. 13., 14837. cs. 1718. jún. 8. Hüppman ellen is indult fegyelmi eljárás s az eredmény Tokajra való áthelyezése volt. (HKA. Hung. 14859. cs. 1720. okt. 25.)

² HKA. 15390. cs. Neffzer Márton 1721. május 20-án távozott el Bécsbe s utóda csak 1722 szeptember—november havában töltötte be tisztségét.

³ HKA. 15390. cs. Neffzer 98 vádpontot emelt Edlbeck ellen, ez pedig 53-t Neffzer ellen. A máramarosi sótisztviselők is Neffzer ellen vádaskodnak: HKA. Hung. 14858. cs. 1720. szept. 11. A Bécsbe indított küldöttség ellen ott kifogást emeltek: HKA. Hung. 14859. cs. 1720. okt. 14. Hangsúlyozzák Bécsben, hogy a napi jelentések is mindig csak vádaskodásokkal vannak tele.

⁴ HKA. Hung. 14855. cs. 1720. jún. 8.

⁵ HKA. Hung. 14904. cs. 1724. aug. 10.

⁶ A Zuana-féle diariumok HKA. Bibl. 480—483. sz. a. vannak. — Feigenputz 92 héten keresztül volt bebörtönözve, azonban kiderült ártatlansága s lefoglalt jószágain kívül 12.000 forint kárpótlást kapott 1732-ben s továbbra is élvezte a megérdemelt évi 500 frt kegydíját. (HKA. 15391. cs.)

⁷ A praefektusi tisztre Haydert, majd Mitrowskyt nevezte ki s ellenőr a rózsahegyvi mérlegmester, Meyr Kilián Ferenc lett.

máramarosi ellenőrző körútja mintegy 24.000 forint évi megtakarítást jelentett a kincstárnak. Ő helyezte át Szigetről Rónaszékre a máramarosi központi hivatalt s ő rendezte be a bocskói sólerakóhelyet.¹ A központi tisztviselők személyese megjelenésének az is eredménye volt, hogy visszatérve, tapasztalataikat most már értékesíthették a gyakorlatban, későbbi intézkedéseiknél.

A sóbányáknál, Máramarosban, Erdélyben és Sóvárott praefektusok voltak a vezetők. Mellettük volt a pénztárnok, aki a sólerakóhelyeken vezető hivatalnok, 1715-ben pedig minden pénzzel foglalkozó tisztviselő mellé megszervezik az ellenőri állást.² A sóbányáknál és lerakóhelyeken egyaránt volt még mérlegmesteri hivatal. Az állásbetöltésnek különböző formái voltak. A gyakorlatban a megüresedett állásokra pályáztak s a kamara által tett hármás jelölés alapján történt a kinevezés.³ Legtöbbszörre azonban a rangsorban következő tisztviselőt nevezik ki. Az ellenőri hivatal után a sóaknáknál a bányairnoki következett, utána a szállító-tiszté s végül a mérlegszolgáé. A mérlegmesteri hivatal a szállító-tiszté előtt állott. Ilyen „előléptetési“ rendszer érvényesült 1728-ban és 1732-ben.⁴ Az állásbetöltésnek egy másik formája az áthelyezés volt.⁵

Az előadottakból nyilván következik, hogy a tisztviselők közvetlenül a kamarától függtek s megbízhatóságuk Bécs szemszögéből volt mérlegelhető. Ha végigtekintünk a tisztviselők névsorán, azt találjuk, hogy magyar emberrel alig, vagy semmiképen sem találkozunk. Az aktákban előforduló fontosabb tisztviselői állások mind németek kezén voltak.⁶ Ezek a tisztviselők többszörre a hadi élelmezési hivatalnál

¹ Erről a megtakarításról maga emlékezik meg 25. diariumában (HKA. Bibl. 480. sz.). A bocskói lerakóhely mellett az aknáknál levő lovak számát 44-ről 14-re csökkentette s a tórmelék só belföldi szállítását is ő vezette be.

² Fellner—Kretschmayr: i. m. I. 117. l. és III. 175. l.

³ OL. Ben. Res. 1715. júl. 8.

⁴ HKA. Hung. 14.948. cs. 1729. febr. 20. Adolphi Péter pénztárnok halálával az állást Stürböck ellenőrrel töltik be, ezét pedig Pruckmayer bányairnokkal. A bányairnok Maydhardt József szállító tiszt lesz, szállító tiszt pedig Weydere Ignác mérlegszolga. 1732-re: HKA. Hung. 14.990. cs. 1732. szept. 15.

⁵ HKA. Hung. 14.859. cs. 1720. okt. 27. Hüppmant Tokajra helyezik s helyét Urbaniczky Zacharias nagybányai mérlegmesterrel töltik be. Hasonlóan HKA. Hof. 14.025. cs. 1716. febr. 28. Besdiczky Ignácot Rózsahegyéről Szolnokra helyezik.

⁶ HKA. Hung. 14.821. cs. 1716. ápr. 6. Máramarosban csak a két sószámadó magyar.

teljesített szolgálat után kerültek a magyar sóhivatalokba. Valahogy találóan jellemzi Edlbeck saját helyzetét akkor, amikor a kamara által megállapított óvadékot magasnak találja. Azt írja, hogy néki nincs annyi pénze s távol, idegenben, veszélyek között megbízható barátira különösen szüksége van s azt pénzkölcsönzéssel nem bánthatja meg.¹ Ezek a tisztviselők idegenek maradtak a magyar földtől. A magyar föld terméke adott nekik kenyeret, de azért akkor, amidőn Edlbecknek tetteiért felelnie kellett, tiltakozott az ellen, hogy a magyar törvényeknek megfelelően latinul folytassák le ellene az eljárást,² noha a sőtisztviselők jogi szempontból a magyar törvények alá tartoztak és adózniuk is a magyar államnak kellett.³ Edlbeck úgy érzi, hogy mint német ember nem tartozik magyar bíróság elé. A fajhoz való ragaszkodás gondolatát mutatja panaszja. Amikor később egy katolikus templom építését kéri a kamarától a máramarosi sőtisztviselők, ismét csak kitűnik, hogy mindannyian németek.⁴

A sőtisztviselőknek egyébként felelősségteljes állásukhoz mérten régtől fogva óvadékot kellett letenniük, azonban ez a szokás a háborús időkben feledésbe mehetett, mivel az Universal Banacalitát felállításakor meglehetősen nagy részük-től követelik az óvadék letételét.⁵

A magyar sóhivataloknál alkalmazott tisztviselők fizetése hatalmas kiadást jelentett az államháztartásnak. A természetbeni járandóságokon (só, fa, sokhelyütt gabonanemű is) kívül 1716-ban 18 magyar sóhivatal személyzete 41.535 forintot kapott.⁶ A költség azonban a következő időszakban alig emelkedett, mivel 1744-ben 33 sóhivatal személyzete 59.031 frt. fizetést húzott.⁷ A rendes tisztviselők száma különben ebben az időben nem érte el a másfélszáz főt. Csak az összehasonlítás kedvéért említjük meg, hogy ugyanakkor Franciaországban 229 sóhivatal működött mintegy 2500 tisztviselővel.⁸ Magyarországon még 1792-ben is csak

¹ HKA. Hung. 14.847. cs. 1719. jún. 24.

² HKA. Bibl. 648. sz. 18. irat.

³ CJ. 1715. 13. t.-c. és 1723. 64. t.-c.

⁴ HKA. Hung. 15.005. cs. 1734. máj. 22. Egyedül az egyik hajdu: Kiss Péter négytagú családjával magyar. A többi 23 tisztviselő 88 családtagjával idegen.

⁵ HKA. Hung. 14.842. cs. 1718. nov. 25. Az összes magyar sőtisztviselők óvadékát 70.000 forintról 158.000 forintra emelték. Neffzernek és Edlbecknek akkor még befizetett óvadéka nem is volt.

⁶ HKA. Hung. 14.821. cs. 1716. ápr. 6.

⁷ HKA. 15.389. cs. 1744. évi összkimutatás.

⁸ Lavisse: i. m. Tom. VII. Part. I. 195. l.

90 sóhivatal volt 249 tisztviselővel.¹ A kamara gondoskodott a tisztviselők lakásáról is s ezek karbantartása jelentős összeget igényelt.

Az egyes tisztviselőknek meghatározott munkakörük volt. A számadásokat Bécsben csak akkor fogadták el, ha a praefektus és pénztárnok, illetőleg a pénztárnok és az ellenőr aláírták. Több ízben előfordult, hogy az egyik aláírás hiánya miatt a számadást visszaküldötték. A három tisztviselő ugyanis együttesen volt felelős mindazért, ami a bányánál vagy a lerakóhelyen történt, s a szállítmányokért is ők feleltek.² A máramarosi szállító tisztek száma négy volt, nekik kellett a szállítmányokat kísériük. Egyszerre több tutajt indítottak el a Tiszán s az első és utolsó tutajon kellett egy-egy szállító tisztnak utaznia.³

A sóaknánál ezenkívül kisebbrangú tisztviselők és munkavezetők voltak. A tisztviselőknek állandó, megállapított fizetésük volt; ilyen a bányairnok és a magulator: feladatuk a sóköveknek a bányából való felhozatala, illetőleg az egész üzemnek számontartása volt. A mérlegmester és mérlegszolga a só mérlegelésével voltak megbízva. Rendes fizetésük volt a gyalogos- és lovashajdúknak és a tutajörnek. Ezek a bányák és lerakóhelyek közbiztonsági szolgálatát látták el. Igen fontos a lovashajdúk feladata: a csempészes meggátlása s az elkobzott só (ügynevezett contraband só) be kellett szolgáltatniuk.⁴ Szerepük emlékeztet a francia sóőrökre, akik egészen katonaságyszerűen voltak megszervezve — mintegy 18.000 ember az egész országban — s a legnagyobb kegyetlenséggel vadásztak a sócsempészekre s azokkal formális ütközeteket is vívtak. Nálunk a csempészek

¹ Az 1792-i sematismus („Novum Calendarium ad annum . . . MDCCXCII“) adatai alapján.

² A számadásokról: HKA. Hung. 14.855. cs. 1720. máj. 13. és 14.859. cs. 1720. okt. 3. A praefektusnak a sószállító tutajok elindításakor ott kellett lennie s ellenőriznie, hogy szalmával le vannak-e fedve? Az időjárásnak megfelelően kellett a szállítmányokat elindítani. HKA. Hung. 14.844. cs. 1719. jan. 21., 14.848. cs. 1719. aug. 25. és 14.985. cs. 1732. ápr. 16.

³ ZP. 23. diarium. Instructio 242. és 133. pont.

⁴ A lovashajdúk katonai segítséget is igénybevehettek: OL. Ben. Res. 1718. dec. 15. és Exp. Cam. 1718. dec. Adm. Scepusiensi 11. Elkobzási joguk nyilvánvaló volt. Ellenőrző szerepükre legjobban rávilágít OL. Ben. Res. 1712. máj. 30. Fassikos Ferenc, Savoyai Eugen tisztviselője Szegedről 600 sókövet szállított s hercegi birtokon, Ráckeve 190 darabot eladott. Székesfehérvárott a többi 410 darabot elkobozták tőle, mivel azt hitték, hogy a ráckevei eladás jogtalanul történt.

nem mertek fegyveresen fellépni, s fegyveres harcokra nem került sor.¹

A bányákban munkavezetői rangban volt a kapitány, azután a bíró, akinek az esetleg előforduló kisebb ügyekben kellett ítélnie, továbbá a vágók és metszők, végül a gépe-lyesek, akiknek a sót a napvilágra kellett hozniok. Ezek általában a végzett munka arányában kaptak fizetést, a bíró csak a munkásoktól kapott bizonyos illetéket, vagy részesedést.² A munkások, mint említettük, a kibányászott sókövekért kaptak fizetést. A bányákban előforduló kisebb és rendkívüli munkáért már II. Ulászló korában is külön fizettek.³ Egy-egy létra felerősítéséért, keresztfa beillesztéséért, kötélkötésért mindig külön kaptak munkadíjat.⁴

A sóaknáknál csak kedvezményes áru sót adtak el s így azok készpénzzel nem igen rendelkeztek. A sóeladás a lerakóhelyeken történt, ahonnan a pénz a Bancalitát vagy az általa megjelölt más hivatal pénztárába folyt be. A sóaknáknál szükséges kiadásokra, az itt fizetendő fuvardíjakra Bécsből kellett pénzt kérni. Míg Erdélyben a gubernuim mindig adhatott pénzt az aknáknak, Máramarosban pénzügyek tekintetében nagyon kedvezőtlen volt a helyzet, mert Bécsből nehezen küldöttek pénzt. A máramarosi tisztviselők pénz nélkül még az elrendelt szállítmányokat sem tudták elindítani.⁵ Magyarország szélsőséges időjárása a tiszai hajózást, tehát a sószállításokra alkalmas időt, nagyon rövidre korlátozta s nagyon jól kellett volna felhasználni az alkalmas időszakot.⁶ Hillarini Lipót pesti sóellenőr 1714-ben már rámutatott a pénzhiányból származó károokra.⁷ A Máramarosból érkező jelentések tele vannak pénzkéréssel, Bécsben

¹ Lavisse : i. m. Tom. VIII. Part. I. 174. l.

² ZP. 24. diarium. (HKA. Bibl. 481.) szerint az 1725-ben bányászott 198.239 sóköért 7078 frt, másfél krajcárt fizettek. Instructio 52. pont szerint a bíró és kapitány havonta 16 s fél font sót kapott, azonfelül minden újabb vágás megnyitásakor ugyanannyit.

³ Wenzel : i. m. 430. l.

⁴ ZP. Létra behelyezése 40, keresztfa 12, szállító kötél össze-kötése 2, minden száz sókönek kiszállítása után 3 krajcárt fizettek s. i. t.

⁵ HKA. Hung. 14.825. cs. 1717. febr. 28., 14.839. cs. 1718. aug. 26., 14.861. cs. 1720. dec. 14.

⁶ A szállításokat az időjárás szabályozta. HKA. Hung. 14.848. cs. 1719. aug. 1. szerint bár Tokajban nincs hely az újabb sószállít-mányokra, továbbra is használják ki a kedvező időjárást, legfeljebb Szolnokig kell majd leusztatni a tutajokat.

⁷ HKA. Hung. 14.859. cs. 1720. okt. 31. Hillarini 1714. jan. 31-én írta előterjesztését.

pedig mindig alkudni próbálnak s a kért összegnek sokszor csak felét utalják ki, azt is késlekedve. Így azután sohasem állott megfelelő pénzüsszeg a tisztviselők rendelkezésére s a kamara kénytelen megengedni, hogy az uradalmi és tisztviselő arhákból befolyó jövedelmekhez nyúljanak,¹ pedig ezeket, főként az utóbbit, elkülönítve tartoztak kezelni.²

A legkisebb feleslegesnek látszó kiadás ellen fellépnek Bécsben³ s azt hiszik, hogy az aknáknál akkor fognak eredményesen gazdálkodni, ha ott minél kevesebb pénzt költenek. Az állandó (tisztviselői) kiadásokon kívül az aknáknál a pénz a só kibányászására és elszállítására kellett. A kamara érdeke lett volna, hogy a bányászat és szállítás minél fokozottabban történjék, tehát végeredményképen ilyen célra a pénzkidáért nem lett volna szabad sajnálnia. Amikor Bécsben Paumgartner és Neffzer praefektusi működését összehasonlítják, Paumgartner érdemének tekintik, hogy néki 1712—16 között évenként átlag csak 28.703 forintra volt szüksége, míg Neffzernek a következő öt esztendőben évi 32.000 forintra.⁴ Érdekes volna megállapítani hosszabb időn keresztül a sóbányászatra fordított összegeket, azonban a számadások nem állanak rendelkezésünkre. Az udvari könyvelőség levéltára az idők folyamán megsemmisült a gazdaságtörténelem mérhetetlen veszteségére. Csak az itt-ott, perekben, jelentések szövegében felbukkanó adatokat használhatjuk fel, de összefoglaló számadásaink nincsenek.

A modern gazdaságtörténet azt a felfogást hangoztatja, hogy a bányüzemek bizonyos állandóságot, egyenletes biztosságot igényelnek, amelyet csupán az államhatalom tud megadni s ebben áll az állami bányüzemek működése.⁵ A sóbányüzemekre ugyanezt állapíthatjuk meg. Ha a Bancalitat rövidlátó takarékosági politikája a kamara kezét nem kötötte volna meg, csakugyan azt mondhatnók, hogy a magyar sóbányüzemek működését egyenletesen biztositották s ezáltal az ország sószükségletét mindenkor fedezni tudták.

¹ A pénzkérő iratok felsorolása lehetetlen. A pénzhiány régebben is megvolt, hiszen HKA. Anh. 24 Bd. 1704. szept. 21-i irat szerint a fuvardíjat a lerakóhelyen levő sóval egyenlítették ki.

² HKA. Hung. 14.842. cs. 1718. nov. 8.

³ HKA. Hung. 14.861. cs. 1720. dec. 30. Neffzer tutajfa és fuvardíj fejében 187 frtot fizetett ki a jobbágyoknak. Edlbeck feljelentésére, hogy ezt robotmunkaként kellett volna behajtani, a pénzt Neffzerrel visszafizettetik.

⁴ HKA. Hung. 14.846. cs. 1719. ápr. 4.

⁵ Sombart: i. m. II. k. 177. l.

4. Sólerakóhelyek és sószállítás.

A sóeladás az ország különböző részein levő lerakóhelyeken történt. Az ilyen lerakóhely voltaképpen sóraktár volt, amelyben megfelelő készletet halmoztak fel. A központi irányítás feladata volt, hogy a lerakóhelyek felállításáról gondoskodják s azok üzletmenetét figyelje s megállapítsa, érdemes-e fenntartásuk.¹ A sólerakóhelyek kijelölésének jogát a rendek már 1548-ban az uralkodóra ruházták.² Országos intézkedést lerakóhely létesítésére 1741-ig nem találunk; akkor az országgyűlés a Vág mellett, Nyitra-megyében sóraktár felállítását kéri.³ III. Károly korában egyébként a lerakóhelyek egész sorát létesítették. Ebben az időben szervezik meg a debreceni sólerakóhelyet,⁴ amelyet a Tiszával csatornával akarnak összekötni. Amikor a debreceni sóraktár leégett, a városnak kellett újjáépítéséről gondoskodnia.⁵ Kassán is létesítenek egy lerakóhelyet, ez azonban a kassai kereskedők érdekeit sértette, mivel eddig Tokajból ők látták el a város szükségletét s ezért tiltakoznak ellene.⁶ A lengyel só becsempészésének meggátolására létesült a munkácsi, ungvári, bártfai, homonnai és tárkányi lerakóhely⁷ Haan erdélyi sópraefektus 1713-ban szállított először Nagybányára sőt s létesített itt lerakóhelyet az erdélyi só számára.⁸

A sólerakóhelyek általában az erdélyi és máramarosi sóbányákból fedezték szükségleteiket. A sóvári sót az ország északi vidékein árusították, azonban itt is lehetett sóköveket vásárolni, tehát az ezirányú szükséglet az ország összes

¹ HKA. Sieb. 15.481. cs. 1720. szept. 18. Br. Saltzer nagyvárad generális Somló, Nagybánya és Bánffyhunrad lerakóhelyeinek megszüntetését ajánlja, mivel ezeken két esztendeje nem adtak el sőt.

² CJ. 1548. 29. t.-c. „Videtur etiam ordinibus et statibus regni et ut sua Majestas in bonis quorumcumque dominorum vel nobilium loca ad deponendos sales, seu camerae filiales sibi possit eligere, prout commodius indebitur.“

³ CJ. 1741. 34. t.-c.

⁴ OL. Ben. Res. 1726. ápr. 12. és Exp. Cam. 1726. ápr. Adm. Scepusiensis 7.

⁵ OL. Exp. Cam. 1727. jún. Adm. Scepusiensis 1.

⁶ OL. Ben. Res. 1727. szept. 16.

⁷ A lerakóhelyek felállítását a szepesi kamara ajánlotta. OL. Exp. Cam. 1722. jan. Aul. Cam. 7. A királyi rendelet: Ben. Res. 1722. márc. 11.

⁸ OL. Proth. sess. consilii 1713. 855. l. nov. 23-i ülés; Exp. Cam. 1713. december Adm. Scepusiensis 4.

lerakóhelyein fennállott. Máramarosból és Erdélyből különböző útvonalakon keresztül látták el a sóraktárakat.

A máramarosi só természetes útvonala a Tisza volt. Vittek ugyan sót szárazföldön is, de ez sokkal költségesebb volt.¹ Erdélyből azonban a szárazföldi és vízi út egyaránt használatos volt. A vízi út a Maros Gyulafehérvártól Szegedig, s tovább a Tiszán, Dunán Belgrádig és Eszékig. A szárazföldi út az erdélyi sóaknáktól Somlón keresztül vezetett Pest felé. Ennek az útvonalnak fontosabb állomásai a következők voltak: Déda, Margita, Székelyhíd, Léta, Pályi, Sáránd, Szoboszló, Nádudvar, Madaras, Fegyvernek, Szentmiklós, Szolnok, Abony, Monor és Üllő.² Pestre egyébként Szegedről is szállítottak sót. Pest és Szeged az ország két legjelentősebb sólerakóhelye, ahonnan a sólerakóhelyek egész sorát látták el. Szegedről, mint említettük, Eszékig vízi úton szállítottak, sót Eszéktől a Dunán felfelé Bácsig is. Eszékről szállítottak Pécsre és Kanizsára. Szegedről szárazföldi út vezetett Baján át Pécsre, Bácsról pedig Kanizsára.

Az erdélyi sóaknákból kiinduló útvonalak a következők voltak : Désről Nagybányára, Tordáról Élesdre, Gyulafehérvárról Halmágyra, Vízaknáról Lippára. Temesvár ellátása Lippáról történt. Pestről pedig a Dunán szállították a sót Komáromba, Győrbe és Pozsonyba.

A Felvidéken a legfontosabb szállítási vonal Tokajból indult ki : Sóvár, Késmárk, Rózsahegy, Turdossin, Zsolna szükségletét innen fedezték. Újlakról szállítottak Munkácsra s Tárkányból (szintén a Tisza mellett) Homonnára, Ungvárra és Bártfára.³ A rendes sóraktárakon kívül fiókok is voltak, miként Pest mellett Vác és Székesfehérvár ; Szeged mellett Arad, de ezek működéséről, elszámolásáról nincsen adatunk.⁴

¹ A Sziget—Tokaj szárazföldi út mázsánként 27, a vízi 12 krajcárba került.

² HKA. Anh. 24. Bd. 1703. aug. 6. — HKA. Sieb. 15.481. cs. 1720. aug. 28. : amikor Pestet máramarosi sóval látják el, gazdaságosabbnak látszott ezen az útvonalon a sószállítások teljes beszüntetése.

³ HKA. 15389. cs. 1550-i kimutatás : Tokajról az egyik út Kassa, Eperjes, Lócse, Szentmiklós, Rózsahegy érintésével vezetett Zsolnára, a másik Szikszó, Szentpéter, Rimaszombat, Zólyom, Besztercebánya, Szentmárton érintésével. U. o. 1737. ápr. 8-i irat szerint a Sziget—Újlak—Sóvár útvonal a Sziget—Ungvár—Sóvár útvonalnál rövidebb volt, mivel Zemplén-megyében nincsenek hidak s nagy kerülőket kell tenni. Az útvonalra u. ott 5. irat.

⁴ A fiók-lerakóhelyeken a só ára ugyanannyi volt, mint a legközelebbi sólerakóhelyen. Az ország sólerakóhelyeinek névsora a HKA. 15.389. cs. 5. és 6. irata szerinti sorrendben : Sziget, Újlak, Munkács, Tárkány, Ungvár, Tokaj, Sóvár, Homonna, Bártfa, Kés-

A sószállítás a sóbányák és a sólerakóhelyek között a kincstár költségére történt. Ha nemcsak kincstári jobbágyok, hanem más fuvarosok is szállítottak, ezeknek meghatározott fuvardíjat fizettek.¹ A sókereskedelem maga szabad volt annyiban, miként Franciaországban és Morvaországban, a lerakóhelyen vásárolt sót bárki továbbvihette és eladhatta.² A nemeseknek joguk volt arra, hogy jobbágyaiknak a sót maguk vásárolhassák s ezért ezeknek a legközelebbi sólerakóhely eladási árán felül a hegyvidéken három, az alföldön két krajcár felárat számíthattak fel.³ Nagyon gyakran megtörtént azonban az, hogy a nemesek, városok és vármegyék egyszerűen bérbeadták a sóeladás jogát s ezek a bérlők lehetetlenül zsarolták a szegény népet. A kamara természetesen tiltakozik a visszaélések ellen s az ilyen monopóliumot gyakorló földesurak ellen erélyesen kívánt fellépni.⁴ Mindenkinek meg kellett adni a lehetőséget arra, hogy közellevő lerakóhelyen jutányosan jusson az annyira fontos közszükségleti cikkhez. A sóregáléval való merész visszaélés legjobban

márk, Rózsahegy, Turdossin, Zsolna, Somló, Szolnok, Pest, Komárom, Győr, Pozsony, Nagybánya, Élesd, Halmágy, Arad, Szeged, Eszék, Pécs, Kanizsa, Pétervárad, Bród, Belgrád, Szabács, Kovacs, Gradisa, Lippa, Temesvár, Krajova, Bristol, Orsova. Ez az összeállítás 1721-ből származik, az 1744-i összeállításban Arad már nem szerepel külön.

¹ HKA. 15.389. cs. 5. irat : Kimutatás a sóárakról és nyereségről 1721-ben. Az egyes fuvardíjak a következők (rajnai krajcárokból) : Sziget—Ujlak 8½, Ujlak—Tokaj 3½, Tokaj—Szolnok 9½, mindhárom a tiszai szállításnál. Maroson Gyulafehérvár—Szeged 15 (Aradig 9). Szeged—Belgrád 9, Belgrád—Eszék 3, Eszék—Bács (a Dunán) 9 krajcár. Szeged—Bród 22—27 kr., a Dunán Pest—Komárom 3½, Komárom—Győr 2, Győr—Pozsony 11 krajcár. Szárazföldi úton : Sziget—Tokaj 27, Tokaj—Sóvár 21, Késmárkra 30, Rózsahegyre 53, Turdossinra 59 kr. Rózsahegy—Zsolna 8, Ujlak—Munkács 12, Tárkányra 2 s Tárkány—Homonna 18. — Az erdélyi sóaknáktól Somlóig 13½, Gyulafehérvárig 9 krajcár. Dés—Nagybánya 13½, Torda—Élesd 19¾, Gyulafehérvár—Halmágy 11½, Somló—Szolnok 21, Szolnok—Pest 6 krajcár. Szeged—Baja—Pécs 21⅔, Szeged—Pest 12 krajcár. Eszék—Bród 17, Eszék—Pécs 12, Pécs—Kanizsa 21, Vizakna—Lippa 22⅔, Lippa—Temesvár 6 krajcár volt mázsánként.

² Srbik : i. m. 209. l. és Lavisse : i. m. Tom. VII. Part. I. 195. l. és Tom. VIII. Part. I. 174. l.

³ CJ. 1729. 5. t.-c. 2. §.

⁴ OL. Ben. Res. 1721. jún. 23. 4. pont. Károlyi Sándor gróf is monopóliumot gyakorolt, azután Pozsony megye, ahol Köpisch nevű zsidó árusította a sót. HKA. Hof. 14.069. cs. 1720. okt. 20., OL. Ben. Res. 1719. szept. 19. A monopólisták megbüntetésére : OL. Res. Ben. 1721. aug. 22., Proth. sess. consilii 1721. 912. l. okt. 30-i ülés és 1722. 18. l. jan. 7—8 ülés, Exp. Cam. 1721. okt. Directori Causarum Regalium 11.

érezte káros hatását Franciaországban, ahol a jobbágyok siralmas viszonyok között voltak. Taine megrázó képet fest az „ancien régime“ sópolitikájának következményeiről; a szegény nép tápláléka mit sem különbözött az állatokétól: mindkettő ízetlen és silány volt.¹ A sóregáléval tehát óvatosan kellett eljárni s ügyelni kellett arra is, hogy az árak az országban arányosan legyenek megállapítva. A sóárak a különböző lerakóhelyeken a fuvar költségek miatt voltak eltérőek. Az egyes sólerakóhelyek között meghatározott fuvardíjak voltak érvényben s így minél távolabb volt valamely lerakóhely a sóbányáktól, annál többbe került az oda való szállítás.² A kincstár mindenütt megtalálta a magg számításait s viszont elkerülni törekedett azt, hogy ódemes legyen egy távolabbi, olcsóbb lerakóhelyre menni a sóért. Legjobban megértjük ezt a politikát a következő eset vázolásával. Az 1715. évi országgyűlés kívánságára Szegeden a só mázsájának árát félforinttal csökkentették, de a többi lerakóhelyeken a só ára változatlan maradt. Ez — a Finanzconferenz megállapítása szerint — egyáltalán nem volt a szegény nép hasznára, hanem csak a földesuraknak és kereskedőknek. Távolabb lakó földesurak most jobbágyaikat robotmunkában küldték el sóért Szegedre s az ott vásárolt sót búsás haszonnal, 4—5½ forintért adták el.³ Amikor 1722-ben ismét csak Szegeden csökkentették az árakat, akkor Pest, Szolnok, Győr, Komárom és Pozsony forgalma a hat lerakóhely együttes forgalmához képest 72.4%-ról 22.5%-ra csökkent, ami azt jelentette, hogy az utóbbi öt lerakóhelyen vásárlóknak érdekesebb volt a távoli Szegedre menni sóért, mint drágábban s közelebb vásárolni.⁴ Az ország tehát nem volt meghatározott sókerületekre osztva, mint Franciaország; a sóárak helyes megállapítása osztotta bevásárlóvidékekre az országot, hogy az alattvalóknak a só megvásárlása ne legyen még nagyobb teher.⁵

A szociális szempont érvényesülését látjuk akkor, amikor nemcsak azok a kincstári jobbágyok és az a lakosság jutott

¹ Taine : i. m. I. k. 559. skk. és Lavissee : i. m. Tom. VII. Part. I. 197. l. sk.

² Ez az egyes lerakóhelyekig vezető útvonal részletek fuvardíjainak összege. L. előbbi oldal 1. j.

³ HKA. Finanzconferenz Prothocoll 1717. aug. 18-i ülés, 14. pont.

⁴ HKA. Bibl. 481. sz. ZP. 25. diarium. 1722-ben a hat lerakóhelyen eladott 292.324 sókőből 80.818 esett Szegedre, 1725-ben 232.754-ből 180.520.

⁵ A francia sókerületekre : Lavissee : i. m. Tom. VII. Part. I. 194—195. l.

a szállítás és tárolás tekintetében keresethez, akik a sóbányák közelében éltek, hanem a sófuvarozás az ország minden részében szépszámú embernek adott megélhetést.¹ Ha ez nem is volt tudatos irányelv Bécsben, mindenesetre tudták azt, hogy a sófuvarozási lehetőség elvonása a jobbágyok adófizetőképességének rovására megy, miképpen Sziléziában történt a lengyel sófuvarozás beszüntetésével.²

A sólerakóhelyek egymás közt bonyolították le a forgalmat; így az erdélyi szállítók csak Lippáig haladtak, a máramarosiak Tokajig, ahol ottani szállítóknak adták át a szállítmányt. A fuvardíj tehát a lakosság életében igen fontos kérdés volt. Máramaros megye lakosairól az összeírások és urbariumok feljegyzik, hogy nagymértékben a tutajozásból tartották fenn magukat. Szigettől Újlakig régente egy-egy mázsa só szállításáért 10½ krajcárt fizettek s ezt az összeget 1713-ban 14 krajcárra emelték. Neffzer azonban 1716-ban a régi fuvardíjat állította vissza. A megye ekkor lakosai védelmére kelt s avval fenyegetőzött, hogyha nem állítják vissza a magasabb szállítási díjat, a máramarosi kincstári uradalmakra eső adórészesedési arányszámot fel fogja emelni. Bécsben belátták, hogy a fuvardíj felemelése hasznosabb lesz s ezért ha nem is 14, de 12 krajcárra emelték.³

Általában megállapíthatjuk, hogy a fuvardíjak tekintetében az idők folyamán mérséklés következett be. Nem szabad azt hinnünk, hogy ezek a fuvardíjak állandóak voltak: ingadoztak, amit a máramarosi eset is bizonyít.⁴

A sóaknákkal kapcsolatos kincstári uradalmak jobbágyai robotmunkában állítják elő a tutajokat és hordókat, egyúttal

¹ HKA. 15.389. cs. 1714. máj. 4. Újlaktól a tutajokat Ugocsa, Bereg és Szatmár megyék lakosai vették át. U. ott 1744. jan. 31-én kelt irat szerint a marosi hajósok száma 180 s így magánszállítókra szükség van.

² HKA. Hof. 14.063. cs. 1720. márc. 20. A sziléziai Commercium Collegium jegyzőkönyve 1718. jan. 4-ről. Felső-Sziléziában a határ lezárása — a lengyel sóbehozatal megszüntetése — következtében a városok és községek egyre szegényednek s ahol azelőtt 20—30 tehetős ember volt, most 2—3 jobbmódút találni. Az adóhátralékok behajt-hatatlanok. A sziléziai sóregále-szervezet megszüntetését ajánlják, az adminisztráció feloszlásával s a sóvából jelentős összegek jutnak a kincstárba. Érdekes, hogy a jelenlevő kamarai megbizottak az ülés határozatához nem járulván hozzá, a jegyzőkönyvet sem írták alá.

³ HKA. Hung. 14.840. cs. 1718. szept. 5. — Bibl. 480. sz. ZP. 26. diarium. — Hung. 14.846. cs. 1719. ápr. 4.

⁴ HKA. 15.389. cs. 6. irat: Késmárk—Sóvár fuvar költség azelőtt 27, Szeged—Pest 15, Szolnok—Pest 8, Somló—Szolnok 27, Szeged—Észék 14½, Észék—Pécs 14 krajcár volt mázsánként.

kötelesek a tutajokra kormányosokat is állítani. Ezért voltak jelentősek a sóbányákhoz tartozó uradalmak. Máramarosban az egykori huszti uradalom egy része tartozott a sóaknákhöz, míg Sóvárótt csak a szatmári béke korától van kincstári uradalom.¹ III. Károly korában mindent elkövetnek, hogy a sóbányákhoz tartozó birtokokat növeljék s még pénzáldozatokat sem sajnáltak.² Ha a bányák közelében valamelyik birtok megürült, miként ez 1713-ban a máramarosi dolhai és a sárosi krucsei jószágokkal történt, azonnal a bányákhoz kapcsolják.³ Csak így tudják biztosítani a bányaműveléshez elsörendűen szükséges famennyiséget. A kincstári jobbágyoknak tehát az erdőgazdálkodásban is szerepük volt, még pedig — miként a jelentésekből kitűnik — valószínűs rablógazdálkodást folytattak.⁴ Az erdők kipusztulásától természetesen félték s a Máramarosba küldött vizsgálóbiztosoknak az erdőgazdálkodás ellenőrzését külön meghagyták. Majd Gmundenből küldenek erdőmestereket és legényeket, akiknek feladata a lakosság betanítása a helyes erdőgazdálkodásra.⁵ A kincstári uradalmak földjei és rétjei termésükkel hozzájárultak a bányászok és az állatok életszükségleteinek fedezéséhez, bár a mostoha föld nagyon rossz termésekkel fizetett.

A jobbágyoktól, vagy más lakostól csak olyan tutajt vettek át, amelyik legalább 60 mázsát elbírt. A tutajokért teherbíróképességük szerint 5—9 forintot fizettek.⁶ A vásárlásnál a kincstári jobbágyokat előnyben részesítették s velük szemben a kincstári elővásárlási joga volt.⁷ Később, a 30-as években a Tiszán nagyobb hajókat is találunk, amelyek azonban csak Újlak és Belgrád között közlekedtek s 672—730

¹ OL. Ben. Res. 1712. jún. 16. sóvári Soós István folyamcd-ványa a sóvári uradalmakért.

² OL. Exp. Cam. 1724. nov. Aul. Cam. 18. Segnye, Ábrahámfalva és Erdőske megszerzéséről; Ben. Res. 1724. okt. 19. Kakasfalva megvételéről: mindkettő a sóvári uradalom megnagyobbításáról.

³ HKA. 15.389. cs. 39. irat. 1713. márc. 23. és OL. Proth. sess. cons. 1713. 618. l. aug. 14-i ülés.

⁴ Srbik: i. m. 63. l. azután HKA. Hof. 14.047. cs. 1718. jún. 30. Fellner János beszterecbányái erdőmester máramarosi látogatásáról.

⁵ HKA. Hung. 14.857. cs. 1720. aug. 17.

⁶ HKA. Bibl. 481. sz. ZP. 23. diarium és 15.390. cs. Hofbuch-halterei kimutatása. 1722-ben 1225 tutajt átlagosan 6½ forintért vásároltak.

⁷ HKA. 15.389. cs. 65. irat. 1714. jún. 21. A jobbágyoktól 5, idegenektől 6 forintért vásárolták a tutajokat.

mázsát is elbirtak.¹ Összehasonlítás kedvéért itt jegyezzük meg, hogy a szárazföldi szállításnál használatos kocsik teherbíróképességére kevés adatunk van. Valószínűleg 18—34 sókövet lehetett reájuk rakni, ami kb. 15—29 mázsának felelt meg.²

Mivel a kincstári jobbágyságok nem voltak elegendők az egész szállítás lebonyolítására, magánvállalkozókra volt szükség. Ezek a rendes fuvarköltiségekért szállítottak. Általában a kincstári és magánzállítások költségei azonosak voltak, eltérés csupán a Sziget-Újlak közötti szakaszon volt, ahol a különbség mázsánként $3\frac{1}{2}$ krajcár volt a magánfuvarozók javára.³ Ezért kellett a máramarosi sótisztviselőknek arra törekedniök, hogy minél több só szállítsanak kincstári tutajokon s minél kevesebbet bízzanak szállítókra.⁴ A szállításra nemesek és polgárok egyaránt vállalkoztak, azonban legalább 40 mázsát kellett egy-egy tutajra rakni, különben nem fizettek szállítási díjat. Itt is ugyanaz a finaiális elgondolás érvényesült, mint a csekély teherbíróképességű tutajok átvételénél.⁵

A vízi szállításnál a legnagyobb nehézség az volt, hogy nem mindenütt lehetett a tutajokat visszavontatni s így a szállításra újra felhasználni. Az 1719-ben kiküldött Fellner vizsgálóbiztosnak feladata épp az volt, hogy megállapítsa, nem lehetne-e a Tiszán és a Vágon ellenirányú forgalmat berendezni.⁶ A Tiszán ez nem sikerült, de a Vágon a 30-as években már Rózsahegyre szállítanak só.⁷ A Maroson a visszavontatás lehetséges volt s így Gyulafehérvártól Lip-páig 240 tutajon bonyolították le a szállítást.⁸

A sólerakóhelyen vásárolt só útlevéllel látták el, annak biztosítására, hogy a szállítók minden harmincad- és vám-

¹ HKA. 15.389 cs. 116. irat. 1730-ban három hajót indítottak kísérletképen, 1731-ben nyolcat ; 1732/33-ban 14—14 hajórakományt. U. ott 1734. febr. 26-án kelt irat : Újlakig kétirányú forgalmat kellene bevezetni, hogy Sóvár ellátása könnyebben történjék.

² OL. Ben. Res. 1716. ápr. 24.

³ HKA. 14.859. cs. 1720. szept. 14. és 15.389. cs. 6. irat.

⁴ HKA. 15.389. cs. 10. sz. 1725. jún. 21. Paumgartner 1712/16 között elindított szállítmányokat 50%, Neffzer 1716/21 között csak 37%-ban tudta kincstári tutajokkal ellátni.

⁵ HKA. 14.848. cs. 1719. aug. 2. Pethő grófnő — máramarosi nagybirtokos — is szállított só. — 15.389. cs. 116. irat szerint Máramarosból 1723/33 között 23.300 kamarai- és 10.393 magántutajon indítottak só. — A tilalomra ZP. 24. diarium.

⁶ HKA. Hof. 14.047. cs. 1718. jún. 30.

⁷ HKA. Bibl. 480. sz. Zuana 20. diarium.

⁸ HKA. Sieb. 15.481. cs. 1720. jan. 9.

helyen mentesüljenek az illetékek fizetése alól. A nemesek — saját érdekükben — a sókereskedelem teljes szabadságát akarták kivívni s mivel erre a kamara természetesen nem hajlott, különbözőképen iparkodtak a szállításokat meggátolni. Így pl. egyszerűen nem javították az utakat¹ s a guberniumnak külön kellett a nemeseket arra figyelmeztetnie, hogy a Somlóra vezető útvonalat tartsák jókarban, annak dacára, hogy vámot nem szedhetnek.²

A kamarai tisztviselők maguk sókereskedelemmel nem foglalkozhattak s kötelességük volt a királyi sókereskedelmet mindenben elősegíteni s a vámmentességet biztosítani.³ A magyar kamarához egymásután érkeznek uralkodói rendeletek, amelyek a kamarai tisztviselők visszaéléseire mutatnak rá. Külön elrendelik, hogy a magyar kamara vizsgálja át a vám- s harmincadhivatalok számadáskönyveit s hogyha azokban királyi só után szedett illetékről való bejegyzés van, a kérdéses összeget utaltassák át a bécsi kamarának.⁴ A magánosokkal szemben nem lehetett ilyen könnyen fellépni. Tokaj és Kanizsa környékén volt a legtöbb magánvám, a Somló—Pest útvonalon pedig Csáky gróf szedett vámot.⁵ A szolnoki vámhivatalnok a Heves és Szolnok megyékből érkező sóvásárlóktól hídvámot szedett, pedig ezek semmiféle hídon nem mentek keresztül.⁶ A sószállító igásállatok legeltetéséért a városok külön illetéket szedtek, sőt Szolnokon, hogyha a kereskedő nem tudott fizetni, állatját kényszer munkára

¹ HKA. Anh. 24. Bd. Neffzer jelentése.

² HKA. 15.389. cs. 1744. jan. 31.

³ OL. Ben. Res. 1714. jún. 7. A tokaji harmincadost eltiltják a sókereskedéstől, mivel ezáltal (OL. Exp. Cam. 1714. jún. Adm. Scepusiensis 3.) tisztét elhanyagolja.

⁴ OL. Ben. Res. 1719. okt. 24.

⁵ HKA. Anh. 24. Bd. 1703. aug. 6. Somló—Szolnok között Székelyhid, Léta és Margita a vámhelyek, a nagyváradi káptalan és Debrecen város Apáthin szed vámot. Északon OL. Ben. Res. 1720. okt. 18. szerint a vámok: Szerencs, Bota, Halmái, Homoród, Edelény, Káza, Putnok, Lénárdfalva, Rimaszécs, Zsolca. — OL. Ben. Res. 1724. nov. 13. és Exp. Cam. 1724. nov. Adm. Scepusiensis 7. Nógrád, Gömör, Borsód és Zemplén megyék vámjai miatt a tokaji sóeladás csökken. — OL. Ben. Res. 1721. jún. 23 : a győri püspök, Ben. Res. 1719. okt. 24. és Proth. sess. consilii 1719. 470. l. okt. 30-i ülés : a komáromi harmincados ellen merül fel panasz; OL. Proth. sess. consilii 1713. 511. l. jún. 14-i ülés : szolnoki harmincados ellen. OL. Ben. Res. 1724. júl. 22. szerint Zalaegerszeg, Szentgotthard, Muraszombat, Letenye, Rédiacs, Hashagy, Tesinowecz, Kutas, Csestrek, Bagonya, Dobranak, Lendva és Lenti vámjai súlyosak; Ben. Res. 1713. okt. 31. a varasdi harmincados ellen lép fel.

⁶ OL. Ben. Res. 1724. máj. 24. és aug. 17.

fogták.¹ Szegednek külön eltiltották, hogy az állatok legeltetéséért bármiféle díjat szedjen.²

A vízi út mindig jobb a szárazföldinél. De a tiszai szállításhoz is nagy nehézségek és bajok voltak. A tutajosok a Máramarosban átvett sóköveket Szolnokon megkisebbedve rakták ki.³ A tutajosok az időjárásra hátrították a kisebbedés okát, azonban nyilvánvaló volt, hogy az utazás alatt — amely sokszor hosszú hetekre nyúlt⁴ — a tutajosok letördeltek egyes darabokat s a tiszamenti lakosoknak eladták, hogy a nekik szükséges élelmicikkeket megvásárolhassák. Hiába volt minden ellenőrzés; eredménytelen maradt III. Károly tilalma, hogy a tutajosoktól nem szabad sót vásárolni.⁵ Kedvezett a családoknak az, hogy Tokajban a kísérő személyzetet felcserélték s így a családokat megállapítani nem lehetett. A helyzetet különböző intézkedésekkel próbálták segíteni. Elsősorban a sóköveket súly szerint adták át a tutajosoknak, akiktől a rendeltetési állomásokon hasonlóképen, súly szerint vették át.⁶ Ehhez azonban az összes lerakóhelyeknek mérleggel való ellátása volt szükséges, ami a kamarának meg lehetős kiadást okozott.⁷ Máramarosból minden tutajt két emberrel indítottak el s Újlakon négy-négy tutajt összekötve, négy emberre bízta, Tokajtól pedig hat összekötött tutajra került négy ember.⁸ A tutajosok így egymást inkább ellenőrizhették s a szállító tiszteknek is könnyebb volt a feladatuk. A másik fontos újítás, hogy a máramarosi tutajosok Szolnokig kísérték a szállítmányt. Ezáltal a személyzet-cseréből származó felelősségnélküli károkat elkerülték. Érdekes, hogy amikor a személyzetcsere a tiszai tutajozásnál beszüntették, a marosin bevezették. Lippán váltották a tutajosokat s a váltás ideje alatt a tutajok a lovashajduk szigorú felügyelete alatt voltak.⁹ A tutajosok élelmezési költségéről is gondoskodtak. A bécsi kamara még arra is adott utasítást, hogy a hidegebb idő beálltával a tisztviselők ellenőrizték,

¹ OL. Exp. Cam. 1724. aug. Aul. Cam. 20.

² OL. Ben. Res. 1733. szept. 19.

³ HKA. 15.389. cs. 42. irat 1713. jún. 30.

⁴ U. ott 57. irat 1714. júl. 1. Szigettől Szolnokig hat hétig is tartott az út.

⁵ U. ott 94. irat 1727. márc. 31.

⁶ U. ott 47. irat 1713. okt. 9.

⁷ HKA. Hof. 14.041. cs. 1717. nov. 4. — BMW. 15.312. cs. 1718. máj. 23. — Hof. 14.050. cs. 1718. okt. 15. — BMW. 15.312. cs. 1719. szept. 8. és 12., 15.313. cs. 1720. máj. 29.

⁸ ZP. 25. diarium.

⁹ HKA. Sieb. 15.481. cs. 1720. máj. 14.

vajjon a tutajosok megfelelő ruházattal rendelkeznek-e?¹ A szállítási költség egy részét előre fizették, hogy a tutajosoknak legyen pénzük, ne kényszerüljenek a szállítmányból való lopásra.² Újlakon a korcsmárossal szerződést kötöttek, hogy ez meghatározott kedvezményes áron lássa el a tutajosokat kenyérrel, szalonnával és borral, a marosi szállítóknak pedig a szegedi katonai magtárakból utaltatnak ki gabonaműt, amelynek árát a gyulafehérvári sóhivatal közvetlenül térítette meg.³

A huszas évektől fogva a sószállításnak új formája terjedt el nálunk. A főzött só t hordókban szállították Ausztriából és Sóvárról is. Rájöttek arra, hogy a törmelék só is lehet hordókban szállítani. Eleinte azt hitték, hogy a hordók előállítására különös szakértelmet igényel s így Rózsahegyről akartak Máramarosba kész hordókat szállítani még pedig Tokajtól kocsikon. Csakhamar kiderült, hogy ez igen költséges, még akkor is, ha a tutajokról a só Tokajban rakják a hordókba.⁴ Ezért azután Máramarosban kezdték meg a hordógyártást. A hordók ürtartalma $2\frac{1}{2}$ —3 mázsa volt. A harmincas években a belföldön is szállítottak tutajokon, hordókban só t.⁵

A sószállítás könnyítése érdekében a kincstár nem riadt vissza a kiadásoktól sem. Máramarosban a Tisza és a Szuburka szabályozására gondot fordítottak, a Marost is tisztogatták, Rónaszéket Szigettel és Bocskóval úttal kötötték össze.⁶

Nagy hátrány volt a sószállításoknál az, hogy az időjárás viszontagságai következtében a sókövek vesztettek eredeti súlyukból. Általában 1—3%-ot szoktak ilyen címen felvenni a számadásokban s számoltak mindig a szerencsétlenül járt sómennyiséggel is. Alig volt olyan szállítmány, amelyből semmi sem veszett el s egy tutaj sem ment tönkre. Csak akkor szólaltak fel a szerencsétlenségek ellen, amikor

¹ HKA. Hung. 14.860. cs. 1720. nov. 27.

² HKA. 15.389. cs. 49. irat. 1714. márc. 7. — Sieb. 15.480. cs. 1719. márc. 26. és aug. 3. Hof. 1719. aug. 11. — ZP. 24 diarium Instructio 185. pont.

³ HKA. 15.389. cs. 1737. jan. 30. és Sieb. 15.480. cs. 1719. márc. 9.

⁴ HKA. Hung. 14.857. cs. 1720. aug. 31. és 14.859. cs. 1720. okt. 26.

⁵ HKA. Bibl. 482. sz. ZP. 20. diarium 126. l. — 15.389. cs. 107. irat 1726. júl. 29., 116. irat. 1734. febr. 26. — ZP. 20. diarium 16. l. — 15.389. cs. 1750. márc. 17.

⁶ HKA. 15.389. cs. 48., 108., 109. irat. — Sieb. 15.480. cs. 1719. ápr. 6. — 15.389. cs. 1744. jan. 31. és 1736. nov. 27-én kelt iratok.

ezek már igen nagy mérvet öltöttek s alapos volt a gyanú, hogy gondatlanság idézte őket elő. Ilyenkor a rendeltetési állomás rendes eladási ára alapján a tutajajosok fuvardíjából az elpusztult só árát levonták.¹

5. A sóregálé jövedelmezősége.

A bécsi kamara mindent elkövetett, hogy a sóregálé kezelésének költségeit csökkentse. A drága pénzen megvásárolt tutajokat is igyekezett hasznosítani. A Gmundenből Bécsig jutó tutajokat használták fel a magyarországi hadsereg élelmezésének szállításához,² a Szegedről Erdélybe visszatérő tutajokon pedig gabonát szállítottak.³ Jövedelmet akartak biztosítani a máramarosi tutajokból is, amelyeket nem lehetett visszavontatni. Szolnokon eleinte nem tudtak mit kezdeni a felhalmozódott nagymennyiségű fával. Egyes esetekben, ház- vagy hídépítésnél⁴ tudták csak felhasználni. Nagy haszon volt, hogy 1717-ben, Temesvár felszabadítása után, a vár helyreállításához szükséges fát minden kiadás nélkül, a sószállító tutajokból teremtettk elő.⁵ Kapva-kapnak egy vállalkozó ajánlatán, aki a Szolnokon felhalmozott fáért meghatározott, állandó évi összeget ajánl, ha kötelezik a katonaságot és a magánosokat, hogy faszükségletüket elsősorban tőle vásárolják.⁶ Nem tudjuk, vajjon a követelést sikerült-e keresztülvinni?

Magyarországon a sóvásárlás nem vált nyílt, kötelező adóvá, azonban az adózás mellett a sóvásárlás az, amivel az alattvaló tényleg a kincstárnak fizet s ezzel hozzájárul az állam jövedelmeihez. A szatmári béke után a magyar bányák nagyon elhanyagolt állapotban voltak s helyreállításukhoz nem volt a kincstárnak pénze. Ezért minden mázsa só után a rendes eladási áron felül félforint illetéket fizettetnek s ebből a többletből állítják helyre a bányákat.⁷ A hatalmas katonai költségek fedezését ismét csak a sójövdelemből

¹ A 3%-os veszteségre : HKA. 15.389. cs. 1716. jan. 4. A 15.391. cs. Interims Replica 5. pont 1%-ot számít. Bérlevonásra 15.389. cs. 42. irat 1713. jún. 30.

² HKA. Hof. 14.032. cs. 1716. dec. 15.

³ HKA. Sieb. 15.480. cs. 1719. ápr. 27.

⁴ OL. Exp. Cam. 1713. szept. Adm. Scepusiensi 5. és 1722. nov. Aul. Cam. 3.

⁵ HKA. 15.389. cs. 95. irat 1722. ápr. 16.

⁶ HKA. Sieb. 15.477. cs. 1716. dec. 8.

⁷ OL. Ben. Res. 1710. aug. 29. és 1711. márc. 31.

biztosítják.¹ A só önköltségi és eladási ára közötti jelentős különbség nagy jövedelmet biztosít az államnak. A magyar kamara bevételei III. Károly korában nagyon kicsinyek voltak s csak akkor emelkednek erősen — mutatva a sóregálé fontosságát —, amikor a sóigazgatást visszakapcsolják hozzá. A kamara összbevétele 1738—40-ben átlag évi 340.000 forint volt, 1754—59 között azonban már meghaladja a 2,600.000 s 1766—71 között a 3,600.000 forintot.²

A bécsi udvar Sziléziát mentesíteni akarta a brandenburgi és lengyel sótól, hiszen Sziléziába már 1167-ben volt kivitelünk.³ A sóvári só ott versenyképes volt, ellenben a máramarosi kősó a nagy fuvar költségek miatt a lengyel sóval nem mérkőzhetett.⁴ Míg Lengyelország felé a kivittet Bécsben elősegítették s fontosnak tartották, Ausztria felé meggátolták.⁵ Ennek okát abban véljük, hogy Ausztriában a főzött só volt csak forgalomban s a magyar kősó veszedelmes versenytársa lehetett volna, ami az osztrák bányák üzletmenetét károsan befolyásolhatta; ezt pedig mindenképen el akarták kerülni.

Az üzleti szempont vezette a kamarát az oknai sóbányák fejlesztésénél is.⁶ Az oknai kősó termelési költsége nagyon kicsi, 1 $\frac{3}{4}$ krajcár volt, azonban a fuvar költségek nagyon magasak voltak. Így Belgrádban az erdélyi sónál csupán 12 krajcárral volt kisebb az önköltségi ára.⁷

A következő áttekintő táblázatban iparkodunk a kincstár hasznára rávilágítani.⁸ Meg kell jegyeznünk, hogy az ön-

¹ OL. Ben. Res. 1711. szept. 15. A magyar harmincad-vám- és sójövödelmeket a katonai szükségletek fedezésére fordítják. A sójövödelem szerepét az állami költségvetés egyensúlyában l. Mensi: i. m. 533. l.

² Herzog J.: A magyar kincstár hitelműveletei Grassalkovich kamaraelnöksége idején. Századok 1924. 433. l.

³ Wutke: Die Versorgung Schlesiens. 242. l.

⁴ A sóvári só versenyképességére HKA. 18.980. cs. kimutatása: a sóvári só önköltsége Teschenben 100 kr., osztrák sóé 112; brandenburgi Boroszlóban 148 kr., a sóvári ugyanott 133 kr., az osztrák 124 kr. Kivitelre l. HKA. 15.389. cs. 1703. ápr. 16-i irat.

⁵ OL. Ben. Res. 1714. máj. 3. Exp. Cam. 1723. jún. Tricesimatori Nezsider l.

⁶ HKA. BMW. 15.312. cs. 1718. jún. 3. — Sieb. 15.480. cs. 1719. ápr. 19. és máj. 2.

⁷ HKA. Sieb. 15.480. cs. 1719. ápr. 19., 15.481. cs. 1720. febr. 24. és aug. 7., azután 15.389. cs. 5. sz. irat és 1750. jún. 20-i irat.

⁸ HKA. 15.389. cs. 5. és 6. irat. Eladási árakra u. ott 1744. évi kimutatás, amely az eladási mennyiséget is feltünteti. Az 1700. évi sóeladásról kimutatás u. ott; 1763. éviről HKA. 12.375. cs. 38. irat.

költségi áron azt az összeget értjük, amibe a kincstárnak a lerakóhelyen került a só, vagyis a termelési és szállítási költséget együttvéve; felemlítjük azt is, hogy a rajnai kraj-cárokból hatvan tett egy forintot.

Sólerakóhely	Önköltségi		Eladási		Eladási árak		Eladás ezer q-ban	
	ár 1721/22-ben	r a j n a i k	r a j	1744	1763	1700	1744	
Sziget	8		120	123	126	—	1·7	
Újlak	16½—20		150	143	143	—	1·4	
Tárkány	18—21		165	145	145	—	3·6	
Tokaj	23½		180	153	160	26·4	60·2	
Szolnok	39, márm.	29	195	159	172	—	98·1	
Munkács	28½—32		165	150	150	—	2·0	
Ungvár				150	150	—	2·2	
Homonna	42—45		165	—	—	—	—	
Bártfa	53½		180	—	—	—	—	
Késmárk	63½		150	—	—	—	—	
Rózsahegy	76½		225	—	—	0·7	—	
Turdossin	82½		129	—	—	22·7	—	
Zsolna	84½		240	—	—	—	—	
Sóvár	44½		195	—	—	10·6	—	
Somló	18		165	143	143	0·4	1·4	
Szeged	33½		150	143	168	8·8	59·8	
Pest	45, márm.	35	210	183	186	18·2	76·4	
Komárom	52		225	198	198	41·3	9·8	
Győr	54		230	203	203	44·0	19·9	
Pozsony	65		240	210	210	—	11·0	
Eszék	45½		210	183	183	1·9	11·6	
Pécs	55—57		225	198	198	—	5·0	
Kanizsa	67—68		240	213	213	—	17·1	
Bród	55—57		210	198	—	—	5·0	

Táblázatunkban az árakat a máramarosi sóra értettük (Sóvárrott is); a különböző önköltségi árakat a különböző útvonalakon szállított só fuvarkölségeire vezethetjük vissza. Ha a táblázatunkat megfigyeljük, azt látjuk, hogy 1721—1744 között olcsóbbodott a só, amit a szállítási költségek csökkenése okozott.¹ Érdekesen figyelhető meg a só önköltségi árának a távolsággal való növekedése a Felvidéken, avagy a Pest—Pozsony szakaszon, ahol igazán szemléltetően kapjuk a fuvarkölségek befolyását az önköltségi árak kialakulására.

¹ HKA. Anh. 24. Bd. 1701. évi kimutatás szerint a só önköltségi ára akkor a következő volt: Pest 60, Győr 68, Komárom 66. Szeged 42, Eszék 61, Szolnok 43, Tokaj 30 krajcár.

Az egész országban a só eladásából a következő tiszta jövedelem folyt be:¹

1699 :	252.435	frt	21	kr.	1744 :	1,436.254	frt	25	kr.
1700 :	636.271	„	13 $\frac{1}{2}$	„	1753 :	1:671.987	„	33	„
1721 :	1,183.202	„	51	„	1759 :	1,832.814	„	27	„

Ezek a sóeladásból származó jövedelmek azonban ténylegesen nem folytak be a Bancalítát pénztárába. Igen gyakran lekötötték ezeket, hiszen biztos és állandó bevételeket jelentettek. A sóhivatalok közvetlenül fizették ki a megjelölt helyre az összegeket. Ezek a lekötések adósságok kifizetésére, kamatok törlesztésére, vagy valamely állandó állami kiadás fedezésére szolgáltak.² Amikor 1744-ben az államháztartás egyensúlybahozásáról tárgyalnak, ismét csak a magyar sójövédelmet kötik le fedezetül.³ A sóeladásból fedezték a termelési, szállítási és adminisztrációs költségeket is.

A tiszta jövedelmezőséget a magyar állami jövedelmekkel arányosítva próbáljuk megállapítani. Magyarországból III. Károly korában — főleg az első évtizedben — a bécsi kormánykörök szerint nagyon kevés jövedelem folyt be. Állandó a panasz, hogy a Magyarországért hozott katonai áldozatokkal egyáltalán nem állanak arányban az onnan befolyó összegek.⁴ Az 1712—15. évi országgyűlés által megszavazott évi adó két és fél millió forint volt, amelynek nagyrészt a helyszínen a katonaság eltartására fordították s az állampénztárba ténylegesen sokkal kevesebb folyt be.⁵

Az udvari fizetőhivatal összes bevétele 1712 október elsejétől 1713 végéig 6,582.991 forint volt, amelyből Magyarországra 346.456 forint esett s ez az összeg 80%-ban a sójövedelemről származott.⁶ 1714 elejétől 1715 május 25-ig

¹ HKA. 15.389. cs. 1699. és 1700. évi kimutatás, 12.375. cs. 38. irat.

² Sóhivatalok látták el a katonaságot: HKA. Anh. 24 Bd. 1705-ben 235.775 frt. Pesti sóhivatal fizette a budai ítélőtábla költségeit: OL. Kincstári O. Acta Hungarica Tom. IV. 819. l. Ben. Res. 1724. dec. 14. Exp. Cam. 1726. okt. Aul. Cam. 1. — A kamarának adott hitelek fedezetéről: HKA. Hof. 14.036. cs. 1717. ápr. 14. 14.037. cs. jún. 15., Exp. Cam. 1713. máj. Adm. Scepusiensi 4. — Selmec- és Körmöcbánya költségeire hetenkint 2000 forintot juttattak a sóeladásból: HKA. BMW. 15.308. cs. 1714. febr. 12.

³ Mensi: i. m. 714. l.

⁴ HKA. Finanzconferenz Prothocoll 1719. máj. 14-i ülés 1. pont.

⁵ HKA. Finanzconferenz Prothocoll 1719. évi kötetében kimutatás, hogy a birodalom 10 millió forintnyi adójából készpénzben csak hat s fél millió folyt be.

⁶ HKA. Hof. 14.068. cs. 1720. szept. 30.

pedig az összbevétel 5,599.826 forintjából 548.255 forint volt magyar eredetű s ezt 3112 forint híjával a magyar sóhivatalok fizették be.¹ 1717-ben pedig a Magyarországból befolyó kamarai jövedelem 1,276.134 forintjából 85-22%, vagyis 1,087.324 forint származott a sóregáléból.² 1724-ben pedig a monarchia ugyancsak kamarai bevételei 13,842.380 forintot tettek ki s ebben a magyar sójövedelem Belgrád és Temesvár lerakóhelyeinek bevételeivel együtt 1,802.525 forintot, tehát a 13%-ot meghaladta.³ Meg kell jegyeznünk, hogy a két utóbbi összegből a sóregálé kiadásait le kell vonnunk a tiszta sójövedelem kiszámításánál, amely a következőképen alakult:⁴

1717 :	757.149	frt	33	kr.	1753 :	1,500.426	frt
1718 :	709.085	„	46 $\frac{1}{2}$	„	1754 :	1,552.253	„
1719 :	710.472	„	11 $\frac{3}{4}$	„	1755 :	1,643.531	„
1720 :	868.810	„	7 $\frac{3}{4}$	„	1757 :	1,678.756	„
1721 :	801.165	„	1 $\frac{1}{4}$	„	1758 :	1,639.664	„
1744 :	1,082.544	„	29	„	1759 :	1,685.562	„

Az 1717—21. esztendőkből ezenfelül Sziléziából a következő bevételi összegek illették a magyar sóregálét:

1717 :	28.500	frt	1720 :	19.693	frt	31	kr
1718 :	76.729	„	1721 :	77.686	„	49 $\frac{1}{2}$	„

A szepesi kamara egy kimutatása szerint 1711-ben e kamara sójövedelem, amely valószínűleg a sóvári lehetett, 22-12%-a volt az összbevételnek.⁵ A magyar kamarához való visszacsatolás után, 1753—59 között, 58—61% között ingadozott a sójövedelem százaléka az összes bevételek sorában s ezt az arányt még 1772-ben is megállapíthatjuk.⁶

Franciaország állami jövedelmei 1715 körül alig haladták meg a százötven millió livrest s ebből 46 millió, majdnem 30% a sójövedelemből származott. A vámokból, a királyi dominiumokból származó jövedelem ugyanannyi volt, mint

¹ HKA. Hof. 14.036. cs. 1717. ápr. 3.

² HKA. Hof. 14.039. cs. 1717. szept. 20.

³ HKA. Bibl. 240. sz. 1724. évi államháztartási mérleg.

⁴ HKA. 15.389. cs. 1744. évi kimutatás, azután 12.375. cs. 38. irat 1763. aug. 22., 18.980. cs. kimutatása 1717/21. év sóeladásáról.

⁵ HKA. Bibl. 481. sz. ZP. 24. diarium.

⁶ Herzog : i. m. Függelék 2. és 3. táblázata.

a sóbérletből befolyó.¹ Szilézia bruttó sójövödelme 1715—17. évben pedig 429.000—465.000 forint között mozgott.²

A száraz számadatok csupán arra akarnak bennünket figyelmeztetni, hogy a sóregáléból Magyarországon igen jelentős összegek folytak be. Nem az abszolút számadatszerűséget kell itt figyelembe vennünk, tekintettel kell lennünk arra is, hogy Franciaországnak a XVIII. század elején hétszerte annyi lakosa volt, mint Magyarországnak.³ Az előző évszázadok folyamán Európa államai nem kíméltek költséget akkor, amikor a sóbányák kibérléséről vagy megvételéről volt szó: a sóból eredő jövedelem annyira biztosnak látszott.⁴ Nálunk a sóregálé sokkal jelentősebb volt, mint Franciaországban: az állami adókhoz s az állami jövedelemhez való relatív viszony ezt bizonyítja. Az aprólékosságig menő ellenőrzés, a középponti irányítás, a tisztviselőket kötelességük teljesítésére kényszerítő erély tették csak lehetővé azt, hogy a magyar sójövödelme nemcsak biztos, de egyre emelkedőbb volt s az államháztartásban nagy szerepet játszhatott.

A hatalmas üzem, amelynek rajzát adtuk, minden ágában az egység és összetartozás gondolatával, minden mozzanatával a királyi jövedelmek céltudatos és rendszeres megvédését és fokozását segítette elő. A máramarosi, sóvári és erdélyi sóbányák nagy tőkét és biztos fedezetet nyújtottak a kamara különböző tevékenységeiben. Amikor 1743-ban a monopólium igazgatása a magyar kamarához került: a régi, kipróbált rendszert hagyták meg, amit a lerakóhelyek, bányák tisztviselőinek átvételein kívül azzal is biztosítottak, hogy a magyar kamara személyzetét a bécsi udvari kamara tisztviselői látják el a szükséges felvilágosításokkal és tanácsokkal.⁵ Természetes volt ez a különös gondoskodás: a sóregálé felségjogában a rendes állami adókon majdnem felülemelkedő jövedelmi forrást láttak, amelynek eredményei az adók bizonytalan befolyásánál állandóbb bevételt hoztak, s ezt minden körülmény között biztosítani akarták.

¹ Lavisse : i. m. Tom. VIII. Part. I. 166. és 173. l.

² HKA. 18.980. Kimutatás Szilézia sóellátásáról.

³ Kulischer : i. m. II. k. 6. l. Kb. 18 millió lakosa lehetett.

⁴ Schmoller : i. m. I. k. 483. l.

⁵ OL. Ben. Res. 1743. márc. 15.

